

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXVII-1

2003

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”
International Journal of Basque Linguistics and Philology
(ASJU)

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud (†) - Luis Michelena (†)

Zuzendariak / Directores / Directors
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU) - Ibon Sarasola (JUMI, UPV/EHU)

Argitaratzailea / Editor
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza / Redacción / Board

Gidór Bilbao (JUMI, UPV/EHU)
Iñaki Camino (JUMI, UPV/EHU)
Ricardo Gómez (JUMI, UPV/EHU)
Joaquín Gorrochategui (JUMI, UPV/EHU)
Iván Igartua (JUMI, UPV/EHU)

Miren Lourdes Oñederra (JUMI, UPV/EHU)
Javier Ormazabal (JUMI, UPV/EHU)
Iñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU)
Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)
Koldo Zuazo (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza arduradunak / Coordinadores / Editor's Adjunts
Iñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU) / Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)

Aholku Batzordea / Consejo Asesor / Advisory Board

Jacques Allières (Toulouse) (†)
Patxi Altuna (Deustu, Donostia) (†)
Jesús Antonio Cid (Complutense)
Lyle Campbell (Utah)
Joan Coromines (Barcelona) (†)
María Teresa Echenique (Valencia)
Ricardo Etxepare (Iker, CNRS)
Jon Franco (Deustu, Bilbo)
Jean Haritschelhar (Bordele III)
José Ignacio Hualde (Urbana, Illinois)
Bernard Hurch (Graz)
Jon Juaristi (Alcalá)
Itziar Laka (UPV/EHU)

Jesús María Lasagabaster (Deustu, Donostia)
Francisco Oroz Arizcuren (Tübingen)
Jon Ortiz de Urbina (Deustu, Bilbo)
Beñat Oyharçabal (Iker, CNRS)
José Antonio Pascual (Carlos III)
Georges Rebuschi (Paris III)
Rudolf P. G. de Rijk (Leiden) (†)
Patxi Salaberri (UPNA)
Iñaki Segurola (Orotariko Euskal Hiztegia)
Larry Trask (Sussex) (†)
Juan Uriagereka (Maryland)
Myriam Uribe-Etxebarria (UPV/EHU)
Charles Videgain (Iker / UPPA)

ASJU 1954an sortutako Euskal Linguistika eta Filologiazko nazioarteko aldizkaria da, “Julio Urkixo” Euskal Filologi Mintegi-Institutuak (JUMI) argitaratua, eta iker-eremu horietatik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenatik goi mailako artikulu, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zenbaki ateratzen dira (orotara 750 bat orrialde). ASJU-k badu, orobat, *GEHIGARRI* sail bat, non artikulu formatuaz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe (ikus zerrenda zenbakiaren amaieran).

Originaleri buruzko harremanetarako ikus bitez bukaerako EGILEENTZAKO OHARRAK. Harpidetza eta eskarietarako: Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU es una revista internacional de Lingüística y Filología Vasca fundada en 1954 y publicada por el Instituto-Seminario de Filología Vasca “Julio Urquijo” (JUMI). Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y afines, y otros de interés para los mismos. En la actualidad es de periodicidad semestral (unas 750 páginas). Sin regularidad preestablecida, ASJU publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo (véase la lista al final del volumen).

Para correspondencia relacionada con los originales véase la INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU is an International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954, and published by the “Julio de Urquijo Seminar of Basque Philology” Institute (JUMI). It publishes highquality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year (up to a total of 750 pages). Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the ASJU (see the list at the end of the issue).

For correspondence about papers see the INFORMATION FOR AUTHORS at the end of this issue. For subscriptions and order: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXVII-1

2003

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© "Julio Urkixo" Euskal Filologia Mintegia / Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

ISSN.: 0582-6152. Depósito legal / Lege gordailua: S.S.-400/1967
Fotocomposición / Fotokonposizioa: Ipar, S. Coop. - Zurbaran, 2-4 (48007 Bilbao)
Impresión / Inprimatzea: Itxaropena, S.A. - Araba kalea, 45 (20800 Zarautz-Gipuzkoa)

HITZ-KONPOSAKERA EUSKARAZ ETA AITZIN-EUSKARAZ

Mikel Martínez Areta

(EHU)

Abstract

Lakarra's explanation of pre-proto-Basque (1995), according to which the canonical word was monosyllabic at a very early time, brings very important consequences to the reconstruction of the language and offers us new ways of understanding the possible development of the morphological structure in earlier phases prior to the time for which Michelena reconstructs his well-known system. Following Lakarra's views, in this paper we try to set out an explanation of how Michelena's morphological system came about and which types of compounds and/or nominal phrases may have existed in each period.

A great deal of non-compound words that can be reconstructed for proto-Basque are disyllabic. These are monolexematic in historical Basque, but the linguist's diachronic insight can lead us to split both syllables into two elements which recur across the lexicon and whose meaning can be at least hinted. According to the «micro-syntax» they display, we think these compounds were of five types: a) descriptive: with a «noun-adjective» micro-syntactical structure (gi-bel «liver», or-katz «roe-deer»); b) dependent: with a «noun-noun» structure (zu-bi «bridge», os-tots «thunder»); c) suffixed: with a «noun-suffix» structure (harr-i «stone», han-di «big»); d) coordinative: with a «noun-noun» or «noun-noun» structure in which normally both nouns keep some logical relation with the semantic head in a coordinative way (gi-zen «fat», gi-zon «man»); e) reduplicative: with a «noun-noun» or «adjective-adjective» structure, in which a marked meaning is added to the non-reduplicative counterpart (go-go «soul», ze-zen «bull»).

Some morpho-phonemic considerations lead us to the conclusion that in these disyllabic compounding constructions the accent fell on the second syllable. This, along with an observation of the semantic interrelation of the two members of these disyllabic compounds (redundant in some cases), suggests that the proliferation of disyllabic words may have been motivated by prosodic factors. Thus, word-formation would have been a transit from a (quasi-)monosyllabic phase into another phase in which nominal phrases, specially those with either a singulative or a specifying meaning, tended to build yambic feet (in its intensive sense) and develop a demarcative accent, which due to its disyllabic structure could be interpreted ambiguously: as deuterotonic (stress on the second syllable from the left) or hysterotonic (stress on the first syllable from the right).

All these disyllabic units came about as nominal phrases which were interpreted analytically. But afterwards this analytic meaning was lost and the units were lexicalized. The resulting meaning could be endocentric or exocentric, nominal or adjectival. Disyllabic

roots came about in this way. From that moment on, in order to build compounds it was necessary to adjoin two disyllabic roots, and in this manner tri- and tetrasyllabic units arose. As the demarcative frame of the accent was expanded, the ambiguous accent-rule was interpreted as deuterotonic (stress on the second syllable from the left), but compounds had a special rule: stress on the first syllable of the second member.

1. Sarrera*

1995ean Joseba Lakarrak (1995: 189-206) «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root» izenburupeko artikulua idatzi zuenetik, badirudi azken urteotan aitzin-euskararen fonologia eta morfologiaren inguruko artikulua edo bestelako lanak ugartuz joan direla. Esan genezake euskalariak azkenean ere duela urte batzuk tabu ziren zenbait gai eztabaidatzera ausartu direla, eta honek aski harrigarria dirudi, kontuan hartzen badugu tabu izateko arrazoi askoz ere sendoagoak izango litzuzketen beste gai batzuez, ordea (espekulazio makro-konparatiboez ari gara, noski), lanak (zaharrak zein berriak) ehunka zenba daitezkeela. Aipatu tabu-gai hauek ez dira aitzin-euskararen fonologiaren gorabeherak izan, Mitxelena (bai eta beste ikerlari batzuk ere) oparo mintzatu baitzen hauetaz, aitzin-euskararen gramatika osoarenak eta bere egitura morfo-fonemikoarenak baizik, hizkuntzaren historian neurri batean «are atzerago» joateko aukera ematen digutenak.

Berehala galdera bat etor dakiguke gogora: zergatik ez zuen Mitxelenak berak gai hauetaz jardun? Zergatik, 50eko hamarkadan (1961era arte, jakina) euskal fonologia diakronikoaren hastapenak ezarri eta gero, ez zen saiatu ondorengo hamarkadetan aitzin-euskararen erroaren teoria oso bat sortzen eta aitzin-hizkuntzaren iluntasunean «are atzerago» joaten?¹ Bi erantzun bururatzen zaizkigu. Alde batetik, Mitxelenaren lana hain kabala, zentzuduna eta zehatza da, ezen badirudien ez duela koma bat ere ez falta, ez sobera. Edozein ikerketa diakroniko halabarrez espekulazio-maila altuago batean garatu behar den alor batean barneratzeak agian bere lanaren osotasunaren oreka, zuhurtzia eta betegintzarrea orbantzeko arriskua ekarriko luke. Bestalde, gauza jakina da edozein zientzian idea berriak sortuko badira, ikerlari-belaunaldi berriak sortu behar direla ezinbestez. Esan liteke, apika, aurre-aitzin-euskararen gorabeherak ikertzea ez zela Mitxelenaren ikerlanaren «behar historiko» bat. Edozein kasutan ere, gaur egun analisi konparatiborako gutxi gorabehera Mitxelenak eta beste euskalariak duela berrogeita hamar urte zituzten datu berberak (edo baten bat gehiago, baina inola ere ez erabakigarririk) baditugu ere, iluntasunean barrena aiseago sartzera ausartzen gara, eta agian burutu proposamen guztiak (ez eta gehienak ere) ez doaz bide erabat okerretik. Ziurrenik, hau honela da ez ba-

* Lan hau 1999 eta 2003 urteen artean Eusko Jaurlaritzak emandako diru-laguntzaren babespean burutu da. Bestalde, lan honen aurreko bertsio bat irakurri duten eta edukinari nahiz estiloari buruzko zehaztapen baliotsuak egin dizkiguten J. A. Lakarra, I. Igartua eta J. Gorrochateguiri eskerrak zor dizkiegu.

¹ Izan ere, guk dakigula behintzat, Mitxelenaren lanean ez da «aurre-aitzin-euskara» edo «pre-proto-vasco» kontzeptua inon agertzen. Egiatan, askotan aitzin-euskara baino lehenagoko hizkuntzan izan zitezkeen elementuei buruz mintzatzen zaigu, baina erreferentzia horiek noizbehinkakoak dira beti, ez lan batean sistematikoki jorratuak.

karririk ikerlari-belaunaldi berriek kemen berriak ekarri dituztelako, baizik eta baita gure garaian tipologia eta bestelako prozedura linguistiko batzuk aurreratutako daukelako ere.

Lakarraren lanean, Mitxelenaren teoriak abiapuntu harturik, aitzin-euskara baino garai zaharrago bateko hizkuntzari argiren bat bota nahi izan zaio. Labur-labur esateko, Lakarrak aurre-aitzin-euskarazko hitzak egitura monosilabiko bat zuela proposatzen du. Baieztapen hau burutzeko, honako gertaera hau markatzen du: euskara eta aitzin-euskarazko lexikoan² (hau da, mailegu-hitzak albo batera utzita), silaba-zenbakiaren arabera bi hitz-mota dira nagusi: monosilabikoak eta disilabikoak. Azken hauetariko gehienak, baina, beste hitz batzuetan kausi daitezkeen bi elementutan aise bana daitezke. Honela, susma dezakegu aitzin-euskara baino garai zaharrago batean hitz horiek bi lexema monosilabiko zituztela. Bi lexema monosilabiko horiek, inolako deklinabide-atzizkirik gabekoek, harreman sintaktiko zehatz bat zuten elkarrekin, beharbada bata determinatzailea eta bestea determinatua zirelarik, hitz konposatu bat osatuz. Ondoko garai batean, bi hitzak hitz bakar bezala berrinterpretatu eta honela hitz disilabikoak sortu ziren. Prozesu hau hizkuntza isolatzaile betetik hizkuntza eranskari baterako igarobide klasikoak dugu.

Lakarraren teoriak, aho batez onaturik ez izan arren, garrantzizko ondorioak ekarri dituzte aitzin-euskararen sistema fonologikoaren azterketarako, baina lan honetan hauek albo batera utziko ditugu, eta batik-bat hitz-konposakeraren sintaxiaz arituko gara. Aurrenik, euskarazko hitz konposatu-motak eta haien xehetasunak jorratuko ditugu. Ondoren, indoeuropar hizkuntza batzuetan (bai eta aitzin-indoeuropear ere) eta bestelako hizkuntzetan beha daitezkeen hitz-konposakeraren inguruko zenbait fenomeno sinkroniko nahiz diakroniko aztertuko ditugu, euskararekiko paralelismoen bila. Azkenik, corpus lexiko bat jorratuko dugu eta aurre-aitzin-euskaraz izan zitezkeen hitz konposatu-moten behin-behineko sailkapen bat egiten saiatuko gara, hortarako euskarazko zein aitzin-euskarazko hitz-kategoriak, «adjektibo»-aren gaia, hitz-konposatuen azentuera eta hemen dagokigunerako garrantzizkoak diren beste kontu batzuk ikertuz.

2. Lakarraren teoria

Laburtasunaren premiaz, gure xedeetarako garrantzia duten teoria honen elementuetara mugatuko gara. Lakarrak (1995: 194) euskararen ondare lexiko autoktonoaren hitzen sailkapen bat burutzen du. Silaba-zenbakiaren arabera, hitz hauek hiru motatan sailka daitezke: a) **silaba bakarrekoak**: *k(h)e, su, gai, gau, har, gar, hil, lan, haiz, antz, hats, gaitz*,³ b) **bi silabakoak** (aurrekoak baino ugariagoak): *habe, aho, ale, harri, begi, behi, beso, xori, eme, abar, adin, behor, behar, gizon, sagar, albo, argi, garbi, zaldi, argal, azkar, bazter, aita, leiho, oiho, aihen, leizar, etsai, garai*;

² Aitzin-euskara esaten diogu gutxi gorabehera Akitaniako inskripzioen garaiko hizkuntzari. Honi buruz gutxi badakigu ere, hemen egiten dugun behaketari dagokionez esan dezakegu oker egiteko bil-durrik gabe euskara historikoak eta aitzin-euskarak berdintsu jokatu dutela.

³ Hauen aldamenean, talde berean argi-argi silaba baten erreduplikazioak diren beste bi silabak batzuk ezartzen ditu: *konkor, gogor, garagar*.

d) **hiru silaba edo gehiagokoak:** *egia, herio, lehia, goroldio, arerio*. Hirugarren mota hau ez da oso ugari, eta kasu anitzetan hitz hirusilabaduna bi hitz laburragotatik segurtasunez erator ez baditzakegu ere, formaren aldetik hitz hauek ez dagozkio inola ere euskararen ondare zaharrari.⁴ Silaba bakarreko edota bi silabako hitzak, ordea, itxura zaharkituko lexikoan ohikoago dira. Alabaina, badirudi bi silabako zenbait hitz beste hitz batzuetan agertzen diren bi elementutan zati daitezkeela. Horrela, *gibel, sabel, ospel, orbel* eta *arbel* hitzetan, **bel* elementu edo lexema⁵ bat isola dezakegu, «beltz» esanahia adierazten duelarik. Halaber, *ok(h)er, oiher, puzker - uzker* eta *ezker* hitzetatik **(k)er*⁶ lexema bat erauz dezakegu, «txar» esanahiarekin. Hitz-hasierako elementuetan ere badaude lexema errepikariak. *Gibel, giharre, gizen* eta *giberri* hitzetan, adibidez, «haragi» esanahia duen **gi-* lexema bat bide dugu, eta *sabel, sakon* eta *samin* hitzetan, **sa-* lexema bat, nolabait «sakon» esanahiaz. Hitz-konposakerarako prozedura hau, dirudienez, euskararen lexikoaren alderik zaharrenean oso sustraiturik dago eta ondoriozta dezakegu aitzin-euskararen oinarritzko hiztegiak honelako hitz anitz zituela, alegia, lexema-.-lexema.⁷ egitura batez eraturiko hitzak.

Edozein prozedura konparatiborekin gertatzen den legez, honek ere baditu bere mugak eta bere botere analitikoa zuhurtasun handiz erabili behar dugu, kontuan harturik ezin heda ditzakegula haren ondorioak homogeneoki lexiko osora. Aipatu hitzetan lex.-lex. egiturak ia erabateko ziurtasunez hizkuntzaren aurreko garai bat postulatzera zilegiztatzen digu, bertan lexema bakoitza aldamenekotik autonomoa zelarik, bien artean nolabaiteko harreman sintaktikoarekin. Baina *gorr-i, zur-i, hor-i, berr-i* eta **arran-i* (> *arrain*) hitzetan, zenbait irizpide morfologikok lex.-morf. egitura bat postulatzera bultzatzen gaitu, *-i* hori seguruenek *ekarr-i, ipin-i* edo *irits-i* aditzetan agertzen den partizipioaren morfema mota berbera baita.⁸ Eta egitura honek ez garamatza emaitza berberara. Dakigun guztia da *-i* hori, euskara historikoan nahiz (ia segurtasun osoz) aitzin-euskaraz, luzapen morfologiko bat dela. Hau da, kasu honetan ez dugu inolako frogarik, ez eta zantzurik ere, *gorr-* eta *-i* elementuak *gorri* hitza konposatu baino lehen elementu autonomoak zirenik.

Kontuak kontu, hau egia ez balitz ere, hau da, aurre-aitzin-euskarak egitura erabat monosilabiko bat izan ez balu ere, honek ez lioke ondoren aurkeztuko dugun analisiari erasango, argi baitirudi lex.-lex. egitura eta bi lexema horien arteko harreman sintaktiko bat zuten hitzak oso maizkoak zirela. Jarraian euskaraz izan daitezkeen hitz-konposakeraren prozedurak aztertuko ditugu.

⁴ *Egia* eta *lehia* hitzen *-a* hori artikuluarena (sorrera berrikoa, dakigunez) dela pentsa dezakegu halako zilegitasunez, zatiketa morfologiko oker baten bidez sortua.

⁵ Lakarrak (1995: 192) «morpheme» esaten dio. Elementu hauek esanahi lexikoak, eta ez deribatiboak edo gramatikalak, erakusten dituzten kasuetan, gu «lexema»-z mintzatuko gara. Gainerako kasuetan, «morfema»-z. *Gorr-i* hitzetan, adibidez, Lakarraren azterbidea jarraituz baina gure terminologia erabiliz, *gorr-* lexema bat izango da; *-i*, ordea, morfema bat, atzizki-itxura duelarik.

⁶ Berreraiketa hau, eta **bel* aurreko kasuan, hemen eztabaidatuko ez dugun irizpide fonologikoen bidez lortzen dugu.

⁷ Aurrerantzean, lex. (=lexema) eta morf. (=morfema) laburdurak erabiliko ditugu kasu hauetan. Hala nola, *gi-bel* hitzak lex.-lex. egitura duela esango dugu, bi lexema dituelarik; *gorr-i* hitzak, ordea, lex.-morf. egitura du.

⁸ Ik. Trask (1990) eta (1995: 217-219).

3. Hitz-konposakera euskaraz

Gaur egungo euskarak hitz konposatu-moten errepertorio galanta du. Baina, haien gorabeherak aztertzeke, kontuan hartu behar dugu euskara hizkuntza eranskaria dela, eta honek hitz konposatuen ezaugarri morfo-sintaktikoak baldintzatzen dituela halabeharrez. Hitz-konposakeraren inguruko ikerketak bi tradizio izan ditu nagusiki. Alde batetik, bai European, bai (neurri murriztazago batean) Estatu Batuetan burutu tradizio zaharrago bat, batez ere ikasketa klasikoak eta indoeuropar hizkuntzalaritza aztergai izan dituena. Tradizio honen muina sanskritoazko hitz-konposatuen ikerketa izan da, Pāṇini eta Patañjali indiar gramatikariek sanskritorako asmatu sailkapena eta terminologia oinarri harturik. Beste alde batetik, gramatika sortzailearen hasieratik batez ere (baina inola ere ez bakarrik) angloamerikar mundutik hainbat hizkuntzalarik bestelako prozedurak eta kategoriak erabili ditu fenomeno berberak ikertzeko.

Kontua zera da (eta baieztapen hau nahi beste zehaz daitekeela jakinik egiten dugu; joera orokorrez ari gara): lehen tradizioan, indoeuropar hizkuntzak (sanskrito batik-bat) eta alemana erabiltzen ziren nagusiki aztergai, hots, hizkuntza flexiboak. Bigarren tradizioan, ordea, ingelesa izan da gehien aztertu den hizkuntza, hots, ukitu isolatzaileak dituen hizkuntza analitiko bat. Inork ezin uka dezake ingelesezko hitz-konposakera jori-joria dela, gaur egun ezezik aurreko garai orotan ere. Baina, izan ere, gramatikaren ukitu isolatzaile horiexetan hain zuzen aurkezten dira hitz konposatuak. Hizkuntza flexiboetan, bada baliabide eraginkor bat, zeinaren bidez hitz konposatuak izen-sintagma arruntetatik aise bereiz daitezkeen: azkena izan ezik, osagai guztiak mugagabean daude, inolako flexiorik gabe. Hemen hizkuntza flexiboetarako darabilgun «mugagabe» kontzeptua euskaraz baino harago doa, oinarritzko forma normalean nominatiboan izaki (flexionatua, beraz), mugagabe-forma lortzeko hitzunik zein hizkuntzalaririk analisi gehigarri bat egin behar dutelako. Adibidez, grekoz, «hildako» esanahirako *νεκρός* hitza aurkituko dugu hiztegi batean, baina mugagabe-forma ez da hori, *νεκρό-* baizik. Honela, ez dago inolako zalantzarik *νεκρο-πομπός* «hildakoen gidari» konposatu bat dela. Euskaraz, ordea, «bide» esanahia dagoen-dagoenean aurkituko dugu hiztegian, inolako flexio-markaririk gabe. Beraz, irizpide formalen bidez soilik ezin izango dugu erabaki *bide-gorri* (hots, «bizikletaz joateko egokitutako bidea») konposatu bat den ala ez; irizpide semantikoetara jo beharko dugu.

Laburbilduz, orokorrean tradizio klasikoan irizpide formalek hitz konposatuen mugaketa irmo eta argia eskaintzen dute. Gramatika sortzailearen tradizioan, ordea, batzuetan irizpide semantikoek (beti ere subjetoagoak) irizpide formalek ezin bete dezaketean eginkizuna bete behar dute. Baina hau honela da bakarrik tradizio hark hizkuntza flexiboek, honek hizkuntza isolatzaile eta eranskariez jarduteko joera duten neurrian. Euskara, eranskaria izaki, bigarren tradizioaren eredutik gertuago dago.

3.1. Azkueren sailkapena orrazten

Azkuek (1923-25: 391-414) egindako euskarazko hitz konposatuen sailkapena har dezagun abiapuntu. Azkuek, Darmestetter hizkuntzalaririk egin zuen «yuxtaposizio» eta «konposizio» kontzeptuen arteko bereizketa gogoratzen digu aurrenik (ik. 1923-25: 391):

La yuxtaposición no es más que una mera reunión de vocablos provocada por el uso. La composición es unión íntima de vocablos, cuya aproximación tiene su razón de ser en la elipsis». Eta orrialdea pasatakoan, euskaraz ari dela, gehitzen digu: «...eso de la mera unión y unión íntima, como características de ambas clases de vocablos, parecen insuficientes para distinguirlos de nuestra lengua. Hay, en efecto, no pocos vocablos no meramente yuxtapuestos que, por los fenómenos fonéticos que han intervenido en su formación, parecen vocablos compuestos; tales como *abelgorri*, ganado vacuno, *abeltxe* ganado lanar, *elgorri* sarampión, formados, al parecer, de igual manera». Eta pitin bat beherago: «No la unión más o menos íntima, sino la elipsis es el alma de la composición léxica [Azkueren letra lodia].

Honi buruz ari ginen markatu dugunean euskaraz irizpide formalak ez direla beti nahikoak hitz konposatuak bereizteko. Berehalaxe helduko diogu sakonxeago gai honi.

Lekeitioko euskalariak ederki planteatzen du arazoa: hitz konposatua, eta ez izen-sintagma arrunta, izango dugu, elipsia dagoenean, hau da, izen-sintagma arrunt batean legokeen elementu gramatikal bat (dela flexio-atzizki bat, dela juntagailu bat, dela perpaus oso bat) aipatzeke geratzen denean. Baliabide formal hau, lehentsuago esanagatik ere, baliogarria da kasu gehienetan («karmadhāraya»- eta «bahuvrihi»-konposatueta soilik ez da baliogarria). Honela, Azkuek honako konposatu-mota hauek bereizten ditu:

- 1) **Konposatu kopulatiboak** (1923-25: 396-399): elipsia *ta* edo *eta* juntagailuaren ez-aipatzean datza. Konposatuaren osagaiak koordinatuta daude, hau da, biek (edo gehiagok) batera konposatu osoak perpausean duen eginkizun sintaktikoa ordezkatzen dute. Biak batera dira konposatuaren buru (endozentrikoa da, beraz). Konposatu hau «dvandva»-mota⁹ dugu eta haren egitura sin-

⁹ Ikus dezagun labur indiar gramatikagintzaren tradizioaren ildotik datorkigun terminologia (deskripzio zehaztu baterako, ik. Whitney 1889: 480-515). Funtsean, konposatuak izan daitezke: a) «**dvanda**»-motako konposatuak (kopulatiboak): bertan bi osagai koordinazioan daude, juntagailua aipatu gabe dago, eta bi osagaiak konposatu osoaren eginkizun sintaktikoa ordezkatzen dute. Bi osagai bakarrik baldin badira (gehiago ere izan daitezke), lehena mugagabean dago eta bigarrena dulean deklinaturik dago. Hala nola, sanskr. *vrihiyavāu* «arroza eta garagarra» (*vrihi*- «arroz», *yāva*- «garagarra»); b) «**tatpuruṣa**»-motako konposatuak (determinatzaileak): bertan lehen osagaiak bigarren osagaia determinatzen du, eta honek konposatuaren zama sintaktikoa darama perpausean barnean. Kide determinatzailea eta osagai determinatuaren arteko harreman sintaktikoa era askotakoa izan daiteke. Lehen osagaia mugagabean dago eta bigarrenak perpausean duen zerbaki- eta kasu-flexioa darama. Adibidez, sanskr. *hastakṛtā*- «eskuz egindako» (*hāsta*- «esku», *ṛtā*- «egindako»); d) «**karmadhāraya**»-motako konposatuak (atributiboak): bertan lehen osagaiak bigarrena determinatzen du, baina ez harreman sintaktiko baten bidez, harreman atributibo baten bidez baizik. «Adjektibo-izen» (edo «izen-izen»: *brahmārṣi* «brahman den ṛṣi», non *brahma* «apaiz», *ṛṣi* «kantari») entitate bat eratzen dute bi osagaiak, baina izen-sintagma arrunt batean ez bezala, adjektiboa deklinatzeke dago. Lehen osagaia mugagabean dago eta bigarrenak perpausean duen zerbaki- eta kasu-flexioa darama. Adibidez, sanskr. *priyāsakhī* «neska-lagun maite» (*priyā*- «maite», *sakhī* «neska-lagun»); e) «**bahuvrihi**»-motako konposatuak (edutezkoak): bertan bi osagaien arteko harremana «tatpuruṣa» edo «karmadhāraya»-motakoetan bezalakoa da, baina ez bata ez bestea ez dira konposatuaren buru ikuspegi semantiko batetik. Burua aipatu gabe dago, baina hau aipatutakoaren edukitzailea, egilea, ikuslea edo honelako zerbait da. Konposatua XY baldin bada, zentzu orokorra da: XY-duna, XY-aren egilea, XY-aren ikuslea, edo antzerako zerbait. Hala nola, sanskr. *ēkapāda*- «oin bakarra duen» (*ēka*- «bat», *pāda*- «oin»).

taktikoa determinatu-determinatu, hots, **dtu.-dtu.** da.¹⁰ Bi osagai baldin bada (gehiago ere izan daitezke), lehen osagaia mugagabea dago eta bigarrenak perpausean dagokion kasu-atzikia darama, beti ere hitz konposatua bere osotasunean plurala dela kontuan harturik. Hala nola: *aita-semeak, jaun-andreak, aitzin-gibelak, ate-leihoak, idi-behiak...*

- 2) **Konposatu edutezkoak** (1923-25: 399-401): perpaus oso bat aipatzeke geratzen da. Perpaus hau era honetakoa da: Z-k XY du.¹¹ X eta Y dira konposatuaren osagaiak. Beraien artean dtu.-dle. egiturako harremana dago, dle. elementua normalean dtu. elementuaren adjektibo bat delarik. Baina semantikaren aldetik dtu. elementua ez da konposatuaren burua. Burua aipatzen ez den aipatutakoaren edukitzaile bat (Z) da. Irizpide formalen bidez bakarrik ez dago konposatu hauek izen-sintagma arruntetik ezberdintzerik, baina exozentrikoetan («karmadhāraya»-motakoetan ez bezala) irizpide semantikoak erabat argigarriak dira.¹² Exozentrikoa da, beraz, eta egitura hau [**dtu.-dle.**] formulaz adieraziko dugu. Honela, konposatu edutezkoak sinekdokeak edo antzerako tropeak dira funtsean, sarritan mesprezuzko zentzuz. «Bahuvrīhi»-mota dugu hau. Lehen osagaia mugagabea dago eta bigarrenak dtu. elementuari perpausean dagokion zenbaki- eta kasu-atzikia darama. Hala nola: *buru-handi, begi-zuri, betoker, ehun-osto, lauburu...*
- 3) **Konposatu onomatopeikoak** (1923-25: 401-405): nola edo hala, honelako eraikuntzak hizkuntza guztietan edo gehienetan daude, baina euskaraz izugarri ohikoak dira. Hemen izen-sintagmez ari gara bakarrik, baina kasu honetan formaren aldetik izenak eta adberbioak aski nahastuta daude. Ez da beti erraza estrukturaliki zein formula hobekien dagokien zehaztea, baina uste dugu «dvandva»-motatik daudela gertuen. Beraz, endozentrikoak dira eta **dtu.-dtu.** formula esleituko diegu. Izan ere, batzuetan «dvandva» hutsak dira, eta soilik haien izaera expresiboak ezartzen dituzte beste kategoria batean. Lehen osagaia mugagabea dago eta bigarrenak perpausean konposatua-

Konposatu-mota gehiago daude. Gehienak «tatpuruṣa»- edo «karmadhāraya»-mota ezberdinak dira, bi osagaien arteko harreman sintaktiko edo atributibo bakoitzari dagozkionak. Mendebaldeko tradizio gramatikalak, bere aldetik, izendapen hauek bereganatuz mota guztien artean bereizkuntza bat egin du: konposatuak **endozentrikoak** edo **exozentrikoak** izan daitezke. Konposatu endozentrikoetan, semantikaren aldetik perpausean parte hartzen duen hitza (NP-ko «maximal projection» delakoa) aipatzen da; konposatu exozentrikoetan, ordea, ez da aipatzen. Beraz, «dvanda»-, «tatpuruṣa»- eta «karmadhāraya»-konposatuak endozentrikoak dira, «bahuvrīhi»-konposatuak exozentrikoak diren bitartean.

¹⁰ Hemendik aurrera, dtu. (= determinatu) eta dle. (= determinatzaile) laburdurak erabiliko ditugu. Dtu. osagaia konposatuaren burua izango da eta eginkizun sintaktikoa ordezkatuko du perpausean. Dle. osagaiak dtu. osagaia nolabait determinatuko du eta ez du eginkizun sintaktikorik izango perpausean. Dena dela, kasu honetan konposatu-mota honi dtu.-dtu. esaten diogu soilik arrazoi estrukturalengatik, hots, bi osagaiak buru direlako. Ikuspegi semantiko batetik, ez bata ez bestea ez daude beste osagai batek determinatuta.

¹¹ Gutxiagotan, Z-k XY egiten du, eragiten du, ikusten du... Kontua da: aipatu gabeko perpausean, Z subjektua da eta XY osagarri zuzena.

¹² Konposatu deskribatzaileak aurkezterakoan azalduko dugu zergatik jo daitezkeen konposatutzat edutezkoak zein deskribatzaileak, nahiz eta irizpide formalak nahikoak ez izan.

ri dagokion zama sintaktikoa darama. Aipatu izaera expresiboa aliterazio bat sortzean datza, item lexiko berberaren bi aldaera fonetiko asmatuz. Azkuek bi mota bereizten ditu. Lehenean, bigarren osagaiari *m-* bat eransten zaio (gutxiagotan *b-* edo *p-*): *ikusi-makusi*, *erran-merranak*, *ilun-milunka*, *inguru-minguru*, *txitean-pitean*... Bigarrean, bokal-txandaketa expresiboaz jokatzen da. Lehen osagaiari *i* bokala da nagusi; bigarrean, *a*: *bilin-balan*, *dinbi-danba*, *dingilin-dangolo*, *tipi-tapa*, *kikili-makala* (ageri denez, bi moten arteko hibrido bat)...

- 4) **Menpetasunezko konposatuak** (1923-25: 405-407): elipsia kasu-atzizki bat edo perpaus oso bat ez aipatzean datza. Konposatuaren lehen osagaiak bigarrean determinatzen du. Harreman hau era askotakoa izan daiteke. Izen-osagarri bat izan daiteke, edo bigarren osagaiak burutzen duen ekintza baten osagarri zuzena, edo, bigarren osagaia «nomen actionis» bat baldin bada, ekintzaren subjektua... Aipatzen ez dena, beraz, erlatibozko esaldi bat edo genitibo-atzizki bat da gehienetan. Kasu honetan, irizpide formalak nahikoak dira konposatu baten aurrean gaudela baieztatu ahal izateko, burua azken osagaia baita, eta hori ez da posible izen-sintagma arrunt batean.¹³

«Tatpuruşa»-mota dugu konposatu hau, endozentrikoa, eta **dle.-dtu.** formulaz adieraziko dugu. Lehen osagaia mugagabea dago eta bigarrenak dtu. elementuari perpausan dagokion zenbaki- eta kasu-atzizkia darama. Hala nola: *baso-artean*, *uri-bitartean*, *mendi-buruan*, *urte-barruan*, *apal-ostean*...

Hauexek dira Azkuek proposatu lau konposatu-kategoriak.¹⁴ Halaz guztiz, sailkapen honi orraztu bat eman eta beste bi mota erantsi nahi genizkioke:

- 5) **Konposatu deskribatzaileak**: hizkuntza flexiboetan, konposatu hauen ezauzgarri formala «adjektibo + izen» sintagmetan adjektiboa deklinatzeke uztea da.¹⁵ Hau dela medio, hitz konposatuak izen-sintagma arruntetatik ezberdintzen dira. Hauetan, bai adjektiboa, bai izena deklinatzen dira. Alemanez, esate baterako, gauza bat da *das Ganzbild* «gorputz osoko erretratu» eta beste bat *das ganze Bild* «erretratu osoa». Hura konposatua da; hau «adjektibo + izen» sintagma. Euskaraz, ordea, ez ditugu sintagma baten osagai guztiak deklinatzen, baizik eta deklinabideak sintagmaren osagai guztiak gobernatzen ditu eta azken osagaiari (dela izen, dela adjektibo) eransten zaio. Honela, azken osagaia izan ezik, beste guztiak mugagabea daude. Honek esan nahi du kasu honetan, exozentrikoetan bezala, mugagabearen baliabidea ezin erabil daitekeela sintagma baten osagaien arteko harremana estutuz hitz konposatu bat sorrarazteko. Beraz, baliabide formalen bidez soilik ezin era dezakegu konposatu bat.

¹³ Ez eta perpaus baten aditzean ere, menpetasunezko konposatua «osagarri zuzen + aditz» egitura-koa baldin bada. Adibidez, *gari-jorra*-n oinarrituz ezin dugu esan *Mirenek gari-jorratu du*. Zuzena *Mirenek garia jorratu du* da.

¹⁴ Azkuek ez du indiar tradizioaren izendapena aipatzen, ez eta geuk planteatu ditugun formulak (dtu.-dtu., dle.-dtu. eta abar) ere.

¹⁵ Delako hizkuntzan hurrenkera naturala «izen + adjektibo» baldin bada, orduan izena uzten da deklinatzeke.

Alabaina, beste hizkuntzetako ñabardurek aditzera ematen digute baliabide formalek ez dutela beti derrigorrez ezinbestekoak izan behar. Irizpide semantikoak nahikoa izan daitezke, baliabide formalak (egotekotan) erredundante bihurtuz.¹⁶ Honela, konposatu deskribatzaile bat izango dugu baldin eta «izen + adjektibo» batura izena eta adjektiboaren arteko konbinaketa sintagmatikoa baino zertxobait gehixeago baldin bada, hau da, baldin eta «izen + adjektibo» konbinaketa horrek erreferentzia zehatz bat errealitatean baldin badu, zeinaren bidez lexikoaren dimentsio paradigmaticoan sar daitekeen, bai eta ebentualki lexikaliza ere.¹⁷ Adibide bat *bide-gorri* dugu. Hau ez da «gorri den (edonolako) bide», «bizikletaz joateko egokitutako bide» baizik. Kontuan hartu behar dugu konposatu deskribatzaile izateko endozentrikoa izan behar duela, hots, buruak aipatua izan behar duela. Honelako eraikuntzek zentzu metonimiko edo sinekdokikoa edukitzeko, hots, exozentrikoak izateko joera bortitza dute. Hortaz, arreta handiz ezberdindu behar ditugu konposatu deskribatzaileak eta edutezkoak.

«Karmadhāraya»-mota dugu hau. Exozentrikoa da eta **dtu.-dle.** formulaz adierazten dugu:¹⁸ Adibideak: *bide-gorri*, *Karlos handia*, *amets-gaizto*, *neska-zahar*, *tonto-lapiko*...

- 6) **Erreduplikaziozko konposatuak:** bertan hitz bat errepikatzen da, honela areagotze expresiboa eta aliterazioa lortzen delarik. Baliabide expresibo hau oso emankorra da euskaraz, eta ia hitz-kategoria orotarako balio du, izen-erreduplikazioa oso maizkoa ez den arren. Konposatu bat dela esan dezakegu haren osagaiak elkarrekin harreman estua dutelako, eta lehen osagaia mugagabean dagoelako, bigarrenak zama sintaktikoa daramalarik. Konposatu onomato peikoen antza handia dute, baina haien ezaugarri formala da haien osa-

¹⁶ Dena dela, morfologiaren esparruaren barruko irizpide formalak bakarrik ari gara baztertzen. Bestelako irizpide formal batzuk, azentuera kasu, normalean agertzen dira. Gaztelera, adibidez, *lengua suelta* «mihi aske» izen-sintagma zein konposatua izan daiteke. Lehen kasuan, «aske den mihi» esan nahiko du, eta *lengua suelta* azentuera izango du; bigarrenean, irudizko adiera izango du, hots, «mihi-aske > pentsatzen duena beti esaten duen pertsona», eta *lengua suelta* azentuera izango du. Ustez azenturik ez duen euskaraz, nekez zehaz daiteke ezberdintasuna aurrean diezagukeen araurik, baina izan bada. Hualderi jarraituz (ik. 1997: 142-147), honako hau proposatzen dugu euskara baturako: *bide gorri* «gorri den bidea», *bide gorri* «bizikletaz joateko egokitutako bidea». Bai gaztelera, bai euskaraz, izen-sintagman bi osagaiak beren hitz-autonomia mantentzen dute, konposatuan bietarako azentu eremu bakarra dagoelarik.

Bestalde, bi hitzek konposatu batean bat egiten baldin badute, zenbait kasutan batek edo biek aldaketa izango dute. Hala nola: *itsaso + gizon > itsasgizon*, *iturri + buru > iturburu*, *ardi + ile > artile*, *ardi + ume > arkume*, *sebi + ar > senar*, *zamari + -dun > zamaldun*, *jaun + -egi > jauregi*... Dakusagunez, batzuetan ez da erraza ezberdintzea noiz ditugun konposatuak eta noiz atzizkien bidez eratu hitz eratorriak, prozesu honen aurrean berdintsu jokatzeko baitute. Aldaketa hauek ere konposakeraren adierazle moduan funtzionatzen dute, baina ez dugu ahaztu behar hau fonetikoki baldintzatutako prozesu bat dela, eta lexikoaren hainbat hitzetan (gehienetan, alegia) ez dagoela aldatetarik. Honegatik, eta hemen sintaxiaz soilik ari garelako, orain ez dugu gai honetan sakonduko. Aldaketa hauek aurretako arauak ikusteko, ik. Trask (1997: 183-192) eta Mujika (1982).

¹⁷ Denontzako hitz ulergarri esateko: baldin eta irudizko adiera bat baldin badu.

¹⁸ Azkue ez zaigu kategoria honetaz mintzatzen. Hurrengo kapituluan adjektiboaz ari dela, honela diosku (1923-25: 417): «Los adjetivos compuestos pertenecen a la clase de vocablos compuestos posesivos expuestos en el capítulo precedente». Nolanahi ere, segituan «karmadhāraya»-tzat jo dezakegun adibide bat jartzen du: *Karlos andia* (hots, *Karlomagno*).

gaiak berdin-berdinak izatea.¹⁹ Endozentrikoak dira eta **dtu.-dtu.** formulari dagozkio. Adibideak: *labur-labur, handi-handi, poliki-poliki, bihar-bihar,*²⁰ *zeru-zeruan...*

Hauxe da gure behin-behineko sailkapena. Planteamendu orokor bat besterik ez da. Mota bakoitzean maizkoenak diren kasuak aipatu ditugu bakarrik, baina azpi-motak izan daitezke.²¹ Gainera, ia kasu guztietan izenen adibideak jarri ditugun arren (usukoenak direlarik), konposatuak adjektiboak, aditzak, partikulak edo izenordainak ere eduki ditzakete.

3.2. Azkarateren sailkapena

Aurreko sailkapena eztabaidagarria bada ere, kategoria morfo-sintaktiko guztiak ordezkatzan saiatu gara, semantikara jo gabe. Hala ere, sailkapen zehatzago bat egiteko irizpide semantikoak ezinbestekoak dira. Eta hemen, zenbat konposatu lexikoan izan, ia hainbat mota izango dugu. Beraz, ez baldin badugu *ad infinitum* sailkatu nahi, irizpide zehatzak finkatu beharko ditugu, baina hau semantikaren eremuan arbitrarioa izango da beti.

Lan hau Azkaratek (1990) egin zuen eta segituan aurkeztuko ditugu bere sailkapenaren oinarriak. Kontuan hartu behar dugu, aldez aurretik, Azkarateren planteamenduan dimentsio ezberdinetako kategoriak gurutzatzen direla. Bere konposatu-motak bi osagaien arteko harreman morfo-sintaktiko ezberdinei dagozkie, nahiz eta ondorioak neurri batean Azkuerenak ez bezalakoak izan. Halaber, mota bakoitzaren barnean azpi-motak ezberdintasun semantikoei, delako konposatuaren osagaien kategoria sintaktikoei, edota berauen arteko konbinaketei dagozkie (adibidez, «tatpuruşa»-motan, azpi-motak honako hauek izan daitezke: «subjektu-objektu»-azpi-mota, «objektu-subjektu»-azpi-mota, «aditz-subjektu»-azpi-mota, eta abar). Bestalde, Azkaratek hitz-mota guztiak jorratzen ditu bere ikerketan: izenak, adjektiboak, aditzak, izenordainak, adberbioak... Bestelako oposizioak ere, bizidun / bizigabe, ergatibo / absolutibo kasu, maneiatzan ditu. Gure aztergaia batik-bat izena bada ere, ikasketa honean agertzen diren hitz-mota guztiak eta era guztietako adibideak aurkeztuko ditugu.²²

Azkaratek konposatu-mota hauek bereizten ditu:

- 1) **Izen elkartu kopulatibo arruntak** (1990: 162-199): «Bertan, maila bereko osagaiez, *eta* juntagailuaz lotuta baleude bezalako osagaiez eratutako hitz elkartuak sartzen dira. Hitz elkartuak horrenbestez, bi osagaien esanahia jasotzen du». Mota honetan honako azpi-mota hauek sartuko dira:

¹⁹ Azkuek ere erreduplikazioak aipatzen ditu (1923-25: 401), baina bakarrik zehazteko hauek ez ditugula konposatu onomatopeikoekin nahastu behar. Ez du argitzen erreduplikazioak konposatutzat jotzen dituen ala ez.

²⁰ Hau da, *etzi*. Ik. Azkue (1923-25: 401).

²¹ Lehen motan, adibidez, gerta liteke aipatzen ez dena juntagailu hautakari bat izatea: *lau-bost* (= *lau edo bost*). Bestalde, zenbait kasutan esanahiaren interpretazio zehatza ez da unibertuala. *Zintzo-jator* konposatuan, esate baterako, esanahia «zintzo eta jator» zein «zintzo den jator» izan daiteke. Lehen kasuan «dvandva» bat izango genuke; bigarrenean, «karmadhāraya» bat.

²² Era berean, Azkaratek euskalki eta garai orotako formak batzen ditu. Laburtasunaren premiaz, hauek guztiak zaku berean sartuko ditugu.

- a. **Dvandvak** (1990: 163-174): «Osagaien kategoria gramatikala izango du hitz elkartu osoak: bi izen elkartzen badira, izen elkartu kopulatiboa izango dugu; bi izenondo elkartuz, izenondo kopulatiboa; bi aditzondo elkartuz, aditzondo kopulatiboa, e.a.» Hala nola: *aita-amak, neska-mutilak, ardi bildotsak, aho ezpainak, beso-belaunak, otoi-eskarijak, sal erospen, gazaminak, gorribeltzak, har-eman, joan-etorri, artu-emanak, Atsular-Ëtxepare'ren, Sodoma-Gomorra, oihu-garrasiaka, zer-nolaketa, ala-olako, an-emen, bijar-etzi, gau-egun, bost-sei...*
- b. **Gehiketa motako hitz elkartu kopulatiboak** (1990: 174-178): «Mota honetako hitz honetako kopulatiboetan, objektu edo pertsona beraren bi alderdi desberdin ematen dituzte aditzera osagaiak». ²³ Hala nola: *errege senarra, erregina ama, printzipe gotzaia, meiku-barberua, erretor bikarioa, Jainko-gizona, nagusi-burua, idi-astoa, afari-merienda, kafesne, putçuce...*
- d. **Hitz elkartu kopulatibo atributiboak** (1990: 178-190): «Mota honen helburu nagusia hauxe da, bigarren osagaiaren bidez, lehen osagaia edo kontzeptu orokorra «karakterizatzea». Horregatik, ez omen dago esan beharrik bigarren osagaia ezin har daitekeela erabat izen bezala, izenondo bezala baizik». ²⁴ Hala nola: *herri aizo, atso sorgin, txori abeslari, eraztun salatari, emacume cantaarija, anai abogadu, philosopho christino, nesca guiltzera, persona lagun, aingeru begirari, emazte eleketari, abade eizari, erbi mandatari...*
- e. **Aposizioak** (1990: 190-195): «Hala deitu diegu «Izen bereziaz + izen arruntaz» osatuak dauden hitz elkartu kopulatiboei, non izen bereziak, arruntari ematen zaion deitura adierazten duen». Hala nola: *Larreko idazlea, Adelaide erregiña, Agustin Isusi apaiza, David erreguia, Esaias propheta, Ardote bertsolaria, Merino gerraria, Atxarte errota, Danubio ibaia, Elosu-mendia, Korreo kalea, Nobel-saria...*
- f. **Tautologiak** (1990: 195-196): «Osagaietako bat bestearen esparruan dagoeneko sailean, lehen azpisaila osatzen dute «Status identitatis» adierazten dutenek, hots, osagai sinonimoz eratutako hitz elkartuek». Azkaratek diosku Tovarrek (1959) konposatu hauei «geminados semánticos» esaten diela, semantema errepikatzen delako. Ez bide dira oso maizkoak euskara historikoan. Hala nola: *usso columba, mandamula, proximo laguna, âr zizare, lagun-jende, larru-azal, sasi-sastraka...*
- g. **«Subsumptive» motakoak** (1990: 196-199): «Orohar, elkarte hauetan «Espezia» adierazi ohi du lehen osagaiak, eta «Generoa» bigarrenak». Hala nola: *asto ama, auntz-ama, ardi lagunak, emazte-laguna, belekume,*

²³ Indiar gramatikariek mota hau «karmadhāraya»-tzat jotzen zuten. Gogora dezagun *brahmār̥ṣi* «brahman den ṛṣi».

²⁴ Gure sailkapenean, ondorengo adibide gehienak «karmadhāraya»-motan sartuko lirakeke. Ikusten denez, hainbat kasutan «dvandva»-k, «karmadhāraya»-k eta «izen + adjetibo»-sintagma arruntan arteko mugak lauso dira, eta konposatu bakoitza kategoria batean edo bestean sartzea norberaren hautamen arbitrarioaren araberako kontua da.

beorkume, txorikume, ardagai ari, atoi-ontzia, diru-paper, astegun, elizetxe, marmol harria, Xenpelar-izena, «seme» izena, euscaldun icenecuc...

- 2) **Menpetasunezko izen elkartu arruntak** (1990: 199-285): «Hemen osagaie-tako batek darama esanahi nagusia eta besteak esanahi nagusi hori mugatzen du. Hau litzateke bi osagaien artean dagoen erlazio lojikoak». Gure menpetasunezko konposatuei dagozkie («tatpuruşa»-k, dle.-dtu. egituraz). Hemen bi taldetako banaketa egiten du Azkaratek:
- a. **Mugakizuntzat izena duten menpetasunezko izen elkartuak** (1990: 211-266):²⁵ bertan azken osagaia edonolako hitza izan daiteke, aditza izan ezik. Hamabi mota ezberdintzen ditu: 1) Subjektu-Objektu mota: *Kristo agindu, aur-zarata, eltxo-zizta, giza-legia, sorgin-dantza, burdi-irrintxia, buru-kulunka, tximistargi, hortz garrasca, kazkabar-erauntsia, idazle-batzar...*; 2) Subjektu-Aditzlagun mota: *abere aska, zaldi-zelaia, apez etxe, erregue-jauregui, jentilarria, etsai-lur, txarritoki, aize bolara, arrobi, aundi-puntuan...*; 3) Objektu-Subjektu mota: *guiça pescadore, otoiz-maisu, abere jabian, gudu-eresi, argi-gorputz, intxaur arbola, itz jario, su-begi, egal-ontziz, gudamutil...*; 4) Objektu-Aditzlagun mota: *Deun Ander eguna, San Pedro eguna, Jainko etxe, atsedean orduak, otoitz-eskola, ardangela, itzal-etxe, bizitza-liburua, abarka kordela...*; 5) Aditzlagun-Subjektu mota: *abenda-egija, aberats-ipuirik, abere jana, gabon-mutil, biotz-agurra, aitz-arrano, baserri-mutill, mendi-neska...*; 6) Aditzlagun-Objektu mota: *argizkilla, eztey arropa, bertso-mueta, bide-modu, herio suerte, minçatçe molde, aragi zati, belar-izpi, bihotzmin, arresiak, egur txondor, aizkol apustu...*; 7) Aditzlagun-Atributu mota: *diru gose, aguardient egarri, xotxlagun, dantza-aurrelari...*; 8) Atributu-Aditzlagun mota: *morroi-toki, haur denboran, ume urte, aserre ordu, estu ordubetan, gaztegun...*; 9) Aditzlagun-Aditzlagun mota: *pelota leku, pelota-toki, pilota plaza, bolaleku, bola-toki...*; 10) Aditz-Aditzlagun mota: *aira-leku, asitordu, bizileku, jan-etxe, eldu-giro, sort-herri, jaiotetxe, altzarrastelua, bizi poza, igi-almena, gertu-lanak, ekin deadarra, estalgune...*; 11) Aditz-Subjektu mota: *haz-ama, erhauts, sendabelar...*; 12) Aditz-Objektu mota: *ezagu-gauza, siñest-egia, iku-gauza...*
- b. **Mugakizuntzat izena duten menpetasunezko izen elkartuak** (1990: 267-285): bertan dtu. osagaia, hau da, burua, aditz bat edo aditz batetik eratorritako hitza da. Bost mota ezberdintzen ditu: 1) Objektu-Aditz-Subjektu mota: *Urtzi maitalari, Eskualdun irakurtzalea, arrain-saltzaile, catu beguinalia, Jainko-entzule, arta jale, berri-ekarle, agin ateratzaille, baso-azterlari...*; 2) Objektu-Aditz mota: *lapur guardiyan, azeri artzeiaz, Jainko-ikuste, mauru ilten, gauza karreian, okela-jana, txondor-kargan, ardo edate, itz-aukeratze, liburu-salketak...*; 3) Aditzlagun-Aditz mota: *Aia sarreran, etxe-sartzean, eliz-sartzea, urebiltia...*; 4) Atributu-Aditz mota: *huts-eristea, ônherizte...*; 5) Subjektu-Aditz mota: *idazle-ugaltze, argi-urratze, biotz-zabaltze, elur erortze, iguzqui ilkite, negu-sarrera...*

²⁵ Azkarateren terminologian, *mugatzaile* = *determinatzaile*, *mugakizun* = *determinatu*.

- 3) **Sail bereziak** (1990: 309-370): bere ikerketaren laugarren kapituluan, Azkaratek bestelako konposatu-motak aurkezten ditu. Hauexek dira:
- a. **Metaforak** (1990: 309-311): «Metaforiko deitu dugun balio hau, sor daiteke osagaietako batek, osagai nagusiak orohar, konotazio-balioa hartzen duelako. Hala gertatzen denean, balio denotatiboa kontuan hartuz, erabilera metaforiko horren azpian egon daitekeen erabilera denotatiboa asma dezakegu, gutxi gora behera». Exozentrikoak dira, beraz. Hala nola: *auza-pezu, atso-opil, idi-begi, arrainbedarriak, gautxori, guzur-abarrak, azi-orrazi, berripurdi, ezur-ezpal, gorotz-aitzur, argi-iturri...*
 - b. **Zenbait mugatzaile berezi dituzten izen elkartuak** (1990: 311-318). Hala nola: *gainbegiratu, gainzuritu, gain-zamatu, goi-arauz, goi argi, goi-arnasa, goi-baimen; basauntz, basajaun, basa-jende, basa-uso; euskal mendietan, Euskal Herri, euskal baserri; ixil-ordu, isil kontu, isil-poltsea...*
 - d. **Zenbait mugakizun berezi dituzten izen elkartuak** (1990: 318-319). Hala nola: *eduqui faltaz, eman faltaz, ezagutu faltaz, iaquin faltaz, mutil koskor, ume koskor, arri koskor, azukre-koskor, mesede-ustez, zorun ustea, erosle ustean, alper-uste, andi-ustez...*
 - e. **-En/-ko atzikia duten osagaiez eratuak** (1990: 319-321). Hala nola: *Beliosoro-Goikoa, Jaun-goiko, aita-ordeko, urdaiazpiko, etxeko-andre, erriko gizon, aitonen seme, aitoren seme,*²⁶ *erriko-etxe...*
 - f. **Hitz elkartu exozentrikoak** (1990: 321-329): dagoeneko aski esan dugu hauetaz. Adibideak: *iruortza, amarratz, abo-zabal, begibakar, burugogor, sur-luze, aurpegi-eder, begi-alai, bihotz apal, buru-makur, esku zabal, ulegorri, lepoker, odol-bero, okotz-zorrotz, bioz-minbera, buztanikara, belarri-motza, Prakagorri, Moñoker, ipurtargi...*
 - g. **Bi osagai baino gehiagoko hitz elkartuak** (1990: 329-370). «Dvandva» batzuk badaude, baina orohar hiru osagai edo gehiagoko konposatu kopulatiboak ez dira emankorrak euskaraz. Hala nola: *ogi-arto-taloak, su-lur-ke-tan, bei ardi mosalak, begi sudur belarrietan, seme senar gurasoentzat...* Gainerako motetan, sarritan aurki daitezke hiru osagaiko konposatuak, baina orokorrean hiru osagaiak ikustea hizkuntzalariaren analisiaren emaitza da, ez hiztunarena. Teoriaz, hiru hitzeko konposatu batek izan behar luke (dle. osagai bat eta dtu. osagai batekin), aldi berean beste osagai baten determinatzaile dena. Normalean gertatzen dena da lehen konposatuak hitz arrunt baten moduan jokatzeko duela hiztunaren adimenean. Hala nola: *gabon-egunean, gabon-aparia, erbeste verba, hausterri egun, neskazar-musu, gaztañerre janak, bazkide-sail, lamiñ-ezkongaiak, yaialdi-deirik, gogai-eltze, uda-ikastaro, eliz-artzain, arno garbi xorta, talo bero jaten...* Haatik, onartu behar dugu zenbait kasutan baieztapen hau ez dela erabat zilegi. Adibidez, *diploma-entrega egunean* esaten duen hiztun arrunt bat «tatpuruşa» bat beste «tatpuruşa» baten gainean eraikitzen ari dela jakinik mintzatzen da. Eta, izan ere, esaten duena gramatikalki zuzena da, bai eta *diploma-entrega egun giroan* esaten baldin badu, eta

²⁶ Aitonon semeren aldaera.

honela *ad infinitum* jarrai dezakegu. Baina hemen, **gramatikalitate** ordez, **onargarritasun** kontzeptura jo behar dugu, hots, onargarritasunaren *continuum*-era. Baldin eta konposatu baten ezaugarri formalek arauak zuzenki betetzen baldin badituzte, gramatikala izango da. Baina, zenbat eta korapilatsuago izan konposatu honen osagaien arteko harreman sintaktikoak, orduan eta efektu zakarragoa eragingo du entzulearen barrietan.

4. Hitz-konposakera euskal testu eta inskripzio zaharretan

Euskarazko hitz-konposakeraren bilakaera diakronikoa arakatzeko helburuz, jorra ditzagun orain XVI. mendeko idazleengan, Erdi Aroko mota guztietako dokumentuetan eta Akitaniako inskripzioetan agertzen zaizkigun hitz konposatuen nondik-norakoak.

4.1. Hitz-konposakera XVI. eta XVII. mendeetako idazleengan

Orohar, mende hauetako testu guztietan aurkitzen ditugun euskalkiak hiato adierazgarririk gabe egungo euskalkiei dagozkie. Horrek ez du esan nahi hauek aztertzerakoan ez dugunik arkaismorik aurkituko. Baina, orduko eta oraingo hizkuntzak, funtsean, berdintsuak dira. Mende horietako euskara, gaur egungoa bezalaxe, jadanik hizkuntza eranskaria zen neurrian, hitz-konposakera antzerakoa zen. Halaz ere, zenbait kasutan garai zaharrago bateko hitz-konposakeraren aztarnak aurkitzen bide ditugu. Gehienetan, aztarna hauen antzinasuna ez da kualitatiboa, kuantitatiboa baizik. Hau da, orokorrean ez dugu bestelako konposakera-egiturarik aurkitzen, baina gaur egun diren eta arkaismo-itxura duten konposatu-mota batzuk (lehen osagaiaren nolabaiteko sinplifikazio fonetikoa erakusten dutenak kasu) ugariago dira. Ikus ditzagun testuetan aurki daitezkeen konposatuen ezaugarri batzuk:²⁷

- erreduplikazioak egun baino joritasun handiagoz agertzen dira: Dech. *begiz begi*; Oih. *ardur' arduratuz, beti bet', hel-helez*; Tart. *inguru-inguru, hala hala, ardura-ardura, heda-heda, bedera-berdera, espos-esposaren, handiric-handiric*; Mic. *garra garra*.
- gauza bertsua esan dezakegu «dvandva»-konposatuez: Dech. *barazkari afaria*; Oih.. *uda-neguetan, zeru-lurrak, arsto-idieki*; Tart. *gorpitz arimey, ian edanac, iauregui gazteliac*; Leiç. *aita-amén*; RS. *asapuzago*.
- lehen osagaien sinplifikazio fonetikoren bat duten konposatu anitz aurkitzen dira, gaur ez direnak edo bazterrekoak direnak. Txandaketa hauek determinatzen dituzten arauak egungo euskaraz ere eraginkorrak dira, baina baieztatu dezakegu XVI. eta XVII. mendeetan emankorrako zirela. Hala nola: Ax. *art-*

²⁷ Guk dakigula behintzat, ez dago euskarazko konposatuen bilakaera diakronikoa arakatzeko duen lanik. Hortaz, guhaurk astindu ditugu horietako testu batzuk, garai horretako konposatuen ezaugarri batzuk aurkitzeko helburuz. Korrika eta presaka egindako datu-bilketa honen emaitzak, beraz, oso eskasak izango dira. Dena dela, honen inguruko lan sakona egiteko behar adina denbora eman bagenu ere, ondorioak oso bestelakoak ez lirakekelakoan gaude.

-*urratze gabea* (<²⁸ *argi-urratze gabea*); Oih. *emerd* (< *eme erdi*) «makume erditu berri», *her-jauna* (< *herri-jauna*),²⁹ *burhasik* (< *buru-has-*) «zabalik», *behar-ondo* (< *beharri-ondo* = *belarri-ondo*), *urthaur* (< *urte-haur*) «urte bereko haur», *bethirekian* (< *begi-irekian*), *ertikarea* (< *erdi-ikarea*) «erditzean sentitzen den ikara», *lar-xuri* (< *larru xuri*), *artizarra* (< *argi-izarra*) «goizeko izar»; Tart. *lu idorrez* (< *lur idorrez*);³⁰ Leiç. *urdalde* (< *urde-(t)alde*), *bur-beçur*;³¹ RS. *otorde* (< *ogi-orde*) «truk»; Mic. *ypirtrapuac* (< *ipurdi-trapuak*)³² «haur-oihalak».³³

- konposatuaren bi osagaien arteko lotura moduan, *-k-* orde (egungo formetan bezala), *-t-* aurkitu dugu honako bi adibide hauetan: Oih. *ezkontidea* «ez-konkidea»; Mic. *sutaldean* «sukaldean».
- egun erabilpen ez-markatuan genitiboa edo instrumentalaren bidez deklinaturik leudekeen konposatu batzuk aurkitzen ditugu: Oih. *urhe-gakoaz* «urrezko giltzaz», *burdin-aitz* «burdinezko haitz»; Tart. *mahax arnoric*; Leiç. *mahatsarno*. Egungo euskaraz, *urre-giltzaz* eta *mahats-arno* gramatikalak dira, baina doinu poetikoa darie.³⁴
- formaren aldetik ezer berezirik ez izan arren, badaude testuetan agertu baina gaur egun ez diren (edo bazterrekoak diren) konposakera-formula batzuk. Hauetariko zenbait jentilizio-izenak edo antzerakoak dira: Dech. *behar orduietan* «larrialdietan»; Oih. *aitoren seme*, *anderauren*, *zeihar-bideaz* «laburbideaz», *auhal-jakiak* «afaltzeko jakiak», *ilhots* «hil-auhen», *aitoralab'* «aitoren alaba», *goiz-azkari* «gosari», *unhe-hurran* «nekaturik»; Leiç. *mendi gora batetara*; RS. *andravrenac*, *ybarjaun*, *chiriboguin*, *andizuren* «ohore», *esajaunen* «iratxo».
- beren aldetik, beste hauek tautologia-ukitu bat dute: Ax. *hortz karrask-hots*; Dech. *gaixo beghataria*; Oih. *gau-korrongak* «gau-zurrungak»; Tart. *mahax arnoric*; Leiç. *mahatsarno*, *usso columba* «uso», *sorhayoaren*; Mic. *negaren pulluac*.
- «izen/adjektibo/adberbio + aditza» egitura duen aditz-mota askoz ere eman korrango da: Ax. *on-iritzi* «maite»; Oih. *gaxtagin* (< *gaizto-egin*), *huts-eriztea* «zuzentzea», *itots-emaiten* «oihu ematen», *hitzeraduki* «behartu», *jauretsak* (< *jaurets(i)*) «gur(tu)» *iezaiok*, *hunki-jin* «ongi etorri»; Leiç. *hatzemaiteco* «jabetzeko»; RS. *sorosi* (agian < *so egotzi*) «so egin»; Mic. *on oynerechu* «maite zaitudan». Azken hau, antza denez, berkarakterizazioaren bidez sortu da.

²⁸ Kasu honetan (<) ikurrak balio sinkronikoa baino ez du. Ez du bilakaera diakronikorik adierazten, eratorpen morfo-sintaktikoa baizik.

²⁹ Konpara bedi hau egungo *erbeste*, *erkide* hitzekin.

³⁰ Aski bitxi suertatzen da *lur* hitzaren *-r*-aren erorketa hau, kontuan harturik hau ez dela egia esan konposatu bat, «izen + adjektibo» sintagma bat baizik. Iván Igartuak ohartarazi digun legez, Tart. *lühidorra* eta Saug. *lühidorrez* ere baditugu.

³¹ Izan ere, egungo euskaraz *burezur* bada, baina analitikoago den *buru-bezur* forma erabili ohi da.

³² Konpara bedi hau egungo *ipurbeltz*, *ipurtalde* hitzekin.

³³ Kasu gutxi batzuetan, ordea, gaur egun konposatu-moduan diren hitz batzuk beren forma analitikoan aurkitu ditugu: RS. *vcaondoa* (= *uka-ondoa*) «ukondoa», *seniguide* (= *sehi-kide*) «senide». Bestalde, Oih. *zurkaitzak* (= *zur* + (*h*)*aitzak*) «euskarri» lekukotasunak, ikuspegi formal batetik behintzat, egungo *zu-haitz*-aren forma zahar bat dirudi, lehen osagaiaren *-r* zein bigarrenaren *k-* mantentzen dituelarik.

³⁴ Oih. *burdin-aitz* neurtitzetan dago, baina beste hiru adibideak prosan agertzen dira.

4.2. Hitz-konposakera Erdi Aroko dokumentuetan

Gehienak toponimoak dira. Orohar, XVI. eta XVII. mendeetako egoera berbera topatzen dugu hemen ere. Bai Erdi Aroko dokumentuen izenetan, bai euskal abizenetan, hitz-konposakeraren arauak gaur egungo euskararen gramatikakoak bezalakoak dira; ik. Mitxelena (1955: 24-30) Baina, berriro ere, aurkezten zaigun lexikoa zabalagoa da, eta honek iradokitzen bide digu garai zahar bateko arau hauek are emankorrago izan zirela. Hona hemen aurkitu konposatuaren berezitasun batzuk:

- hainbat kasutan, konposatuaren lehen osagaia izen arrunta da, eta bigarrena (dela adberbio bat, dela beste izen arrunt bat) lehenaren kokaleku espazialaren zehazpena: CSM, 1025: *Arbelgoihen, Hereinguhin* (?), *Zaldubondo, Ibarguren, Hazburua, Helkeguren, Zuhiabarrutia, Mendiguren*; SJuan Nav., XIII. mendea: *Aizburu, Ezaburu, Ariztaray*; Arch. Gral. Nav., 1284: *Menditartea, Arburua, Ayzburu, Larraburu*; CSM, 1051: *Izpea*; Leire, 1104: *Arbea*.
- beste hainbat kasutan, euskarazko hiztegi nuklearreko izen arruntak agertzen dira (*mendi, uri, zubi, bide*...). Izen hauek lehen osagai- zein bigarren osagai-moduan ager daitezke. Konposatu hauetariko gehienek eraketa gardena dute eta egungo euskarazko konposatuei nahiz sintagmei dagozkie. Zenbaitek gaur egun abizen-moduan bizirik diraute: CSM, 952: *Ulibarrilior, Ulaquide*; CSM, 1025: *Huriuarri, Arçamendi, Essavarri, Hurizahar, Arzubaiaga, Haberas-turi, Harizavalleta, Harrizavallaga, Bardahuri*; Elorrio, 1053: *Olhabeçahar*; SJuan Nav., XIII. mendea: *Iturbideco*; Arch. Gral. Nav., 1284: *Bideernagua, Soroluçe*; CSM (35): *Larrehederra*; Irache, 1061: *Liçauerria*.
- gutxi batzuetan, lehen osagaia izen berezia da: Elorrio, 1053: *Markoçubi*; CSM (237): *Nunno-falzahuri*; CSM, 984: *Nunnu Balza*; CSM, 1139: *Petro Nigro saion*.
- SJuan Nav., XIII. mendea: *Ariztaray* izenean, ik. Mitxelena (1964a: 35) badirudi bigarren osagaia egungo *garai* dela, konposakeran hasierako *g-* hori noiz edo noiz *t-* bihurtzen delarik (konpara bedi *Azcaray* eta *Urrutigaray* abizenekin).
- honako jentilizio-konposatu edo formula hauek aurkitzen ditugu: Fuero Gral. Nav., III lib., VIII kap.: *echaiaun, echandra*; bestalde, Von Harff-en hitz-zerrendan (1496-1499) formula bera aurkitzen dugu (grafia surrealista samar batekin), baina izen-sintagma moduan, lehen osagaia genitibo-atzizkiaz deklinatuta dagoelarik: *hytzokosanma* «eyn wirt; etxeko jaun, anfitrioi».
- beste konposatu batzuk, non sandhi-gertakari bitxiak aurkitzen ditugun, hauexek dira: CSM (36): *Lamiturri* (< *lamia-iturri*); Donación de Alfonso I, 1125: *Erretzubi* (< *errege-zubi*) «pontes regales»; Irache, 1150: *Erret Ihera, Erret Ihera Guivelea*; Fuero Gral. Nav., Libro III, cap. IV: *erret bide*.
- «izen + aditza» egiturako aditz bat, egungo *atsegin*-a alegia, 1415ean aurkitzen dugu: Arch. Gral. Nav., 1415: *axeguin*.

4.3. Hitz-konposakera akitaniar inskripzioetan

Harrigarri badirudi ere, aurreko bi puntuetarako esandakoa honetarako ere baliagarria da. Formaren aldetik, aurkitzen ditugun lekukotasun gehienak gaur

egungo euskarazko formen antzerakoak dira. Antzekotasun hau (berdintasun hau esan dezakegu kasu batzuetan) miresgarria da diakronistarentzat, kontuan hartzen badugu kasu honetan bi mila urteko tarte bati buruz ari garela. Berriro ere, semantikatikaz batik-bat arduratu behar dugu bilakaera diakronikoa arakatzeko.

Ezin dugu zehaztasun osoz konposakera eta eratorpenaren arteko muga finkatu. Egungo euskaraz atzizkiak diren *-(h)ar*, *-tegl* konposatuaren bigarren osagaiak ere izan zitezkeen inskripzioetan, baina hau teoria hutsa da. Kontrakoaren aldeko frogarik ezean, konposatuak eta izen eratorrien banaketa gaur egungoari dagokio. Ez dago esan beharrik gehienek oso etimologia eztabaidagarriak dituztela, eta ez dugula orain banan-banako azterketa egingo.

Ikus ditzagun konposatu hauen ezaugarri batzuk:³⁵

- hainbat «karmadhāraya»-motakoa dira, beti «izen + adjektibo» egiturakoak. Izan ere, gehienak sintagma hustzat jo ditzakegu. Soilik bi osagaiak elkarrekin idatzita agertzeak ematen die batasun semantikoa: *ANDOXPONNO* (*andots* + *bon*), *CISSONBONNIS* (*gizon* + *bon*), *UM.ME.SA.HAR* (*ume* + *zahar*), *AHERBELSTE* (*a(k)her* + *beltz* + *te*), *ASTOILUNNO* (*asto* + *ilun*), *BAIGORRIXO* (*(i)bai* + *gorri* + *xo*), *HERAUSCORRITSEHE* (*herauts* + *gorri* + *tsehe* (?)), *ILURBERRIXO* (*ilur* (?) + *berri* + *xo*), *LURGORR* [*lur* + *gorr-*].
- beste bi hauek, ordea, konposatu argiak dira, lehen osagaiaren *-i* galtzen delarik: *HARBELEX* (*har* + *bel(e)tz*), *HARBELESTEG* [*har* + *bel(e)tz* + *teg-*].
- honako hauetan, antza denez, sintagmaren egiturak «adjektibo + adjektibo» da: *BONBELEX* (*bon* + *bel(e)tz*), *BONSILEXSI* (*bon* + *sil(e)tz*).
- esan bezala, etimologia guztiak *cum mica salis* hartu behar ditugu, baina honako hauek «izen + izen» egiturakoak baldin badira, orduan «tatpuruşa»-motakoa izango dira: *A·BI·SVN·HA·RI* (*abi* (?) + *zunar* (?)), *ASSPERCIUS* (*aitz* (??) + *barr* (??) + *egi* (??)), *AXTOURI* (*(h)artzto* (??) + *uri*(??)), *NAR·HUN·GE·SI* (*Narhun* + *ges*), *OSAHERR* [*osa* + *herr-*].

5. Hitz-konposakeraren inguruko tipologia

Matthews-en (1991: 82-85) iritziz, konposakera prozesu lexiko bat da, zeinaren bidez lexema batzuetatik beste lexema batzuk eratortzen diren (hala nola *black* «beltz» + *bird* «txori» > *blackbird* «zozo»). Neurri batean, hitz-eratorpenaren antzekoa da, baina eratorpenaren kasuan oinarritzko lexemari eransten zaion elementua ez da beste lexema bat, eratorpeneko atzizki bat baizik. Nolanahi ere, bi prozesu hauek harreman estuan agertzen dira bilakaera diakronikoetan. Teoriaz, prozesurik naturalena konposakeratik eratorpenera igarotzea da (hau da, lex.-lex. > lex.-morf.). Baina baieztapen honi eragozpen anitz jar dakizkioke.

Ikus ditzagun jarraian zenbait hizkuntzatan agertzen diren hitz-konposakeraren inguruko nondik-norakoak.

³⁵ Ondorengo izenen analisiak oso espekulatiboak dira, bereziki «tatpuruşa»-motakoenak. Bakoi-tzaren nondik-norakoetarako, ik. Gorrochategui (1984).

5.1. Konposatuak indoeuropar hizkuntzetan eta aitzin-indoeuropeeraz

Azterketa konparatiboak erakusten digu aitzin-indoeuropeeraz hitz konposatu ugari zirela. Hauek oparo aurkezten dira indoeuropar hizkuntza guztien lekukotasunik zaharrenetan, eta hainbat kasutan antzeko formulak agertzen dira bata bestetik oso urrun dauden hizkuntzetan, vedikoa eta grekoa kasu. Bestalde, konposizio epikoek, *Mahabharata*-k eta *Iliada*-k esate baterako, non heroi eta pertsonaia asko figura erretoriko baten bidez aipatuak diren, konposatu-kopuru handia erakusteko joera nabarmena dute. Beste hainbat kasutan bezala, ez da erraza esaten zein neurritan ordezkatzan duen olerkariaren hizkerak benetako hizkera.

MacDonell-en (1975: 143-144) esanetan, vedikozko konposatu baten bi ezaugarriak honako hauexek dira: a) **azentu-batasuna**, eta b) **lehen osagaia mugagabean agertzea**. Lehenago egin dugun konposatuaren sailkapena batik-bat sanskritoan oinarriturik egina da, baina orohar vedikorako eta grekorako ere balio du.

Vedikoz,³⁶ lehen osagaia era askotakoa izan daiteke: izena (*vīrá-jāta*- «gizonek sortu»), adjektiboa (*dabhrá-cetas*- «adimen eskasa duen»),³⁷ adberbioa (*satya-yáj-* «egiaz sakrifikatzen duen»), preposizioa (*anu-pathá*- «bidea jarraitzen duen») edo bestelako partikula (*su-kára*- «egiteko erraz»). Bestalde, genitiboko flexioaz agertzen zaigu zenbait kasutan, baina bigarren osagaiari hain atxikia, ezen konposatutzat jo dezakegun: *nāyás-kāma*- «aberastasunez guraritu», *vāc-ás-pāti*- «mintzamenaren jaun», *rātha-s-pāti*- «gurdiko jaun».³⁸ Beste flexio batzuk ere ager daitezke: *dhanam-jayá*- «harrapakina lortzen duen», *apsu-śád*- «uretan bizi den», *apsu-ksī-t*- «uretan bizi den». Baina, hauek salbuespentzat jo ordez, hobe dugu sintagma arruntzat jotzea, kasu gutxitan gertatzen baitira eta modismo hutsak baitira, nahiz eta kontuan hartu behar dugun azentu-batasuna erakusten dutela.

Bigarren osagai-moduan izenak (*sahá-patnī*- «emaztea berarekin duen»), adjektiboak (*sam-priya*- «elkar maite duen») eta aditzak (*havir-ád*- «eskaintza jaten duen») ager dakizkiguke nagusiki, eta honi atzizki anitz (*-ka*, *-i*, *-ya*, *-a*, *-in*) atxiki dakizkioke, konposatuaren burua ohi delarik. Sarritan, konposakeran atzizki hauek daramatzaten hitzek ez daramatzate isolaturik agertzen direnean. Esanahien konbinaketak eta azentueraren gorabeherak ugariegi dira hemen banan-banan aztertzeke.³⁹ Egitura, orohar, hirugarren atalean oin-oharrean emandakoa da.

MacDonell-ek vedikorako emandako ezaugarriak greko zaharrerako⁴⁰ ere baliagarriak dira: konposatuak azentu-batasuna dute eta lehen osagaia deklinatzeke dago. Orohar, delako oin-oharrean marraztu sailkapenean greko zaharreko konposatu-motak deskribatu dira, nahiz eta kopulatiboak («dvandva»-motakoak) emanak ez izan (baina ikus bedi *νυχθ-ήμερον* «gauaz eta egunaz»). Vedikoz bezala,

³⁶ Ik. MacDonell (1975: 143-178).

³⁷ Kasu honetan exozentrikoak dira gehienetan.

³⁸ Bikoteak ere ager daitezke. Ikus bedi, esaterako, Rig Veda, I, 23, non *sómasya pītāye* «somaren edaterako» agertzen zaigun, eta bi lerro beheago *sómapītāye* «soma-edaterako».

³⁹ Marka dezagun, gain-gainetik, azentua fonologikoa izan daitekeela. Ved. *rāja-putra*-k, esate baterako, bi azentuera ezberdin izan ditzake, eta horien ondorioz esanahia erabat alda daiteke. *Rāja-putra*- exozentrikoa da, «bahuvrīhi», eta «hura, zeinaren semea erregea den». Haatik, *rāja-putrá*- «tat-puruša» da eta «erregearen seme» esan nahi du.

⁴⁰ Ik. Smyth (1984: 247-254) eta Monro (1992: 116-126).

lehen osagaia izan daiteke: izena (*λογο-γράφος* «mintzaldi bat idazten duen»), aditz-erroa (*φέρ-ασπις* «ezkutu-eramale»), zenbakia (*τρί-πους* «hiru oineko»), preposizio edo adberbioa (*εἴσ-οδος* «sarrera»), aurrizki bereiztezina (*δυο-άρεστος* «pozteko zail»). Bigarren osagaia izan daiteke: izena (*στρατ-ηγός* «godaroste-buruzagi»), adjektiboa (*ἀν-ώμαλος* «ezberdin») edo aditza (*οἰκο-δομέω* «etxe bat eraiki»). Hemen ere, atzizki franko atxiki dakizkioke, edo hauek derrigorrezkoak izan daitezke, eta banaketa hau lexikoki baldintzatuta dago. Adibidez, *ἐὺ* «on, eder» eta *εἶδος* «forma» elkarrekin ipinita *εὖ-ειδής-ές* «forma ederreko» dugu, *-ής-ές* atzizkiaren gainean eraikitako adjektiboa. Baina *ἄ-* «ez-» eta *πατήρ* «aita» elkartzen baldin baditugu, *ἄ-πάτωρ* «aitarik gabeko» izango dugu. Elkartze bakoitza bereiz aztertu behar da.

Orokorrean, azentua atzerakoia da konposatuetan, hau da, ahalik eta gehien lerrokatzen da ezkerralderantz, beti ere grekoaren azentu-arauen barnean: *φιλό-τιμος* «ohorea maite duen», baina atzizki batzuk eta eraikuntza batzuk azentu lexikoa daramate. Delako *-ής-ές* atzizkiak, esaterako, azentua darama. Konposatuaren buruak esanahi aktiboa duenean, azkenaurreko silaba luzea bada, orduan konposatua oxitonoa dugu: *στρατ-ηγός* «gudaroste-buruzagi». Laburra bada, paroxitonoa: *πατρο-κτόνος* «guraso-hiltzaile», *λιθο-βόλος* «harri-jaurtitzaila». Azken kasu hauetan, azentua fonologikoa da haien forma pasiboekin erkatzen baldin baditugu: *πατρό-κτονος* «gurasoak hildako», *λιθό-βολος* «harriz harrikatutako».

Homeroren konposatuetan, zenbait arkaismo suma ditzakegu. Lehen osagaia *ι*-tema bat da hainbatetan: *ἀργί-ποδ-ες* «oin argiak (azkarrak) dituen», *αἰγί-βοτο-ς* «ahuntzek hazi», *χαλί-φρων* «gogo apaleko», eta *Αἰθί-οπ-ες*, *Περί-θοος* izen berezietan. Hitz hauetariko askok ez dute esanahi zehatzik, eta Homerok bere hexametria dotoretzeko darabiltza bakarrik. Bestalde, izenezko atzizki bereizgarriak gabeko erro-izenak ugariago dira konposatuetan izen sinpleetan baino: *δί-ζυγ-ες* «uztarpean lotuak», *χέρ-νιβ-α* «esku-garbiketa», *αἰγί-λιπ-ος* «ahuntzek utzi».

Errepika dezagun ez dakigula zein neurritan ordezkatzan zuen konposizio zaharren hizkerak, azken finean olerkariak sortuak, benetako hizkera, baina konposatuak direla eta vedikoak eta greko zaharrak elkarren antz handia dutela, horretaz ez da zalantzarik. Biak daude konposatuz josita. Konposatu hauetan, kopulatiboak izan ezik (non bi osagaiak konposatuaren buruak diren), eskubiko osagaia da ia beti burua.⁴¹ Endozentrikoak nahiz exozentrikoak izan daitezke. Aitzin-hizkuntzan, seguruenez, gauzak ez ziren oso ezberdinak. Azpimarratu behar dugu konposatuaren eraketa prozesu dinamikoa dela. Hiztunak bere hizkuntzan diren konposatuak jasotzen ditu, baina konbinaketa gehiago ere entsea ditzake. Horrexegatik aurki ditzakegu indoeuropar hizkuntzetan hainbeste konposatu, hauek era ezberdinetakoak badira ere.

Hau kontuan harturik, ikus ditzagun aitzin-indoeuoperazko konposatueterako postula daitezkeen ezaugarri batzuk (ik. Clackson 2002 eta Rasmussen 2002). Rasmussen-ek (2002: 332) ohartarazten du berreraiketak batzuetan azentua eta zero-gradua aldi berean dituzten forma batzuetara garamatzala: *ἀγάν-νιφος* «elur asko

⁴¹ Baina, ikus bitez ved. *Trasá-dasyu* «etsaiak dardarka egonarazten dituen (izen berezia)», gr. *φερέ-οικος* «etxea eramaten duen > barraskilo».

duen» < **m̥gh₂-snig^{uh}-o-s*, **h̥*- aurrizkizko pribatiboak (skt. *áksita* : gr. ἄφθιτος «hilezin»), **sm̥*- aurrizkizkoak, «berbera, bat» esanahiaz (skt. *sáketa*- «pentsamendu berberako», gr. ἄλοχος «ohe (= emazte) berberako»), eta **h₁su*- aurrizkizkoak, beti zero graduz (skt. *sucarita*- «zintzo», gr. ἐμβουλία «zuhurtasun»). Konposatuaren bigarren osagaien, bere aldetik, silabizitate- eta ozentasun-murrizketa sumatzen da honako konposatu hauetan: ved. *á-bhva-m* «itzel», ved. *sú-su-ti*- «jaiotze on» (*sūti*- «jaiotze»), gr. νεο-γνός «jaino berri», gr. δεσ-ποινα «andre» (πότινα «andre»).

Zaharra dirudien beste murrizketa bat zenbait konposatutan bigarren osagaien burutzen den **-e/-o-* > **-i-* prozesua dugu: ved. *dhūmá-gandhi*- «ke usaina duen» (*gandhá*- «ke»), lat. *inermis* «armarik gabeko», lat. *imberbis* «bizarririk gabeko», irl. zah. *sonairt* «sendoko», gr. ἄν-αλκίς «indarririk gabeko» (ἀλκή «indar»). Hauetarik gehienek, «bahuvihi»-motakoak izanik, azentua lehen osagaien daramatenez gero, iradoki izan da hau bokal tematikoak azenturik ezean pairatu garapena dela.⁴²

Beste batzuetan lehen osagaiaren murrizketa dugu. Txandaketa bokalikoa duten tema guztiek, adibidez, konposatuaren lehen osagai-moduan aurkezten direnean, zero-gradua erakusten dute beti (hots, *-i-*, *-u-*, *-r-*, eta ez *-eĭ-*, *-eu-*, *-er-*). Ikus bedi, bestalde, nola **dyo-* «bi» forma aldatu baten azpian agertzen den konposatuetan: gr. δι-πλ-ός : av. *bi-fr-a* «bikoitz» (< **dyi-pl-ó-s*), non, ustez, berriro **-e/-o-* > **-i-* azenturik ezean.

Aipu laburra egin diezaiogun «Caland» arazoa delakoari. Antza denez, aitzin-indoeuroperan baziren zenbait adjektibo, zeinei *-ra-* edo *-ma-* atzizkia atxikitzen zitzaizen isolaturik agertzen baziren, baina *-i-* atzizkia konposatuaren lehen osagaiak baziren. Konpara bitez av. *xruui-dru-* «makila odoltsua duen» forma av. *xrúra* : ved. *krūrā*- «odoltsu» formekin. Indoeuroperarako, beraz, honako txandaketa hau postula dezakegu «odoltsu» adjektiborako: **kruh₂-ró*, hitz autonomoetan / **kruh₂-i-*, konposatuaren lehen osagaietan. Halaber, ved. *tuvi-grīva*- «lepo sendoa duen», baina ved. *turá*- «sendo», non **tuH-i-* / **tuH-ró*- txandaketa aurkitzen dugun. Homeroren aipatu konposatuak, non bigarren osagaia *ι* ulergaitz batez bukatzen den, prozesu honekin lotuta bide daude. Izan ere, grekoz ere honelako txandaketak aurkitzen ditugu: gr. κνδι-άνειρα «ohoratzen duen», baina gr. κνδρός «kementsu»; gr. ἀργι-κέραυνος «tximista bizkorra duen», gr. ἀργί-πους «oin azkarrak dituen», baina ἀργός «alfer». Azken txandaketa hau honako beste zerari dagokio: ved. *ṛjī-svan-* «txakur azkarrak dituen», baina *ṛjrá*- «gorrixka». Badirudi aitzin-hizkuntzarako **h₂r̥g-i-* / **h₂r̥g-ró*- txandaketa postula dezakegula.

Prozedura honen bidez, beraz, *-i* atzizki batek komodin-moduan funtzionatzen zuen eta beste zenbait atzizki ordezkatzeko zituen konposatuaren lehen osagaien. «Caland» sistema honen inguruan ondorioztapen diakroniko anitz egin daitezke eta egin dira. Lan hau, esan beharrik ez dago, indoeuropar morfologiaren ikertzaileei dagokie eta gure eremutik at geratzen da, baina agerian uzten du aitzin-hizkuntzak konposakera baliabide joriak eta emankorrak zituela. Hauek oso ondo mantendu ziren higidura fonetiko handirik pairatu ez zuten hizkuntzetan edo familietan, grekoa eta

⁴² Honek egitura arazo handiak aurkitzen ditu indoeuropar morfologian. Beste ustezko kasu morfologiko batzuk, non **-e/-o-* > **-i-* (azenturik ez), Rasmussen-ek (2002: 334) aurkezten ditu.

indo-iraniera kasu. Italikoz eta kelteraz, ordea, sinkopek eta bestelako aldaketa fonetikoek, zeinen bidez antzineko esanahiak lausoturik gelditzen ziren, konposatuaren emankortasuna ikaragarri murriztu zuten. Latinerako, adibidez, Fruyt-ek (2002: 260-267) honako arrazoi hau ematen digu konposatuaren urritasuna azaltzeko:

Compounds tend to be long, since by definition they contain at least two morphemes that carry a lexical meaning (in the case of Latin, there are only two, but more in Sanskrit), whereas suffixed words contain only one lexical morpheme. We may thus suppose that the lower proportion of compounds in Latin is correlated with the limited number of syllables in each word. This effectively operates as a brake on compound structures.

Antzinako konposatuek askotan aldaketa fonetiko batzuk pairatu zituzten, zeinen bidez bi osagaien arteko muga desagertzen zen. Honela, hitz hauek sinkronikoki ez-konposatutzat jotzen ziren. Hala nola, lat. *bīmus* «bi urteko» **dvi-* «bi» eta **him-* «negu» lexemen bateratetik dator, baina latineko hiztunentzat hitza lexema bakarra zen. Konposatu batzuk baditugu (*ūsū-fructus* «usufuktu», *agri-cultor* «nekezari», *in-ops* «ondasunik gabeko», *multi-modis* «era askotan», *plēni-lūn-ium* «ilbete»), baina bazterreko kategoria da eta sarritan konposatu hauek lexema bakartzat jotzen dira.⁴³

Parekoa da keltar hizkuntzetan gertatzen dena (ik. Uhlich 2002). Kasu honetan ere higadura fonetikoak konposatua eratzen zuten lexemen muga ezabatu du, eta hitz modernoak lexema bakarraren itxura dute. Irl. zah. *teglach* «gudarosterako etxe» hitza *techl teg* «etxe» eta *slóg* «gudaroste» bateratetik dator, baina analisi hau ez du aise ikusten hizkuntzalari ez den hiztun batek. Era berean, irl. zah. *druí* «druida» < **dru-uid-* eratorri ohi da, non **dru-* «egur» eta **uid-* «ezagutzaile». Ogam-eko inskripzioetan, ordea, eta are gehiago galiar inskripzioetan, konposakera oraindik ere gardena da. Konpara bedi irl. zah. *Lug(u)id/Lugaíd* < **lugu-dek-* «“Lug” jainkoa zerbitzatzen duen», ogam. *LUGUECCAS* eta gal. *Lucudeca* lekukotasunekin.

5.2. Sanskritozko konposatuak

Hitz-konposakeraren teoria klasikoa sanskritoaren gramatikariengandik dator kigu. Saillkapena hirugarren atalean aurkeztu dugu oin-oharrean. Oinarrizko hastapenak vedikorako deskribatuak dira funtsean, baina sanskritoz agertzen zaigun berezitasuna konposatuaren konplexutasunaren areagotzea da. Vedikoz, konposatu prototipikoak lex.-lex. egitura du: *dyú-bhakta-* «zeruak aurkeztu», *dru-padá-* «egurrezko zutabe», *sát-pati-* «egoitzako jaun». Bi baino elementu gehiago dituzten konposatuetan, ordea, normalean bi lexema daude bakarrik. Gainerakoak aurrizkiak, adberbioak edo bestelako partikulak dira: *á-kravi-hasta-* «esku odoltsurik ez duen», *kū-cid-arthín-* «edonora iristen ahalegintzen den», *á-ni-bhr̥ṣṭa-taviṣi-* «erabateko boterea duen». Haatik, vedikotik sanskritorako bidean lexemen elkartzeari areagotuz doa eta sanskritoaren garaian konposatuek hiru, lau, bost edo osagai gehiago izan

⁴³ Antzinako idazle batzuk, noski, grekoaren fintasuna imitatzeke helburuz, konposatu batzuk asmatzen dituzte. Plautoren lanean, esaterako, *urbi-cap-us* «hiriak hartzen dituen» aurkitzen dugu, gr. *πτολι-πορθος*-en imitazioz. Beste batzuetan, latindar eta greziar morfemak nahasten ditu: *ulmi-trib-a* «zumarrak zartakatzen dituen» < lat. *ulmus* «zumar» + gr. *τρίβω* «igurtzi; zartakatu».

ditzakete. Konposatuaren burua, hori bai, eskubiko osagaia da beti. Ikus ditzagun hiru adibide:

- *an-eka-vihaga-ākula-* «txori bat baino gehiagok aztoratu». Bertan, *an-eka-* «bat baino gehiago» «karmadhāraya» dugu, hitzez hitz «ez bat» esan nahi duelako. *An-eka-* eta *vihaga-* «txori» beste «karmadhāraya» bat osatzen dute, non burua *vihaga-* den. Eta hau guztia *ākula-* ren osagarri da, konposatu osoa «tatpuruṣa» delarik. Beraz, eskema honen bidez adieraz dezakegu konposatuaren osagarri guztien arteko harremana:⁴⁴

[[*an-eka-*]kd. *vihaga-*]kd. *ākula-*]tp.

- *bahu-vṛkṣa-mālā-alam-kṛta-* «zuhaitz askotako koro batez apaindu». Bertan, *bahu-vṛkṣa-* «zuhaitz asko» (*bahu-* «asko», *vṛkṣa-* «zuhaitz») «karmadhāraya» da, zeinaren burua *mālā-* «koro» den. Honela, *bahu-vṛkṣa-mālā-* «zuhaitz askotako koro» «tatpuruṣa» da, *bahu-vṛkṣa-* eta *mālā-* formen arteko harremana menpetasunezkoa baita. Aldi berean, *bahu-vṛkṣa-mālā-alam-kṛta-* «apaindu» ren osagarri da, konposatu osoa «tatpuruṣa» izanik. Beraz:

[[*bahu-vṛkṣa-*]kd. *mālā-*]tp. *alam-kṛta-*]tp.

- *gaja-simha-śarabha-vyāghra-citra-ādi-bahu-duṣṭa-sattva-ākīrṇa-* «elefantez, lehoiz, basapiztiz eta abarrez, eta izaki gaizto anitzez bete». *Gaja-* «elefante», *simha-* «lehoi», *śarabha-* «basapizti», *vyāghra-* «tigre», *citra-* «pantera», *ādi-* «abar» eta *bahu-duṣṭa-sattvākīrṇa-* «izaki gaizto anitz», hauek guztiek «dvandva» bat osatzen dute.⁴⁵ «Dvandva» honetan, azken osagaiak, *bahu-duṣṭa-sattva-* k, egitura korapilatsua du. *Duṣṭa-sattva-* «karmadhāraya» da, non *duṣṭa-* «gaizto»-k *sattva-* «izaki» determinatzen duen. «Karmadhāraya» oso hau, aldi berean, *bahu-* «anitz»-ek determinatuta dago, eta elkarrekin beste «karmadhāraya» handiago bat osatzen dute. Azkenik, «dvandva» oso hau *ākīrṇa-* ren menpetasunezko determinatzaile bat da, konposatu osoa «tatpuruṣa» bat delarik. Eskema korapilatsu samarra dugu, beraz:

[[*gaja-simha-śarabha-vyāghra-citra-ādi-*[*bahu-*[*duṣṭa-sattva-*]kd.]kd.]dv. *ākīrṇa-*]tp.

Benveniste-k hitz-konposakera «mikro-sintaxi» bezala definitu zuen (1967: 15-16): «La composition nominale est une micro-syntaxe. Chaque type de composés est à étudier comme la transformation d'un type d'énoncé syntaxique libre». Halaber, Coseriu-k (1987: 254): «Justamente por esto existe la formación de palabras: para expresar funciones «gramaticales» más generales o diferentes de las usuales en la gramática propiamente dicha de las lenguas correspondientes». Ez dago esan beharrik generatibistek konposatuak prozesu transformazionaletik sortutako emaitzatzat jotzen dituztela. Honela, Benveniste parafraseatuz «makro-sintaxi» izenda dezakegun esparruan azaltzen zaizkigun sintagmak eta perpausak forma laburtuetan agertzen dira «mikro-sintaxi»-an. Hala nola, «aita eta seme» > *aita-seme*, «biz-

⁴⁴ Ondorengo analisietan, dv. = dvandva, kd. = karmadhāraya, tp. = tatpuruṣa, bv. = bahuvrīhi.

⁴⁵ «Dvandva»-k bakarrik bi osagaikoak ziren vedikoz, baina gerotzik hirukoak edo are luzeagoak agertu ziren.

karreko hezur» > *bizkar-hezur*, «berriak ekartzen ditu» > *berri-ekarle*, «buru handia duen» > *buru-handi*... Orain arte aztertu hizkuntza guztietan (sanskritoa salbu) honelako transformazioak ikusi ditugu, baina «mikro-sintaxi» honen emankortasuna ez zen erabakigarria gramatikaren osotasunean. Sanskritoz, ordea, konposatuak sintagma luzeen eta esaldi korapilatsuen bertsio laburtuak dira, eta hortaz «mikro-sintaxi» honen garrantzi gramatikala hainbat aspektutan perpausaren sintaxiaren (hots, «makro-sintaxi»-aren) parekoa izan daiteke.

Orohar, zenbat eta isolatzaileago izan hizkuntza bat, orduan eta garrantzi handiagoa izango du «mikro-sintaxi»-ak. Honen arrazoa zera da: hizkuntza eranskarrietan eta flexiboetan, sintagma baten osagaien arteko harreman sintaktikoak eta semantikoak atzizkien bidez adieraz daitezke. Isolatzaileetan, ordea, atzizkirik ezak sintagmaren osagaien arteko hurrenkera zurrunagoa eragiten du. Sanskritoa ez da hizkuntza isolatzailea, baina vedikoaren garaitik egitura morfologiko isolatzaileagoak garatu ditu.

5.3. Germaniar hizkuntzetako konposatuak

Aitzin-kelterak eta aitzin-italikoak bezalaxe, aitzin-germanierak aldaketa fonetiko sakonak jasaten baditu ere, hemen aitzin-indoeuropeazko konposatuen emankortasuna hobeto mantentzen da (ik. Krahe 1969: 19-35) Gainera, hauek eratzekeo prozedura morfologikoak oraindik mantentzen dira. Adibidez, hitz bakarretan *ā-* eta *n-*temak diren hitzak *o-*temak dira konposatuetan, eta honela jarraipen bat postula dezakegu aitzin-indoeuropea eta aitzin-germanieraren artean. Nolanahi ere, kopulatiboen kopurua murriztu egin da. 13 eta 19-aren arteko zenbakiak, morfologikoki, «dvandva»-k dira: goi-al. zah. *drī-zehan* «hamahiru (lit. *hiru-hamar*)». Hautaz aparte: saj. zah. *ge-sunfader* «seme eta aita (nom. pl.)», goi-al. zah. *sunufatarungo* «semea eta aitaren jendearen (gt. pl.)», isl. zah. *blá-swartr* «urdin-beltz», goi-al. zah. *rōt-brūn* «gorri-marroi». Atributiboen kopurua, ordea, oso handia da, eta mota guztietako konposatuak daude. Izen-izen: ing. zah. *ēag-duru* «leiho», got. *brūp-faþs* «senargai», goi-al. zah. *ārunt-poro* «berri-ekarle». Adj.-izen: goi-al. zah. *mittin-gard* «mundo erdi > jendez betetako lur», isl. zah. *ná-vist* «inguru, aldirri», goi-al. zah. *junc-herro* «jaun gazte». Izen-adj.: ing. zah. *feoh-georn* «diru-gose», got. *gasti-gōþs* «gonbidatuekin adeitsu», isl. zah. *gold-hroðinn* «urrez apaindu». Adj.-adj.: goi-al. zah. *ala-wāri* «adiskidetsu», isl. zah. *al-hvítr* «erabat zuri», goi-al. zah. *wīt-māri* «zabal ezagun». Exozentrikoak ere ez dira aitzin-indoeuropeaz bezain emankor. Hala ere, zenbait aurki ditzakegu: saj. zah. *dol-mōd* «bertutetsu», goi-al. zah. *mihhil-muot* «kemen handia duen», isl. zah. *há-leggr* «hanka luzeak dituen».

Hau dela bide, egungo germaniar hizkuntza guztiek hitz-konposakera joria dute. Halaz ere, ingelesaren garapena interesgarriena da eta honetaz arituko gara jarraian.⁴⁶ Vedikoa eta sanskritoaren arteko tartean bezalatsu, aitzin-germanieratik in-

⁴⁶ Alemaneko konposatuek ere gorabehera interesgarriak erakusten dituzte, vedikokoetatik eta grekoetatik ez oso aldenduak. Ik. Erben (2000: 132-149). Beren ezaugarri nagusia da elkartetan erakusten duten irregularitasuna. Bi hitz konposatu batean elkartzen direnean, lehen osagaiak jasaten dituen aldaketak lexikoki baldintzatuta daude eta, hortaz, ezin dira aurretiaz esan. *Wort* «hitza» eta *Bildung* «eraketa» elkartzen baditugu, emaitza *Wortbildung* «hitza-eraketa» izango da. *Wort-ek*

geles zaharrera konposatuak ugalduz doaz. Sanskritoz ez bezala, baina, konposatuaren egitura ez da korapilatzen: konposatu guztiak bi osagaiak dira, eta burua eskubikoak izaten darrai. Gertatzen dena da bi osagaiak konposatu hauek izugarri areagotzen direla, eta sarritan ohi baino nozio semantiko abstraktuagoak adierazten dituztela. Kasu honetan, Benvenisteren «mikro-sintaxi»-ak ez du sintagma eta perpaus luzerik ordezkutzen, baina etengabe azaltzen da. Ingeles zaharrak, beraz, hizkuntza flexiboa izan arren, hainbat elementu isolatzaile hartu ditu.

Konposatuaren areagotze hau mota bakar batek monopolizatzen du, alegia, menpetasunezkoak edo «tatpuruşa»-motakoak:⁴⁷ *bān-cofa* «hezur-ganbera > gorputz», *beadu-folm* «bataila-esku», *bearn-gebyrdo* «haur-egile», *brēost-gehygd* «bihotz-pentsamendu», *eorl-weorod* «gudari-gudaroste», *fen-gelād* «zingira-bide, hots, bide zingiratsu», *feorh-sēoc* «bizitza-eri, hots, heriotza-zauritu», *frīðu-sib* «bake-eskari», *gomen-wāþ* «bozkario-bidai», *lond-riht* «lur-eskubide», *morgen-lēoht* «goiz-argi», *mūð-bona* «ahohiltzaile > irenslé», *nīð-wundor* «bekaitz-mirari, hots, mirari ikaragarri», *searo-wundor* «iruzur-mirari, hots, mirari maltzur», *sige-hrēðig* «garaipen-irabazle, hots, garaipenean irabazten duen», *sorh-lēas* «min-aske», hots, «minez aske», *trēow-loga* «egia-faltsutzaile», *pēod-gestrēon* «jende-altxor», hots, «jendearen altxor», *ūht-floga* «egunsenti-hegalari», hots, «egunsentian hegan egiten duen». Aise ikus dezakegu, formalki behinik-behin, jatorriz hauek guztiak «tatpuruşa»-k izan zirela, baina areagotze-prozesu horretan iritsi bide zen une bat, non forma batzuen zentzua menpekotasunaren kontzeptuaz harago joan zen, eta honela perifrasiak eta egitura pleonastikoak sortu ziren. *Beado-mēce* «bataila-ezpata», esaterako, konposatu pleonastikoa da, ezpata batailarekin lotuta dagoela adieraztea errendundante samarra baita. Izan ere, *beadu* «bataila», *here* «gudaroste», *nīþ* «bekaitz», eta beste zenbait hitz sarritan erabiltzen dira konposatuaren lehen osagai-moduan zentzu pleonastikoz. Izan liteke hainbat kasutan eraikuntza hauek olerkariaren asmakizunak izatea, lerroa metrikari egokitzeko edo aliterazioa lortzeko helburuaz, baina honelako eraikuntzak hizkera arruntaz ere neurri batean erabiltzea ez litzateke harrizkoa. Bestalde, eraikuntza hauekin harreman estuan **konposatu tautologiko** batzuk sortu ziren, non kontzeptu berbera bi sinonimoen bidez adierazten zen: *frēa-dryhten* «jaun», *mægen-craft* «indar», *mægen-ellen* «indar-balore», *māððum-wela* «altxor», *mōð-sefa* «gogo», *ombiht-pegn* «zerbitzari».

ez darama genitiboko flexiorik hitz honek, konposakeran, Ø-atzizkia eskatzen duelako. Baina *Bildung* eta *Lehre* «irakasgai» elkartzen baditugu, *Bildungslehre* izango dugu, *Bildung*-ek (edo, zehazkiago, *-ung* atzizkiak) genitiboko *s*-atzizkia eskatzen baitu konposakeran. Halaber, «tatpuruşa» bat eraiki dezakegu beste «tatpuruşa» baten gainean: *Wortbildungslehre* «hitz-eraketaren irakasgai». Halaber, beste hitz batzuk pluraleko forma eskatzen dute konposakeran: *Tinte* «tinta» eta *Fass* «ontzi» > *Tintenfass* «tintonti», *Wort* eta *Buch* «liburu» > *Wörterbuch* «hitztegi». Lehen osagaia aditza baldin bada, bere forma aldakorra da: *beten* «otoi egin» eta *Bruder* «anaia» > *Betbruder* «Jainkojale», non erroari *-en* atzizkia erantzi zaion, erroa hutsean utziz; baina *binden* «lotu» eta *Strich* «marra» > *Bindestrich* «gidoi», non atzizkiaren *-e* hori mantendu den. Hau guztia menpetasunezko edo «tatpuruşa»-konposatuei dagokienez. Bestalde, alemanak «karmadhāya»-k ere era ditzake: *Kleingeld* «txanpon txiki» edo *Grossmutter* «amona» konposatueta, adibidez, adjektiboei deklinabidearen atzizkia erantsi zaie, adjektiboaren eta izenaren arteko lotura semantiko berezi bat sorrazteko.

⁴⁷ Honek ez du esan nahi bestelakoak emankorrek ez direnik.

5.4. Thaizko konposatuak

Orain arte aztertu hizkuntzak indoeuroparrak ziren. Hauetan, «adjektibo» eta «izen» kategorien arteko muga argia zen, eta konposatueta, bazterreko salbuespenen bat izan ezik, burua eskubiko osagaia zen. Eraikuntza exozentrikoak eman-korrek edo bazterrekoak izan zitezkeen. Ikus ditzagun pare bat hizkuntza non gauzek bestela funtzionatzen duten.

Thaiz,⁴⁸ konposatuak eraikuntza endozentrikoak dira, lehen osagaia orokorrean konposatuaren burua delarik. Hauek koordinatiboak edo atributiboak izan daitezke. **Koordinatiboak** honako hauek dira: *phǎ̌ ɔmɛ̌ɛ* «gurasoak» (*phǎ̌* «aita» + *mɛ̌ɛ* «ama»), *phǐ̌nɔ̌ɔŋ* «anaia-arrebak» (*phǐ̌* «anaia zaharrago» + *nɔ̌ɔŋ* «anaia gazteago»); aditz koordinatiboak: *hǔ̌ntôm* «kozinatu» (*hǔ̌* «arroza frijitu» + *tôm* «janaria egosi»), *ráp̌rúu* «onartu, ardura hartu» (*ráp̌* «hartu, onartu» + *rúu* «jakin»). **Atributiboak:** *námkhɛ̌ŋ* «izotz» (*nám* «ur» + *khɛ̌ŋ* «gogorra izan»), *róťfay* «tren» (*róť* «ibilgailu», *fay* «su»).

Erreduplikazioak ugari dira thaiz. Hiru motakoak izan daitezke: a) aldaketarik gabeko forma erreduplikatuak. Esanahia aringarria izan daiteke (*dii* «on» > *diidii* «on samar»), intentsioa (*ciŋ* «egia izan» > *ciŋciŋ* «egiaz») edo baita gramatikala ere (*dèk* «haur» > *dèkdèk* «haurrak»); b) txandaketa bokalikozko erreduplikazioak: *yún* «aztoratuta egon» > *yún̄yún̄* «zabundu», *chan* «gorrotatu» > *chínchan* «neurrigabe gorrotatu»; d) tonu-aldaketazko erreduplikazioak. Normalean enfatikoak dira: *dii* «on» > *diidii* «oso on». Baina, thaizko konposaturik bitxienak **esaera landuak** dira. Hauek Asiako Hego-Ekialdeko hainbat hizkuntzatan dira. Eraikuntza hauetan, konposatu baten zati bat errepikatzen da eta beste zati bat eransten da. Normalean, lau silaba dituzte, eta lehena eta hirugarrena dira errepikatzen direnak: *thín taa thín cay* «liluraz eta asalduraz beterik egon» (non *thín* «esnatu», *taa* «begi», *cay* «bihotz»). Beste batzuetan, bigarren eta hirugarren silabek soinu berdintsua egiten dute: *hǔ̌u pà̌a taa thán* «zer gertatzen ari den ez jakin» (non *hǔ̌u* «belarri», *pà̌a* «baso», *taa* «begi», *thán* «baso»). Noski, hauek guztiek esaerak dirudite konposatuak baino gehiago. Baina thaiaren gramatikariek markatzen dute thaiz «esaera» kontzeptua mendebaleko hizkuntzalariok ulertzen duguna baino askoz ere zabalagoa dela. Hizkuntza honetan, esaerak barra-barra agertzen dira eta hauek erabiltzeko trebetasuna ezinbestekoa da hizkuntza menperatzeko.

5.5. Txinerazko konposatuak

Txinerak konposatu ugari ditu. Neurri batean, hau haren egitura morfologikoa eta sintaktikoaren ondorioa da. Txinerak ez du inolako atzizkirik, erro egitura monosilabikoko hizkuntza isolatzailea da eta honelako hizkuntzetan sintagmaren barneko osagaien arteko harreman sintaktikoak hurrenkeraren bidez adierazi behar dira. «Adjektibo» kategoria, berez, ez da existitzen.⁴⁹ Konposatuatariko asko adi-

⁴⁸ Ik. Hudak (1990: 766-768).

⁴⁹ Aldi berean, atzizkirik gabeko hizkuntza batean sintagma arruntak eta konposatuen arteko muga lausotu egiten da. Honek «konposatu»-aren definizio zehatz bat eragozten du. *Mutatis mutandis*, esan dezakegu sintagma bat izango dugula adjektiboa sailkakari batekin lotuta agertzen de-

tzak dira. Denak konposatutzat jotzen baldin baditugu (egin ohi den legez), honako hauek ezberdin ditzakegu:⁵⁰

- emaitzako aditz konposatuak:** lehen osagaia aditz bat da, eta bigarrena ekintza edo prozesu honen emaitza adierazten du. Adibidez: *dǎ-pò* «jo-apurtuta», hots, «jo, jotze honen ondorioz jotakoa apurtu delarik», *mà-kū* «liskartu-negar egin», hots, «liskartu, liskartze honen ondorioz errieta honen hartzaileak negar egin duelarik». Halaber, bi osagaien artean artizki modalak tarteka daitezke: *dǎ-de-pò* «jo-ahal-apurtuta», hots, «jo eta jotze honen ondorioz apurtu ahal», *dǎ-bu-pò* «jo-ezin-apurtuta», hots, «jo baina apurtu ezin». Usukoak dira norabidea eta mugimendua adierazten duten emaitzako aditz konposatuak. Bertan, lehen aditzak mugimendua adierazten du eta bigarrenak mugimendu honen ondorioz gertatzen den norabidea adierazten du. Bi osagai baino gehiago korapila daitezke: *pǎo-hú-lái* «korrika egin-itzuli-etorri», hots, «korrika itzuli».
- aditz konposatu paraleloak:** bi aditzak sinonimoak dira edo antzeko esanahia dute. Hortaz, konposatu hauek tautologikotzat jo ditzakegu: *pí-fǔ* «nekatuta-nekatuta», *fàng-shòu* «defendatu-defendatu», *fàng-qì* «lasaitu-utzi > bertan behera utzi», *jiàn-zhú* «eraiki-eraiki», *bāng-zhù* «lagundu-lagundu», *piāo-liú* «bultzatu-jario > bultzatu».
- izen konposatuak:** «izen + izen» egitura dute. Bi izenen arteko harreman semantikoa era askotakoa izan daiteke: *máo-yī* «artile-jantzi > artilezko jantzi», *fàn-wǎn* «arroz-ontzi», *fū-mǔ* «aita-ama» («dvandva» bat, alegia), *jī-dàn* «oilasko-arraultza», *měiguó-huò* «Amerika-produktu > amerikar produktu», *xīng-zàng-bīng* «bihotz-eritasun», *qiāng-dàn* «pistola-bala», *tái-bù* «mahai-oihal».
- «izen + aditz» konposatuak:** bi mota dira nagusiak. «Subjektu-predikatu»-konposatuak, non lehen osagaia bigarren osagaiaren subjektua den: *dǎn-dà* «behazun-handia izan > ausart», *mìng-kǔ* «bizitza-mingots > sorte txarra duen». Eta «aditz-osagarri zuzen»-konposatuak: *xíng-lǐ* «burutu-agur > agurtu», *zhěn-tóu* «deskantsatu-buru > burko».
- erreduplikazioak:** joriak dira txineraz. Esanahia aringarria izan daiteke: *shuō-shuō* «hitz egin-hitz egin > hitz egin apur bat»; baita intentsiboa ere: *hóng-hóng* «gorri-gorri > gorri bizi». Bestalde, adjektiboetatik adberbioak era daitezke: *màn* «motel» > *màn-màn-de* «astiro».

Txineraren konposakeraren inguruan sarritan planteatu den arazo bat honako hau da: zein osagai da konposatuaren burua? Huang-en (1998) aburuz, txinerazko konposatuak bururik gabeak dira. Hau baieztatzeke, Huang-ek *Guoyu Ribao Ci-*

nean: *hōng de huā* «gorri den lore bat» (non *hōng* «gorri», *de* «sailkakaria», *huā* «lore»). Sailkakaririk gabe, konposatu izango dugu: *hōng huā* «lore gorri (lore-mota bat)». Baina hau mendebaldar hizkuntzalarion ulermenerako behin-behiniko izendapen bat besterik ez da. «Konposatu» kontzeptua oso eztabaidagarria da txineraz. Hau dela bide, Starosta-k, Kuiper-ek, Ng-ek eta Wu-k (1998: 366) konposakeraren teoriaren kritika zorrotza egiten dute, azkenik emaitzako aditz konposatuak ez direla benetako konposatuak baieztatzeke. Berauen ustetan, hauek hitz eratorriak baino ez dira, bigarren osagaia eratorpeneko atzizkia delarik.

⁵⁰ Ik. Li eta Thompson (1990: 818-821). Txineraren dialektoak zenbaezinak dira, eta orokorpen hauek zati batean soilik dira dialekto guztietarako balioak. Adibideak mandarin txineratik hartutako dira.

dian mandarin txinerazko hiztegiaren azterketa estadistiko sakona egiten du. Bertan, berak markatzen duenez, izen konposatuaren artean %89.7k XN⁵¹ egitura dute; aditz konposatuaren artean, %57.8k XV egitura dute; eta adjektibo konposatuaren artean, %62.7k XA egitura dute. Hau ez bide da nahikoa txinera burua eskubiko osagaian duen hizkuntzatzat jo ahal izateko, nahiz eta ohartu behar dugun izen konposatuaren XNrako joera nabarmena dagoela.⁵² Huang-ek honako ondorioztapen hau ateratzen du (1998: 278):

Chinese is essentially a headless language in its morphology. The predominance of coordinate compounds suggests that Chinese compounding is not constructed on the principle of headhood, but rather on the principle of syntactic concatenation: any two constituents concatenable by syntactic rules are ipso facto well formed compounds. Let us call this the Principle of Syntactic Compounding. In effect, this means that compounding in Chinese operated not on the head of a phrase, but on a phrase.

Feng-en (1998: 198-204) ustetan, konposatuak identifikatzeko baliabiderik fidagarriena semantikoa da. Konposatu bat Az eta Bz osatua bada, orduan hiru faktore izan beharko ditugu kontuan: Aren esanahia, Bren esanahia eta ABren esanahia.⁵³ Baldin eta $\|AB\| = a + b$, orduan sintagma bat izango dugu; baldin eta $\|AB\| \neq a+b$, orduan konposatu bat izango dugu. Kasu honetan, hiru aukera ditugu:

- $\|AB\| = a$ (ABren ezkerreko osagaia)
- $\|AB\| = b$ (ABren eskubiko osagaia)
- $\|AB\| = d$ (bestelako esanahi bat)

Lehen bi kasuetan, konposatuak endozentrikoak izango dira; azken kasuan, exozentrikoak. Izan ere, txineraz hiru kasuak aurki ditzakegu eta aurreko Huang-en baieztapena onartu ohi da.

Aipu berezia merezi du Feng-en (1998) azalpenak, non honako galdera hau erantzuten saiatzen den: nola sortu ziren konposatu hauek eta nola azal daiteke osagaiak konbinatzeko heterogeneotasun semantiko hau? Jarraian bere azalpenaren laburpen bat burutuko dugu.⁵⁴

Txinera klasikoak (K.a. 500-K.a. 200) bazituen jadanik hainbat konposatu. Hauek, batik-bat, menpetasunezkoak ziren, koordinaziokoak urriak zirelarik. Ondorengo garaian, alegia, Han dinastiakoan (K.a. 206-K.o. 220), bi silabako konposatuak ikaragarri ugaltzen hasten dira, eta hauen artean bereziki koordinatiboak, zeinak menpetasunezkoak baino emankorrago bihurtzen diren. Baina, konposatu

⁵¹ Hemen, XN-k burua eskubiko osagaian duen izen konposatu bat adierazi du; XV-k, burua eskubiko osagaian duen aditz konposatu bat; XA-k, burua eskubiko osagaian duen adjektibo konposatu bat.

⁵² Nolanahi ere, joera hau mandarin txineraz dakusagu bakarrik. Aztertutako beste bi txinar dialektoetan, hots, hakka-z eta taiwaneraz, buruak ezkerreko osagaian egoteko joera du. Huang-en (1998: 271) iritziz, arrazoiatariko bat izan daiteke mandarin txinerak azken bi mendeetan beste bi dialektoek baino askoz ere mailegu-hitz gehiago ingelesetik hartu izana. Ingelesa, orokorrean, burua eskubiko osagaian duen hizkuntzatzat jotzen da.

⁵³ Ondorengo analisian, «||...||»-k «...»-ren esanahia adierazten du; «a»-k, Aren esanahia; «b»-k, Bren esanahia.

⁵⁴ Bestelako azalpen batzuetarako, ik. Feng (1998: 211-219).

hauek azalean bakarrik dira koordinatiboak. Badirudi aurrenik egitura koordinatiboak izan arren, lexikalizazioaren bidez konposatu bihurtu zirela. Adibidez, *lin-mu* «basoak-zuhaitz > basoak», *ju-ma* «gurdi-zaldi > gurdi», *cao-mu* «belar-zuhaitz > landaretza», *dong-jing* «gogotsu-lasai > jarduera». Erraz ikus daitekeenez, hauetariko lehen bietan, ||AB|| = a. Gainerakoetan, ||AB|| = d. Prozesu hauek arakatzeko, Feng-ek Zhao Qi-ren *Mencius Zhangju* lana aztertzen du (K.o. 200 gutxi gorabehera). Lan honek garai haren herri-hizkera ondo islatzen bide du eta gainera txinera zaharra (K.a. 1000- K.o. 700) eta txinera ertainaren (K.o. 700tik) arteko iragaiteko une esanguratsua da. Ikus ditzagun lan honetan agertzen diren beste konposatu batzuk:⁵⁵

Koordinatiboak

—NN egiturakoak:

- chi-cun* «metro-hazbete > tamaina»
- yi-shi* «jantzi-janari > eguneroko erabilpen»
- tu-shu* «pintura-liburu»
- shu-tu* (aurrekoaren esanahi berbera)

—VV egiturakoak:

- cun-duo* «pentsatu-neurritu > hausnartu»
- zeng-kui* «bidali-eman > oparitu»

—AA egiturakoak:

- xian-zu* «arriskutsu-eragozgarri > zail»
- chun-cui* «huts-onen > ez faltsutu»

Menpetasunezkoak

—AN egiturakoak:

- gua-ren* «bakar-pertsona > ni»

—NN egiturakoak:

- guo-ren* «herri-pertsona > aristokrata»

Konposatu hauek azaltzeko, badago halako adostasun bat garai luze batean zehar gertatu bilakaera fonologiko diakronikoarekin zerikusia dutela adierazteko. Baina desadostasuna dago nola eragin zuen bilakaera honek konposatuen areagotzea azaltzerakoan. Dezente orokortuz, zenbait hizkuntzalarik honako konponbide hau postulatzan dute: (ik. Feng 1998: 211-213) txinera zaharretik txinera ertainera iragaitean egitura silabikoa erraztu egin zen, eta honek erro homofonoen areagotze handia eragin zuen. Orduan, nahasketak ekiditeko, lexemen konbinaketak sortu ziren. Baina azalpen honek hainbat galdera erantzuteke uzten ditu. Adibidez: zergatik monopolizatzen du bi silabako konposatu-motak areagotze oso hau? Zergatik ez dago, esate baterako, hiru silabako konposaturik? Eta, zergatik da hain ugari ||AB|| = a fenomeno? Bestela esan, zergatik da eskubiko osagaia hain sarritan es-
 trukturalki hutsune semantiko bat? Galdera hauei aurre egiteko, Feng-ek (1998: 222) beste teoria hau proposatzen du:

It is a truism in Chinese linguistics that the change from monosyllabic to disyllabic words has been a strong tendency throughout Chinese history [...]. I

⁵⁵ N = izena; V = aditza; A = adjektiboa.

would like to argue that, although the statement is generally correct, it is misleading. This is because the statement is usually interpreted as meaning that two-syllable combinations were constructed in order to satisfy the need for new disyllabic words (compounds). I would like to argue just the opposite: disyllabic words were created to satisfy the need for two-syllable prosodic units. More specifically, I argue that the disyllabicity was a fundamental requirement of the language, and its development had inherently nothing to do with compounding, i. e., the language required disyllabic units regardless of whether they resulted in compounds or not.

Txinera zaharraren egitura silabikoa txinera ertaina eta modernoarena baino konplexuagoa zen. Feng-ek (1998: 224) ondorengo eskema honen bidez adierazten dizkigu aldaketak:⁵⁶

	Gehienekoa	Gutxienekoa
Txinera zaharra	CCCMVCCC	CVC
Txinera ertaina	{C, S} V {C, S}	CV

Txinera ertainez, beraz, hitz-amaierako kontsonanteak ezin ager zitezkeen kontsonante-taldeetan, eta bi motatara murriztuta zeuden: *-m*, *-n*, *-ng* sudurkariak, eta *-p*, *-t*, *-k* leherkariak.⁵⁷ Sinplifikazio silabiko honen ondorioz, beti ere Feng-en aburuz, txineraren silaba ez zen jadanik astuna, eta hortaz, ez zen unitate prosodiko burujaberik eratzeko adina. Egitura silabiko berri honen esparruan, gutxieneko unitate prosodiko bat (hots, oin bat) eratzeko, bi silaba beharrezkoak ziren.⁵⁸ Feng-ek ondorioztatzen du (1998: 230): «Therefore, the change of syllable structure from Old Chinese to Middle Chinese may be prosodically characterized as a change from bimoraic to disyllabic feet, resulting in the tendency to form two-syllable combinations».

Txinera klasikoa⁵⁹ hizkuntza monosilabikoa zen. Txinera zaharrez, silaba astun batez konposatu hitz bat sinplifikatu zenean eta bi silabako oin bat osatzeko beste silaba bat behar izan zuenean, aukera bakarra bi hitz monosilabiko elkartzea zen. Honela bi hitz monosilabikoko **esapide** anitz sortu ziren, hauek bi silabako oin prosodikoak eratzen zituztelarik. Hauek benetako **hitz prosodikoak** ziren. Baina, hizkuntza batean hitz prosodiko bat behin eta berriz errepikatzen baldin bada, **esapide** hori idiomatizatu eta **idiomatizatutako hitz prosodiko** bihurtuko da. Era berean, hauek lexikalizatu egingo dira eta hitz konposatu moduan sartuko dira lexikoan. Hauxe da txineraz gertatu zena.

Han dinastiako garaian agertzen diren konposatuen azterketa semantiko-estrukturala azalpen honen alde mintzatzen zaigu. Hala nola, ez gaitu harritu behar ikus-teak «pintura-liburu» esanahia adierazteko *tu-shu* zein *shu-tu* izan daitekeela konposatuaren osagaien hurrenkera. Arazoa ez zen hurrenkera logiko bat jarraitzea, oin prosodikoaren bi silabak nolabait betetzea baizik. Horretarako sinonimoetara edo

⁵⁶ C = kontsonantea; M = tartekoa; V = bokala; S = bokalerdia.

⁵⁷ Geroztik, mandarin txinera zaharrez hitz-amaierako ahalezko kontsonanteek murrizten jarraitu dute: *-m*, *-n*, *-ng* sudurkariak soilik dira posible. Mandarin txinera modernoz, sinplifikazio-prozesu honek aurrera jarraitu du eta *-n* eta *-ng* soilik dira posible. Hala ere, zenbait hizkuntzalari hauek ere posibleak ez direlakoan daude eta CV gehieneko estruktura bat postulatzen dute.

⁵⁸ Prozesu honen azterketa metrikoki zehatz baterako, ik. Feng (1998: 227-234).

⁵⁹ Hau kontzeptu kulturala dugu. Garai hau gutxi gorabehera K.a. 500-K.o. 220ko epea da.

zentzuaz lotutako hitzetara jotzen zen. Halaber, *ju-ma* «gurdi-zaldiak > gurdi»-n ez da hain harrigarria *ma*-ren zentzua erabat albo batera uztea. Orokorrean, garai honetan konposatu koordinatiboak areagotu eta menpetasunezkoak gutxitu ziren, eta azalpenik onenak honako hau dirudi: egitura koordinatiboak prosodian gertatu aldaketan ondorioz sortu ziren. Menpetasunezko konposatu batean, ordea, ABren esanahia A edo Bren esanahiaz erabat bestelakoa izango da,⁶⁰ eta beraz egitura prosodikoak soilik ez du honelako eraikuntzarik eragingo. Gauza bera esan dezakegu «subjektu-predikatu» eta «aditz-osagarri zuzen» egiturako konposatuez eta emaitzako aditzez. Hauek geroztik sortu ziren txineraren historian. Kasu hauetan ere, osagaien elkarketaren esanahia osagai bakoitzarena ez bezalakoa zen. Bi silabako hitz prosodikoak aurreko garaiko hitz monosilabikoak ordezkatzeko helburuaz sortu ziren. Hortaz, esanahi bertsua eduki behar zuten eta arrazoi honegatik ia beti egitura pleonastiko edo tautologikoa zuten. Ikusiko dugun legez, gure ustez euskaraz ere honelako zerbait gertatu da.

6. Aitzin-euskarazko hitz konposakera

Itzul gaitezen orain euskararen eremura eta, orain arteko gogoeta guztiak kontuan harturik, hel diezaiozun aitzin-hizkuntzaren hitz-konposakeraren analisiari. Funtsean, ez dugu etimologia berririk proposatuko, baizik eta arestiko lan batzuetan⁶¹ proposatu hainbat etimologiren azterketa «mikro-sintaktikoa» burutzen saiatuko gara, azkenik behin-behiniko hitz konposatuen sailkapen bat aurkeztuz.

Sailkapen hau egin baino lehen, aldeztu aurretiko ohar batzuk eztabaidaratzeari ezinbesteko deritzogu. Berauei ekingo diegu ondorengo hiru azpi-ataletan.

6.1. Hitz-eratorpena eta adjektiboa aitzin-euskaraz

Teorian, eratorpeneko baliabideak konposakerakoak baino berriagoak dira. Joera unibertsal hau euskaraz ere betetzen delakoan gaude. Hau ondorioztapen logikoa bide da honako fenomeno hau markatzen badugu: itxura arkaikoa erakusten duten konposatu gehienek bi erro lexematiko dituzte: *gi-bel*, *sa-bel*, *u-bel*, *goi-bel*, *sa-min* (< **sa-bin*), *su-min* (< **su-bin*), *ma-ker*, *mu-ker*, *a-ker* (< **han-ker*), *ez-ker*, *en-bor*, *zil-bor*, *sa-mur* (< **sa-bur*), *zi-mur* (< **zin-bur* (?)), *az-kar* (< **haz-kor*), *ze-kor* (< **zen-gor*)... Nolanahi ere, isolaturik agertzen direnean, hauetariko zenbait osagaik atzizki bat izan dezakete: *bel-tz*, *bor-tz*, *bur-u* (?),⁶² *gor-i* | *gorr-i*... Badirudi

⁶⁰ Adibidez, *Tian-zi* «zeru-semea», hots, «zeruko seme» ≠ *zi* «seme»; *qi-ren* «eskatu-pertsona > eskale» ≠ *ren* «pertsona».

⁶¹ Sarrean esan dugun legez, Lakarraren azterbidea erabiliko dugu gure analisisetan. Honek esparru teoriko zehatz bat onartzea dakar, baina hemen gakoa ez da teoria hau bere osotasunean egiazkoa den ala ez. Aurre-aitzin-euskaraz bi silabako hitzak izan balira ere, nekez ukatuko du inork *gi-bel*, *u-bel*, *os-pel*, *sa-min*, *su-min* eta abarrek hitzetan bi osagai monosilabiko antzeman daitezkeela, eta konposakeraren egitura hau emankorra zela. Ik., beraz, Lakarra (1995, 1996, 1997, 1998a, 1998b, 2002b eta batez ere 2002a) eta Gorrochategui & Lakarra (1996, 2001).

⁶² Mitxelena (1964b: 49-50) gogorarazten digu hitz honetarako Uhlenbeckek < aitzin-i.e. **b^hrū-* (ik. gr. ὄφρυς, skt. *bhrū-s*) proposatzen duela, nahiz eta berak etimologia hau ukatzen duen. Lakarraren iritziz, ordea (ahozko komunikazioa), Uhlenbecken aierua ez litzateke erabateko zentzugabekeria.

atzizki edo luzapen morfologiko hauek esanahi singulatzaille-moduko bat dutela. Garairik zaharreneko lexikorako egitura monosilabikoa postulatzen baldin badugu (**bur* > *bur-u*, *gor* > *gor-i* / *gorr-î*), eta haien forma historikoetan monosilabikoa k diren baina nolabaiteko atzizki singulatzaille bat duten hitzetarako erro-egitura (**bel* > *bel-tz*, **bor* > **bor-tz*),⁶³ orduan garai monosilabiko honetako hitz nominalak (izenek nahiz adjektiboek) zentzu abstraktua izateko joera zuten, atzizki singulatzailerik ez zegoelarik. Hau guztia planteamendu ausartegia izan daiteke, baina gure aburuz, konposatuaren lekukotasuna, beraren alde mintzatzen zaigu ikuspegi formal zein semantiko batetik.

Honekin harreman estuan adjektiboaren gaia dago. Akitaniar inskripzioen hizkuntzaz (hots, aitzin-euskaraz) adjektiboaren kategoria zalantzarik gabe bazen: *AN-DOX-PONN-*, *CISSON-BONN-*, *UM.ME.SA.HAR*, *AHER-BELSTE*, *ASTO-ILUNN-*, *BAI-GORRICO*, *HERAUS-CORRI-*, *ILUR-BERRIXO*, *LUR-GORR-...* Haatik, hemen arakatu nahi dugun hizkuntza zaharragoa da eta aurre-aitzin-euskarari dagokio, hots, Lakarraren teoriaren arabera postula dezakegun atzizki singulatzailerik gabeko hizkuntza monosilabikoari. Garai honetarako, adjektiborik gabeko hizkuntza bat proposatzeko tentaldia sor dakiguke. Izan ere, hainbat hizkuntza monosilabikotan (hauetariko asko Asiako Hego-Ekialdekoak dira) hitz nominalen zentzua abstraktua da eta ez dago zehaztuta eite ezaugarriari datxekionean. Hortaz, hitz nominal oro [-eite] da, eta izenen eta zenbakarien arteko harreman sintagmatikoak adierazteko **sailkakariak** erabili ohi dira. Hizkuntza hauetan, adjektiboaren kategoria ez bide dago ondo xedatuta, Rijkhoff-ek (2000) markatu duenez. Baina ikerlari beronek (2000: 221-222) gehitzen du honen inguruko hizkuntza-motak (adjektiborik gabekoak, V-N-A motakoak, V-N/A motakoak...) aldakorrek direla eta mota «hutsik» normalean ez dagoela. Zehazki, adjektiborik gabeko hizkuntza-mota ez da oso egonkorra, eta mota honetako hizkuntza anitzetan adjektibotzat jo daitezkeen hitzen sorta bat bada, sorta hau oso murrizta bada ere.

Aurre-aitzin-euskara (lehen fasean behinik-behin) mota honetako hizkuntza zelakoan gaude. Honi buruzko azterketa sakona luzeegi gertatuko litzaiguke artikulatu honetan, baina beste nonbait xeheki aurkeztuko ditugun arrazoiengatik, (Martinez 2006a) ondorengo analisisian honako baieztapen honetatik abiatuko gara: aurre-aitzin-euskarak bazuen adjektibo-kategoria. Adjektiboaren kopurua agian mugatua zen, baina hauetariko bakoitzak agerpen-maiztasun handia erakusten zuen. Hau ondorioztatzeko honako fenomeno hau markatu nahi genuke: konposaturik zaharretan, adjektibozko zentzua duen osagaia beti, edo ia beti, bigarren kokalekuan agertzen da. Hala nola, *gi-bel*, *sa-bel*, *os-pel*, *u-bel*, *ar-bel*, *goi-bel* eta *zimel* (< **zin-bel*) konposatuetan, lehen osagaiak izenezko zentzua du, (ik. Lakarra 1995, 2002a) eta gure aburuz ez dago arrazoi irmorik zalantzan jartzeko isola dezakegun **bel* hori egungo «beltz» esanahiari dagokiola. Orobat, *ma-ker*, *mu-ker*, *an-ker*, *o-ker*, *ez-ker* eta *puz-ker* formetan, lehen osagaitik zerbait

Gure ustetan, arazoa da aitzin-indoeuroperatik euskarara igaro den hitz ziur gehiagorik ez dela. Bestalde, bat gatoz bi esanahien arteko hurbiltasuna oso eztabaidagarria dela dioskun Iván Igartuarekin. Hortaz, gure aburuz Uhlenbecken proposamena ezin dugu aintzakotzat hartu.

⁶³ -*Tz* atzizki hau < -*etz*-etik baldin badator (ik. akit. -*BELEX*, ib. -*beles*), hitz hauek aurrenekoekin lot ditzakegu.

ezagun atera ahal izatekotan, honek izenezko zentzua du. Hemen, **ker* isola dezakegun aitzin-forma «txar» esanahiari omen dagokio. Bi kasu hauek nabarmenenak dira eta ez da erraza honen tinkoa den beste adibiderik aurkitzea. Nolanahi ere, *sa-min*, *su-min* eta *kar-min*-en ere «izen + adjektibo» egiturako konposatuak bat izan ditzakegu, baldin eta adjektiboazko zen-tzua jatorrizkoa baldin bada. Kasu honetan, **bin* aitzin-formak «samin, mingarri» esanahia izango zukeen. Era berean, *za-kur*, *uz-kur* eta *ma-kur*-etatik agian «makurtu, uz-kurtu» esanahia duen **gur* osagai bat atera dezakegu, eta *ez-pal*, *her-bal*, *za-bal* eta *gar-bal*-etatik **bal* osagai bat, nahiz eta azken kasu honetan semantikaren nondik-norakoak ez dauden ikusmenean.

Dena dela, hizkuntza gehienetan gertatzen den legez, adjektibo batzuk testuinguru sintaktikoak baldintzatutako izenezko funtzioak izan zitzaizkete.

6.2. Konposakerarako motibazioa

Konposatu zaharrak arakatzeko, abiapuntu egoki bat honako galdera honi erantzuten saiatzea izan daiteke: zergatik ziren hitz hauek (hots, bi hitz monosilabikoz osatutako konposatu disilabikoak) hain ugari? Edo, bestela esan, zelango motibazioa izan zitekeen hizkuntzaren barnean hitz-mota hau horren jori bihurtzeko? Puntu honetan galdera honi ekingo diogu.

Gure ustez, Mitxelenaren azentu-teoriatik abiatzen bagara, konposatu zaharren egitura morfo-fonemikoa neurri batean ondo uler daiteke. Gogora dezagun Mitxelenak aitzin-euskararako postulatu duen azentu-sistema.⁶⁴ Honen arabera, azentua finkoa zen eta hitzaren bigarren silaban zegoen, hasierako ertzarekin lerrotatua. Honek esan nahi du unitate prosodikoak egitura yambikoa zuela. Salbuespenak ez dira falta eta ez bakarrik kanpoko faktoreek eragindakoak,⁶⁵ baizik eta bertako lexikoan ere.⁶⁶ Nolanahi ere, gure konposatuak (gogora dezagun, egiturarik arkaikoenekoak) egitura yambiko honi ederto dagozkie. Hauetariko hainbatetan, lehen osagaiak CV egitura du (**sa-*, **su-*, **za-*, **zu-*, **gi-*, **go-*, **ba-*, **bu-*, **lu-*), bigarren osagaiak gehienetan CVR egitura duen bitartean (**-bel*, **-bin*, **-bal*, **-bar*, **-ber*, **-bor*, **-bil-*, **-dur*, **-der*, **-dar*, **-ker*, **-gur*, **-gon*, **-zen*, **-zon*). Ez dago esan beharrik hau orokorpen bat besterik ez dela. Osagai bakoitzaren egiturak eta beraien arteko konbinaketak era askotakoak izan daitezke. Lehen osagaian, beste egitura hauek ere aurki ditzakegu: V (**o-*, **u-*), VS (**ez-*, **os-*), VR (**or-*, **al-*, **an-*, **en-*),⁶⁷

⁶⁴ Ik. Mitxelena (1977a: 405-424). Ondorengo analisisian Mitxelenaren teoria zuzentzat joko dugu. Arrazoiak beste toki batean aurkeztuko ditugu (ik. Martínez Areta, prestatzen).

⁶⁵ Ik. Leiç. *ceta* «zeta», *gorputz*, *mutu*, zub. *zéta*, *sóka*, *báke*, non bigarren silabako leherkariaren hasperenik ezak adierazten digun azentuera paroxitono erromanikoa aurrengo momentutik mantendu zela.

⁶⁶ *Bertze* / *beste*-k, esaterako, lehen silaban darama azentua dialekto guztietan, eta honek aitzin-euskarazko **bértze* batera bide garamatza. Bestalde, Leiç. *ikhusi* / *dakusa* motako txandaketek **dákusa* postularazten digute. Azentua lehen silaban omen zegoen hainbat aditz burututan. Berehala itzuliko gara txandaketa honetara.

⁶⁷ Hiru kasu hauetan **V-* zilegia zen ala **bV-* berreraiki beharko genukeen galdera albo batera utziko dugu. Hemen aurkezten ditugun hainbat forma seguruenegaz sasi-berreraiketak dira, baina artikularen arazoa planteatu besterik ez dugu egin nahi oraingoan. Hortaz, fonetikaren inguruko xehetasunak baztertuko ditugu, baldin eta gure arazorako garrantzizkoak ez baldin badira.

TVS (**baz-*, **buz-*), TVW (**goi-*), TVR (**gar-*), SVR (**zil-*), HVR (**hur-*). Bigarren osagaian, ordea: TV (**-bo*, **-be*, **-go*), TVS (**-dats*), HVWS (**-hauts*), HVRS (**-huntz*), HVR (**-hur*), HVS (**-hots*). Baina arazoaren gakoa da lehen osagaiaren gu-txieneko egitura murriztagoa dela. Arrazoiren batengatik, badirudi lehen osagaiak higadura fonetiko nabarmenagoa pairatzen duela. Kasu batzuk esanguratsuak dira. Hala nola, **bur* elementua osorik dakusagu bigarren osagaian: *la-bur*, **zin-bur*, **sa-bur* (?). Lehen osagaian, ordea, honako hitz hauetan agertzen den elementua berbera baldin bada,⁶⁸ *r* galdu egin da: **bu-ger* (> *mu-ker*), **bu-bar* (> *bu-lar*). Beste forma hauetan, ez dago zalantzarik lehen osagaian azpian dagoen elementua *ur* dela, eta honen *r* ere galdu egin da: *u-bel*, *u-her*, *u-har*, *u-holde*. Beste hitz hauetan, azpi-forma *ur* izatea zalantzarriagoa da: *i-bar* (< **u-bar* (?)), *i-bai* (< **u-ban-i* (?)). *Zu-mar* (< *zu-nar* (?)), *zu-me* (< **zu-be(-ne)* (?)), *zu-haitz*, *zu-hain* hitzetan, argi dago lehen osagaian *zur* elementuaren azpian dela. Bigarren osagaian, ordea, *-r* bat ez da inoiz galtzen, lehenago aurkeztu ditugun hitz askotan ikus daitekeen bezala. Hauetariko aldaketa batzuetarako, motibazioa disimilazioa izan zitekeen, honen ondorioz elkartzan diren bi elementuak *r-z* amaituz gero, lehena erortzen delarik (**bur-ker* > *muker*, **bur-bar* > *bular*). Azpimarratu behar da lexikoan ez dagoela dardarkari beraz amaitzen diren bi elementuz osaturiko konposaturik (**zur-ker*, ***han-kon*; baina *bel-dur*, *en-bor*).

Gainerako kontsonantei dagokienez, ez da erraza adibide ziurrik aurkitzea. *Za-kur* forma **zan-gur* batetik badator (ik. Lakarra 2002a: 436) *-n* hori lehen konposatuan galdu bide da. Halaber, *a-ker*, seguruenez < **han-ker*.

Dauzkagun datuak oso zatikakoak dira eta beraien hurrenkera kronologiko bat ezartzea ez da batere erraza. Hortaz, datu hauetatik atera ditzakegun orokortasunak ezingo dira zehatzak izan. Gutxi gorabeherako formulazio bat honako hau izan liteke: delako elementu bat konposatuaren bigarren osagaiko kokalekuan bere forma «hutsean» agertzen da, konposatuaren lehen osagaikoan forma «lausotuan» agertu ohi den bitartean. Aldaketa hau normalean amaierako segmentu baten (normalean ozen baten) galera da.⁶⁹ Baieztapen honen aldeko lekukotasun bat hitz erreduplikatu zaharren sorta (*o-dol* < **dol-dol*, *e-der* < **der-der*, *go-gor* < **gor-gor*, *ze-zen* < **zen-zen*,

⁶⁸ Seguruenez, semantikoki ez da elementu bera, baina formalki berdin-berdinak dira.

⁶⁹ *FHV*-n ezarritako hasi-masiek ez digute laguntzen honen gainean inolako argirik botatzen. Izan ere, Mitxelenak ez ziharduen hemen darabilgun esparru teorikoan eta honek, onar dezagun alde zurretik, zailtasun larriak sorrarazten dizkigu hemen proposatu teoriak bere doktrinan txertatzeko. Ez da bateraezintasunen kontua. Kontua da Mitxelenak kronologia errealistago (hots, datu historikoetatik gertuago) batez ziharduela, eta, beraz, bere lanak ez die hemen planteatu galdekizunei erantzunik eskaintzen. Lehen osagaiaren kodan sudurkariet jasotako fenomenoak direla eta, adibidez, Mitxelenak (1977a: 309-310) *-n* / *-r* (*bel(h)aun* / *bel(h)aurikatu*, *egun* / *eguraldi*, *jaun* / *jauregi*, (*h)oin* / *Ax. orthu(t)s* «oinutsik») eta *-n* / *-Ø* (*egun* / *egu(b)erri*, *gizon* / *giza-*, *agin* / *RS. agika* «haginka, horzka») txandaketak adierazten dizkigu, baina ez du kasu monosilabikoen eta disilabikoen artean ezberdintzen. Bestalde, ez du kontsideratzen *a-ker*, *za-kur* eta honelako beste kasu batzuetan sudurkari baten erorketa dugun posibilitatea. Albokariak direla eta (1977a: 322-323), ezer-gutxi diosku hauek lehen osagaiaren kodak diren kasuez. Dardarkariei dagokiela (1977a: 337-338), ordea, Mitxelenaren oharrak erabilgarriago gertatzen zaizkigu, kasu honetan koda-erorketak nabariago direlarik: «Esta *-r*, en los compuestos arcaicos de (*h*)ur “agua” y *zur* “madera” (ronc. *zür*, se pierde ante segundo miembro con inicial consonántica y es sustituido por *h*, *g* o cero cuando éste empieza por vocal: vizc. ant. (RS 299) *ubera* “vado”, vizc. *ubil* “vórtice que se forma en los ríos”, aezc. a.-nav. sal. *ugalde* “río” [...];

a-dar < **dar-dar*)⁷⁰ izan liteke, baldin eta onartzen badugu erreduplikazioa, jatorriz, erabatekoa zela, eta ez zatikakoa (*o-dol* < **do-dol*, *e-der* < **de-der...*).⁷¹ Baina zatikako erreduplikazioak ere bigarren silabako azentuera iradokitzen du: CV-CV(R/S) egitura bat, non erro-silaba CV(R/S) den eta CV beronen zatikako erreduplikazio bat, hobeto ulertzen da erro-silaba horrek hasierako garaian azentua bazeraman.

Kontuak kontu, honen arrazoa azentuera izan liteke. Mitxelenak postulatu legez aitzin-euskararen azentuera deuterotonikoa bazen, aurre-aitzin-euskara monosilabikoaz azentua sintagmaren bigarren hitzean eroriko zen. Honek esan nahi du aztertzen ari garen hitz hauek guztiak prosodiaren aldetik oin yanbikoak⁷² izango zirela. Honela ondo ulertuko litzateke lehen osagaiak pairatutako higadura fonetikoak. Azenturik ezean, hitzaren azken segmentua eroriko litzateke (**bur-kér* > *mu-kér*,⁷³ **ur-bél* > *u-bél*, **zur-bé* > *zu-mé*, **zan-gúr* > *za-kúr*, **dol-dól* > *o-dól* (?)), baina azentupean forma «hutsa» mantenduko litzateke.

Orain galdekizun batzuk azalera dakizkiguke: nola sortu zen azentuera deuterotoniko hau? Nolakoa zen aurreko garaiko azentuera? Ez dago esan beharrik galdera hauek berreraikitzailearen ahalbide fidagarrietatik urruntxo geratzen direla. Nola nahi ere, zilegi begigu honen inguruko gogoeta labur bat tartekatzea.

Nahiz monosilabikoa, nahiz bestelakoa, badirudi aurre-aitzin-euskararen prosodiak bazituela oin metriko ezberdinak. Kontuan har dezagun —teoriaz behintzat— hizkuntza batek, hitz oro monosilabiko izanik ere, oin polisilabikoak izan ditzakeela, beren osagaiak lexikalizatzen ez diren bitartean.

Esan dugu gaingiroki testu arkaikoetan aurkitzen dugun hasperenketaren banaketak **e-khár-(ri)* baina **dá-kar* berreraikitzaera garamatzala. Kontuan hartzen badugu bai *e-z* hasitako aditz-forma burutugabeak, bai *da-z* hasitako aditz-forma burutuak morfologikoki oso zaharrak direla (ik. Trask 1995, Rijk 1995), txandaketa hau, gure aburuz, bigarren silabako azentua oraindik finkaturik ez zegoen garai bateko aztarna izan daiteke. Hauetariko lehen forma Mitxelenak (1977a: 65) postulatu **e-* aurritziaz hasitako aditz-klasean sartzen da.⁷⁴ Zein izan zitekeen **e-* honen eginkizuna?

sul. *zūbihotz* “parte central leñosa (lit. corazón) del roble”, *zūhāñ*, *zūhāintze* “árbol”, b.-nav. lab. *zuhaitz*, guip. vizc. *zu(g)aitz*, *zugatz* “árbol (bravío)” [...]. Exactamente de igual manera se comporta *lur* “tierra”, nom. sing. *lurra*: Leiz. *lup(p)eco* “subterráneo”, Onsa 97 *luppetic*, *lupperat* (*pp = ph*), guip. *lubizi* “corrimiento de tierras” (lit. “tierra viva”) [...].

⁷⁰ Ik. Lakarra (1995: 200-202).

⁷¹ Dena dela, kasu hauetan disimilazioa egon daiteke. Erreduplikazioa hasieratik zatikakoa ala erabatekoa zen azuia ez da batera erraza, corpusean xeheki erakutsiko denez. Lakarra (1995: 201-202, 2002a: 433) zatikakoaren alde azaltzen da; Igartua (2002: 383, 386), agian erabatekotik hurbiltuago, baina zatikakoaren posibilitatea ukatu gabe.

⁷² Termino honek, jakina denez, jatorriz kantitatea adierazten du: [∪ —]. Hemen, ostera, intentsitatea adierazten du, fonologia modernoak metrika klasikotik mailegatu duen zentzuaz (ik. Hualde 1997, urrunago joan gabe). Oin yanbiko batek, beraz, [_ _] egitura du.

⁷³ Errepika dezagun kasu honetan, bai eta erreduplikazioetan ere, disimilazioa ere faktore bat izan daitekeela.

⁷⁴ Trasken sailkapenean (1995: 208-211), aurizki hau 1, 2, 4a eta 4b klaseetan agertzen da. Baina sailkapen hau egungo euskarari dagokio. Diakronikoki 1 eta 2 klaseek egitura berbera dute, eta zatiketa banaketa lexiko bat besterik ez da: 2 klasekoen erroaren azken kontsonantea *n* da eta honen bokaleen arteko erorketaren ondorioz, ez du *-i*-rik. 4a klaseak *-ki* atzizkia du eta ziurren 1-2 klastetik sortutako klase bigarrenkaria da.

Traskek (1995: 212-213) ohartarazten du **e*- aurritzia atxikitzen zaien erro guztiak aditz-erro garbiak direla: *e-tor-ri*, *e-kar-ri*, *i-bil-i* (< **e-bil-i*), *j-antz-i* (< **e-antz-i*). Forma burutueta, aurritzia hau ez da agertzen (*na-tor*, *da-tor*, *ga-toz*, *da-kar*, *da-bil*). **E*- bi kasutan agertzen da: a) forma burutugabeetan (*i-kus-i*, *i-kus-te-*); eta b) hitz-eraketan (*i-kus-garri*, *i-kus-aldi*, *i-kus-gura*). Beste klaseetako aditzek, hots, *ez*-aditz-erroek edo izen-erroek, ez dute aurritzia hau bi kasu hauetan: *sor-tu*, *sor-tze-*; *sor-terri*, *sor-keta*, *sor-gabe*, *sor-berri*. Traskek ondorioztatzen du (1995: 213):

The obvious inference, therefore, is that the original function of the prefix **e*- was to nominalize a verbal root – that is, that a prefixed verbal root, without any additional morphemes, was formerly some kind of verbal noun. In other words, the radical of such a verb, the minimal free form involving a verbal root, was a verbal noun.

**E*- zernahi delarik ere, kontua da aditz-erro bat izen bihurtzen duela. Aditz-izen hauetan aurkitzen dugun azentuera hauxe da: *e-tór*, *e-kár*, **e-bil*, **e-kús*. Oin prosodikoak, kasu honetan, [_ - _] egitura zuen. Forma burutueta, ordea, aditz-erroaren aurrean aurkitzen dugun elementuak esanahi gramatikala du, ez da proklitiko eta, beraz, azentua darama. Aditz iragangaitzetan, hirugarren pertsonako formak izan ezik, elementu horrek izenordain zahar-moduko zerbait dirudi: **ná-bil*, **há-bil*, **gá-bil-tza*, **zá-bil-tza*. Beste formetan (hots, aditz iragangaitzen hirugarren pertsonetan eta deklinabide iragankor osoan),⁷⁵ **da*- elementua aurkitzen dugu, zeina, de Rijken argudio zentzudunei bagarraizkie, «hic et nunc» esanahiko adberbioa zen:⁷⁶ **dá-bil*, **dá-bil-tza*, **dá-kar-da*, **dá-kar*. Kasu honetan, beraz, oin prosodikoaren egitura [_ - _] edo (hirugarren elementua oin berean sartzekotan) [_ - _ - _] zen.

Honekin ez dugu esan nahi azentuera deuterotonikoaren sorburua «**e* + aditz-erro» moduko egiturak direnik,⁷⁷ baizik eta, jatorriz, [_ - _] egiturako oin prosodi-

⁷⁵ Datiboko komuztadurarik gabekoan, behintzat.

⁷⁶ Ik. de Rijk (1995). Aipatu banaketa azaltzeko, honela diosku (1995: 308-309): «Personally, I incline towards a third solution: that present-tense forms involving all three persons have a single underlying form in the case of *etorri* «come», *dator*, with its tense marker. When agreement for (first or second) person is required, the initial *d-* of this underlying form is replaced by a suitable agreement morph, *n-*, *b-*, *g-*, or *z-*. In the third person (or better in the non-person, in Benveniste's conception), no such replacement occurs». Bestalde, de Rijk deklinabide bat postulatu du **da*- erroarako: *dan* «lokatibo», *danik* «ablatibo», *dara* «alatibo», *daraino* «terminatibo». Nolanahi ere, gorabehera hauek ez dute gure planteamenduaren baliagarritasuna aldatzen. Aditz-forma burutueta agertzen zaigun **da*-k ez zukeen garapen fonetikorik jasoko, baizik eta forma burutueta erro orokorren alomorfo sinkroniko bat izango litzateke. Misteriozua da zergatik ez dagoen aitzin-euskal lexiko osoan, aditz-forma burutuak salbu, aitzin-euskararako berreraiki daitekeen **d*-z hasitako errorik. Azalpen bat honako hau izan liteke: lehen silabak azentua bazeraman, orduan **d*- hau mantentzen zen: **dá-bil*, **dá-kar*, eta agian **dí-da-zu*, **dí-gu*, **dú-zu*, **dú-gu* eta honelako formak. Azken lau kasu hauetan, lehen lexema ez zen adberbioa izango, aditz-erroa baizik (< **e-din(-i)*, **e-dun(-i)*), baina hauek azentua leramakete eta ondorengo lexema izenordain enklitikoak izango lirateke. Azenturik ezean, silaba horren onset-a ahuldu eta erortzen zen. Azentuera hau, ikusiko dugun legez, zenbait erreduplikaziotan gertatzen zen: **de-dér* > *e-dér*, **da-dár* > *a-dár*. Antzaenez, lexiko osoan zehar azentupean zeuden **dV*- egiturako sekuentzia bakarrak aditz-forma burutuak **dá-*, **dí-* eta **dú-* ziren. Dena den, ez dugu baztertu behar hasierako **d*- honen galderen jatorri bat uesteko **d*- > *l*- aldaketa zahar bat den hipotesia.

⁷⁷ Baina hipotesi hau ez dugu erabat baztertu behar. **E*- hau beste nonbait aurkitzen den galderari Schuchardtek ekion zion. Bere uestez (1921: 282-283), aditz-forma burutugabeen *e/i-* morfema *e*- edo *i-z* hasitako hainbat hitzetan aurkitzen dugun berbera da: *i-zen*, *i-zar*, *e-gun*, *i-gel*. Traskek ihardesten

koa bata beste hainbaten artean ([_], [' - _], [' - _ - _] (?) izan zitekeela, eta geroztik, arrazoiren batengatik, sintagma nominaletan emankortasuna jaso eta nagusitu zela, ia lexiko osoa deuterotoniko bihurtuz.⁷⁸ Hona hemen azentuera deuterotonikoaren sorreraren azalpen posible bat. Nondik-norakoak ilunak dira, baina emaitza argi dago: [_ - '] egitura sintagma nominalekin elkartuko zatekeen, eta azkenik [_] egiturako hitz asko [_ - '] egiturara igaroko ziratekeen.

Orain ikus dezagun beste posibilitate bat. Begira diezaiegun, berriro ere, sinologiak eskaintzen dizkigun fenomenoei. Kasu honetan, ikus dezagun, ez hizkuntzaren garai zaharretan, baizik eta dialekto modernoetan gertatzen dena. Erka ditzagun mandarin txinera, guǎngzhōu (Yuè familiakoa) eta shàntóu (Mǐn familiakoa) dialektoen honako forma hauek: (ik. Li & Thompson 1990: 817-818).

	Pekingo Mandarin	Guǎngzhōu	Shàntóu
«urre»	[tçĩn-tsi]	[kəm]	[kim]
«urrael»	[tʂʰi-tsi]/[tʂʰi-tʰaŋ]	[tʰoŋ]	[ti]
«iñurri»	[ma-i]	[ŋei]	[hia]
«buztan»	[uei-pa]/[i-pa]	[mei]	[bue]
«arropa»	[i-ʂaŋ]	[sam]	[sā]
«ezezko aditz existentziala»	[mei-iou]	[mou]	[bo]
«eder»	[xau-kʰaŋ]	[lɛŋ]	[ŋia]
«jakin»	[tʂi-tau]	[tçi]	[tsai]
«arbuiaigarri»	[tʰau-iɛn]	[tsɛŋ]	[lou]

dio (1995: 213-214): «But Schuchardt was working long before Michelena demonstrated that the verbal prefix was originally **e-* in all cases, and the *i-* that occurs in *izen*, *izar*, *igel*, and so on, cannot possibly be derived from earlier **e-*». Baina argudio honek ez du *e-gun* alboratzen, eta zerrenda honi *e-gur*, *e-lur* (bizk. *e-dur*) eta *e-ur-i* gehi diezazkiokegu, teoriatz behintzat **e-* zaharra izan daitekeen artean.

⁷⁸ Gehi dezagun bidenabar azentuera deuterotonikoa tipologikoki oso bitxia dela. Hyman-ek (1977) aztertzen dituen 400 bat hizkuntzetarik, hamabik soilik dute bigarren silaban erortzen den azentu tinkoa. Honako hauexek dira (1977: 61): mongoliera, tolai, tsaxur, dakota, iparraldeko paiute, erdialdeko pomo, seneca, hegoaldeko paiute, araucera, baure, ignaziera, vogul. Hizkuntza hauen azentueraren azterketa sinkroniko nahiz diakroniko bat biziki balioetsua izango litzateke aitzin-euskararen garapenari argiren bat jaurtitzeko. Nolanahi ere, aurre-aitzin-euskarazko hitz kanonikoak ezin bazuen bi silaba baino gehiago eduki, orduan azentuera deuterotonikotzat zein histerotonikotzat jo daiteke, eta azken azentu-klase hau (azentu tinkoa azken silaban) askoz ere ohikoago dugu (97 hizkuntza Hyman-en sailkapenean, ik. 1977: 64-65).

Ezari dugun bigarren galdera (nolako azentuera izan zitekeen azentuera deuterotonikoa sortu baino lehen) urrunegi geratzen zaigu. Oharpen bakar batera mugatuko gara. Esan dugun legez, hizkuntza monosilabiko batean azentuaren esparrua ezin da hitza izan (honek silaba bakarra duelarik), sintagma baizik. Baina honek badu salbuespen bat. Hizkuntza monosilabiko baten azentu-esparrua hitza izan daiteke, baldin eta hizkuntza hau tonala baldin bada. Gertatzen dena da, ustezko aurre-aurre-aitzin-euskara batek tonota batzuk galduz gero, geroztik sortutako aurre-aitzin-euskaraz erro homofonoak (baina esanahi ezberdinetakoak) aurkitzea espero genukeela, eta hau kasua den ala ez zehaztatzea konplikatu egia da.

Ikus daitekeen legez, guǎngzhōu eta shàntóu dialektoen forma monosilabikoei mandarinen forma disilabikoak dagozkie. Honek badu azalpen historiko bat. Txinarraren dialekto guztien ama-hizkuntza monosilabikoa zen. Mandarinez gainerako dialektoez baino gehiago zabaldu ziren aldaketa fonologiko batzuk zirela medio, lehengo bereizten ziren mandarinen hainbat erro homofono bihurtu ziren. Hala nola, guǎngzhōu-k [m] eta [n]-ren arteko oposaketa hitz-amaieran mantentzen duen bitartean ([kəm] «urre» / [kən] «tael»),⁷⁹ mandarinak ez du oposaketa hau mantendu. Bi adierazle hauen kognatua [tçīn] da dialekto honetan. «Urre» esanahia ezberdintzeko, lexema honi [-tsɿ] atxiki zaio eta era honetan hitz disilabiko bat sortu da. Li-k & Thompson-ek (1990: 818) azaltzen digute:

The threat of too many homophonous words has forced the language to increase dramatically the proportion of polysyllabic words, principally by means of compounding or adding on a derivational suffix. As an example of the latter, the second syllable of the disyllabic Běijīng word, [tçīn-tɿ] «gold», was formerly a diminutive suffix. It has lost its diminutive meaning in the word [tçīn-tɿ] and is now merely a part of the word for «gold». Let us also look at an example of the disyllabic Běijīng word obtained through compounding: [tʰau-iən] «contemptible». This is a compound historically derived from two monosyllabic words, [tʰau] «to beg» and [iən] «contempt». The Guǎngzhōu and the Shàntóu words for «contemptible» remain monosyllabic [...].

Demagun euskaraz honelako zerbait gertatu zela. Imajina dezagun, adibidez, *handi-n* eta *ham-ar-en* (< **han-bor* (?)> dakusagun **han* «handi (?)» elementuak jatorri bat duela (esate baterako, **ham* edo **hàn*), eta *an-dots-en*, *a-ker-en*, **an-untz-en* eta *an-dur-en* (?) dakusagunak, «lau hankako animalia», beste bat (esate baterako, **han* edo **hǎn*). Imajina dezagun, hurrenez hurren, hitz-amaierako *-m/-n* oposaketa *n*-ren alde galdu dela edo tonu-oposaketa tonurik gabeko bokaletan neutralizatu dela. Kasu honetan, bi adierazleak **han-en* neutralizatuko lirakeke, eta bi esanahiak ezberdintzeko baliabide bat beste elementu bat atxikitzea izango litzateke. Baina orduan, aukera ugari izan litezke. Lehen **han-ari* **-di* nahiz **-bor* gehi lekiok; bigarrenari, **-dots*, **-ker*, **-huntz*, **-dur* (?)... Hiztun bakoitzak bere asmaketa egin lezake eta hainbat kasutan konposatu osoaren emaitzak bestelako zerbait esan nahi lezake. [_ - _] azentueraren bidez elementu bereizgarria azpimarratuko litzateke. Hau erro homofono guztiakin gerta liteke, baina gainerako lexikoko hitzetarako ere eredu-moduan balio lezake. Ororekin beste azalpen bat izan liteke. Kasu honetan ere prosodiak sortzen ziren erro disilabiko hauen guztien katalizadore-moduan funtziona zezakeen, disilabiko hauek guztiak oin yambikoak osatu eta azentuera hau lexikoa zabalduko zelarik.

Iván Igartuaren iritiz (ik. 2002: 381-387) erro bi- eta trisilabikoen jatorria erreduplikazioetan, erro monosilabikoen bestelako konbinaketetan eta «erro + atzizki» loturetan bilatu behar dugu. Honela *gizon*, *andere*, *seme*, *alaba*, *hilerrri* eta abarreko hitzak sortuko ziratekeen. Lotura hauetatik azentuera deuterotonikoa lexikoa barrera hedatuko zatekeen. Nolanahi ere, bere analisisan hizkuntza garai monosilabikotik polisilabismo orokor batera igaroko zen, garai disilabiko bat eta garai trisilabiko baten arteko ezberdintasunik nabaritzen ez duelarik.

⁷⁹ Txinarraren txanpon-mota bat.

Erreduplikazioetara mugatzen baldin bagara, prozesua honako era honetan gartuko zatekeen. Garairik zaharrenean (Igartuaren «aitzin-euskara I» delakoan) erro guztiak monosilabikoak izango ziratekeen eta CVR/S egitura izango zuketean. Garai honetan, erro guztiak monosilabikoak izan arren erreduplikazioa baliabide espresibo baten moduan erabil zitekeen, honela CVR/S-CVR/S egiturako eraikuntzak sortu zirelarik. Geroztik (bere «aitzin-euskara IIa» delakoan), erreduplikazio hauek erro disilabikotzat berrinterpretatuko ziratekeen eta honela [_] [_] [_] [_] egiturako sekuentzietan hitz disilabikoak sortuko, > [_] [_ - '] [_]. Hala nola: **goR-góR*, **zen-zén*, **das-dáts*. Azkenik, erreduplikazio hauetan lehen osagaiaren koda disimilazioz eroriko zatekeen: > *go-gór*, *ze-zén*, **da-dáts*. Honek azentua (edo nolabaiteko azentuera) bigarren silaban inplikatzeko du. Gainerako lexikoa [_ - '] egitura honetara egokituko zitzaiokeen eta azentuera deuterotonikoa sintagma nominaletan behintzat hedatuko zatekeen.⁸⁰

Azentuera deuterotonikoaren benetako jatorria ez dago batere argi. Hemen zenbait aukera aipatu besterik ez dugu egin, baina kontuan hartu behar dugu deskribatu ditugun hiru prozesuek emaitza berbera eragingo zuketela: azentuera deuterotonikoaren zabalkuntza eta hitz-eraketaren iturburu emankor bat, zeinaren bidez [_] egiturako hainbat erro, bai epitetizazioa, bai beste izen batekin elkartzea, bai esanahi singularzaileko atzizki baten atxikidura, bai erreduplikazioaren bidez, [_ - '] egiturara egokitu ziren. Hona hemen lan honetan ezarri nahi genukeen hipotesi nagusia: aurre-aitzin-euskaraz, halako une batean azentuera deuterotoniko demarkatzailearen orokorpen bat lexiko gehientsuan (batez ere esanahi singularzaile/zehaztatzailea zuten izenezko eraikuntzetan) hedatu zen, zeinaren bidez sintagma nominalen eraketa nagusiki konposatu sintagmatiko yanbikoak eraikitza bideratuta zegoen, hau da, bi lexema monosilabikoz osaturiko sintagma disilabikoak, azentua bigarrenean erortzen zelarik: *gi-bél*, *a-kér*, *en-bór*, *os-tóts*... Sintagma nominaletan disilabikoak izateko joera handia zuten, hizkuntzaren egitura prosodikoak eskatzen zielako. Posiblea da garai are zaharrago batean hitz gehienak, edo guztiak, monosilabikoak izatea, [_] egiturakoak. Aurre-aitzin-euskaraz, egitura berri bat sortu zen: [_ - '], non gidoiak muga lexematikoa adierazten zuen, nahiz eta [_] egiturak ere bizirik zirauen. Geroztik, hiztunek bi osagai hauen interpretazio analitiko bat burutzeko gaitasuna galdu zuten, eta sintagma disilabikoa lexikalizatu eta hitz disilabiko bihurtu zen. Lexikalizazio honen emaitza semantikoa endozentrikoa nahiz exozentrikoa izan zitekeen (*a-ker*, *ar-bel*; baina *or-tuts*, *o-ker*); bai eta izenezkoa nahiz adjektibozkoa (*sa-bel*, *en-bor*; baina *an-ker*, *sa-kon*).⁸¹

Hipotesi honek gauza franko azaltzen dituelakoan gaude. Adibidez:

⁸⁰ Erreduplikazioen arazoak semantikaren inguruko zehaztapen batzuk behar ditu. Moravcsik-en ustetan (1978: 316-325), erreduplikazioak beti esanahi markatu bat adierazten du. Forma ez-erreduplikatuarekin erkatzen baldin badugu, forma erreduplikatuak adierazten duen *ñabardura* kuantitate, intentsitate, txikigarritasun, moteltze eta abar izan daiteke. Aitzin-euskarazko erreduplikazio klasikoek (*adar*, *adats*, *eder*, *gogo*, *gogor*, *odol*, *zezen*, *zozo*), ostera, semantikoki izen neutroak dirudite, inolako *ñabardurarik* gabekoak. Baina, zalantzarik gabe, hemen «desemantizazioa» izan liteke tartean. Edozein kasutan, zaila da asmatzea zein zen erreduplikazioaren jatorrizko esanahia.

⁸¹ Dena den, esanahia adjektibozkoa izanez gero, orduan exozentrikoa izan behar du halabeharrez.

- a) bi osagaiz osaturiko hitz disilabiko hauetan (*gi-bél, a-kér, en-bór, ez-kúr, er-lé, os-tóts...*), badaude konposatuetan agertzen diren baina kokaleku isolatuan mantendu ez diren elementu asko. Hauek izenak izatekotan, epiteto bat har zezaketen oin yanbiko bat osatzeko; hala nola, **sa-* elementuak ez du euskara historikoan bizirik iraun, baina hainbat epiteto monosilabikorekin konbinatuta, bai: *sa-bel, sa-min, sa-kon, sa-mur, sa-(i)-ets (?)*... Halaber, **han-* elementuak oso emankorra dirudi aitzin-euskaraz, baina epiteto edo beste elementu batekin batera soilik agertzen da: *han-di, a-ker, an-dur (?)*, *an-dots*, **han-huntz...* Adjektiboak izatekotan, kokaleku atributiboan agertu behar dute, izen baten modifikatzaile-moduan; hala nola, **-bel* erroa *gi-bel, sa-bel, ar-bel, u-bel* eta *os-pel*-etan ikus dezakegu, baina inoiz ez kokaleku isolatuan. Gauza bera **-ker* elementuari dagokionez: *a-ker, ez-ker, ma-ker, mu-ker, o-ker, puz-ker...*
- b) bi elementu hauen elkartzea sarritan erredundatea da argi eta garbi esanahia-
ren aldetik. Adibidez, **han-* elementuak, berez, badu konnotazio deunga, zorrigaiztokoa. Ez da kokaleku isolatuan agertzen, baina negatiboak diren adjektiboak itsasten zaizkio (*a-ker, an-dur*), seguruenez ñabardura ezberdinak adierazteko eta era honetan esanahi ezberdinak sorrarazteko. Halaber, **-bor* «borobil» epitetoa berez borobil diren izenei itsasten zaie: *en-bor, zil-bor*. Corpus lexikoan adibide gehiago aurkituko ditugu. Kontua da hauxe dela, hain zuzen, egitura prosodikoaren pean dagoen hitz-eraketa batetik espero daitekeena. Aurreko atalean ikusi dugu nola txinera ertainean tautologia sintaktikoak barra-barra sortzen diren oin prosodiko disilabikoak eraikitzekeo prozesua dela medio (*lin-mu* «basoak-zuhaitz > basoak», *ju-ma* «gurdi-zaldi > > gurdi», endozentrikoak; bai eta *cao-mu* «belar-zuhaitz > landaretza», *dong-jing* «gogotsu-lasai > jarduera», exozentrikoak). Aurre-aitzin-euskarazko hitz disilabikoetan, tautologia sintaktikorik ez da, (oso eztabaidagarriak diren kasu gutxi batzutan izan ezik), baina bi elementuen arteko erredundantzia semantikoa, gure aburuz, nabarmena da kasu askotan.
- d) eztabaidatzen ari garen hizkuntzarako, Lakarrak (1995) iradoki du hitzak monosilabikoak (*ke, su, gai, gau, har, gar, hil, lan, haitz, antz, hats, gaitz*) ala disilabikoak (*habe, aho, ale, harri, begi, behi, beso, eme, abar, adin, behor, behar, gizon, sagar, albo, argi, garbi, zaldi, argal, aita, leiho*) zirela. Testuinguru honetan, beharbada hitz monosilabikoen kopuru handiagoa espero genuke. Errepika dezagun hitz monosilabikoa, [_] egiturakoa, emankor mantentzen dela. Hitz monosilabikoek oinarritzko lexikoko esanahiak adierazten dituzte: *ke, ur, lur, su, zur, hats, hotz, hatz*. Baina eremu semantiko honetako kontzeptu ugari adierazle disilabikoek ordezkatzten dituzte: *buru, bihotz, beso, aho, begi, esku, harri, mendi, bide, egur, lagun, gizon, argi*. Teorian behintzat, silaba bat edo bi silabako hitzak bakarrik izan ditzakeen lexiko batetik espero genuke bi silabakoek esanahi eratorriagoak ordezkatzaten. Hau hobeki uler daiteke, agian, prosodiak oin yanbikoak ugaldtu arazten bazituen.
- e) zenbait konposatu zaharretan, badirudi lehen osagaiaren koda (beti ozen bat) galtzen dela: *ur- + *-bel > ubel, zur- + -haitz > zuhaitz, lur- + -bizi > lubizi, *zen- + -gor > zekor, *zan- + *-gur > zakur (?)*, **bur- + *-ker > muker*. Esku-liburuetan fenomeno hau sinkronikoki azaltzen da, baina historikoki ondo

uler daiteke azentuera deuterotoniko bat eta halako intentsitate bat bigarren osagaien onartzen baldin baditugu.

- f) azkenik, gure hipotesiak Lakarrak postulatu erreduplikazioen sorrerari azalpen bikaina eskaintzen dio. Haren iritziz,⁸² erreduplikazioa, batez ere zatikakoa, hitz eraikitzeke baliabide emankorra zen; horrela, TVR egiturako erro monosilabiko batetik TV-TV erreduplikazio bat erator zitekeen (**dar* > **da-dár*, **der* > **de-dér*, **dol* > **do-dól*, *gor* > *go-gór*); halaber, TVS > TV-TVS (**dats* > **da-dáts*); SVR > SV-SVR (**zen* > *ze-zén*); TV > TV-TV (**go* > *go-gó*, **di* > **di-dí*); SV > SV-SV (**zo* > **zo-zó*). Gure hipotesiaren esparruan, zatikako erreduplikazioa erro monosilabikoak oin yanbiko bihurtzeko baliabide «expresibo»-tzat jo daiteke, orokorra den [_] > [_ _ _] prozesuaren bidez. Forma erreduplikatuak gehitzen zuen ñabardura ez dago erabat argi, baina badirudi oin yanbikoak behar zituen prosodiak erreduplikazio disilabikoen areagotzearen alde jardun zuela.⁸³

Orokorpen honetatik at, kontuan hartzeko moduko hitz monosilabikoen zerrenda bat geratzen da. Hauetariko zenbaitek HV(W)S egitura dute eta izen abstraktuak dira edo nolabaiteko esanahi «metafisiko» bat dute: *hats*, *hatz*, *híts*, *hítz*, *hots*, *huts*, *hauts*. Beste hainbatek CV(r) egitura dute eta oinarrizko lexikoko kontzeptuak (elementuak, adibidez) adierazteaz gain, zenbakaitzak dira: *ur*, *zur*, *lur*, *su*, *ke*. Ikus ditzagun beste batzuk: *antz*, *gai*, *gáitz*, *gar*, *gau*, *gor*, *gun*, *gur*, *hun*, *lan*, *min* (< **bin*), *bits*, *putz*, *zin*, *zor*. Gehienak hitz abstraktuak edo izen zenbakaitzak dira. Edozein kasutan banakako esanahi argia («animalia-mota», «zuhaitz», «zuhaitz-mota», «fruitu», «fruitu-mota», «lore», «gorputz-parte», «pertsona», «gizon», «emakume», «lagun», «ahaidetasun-mota», «mendi», «ibai»...) dutenak gutxi dira.⁸⁴ Gure aieru lausoa hauxe da: hitz hauen izaera semantikoa ez zen erabat bateragarria ez atzizki singulatzailerekin (-*le*, -*di*, -*ti*, -*i*, -*u*, -*e* (?), -*o* (?), -*so*, -*to*, -(*e*)tz) ez eta epitetoekin (**bel*, **bor*, **bur*, **kar*, **ker*, **gur*) ere. Beraz, azentuera deuterotonikoaren erakarpenari eutsi zioten. Dena den, konbinaketa bakoitzak bere semantika zuen. *Su-* + **bin* > *sumin* konbinaketak, esaterako, bazuen halako logika bat: «su min-

⁸² Ik. Lakarra (1995: 201-202) eta Gorrochategui & Lakarra (2001: 412).

⁸³ *Gogor* eta agian **dadats* (< **dats*-en, egungo *lats*-en, erreduplikazioa?) izan ezik, gainerako erreduplikazioek ez dute beren forma ez-erreduplikatua euskara historikoaren lexikoan mantendu. Honek pentsaraz liezaguke erreduplikazioa erro monosilabiko batetik oin disilabiko yanbiko bat sorrarazteko (hots, [_] egiturako erro bat orokorrigo zen [_ _ _] egiturara egokitzeko) baliabide formal besterik ez zela. Honek esan nahiko luke forma erreduplikatuak ez liokeela inolako ñabardura semantikorik gehituko forma ez-erreduplikatuari. Hau (erreduplikazioak inolako esanahi markaturik ez izatea) ez bide da hizkuntza erreduplikatzaileetan gertatzen. Ikertu beharko litzaiteke beste hizkuntzarik den, non erreduplikazioen forma ez-erreduplikatuak lexikotik desagertu diren.

⁸⁴ Adibidez: *haitz*, *bar*, *hatz*, *haur*, *hor*, *hortz*, *huntz*, *hur*, *oin*, *soin*, *lats*. Hauetarik, *haitz* < **anetz*, Mitxelena (1955: 41); *har* < *(*h*)*anar* (erronk. *ān*); *hatz* «atzamar» bizkaieraz soilik aurkitzen dugu (frantziar dialektoetan *hatz* «apo» nahiz *hatz* «oinatz, arrasto» ditugu); *hortz* eta *huntz* monosilabikoak dira baina luzapen morfologiko bat dute; *oin* eta *soin*, Mitxelena (1977a: 139-140) monosilabikotzat jotzen ditu (zub. *huñ*, erronk. *soin*), baina gure ustez nekez sinets daiteke hauek ez direnik < **on-i* eta < **son-i* eratorzen, hurrenez hurren. Hortaz, *haur*, *bor*, *hur* eta *lats* gel-dituko litzaizkiguke azaltzeke.

gots > sumin». Halaber, *zur-* + *-i* > *zur-i* «zuraren kolore duen», *ur-* + **-bel* > *ubel* «ur beltz dirudien > ubel». Badirudi izen zenbakaitzek atzizki singulatzaileak nahiz epitetoak har zitzaketela beren autonomia galdu gabe. Banakako esanahia duten erro monosilabikoak, ostera, atzizki singulatzaile bat nahiz epiteto bat hartutakoan, lexicalkizatuta geratzen ziren: **harr-* «harri» + *-i* > *harri*, **bur-* «buru» + *-u* > *buru*, **han-* «animalia» + *-ker* «gaizto» > *aker*. Nolabait, azentuera deuterotoniko demarkatzailea esanahi singulatzaile edo zehaztatzaile batekin elkartuta dago. Ikusiko ditugun konposatu zaharren artean, esaterako, ez dago izen abstrakturik.

6.3. Aitzin-euskarazko konposatuak

Corpus lexikoari heldu aurretik eta aurretiko gogoeta hauei bukaera emateko, aurre-aitzin-euskarazko konposatuei buruzko hipotesi hau nola batera daitekeen konposatu berriagoetan (akitaniara edo aitzin-euskarazkoetan) suma daitezkeen fenomeno fonetikoekin zehaztu nahi genuke.

Mitxelenak *FHV*-n bere azentu-teoria aurkeztu ondoren, markatzen du hau ez zaiela konposatuetan gertatzen diren prozesu fonetikoegi egokitzen. Hauetan, azentua bigarren osagaiaren lehen silabak darama, eta lehen osagaiak bi silaba baldin baditu, bigarrena erori egiten da: Leiç. zub. *arthalde* (< *ardi-* + *-(t)alde*), *arthegei* (*ardi-* + *-(t)egi*). Baina, konposatuez kanpo azentuera deuterotonikoa baldin bazen, ez dago ulertzerik nola ustezko **ardi-* batek konposatuetan bere azentupeko silaba galdu ahal izan zuen. Hona hemen Mitxelenak arazo honen aurrean iradokitzen duen konponbidea (1977a: 418):

Dentro siempre de la hipótesis inicial, según la cual la aspiración está condicionada por la posición del acento antiguo, hay que recurrir a una especie de «principio de complementaridad»: los hechos, que ninguna de las dos hipótesis basta a explicar, pueden explicarse por la aplicación conjunta de ambas, a pesar de su incompatibilidad. La contradicción se salva en buena parte admitiendo que la generalización del acento fijo sobre la segunda sílaba es más reciente y posterior por lo tanto a la pérdida y cambio de timbre de las vocales en el miembro inicial de los compuestos.

Azken hipotesi hau onartzeak orain arte zirriboratu dugun (eta Lakarrak bere 1995eko artikulutik proposatu duen teorian oinarritzen den) esparru teorikoa kinka larrian jarriko luke. Guk onartu dugu: a) *ze-zen*, *go-gor*, *ar-bel*, *u-bel*, *a-ker* eta honelako hitz disilabikoak konposatu zaharrak direla, eta, izan ere, hizkuntzan aurkitzen diren zaharrenak, hiru silabakoak (*ar-talde*, *u-holde*, *gi-harre*...) berriagoak diren bitartean eta b) hauetariko batzuen lehen osagaien aurkitzen dugun higadura fonetikoa azentuera deuterotoniko baten ondorioz sortu zela. Mitxelenaren eragozpenak kontuan hartuz, azentuera deuterotonikoaren ezarketa lehen osagaiaren bokalaren galera edo timbre-aldaketa baino berriagoa dela onartzen badugu, orduan aurreko baieztapenatarik, batek behintzat oker izan behar du.

Halaber, konposatuen lehen osagaien azken bokalaren apokopea aztertzen duela, *iturri-* + *-buru* > *iturburu* eta *begi-* + *-azal* > *betazal* kasu, Hualdek (1995: 185) ohartarazten digu: «This shows that the accent could not have been assigned counting from the beginning of the word». Euskalari honek hitz-mailako goragunerik gabeko azentuera bat berreraiki du aitzin-euskararako, zeinaren bidez azentua talde proso-

dikoaren azken silaban ezartzen zen beti. Beranduago, konposatueta eta zenbait «hitz + enklitiko» loturatan, azentu-arau baten bidez azentua beti lehen osagaiaren azken silaban ezartzen zen, nolabait egitura sakonean zuen azentuera testuinguru honetan azaleratzen baitzen. Honela, zenbait sintagma nahiz kategoria gramatikal (plurala kasu) azentuera markatu batez lexikalizatu ziren. Honek azentuera markatuaren eta ez-markatuaren arteko oposaketak sorrarazi zituen. Hala nola, *sagu zaharra* sintagmak jatorriz *sagu zaharrà* azentuera zuen, baina esanahi eratorria adierazteko *zaharra*-k aurreko osagaiaren azentuera sakona agertarazten zuen eta era honetan postposizio aurre-azentuatzaile bihurtzen zen: *sagú zaharrà*. Bertsua gertatzen zen konposatu-moduko beste eraikuntza batzuekin. Pluraleko morfema, esaterako, seguruenez adierazle enklitiko batetik dator eta hau ere aurre-azentuatzaile bihurtu zen (hots, *gizon + -(h)ak > gizona*), bai eta gero atzizki aurre-azentuatzaile moduan lexikalizatu diren beste zenbait enklitiko ere (*gizona + -gaz > gizona-gaz*, *seta + -ti > setáti*, eta abar).

Muga gaitezen orain Hualderen konposatuen azalpena. Hona hemen haren esanak (1995: 184):

In present-day western varieties, compounds are normally accented on either the last syllable of the first member or the first syllable of the second member, with preferences depending on the variety. In Hualde (1993a) I assume that the original rule was accent on the last syllable of the first member fundamentally for two reasons. One reason is that this pattern seems to be more widespread. A second, more important reason, is that accented suffixes are, for the most part, preaccenting; that is, they assign an accent to the preceding syllable, as in /sagarr-’ak/ *sagárrak* «apples», /lotsa-’ti/ *lotsáti* «timid». This would be an indication that the original rule was for the accent to fall on the last syllable of the first member.

Honela, Hualdek (1993a: 38) zenbait kasu azaltzen dizkigu, non berak postulatu azentuera (batik-bat Mitxelenaren) berreraiketei ondo egokitzen zaien: **abari bagako egun > *(a)bari-bako-eun > *bari-(b)ako-un > *bariakun > *bariaku > *baríku* «ostiral». Halaber, bizkaieraren hainbat herritan «astearte»-rako hitza *Martitzen* da, Mitxelenaren arabera **marti(t)z-egun*. Hualderen aburuz, azentuera **martitz-egun* baldin bazen bilakaera fonetiko ederki ulertzen da.

Bariku-ren kasuan hain iluna den esamolde idiomatiko batean oinarrituz azentu zaharraren inguruko ondorioak ateratzeari behintzat ausartegia baderitzogu ere, printzipioz bilakaera hauek Hualdek postulatutako (eta datuek baieztatzen dituzten) arau aurre-azentuatzaileei ondo dagozkie. Baina galdera da: zein azentu berre-raiki nahi dugu? Edo bestela esanik: zeri esaten diogu «aitzin-euskara»? Eta azkenik, nolako hedadura dialektologikoa eman nahi dio Hualdek egitura aurre-azentuatzaile hauen zahartasunari? Bi gauza markatu nahi genituzke: a) egitura aurre-azentuatzaile hauek ez dira dialekto orotan ematen. Aitzitik, Mendebaldeko eskualdean bakarrik aurki daitezke, eskualde honen hedadura garai zaharretan (askoz ere) zabalago izan bazitekeen ere; b) Hualdek jorratzen dituen hitzak neurri handi batean maileguak (edo mailegu-eraikuntzak) dira. *Martitzen*-en kasuan argi dago, baina bai **abari-bagako-egun*, bai **martitz-egun*, proposatu etimologia zuzena izatekotan seguruenez latindar espresioen kalkoak dira: «dies sin cena» eta «dies Martis». Honek *terminus post quem* inplikatzeko du: ezerk ez digu ziurtatzen erromatar eragina

jasotzen hasi baino lehenago arau aurre-azentuatzaile honek jadanik funtzionatzen zuenik... funtzionatzen zuen tokietan.

Nolanahi ere, guk ez dugu zalantzan jartzen Hualdek deskribatu gertaerak ez direnik oso zaharrak. Esaten ari garena da ez direla pan-dialektalak. Hau guztia ez da kronologiaren kontu bat, topologiarena baizik. Dialekto asko dituen hizkuntza baten iragana zentzu orokorrean ikertzen duen berreraikitzaileak irizpide diakronikoetan oinarritu behar du, baina, iragana zentzu orokorrean baino, dialekto guzti horien sorburua ikertu nahi duenak, ostera, irizpide diatopikoetan oinarritu behar du: berreraiketak (edo berreraiketaren azternek) dialekto orotan jasoan izan beharko du, kronologia zein-nahi ere den.

Ezar dezagun adibide bat. Hualdek (1995: 178-181), bizkaieraz azentuera markatua duten hitzez ari dela, latinetik hartu diren eta egun azentuera markatua duten zenbait mailegu zahar aurkezten dizkigu:

a. <i>dénpora</i>	< tempora	b. <i>autóno</i> «irail»	< autumnu-
<i>ántzar</i> «antzara»	< anser	<i>doméka</i> «igande»	< dominica
<i>géla</i>	< cella	<i>eskóla</i>	< schola
<i>léku</i>	< *luecu < locu-	<i>makílla</i>	< baccilla
<i>sékula</i>	< saecula	<i>puxíka</i>	< uēsīca
		<i>ki(n)púla</i>	< caepulla

Datu hauen aurrean Hualdek zera dio: «If regular stress had fallen on the second syllable at the time these words were adopted, the words in (5b) should not have an exceptional accentual pattern; rather, they should have become unaccented». Ados gaude. Azentuera [_ ́ (_) -] egiturakoa⁸⁵ izan balitz eta beraz bizkaiera historikoan (edo Mendebaldeko eskualdean) aurkitzen dugun (- _ _ ́) azentuera garai honen ondoren sortu izan balitz, hitz deuterotonikoak ez-markatutzat joko ziratekeen eta egun hitz ez-markatuak izango lirateke. Gainera, ohar gaitezen hauetariko mailegu batzuk oso zaharrak direla: *eskóla*-k (< *schōla*) ez du diptongatzen, *makílla*-k (< *bacīlla*) eta *ki(n)púla*-k (< *caepūlla*) bokalismo erromaniko zaharra dute, eta *géla*-ren, *makílla*-ren eta *ki(n)púla*-ren belareek ez dute palatalizatzen bokal aurrekariaren aurrean. *Kipula* mailegua bereziki garrantzitsua da, beste dialektoetan *tipula* baitugu, eta honek iradokitzen digu hitz hau erromanikotik euskarara igaro zen momentuan palatalizazioaren prozesua burutzen ari zela seguruenik. Dena den, onartu behar da beste zenbait kasutan mailegu-igarotzearen garaia are zaharragoa izan litekeela (*gela* kasu).⁸⁶ Demagun mailegu hauek II. mendean igaro zirela Mendebaldeko eskualdeko aitzin-euskarara (data arbitrario hau onartzekotan, Hualde-

⁸⁵ Aurrerantzean, honako sinbologia hau erabiliko dugu: (- _ _ ́)-k hitz-mailako demarkatasunik gabeko talde-azentuera oxitonoa esan nahi du, Hualdek jatorrizkotzat jotzen duena; [_ ́ (_) -]-k, ostera, azentuera deuterotoniko demarkatzailea esan nahi du.

⁸⁶ Baina *gela*-ren kasuan, orduko azentuera deuterotoniko izan balitz ere, egun emaitza bera izango genuke: azentuera markatua. Adibide gehiagotarako, ik. Hualde (1993a: 36). Interesa dakizkigukeen maileguen artean (hots, egun azentuera markatua duten baina garai zahar batean mailegatu izan zirenen artean), honako hauek ditugu: *akúllu* < lat. *ācūlēs*, *apóstolu* < lat. *āpostōlus*, *dénda* < lat. *tenta*, *erregiña* < lat. *rēgīna*, *estárta* < lat. *strāta*, *gaztelu* < lat. *castellum*, *górta* < lat. *cohort(em)*, *gúra* < lat. *gūla*, *keriza* < lat. *cērēsīa*, *kollára* < lat. *coc(h)lēar*, *txásta* < lat. **tastāre*, *vitéra* < lat. *dīgītālis*.

ren aldekoa genuke), eta beraz hizkuntza honek bazuela (- _ _ ') egitura prosodiko. Honek ez du frogatzen hau euskalki guztien azentuera zaharra denik, baldin eta beste dialektoetan azentuera berau edo beronen aztarnarik aurkitzen ez baldin badugu.

Ageri denez, iradoki duguna da «aitzin-euskara» izendatzen dugunaren garaian (hots, I., II. eta III. mendeetan, akitaniar lekukotasunen garaian) jadanik zenbait azentuera elkarren aldamenean izan zitezkeela. Badirudi euskalariok «aitzin-euskara» hau berreraiketa ororen diana bihurtu dugula, dialekto ororen lekukotasun orok derri-gorrez hizkuntza-fase hau abiapuntu eduki behar bailukean eta hizkuntza-fase hau uniforrea izango bailitzan. Baina gogora ditzagun Mitxelenaren hitzak (1981: 35-36):

Si tomamos una situación (un estado de lengua) como inicial, esto sólo ocurre por razones de conveniencia, de comodidad, si no por triste necesidad, ya que siempre habrá que empezar el relato, si no *ab ouo*, sí al menos a partir de algún estado de cosas que se elige para que haga de punto fijo en el océano del devenir universal.

Hualdek ez du frogatzen (- _ _ ') egitura baino lehenago ez denik [_ ' (_) -] egiturako beste zaharrago bat izan. Bere teoriaren arabera, jatorrizko azentuera hitz-mailako demarkatasunik gabeko talde-azentuera oxitono zen. Honetatik aurrera, zuberotar-erronkariar azentuera gaskoiera eta aragoieraren eraginaren menpe demarkatzaile paroxitono bihurtuko zatekeen, Mendebaldekoak azentuera zaharra mantenduko zukeen bitartean. Aurreko mendeetan Lapurdiko kostaldean ere izan zen Erdialdeko sistemari dagokiola, ustez Hualdek (- _ _ ') > [_ ' (_) -] aldaketa postulatzen du. Baina demarkatasun-sistema hau erlatiboki bitxia da. Ez da ondo ikusten zer dela eta eskualde honetako euskarak ez zuen bestelako demarkatasun-sistema bat hartu, oxitonoa (hitzaren azentuera nagusia demarkatzaile bihurtuz) edo paroxitonoa (eragin erromanikoaren bidez) esaterako. Azentuera hau arkaismozat jotzeari bidezkoagoa deritzogu.

Hortaz, gure aieruaren arabera aurre-aitzin-euskararen azentuera [_ '] izan zen (hau deuterotonikotzat nahiz oxitonotzat jo daitekeelarik). Tri- edo tetrasilabismoa sortu zenean, orduan [_ '] > [_ ' (_) -], hots, demarkatasun deuterotoniko hutsa sortu zen. Hemendik aurrera, eta sistema honen bitxitasun erlatiboa dela medio, zatiketa dialektala hasi zen, seguruena eragin erromanikoa jasotzen hasi aurretik. Mendebaldeko sisteman, egitura honen polisilabismoak [_ ' (_) -] > (- _ _ ') igarotzearen alde jardun zuen.⁸⁷ Ekialdeko sisteman, gaskoiera eta aragoieraren eraginaren bitartez [_ ' _] egiturako jatorriz eraikuntza deuterotonikoak paroxitonotzat berrinterpretatu ziren eta azentuera paroxitonoa sortu zen: [_ ' (_) -] > [- (_) ' _]. Erdialdeko sistemak, ostera, nola edo hala sistema zaharra mantendu du.

Ikus ditzagun orain konposatu hauek: *artalde* (< *ardi-* + *-alde*), *artegi* (*ardi-* + *-egi*), *betazal* (< *begi-* + *-azal*), *artizar* (< *argi-* + *-izar*), *burkide* (*buru-* + *-(k)ide*), *sator* (< *sagu-* + *-gor*), *errauts* (< *erre-* + *-hauts*), *baserri* (< *baso-* + *-(h)erri*), *basurde* (< *baso-* +

⁸⁷ Bidezkoa da galdetzea zergatik (- _ _ ') eta ez (- _ ' _), *burí* baina *burkide* baldin bagenituen. Arrazoia, gure ustez, hauxe da: azentuera oxitonoa ohikoena eta ez-markatua zen. Nolanahi ere, Hualdek berak (1993a: 43) (- _ _ ') eta (- _ ' _) azentueren arteko txandaketa zahar bat onartzen bide du bere berreraiketan.

+ *-urde*), *aiton* (< *aita* + *-on*). Konposatu hauek: a) pan-dialektalak dira;⁸⁸ eta b) konposakera-egitura zaharra erakusten dute zalantza-izpirik gabe, alde batetik osagaiak ez direlarik maileguak, aitzin-euskal elementuak baizik, eta beste aldetik nola sortu diren erabat nabari delarik: lexikalizazio disilabikoak burututakoan, lexema disilabikoen arteko bestelako konposatuak sorrarazteko baliabide baten moduan. Ageri denez, konposatu hauetan lehen osagaiaren azken bokala erori da. Mitxelena eta Hualde bat datoz konposatuen azentuera hau azentuera deuterotonikoarekin bateragarria ez dela baieztatzean, azentupeko bokal bat nekez erori daitekeelarik.⁸⁹ Haatik, hau aski eztabaidagarria da.⁹⁰ Ohar gaitezen ia konposatu hauek guztiak menpetasunezkoak direla, non lehen osagaia osagarria den eta bigarrena konposatu-burua. Ez dirudi desegokia postulatzeak osagarriko kokalekuan *ardí* edo *basó* bezalako hitzek azentua galtzen zutela: *ardí* > *ardi-* _], *basó* > *baso-* _], eta abar. Hemendik abiatzen baldin bagara, bigarren osagai disilabikoetan azentua zergatik mugitzen den ezkerrean azaltzea (*alté* > *art-álte*) besterik ez litzaikiguke faltako. Azentuerearen *grammatischer Wechsel* hau (*alté* - *-álte*), nolabait, trisilabiko bihurtzen den hizkuntza disilabiko batetik espero daitekeena da, behintzat konposakerak baliabide eman-korra izaten jarraituko badu. Garai disilabikoan, [_ - _] azentuera prozedura fonetiko bat zen, baina berrinterpretazio lexematiko bat ere eduki zezakeen: **azentuak bigarren lexema adierazten zuen**, eta honela azentuak lexemen arteko hesi-lana egin zezakeen. Garai disilabikoaren ondorengo unean, baliabide honek baliogarria izaten jarraitzeko aukera bakarra zuen: lexema-hesiaren ondorengo bokalera igarotzera, bestela bikoiztasuna sor baitzitekeen. Honela, *basó urdé* sintagma, burua higitu gabe konposatu bihurtzeko, lehen urratsa > *baso urdé* izango litzateke. Baina horrek ez luke argituko lexema-hesia non den, interpretazioa *ba-sourdé* nahiz *baso-urdé* izan bailiteke. Bestalde, konposatu guztiek badute bokal-galerarako nahiz azentu-mugitzerako oso motibazio bortitza: prozedura hauen bidez konposatuak sintagma arruntetatik ederki ezberdin daitezke.⁹¹ Laburbilduz, > *baso-úrde* > *bas-úrde* aldake-

⁸⁸ Hau da, estrukturaliki pan-dialektalak. Euskalki orotan agertzen ez diren zenbait badaude horien artean, baina galerak zalantzarik gabe prozesu lexiko barne-dialektalak dira. *Burkide*-rako, adibidez, behe-naf. zub. eta erronk. dialektoetan soilik dugu egungo lekukotasunik, baina bizkaiera zaharraz ere jasoa dago. Jokaera fonetikoa pan-dialektala da inolako zalantzarik gabe. Adibide gehiagotarako, ik. Mitxelena (1955: 24-30) eta Trask (1997: 183-192).

⁸⁹ Errepika ditzagun Mitxelenaren esanak (1977a: 418): «La contradicción se salva en buena parte admitiendo que la generalización del acento fijo sobre la segunda sílaba es más reciente y posterior por lo tanto a la pérdida y cambio de timbre de las vocales en el miembro inicial de los compuestos». Bere aldetik, Hualdek dio (1995: 185): «This shows that the accent could not have been assigned counting from the beginning of the word». Baina, aldi berean, hauxe onartzen du (1995: 185): «The vowel reduction and deletion facts suggest that at some early stage the last syllable of the first member of a compound was unstressed and possibly adjacent to the tonic syllable (either immediately after or immediately before)».

⁹⁰ Mitxelenari egingo diogun kritika hau *FHV*-n esandakoari dagokio soil-soilik. Izan ere, hemen aurkeztuko dugun konposatuen azentuerearen azalpena Mitxelenak berak iradokitzen du beste nonbait, xehetasunetan sartzen ez bada ere (ik. Mitxelena 1954: 437-438).

⁹¹ Gogora ditzagun Azkueren esanak (1923-25: 392): «No la unión más o menos íntima, sino la elipsis es el alma de la composición léxica». Gainera, Patañjali indiar gramatikariaren garaietatik, badakigu konposakera azentu-batasuna batasun lexikoarekin bateratzean datzala. Ikus bedi vedikozko kasu hau: *indra-sátrú*-«Indraren etsai» / *indra-sátru*-«hura, zeinaren etsai Indra den», non ez konposatu endozentrikoaren azentuera, ez exozentrikoarena, ez datozen bat *sátru* «etsai»-ren azentuera lexi-

tz, (konposatuak inplikatzten duen) batasun lexikoari azentu-batasuna ematen zaio. Bestelako prozedurek (> ***basó-urde*, > ***bás-urde*,⁹² > ***bas-urde*) ez zuten ez konposatu-buruaren osotasuna eta nagusitasuna, ez konposatuak eskatzen duen bereizte formala aurkeztu dugun prozedurak bezain ondo bermatzen. Azpimarratu nahi genuke *art-alde*-n (< *ardi*- + *-alde*) eta *it-aurre*-n (< *idi*- + *-aurre*) dakusagun lehen osagaiaren leherkariaren ahoskabeketak hiztunak lexema-hesiaz jakitun zirela adierazten digula.

Bestalde, *i-z* eta *u-z* amaitutako erroei dagokienez, hainbat kasutan hiztunek esanahi singulatzaille-moduko zerbait antzeman ziezaieketen (ik. *harr-í*, *gorr-í*, *bur-ú*, *esku* (??)) eta hau lexema hutsa gainerakoa zen ideiaren alde zegoen.⁹³ Halaber, gure ustez hipotesi honek ondo azaltzen du zergatik bizk. gip. goi-naf. *áurre*, bizk. gip. goi-naf. *átze*, *árte* eta *óndo* (azken bi hauek pan-dialektalak) bezalako hitzek azentuera markatua duten. Haien zentzu lokatiboa dela medio, aztertu berri dugun garaian maizenik konposatuen bigarren osagaiko kokalekuan agertzen ziren eta haien azentuera markatua lexikalizatu zuten (ik. Mitxelena 1972: 237).

Baina, jakina denez, gauzak are konplikatuagoak dira. Arrazoibide honek bi tesuingurutarako balio du:⁹⁴ a) lehen osagaiaren azken bokala *-i* edo *-u* baldin bada (bigarren osagaiaren lehen segmentua zein-nahi ere den); eta b) bigarren osagaiaren lehen segmentua bokal bat baldin bada (lehen osagaiaren azken bokala zeinahi ere den). Baina, lehen osagaiaren bokala *e*, *a* edo *o*, eta bigarren osagaiaren lehen segmentua kontsonante bat baldin bada, orduan hiru bokalak *a*-n neutralizatzen dira: *etxe*- + *-gain* > *etxagain*, *etxe*- + *-jaun* > *etxajaun*, *gona*- + *-dun* > *gonadun*, *aza*- + *-lore* > *azalore*, *beso*- + *-pe* > *besape*, *baso*- + *-jaun* > *basajaun*.⁹⁵ Mitxelenaren ustez (1977a: 410): «En bisílabos, las tres vocales *e*, *o* y *a* se han neutralizado en *a*, sin duda por el intermedio de una vocal más o menos central de timbre indistinto». Hau ondo azaltzen da azentua bigarren osagaiaren lehen silaban erortzen bazen: [_ _ - ' (_)], baina honek azentuera triterotoniko bat inplikatzten du. Hortaz, alde batetik *begi*- +

koarekin. Menpetasunezko konposatu baten lehen osagaia osagarria izanez gero atono bihurtzea ez da inolaz ere lege unibertsala. Konpara bitez ingelesezko, alemanezko eta danerazko konposatu hauek, hurrenez hurren: *rain-bow* «ostadar», *Tage-buch* «egunkari», *gârd-tur* «etxeko ate». Baina hizkuntza hauek intentsitate-azentu tinkoa dute lehen silaban, behintzat bertako lexikoan, eta arau hau kasu berezi gutxi batzuetan soilik ez da betetzen. Hitz hauek, beraz, azentuera orokorrera egokitu dira. Baina azentua askea baldin bada, vedikoz eta greko zaharrez (azken hiru silaben barnean) bezala, badirudi menpetasunezko konposatu endozentrikoetan lehen osagaia (osagarria) atono bihurtzeko joera dela: ved. *indra-satrí*- «Indraren etsai»; gr. *λιθο-βόλος* «harri-jaurtitzaille». Nolabait, euskarak bi prozeduretatik zertxobait hartu duelakoan gaude. Vedikoak eta greko zaharrak bezalatsu, osagarria atono bihurtu du, baina lehen osagaiaren azken silabaren apokopearen eta bigarren osagaiaren azentu-mugitzearen bidez, konposatuen azentuera gainerako lexikoan ohikoa den deuterotonikora egokitu du.

⁹² Kasu hau printzipioz bidezkoa litzateke, baina azentu-nagusitasuna (garai disilabikoan ez bezala) osagarriari emango lioke. Gainera, honela konposatua oin daktiliko (intentsitatearen zentzuaz) bihurtzen zen, eta honek efektu zatarra eragin behar zuen azentuera deuterotonikora ohituta zeuden euskaldunen belarrietan.

⁹³ Nola latinez *longum évum* «garai, denbora, iraupen» > *longévum* «iraupen luzeko (nt.)», hala euskaraz **eli* «eritasun» + *gaitz* > *elgaitz* «sukar».

⁹⁴ Momentuz, bokalez amaitutako lehen osagaiez ari gara bakarrik.

⁹⁵ Adibide gehiagotarako, ik. Mitxelena (1955: 24-30) eta Trask (1997: 183-192).

+ *-buru* > *bepuru* dugu, eta beste alde batetik *beso-* + *-pe* > *besape* (eta ez > ***bespe*). Galdera hauxe da: ezberdintasun hau, sinkronikoki eratu zen eta beraz fonetikoki baldintzatutako txandaketa bat zen, ala *i-z* eta *u-z* amaitutako lehen osagaiak arrazoiren batengatik lehenago lexikalizatu ziren eta lexikalizazioaren bigarren garai batean konposakeraren araua bestelakoa zen? Gure aburuz, begi-bistan dago lehen aukera askoz ere ekonomikoagoa dela: fonetikoki baldintzatutako prozesu bat izan zen. Lehen osagai disilabiko guztiak, osagarriko kokalekuan, atono bihurtzen ziren, haien azken bokala zein-nahi ere zen: *ardi* > [*ardi-* ˘ (_)], *etsé* > [*etse-* ˘ (_)], *goná* > [*gona-* ˘ (_)], *basó* > [*baso-* ˘ (_)], *burú* > [*buru-* ˘ (_)]. Honela, silaba aurre-tonikoa oso kokaleku ahulean geratzen zen. Bokal ez-itxiak agian ə moduko tinbre batean neutralizatu ziren, eta geroztik *a*-ra igaro. *I* eta *u*, ostera, itxiegiak ziren honelako artikulazio bat hartzeko eta desagertzeko joera zuten. Zenbait kasutan, konposatu tri- edo tetrasilabiko bat lexikalizatu da eta azentuera gainerako lexikoarenara egokitu da: *beso-* + *-pe* > *besapé* > zub. *besápe*, *zeta-* + *-bahe* > zub. *zethábe*, (ik. Mitxelena 1977a: 416).

Seguruenez, *begi* | *bet-*, *etxe* | *etxa-*, *baso* | *basa-* eta abarreko txandaketak, behin sortu eta gero, gramatikalizatu ziren eta silaba gehiagoko erroekin ere agertzen hasi ziren. Alabaina, hirugarren silaban *e*, *a* eta *o* ez dira *a*-n neutralizatzen, baizik eta desagertzen. Beraz: *iturri-* + *-buru* > *iturburu*, *txapela-* + *-dun* > *txapel-dun*, *eliza-* + *-koi* > *elizkoi*, *itsaso-* + *-gizon* > *itsasgizon*.

Bokalez amaitzen ez diren lehen osagaiak dagokiela, zailagoa da prozesua nola gertatu den zehaztea, baina printzipioz jatorri bera izango lukete: lehen osagaiaren azken silabaren ahultzea azentuaren aurrean. Honela, *egún* > [*egun-* ˘ (_)], *gizón* > [*gizon-* ˘ (_)], *adár* > [*adar-* ˘ (_)] kasuetan, badirudi silaba aurre-tonikoak halako higadura fonetiko bat pairatzen duela eta hemendik *egu-*, *giza-* eta *ada-* konposakerako formak ateratzen zaizkigu. Ageri denez, historia nolabait errepikatzen da. Nola garai disilabikoan [_ - ˘] egiturapean silaba aurre-tonikoa ahuldu eta bazuetan higadura fonetiko pairatzen duen (**zur-bí* > *zubí*), hala garai polisilabikoan ere [_ - _ - ˘ (_)] egiturapean gauza bertsua gertatzen da (**adar-bégi* > *adabégi*). Funtsean, bi garaietan arau nagusia berbera izan da: konposatuetan, azentua beti bigarren lexemaren hasierarekin batera doa.

Jaun | *jaur-*, *oihan* | *oihar-*, *egun* | *egur-*, *oin* | *or-*, *soin* | *sor-* eta abarreko txandaketak prozesu honekin parekatzen tentagarri gerta dakiguke, baina arazo hau ilunegia da eta ez dugu uste hau espekulazio hutsaletan galtzeko momentu aproposa denik.

Puntu honetan derrigorrezkoa deritzogu zenbait hausnarketa kronologiko egiteari. Honaino onartu dugu konposatuen lehen osagaiak dakuskigun txandaketak konposatu hauek sortu bezain laster, hau da, bi osagaien arteko elkartzearekin batera, eratu zirela. Baina ditugun lekukotasunetan hau ezin da baieztatu. Erabateko ziurtasunez egiazta dezakegun gauza bakarra da txandaketa hauek Erdi Aroko dokumenturik zaharretan jadanik ageri direla (ik. 4.2.). Akitanian lekukotasunei dagokienez, aho bateko balioespen bat posible ez delakoan gaude. Hona hemen Mitxelenaren esanak (1954: 437-438):

Pero, admitiendo como correcto para fines de discusión este punto de vista, quedaría por señalar la fecha de la debilitación y caída de las vocales. Más concretamente, se trata de saber si se habían realizado ya cuando se escribieron los epígrafes

aquitano. Esto es lo que aceptan tácitamente quienes proponen etimologías como *Harbelex* de **(h)arri-beltz* «piedra negra» o ib. *Arbiscar* TS de **(h)arri-bizkar*.

Zenbaiten ustetan, *AXTOVRI* (?),⁹⁶ *BAISOTHAR*, *CISSONBONNIS*, *GISONDONI*, *HALSCOTARRIS*, *LOHITTON* (?), *SEMBETAR*, *SENICCO*, *SENIPONNIS*, *UM.ME.SA.HAR* ETA *AS-TOILVNNO* bezalako formek ondo frogatzen dute deskribatu txandaketak ez zirela akitanieraz, bestela ***CISSABONNIS* (ik. mod. *giza- seme* < *gizon-* + *-seme*), ***LOTTON* (ik. mod. (Sauguis) *lo-coroça* < *lot-gorotza*), ***ASTILVNNO* (ik. mod. *bas-urde* < *baso-* + *-urde*) eta honelakoak jadanik aurkitzea espero genukeelarik, behintzat kasuren batean. Baina kontrakoaren aldeko ustezko kasu batzuk ere agian baditugu, denak oso zalantzazkoak badira ere. Mitxelenak aipatu bi kasuez gain (akit. *HARBELEX* eta ib. *Arbiscar* < *harri-* (?)), ikus ditzagun beste hauek: *ERDENIUS*, *ERDESCI* (< *erdi-* (?)), *OSAHERR*[(< *oso-* (?))],⁹⁷ *SENICCO - SENTARRI*,⁹⁸ *BAESERTE* (< *baso-* (?)). Bestalde, baliteke *ILVBER*[eta *ILVBERRIXO*-n *n* / *r* txandaketa bat egotea.

Nolanahi ere, uste dugu datuak urriegiak direla ondorio irmorik ateratzeko. *CISSONBONNIS* forman oinarriz, esaterako, *giza-* motako formen existentziaren posibilitatea erabat baztertzeari presatsua deritzogu, *gizon-* + *-(b)on* elkartzea sintagma gisa, eta ez konposatu gisa, interpreta daitekeelarik, hain zuzen egun gertatzen den legez.⁹⁹ Mitxelenaren jarrera ere ez da oso tinkoa eta printzipioz aukera oro zabalik uzten du (1954: 438):

Para expresar francamente mi opinión, no creo que el material del que disponemos, dada la inseguridad de las etimologías, permita una decisión tajante, pero me inclino a pensar que faltan pruebas de que tal estado de cosas fuera ya aquitano. Lo malo es que, en último término, la decisión está basada en las etimologías y éstas a su vez dependen de la opinión que tengamos sobre esta cuestión, con lo que estamos encerrados en un círculo vicioso.

Edozein kasutan, azpimarratu nahi genuke gure ustetan honek ez diola gure planteamenduaren baliogarritasunari erasaten. Akitanieraz *giza-* motako formak izan ez balira ere, konposatuen azentuera markatuak ordea jadanik funtziona zezakeen. Kasu honetan, honek lehen osagaien eragindako aldaketak beranduago gertatuko ziratekeen. Funtsezkoa da lexikalizazio disilabikoak sortu eta hauen arteko konposatuak eratuz joan zirenean, [_ _] + [_ _] azentuera batetik [_ _ - _ _] tankerako beste batera igaro zela. Mitxelenak berak ikuspegi hau onartzen bide du (1954: 438): «Dicho a título de ilustración y sin la menor pretensión de exactitud,

⁹⁶ Berrero ere, hauetariko forma batzuk oso ilunak dira esanahiaren aldetik, baina hemen aurkeztu ditugu interesatzen zaigun egitura erakusten baitute.

⁹⁷ Hau bereziki iluna da. Gorrochateguik dio (1984: 250): «No existen paralelos para este nombre dentro del repertorio aquitano, aunque tiene un aspecto indígena muy acusado». *OSA-* zer den ez da jakiterik, baina azpian den forma bigarren bokala *a* ez baldin bada, orduan neutralizazio bat genuke.

⁹⁸ *SENNETARI* ere bada.

⁹⁹ Egungo fenomenoek begiratzeko badiegu, *giza-* motako formak hiru testuingurutan gertatzen direla esan dezakegu: a) konposatua menpetasunezkoa denean, burua bigarren osagaia izanik (*gizon-* + *-talde* > *giza-talde*, *gari-* + *-buru* > *galburu*); b) konposatuak, deskribatzailea izanik, nolabaiteko esanahi exozentrikoa hartzen duenean (*sagu-* + *-gor* > *sator*, *ogi-* + *-mehe* > *ope*); d) atzizki batzuen aurrean (*gizon-* + *-ki* > *gizaki*, *baso-* + *-ti* > *basati*). Irizpide hauek akitanian datuei aplikatzea ez da erraza, eta metodologikoki ez litzateke zuzena, testuinguruan duten esanahi zehatzaz ezer-gutxi dakigularik.

del simple *begi* «ojo», por ejemplo, tendríamos en composición *bègi-ázaI, bègi-búru*, de donde *bet-azal, *bet-buru > be-puru*.¹⁰⁰

Planteamendu honek azentu bat bigarren osagaiaren lehen silaban aurretan du euskalki modernoetako konposatuetan. Jatorrizko txandaketak, [_ _] azentuera hitz isolatuetan baina [_ (_) - _ (_)] bigarren osagaiko kokalekuan, badirudi neurri batean Erdialdeko eskualdean bizirik iraun duela. Hona hemen Hondarribiko txandaketa batzuk:¹⁰¹ *ontzi > itzóntzi, pixóntzi; erríya > basérríya; txuríya > batxúríya*. Baina orokorrean, egoera franko lausotu da eta hamaika konbinaketa sortu dira. Askotan konposatuen azentuera gainerako lexikoaren era egokitu da. Mendebaldeko azentuerean, «azentua lehen osagaiaren azken silaban» araua nahiz «azentua bigarren osagaiaren lehen silaban» araua aurkitzen ditugu, lehena nagusia izanik. Azpeitian, adibidez, honako hauek aurkitzen ditugu: *buru-áundiye, begi-górríye, egur-íketza, xagu-xátarra, aste-ártíe*, baina *óll-arra, katú-arra, neská-zarra, báserríye*, azken hauek seguruenik konposatuen arau aurre-azentuatzailearen bidez sortu direlarik.¹⁰² Zuberotar-erronkariar azentuerei dagokionez, ez da erraza zehaztatzea «azentua bigarren osagaiaren lehen silaban» arauaren aztarnarik erakusten duen ala ez. *Bür-hás* eta *izorr-áldi* bezalako datuetan oinarriturik, Mitxelenak (1977a: 416) baiezkota erantzuten dio galdera honi. Aitzitik, Hualdek ihardesten dio (1995: 185):

That the stress pattern of, for instance, *bür-hás* “with naked head” and *izorr-áldi* “pregnancy” results from a rule of penultimate stress applying in the domain of the second member, and not from a rule of initial stress in this domain, is clear from the accentuation of compounds with a trisyllabic second member, such as *baz-kurdiña* “démangeaison tenace”, *jáun-handitü* “s’habiller de ses habits de fêtes (hommes)”, etc. [...] There is, therefore, no serious reason to think that Souletin and Roncalese have been particularly conservative in the accentuation of compounds.

¹⁰⁰ Eta ondoren: «Pero, admitiendo como correcto para fines de discusión este punto de vista...». Bestalde, *HARBELEX*-en azpian dagoena *harri-* + *-bel(e)tz* edo *har-* + *-bel(e)tz* den galdekizunak badu bere garrantzia gure eztabaidarako. *Harri-* + *-bel(e)tz* baldin bada, orduan konposakerako txandaketak jadanik baziren garai hartan, edo behintzat prozesua hasiberritan zegoen. *Har-* + *-bel(e)tz* baldin bada, ordea, orduan garai zaharreko elementu monosilabikoen eta jadanik lexikalizatutako elementu disilabikoen arteko konposakera litekeena zen. Gure teoria lehen aukerari hobeto egokitzen zaio, baina bigarren aukerarekin ere ez litzateke erabat bateraezina. Azken finean, lexikalizazio disilabikoa ziurrenik pixkanakako prozesu bat izango zen, aldi berean lexiko osoari eragingo ez ziokeena.

¹⁰¹ Ik. Hualde (1991: 150-151). Hau ez da konposatu orotan gertatzen. Bi osagaien arteko loturak oso estua izan behar du, bestela ez baitago azentu-batasunik konposatuan eta osagai bakoitzak bere ohiko azentuera darama: *lóre-jókuak, óngi-etórríya, egá-luxía, illé gorri*... Testuan aipatu ditugun txandaketei dagokienez, Hualdek dio: «Este cambio de acentuación supone una regularización con el patrón de bases no compuestas terminadas en vocal y de igual número de sílabas». Sinkroniaren ikuspegitik hau egia den bitartean, diakronikoki arkaismoak ditugu seguruenik. Lan honetan, Hualdek frogatzen du Hondarribiko azentuera orokorra ez dela deuterotonikoa, baizik eta «Asígnese acento a la penúltima sílaba de bases terminadas en vocal y a la última de bases terminadas en consonante» (1991: 150). Badirudi egoera hau nolabaiteko berrinterpretazio baten ondorioz sortu dela, oinarri trisilabikoak ugalduz joan direnean. Bokalez amaitutako oinarriek dagokienez, baliteke konposatuen azentuera markatuak (*itzóntzi, basérrí, batxúri*) berrinterpretazio honen alde jardun izana.

¹⁰² Ik. Hualde (1993b: 248), non argitzen digun: «El criterio para distinguir entre estos dos patrones de acentuación parece ser el número de sílabas del segundo miembro. Aunque hay alguna excepción, las palabras con acento en la última del primer miembro tienen en general un segundo miembro monosilábico».

Azkenik, argi egongo da gure ikuspegitik dialekto orotan agertzen diren hitz markatuak nondik datozen. Lehen sorburua konposatuaren azentuera markatua da. Esanahi lokatiboa duen zenbait kasutatik, azentuera markatua lexikalizatuko zatekeen: *áurre*, *átze*, *árte*, *óndo*.¹⁰³ Bigarren sorburua, aurrekoen kopurua areagotuko zukeena, mailegu-hitzak dira, garai zaharretatik nagusiki paroxitonoak: *léku*, *géla*, *lóre*, *báso* «edalontzi», *kámpo*, *máisu*, *dénbora*, *gánbara*.

6.4. Corpus lexikoa

Jarraian bai aitzin-euskararako bai (gure aieruetatik ondoriozta daitekeen) aurreaitzin-euskararako berreraiki daitezkeen hitz sorta bat jorratuko dugu. Hasiera batean, corpus hau aztertu baino lehen oraindik aipatzeke geratu diren beste aurretiko azalpen batzuk aurkeztea egoki irudituko litzaiguke, baina honek alferrik luzatuko luke lana. Hortaz, zenbait arazo direla eta corpusari *in medias res* ekingo diogu. Hau da, datuak agertu ahala azalduko ditugu arazo hauen nondik-norakoak.

Funtsean, hitz bakoitzaren analisi «mikro-sintaktikoa» soilik burutuko dugu, etimologia berririk proposatu gabe. Hauetariko hitz gehienek *lex. -lex.* egitura disilabikoa dute eta garairik zaharrenean sortu behar izan dute, baina egitura trisilabikoko beste zenbait ere sartu ditugu, batik-bat mota ezberdinak erkatzeko eta bilakaera diakronikoaz ohartarazteko. Hitz bakoitzaren sarrera lexikoa egungo forman emango dugu, eta jarraian honako berezitasun hauek iruzkinduko ditugu: a) proposatu berreraiketa, edo berreraiketak, analisi bat baino gehiago posible baldin badira;¹⁰⁴ b) konposatuaren berezitasun fonetikoak; d) analisi «mikro-sintaktikoa»¹⁰⁵ eta konposatuaren definizioa;¹⁰⁶ e) bestelako iruzkinak, beharrezkoak izatekotan (adibidez, izen-adj. motako konposatu bat lehendabizikoz agertzen zaigunean, egitura honen nondik-norakoak zehaztuko ditugu).

¹⁰³ Dena den, *aurre*-n eta *átze*-n baliteke azken *e* hori epentetikoa izatea, *aurr-e-an* eta *atz-e-tik* bezalako kasuetatik lexikalizatua (ik. Mitxelena 1972: 237). *Béste*-ren markatasunak ere jatorri hau duen hipotesia ez dago baztertzetik. Ik. *her-beste*, eta konpara bedi *Echebeste* abizena honako beste hauekin: *Echabe*, *Echegoyen*, *Echaguibel*, *Echegaray*, *Echaguren*, *Echalde*... Bigarren osagai hauek esanahi lokatiboa dute.

¹⁰⁴ Baina oinarriren bat erakusten dutenak bakarrik. Izan ere, euskarazko hitzen berreraiketa fonetikoaren inguruan hainbat bikoiztasun sor daitezke. Hala nola, *ar-di*-ren lehen osagairako, teorikoki behintzat **ar-*, **dar-*, **har-*, **kar-* eta **tar-* berreraiki ditzakegu. Ikusiko dugunez, bai lehen osagaian bai bigarren osagaian, onset-kokalekuan indeterminazio handia dago.

¹⁰⁵ Analisi honetarako, honako sinbologia hau erabiliko dugu. Aurkituko ditugun osagaiak hiru motatakoak izango dira: izenak (**izen**), adjektiboak (**adj.**) eta atzizkiak (**atz.**). Konposatu-burua azpimarratuta egongo da. Adibidez, egungo euskaratik *bide-gorri* hartzen badugu, egitura hau izango da: **izen-adj.** *Bizkar-bezur*-ek, ordea, beste egitura hau izango luke: **izen-izen**. Atzizkidunak berez konposatuak ez direlarik (eratorriak baizik), hauetan ez dugu burutasunik markatuko. Gainera endozentrikoak dira beti. Honela, *lan-gile*-k **izen-atz.** egitura izango du. Erreduplikatueta eta koordinatueta, burutasuna bi osagaien artean erdibanatuta dago, eta beraz bi osagaiak azpimarratuta egongo dira: **izen-izen** edo **adj.-adj.** Konposatu exozentrikoak kortxeteetan adieraziko ditugu eta azpian den sintagma emango dugu, bai eta egotekotan honetatik eratortzen den esanahi bigarrenkaria. *Buru-gogor*-ek, esaterako, [**izen-adj.**] egitura izango luke eta haren azpiko sintagma izango litzateke: «buru gogorra duen pertsona > setati».

¹⁰⁶ Honako mota hauek ezberdinduko ditugu: **menpetasunezkoak**, **deskribatzaileak**, **atzizkidunak**, **koordinatuak**, **erreduplikatuak**. Bestalde, hauek guztiak **endozentrikoak** edo **exozentrikoak** izan daitezke.

- adar* < **da-dár*. Erro-silaba, **dar*, ezagun den ezerekin erkatzea ez da erraza (*in-dar* (?)); ik. Lakarra (2002: 422). *R-d* lotura ondo mantentzen da beste konposatuetan (*ar-di*, *er-di*, *or-dots*...). Beraz, erabateko erreduplikazioa onartuz gero, disimilazioa izango da lehen dardarkariaren galeraren arrazoia. Egitura: **izen-izen**, **erreduplikatua**, **endozentrikoa**. Lakarrak (1995: 201-202, 2002a: 433) zatikako erreduplikazioa postulatu du erreduplikazio zahar orotan, baina auzia ez da erraza.
- adats* < **da-dáts*. Erro-silaba, **dats*, gauza ezagunen batekin erkatzea ez da erraza. Lakarrak *lats*-ekin (< **dats* (?)) erkatzen du.¹⁰⁷ Erreduplikazioez kanpoko lexikoan, *s-t* lotura ondo mantentzen da. Ikus bitez: *as-te*, *os-pe*, *ez-ti*, *ez-ker*, non lehen osagaiak zalantzarik gabe erro zaharrak diren. Beraz, erabateko erreduplikazioa postulatu gero txistukariaren disimilazioa onartu beharra dago. Egitura: **izen-izen**, **erreduplikatua**, **endozentrikoa**. Erreduplikatuen artean, hau bakarra izan liteke, non osagaien arteko fonetika erabateko erreduplikazioaren aurka egon litekeen. Gainerakoetan, ozenen arteko disimilazioaren bidez emaitzak ondo uler daitezke. *S-t* loturek, ordea, bereziki sendoak dirudite. Bestalde, ik. *ostots* < **orz-t-óts*. Kasu honetan, *orz-t-ots* silabaketak zaharra dirudi, eta lehen txistukaria ez da disimilatu.
- ahari* < **han-ári*. Lakarraren iritziz, (2002a: 435, 2002b: 426) *han* beste animalietan dakusagun elementua da: *andots*, *ahuntz*, *aker*, agian bai eta *han-di-n* eta **han-bor*-en ere (ik. *handi*, *hamar*). Eta bigarren osagaia, *ari* < lat. *aries*

¹⁰⁷ Ik. Lakarra (2002b: 422). **D-* > *l-* aldaketa orokorra den ala ez galdekizun iluna da, baina garrantzi handikoa. Mitxelena, *FHV*-ren lehen argitalpenean, aldaketa honen alde azaltzen bide da (1977a: 258): «La admisión de este cambio con carácter regular permitiría comprender cuál ha sido el destino moderno de la antigua oclusiva apical lene en posición inicial». Bigarren argitalpenean, ordea, badirudi atzera egiten duela (1977a: 534): «Hay ejemplos abundantes de vasc. *l-* por una oclusiva apical románica, generalmente sonora: *lanjer* «peligro», *libersio* «diversión» [...]. Pero se trata, según toda evidencia, de voces de introducción reciente». Gure aldetik, egin dezakegun bakarra arazoa planteatzea da. **D-* > *l-* aldaketaren alde honako aztarna hauek ditugu: a) *lohi* - *-doi* ustezko lotura; b) euskal lexiko zaharrean hasierako **d*-rik ez dago (*lats*, *latz*, *lits*, *lots*, baina ***dats*, ***datz*, ***dits*, ***dots*); d) zenbait mailegutan *t-* edo *d-* erromaniko bat *l-*ra igaro da. Haatik, aldaketaren aurka honako oztipo hauek aurkitzen ditugu: a) aditz burutuaren morfologian, aldaketa ez da burutu (*da*, *dira*, *dago*, *dio*, *du*); b) aldaketa burutzen duten maileguen artean, zaharra eta pan-dialektala den kasu bakarra aurkitzen dugu: *leka* < lat. *thēca*. Beste batzuk, ordea, zaharrak eta pan-dialektalak dira baina leherkaria mantentzen dute: *denbora* < lat. *tempōra*, *dorre* < lat. *turrem*, *diru* < lat. *dēnārius* (eta ez ***lenbora*, ***lorre*, ***liru*; forma hauek ez dira inon agertzen). Beste mailegu berriago batzuetan, eta batez ere Ekialdeko dialektuetan, aldaketa burutu da: *lanjer* «arrisku» < fr. *danger*, *libersio* < esp. *diversión*, *lizifrina* < esp. *disciplina*. Letagin hitzean (< **detagin* < **betagin*, ik. Mitxelena 1977a: 257) aldaketa ia dialekto guztietan burutzen da (baina bizk. *betagin*).

Laburbilduz, badirudi **d-* > *l-* aldaketak, gertatzekotan, euskal lexiko zaharri (baina ez aditz burutuaren formei) eta geroztik jasotako mailegu gutxi batzuei eragin zuela. Hortaz, zaharra da (ik. akit. *LOHISI*). Gure ustetan, aldaketa defendatzen duenak seguruenik honako baldintzapen hauek onartu beharko ditu: a) aditz burutuaren morfologian, aldaketa ez da burutu agian indikatiboa eta hipotetikoaren arteko nahasketa ekiditeko (*dio* - *lio(ke)*, *duke* - *luke*), behintzat txandaketa hauek zaharrak baldin badira (Lakarrak azaltzen digunez, beste azalpen bat da **d-* > *l-* aldaketa burutu zen garaian *da-*, *di-* eta *du-* partikula hauek beste hurrenkera batean zeudela, agian kokaleku enklitikoan, eta horregatik beren *d* hori ez zela hitz-hasierako segmentutzat jotzen); b) geroztik, noiz edo noiz aldaketa arau sinkroniko baten moduan mailegu batzuei (> *leka*, *lanjer*) aplikatu zaie, baina gehienetan, agian presio etimologitzailea dela medio, maileguetan ez da burutu (*denbora*, *dorre*, *dupina*...).

- «ahuntz». *Han* elementu honek hasperenketa lexikoa darama. Forma modernoaren bigarren silabaren onset-aren hasperenketa, ordea, fonetikoki baldintzaturik dago: onset-aren segmentuak hasperenketa onartuz gero, une jakin batean bigarren silabak hasperen automatikoa hartu zuen. Geroztik, lehen hasperenketa disimilatu zen. Egitura: **izen-izen**, **koordinatua**, edo **izen-adj.**, **deskribatzailea**, edozein kasutan **endozentrikoa**. Beraz, bi aukera ditugu. Lehen kasuan, «geminatu semantiko» bat izango genuke, Tovarren definizioaren arabera. *Han* eta *ari* gauza bera izango liriateke, baina bata euskaraz eta bestea latinez. Antzeko kasu bat Leiz. *usso columba*-n dugu.¹⁰⁸ Beste aukera da aitzin-euskaraz *han*-ek zentzu orokorragoa zuela («lau hankako animalia» edo) eta latindar *ari(es)* hori aitzin-euskararen hitzunik epiteto gisa interpreta zezaketela. Dena den, kontuan har dezagun bigarren osagai disilabikoa dela.
- *ahuntz* < **han-húntz*. Lakarraren iritzi, ¹⁰⁹ = *han* (ik. *ahari*) + *huntz*. Azpian dagoen esanahia, beraz, izango litzateke: «huntzaren moduko adarrak dituen “han”» edo «buruan huntzaren antzeko zerbait duen “han”». Kasu honetan, hasperenketa bi lexemetan lexikoa izango litzateke. Eguno formak lehenaren disimilazioa erakusten du. Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. Mota honetako konposatuak ez bide dira oso maizkoak, ikusiko dugunez. Batzuen ustetan, mota hau deskribatzailetzat jo beharko genuke, mota honetan ere burua lehen osagai baita. Hala ere, «deskribatzaile» esateak izenarekin maila berean dagoen zehazkari bat, egotekotan adjektibo bat, inplikatzeko du; «menpetasunezkoa»-k, ordea, mendeko osagarri bat. **Han-huntz*-en kasuan menpekotasuna dugu. Izan ere, hau atzekoz aurrera jarritako «tatpuruşa» bat besterik ez da. Honek nolabait planteamendu orokorraren sinpletasuna (konposatu deskribatzailea > burua ezkerrean, menpetasunezko konposatua > > burua eskuinean) hondatzen du. Baina adierazi beharra dugu konposakera izanez gero baliabide sortzailea dela eta mota berriak etengabe sor daitezkeela, nahiz eta hauetariko asko sortu eta gero bazterrekoak izan.¹¹⁰
- *aker* < **han-kér*. Lehen osagairako, ik. *ahari*, *ahuntz*. **Ker* elementua *oker*, *maker*, *muker* eta abarreko hitzetan agertzen da, eta azpian dagokion esanahia «txar, gaizto» da. Esanahia, beraz, «“han” gaizto» edo izango litzateke, (ik. Lakarra 2002a: 433). Lehen osagaiak azenturik ezean koda galtzen du. Izan ere, *n-k* eta *n-g* loturak ez dira sendoak eta sudurkaria beti galtzen bide da. Antza denez, euskal lexiko zaharrean ez dago inoiz *Vn-kV* sekuentziarik, ez eta *Vn-gV* ere. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. Jadanik adierazi dugun legez, aurre-aitzin-euskaraz baziren adjektiboak. Hauek izenen atzean kokatuta zeuden. Ikusiko dugunez, adjektiboei dagozkien elementuetarik (**bel*, **gur*, **bin*...), batzuk jarrera sintaktikoaren arabera izenezko esanahia

¹⁰⁸ Beste kasu bat, beharbada, *abagadaune*-n aurkitzen dugu, < gazt. zah. *vegada* «aldi» + *une*. Kasu honetan, kontzeptuaren izen erromanikoa lehen osagai legoke.

¹⁰⁹ Ik. Lakarra (1996: 59-60, 2002a: 433, 2002b: 425-426).

¹¹⁰ Konpara bedi **han-huntz* egituraren aldetik berdin-berdina den esp. *perro-salchicha*-rekin, «saltxitxa-itxura duen txakur». Etimologia hau kelterazko **kambo-ukso(n)* «(adar) makotuak dituen animalia» formaren kalkoa izan liteke (**kambo* «makotu, kizkurtu»; **ukso(n)* «lau hankako animalia»).

ere izan dezakete, baina **ker* elementu hau izen-adj. egiturako konposatu zaharretan bakarrik aurkitzen bide dugu. Gainera dezagun, bidenabar, **han-* eta **-ker* lexemen loturan erredundantzia semantiko nabaria hauteman daitekeela. Lehenaren esanahia zein-nahi ere den, badirudi **han-*ek konnotazio deunga duela, adjektibo peioratiboekin elkartzeko joera erakusten duelarik (ik. *an-dur*). **Han*, bestalde, elementu isolatu gisa desagertu da euskal dialekto historikoetan.

- *albo* < **(h)al-bó*. Lehen osagaia iluna da. Konpara bedi *alde* (zub. *álthe*) eta *aldamen*-ekin. Bigarren osagaia, ordea, *lepo*-n eta *orpo*-n agertzen bide da. Ziurrenik esanahi lokatiboko atzizkia da (ik. Lakarra 2002a: 435). Hemen ikus dezakegu *l* bat lehen osagaiaren kodan mantentzen dela. Ez dakigu hau lege fonetikotzat jo ahal izango dugun, baina ez bide dago kasu ziurrik, non *l* bat lehen osagaiaren kodan galtzen den. Bestalde, bigarren osagaiaren onset-ean, leherkaria ez da ahoskabetzen, ezpainkarietan normala den legez. Egitura: **izen-atz., atzizkiduna, endozentrikoa.**
- *andots* < **han-dóts*.¹¹¹ Hau da, *han* «lau hankako animalia» + *dots* «ar». Bigarren elementurako, ik. *bildots* eta *ordots* (ik. Lakarra 2002a: 431, 2002b: 425). *N-d* lotura ondo mantentzen bide da. Konpara bitez *andur* eta *handi*. Gure lexikoan esanguratsuak izan litezkeen beste hitzak *lo-di*, *o-dol*, *e-der* eta *su-dur* dira. Ez dugu uste hauetariko inongo kasutan *n* bat galdu denik lehen osagaiaren kodan. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa.** **-Dots* lexema beste bi kasutan dakusagu, *bildots*-en eta *ordots*-en, eta ez bide da agertzen euskarazko lexikoaren beste inongo lekutan. Beraz, konposatuen bigarren osagaien bakarrik agertzen denez gero, aitzineko adjektiboa delakoan gaude. Kasu honetan, **han-* eta **-dots*-en artean ez dago inolako erredundantzia semantikorik. **Dots* adjektibo klasifikatzailetzat har dezakegu: bi «han»-moten artean («han» arra, «han» emea), bat sailkatzen du.
- *andur* < **han-dúr*.¹¹² Hau da, *han* «lau hankako animalia» + *dur*. Bigarren osagai hau misteriotsua da. Ideia moduan, iradoki daiteke elementu hau *bel-dur*-en agertzen den berbera dela, biek esanahi deunga dutelarik (ik. halaber *su-dur* eta *ur-dur*-i, non formalki elementu bera berreraiki dezakegun, baina semantika albo batera utzita). *N-d* loturarako, ik. *andots*. Egitura: **[izen-adj.], deskribatzailea, exozentrikoa.** Azpian dagoen esanahia «**han-dur*-arenaren bezalako gogoia duen» edo izan daiteke. Hemen ere konbinaketa erredundantea aurkitzen dugu semantikaren aldetik (ik. *aker*). Gure iritziz, euskara historikoan esanahi negatiboa duten hitz batzuk (batez ere adjektiboak) aurreaitzin-euskararen *izen*-adj. egiturako sintagmen lexikalizazioaren bidez sortu dira, non *izen* hau animalia bat zen (ik. *aker*, *beldur*, gip. bizk. *kilker* (?), *orkatz*, *zakur*). Dakusagunez, **han-* lehen osagai moduan konposatu zahar fran-

¹¹¹ Hau akitanieraz agertzen da soil-soilik.

¹¹² Forma hau RS-en soilik agertzen da, baina Mitxelena arrazoibide onak aurkeztu ditu antzina orokorra izan behar zuela frogatzeko (ik. Mitxelena 1969: 102-103). Toponimian, *Iturr Andurra* «iturri doilor» aurkitzen dugu. Bestalde, *Huandurraga* bizkaitar abizena ere bada, bere esanahiak ur-gabezia adierazten duelarik. Erdi Aroko dokumentuetan, epiteto-moduan aurkitzen dugu: *Nardués Andurra*, *Sansoain Andurra* (Nafarroa, 1446).

kotan agertzen da, baina kokaleku isolatuan inoiz ez. Honek aditzera ematen digu nola, aurre-aitzin-euskaraz, hitz-eraketa faktore prosodikoetan oinarrituta zegoen. **Han*-ek beste zerbait behar zuen aldamenean oin yanbiko bat osatzeko.

- *arbel* < **har-bél*. Hau da, *har* «harri» + *bel* «beltz» (ik. Lakarra 1995: 191) Antza denez, *r-b* lotura hainbat kasutan mantentzen da (*gar-bal*, *hur-bil*, *or-bel*, *or-po*, *sor-balda*). Beste hainbatetan ez dirudi lehen osagaien galdu den segmentua *-r* bat denik: *gi-bel*, *goi-bel*, *la-bur*, *sa-bel*, *za-bal*. *R-b* lotura batean, dardarkaria bi kasutan galdu bide da: a) disimilazioz, bigarren osagaia *r-z* amaitzen baldin bada (ik. *ibar*); b) lehen osagaia *lur*, *ur* edo *zur* baldin bada. Kasu hauetan, badirudi galera lexikoki baldintzatuta dagoela. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. **Har*, gure ustetan, egungo *harri*-ren forma zaharra da, agian atzizki singulatzailerik gabekoa. **Bel* lexema barra-barra agertzen zaigu konposakera zaharrean, ia beti bigarren osagaiko kokalekuan. Kokaleku isolatuan ere, **bel* ez da agertzen.
- *ardi* < *(*h*)*ar-di*. **Ar-* elementua beste konposatu batzuetan (*artalde*, *artegi*, *artzain*) agertzen da, baina badirudi konposatu hauek *ardi*-ren gainean eratu direla. **Di* elementua *er-di*, *han-di* eta *lo-di*-rekin pareka daitekeelakoa gaude, baina erreserba handiz. Bestalde, **di* atzizkia hiru animaliatan daku-sagu: *ardi*, *idi*, *zaldi*, baina ez da ziurra hiru kasuetan elementu bera dugun. Edozein kasutan, atzizki singulatzailerik bat dirudi. Lehen osagaiaren dardarkaria ez da galtzen *d*-ren aurrean, eta gauza bera gertatzen da *er-di*, *or-dots* eta *ur-de* kasuetan. Teorikoki, aurkakoaren lekukoak *lo-di*, *o-dol* eta *su-dur* izan litezke, baina *lo-di* eta *su-dur*-en kasuetan ez dago ustezko **lor-* eta **sur-* elementuak ezerekin erkatzerik. Hortaz, badirudi *r-d* lotura hasieratik oso sendoa zela. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**. Zein esanahi zehatz du **di*-k? Ez dago batere argi. Kasu honetan esanahi singulatzailerik bide du, agian baita *han-di*-n, *lo-di*-n eta *zal-di*-n ere, baina beste alde batetik badugu *-di* aitzizki kolektiboa (*pinu-di*, *sagar-di*...).¹¹³ Beherago, *er-di*-rako etimologia berri bat proposatzen dugu, baina honek ez du derrigorrez balio *-di-z* amaitutako hitz orotarako.
- *artalde* < **art-álte*. «Ardi-alde, ardi-talde». Konposatu honetan, bi osagaiak disilabikoak dira. Beraz, aurre-aitzin-euskararen garaiazen ondoren sortu zen. Gure aburuz, bigarren osagaiaren forma zaharra **alté* izango litzateke.¹¹⁴ Osagai hau **ardi*-ri itsatsi zitzaion. Honek esan nahi du lehenik **ar-* + **di* konposatua eratu zela eta gero, honen gainean, **ardi-* + **alte*. Konposatu honetan, **ardi-* + **alté* azentuera batetik beste honako honetara igaro zen: **ardi-álte*. Hemendik aurrera, ez dakigu bokal tonikoaren aurreko bokal ahula berehala erori zen ala denbora batean zehar mantendu zen. Baina badirudi erorketa hau

¹¹³ Lakarraren iritziz (2002b: 426), *-di* eta *-ti* (*beldur-ti*, *lotsa-ti*) jatorriz alomorfoak dira, *-di* zaharrena izanik eta *-ti* testuinguru ahoskabeetan (txistukarien atzean) agertuz, ondoren honek autonomia lexikoa hartu zuelarik, «dejando *handi*, *lodi* «grueso» y alguna más como *fase sparita*». Toponimoetan agertzen den eta esanahi kolektiboa duen *-di*-ri dagokionez, honek ez du zerikusirik aurreko *-díl*-*ti*-arekin, baizik eta *-duil*-*doi*-ren aldaera izan daiteke.

¹¹⁴ Ik. zub. erronk. *alt(h)e*.

burutu zen garaian hitzunek bazutela konposatuaren osagaiak analitikoki ezberdintzeko gaitasuna, azken osagaiaren leherkari ahostuna ahostokabetu baitzuten. Kasu honetan, beraz, bidezkoena da *-t-* hori lehen osagaiari dagokiola postulatzeara.¹¹⁵ Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**.

- **artzain** < **art-záni*. Hau da, «ardi-zaindaria». *Artalde*-rako esan dugun bertsuak hemen ere balio du. Bigarren osagaiak bi silaba ditu eta azentua jarrera isolatuan **zani* izan zitekeen, baina **art-záni* (< **ardi-záni*) konposakeran. Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**.
- **azkagal** < **haz-k-ázal*. Hau da, «atzamar-azal». *Hatz* «atzamar» Ekialdeko dialektoetan dago. Hortaz, **hatz-ek* formalki behintzat bidezkoa dirudi. **Azal*-en azentuera ziurrenik **azál* zen, baina **-ázal* konposakeran. *K* epentetiko hau seguruenek beste konposatuekiko analogiaren bidez sortu da (adibidez, < *ar-kume-tik*).¹¹⁶ Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. **Azal* honek bi osagai edukitzekotan (eta hemen maniatzen ari garen teoriaren arabera honela izan behar du), ez daukagu ideiarik **a-* eta **-zal* osagaiak zer ziren. Nolanahi ere, azentuera **a-zál* izango zatekeen, baina **haz-k-ázal* konposakeran.
- **beldur** < **bil-dúr*. Lehen osagiarako, **bil* berreraikiko dugu. Semantika, antza, **bel*-en alde legoke (honek, printzipioz adjektiboa izanik ere, testuinguruak baldintzatutako izenezko eginkizuna har lezake), baina ikus ditzagun aldaera dialektalak (ik. Mitxelena 1977a: 63): goi-naf. behe-naf. gip. lap. erronk. *beldur* (zub. *béldür*), baina gip. heg. bizk. *bildur* (halaber, Berceon *Don Bildur* topatzen dugu). Ozenaren aurreko kokaleku itxian, *i* > *e* aldaketak zentzudunagoa dirudi *e* > *i* baino. **Bil* hau, beraz, *bil-dots*-en aurkitzen dugun berbera baldin bada, **bil-dur*-en ere beste hainbatetan dakusagun «animalia-mota + epiteto deunga» egitura izango genuke. Esan dugun legez **-dur* elementua *andur*-en agertzen den berbera delakoan gaude (agian bai eta *sudur*-en (??) eta *urduri*-n (?) ere). Esanahi negatiboa du. Honela, **bil-dur*-ek jatorriz «bil» deunga» edo esan nahi luke, beranduago izenezko esanahi exo-

¹²¹ Nolanahi ere, badaude konposatu honen jatorria azaltzeko beste bi aukera: a) < *ar-* + *-talte*, non bigarren osagaia konposakeran mantendu den hasierako leherkari zahar bat den. Hau ahalezkoa da konposatu batzuetan, baina gure iritziz ez honetan; b) < *ar-* + *-alte*. Kasu honetan, bi lexemen arteko *-t-* epentesi moduan sortuko zatekeen: bere eginkizuna analisi fonetiko eta morfologikoa bat etorraraztea izango litzateke. *Ar-* + *-alte* elkartzen baditugu, emaitzaren zatiketa silabikoa *a-ral-te* izango da, eta bertan lexemen arteko muga lausotuta agertuko zaigu. Hau sahiesteko, *-t-* bat sartuko zatekeen. Konponbide honen arazoa da oso espekulatiboa dela *-t-* bat *ex nihilo* ateraztea. Igaruak beste aukera batez ohartarazi gaitu: d) < *ard-* + *-talte*. Honela, *talte* ez zatekeen *art-alte* > *ar-talte* moduko berranalisi batetik sortuko, Mitxelenak iradoki legez (ik. 1977a: 250), baizik eta *t* hori konposakera mantendu den leherkari zahar bat izango zatekeen. Baina kasu honetan honako baldintza hau onartu beharko dugu: hitz-hasierako leherkari hasperenduen *th* → *b-* aldaketa konposatu disilabikoaren elkartzearen ondoren burutu da, edo behintzat lehen osagaiaren bokalaren galeraren ondoren, bestela *ard-* + *-alte* baikenuke.

¹¹⁶ Dena dela, kasu honetan ziurra da *-k-* hau ez dagokiola lehen osagaiaren erroari. Beraz, beste hiru aukera hauek ditugu: a) *ex nihilo* sortu da, zatiketa semantikoa uhertuko lukeen *ha-(t)za-zal* zatiketa silabikoa ekiditeko (izan ere, *atzazal* bada, batez ere bizkaieraz); b) bigarren osagaia **kazal* zen eta leherkaria konposakeran mantendu da; d) *haz-kázal* < **hatz-ko-ázal*, non lehen osagaiak genitiboko atzikia izango lukeen.

zentrikoa hartu zuelarik: «“bil” deungak eragiten digun sentimendu», adibidez. *L-d* lotura tinko mantendu da. Corpusean ez dugu *-Vld-* > *-Vd-* aldaketa inongo kasutan aurkitu. Etimologia honen arabera, jatorrizko egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa.**

- *bele* < **bel-lé*. **-Le* atzizkiak, egungo euskaraz, aditzetatik agente-izenak erartortzeko balio du (*eman* > *emale*, *ikusi* > *ikusle*...). Baina, antza denez, garai zaharrago batean beste erabilera singulatzailer batzuk ere eduki zitzakeen. *Bele* eta *erle* hitzetan badirudi animaliak adierazten dituela. **-Bel* epitetoan kausitzen dugun elementu berbera baldin bada, baliteke konposatuaren lehen osagaiko kokalekuan izenezko eginkizuna edukitzea (esanahia «iluntasun» edo izanik). Esanahia, beraz, «iluntasunaren animalia» izan daiteke, edo agian «bele-izaki», **bel* elementua hitza eratu baino lehenago jadanik animalia horrekin lotuta baldin bazegoen. Hitz hau bokalen arteko *-L-* fortis zaharra (kasu batzuetan behintzat) geminazioaren bidez sortu ahal izan zen hipotesiaren alde mintzatzen bide zaigu. Egitura: **izen-atz., atzizkiduna, endozentrikoa.**
- *bildots* < **bil-dóts*. **Bil-* iluna da, baina, esana dugun legez, baliteke **bil-dur*-en ere agertzea (ik. *beldur*); **-dóts an-dóts*-en eta *or-dóts*-en agertzen da eta «ar» esan nahi du, (ik. Lakarra 2002b: 425). *L-d* loturarako, ik. *beldur*. Esanahia, beraz, «“bil” ar» omen da. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa.**
- *bular* < **bur-bár*. Lehen osagaia *bur-u*-n agertzen dena izan daiteke. Bigarren, «behealde»: «buruaren behealde (?)» edo, (ik. Lakarra 2002a: 435). Erronkarietaz *burar* dugu (ondoren, > *búdar*). Hortaz, *burar* > *bular* aldaketak printzipioz posiblea dirudi; ik. Mitxelena (1977a: 315). **Bur-bar*-en, lehen dardarkaria disimilatu da (ik. *arbel*). Nolanahi ere, etimologia hau espekulatibo samarra da. Egitura: **izen-izen, menpetasunezkoa, endozentrikoa.**
- *eder* < **de-dér*. Erro-silabaren **der* hori non aurki dezakegun ez dago batere argi (*iz-ter* (?), *baz-ter* (?)), baina ez dago arrazoirik zalantzan jartzeko jatorrizko esanahia adjektibozkoa zela. Erabateko erreduplikazioa postulatu gero, lehen dardarkaria disimilazioaren bidez eroriko zatekeen. Egitura: **adj.-adj., erreduplikatua, endozentrikoa.**
- *enbor* < *(*h*)*en-bór*. Ez dakigu lehen elementua zer izan daitekeen.¹¹⁷ Bigarren elementurako, «borobil» esanahia proposatzen dugu, *bor-tz*, **han-bor* (> *hamar*), *zil-bor*, *bor-obil* eta abarreko hitzetan agertzen den berbera dirudielarik (ik. Lakarra 2002a: 431-434). Hemen dugun lotura, *n-b*, fonologikoa da; fonetikoki [m-b] izango litzateke. Dena dela, *n-b* mantentzea hemen baino ez da gertatzen. *Hamar*, *limur*, *samin*, *samur*, *sumin*, *zimel* eta *zimur* hitzetan, baliteke *-m-* < *-nb-* kasuren batean, *-m-* < *-Vb-* gainerakoetan. *Sabel*-en eta *zubi*-n, seguruenek *-b-* < *-Vb-*. Egitura: **izen-adj., deskribatzaile, endozentrikoa.** Nolanahi ere, lehen osagaiaren esanahia ezagutu gabe oso zaila da azken ezaugarri hau finkatzea. Bi elementuen elkartzeak, edozein kasutan, erredundatea dirudi.

¹¹⁷ Gainera, hitz honek forma dialektal ezberdinak ditu: bizk. gip. goi-naf. *enbor*; bizk. *enpor*; bizk. *anpor*; goi-naf. lap. *onbor*; lap. Oih. *konbor*; Oih. *zunpur* (baina ohar gaitetzen azken honetan lehen osagaia beste bat dela; ziur asko *zur*-ekin zerikusia du).

- *erdi* < **ber-di*. Jatorrizko esanahia, gure aieruaren arabera, «bikoiztu bihurtu» litzateke.¹¹⁸ Printzipioz, fonetikoki proposamen hau ausartegia izan daiteke, bizkaieraz *berdi* espero genukeelarik. Baina hitz-hasierako **b*-ren erorketa errepikaria izan daiteke euskararen historian, batez ere azenturik gabeko proklitikoei dagokienez. Kasu honetan, erorketa oso zaharra izango litzateke, dialekto orotan islaturik dagoelako. *R-d* loturarako, ik. *ardi*. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**. Formaren arazoaz gain, beste arazo bat da *erdi*-ren esanahia nolabait bikoitza dela: kuantitatezkoa nahiz lokatiboa izan daiteke (esp. *medio* bezala). Gure etimologiaren arabera, jatorrizko esanahiak kuantitatezkoa izan beharko luke. Lakarraren iritziz, ordea, jatorrizko esanahia lokatiboa da, eta lehen osagaia *er(-i)* «hatzamar» izan liteke.¹¹⁹
- *erle* < *(*h*)*ez-lé*.¹²⁰ Lehen osagairako, konpara bitez *ez-ti*, *ez-ki* eta *ez-ko*. Bigarren osagairako, ik. *bele*. *Irla* (< esp. *isla*) maileguan ere txistukari bat dardarkari bihurtzen da *l*-ren aurrean. Ez dugu aurkitu bestelako adibide ziurrik, non berreraiketak *s/z-l* lotura zahar batera garamatzen. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**.
- *ezker* < **ez-kér* edo **es-kér*. Gorrotxategiren etimologiaren arabera (< **ez-kér*),¹²¹ lehen osagaia egungo *ez* izango litzateke, eta bigarrena **ker* «txar». Esa-

¹¹⁸ Tentagarri irudi dakiguke **di* honen azpian **edin* aditz-erroa dagoela postulatzeara. Izan ere, *a-din*, *ber-din*, *gor-din*, *oz-tin* eta *ur-din* hitzetan *-din* bat elementua dugu, zalantzarik gabe delako aditz-erroa rekin lot dezakeguna. Mitxelena iritziz (1977b), *-din* < **di*- + *-en*, non lehen elementua aditz-erro bat (seguruenez esanahi kopulatibo ingresibo batez: «bihurtu») baina aldi berean aditz burutu bat den, eta bigarren elementua atzizki erlatiboa. Esanahi osoa «bihurtu den» izango litzateke. Forma honen ondoan, Mitxelena (1977b: 301 hh) antzeko egitura duten beste batzuk ere aztertzen ditu, mend. *duin*, *doi* eta *-du* kasu. Hauetariko lehena ere zalantzarik gabe forma erlatibo bat da, baina zenbait aditz-errotatik etor liteke (303): < *dagoen*, < bizk. zah. *doan* «doan», < *duen* < *dau*- + *-en*. Beste biei buruz, Mitxelena honako hau diosku (305): «Tampoco excluiría la hipótesis de que *doi*, *dui* [aurrekoaren aldaera], y este *-du*, tuvieran su fuente en formas verbales finitas. La distribución geográfica hace improbable la suposición de que se trate de formas relativas que, por una u otra razón, hubieran perdido su *-n* final. Pero, en la lengua de que estamos hablando, las puertas abiertas a una mutación categorial eran muchas y muy variadas. Recordaré tan sólo el tipo *egin ezpalu nabia* “el deseo de no haberlo hecho”, que no es sino la nominalización de *nabi luke egin ezpalu* “quisiera él no haberlo hecho”, lit. “quisiera, si no lo hubiera hecho”. Honelako eraikuntzak, non aditz burutu batek bere egin-kizun sintaktikoa galtzen duen, beste hizkuntza batzuetan ere aurkitzen ditugu, arabiera eta irlandera zaharra kasu. Hala nola, arabieraz, *yaktubu* «idazten du» aditz burutua da, baina *ka:na yaktubu* «idazten zuen, idatzi ohi zuen» (literalki, «“idazten du” zegoen») eraikuntzan sintaktikoki aditz burutugabea da, nahiz eta aditz burutuen egitura morfologikoa mantentzen duen. Aipatu lanean bertan (304-305), Mitxelena *eredu* hitzerako < **bere du* iradokitzen du, *bere dina* eta *bere doia* bezalako egituretan oinarrituz. Gure buruari galde diezaiokegu zergatik *ez* zuen Mitxelena *-di* atzizkia aurrekoekin sartu, edo behintzat *er-di*-n dakusagun bigarren elementua. *Er-di* < **ber-di* ustezko aldaketa *eredu* < **bere du* aldaketari ia erabat legokioke, baina joskera iragangaitzean. Euskara historikoaren *ber-* elementuak behin dagoen gauza bat bigarren aldiz agertzen den ideia implikatzen du; nolabait ere, «bikoiztu» esanahia du. Beraz, **ber-di* formak jatorriz «bikoiztu bihurtu da» esanahia eduki ahal izan zuen. Hipotesi honetan, *-di* jatorriz aditz burutu bat izango zatekeen baina gero atzizkizat joko zatekeen. Akit. *ERDENIVS*, *ERDESCI* eta *ERDITSE* hitz honekin zerikusia izatekotan, aldaketa honetarako *terminus ante quem* bat dugu. Ez dago esan beharrik hau guztia izugarri espekulatiboa dela. Dena dela, asmaketak eztabaida behinik-behin merezi duelakoan gaude. Arazo larri samar bat da *-di* honen ustezko jatorria nekez elkar daitekeela gainerako lexikoko *-di*-ekin (*ar-di*, *han-di*, *lo-di*...).

¹¹⁹ Ahozko komunikazioa.

¹²⁰ Ik. Mitxelena (1977a: 366) eta Lakarra (2002a: 432).

¹²¹ Ik. Lakarra (1995: 193) eta (2002a: 436).

nahi osoa «ez-txar» izango litzateke eta esku ezkerari legokioke, agian tabu-arrazoiak direla medio. Arazoa da partikula negatiboaren formarik zaharrena *eze* dela. Beste etimologia baten arabera (ik. Trask 1997: 292). *ez-ker* < **esku-ger* eta *es-kuin* < **esku-on*. Baina honek *ezker*-en txistukari bizkar-albeolarea azalpenik gabe uzten du. Honetaz gain, **ker* elementua hirugarren silaban dago, eta hau ez da gertatzen (gure iritziz behintzat) gainerako lexikoaren inongo berre-raiketatan. Lehen etimologian, egitura mikro-sintaktikoa gure planteamentutik at geratuko litzateke, *ez* ez litzatekeelarik lexema bat, **-ker* modifikatuko lukeen ezeztapeneko adberbio bat baizik. Bigarren etimologian, ordea, egitura: [izen-adj.], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. Hau guztia, izugarri espekulatiboa. «Txistukari + leherkari» egiturako lotura guztiek sendoak dirudite.

- *ezkur* < *(*h*)*ez-gúr*. Esanahirik zaharrena «zuhaitz» edo «zuhait-mota bat» baldin bada,¹²² bigarren elementua **gur* izan liteke, *ma-kur*, *uz-kur* eta *gurtu* hitzetan dakusagun berbera. Lehen osagaia *ez-ki*-rekin eta agian *ez-pal*-ekin pareka daiteke. «Zuhaitz», «haritz», «zuhait-mota bat» esan nahi luke. Esanahi osoa, beraz, «zuhaitz makur», «haritz makur» edo «zuhaitz-mota makur» izan liteke. Hau espekulatiboa da, baina badu bere logika. *Z-k* loturarako, ik. *ezker*. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. Iradoki dugun legez, lehen osagaiaren erroari epiteto bat gehitu behar zitzaion oin yanbiko bat eratzeko eta hau hitz berau eratzeko motibazio bat izan liteke. Zuhaitz bati «makur» epitetoa eranstea agian ez da surrealistegia. Gogora bedi nola esaten dioten lekeitiarrek hondartza batean duten harri-koskor bati *Aitita Makurra*. Hala ere, ez dugu baztertzen kasu honetan **-gur*-ek esanahi deunga zuen hipotesia.¹²³
- *ezpal* < *(*h*)*ez-bál*. Bi osagaiak ilunak dira. Lehena *ez-ki*-ren eta *ezkur*-en eremu semantiko berberari dagokio, baina hiruren arteko identifikazio bat ausartegia da. Haatik, ideia hoberik ezean, demagun hiru *(*h*)*ez* hauek berbera direla.¹²⁴ Bigarren osagaiari dagokiola, konpara bitez *garbal* (ek.), *herbal*, *zabal*. Irakurlea saia bedi **-bal*-etik esanahiren bat ateratzen. Gure aldetik, adjektiboa dela uste dugu. *Z-p* lotura tinko mantentzen da. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**.
- *ezti* < *(*h*)*ez-tí* edo *(*h*)*ez-dí*. Lehen osagairako, ik. *erle*. Formak jatorriz identikoak izatekotan, ez dugu uste *ez-kur*-en *(*h*)*ez*-arekin zerikusirik duenik. Bigarren osagaia **-ti* (*gu-ti*, *goi-ti*, *bei-ti*, *seta-ti*) nahiz **-di* (*er-di*, *han-di*, *lo-di*)

¹²² Formaren aldetik, *ezkur* dialekto guztietan agertzen da. Baditugu gainera lap. *hezkur*, Mic. *eskur* «ezkur» eta Cap. *eskur* «zuhaitz». Esanahiaren aldetik, RS. *ezkur* «zuhaitz», Cap. *eskur* «zuhaitz» eta *ezkur* «zuhaitz», baina Mic. *eskur* «ezkur», Pouv. *eskur* «ezkur» eta Etx.-Zib. *ezkur* «ezkur». Dena delarik ere, logika «zuhaitz» > «ezkur» norabidearen alde dago. Hortaz, bizkaiera zahararen formak arkaismo bat direlakoan gaude.

¹²³ Konpara bitez Saug. *zuhandur*, gip. (Ataun) bizk. (Oñate) *zuandor*, gip. (Arrona) *zumandor*, arab. (Otazu) *zurandor*, zeinen esanahia «zur, zuhaitz doilor > zuhandor “Cornu sanguinea”» den (ik. Mitxelena 1969: 102).

¹²⁴ Hipotesi hau pikutara doa bizk. (jadanik RS-en) *zozpal* (*zotz-* + **-bal*) forma zaharrena baldin bada, Mitxelenak *FHV*-n iradoki zuen legez (1977a: 291). Baina *ezpal* orokorra da. Baliteke bi erro ezberdin izatea.

izan daiteke fonetikoki.¹²⁵ *Z-t* lotura ondo mantentzen da. Egitura: **izen-atz., atzizkiduna, endozentrikoa.**

- *gibel* < **gi-bél*. Hau da, *gi* «haragi (?)» + *bel* «beltz» (ik. Lakarra 1995: 192). Lehen osagaia *gi-zon*, *gi-zen*, *gi-berri*, *gi-harre* eta *hara-gi*¹²⁶ hitzetan daku-sagu. Bigarrena, *ar-bel*, *goi-bel*, *os-pel* eta *u-bel* hitzetan. Haatik, lexiko historikoan ez du ez bata ez besteak bizirik iraun. Ez dirudi *i-b* loturan deus galdu denik. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa.**
- *gizen* < **gi-zén*. Lehen osagairako, ik. *gibel*. Bigarrena *zezen*-en agertzen bide da (ik. Lakarra 2002a: 432). Honen forma zaharra **zen* zen. Erreduplikatuak jatorrizko esanahia mantendu baldin badu, «zezen» esan nahi izango du. Konposatu osoaren esanahia ez da batera erraza. Horra hor gure aierua: «haragi asko duen, zezen bat ematen duen». Ez dugu uste *i-z* loturan deus galdu denik. Egitura: [**izen-izen**], **koordinatua (?)**, **exozentrikoa**. Kasu honetan, **gi-* gizenaren haragi-gehiegikeriari dagokio; **-zen*, bere aldetik, nola-baiteko ironia, zeinaren bidez gizona dena animaliarekin konparatzen den. Beraz, hau «metonimia geminatu» bat dugu. Gauza bat adierazteko, berarekin zerikusi metaforikoa duten bi hitz aipatzen dira. Bi osagaiak koordinazioan daude, baina koordinazio hau ez da sintaktikoa (X eta Y), logikoa baizik (X, Y).
- *gizon* < **gi-zón*. Lehen osagairako, ik. *gibel*. Bigarren osagairako, Lakarrak Meilleten lat. *homo* «gizon» < *humus* «lur» etimologiarekiko paralelismo bat iradokitzen du, erreserba handiz.¹²⁷ Egungo euskaraz *zohi* (< **zon-i*) dugu. Ustez, *gi-zon*-en aurkitzen dugun **-zon*-a hitz hau izango litzateke, konposakeran luzapen morfologikorik ez duela. Dena den, agian badaude zailtasun fonetikoak.¹²⁸ Etimologia hau onartuz gero, honako esanahi hau proposatuko genuke: «haragiz eta zohiz egindako». Egitura: [**izen-izen**], **koordinatua (?)**, **exozentrikoa**. Egituraren aldetik, *gizen* bezalakoa litzateke. Ik. *gizen*.
- *gogo* < **go-gó*. Ez dakigu zerekin konpara daitekeen **go* erro-silaba. Egitura: **izen-izen, erreduplikatua, endozentrikoa.**
- *gogor* < **go-gór*. *Gor*-ek egungo euskaraz bizirik dirau. Egungo forma jatorrizko erro-silabaren jarraipena dela baieztatzeak semantikoki erabat bidezkoa dirudi. Erreduplikazio hau erabatekoa izatekotan, disimilazioa gertatu da. Egitura: **izen-izen, erreduplikatua, endozentrikoa.**

¹²⁵ Gogora dezagun Lakarraren ustetan *-ti* atzikia testuinguru ahoskabeetan gertatzen den *-di* horren lexikalizaziotik sortzen dela (ik. Lakarra 2002b: 426). Beraz, kasu hau horietariko bat izango litzateke.

¹²⁶ *Hara-gi*-n, **gi* lexema hirugarren silaban agertzen da. Hau gure hipotesiaren aurka bide dago. Hona hemen nolabaiteko konponbide bat: konposatu hau garai batean sortuko zatekeen, zeinean konposatuen lehen osagaiak jadanik bi silaba eduki zitzakeen baina bigarren osagaia monosilabikoa izan zitekeen. Nola **beso-pé* > **besa-pé* > *besápe*, hala **haro-gí* (edo beste bokal batekin) > **hara-gí* > *harági*. Lakarraren ustetan (ahozko komunikazioa), *haragi* < **ero-gí* «hildako gaia».

¹²⁷ Gizakia zohiz egindako izaki bat den mitoa kultura anitzetan dago. Kasu honen berezitasuna da giza-natura bi eratan interpretatzen dela, bata errealista, bestea metaforikoa. Espero genezakeen dualtasuna gorputz/arima-modukoa da, baina aurkitzen ditugun bi terminoak materiaren eremuari dagozkio.

¹²⁸ Ik. Lakarra (2002a: 435-436). Zailtasunak konposakeran agertzen den aldaerarekin (*giza-*) datozkigu.

- goibel* < **goi-bél*. Hau da, *goi* «goi, goialde» + *bel* «beltz». Jatorrizko esanahia «zeru estali» edo izango zatekeen. Ez dirudi *i-b* loturan deus galdu denik. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. Konposatu honek erakusten digu zeinen ezberdin izan daitezkeen konposatu batek bereganatzen dituen esanahi exozentrikoak, hau da, nola jatorrizko esanahi endozentrikotik interpretazio anitz egin daitezkeen, honela irudizko adiera berriak sorraraziz. Behe-naf. gip. lap. *goibel* «goibel»-ek esanahi endozentrikoa mantendu duen bitartean, goi-naf. (aezk.) *goibel*-ek «hodei» eta behe-naf. *goibel*-ek «itzaltsu, ilun; goibel, triste» esanahiak bereganatu dituzte.
- hamar* < **han-bór*. Lakarraren etimologia espekulatibo samar honen arabera,¹²⁹ lehen osagaia *han-di*-n, *a-ker*-en, *a-huntz*-en eta *a-hari*-n aurkitzen dugun berbera izango litzateke, eta bigarrena *en-bor*-en, *zil-bor*-en, eta *bor-tz*-en aurkitzen duguna. Fonetikoki, **n-b* lotura > *m* igarotzea arazorik gabe uler daiteke (ik. *zimel*, *zimur*). Ustezko **o* > *a* aldaketa bigarren silaban, *r*-ren aurrean, hitz disilabikoetan lehen bokala *a* denean, harmonia bokalikoaren prozesu-moduko zerbait dirudiena, Mitxelenak *az-kar*-erako postulatzen du,¹³⁰ eta Lakarrak *zabar*-erako.¹³¹ Lexiko honetan agertzen zaizkigun **han* guztiak elementu berbera baldin badira, orduan **han*-ek izan zezakeen esanahia oso malgua izan zitekeela onartu beharko dugu. Honek ez gaitu harritu behar hitzak jatorriz nolabaiteko esanahi tabuistikoa bazuen. Honela, **han-ker*-en, **han-ari*-n **han-huntz*-en esanahia «lau hankako animalia» izan zitekeen, baina *han-di*-n «masa handi» edo honelako zerbait. Hemendik agian beste esanahi bigarrenkari bat garatuko zatekeen, «tope, gehienezko» edo, eta batzuetan, testuinguruaren arabera, «hamarreko». *Bor-tz*-en, Lakarrak **bor* «borobil» + *-tz* atzizkia, *beltz*-en agertzen dena eta kasu honetan partizipio-moduko zerbait izango litzatekeena.¹³² Esanahi osoa, beraz, «hamarreko borobil, amaitu» edo izan liteke. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea**(??), **endozentrikoa**.
- handi* < **han-dí*. Lehen osagairako, ik. *hamar*. Lakarrak iradokitzen du **han* hau eta *an-dots*, **han-huntz* eta abarreko hitzetan agertzen dena elementu bera direla (ik. 2002a: 435). Bigarrenari dagokiola, Lakarraren aburuz < **ti*, *goiti*, *beiti*, *setati* eta abarreko hitzetan. Baina, esan dugun legez, atzizki hau eta *-di* jatorriz kokalekuaren araberako aldaerak izango ziren.¹³³ Edozein kasutan esanahi singulatzaila du. Esanahi osoa «han»-en moduko» edo izan liteke. *Andots*-en eta *andur*-en bezalatsu, *n-d* lotura ondo mantentzen da. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**.
- barri* < **harr-í*. Lehen osagairako, ik. *arbel*. Bigarren osagaia *-i* atzizkia da. Gure ustetan, lexiko zaharrean sarritan esanahi singulatzaila zuen, hemen kasua den legez (bai eta *zerri*-n eta *herri*-n ere, adibidez). Beste batzuetan,

¹²⁹ Ik. Lakarra (2002a: 434, 2002b: 426-427).

¹³⁰ Ik. Mitxelena (1977a: 71), non *azkar* < *(*h*)*az-kor* (bizk. erronk. *azkor* «hazteko joera duen»).

¹³¹ Ik. Lakarra (2002a: 436), non *zabar* < **zan-(k)or*.

¹³² Nola esp. *redondo* > *redondeado*, hala **bor* > *bortz*. Nolabaiteko amaierako atzizkia zenbaki honetan lat. *quinque*-n ere dakusagu.

¹³³ Erronk. zub. (*h*)*andi*. Ik. Mitxelena (1955: 62) eta (1977a: 356).

partizipio-esanahia izan dezake (**gal-i* (?) «gari»).¹³⁴ Badirudi bestalde partizipio-esanahi hau nolabait zenbait kolore-izenetan dagoela (ik. *zur*). Egitura: **izen-atz., atzizkiduna, endozentrikoa.**

- *ibar* < **ur-bár*.¹³⁵ Lehen osagaia, *ur*. Bigarrena, **bar* «behe, behealde», *bular*-en ikusi dugu. *Barr-u*-n ere, agian, isolaturik luzapen morfologiko bat gehitzen zaiolarik. Esanahi osoa, beraz, «ur-behealde, uraren behealde» izan liteke. Konposatu honen fonetikarako, ik. *ibi*. *R-b* loturan, kasu honetan dardarkaria disimilazioz erori da (ik. *arbel*). Egitura: **izen-izen, menpetasunezkoa, endozentrikoa.**
- *ibi* < **ur-bi*. Lehen osagaia, *ur* «ur». Bigarrena, **bi* «bide» edo **bi* «bi». Beraz, «ur-bide, uraren bide», edo «bi ur (?)». ¹³⁶ Konposatu honen fonetika Mitxelena azaldu zuen.¹³⁷ *R-b* loturarako, ik. *arbel*.¹³⁸ Kasu honetan ez dago *r*-rik bigarren osagaian, baina kasu honetan badirudi dardarkariaren galera lexikoki baldintzatuta dagoela. Egitura: **izen-izen, menpetasunezkoa, endozentrikoa.**
- *idi* < **di-dí*. Antzaenez, animalietan edo animalien inguruko lexikoan erreduplikazioaren baliabidea joria da. Zalantzakoa da **di* hau *ar-di*, *er-di*, *ez-ti*, *lo-di* eta abarreko hitzen atzizkiarekin pareka dezakegun. Egitura: **izen-izen, erreduplikatua, endozentrikoa.**

¹³⁴ Ik. Lakarra (2002a: 436). Halaber, Traskek (1990 eta 1995) hainbat aditz-partizipiotan agertzen den *-i* (*e-torr-i*, *i-bil-i*, *i-kus-i*) hori atzizki honekin lotzen du.

¹³⁵ Ik. Lakarra (2002a: 435) eta Mitxelena (1977a: 76).

¹³⁶ Zenbait galdekizun gurutzatzen dira hemen. Batetik, *-bi* hau *bide*-rekin parekatu behar den ala ez (ik. Mitxelena 1977a: 412). Bestetik, eta aurrekoen edozein kasutan, *-bi* zenbakiarekin parekatu behar den. Eta hirugarrenik, *bide*-k etimologia erromanikoa duen (*Via ad Oiaso* > *Bidasoa* bezalako izenetatik zabalduko zatekeen, ik. Mitxelena 1955: 74), eta bide batez *-bi*-k ere bai (< lat. *via* (?), edo aipatu jatorri erromanikoa duen *bide*-ren murriztea). Gure planteamendutik, erakargarri suertatzen zaigu proposatzea *bi*, aitzinako erro monosilabikoa izaki, forma monosilabikoa agertzen zela menpetasunezko konposatuaren bigarren osagaian (honela egitura disilabiko bat sortuz: **ur-bi*, **zur-bi*), baina adjektibo bat hartzen zuela konposatu deskribatzaileetan, orobat egitura disilabiko bat eratzeko. Kasu honetan, baliteke jatorrizko forma hori *-der* izatea (**bi-dér*). Geroztik, *-r* galduko zatekeen, agian konposakerako egituren eraginpean (nola *adar* > *ada-begi*, hala *bider* > *bide-zabal*, esaterako). *Bider* hitzean, ordea, dardarkaria galduko zatekeen (ik. Mitxelena 1977a: 62, non adierazten den “bide” eta “bider” adierak batzuetan harreman estuan daudela, irl. zah. *séi* “bide” eta got. *sinth*- “bider” formen arteko erkaketak iradokitzen digun legez). Era honetan, beharbada beste adibideetan ere dakusagun forma monosilabiko eta disilabikoaren arteko txandaketaren parekoa izango litzateke (**ur-bár* baina *barr-ú*, *la-búr* baina *bur-ú* (?); era berean, **ur-bí* / **zur-bí* baina *bi-dér*), beti egitura disilabiko deuterotoniko bat osatzeko helburuz. Nolanahi ere, onartu behar da hipotesi honek zailtasun ugari dituela. Lehena, *bide* konposakerako eraikuntzetatik eratorritzea arbitrario gerta daiteke. Bigarrena, agian *bider*- baten konposakerazko emaitzarik zentzudunena *bida*- litzateke (ik. Mitxelena 1977a: 338; *izter* - bizk. *iztai*, *izte(g)i* (> **izta-egi*), behe-naf. *iztapeka*, behe-naf. erronk. zar. *iztazain*, baina zub. *ixtezán* eta Dech. zub. *ixterbegi*). Hirugarrena, RS. *orbide* “ibilera” edo *ubide* bezalako formak arkaismoak badira, kontuan hartzeko posibilitatea izango litzateke aztertutako dugun *-bi* hori *-bide* baten murriztearen emaitza izatea (edozein kasutan, **or*-edo **u(r)*- + *-bide* lotura lexikalizazio disilabikoen ondorengo garai batean ere gertatu ahal izan da).

¹³⁷ Ik. Mitxelena (1977a: 75-76). Funtsean, dioena da *ur*- konposatu zaharretan *u*- formapean aurkezten dela eta ondoren «ezpainkari + *i*» jarraituz gero, *u* > *i* noizbehinkako aldaketa gertatu dela: behe-naf. Oih. *ibi*, lap. *ibide*, *ibiri*, *ipide*, bizk. *ibitu* «baretu (min bat)». Salbuespen ugari daude: behe-naf. lap. *ubi*, zub. *übi*. Baina konposatu honetatik *i*- (< *u*-) beste zenbaitetara hedatu bide da, non ez dagoen *i*-rik ondorengo silaban: *i-bar*, *i-bai*.

¹³⁸ Dena den, badirudi zenbait kasutan loturaren emaitza ez dela fonetikaren mende, baizik eta lexikoki baldintzatuta. Lehen osagaia *ur*, *lur* eta *zur* denean, dardarkaria beti erortzen da.

- *ipurdi* < **ib-érdi*. Hauxe dugu Lakarraren aierua.¹³⁹ Honen arabera, lehen osagaia *ibi* da (ik. bertan), zeinetan azken bokala galdu den beste konposatu baten lehen osagaia izateko. Esanahi osoa, beraz, «erdian dagoen «erdian dagoen 'ibi'». Bokal aurretonikoa erortzen da eta lehen lexemaren amaieran leherkaria ahoskabetu egiten da. Kasu honetan kronologia erlatiboa zein den azpimarratu beharra dago. Bai *ibi* (< **ur-bi*), bai *erdi* (< **ber-di* (?)), garairik zaharrenean eraturako konposatuak dira (aurre-aitzin-euskara izendatu dugunean). **Ib-érdi*, ordea, geroagoko garai batean sortua da eta bi aurreko osagai disilabiko lexikalizatuen elkartzetik zuzen-zuzen irteten da (< **ibi-érdi*-ren bitartez). Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. Egituraren aldetik, hau **han-huntz* bezalakoa da, hots, atzekoz aurrera jarritako «tatpuruşa» bat.
- *labur* < **lar-búr* (?).¹⁴⁰ **La(r)*-elementu bat bizk. gip. *lakar*-en eta gip. goi-naf. *lakatz*-en aurkitzen dugu (ik. *lakar*). Zalantzakoa da **la(r)*-honekin zerikusia duen, baina hau ez da ezinezkoa. Elementu hau *larr-e*-ren aldaera monosilabikoa izan liteke (?). Halaber, **-bur* elementu bat Harr. Larr. *limur*-en (egungo *limuri*, Larr. *linbur* (!)) agertzen zaigu, bai eta *samur*-en eta *zimur*-en ere (ik. bertan). Lehen osagaiko kokalekuan, ik. *muker*. Bestalde, *bur-u*-k **-bur* honekin zerikusia izan lezakete, baina egia esan ez da inolako harreman semantikorik inon ikusten. *Limur*, *samur* eta *zimur* konposatuetatik **-bur*-erako ondoriozta daitekeen esanahia «leun» izan liteke. *R-b* loturarako, ik. *arbel*. Baina kasu honetan tartean *-r*- bat egotekotan disimilazioaren bidez galdu da. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea**, **endozentrikoa** (??). Aurreaitzin-euskararen garaitik konposatu honen semantikak pairatu ahal izan dituen joan-etorriek jatorriz endozentrikoa ala exozentrikoa den galdera izugarri zailtzen dute. Gure ustea da ustezko **lar-búr* honek jatorriz erabat bestelako esanahi bat zuela, endozentrikoa, eta **izen-adj.** egiturakoa. **La(r)*-elementurako, ik. *lakar*. Bigarrenari dagokiola, aieru arin bat aurkeztuko dugu: **-bur* elementua *limur*-en, *samur*-en eta *zimur*-en agertzen den berbera baldin bada, «leun» esanahia eduki dezake. Honela, **-bur* eta **-kar* «latz, lakar» (ik. *lakar*) adjektibo antonimoak izan zitezkeen, eta **la(r)*-ekiko konposakeran oposaketa semantiko hau azaleratzen zen. Geroztik, lexikalizazio disilabikoa gertatu denean, *lakar*-ek nola edo hala jatorrizko esanahi honen semantikaren aztarna mantendu duen bitartean (izen- nahiz adjektibo-moduan), *labur*-ek aldaketa atzemanekin bat pairatu eta erabat bestelako esanahi bat jaso du (adjektibo bihurturik).
- *lakar* < **lar-kár*.¹⁴¹ Lehen osagaia agian *labur*-en eta gip. goi-naf. *lakatz*-en aurkitzen dugu. Esan dugun legez, agian *larr-e*-ren aldaera monosilabikoa da.

¹³⁹ Ik. Lakarra (2002a: 436). Era askotako bokalismoak aurkitzen ditugu (bai eta esanahi ezberdinak ere, baina bigarrenkariak): bizk. gip. goi-naf. behe-naf. lap. *ip(h)urdi*, goi-naf. *epurdi*, bizk. *iperdi*, *eperdi*, RS. *ipirdi*. *Eperdi* eta *ipirdi* formek harmonia bokalikoak eragindako nolabaiteko asimilazioa egon dela erakusten digute: *iperdi* > *ipirdi*, eta gero *ipirdi* > *ipurdi* disimilazioz.

¹⁴⁰ Konposatu honi eta jarraian datozkigun beste batzuei (*lakar*, *lodi*, *makal*, *maker*, *makur*, *muker*, *mukur*) dagokiela, funtsean irizpide formalak besterik ez dugu ezarriko. Semantika arras iluna da eta, beraz, hitz hauen inguruko aieruak bereziki espekulatiboak konposatu dira. Lehenik eta behin, ez da deus ziurta diezakegunik hitz hauek guztiak ez direla eraketa berriak.

¹⁴¹ Forma hau Mendebaldean bakarrik agertzen da, baina toponimiak erakusten digu orokorra dela.

Bigarren osagaia gip. goi-naf. *makar*-en eta *zakar*-en ager liteke, «latz, lakar» esanahiaz. Esandakoaren arabera, *a-k* loturan *-r-* bat disimilatu da, nahiz eta orokorrean *r-k* lotura tinkoa izan (ik. *oker*). Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea, endozentrikoa** (??). Ohartarazi nahi genuke bai *lakar*-en bai *lakatz*-en aldaera dialektaletan landare-munduarekin zerikusia duten izenezko esanahiak agertzen direla: bizk. *lakar* «adabegi», bizk. gip. *lakatz* «lakatz, mor-kots, gaztainaren oskol arantzatsu». Hipotesi moduan honako hau espekulatu-tuko dugu: **lar* landare-munduko izen bat zen («adabegi, azal latz (?)», edo, errazago, «larre»). Honi **-kar* epitetoa atxiki zaio oin yanbiko bat osatzeko. Bai *lakar*-en bai *lakatz*-en, lexikalizazio disilabikoak bi emaitza eman ditu; bata izenezkoa (endozentrikoa), bestea adjektibozkoa (exozentrikoa).

- *lakatz* < **lar-gátz*. Forma hau bi dialektotan agertzen da (bizk. gip.). Lehen osagairako, ik. *lakar*. Bigarrena agian bizk. gip. goi-naf. *makatz*-en, bizk. gip. *lokatz*-en, bizk. gip. *mikatz*-en¹⁴² eta bizk. gip. *lokatz*-en aurki genezake eta «lakatz, zatar» esanahia izango luke. Gure aierua, beraz: «adabegi lakatz > lakatz». Hemen disimilazioak ez du balio *-r-*ren galera azaltzeko, baina uste dugu **la-* hau eta *la-bur*-en eta *la-kar*-en agertzen dena elementu bera direla. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea, endozentrikoa** (??).
- *lodi* < **don-dí* (??). Lehen osagaia iluna da. Bizk. gip. *lokatz*-en badago **lo-* bat, agian honekin pareka litekeena, Meilleten etimologia parafraseatuz (ik. *gizon*). Lotura hau zuzena izatekotan, elementu hau *lohi* / *-doi* historikoa izan liteke, forma zaharra **don-i* (??) izanik.¹⁴³ Bigarren osagaia *ardi*-n, *erdi*-n, *ezti*-n, *handi*-n eta *zaldi*-n dakusagun **-di* atzizki singulatzaila izan daiteke. Esanahia, beraz, «materiaz egindako izaki» edo honelako zerbait izan liteke (?). Bestalde, badirudi *n-d* loturak mantendu beharko zukeela. Ik. *andots*, *beldur*, *ardi*. Beraz, agian, **don-dí*-ren orde **do-dí* zilegiago litzateke. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna, endozentrikoa**. Geroztik, hitz honek adjektibozko esanahi exozentrikoa hartu du.
- *lokatz* < **don-gátz* (??). Lehen osagairako, ik. *lodi*. Bigarreneko, ik. *lakatz*. Esanahi osoa, «materia zatar» izan liteke. Lehen osagaia egiaz **don* izatekotan, *-n-* horren erorketa erregularra litzateke. Ik. *aker*. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea, endozentrikoa**. Hau honela izatekotan, konposatu hau gaurdaino endozentriko mantenduko zatekeen.
- *makal* < **ba-gál* (?).¹⁴⁴ **Ba-* (?) elementu bat bizk. gip. goi-naf. *makatz*-en, gip. goi-naf. *makar*-en, bizk. zah. *maker*-en eta *makur*-en dago, ez hala-

¹⁴² Bizk. gip. *minkatz* ere badugu (< **bin-kátz*). Kontuan har dezagun ustezko **-gatz* hau egitura morfo-fonemikoaren aldetik bitxia dela. Alde batetik, **-dóts*-ek bezala TVS egitura du (eta ez TVR). Beste alde batetik, baliteke **-gatz* hau *gaitz* besterik ez izatea, eta egitura hau TVWS are bitxiago litzateke. Ohar gaitzen, halaber, zenbait dialektotan *gaitz*-ek «handi, eskerga, sekulako» balio duela.

¹⁴³ Akit. *LOHISI*, *LOHIXI* eta *LOHITTON* lekukotasunek forma honekin zerikusia izanez gero, ordun **d-* > *l-* aldaketa akitaniar inskripzioak baino zaharragoa litzateke. Nolanahi ere, bitxiena hemen ez da hori, *-VhV-* (eta ez *-VnV-*) aurkitzea baizik. Erka bitez mod. *sehi* - *sen-ar* : akit. *SENI-*. Bokalen arteko sudurkaria ezin izan da inola ere hain goiz erori. Hortaz, *LOHI*-k bi analisi izan ditzake: a) *loh-i*, non *-i* atzizki singulatzaila litzatekeen; b) *lo-hi*, non bi osagaiak lexemak lirartekeen. Bi aukerak erabat ilunak dira eta hitz honen arazoan barrena sartzeari korapilatsuegia deritzogu.

¹⁴⁴ Hitz hau bizk., gip. eta goi-naf. dialektotetan agertzen da.

beharrez *makal*-en aurkitzen dugun berbera. Bigarren osagaia *argal*-en dagoen berbera baldin bada, leherkariak ozena izan beharko du eta «eskas» edo hone-lako zerbait esan nahi lezake. Ez dugu uste *a-g* loturan deus erori denik. Teorikoki, *-l* bat disimilazioz erori ahalko zatekeen, baina hau sineskaitza da. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea**, **endozentrikoa** (??). Hemen ezar dezakegun aierua *lakar*-erakoaren antzerakoa da (ik. *lakar*). **Ba-(?)* «zuhaitz mota», «fruitu-mota» edo honelako zerbait izan zitekeen garairik zaharrenean. Honi **-gal (?)* «eskas (?)» eta **-gatz* «lakatx, zatar» epitetoak atxiki zitzaizkion oin yambiko bana osatzeko, eta bi kasuetan lexikalizazioak izenezko esanahi endozentriko bana eta beste adjetibozko esanahi exozentriko bana sorrarazi ditu. Ohartarazi nahi genuke esanahi hauek guztiak hiru dialektotan (bizk. gip. goi-naf.) existitzen direla, sarritan ñabardura ezberdinak erakusten badituzte ere.¹⁴⁵

— *maker* < **ba-kér (?)*. Hitz honetarako bizkaiera zaharren lekukotasuna besterik ez dugu. **Ba-* osagairako, ik. *makal*. Gip. goi-naf. *makar*-en eta *makur*-en ere ager liteke, baina hau guztia ikaragarri teorikoa da. Bigarren osagaia, ostera, bakuna da (ik. *aker*). *A-k* loturarako, ik. *makal*. Teoriaz, hemen *-r* bat erori ahal izan da. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea**, **endozentrikoa** (??). Hemen ere **ba-* elementua «zuhaitz mota», «fruitu-mota» edo honelako zerbait baldin bazen, ez bide da inon izenezko esanahi endozentrikoaren aztarnarik. *Makar*-en aurkitzen dugun uestezko **ba-* berbera izatea, ostera, zalantzazkoa da.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Honen inguruan, Lakarrak dio (2002b: 419): «Michelena trata *ma-* y *mu-* como pseudoprefijos fonostilísticos cuyo valor y forma inicial resulta difícil de precisar; tal vez *bebe* «(de)bajo» y *buru* «cabeza» resultaran candidatos con posibilidades tanto formal como semánticamente». Baina gure ustetan *bebe*-k ezin azal dezake *makal*-en, *makatz*-en eta agian *makur*-en eta *maker*-en agertzen den landare-munduko esanahia. Ez dugu baztertu behar jatorrizko **ba-* bat zegoen hipotesia, gero non-nahi sortuko ziren *m-z* hasitako forma expresiboekin korapilatuko zatekeena. Bestalde, Lakarraren arabera (ik. 2002b: 426) **ba*-ren erro-egitura ez zaio erro-morfemetan ohikoa denari (CVC-ri) ondo egokitzen. Baina begira *sa-*, *su-*, *gi-*; hitz isolatuen artean, *ke* eta *su* ditugu; erreduplikatuetan, erro ez-erreduplikatuaren artean **zo*, **di* eta **go* ditugu. Erro-morfemak ezin zuela CV egitura izan behintzat eztabaidagarria da. Dena den, baliteke jatorrizko errotik ozen bat (*-r?*) erori izana.

¹⁴⁶ Mitxelenaen ustetan (1977a: 70) *makar* < bizk. *bekar*, esanahi berberaz. Kasu honetan, bi silabako lehen osagai batek eta silaba bakarrek bigarren osagai batek osatuko lukete konposatua. Hau da: **begi-* + **kar* > bizk. *bekar*. Emaizta hau gure bigarren azentu-arauak aurrerango luke. Hemen *m-z* hasitako euskal hitz zaharrei buruzko oharkizun bat azaltzea komeni zaigu. Corpus honetan aurkeztu ditugun *m-z* hasitako hitz orotarako balio du. Mitxelena (1977a: 274-277) azaltzen du nola aitzin-euskaraz fonema-moduan existitzen ez zen *m-a*, *m-z* hasitako maileguak jaso ahala fonema bihurtu zen eta halako lexiko expresibo batean ugalduz joan zen (275-276): «Entre los que tienen esa inicial abundan por el contrario los nombres de peces, de aves marinas, de plantas y animales terrestres generalmente pequeños (*muskar* «lagarto», sul. *súsker*, etc.), y los adjetivos que denotan defectos: vizc. ant. *maker* «contrahecho», a.-nav. «desabrido, gruñón» (cf. a.-nav. *moker* «duro», a.-nav. guip. vizc. *muker* «terco, esquivo», Pouv. «soberbio»), vizc. *mekel* «débil» (cf. *makal* «débil, enfermo»), *memel* «insignificante», guip vizc. *mirrin* «endoble, raquítico», com. *mot(h)el* «apagado, flojo, poco vivo» (según Leïç. equivale a *neques minço combat* «mogilálos», cf. a.-nav. guip. sal. *totel* «tartamudo»), vizc. *mukul* «corto de carácter», a.-nav. b.-nav. lab. sal. *murriz* «corto, pelado» (cf. *urri* «escaso») y muchos más». Kontua da hain korapilatsua den lexiko batean, non imitazio expresiboak, asimilazioek, disimilazioek, analogiek eta bestelako baliabideek oinarritzko eginkizuna betetzen duten, ez dagoela inolako berreraiketa serioirik postulatzerik. Zalantzarik gabe, prozesu hauek guztiak analisi diakronikoa ikaragarri uhertzen dute, baina hona hemen bi arrazoi, zeinengatik ez deritzogun erabateko zentzugabekeria **ba-* erroa zaharra izan daitekeela eta «zuhaitz», «zuhaitz-mota» edo landare-munduari buruzko nolabaiteko esanahia eduki zezakeela iradokitzeari: a) *makal* eta *makatz* hiru dialektotan agertzen dira eta hiruretan «zuhaitz-mota», «fruitu-mota» edo landare-munduaren ingu-

- *makur* < *ba-gúr* (?). Lehen osagaia *makal*-en, *makatz*-en eta *maker*-en (??) ager liteke (ik. *makal*, *maker*). Bigarreneko, ik. *ezkur*. *A-g* loturarako, ik. *makal*, baina hemen ere, teorikoki, *-r-* bat disimilazioz erori ahal izan da. Egitura: **izen-adj.** (??), **deskribatzailea**, **endozentrikoa** (??). Hemengo *ma-* iradoki dugun **ba-ri* («zuhaitz», «zuhaitz-mota», «fruitu-mota»...) baldin badagokio, hau topatzen dugun bigarren kasua izan liteke, non eremu lexiko honen izen monosilabiko bati **-gur* epitetoa datzekion. Ik. *ezkur*. Haatik, kasu honetan adjektibozko esanahi exozentrikoa soilik mantenduko zatekeen.
- *muker* < **bur-kér* (??). Lehen osagaiaren dardarkaria arras zalantzakoa da, baina postulatzekotan, **bur* elementua zerbaitekin erka genezake. Alde bate-tik, **-bur* «leun (?)» epitetoa dugu (ik. *labur*). Bestetik, *buru*-n baliteke *bur* erroa + luzapen morfologiko bat egotea. Luzapen hau ez litzateke konposatu disilabikoetan agertuko (ik. *bular*). Bi erro hauek ezberdinak izatekotan (eta gure ustetan hau egiantzekoena da), hemengo **bur*-a bigarrenari legokioke. Kasu honetan, jatorrizko esanahia «buru txar > buru txarra duen > muker» izango litzateke.¹⁴⁷ *R-k* loturarako, ik. *oker*. Kasu honetan, dardarkaria disimilazioz eroriko zatekeen. Egitura: [**izen-adj.**], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. «Gorputz-parte + adjektibo» egiturako beste bi konposatu zahar *oker*-en eta *ortuts*-en aurkitzen ditugu.¹⁴⁸
- *odol* < **do-dól*. Ustezko jatorrizko **dol* elementua ez bide da gainerako lexikoan inon agertzen. Aitzin-forma **dol-dol* izatekotan, lehen *l-*a disimilazioz erori da. Ik. *beldur*. Egitura: **izen-izen**, **erreduplikatua**, **endozentrikoa**.
- *oker* < **or-kér* (ik. Lakarra 2002a: 433). Lehen osagaia konposatuetan agertzen den *oin*-aren forma izan daiteke (ik. *jaun* / *jauregi*, *oiban* / *oiharbide*, *soin* / *sorbaldá*). Bigarreneko, ik. *aker*. Esanahia, beraz, «oin oker > oina oker duen > oker» izan liteke. *R-k* nahiz *r-g* loturek sendoak dirudite bizk. guip. *orkatil*, eta *harkaitz* gogoan hartzen baldin baditugu. *Oker*-erako, Lakarrak disimilazioa markatzen du, non **VrCVr* > *VrCVr*. Egitura: [**izen-adj.**], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. Hau bezalako kasuetan, badirudi konposatuak ez duela endozentriko > exozentriko prozesua pairatu, baizik eta konposatua esanahi exozentrikoa adierazteko zuzen-zuzen sortu izan zela.
- *ordots* < **hor-dóts*. Lehen osagaia agian *urde*-n dakusaguna da. Beste aukera bat *hor* «zakur» da, hemen aukeratu duguna. Kasu honetan semantika ez legoke erabat argi, eta, horretaz gain, dardarkariaren aurreko kokaleku itxian *o* > *u* aldaketa ez dago ondo ulertzerik; testuinguru honetan alderantzizko norabidea (*u* > *o*) logikoagoa bide da, eta beraz printzipioz *urde* zaharragoa dela postulatzek bidezkoagoa dirudi (ik. Mitxelena 1977a: 62-63). Bestalde, pentsa liteke *orkatz*-en ageri den lehen elementua berbera dela (ik. *orkatz*). Baina orduan, zer da jatorriz **or-* hau? Aintzinako **hor* bat, «zakur», ala esanahi ze-

ruko esanahia erakusten dute (ik. *makur*, non iradokitzen dugun hemen ere **ba-* elementua berbera izan daitekeela); b) ustezko erro honi datzekion **-gal*, **-katz* eta **-gur* (?) epitetoek itxura zaharra dute.

¹⁴⁷ Konpara bitez esp. *cabezón*, *cabeza de chorlito*; ing. *pig-headed*; al. *dickeköpfig*. Halaber, konpara bedi antzerako esanahia duen Harizim. *burgaitz*.

¹⁴⁸ *Mukur*-ek eta duenialioek etimologia erromanikorik ez baldin badute, *muker*-ekin pareka liteke, baina esanahiak zalantzakoa dirudi.

- haztu gabeko **(h)ur*, zeinaren bokala *_rT-* testuinguruan ireki den? Bigarren osagairako, ik. *andots* eta *bildots*. Esanahia, beraz, «“hor” ar» edo «“(h)ur” ar» izan liteke. *R-d* loturarako, ik. *ardi*. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. Konposatu honetan, izenari atxiki zaion epitetoak balio klasifikatzailea (ez erredundantea) du. Ik. *andots*. Hitz honek hemen proposatu dugun sistematik sor daitezkeen hautabideak ondo irudikatzen ditu. Lakarraren iritziz,¹⁴⁹ *ordots* < *urde-* + *-dots*, nolabaiteko haplologiaren bidez. Gure ustetan, ordea, *-dots* erro monosilabiko bati atxiki zaio, hau zein-nahi ere den. Beraz, *ordots* < *hor-* + *-dots* edo < *(h)ur-* + *-dots*. Errepikatu nahi genuke ez dagoela kasu bat ere, non epiteto monosilabiko bat (**-bel*, **-bor*, **-dur*, **-ker*, **-kar*, **-gur*...) segurtasunez hirugarren silaban berreraiki daitekeen. Lehen osagaiari dagokionez, aipatu arazo fonetikoak eragozpen serioak badira ere, gogora dezagun *_rT-* testuinguruaren gorabeherak oso ilunak direla. Gainera, logikaren aurka egon arren badirudi *urT-* > *orT-* aldaketa inoiz ez dela gertatzen, *orT-* > *urT-* aldaketa noiz edo noiz agertzen den bitartean.¹⁵⁰ Hortaz, ez dugu baztertu behar *ordots*-en, *orkatz*-en eta *urde*-n *hor* «zakur, lau hankako animalia (?)» + zehaztatzaile (*-dots*, *-gatz*) edo singularatzaile (*-de* (??)) monosilabiko bat ditugun hipotesia.
- *orkatz* < *hor-gätz*. Lehen osagaia, gure ustetan, *hor* «zakur» da. Bigarrenerako, ik. *lakatz*. Esanahia «zakur txar» edo «(lau hankako) animalia basati» izan daiteke. *R-k* lotura sendoa da (ik. *oker*). Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. Berrero ere, hemen «animalia + adjektibo negatibo» egitura topatzen dugu.
 - *orpo* < **or-bó*. Lehen osagairako, ik. *oker*. Bigarrenerako, ik. *albo*. Esanahia «oinaren albo» izan daiteke. *R-b* loturarako, ik. *arbel*. Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**.
 - *ortuts* < **or-t-húts*. Lehen osagaia *oker*-en eta *orpo*-n agertzen dena da. Bigarrena, *huts*. Beraz, «oin huts > oinak hutsik dituen > oinuts». *-T-* epentetikoa ez bada, orduan *ortuts* < **or-túts*, eta **túts*-erako **tʰ-* postulatu beharko dugu (geroztik, **tʰ-* > *h-*). Ik. *azkazal*. Egitura: [**izen-adj.**], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. Honetan ere, badirudi konposatuaren esanahia hasiera-hasieratik exozentrikoa zela.
 - *ostots* < **orz-t-óts*. Lehen osagaia *ortzi* / *ortze* «zeru; Jainko» dugu.¹⁵¹ Bigarren osagaia, *hots*. Baina hemen ere baliteke *-t-* epentetikoa ez izatea eta bigarren osagaiaren zati bat izatea. Kasu honetan, *ostots* < **orz-tóts*, eta beranduago **tots* > *hots*. Beraz, «zeru-hots; zeruko hots». *Ortz-* osagai honen txistukaria *-t-* baten aurrean *-z-* bihurtzen zen (*orz-t-adar*, *orz-t-egun*), gero txistukari honek dardarkariaren artikulagunea hartzen zuen, eta azkenik dardarkaria desager-

¹⁴⁹ Ahozko komunikazioa.

¹⁵⁰ Ik. Mitxelena (1977a: 65): «ronc. sal. *urtuxi*, b.-nav. lab. *urtustu* “descalzado”, cf. *ort(h)uts* “descalzo”, non jatorrizko lehen elementua inolako zalantzarik gabe **or-* den.

¹⁵¹ Isolaturiko hitz-moduan behe-nafarreraz soilik mantendu da. Sobera jakina denez, hitz honen lehen lekukotasuna Aimery Picaud-en hitz-zerrendan dago *Urcia* formapean (XI. mendean, ik. Mitxelena 1964a: 49-51); mende bat beranduago, nafar dokumentu batean aurkitzen dugu: *Orçiren çorita* (Arch. Gral. Nav., 1284; ik. Mitxelena 1964a: 38), non genitiboko formaren arabera, esanahia «Jainko» omen den. Dialekto historiko gehienetan forma honek konposakeran baino ez du bizirik iraun (*ostots*, *oztin*, *ostadar* / *ortzadar*, *ostegun* / *ortzegun*...).

tzen zen (ik. Mitxelena 1977a: 363-365). Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**.

- **otso** < **hor-só* (ik. Lakarra 2002a: 432). Lehen osagaia ziurrenik *hor* «zakur» da (ik. *ordots* eta *orkatz*). Bigarrena, atzizki singulatzaille bat, agian *aita-so-n*, *ama-so-n* eta *itsa-so-n* (??) agertzen den berbera. Dirudenez, zentzu handigarria du. Esanahi osoa, beraz: «zakur handi (perrazo)». Hitz honen fonetikak garrantzizko aipua merezi du. Gure ustetan, aurreneko garai batean [tʰ] afrikaria ozenen atzean agertzen zen /s/ frikariaren aldaera alofonikoa zen. Gerroztik, *r* dardarkaria erori zen eta afrikaria fonema bihurtu zen: /tʰ/.¹⁵² Egitura: **izen-atz.**, **atzizkiduna**, **endozentrikoa**.
- **puzker** < **buz-kér*. Lehen osagaia, Lakarrak *putz*-ekin parekatzen du; ik. (1995: 193) eta (2002a: 434). Bigarrena, **ker* «txar». Beraz, «putz txar > puzker». Ik. *aker*. *Z-k* lotura sendoa da. Ik. *ezker*. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**.
- **sabel** < **sa-bél*. Lehen osagaia, agian *sakon*-en, *samin*-en, *samur*-en eta *saihets*-en ikus daiteke. Konposakeraz kanpo ez da sekula agertzen. Esanahia «sabel, sabelalde; barrualde» izan daiteke. Bigarren osagaia *bel* «beltz» da. *Sabel*-ek, beraz, jatorriz «sabelalde beltz > sabel» edo esan nahiko zukeen. *A-b* loturan ez dirudi deus galdu denik, baina teorikoki *-l* bat disimilazioz erori ahalko zatekeen. Ik. *enbor*, *arbel*, *albo*. Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**.
- **saihets** < **sa-(i)-herts*. Lehen osagaia *sabel*-en ikusi dugun elementua izan liteke. Bigarrena, *herts-i-n* dakusaguna (Lakarra 2002a: 436). Kasu honetan, esanahi osoa «sabelaldeko itxiera» izango litzateke. Loturari datxekiola, Lakarrak iradokitzen du hemen dugun *-i-a* epenetikoa izan litekeela.¹⁵³ Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. Beste interpretazio baten arabera, *herts* adjektibo bat izan liteke, konposatuaren egitura **izen-adj.** izango litzateke, eta esanahia «sabelalde itxi». Haatik, *herts*-ek ez du adjektiboek normalean duten egitura morfo-fonemikoa (TVR), semantika gure ustez **izen-izen** interpretazioaren alde dago, eta, Lakarrak pentsatu legez egungo *etxe-a* < **hertse*-tik badator eta hemengo elementuarekin parekatuta badago, izenezko esanahiari probableagoa deritzogu.
- **sakon** < **sa-kón*. Lehen osagairako, ik. *sabel*. Bigarrena misterioitsua da. Formaren aldetik, **-gon* ere izan liteke. *A-k* loturarako, ik. *aker*. *Sakon*, *sabel* eta *samur* formetan lehen elementua berbera bada, argi dago berreraiketak **sa-*

¹⁵² *-VrʰsV-* > *-VʰsV-* aldaketaren beste adibide bat ziurrenik *herts*-ren aldaera batzuetan dakusagu: RS. Mic. heg. *itsi*, goi-naf. gip. *itxi*, ek. (*h*)*ers*, (*h*)*erts*, goi-naf. (Elc.) *ertxi*; hauek guztiek «itxi» esanahia dute. Lakarrak (2002a: 432) heg. bizk. erronk. *etse* «etxe» ere < **hertse* «itxitura, barruti» eratoritzen du. Lan honetan fonetika-kontuak orokorrean albo batera utzi ditugu, baina bai *bele*-ren kasuan (ik. *bele*) bai honetan lotura fonetikoak nola burutu den zehaztea garrantzitsua da, bertan bokalen arteko kontsonante fortisak nola sortu ziren nahikoa ondo azalerraten baita. Gure aburuz, deskribatzen ari garen garapenean fonologia eta morfologia parekatuak daude: aurreneko garai batean, loturetan sortzen diren elkartzeko fonetikoak alofonikoki interpretatu eta bi erro monosilabikoak analitikoki ulertzen dira. Beranduago, bokalen arteko lotura horietatik (batzuetan aldaketa fonetikoren baten bitartez) kontsonante fortisak fonologizatu eta aldi berean lexikalizazio disilabikoak burutzen dira.

¹⁵³ Goi-naf. eta behe-naf. *saets* ere badugu. *Sai(h)ets*, *sei(h)ets* eta *saets* bezalako formei buruz ari dela, Mitxelena dio (1977a: 176): «Es difícil precisar qué es aquí lo primitivo, aunque nos inclinamos a creer que las formas con *i* son más antiguas por lo general».

izan behar duela. Amaieran *-n- bat balego, *sakon*-en disimilatuko zatekeen, baina seguruenz ez *sabel*-en (ik. *enbor*); *-l- bat balego, *sabel*-en disimilatuko zatekeen, baina ez *samur*-en (< **sa-bur* (?)), (ik. *albo*); *-r- bat balego, *samur*-en disimilatuko zatekeen, baina ez *sabel*-en (ik. *arbel*). Egitura: **izen-adj.**, **deskribatzailea**, **endozentrikoa**. *-Kon / *-gon zer-nahi ere den, konposatu honen bilakaera semantikoa nahikoa ondo susma daiteke. Epitetoak seguruenz «sakon» esan nahi zuen eta berez sakona zen izen bati atxiki zitzaion oin yambiko bat eratzeko helburuaz. Jatorrizko esanahiak izenezko zentzu endozentrikoa nahiz adjektibozko zentzu exozentrikoa konbina zitzakeen, baina euskara historikoan bigarrenak baino ez du bizirik iraun.

- *samin* < **sa-bín*. Lehen osagairako, ik. *sabel*. Bigarrena egungo *min*-a da. Gure ustez, adjektiboa zen, «mingarri» edo. Eginkizun honetaz *samin*-en, *sumin*-en, *ozpin*-en eta *karmin*-en agertzen da, lau kasuetan bigarren osagaiko kokalekuan dago, eta TVR egitura du. Aitzin-forma **bin* bezala berreraiki daiteke arazorik gabe, ondorengo sudurkariak *-b- > -m- asimilazioa eragingo lukeelarik. Nolanahi ere, badirudi adjektibo honek testuinguruak baldintzatutako izenezko eginkizunak ere bete zitzaizela (*min*, *mingots*, *minkatz*...). Esanahia, beraz, «sabel mindu > sabela sumintzen duen» edo izan liteke. *A-b* loturarako, ik. *arbel* eta *sakon*. Egitura: [izen-adj.] (?), **deskribatzailea**, **exozentrikoa** (?). Hemen ere, jatorrizko esanahiak seguruenz bi esanahi zituen, bata endozentrikoa eta bestea exozentrikoa. Bigarrena soilik mantendu da.
- *samur* < **sa-búr* (?). Lehen osagairako, ik. *sabel*. Bigarren osagaiari datxeikiola, *limur* (Larr. *linbur*) eta *zimur* hitzekin erkatzen badugu agian **bur* «leun» bat berreraiki genezake, erreserba handiz. *Labur*-en dakusagun elementua berbera dela formalki lotura bikaina da, baina esanahia ez dago erabat argi (ik. bertan). Kasu honetan hitz-amaieran sudurkaririk ez badago ere, *-b- > -m- aldaketa ondo uler daiteke kontuan hartzen badugu hitz hau espresiboa dela. Jatorrizko esanahia, beraz, «sabel leun > erraiak samurtzen dituen» edo izan liteke. *A-b* loturarako, ik. *arbel* eta *sakon*. Egitura: [izen-adj.] (?), **deskribatzailea**, **exozentrikoa** (?). Esanahiari dagokionez, *samin*-erako esandakoak hemen ere balio du.
- *sukar* < **su-kár*. Lehen osagaia, argi eta garbi *su* da. Bigarrena, agian *lakar*-en, *makar*-en eta *zakar*-en aurkitzen dugun adjektiboa da: «latz, lakar». Esanahi osoa «su mingarri > su mingarria dirudien; su mingarria bezalako mina eragiten duen» izan liteke. Kasu honetan lehen osagaia ezagutzen dugu, eta ez dirudi *su*-tik deus galdu denik. Egitura: [izen-adj.], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. Garapen semantikoaren ondorioz, izenezko esanahia soilik mantendu da.¹⁵⁴ Dena dela, bada beste aukera bat: **kar* hau egungo *gar* izatea. Kasu honetan, berreraiketa **gar* izango litzateke eta mikro-sintaxia azaltzeko bi

¹⁵⁴ Baina ohar bedi kasu honetan endozentriko/exozentriko oposaketa eta *samin*-en eta *samur*-en ikusi duguna bestelakoak direla. Kasu honetan, endozentrikoa ala exozentrikoa izatea *su*-ren zentzuaren araberako kontua da. Ez dago esan beharrik, azpian dagoen esanahia ez dela «su», «bero» bai-zik. Erabilpen metaforiko honek, konposatua exozentriko bilakatzen al du? Hau eztabaidagarria da, baina euskara historikoan geratu dena izenezko esanahia da. Beraz, konposatu hau exozentrikoa izan arren, bere bilakaera endozentrikoena bezalakoia izan da.

- aukera izango genituzke: a) [izen-adj.], zehaztu berri dugun moduan. Honek esan nahi luke **gar* adjektibo bat izango litzatekeela, eta nola edo hala izenezko esanahia hartu duela kokaleku isolatuan; b) bigarren interpretazio baten arabera, hau konposatu koordinatu bat izan liteke. Esanahia «suak, garrak eragindako» edo izango litzateke, eta egitura: [izen-izen], **koordinatua, exozentrikoa**. Edozein kasutan, aurreko interpretazioa askoz ere probableago da.
- *sumin* < **su-bín*. Lehen osagairako, ik. *sukar*. Bigarreneko, ik. *samin*. Esanahia, «su mingarri > su mingarria bezalako sumindura» edo izan daiteke. Loturarako, ik. *sukar*. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa**. Baina kontuan har dezagun hitz honek bai izenezko bai adjektibozko esanahiak (biak exozentrikoak) gaurdaino mantendu dituela.
 - *ubel* < **ur-bél*. Lehen osagaia, *ur*. Bigarrena, **bel* «beltz». Ik. *arbel*. Beraz, «ur beltz > ur beltza ematen duen ubeldura». *R-b* lotura, teoriaraz, tinkoa da (ik. *arbel*), baina lehen osagaia *ur* baldin bada beti erortzen da. Egitura: [izen-adj.], **deskribatzailea, exozentrikoa**.¹⁵⁵ Izenezko esanahia dialekto guztietan dago. Erronkariaraz, «ilun, beltzaran» adjektibozko esanahia aurkitzen dugu.
 - *zakur* < **zan-gúr* (?). Lakarraren etimologia honen arabera (2002a: 436), lehen osagaia < **zan-i* (egungo *zain*) izango litzateke, *-i* atzizkirik gabe. Bigarrena, **-gur* adjektiboa, agian egungo *gurtu*-rekin pareka daitekeena (ik. *ezkur* eta *makur*). Esanahia, beraz, «zaindari uzkurtu» izan liteke. *N-k* loturarako, ik. *aker*. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa**. Kasu honetan, jatorrizko esanahiaren desitxuratzeara minimoa izango zatekeen.
 - *zekor* < **zen-gór*; ik. Lakarra (2002a: 436). Lehen osagaia, **zen* «zezen» (ik. *gizen* eta *zezen*). Ez da konposatuez kanpo agertzen. Bigarrena, agian egungo *gor*-ekin pareka liteke. Beraz, «zezen gor». Adjektibo honek jatorriz bestelako esanahi bat eduki lezake. *N-k* loturarako, ik. *aker*. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa**.
 - *zezen* < **ze-zén*. Erro erreduplikatua, **zen*, agian *gizen*-en, eta seguruenek *ze-kor*-en, dakusagu. *E-z* loturan, *-n-* disimilazioz erori ahal izan da erreduplikazioa jatorriz erabatekoa baldin bazen. Egitura: **izen-izen, erreduplikatua, endozentrikoa**.
 - *zilbor* < **zil-bór*. Lehen osagaiak, *zil*-ek, bizkaieraz «zilborreste» esan nahi du, gipuzkeraz «zakil». Bigarreneko, ik. *enbor*. Beraz, «zilbor borobil». *L-b* loturarako, ik. *albo*. Egitura: **izen-adj., deskribatzailea, endozentrikoa**. Elkartze honen erredundantzia semantikoa begi-bistan dago.
 - *zimel* < **zin-bél* (?). Lehen osagaia iluna da. Bigarrena, **bel* «beltz» (ik. *arbel*). *N-b* lotura > *n-b enbor*-en, baina kasu honetan badirudi > *-m-*. Ez dugu uste lehen osagaiaren forma zaharra **zi*, **zil* (disimilazioz galduko zatekeena) edo **zir* izan zenik. Ezpainkariaren sudurkaritzea **zin*-ekin hobeto ulertzen da. Egitura: [izen-adj.], **deskribatzailea, exozentrikoa**. Lehen osagaia, zernahi ere den, badirudi konposatu honen bilakaera semantikoa *samin* eta *samur*-erako zehaztu dugunaren antzekoa dela.

¹⁵⁵ Hemen ere, exozentrikoa da izena metaforikoki erabiltzen delako, baina esanahia izenezkoa da.

- *zimur* < **zin-búr*. Lehen osagaia iluna da (ik. *zimeġ*). Bigarrena, agian **bur* «leun» (ik. *labur* eta *samur*). Loturarako, ik. *zimeġ*. Egitura: [izen-adj.], **deskribatzailea**, **exozentrikoa**. Ukimenarekin agian zerikusia duten bi epiteto, **kar* eta **gatz*, landare-munduko ustezko izenekin lotuta ikusi ditugu (ik. *labur*, *lakar*, *lakatz*, *makal*, *maker*). Egun, *zimur* batik-bat izen moduan existitzen da.
- *zozo* < *zo-zó*. Gainerako lexikoan, **zo* erro honek ez du bizirik iraun. Egitura: [izen-izen], **erreduplikatua**, **endozentrikoa**.
- *zubi* < *zur-bí*. Lehen osagaia, *zur*. Bigarrena, **bi* «bide» edo **bi* «bi». Esanahia, beraz, «zurezko bide» edo «bi zur (??)» izan liteke. *R-b* lotura teorikoki tinko mantentzen da (ik. *arbel*), baina lehen osagaia *zur-* baldin bada, dardarkaria beti erortzen da (gogora dezagun *zur-*en dardarkaria leuna dela). Egitura: [izen-izen], **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. Mikro-sintaxiaren aldetik, *ibi-*rako esandakoak hemen ere balio du (ik. *ibi*). Dena den, kasu honetan are sineskaitzagoa litzateke *-bi* zenbakitzat jotzea.
- *zuhaitz* < **zur-hánetz*. Lehen osagaia, *zur*. Bigarrena, egungo *haitz*, Mitxelena-*naren* ustez < *(*h*)*anetz* (ik. 1977: 41). Beraz, «zurezko haitz». Loturarako, ik. *arbel* eta *zubi*. Bigarren osagaiaren jatorriari dagokiola, zenbait aukera ditugu. *Har-kaitz*-ekin erkatzen badugu, zer da **kaitz* hau? Dardarkari gogor baten ostean leherkaria mantendu duen *(*h*)*anetz* berbera, hau da, **kanetz* (?): Ala *-gaitz*?¹⁵⁶ Lehen kasuan, leherkaria arkaismoa ala nolabaiteko epenesia izango litzateke? Galdera hauek guztiak fonetika historikoari dagozkio eta beste nonbait berrartuko ditugu. Egitura: [izen-izen], **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**.
- *zuri* < *zur-i*. Lehen osagaia, egungo «zur» da. Bigarrena, *-i* atzizkia dugu, nolabait partizipio-eginkizuna betetzen duelarik *zur-*etik adjektibo bat (kolore bat) eratortzeko. Hau beste bi kasutan gertatzen bide da: *hor-i* «horaren koloreko (?) > hori», *gorr-i* «gor-moduko (?) > gorri» (konpara bedi *gor-din*-ekin). Beraz, badirudi *zur-i*-k jatorriz «zur-moduko, zuraren koloreko» esan nahi zuela. Egitura: [izen-atz.], **atzizkiduna**, **endozentrikoa**.
- *zuzi* < **zur-zí*. Bere 2002a-ko lanean, Lakarrak < *su-zí* postulatu zuen, non *su* «su» eta *zi* «ziri»: «suzko ziri» (2002a: 436). Geroztik, ordea, atzera egin du, hitz berean txistukari apikal-albeolare bat eta beste bizkar-albeolare bat egotekotan, asimilazioa gertatuz gero (normalean gertatzen delarik) apikalak irabazten duelakoan.¹⁵⁷ **Zur-zi* postulatu gero, ordea, arazo hau konpon deza-

¹⁵⁶ Azkuek bere hiztegian ustezko *har-gaitz* hau semantikaren aldetik berdintsua izango litzatekeen kelt. *men-hir* «harri bertikal» hitzarekin eskatzen du.

¹⁵⁷ Beraz, ***susi* espero genuke. Nolanahi ere, gogora ditzagun Mitxelena-*naren* esanak (1977a: 283-284): «Como se ve, habitualmente permanece la articulación apical, aunque no falta, como se ha visto, algún que otro ejemplo en sentido contrario: cf. también RS 271 *çe bez* “no diga”, de **bes*». Lakarraren iritziz, baina (ahozko komunikazioa), kasu honetan Mitxelenak zalantzazko adibide bat hartu du. Alde batetik, *çe* eta *bez* hitz ezberdinak dira, eta bien arteko lotura *zin* + *etsi* (> *sinetsi*) tankerakoa bezalakoa dela postulatuza Mitxelena-*naren* erabaki arbitrarioa da. Beste alde batetik, baliteke *bez* hau RS-eko kasu guztietan egungo *beza* (aditz laguntzaile iragankorra), eta *ez* *esan*-en forma trinkoa, izate. Mitxelenak aipatu beste kasuei dagokienez, geografikoki bazterrekoak dira: gip. *itzautzi* (< *itze* + *hautsi*; baina halaber gip. (And.) *itsasi*), erronk. *zazoi* (orok. *sasoi(n)*, heg. *sazoi*).

kegu. Egitura: **izen-izen**, **menpetasunezkoa**, **endozentrikoa**. *Zuzi* nahiz *ziri* zaharrak izatekotan (eta behintzat (ia) dialekto guztietan agertzen dira), haien eraketa azentuera deuterotoniko demarkatzaileak baldintzatu ahal izan du. Nolanahi ere, ez dago argi *ziri*-ren analisiak *zir-i* ala *zi-ri* izan behar duen. Bigarrenak morfo-fonemikoki aberrantea dirudi. Edozein kasutan, etimologia hau zuzena izatekotan, menpetasunezkoa izanik ere konposatu honen egitura erredundantea litzateke.

6.5. Aurre-aitzin-euskarazko konposatu-motak

Aurreko puntuan aurkeztu diren datuetan oinarrituz, honako konposatu-motak bereiz ditzakegu:¹⁵⁸

- 1) **Deskribatzaileak:** *izen*-adj. egitura dute. Esan dugun legez, gure hipotesiaren arabera eraikuntza hau aurre-aitzin-euskara izendatu dugun garaian sortu eta oso bizkor ugaldtu zen. Ugalketa honen arrazoa prosodikoa izan daiteke. Halako une batean, sintagma nominalek oin yambikoak osatzeko joera hartu zuten eta aurreko garai batean ziren hainbat erro monosilabikori epiteto bat gehitu zitzairen. Izena eta adjektiboaren arteko harreman semantikoa klasifikatzailea (**bil* > **bil-dóts*, **han* > **han-dóts*, **gi* > **gi-bél*, **buz* > **buz-kér*) nahiz erredundantea (**han* > **han-kér*, **zil* > **zil-bór*, *(*h*)*en* > *(*h*)*en-bór*) izan daiteke. Semantikaren aldetik, sarritan topatzen ditugun egitura batzuk «animalia-mota + adjektibo», «landare-mota + adjektibo» eta «zuhaitz-mota + adjektibo» tankerakoak dira, esanahi orokorrari zentzu tabuistiko bat jario dakiokelarik. *Izen*-adj. egiturako hauek guztiek izen bat eta adjektibo bat zuten zero, lexikalizazioak izen bat (*aker*, *makar* (?), *puzker*, *zakur*, *zekor*) nahiz adjektibo bat (*maker*, *muker*, *zakar*) sorrarazi ahal izan du, bikoteak ere tartean izan daitezkeelarik (*lakar*(?), *lakatz* (??), *makal*). Ohartarazi nahi genuke ia adjektibo guztiek TVR egitura morfo-fonemikoa dutela.
- 2) **Menpetasunezkoak:** hauetariko gehienek izen-*izen* egitura dute, non lehen osagaiak bigarrena modifikatzen duen eta bigarrena sintagma-burua den.¹⁵⁹ Bien arteko harreman sintaktikoa menpetasunezkoa denez gero, kasu honetan ez da erredundantzia semantikorik, baina honek ez du esan nahi konposatuen eraketa eta ugalketa faktore prosodikoez baldintzatu ez denik. Eraikuntza hauek ere bi erro monosilabikoz osaturik daude (**zur* + **bi* > **zur-bí*, **orz* + **tots* > *os-t-óts*) eta seguruenez mota emankor gisa aurre-aitzin-euskararen garaian sortu ziren. Nolanahi ere, ondorengo garaietan emankor izaten jarraitu dute eta aurre-aitzin-euskararen garaiko konposatu disilabikoak lexikalizatu direnean, hauen arteko konposakera egitura berberaz burutu da,

¹⁵⁸ Ez dago esan beharrik sailkapen hau zentzu negatiboan ulertu behar dela. Bere helburua, behin-behineko sailkapen bat formulatzea baino, sailkapen hau formulatzen saiatzekotan aurki ditzakegun kontraesanak arakatzea da.

¹⁵⁹ Izan ere, izen-izen egiturako menpetasunezko konposatuen artean, tipologikoki izen-*izen* hurrenkera (hots, lehen osagaia = modifikatzailea, bigarrena = sintagma-burua) ohikoago dugu.

aurrenengo unean lehen osagaiaren azken silaba (disilabikoa izatekotan) desagertzen zelarik (**hatz* + **azal* > **haz-k-ázal*, **ardi* + *(*h*)*alte* > **art-álte*, **sor-* + **balda*(?) > **sor-bálda*).

Haatik, hauen alboan izen-izen egiturako bi aurkitu dugu: **han-húntz*, **ib-érdi*. Ziurra da bigarrena ez dela aurre-aitzin-euskararen garaian eratu, bi osagaiak disilabikoak direlarik (ik. *ipurdi*). Lehenak ere ez dirudi zaharregia.

- 3) **Atzizkidunak:** izen-atz. egitura dute. Kasu hauetan ez dugu burutasunik markatu hauek ez baitira berez konposatuak, izen (edo adjektibo) eratorriak baizik. Printzipioz hauek oin yambikoak sorrarazteko beste baliabide bat besterik ez lirateke izango, baina ez dugu baztertu behar hauek garairik zaharrenean ((quasi-)monosilabikoan) jadanik hizkuntzan ziren hipotesia. Li-k & Thompson-ek ohartarazten diguten legez,¹⁶⁰ erabateko monosilabismoaren sinesgarritasuna zalantzazko samarra da.

Agertu zaizkigun atzizki singularzaileen artean, **-le*, **-di* (- **-ti*), **-i*, **-u* (?), **-so*, **-bo*, **-ko* eta **-to* (?) aurkitu ditugu. Ikusi dugun legez, bakoitzak ñabardura semantiko bat dakar. Marka dezagun kasu hauen guztien egitura morfo-fonemikoak (C)V egitura duela.

Gure aburuz, deskribatzaileek ez bezala, atzizkidunek emankor izaten jarraitu dute garai berankoragoetan, batzuetan hirugarren silaban agertzen direlarik eta gaur egun hauetariko batzuk oraindik bizirik dirautelarik (*egi-le*, *lotsa-ti*, *orraz-i*, *arba-so*...).

- 4) **Koordinatuak:** [izen-izen] edo izen-izen egitura dute. Lehen kasuan, «koordinatuak» ordez «metonimia geminatuak» esan beharko genieke, bertan deitura berarekin nolabaiteko harremana duten bi gauza aipatzen baitira. Harreman hau metaforikoa edo sinekdotikoa izan daiteke (ik. *gizen*, *gizon*, *sukar* (??)). Bigarren kasuan, tautologia hutsa dugu, gauza bera bi sinonimoz aipatzen baita. Eragin erromanikoaren pean, eraikuntza hau «euskal izen + izen erromaniko» egituraren bidez adieraz daiteke (ik. *ahari*).¹⁶¹

Ohar gaitezen «koordinatuak» diogunean koordinazio hau ez dela sintaktikoa (bestela konposatua «kopulatiboa» izango litzateke), logikoa baizik. Gauza bat esateko, gauza horren bi alderdi ezberdin aipatzen dira. Nolabait, osagai bakoitza bestearen aposizio bat da.

Bidezkoa dirudi galdetzeak zergatik postulatzen dugun hain zalantzazko den mota bat. Uste dugu *gizen* eta (Lakarraren etimologia zuzena izatekotan) *gizon* kasuetan egitura hau ez dela beste kasuetan bezain zalantzazkoa. Ezin dira deskribatzaileak izan (esanahiagatik eta agian **-zen*-en eta **zon*-en egi-

¹⁶⁰ Ik. Li & Thompson (1990: 817-): «The type of morphological device found in Chinese dialects tends to involve compounds and derivational morphemes rather than inflectional ones. This type of morphological device is especially common in modern Mandarin. Because of this, the traditional characterisation of Mandarin as «monosyllabic» is no longer accurate. A «monosyllabic» language would be one in which each word consisted of just one syllable. While no language could be expected to be totally monosyllabic, this characterisation is certainly more applicable to the Yuè and Mìn dialect groups than it is to Mandarin. According to one popular dictionary, roughly two-thirds of the basic everyday Běijīng Mandarin vocabulary consists of polysyllabic words».

¹⁶¹ Ez dakigu ustezko mota honekiko jarraipenen bat dagoen testuetan aurkitzen ditugun *usso-columba* eta *gaixo-pecataria* esapideetan, baina aukera hau ez dugu erabat baztertu behar.

tura morfo-fonemikoagatik) ez eta menpetasunezkoak ere (ez baitago osagaien arteko inolako menpetasunezko harreman sintaktikorik). Hau guztia izugarri espekulatiboa bada ere, gogora bedi edonolako hizkuntzaren konposatu-moten sailkapen orotan mota marjinalak egoten direla.

- 5) **Erreduplikatuak:** izen-izen egitura dute. Eraikuntza hauei dagozkien eremu lexikoa agian espresibotzat jo daiteke. Bederatzi adibide klasikoetatik, hiru animalia-izenak dira (*idi, zezen, zozo*), beste hiru gorputz-atalak edota anatomiciarekin zerikusia duten izenak (*adar, adats, odol*), beste bi adjektiboak, edo behintzat euskara historikoan adjektiboko esanahia dutenak (*eder, gogor*), eta bestea lexiko metafisikoarekin nolabaiteko harremana duena (*gogo*). Animalien zerrendari, agian, *haban* gehi geniezaioke baldin eta akit. *HAHANNI* eta *HAHANTEN* formak *andots*-en, **hanuntz*-en, eta abarreko formetan aurkitzen dugun **han* elementuari baldin badagozkio.¹⁶²

Formaren aldetik, erreduplikatuaren eraketa CV(R/S) > CV-CV(R/S) prozesuari dagokio.

Esan dugun legez, erreduplikazioak gehitzen zuen ñabardura semantikoa iluna da. Baina badaude euskal lexikoan esanahi markatu argia duten beste zenbait erreduplikatu. Hala nola, *aitite* eta *ama* (< **aita-aita* eta **ama-ama*, hurrenez hurren) erreduplikatu argiak dira eta «belaunaldi bat gorago» ñabardura intentsiboa gehitzen diote esanahi ez-markatuari. Haatik, erreduplikatu hauek trisilabikoak dira eta haien etorkia iluna da. Edozein kasutan, ez dagozkio lan honetan aztergai dugun garaiari.

Sailkapen honetaz kanpo endozentriko/exozentriko oposaketa utzi dugu. Ziurra dirudi hizkuntzak ez zuela oposaketa hau adierazteko inolako baliabide formalik, hau da, ez zuela inolako deklinabide exozentrikorik, greko zaharrak eta vedikoak bezala. Hitz monosilabikoen elkartzea, iradoki dugun legez, prosodikoki baldintzaturata zegoen eta sarritan esanahia erredundantea zen, baina geroztik esanahi hau espontaneoki era askotan interpreta zitekeen, izenezko nahiz adjektibozko zentzuaz, endozentrikoki nahiz exozentrikoki. Hau deskribatzaileei eta menpetasunekoei dago kiela; atzizkidunak eta erreduplikatuak beti endozentrikoak ziren eta koordinatuak (izatekotan) normalean exozentrikoak.

Ohartarazi nahi genuke konposatuaren sailkapen honek egungo euskarazkoaren antz handia duela. Ez bide du izen kopulativorik (*aita- seme* motako «dvandva»-k), ez eta onomatopeikorik ere (*tipi-tapa* motakoak), baina bi kasuetan bi eraikuntza nagusiak izen-adj. eta izen-izen dira.¹⁶³ Zenbait hizkuntzalariren ustez, konbina-

¹⁶² Honek ere ez du jatorrizko erreduplikazioa zatikakoa ala erabatekoa zen argitzen. Akit. *HAHAN*- < **haban* nahiz **hanhan*-etik etor liteke, bigarren kasuan sudurkariaren disimilazioa gertatuko litzatekeelarik. Izen hau erreduplikaziotzat jo duen lehen euskalaria Iván Igartua dugu (ik. 2002: 382), baina berak Gorrochateguiren zentzua onartzen du. Gorrochateguik (1984: 361) erro hau oinarri femeninoen artean sartzen du eta, espekulatiboki, egungo *anaia*-rekin erkatzen du. Anailisi alternatibo baten moduan guk iradoki nahi genuke hemen azpian dagoen erroa hainbat hitzetan ikusi dugun *han* «lau hankako anamalia (?)» elementua dela. Gogora dezagun erreduplikazioa animaliekin ohikoa dela.

¹⁶³ Marka dezagun egungo euskaraz izen-adj. eraketak ez direla konposatuak, sintagma nominalak baizik, edutezko esanahia (eta beraz azentu-batasuna) dutenak salbu: *bide gorri* «gorria den bide», *bide gorri* «bizikletaz joateko egokitutako bide». Baina honek ez du hemen aurkeztu planteamendu sintaktikoa aldatzen.

keta hau bitxia da, izen-adj. egitura dtu.-dle.¹⁶⁴ hurrenkera sintaktikoan, izen-izen egitura alderantzizkoan (dle.-dtu.) oinarritzen baitira. Hau dela eta, Martinetek proposatu zuen euskaraz dena dle.-dtu. hurrenkera sintaktikoan oinarritzen dela, *etxe berri* moduko eraikuntza bat «etxeko berritasun» esanahiaz interpretatu behar delarik. Asimetria sintaktiko honen ustezko bitxitasunari dagokionez, hona hemen Comrie-ren esanak (1989: 147):

Greenberg dice que algunos valores de los parámetros del orden de palabras permiten pronosticar los valores de otros parámetros, algunos de los cuales no pueden correlacionarse con nada. El orden del adjetivo puede ser un buen ejemplo para esto: si sabemos que en una lengua dada los adjetivos suelen preceder o seguir al nombre, no podemos decir prácticamente nada sobre el valor de otros parámetros de orden de palabras.

Izen-adj. nahiz izen-izen moduko eraikuntzak dituen hizkuntza-familia bat yukiar familia da. Beroni buruz ari dela, Elmendorf-ek (1997: 75-76) dio: «One apparently inconsistent or asymmetrical syntactic feature characterizing N + N and N + ADJ constructions in Proto-Northern Yukian is worth noting, since it also applies to Wappo. Compounds and sequential pairs N + N are consistently of the form modifier + head: **ʔol-pal* “leaf” (lit., “tree-leaf”), **simʔ-ʔol* “buckeye-tree”, and **ʔukʔ-siš* “crayfish” (lit., “water-groundsquirrel”). For N + ADJ, the order is head modifier: **ʔon-kʔat* “mud” (“earth-wet”), **ʔukʔ-hoht* (“water-big”), and **mil-kʔim* “dried meat” (“meat-dry up”)».¹⁶⁵

Bilakaera diakronikoari begira, ez da erraza ondorio zehatzak ateratzea. Menpetasunezko konposatuak gero eta emankortasun gehiago hartuz doazela dirudi. Lexikalizazio disilabikoak burutzen direla, eratzen diren ia konposatu berri guztiak, ([_ - ˘ (_)] edota [_ - _ - ˘ (_)] egiturakoak), menpetasunezkoak dira (*art-alde*, *az-k-azal*, *besa-pe*, **zu-hanetz*). Baina honek ez du esan nahi deskribatzaileak baino berriagoak direnik. Bertsua esan dezakegu koordinatuez (izatekotan) nahiz erreduplikatuez. Gure aierua, beraz, azentuera deuterotoniko demarkatzaileak eraikuntza nominalen sorta heterogeneo bat aldi berean erakarri zuela da. Edo, behintzat, bata prozesu osoa eragin zuen txinparta izatekotan, beste hirurak aldi berean sortu zirela.

Azkenik, behaketa orokor bat egin nahi genuke, apeta tipologiko-literario bat besterik ez bada ere. Konposatu zaharren semantikan, badago halako hizkera metaforiko bat, orain arte (guk dakigula behintzat) inork markatu ez duena eta gure

¹⁶⁴ Dtu.: determinatu; dle.: determinatzaile.

¹⁶⁵ Bestalde, Comrie hitz-hurrenkeraren inguruko unibertsalen aurrean eszeptiko samar azaltzen bazaigu ere, Hawkins-ek (1980) munduko 142 hizkuntzatan agertzen diren hitz-hurrenkeren sailkapen zehatz bat egin zuen. Bertan, hizkuntzak lau irizpideren arabera sailkatzen dira, gero orokortasunak ateratzeko. Lau irizpideak honako hauek dira: elementuen hurrenkera (VSO, SVO, SOV), preposizioa ala postposizioa (hala nola, arabiera Pr da; euskara modernoa, ordea, Po), genitiboaren kokalekua (GN, NG) eta adjektiboaren kokalekua (AN, NA). Honela, arabiera VSO/Pr/NG/NA egiturako hizkuntza da; gaztelera, SVO/Pr/NG/NA egiturakoa; egungo euskara, SOV/Po/GN/NA egiturakoa. Sailkapen honetan, bada, egungo euskararen egitura, hots, SOV/Po/GN/NA, bigarren ugariena da, 24 hizkuntzarekin (ugariena SOV/Po/GN/AN da, 28 hizkuntzarekin). Alabaina, GN/NA egitura 25 hizkuntzak soilik daukate, aurreko taldetik at SVO/Pr/GN/NA egitura duen arapesh hizkuntza geratzen delarik. Honek esan nahi du GN/NA hurrenkera hizkuntza frankotan agertzen dela, baina hurrenkera hau ager dadin ia derrigorrezko baldintza gainerako egitura SOV/Po izatea da.

iduriko islandiar eskaldoen poesiaren halako antz bat duena. Izan ere, hauetariko konposatu batzuk islandiar olerkietan jori-jori agertzen diren eta Borges-ek hain gustoko zituen benetako *kenningar* ematen dute. Ikus ditzagun (ik. Lühr 2000) Egil olerkari eskaldoaren olerkietatik ateratako *kenning* zenbait:

Kenning	Itzulpen literala	Esanahia
<i>munströnd</i>	alaitasunaren hondartza	«bularra»
<i>mækis á</i>	ezpataren ibaia	«odola»
<i>vefr darraðar</i>	lantzaren sarea	«ezkutua»
<i>geirvangr</i>	lantzaren belardia	«ezkutua»
<i>bengrefill</i>	zauri-zizela	«ezpata»
<i>éarnleikr</i>	burdinazko jokua	«guda»
<i>benmór</i>	zaurien kaioa	«erroia»
<i>unda bý</i>	zaurien erlea	«gezia»
<i>þagnar rof</i>	isiltasunaren eraispena	«hizkuntza»
<i>birkis ótti</i>	urkiaren beldurra	«sua»
<i>vindker</i>	haizearen ontzia	«zerua»
<i>vindkers botn</i>	haizearen ontziaren oinarria	«lurra»
<i>heyrnar spann</i>	barne-belarriaren ontzia	«belarria»
<i>málþjónn</i>	hizketaren zerbitzaria	«mihia»

Borges-ek *Edda Prosaica*-tik ateratako beste honako hauek aurkezten dizkigu, jatorrizko hizkuntza baztertuz (1989: 99-106):

txorien etxea	«haizea»	haizeen katilua	«zerua»
ezpaten biltzarra	«bataila»	bularraren sagarra	«bihotza»
ezpaten ekaitza	«bataila»	batailaren arraina	«ezpata»
lantzen hegaldia	«bataila»	ezpataren dragoia	«ezpata»
lantzen abestia	«bataila»	nahigabearen ihintza	«malkoa»
arranoen festa	«bataila»	aurpegiaren harriak	«begiak»
sorbaldia-hezurraren hanka	«besoa»	kopetaren ilargiak	«begiak»
beltxarga odoltsua	«saia»	hatsaren etxea	«bularra»
sorbalden harkaitza	«burua»	bihotzaren ontzia	«bularra»
gorputzaren gaztelua	«burua»	arimaren oinarria	«bularra»
ilargiaren bidea	«zerua»	eraztunen ugazaba	«erregea»
		harkaitzen odola	«ibaia»

Kasu hauetan guztietan, menpetasunezko konposatu baten bidez edo «osagarri (gt.) + sintagma-buru» eraikuntza baten bidez, esanahi metaforiko exozentriko bat eraikitzen da, zeinaren bidez adierazitako elementua poetikoki dotoretzen den. Ikus ditzagun orain gure konposatu zahar batzuen esanahi literala eta benetako esanahia:

Konposatu zaharra	Itzulpen literala	Benetako esanahia
* <i>hankér</i>	animalia gaiztoa	«akerra» ¹⁶⁶
* <i>handúr</i>	animalia deunga	«animali deunga bat ematen duena > andur»

¹⁶⁶ Gogora bedi Borges-ek aipatzen duen *beltxarga odoltsua* «saia».

<i>*bellé</i>	iluntasunaren izakia (?)	«belea»
<i>*bur-bár</i>	buruaren behealdea	«bularra» ¹⁶⁷
<i>*(h)ezkúr</i>	zuhaitz makurra (?)	«zuhaitza»
<i>*gibél</i>	haragi beltza	«gibela»
<i>*goibél</i>	goialde beltza	«hodeia; goialde beltzaren moduan dagoena > goibel»
<i>*urbi</i>	uraren bidea	«ibaia, ibia»
<i>*ibérdi</i>	erdian dagoen ibia	«ipurdia»
<i>*bagúr</i> (?)	zuhaitz makurra	«makur»
<i>*burkér</i> (?)	buru txarra	«buru txarra duena > muker»
<i>*orkér</i>	oin txarra	«oin txarto duena > oker»
<i>*buzkér</i>	putz kaskarra	«puzkerra»
<i>*sabél</i>	errai beltza	«sabela»
<i>*sahéris</i>	erraien itxiera	«saihets»
<i>*sakón</i>	errai sakona	«sakon»
<i>*sabín</i>	errai mindu	«errai mintzen duena > samin»
<i>*sukár</i>	bero latza	«sukarra»
<i>*zan-gúr</i> (?)	zaindari makurra	«txakurra»
<i>*zur-zí</i>	zurezko ziria	«ziria»

Ezberdintasunak ezberdintasun, (aurre-)aitzin-euskaldunen «hizkera poetikoaz» (Rüdiger Schmitt-en esaera parafraseatuz) mintzatzea zilegi delakoan gaude. Badago hauetariko esaera gehientsuetan halako aire eufemistiko bat, eta inolako zalantzarik gabe animalien nahiz zuhaitzen (nahiz bestelako landare-munduko elementuen) izenek tabu-moduko esanahiak zekartzaten.¹⁶⁸ Nolabait ere, hizkera poetiko hau agian prosodiak eskatu erredundantziaren beharragatik sortu zen, Homeroren zein germaniar epika zaharretan kasua den legez. Semantika prosodia edo erritmoaren menpe baldin bada, gizatiar adimenak halabeharrez imajinaziora jo behar du. Hau gertatzekotan, hiztunak hizkuntzaren potentzialtasunak eriden ditzake. Azken finean, eta Borges-ek dioen legez (1989: 101): «Hay un agrado en las metáforas que no hay en las palabras directas; decir la sangre no es decir la ola de la espada».

Hizkuntzaren ikuskera hermeneutikoekin kontu handiz ibili behar dela uste badugu ere, aski interesgarria izango litzateke deskribatu ditugun aurre-aitzin-euskarazko lexikoak, beronetan dautzan eufemismoek eta tabu-moduko egiturek nolako gizartea, antropologia, erlijioa, kultura materiala, eta abar, berreraiki ditzaketen ikertzea. Euskal hizkuntzaz diharduten antropologoek betiko topikoak bertan behera utziko balituzte eta hizkuntzalaritza serio-pitin bat egingo balute, hizkuntzalariontzat nahiz antropologoentzat intereseoak diren hainbat bide interdisziplinario berri urra litezke.

¹⁶⁷ Gogora bedi Borges-ek aipatzen duen *arimaren oinarria* «bularra».

¹⁶⁸ Ik. Boas (1940), non kwakiutl hizkuntzaren esaerak, eufemismoak eta hizkera metaforikoa deskribatuz, autoreak herriaren antropologia psikologiko bat eratzen duen.

6.6. Laburbilduaz

Laburbil ditzagun orain kronologikoki seigarren atal honetan orain arte postulatatu dugun teoriaren hastapenak.

1. «**Aurre-aurre-aitzin-euskara**» izenda dezakegun¹⁶⁹ euskararen historiaren oso garai zahar batean, hizkuntzaren egitura monosilabikoa edo quasi-monosilabikoa zen. Prosodiaren aldetik, hizkuntza hau tonala izatekotan, egungo txinera bezalatsu azenturik gabekoa izango litzateke. Kasu honetan, ziur asko, prosodia tonu-sandhizko arauen menpe legoke. Bestela (hau da, hizkuntza tonala ez izatekotan), agian testuinguru sintaktikoak baldintzatutako zenbait sintagma-azentuera elkarren ondoan izan litezke, baina paradigmatikoki hitz monosilabiko bakoitzak bere azentu-esparrua izango luke. Era honetan, prosodiak - [_] [_] [_] [_] [_] [_] - moduko egitura izango luke, baina beronen barnean bi (edo hiru (?)) hitzen arteko sintagmek azentu-batasuna erakus lezakete, batasun honen forma sintagmaren arabera kasu bakoitzean ezberdina izanik. Adibidez: - [_] [_] [_] [dá - kar] [_] -; edo - [_] [_] [e - kár] [_] [_] -. Hitz nominalen izaera semantikoari dagokionez, baliteke (hainbat hizkuntza monosilabikotan gertatzen den legez) izenak eta adjektiboak (azken hauek izatekotan) [-eite] izatea, hau da, espazio zehaztu bat okupatzen duten izakien moduan ulertuak ez izatea. Kasu honetan, erro monosilabiko bakoitzak esanahi hutsa adieraziko luke, zenbakizko edo kantitatezko inolako markarik gabe. Honelako ezaugarriak adierazteko, erro monosilabikoei agian atzizki singulatzaille (-i, -u, -di, -le, -so, -to (?), -bo (?), -ko (?)) nahiz zehaztatzaille (-ker, -bel, -bor, -kar) batzuk atxiki zekizkiekeen. Nolanahi ere, hain garai zahar bateko nondik-norakoak izugarri ilunak dira.

2. Garai honetan, halako une batean azentuera deuterotonikoa sintagma nominaletan hedatu zen. Azentuera honen jatorriari buruz espekulatu besterik ezin da egin. Baliteke [_ - ˘] egiturako eraikuntza sintagmatiko (e- motako aditz-erroak kasu) batetik etorri izana; edo zenbait prozesu fonetikoren ondorioz sortutako erro homofonoen bereizi beharretik (adibidez, [ham], [han] > [han]; beraz, > [handots], [han-bor]); edo baliteke erreduplikatuek eta beste «izen + atzizki» lotura batzuk berrinterpretazio disilabiko bateratu bat jaso izana, eta berauetatik ([_ - ˘] egitura prosodikoa zutelarik) azentuera deuterotoniko demarkatzailea gainerako lexikoan zabaldu izana. Azkenean, sintagma nominal oro ziurrenik egitura honetara egokitu zen.

3. Aurreko prozesuaren ondorioz, aurre-aitzin-euskara¹⁷⁰ izenda dezakegun garai aurkitzen dugun hitz-eraketa garatu zen. Semantikaren aldetik esanahi singu-

¹⁶⁹ Hau Igartuaren *aitzin-euskara I*-ari dagokio (ik. Igartua 2002: 385-387). Norbaiti gure izendapena ausartegia irudituko zaio, baina lan osoan mantendu dugun planteamendurekin zintzo jakatuko badugu eta ideiak estrukturaliki ordenatuko baditugu, ez dago beste aukerarik. Arrazoibidea hau da: lan honetan gehienik aritu garen garaia aurre-aitzin-euskararena da. Honek ezin du beste izenik izan, argiro aitzin-euskara edo akitaniera baino zaharragoa baita. Baina, aldi berean, aurre-aitzin-euskarazko egituran hitz gehientsuak bi elementutan bana daitezke, eta, beraz, hau baino garai zaharrago bat izan behar du.

¹⁷⁰ Igartuaren *aitzin-euskara II*-ari dagokio. Igartuak garai hau bi alditan zatitzen du: *aitzin-euskara IIa* eta *aitzin-euskara IIb*. Lehenean, erreduplikatuak (*goR-góR, *zen-zén, *das-dáts) sortuko ziratekeen, eta eredu honetatik bestelako erro disilabikoak (*han-kér, *har-tó, *hal-hór). Honetaz gain,

latzaile edo zehaztatzaile bat behar duten sintagma nominalen artean batez ere (baina inola ere ez bakarrik), azentuera deuterotoniko demarkatzailea hedatu zen. Oin yambiko bat osatzeko helburuaz, hainbat izen-erro monosilabikori epiteto bat atxiki zitzaien, prosodiaren menpe zegoen hitz-eraketa batetik konbinaketa sintagmatiko erredundante ugari sortu zirelarik. Baina, halaber, konbinaketa sintagmatiko honek esanahi sailkatzaile bat sorraraz zezakeen. Oin yambiko bat osatzeko beste aukera bat bi erro monosilabikoz osatutako menpetasunezko konposakera zen. Beste bat, erro monosilabiko bati atzizki singulatzaille bat atxikitzea. Beste bat, soilik erreserba handiz postula daitekeena, ikusi ditugunen moduko koordinatuak eraikitzea. Eta azkena, erroaren zatikako erreduplikazio hutsa. Edozein kasutan, prozesu hauek guztiak [_] egiturako elementu batetik [_ - _] egiturako beste bat sorrarazten dute. Orobat, lexiko monosilabikoan bizirik iraun ez duen **han* erro monosilabiko batetik, epiteto erredundante baten bidez **han-kér* sortuko zatekeen; epiteto sailkatzaile baten bidez, **han-dóts*; atzizki singulatzaille baten bidez, **han-dí*; eta erro monosilabikoaren zatikako erreduplikazio hutsaren bidez, agian **ha-hán* (?). Hortaz, behin-behineko sailkapen-moduan honako konposatu-mota hauek postula daitezke aurre-aitzin-euskarako: a) deskribatzaileak; b) menpetasunezkoak; d) atzizkidunak; e) koordinatuak (?); f) erreduplikatuak.

4. Fonetikari dagokionez, badirudi azentupeko forma osorik mantentzen zen bitartean, [_ - _] azentuaren intentsitateak zenbait higadura fonetiko eragin zituela lehen osagaian. Lehen osagaia *ur*, *zur* edo *lur* baldin bazen, dardarkaria lexikoki erortzen zen (*ur-* + **-bel* > *ubel*, *zur-* + *-haitz* > *zuhaitz*, *lur-* + *-bizi* > *lubizi*). Beste kasu batzuetan, bi koda berdinetarik, lehena disimilatu zen (**bur-* + **-ker* > *muker*, **or-* + **-ker* > *oker*). Bestela: **zen-* + *-gor* > *zekor*, **han-* + *-ker* > *aker*, **zan-* + *-gur* > *zakur*.

5. Nolanahi ere, euskara historikoan kanonikoak diren erro disilabikoen sorrera ulertzeko, deskribatu berri dugun garaia bi zatitan bereiztea komeni zaigu. «**Aurre-aitzin-euskara-a**» izenda dezakegun lehen garai batean, oin yambikoen eraketa sintagma nominaletan hedatu zen, baina derrigorrezkoa da kontuan hartzea hauek sintagmak, hots, konbinaketa sintagmatikoak (eta ez izen disilabikoak), zirela. Esate baterako, **sa* «sabelalde, barrualde», oin yambiko bat osatzeko zenbait epitutorekin konbina zitekeen: [sa- _]. Hutsune honetan, **bel* «beltz», **bur* «leun (?)», **bin* «mingarri» eta **kon* «sakon (?)» posible ziren, baina loturaren emaitza semantikoa bi elementuen batuketara zen: «barrualde beltz», «barrualde leun», «barrualde mingarri», «barrualde sakon». Konposatuak, beraz, analitikoki interpretatzen ziren. Baina hauetariko asko ziurrenik erabileraren bitartez formula bihurtu ziren.

6. «**Aurre-aitzin-euskara-b**» izenda dezakegun garai berantiarago batean, «aurre-aitzin-euskara-a»-z formula bihurtutako sintagma ugari lexikalizatu ziren. Bi le-

koda berbera zuten erro elkartuen kasuan, lehena disimilatuko zatekeen (**goR-góR* > *go-gór*, **zen-zén* > *ze-zén*, **das-dáts* > *da-dats*, **dol-dól* > *do-dól*). Bigarrean, erro disilabikoan bi hasperen egoitekotan lehena eroriko zatekeen, eta halaber bi osagaien onset-ak *d* izatekotan, lehena disimilatuko (**da-dáts* > *adáts*, **do-dól* > *odól*). Honetarako halako intentsitate-azentu bat bigarren osagaian onartzen du. Baina, era berean, intentsitate-azentu honek fenomeno hauek disilabismoaren sorketaren hasiera-hasieratik eragin zituela pentsatzea ere bidezkoa da. Berehala ikusiko dugun legez, guk ere bitan zatitzen dugu garai hau, baina irizpide morfo-sintaktikoetan oinarrituz.

xema monosilabikoz osaturiko sintagma disilabikoak hitz disilabiko monolexematiko bihurtu ziren, honela euskara historikoan ohikoen diren erro disilabikoak sortu zirelarik. Semantikaren aldetik, ez dago inolako baliabiderik aurreateko garai honetako konposatuen lexikalizazioek nolako esanahia sorraraziko zuten. «Izen + epitet» eraketetan, emaitza izenezko esanahi endozentrikoa (*enbor, sabel, gibel, aker*) nahiz adjektibozko esanahi exozentrikoa (*samin, samur, sumin, zimel*) izan zitekeen. Neurri batean, oin yambikoen premiak halako hizkera poetiko bat sorrarazi zuen, gero interpretazio anitz eragin ahal izan dituena.

7. «Aurre-aitzin-euskara-a»-tik «aurre-aitzin-euskara-b»-rako igarotzean burutzen diren aldaketa morfo-sintaktiko hauen alboan antzerako garapen fonologiko bat ikus dezakegu. «Aurre-aitzin-euskara-a»-z elkartu ziren bi lexemen arteko lotura fonetikoak sintagmatikoki ulertu behar ditugu, baina elkartze hauek lexikalizatu zirenean, lotura horiek ere fonologizatu ziren eta bokalen arteko fortis/lenis oposaketa sortu. Honela, «aurre-aitzin-euskara-a»-z **bel-le* «bele»-ren geminazioa sintagmatikoa, fonetikoa, bi hitzen artekoa zen; «aurre-aitzin-euskara-b»-z, ordea, geminazio hori paradigmatico, fonologiko bihurtu zen (Mitxelenaren **beLe*), hitz-barnean gertatzen baitzen. Halaber, «aurre-aitzin-euskara-a»-zko **hor-so* «otso»-n txistukaria /s/ zen fonologikoki, baina [tʃ] fonetikoki. «Aurre-aitzin-euskara-b»-z dardarkaria erori zenean, afrikaria fonema bihurtu zen (/tʃ/), eta bokalen artean frikariarekiko oposaketan ager zitekeen (*otso / oso*).¹⁷¹

8. «Aurre-aitzin-euskara-b»-z eratu ziren konposatu disilabikoetarik hainbat lexikalizatu zirenean, erro disilabiko monolexematikoak sortu ziren eta berauen arteko konposakera baliabide eskuragarri bihurtu zen. Honela, tri- edo tetrasilabismoa sortu zen. Egoera hau «aitzin-euskara»-ren garaian aurkitzen duguna da.¹⁷² Era honetan agertu ziren ia konposatu guztiak menpetasunezkoak ziren, osagarria lehen osagaia eta burua bigarrena zirelarik. Testuinguru honetan, osagarriak bere azentuera lexikoa galdu eta atono bihurtu zen. Buruak, ostera, azentu lexikoa lehen silabara igaro zuen, honela konposakerari bereizte formala eman ziolarik eta aldi berean konposatuen azentuera gainerako lexikoarenarekin egoki zen. Bigarren osagaia bokalez hastekotan,¹⁷³ lehen osagaiaren bokala azentuaren aurrean apokopea egiten zuen (*basó- + -(h)erri > baserri, ardi- + -alté > artálte*). Bigarren osagaiaren lehen segmentua kontsonantea izatekotan, orduan: a) lehen osagaiaren azken bokala *i* edo *u* bazen, hau erortzen zen (*begi- + -burú > bepúru, burú- + -kide > burkide*); b) lehen osagaiaren azken bokala *e*, *a* edo *o* izatekotan, azentuaren aurrean ahultzen zen eta hiru bokalak *a*-n neutralizatzen ziren (*etxé- + -gain > etxegáin, azá- + -lóre > azalóre, basó- + -jaun > basajáun*).

¹⁷¹ Mitxelenaren errobo famatua, beraz, «aurre-aitzin-euskara-b»-z sortu zen. Argitu nahi genuke bi garai hauek «aurre-aitzin-euskara»-ren barnean sartu ditugula garai honetan hitzaren egitura formala ez baita aldatzen; egitura honen interpretazioa soilik aldatzen da. Baina berrinterpretazio hau erabakigarri da hizkuntzaren ondorengo garapena ulertzeko. Orokortuz, «aurre-aurre-aitzin-euskara» garai (quasi-)monosilabikoa dugu; «aurre-aitzin-euskara» garai disilabikoa; eta «aitzin-euskara» garai tri-/tetra-silabikoa.

¹⁷² Hau Igartuaren *aitzin-euskara III*-ari dagokio. Igartuak erro trisilabikoen beste jatorri bat markatzen du: zatiketa morfologikoaren iluntzea, zeinetik > *andere, alhaba*, eta antzerako hitz trisilabikoak sortuko ziratekeen. Baliteke supra-disilabismoaren beste zenbait jatorri ere izatea.

¹⁷³ Lehen osagaia bokalez amaitzen diren kasuak sartuko ditugu hemen. Gainerakoetarako, ik. gorago.

9. Hortaz, garai honetan azentuera deuterotonikoa zen. Baina, demarkatasun hau bitxia izaki, dialektalki beste azentuera batzuk sortu ziren, agian oso garai zahar batean. Mendebaldeko eskualdeko hizkeren aitzineko euskaraz, badirudi demarkatasuna galdu zela eta talde prosodikoen azentuera oxitono bat garatu zela: [_ ' (_) -] > (- _ _ '). Demarkatasunik gabeko azentuera hau jadanik bizkaieraren zenbait mailegu proterotoniko nahiz deuterotoniko zaharretan nabari da, gaur azentuera markatua baitute (*géla*, *makilla*). Ekialdean, ostera, erro trisilabiko (jatorriz) deuterotonikoen interpretazio paroxitono bat dela medio, azentuera deuterotonikoa paroxitono bihurtu zen: [_ ' (_) -] > [- (_) ' _], seguruenik gaskoieraren eta aragoieraren eraginaren bitartez. Erdialdean, badirudi azentuera zaharraren aztarnak gorde direla.

7. Amaierakoa

Bere *The History of Basque* lan bikainean, Traskek honako hau diosku (1997: 68): «Before Michelena, nothing of significance was known about Basque historical phonology; since Michelena, little remains beyond tidying up the details». ¹⁷⁴ Gure aburuz, baieztapen apokaliptiko hau zuzena da Mitxelenak konparatistak berreraiketarako duen baliabiderik sinesgarriena (metodo konparatzailea) agortu zuen zentzuaz ulertzen baldin bada. Izan ere, metodo konparatzailea hizkuntzaren garai zaharagoetako nolabaiteko irudi positiboa, eta ez erlatiboa, eskaintzen digun baliabide bakarra da, datu objektiboetan oinarritzen baita. Nolanahi ere, metodo konparatzailea batik-bat datu-bilketan eta ondorengo sailkapenean eta balioespenean datza, eta kontuan hartzen badugu duela bakarrik berrogeita hamar urte ikerketa hauek hasi berritan zeudela, ez da gehiegikeria baieztatzea beste baliabideari, barne-berreraiketari, erlatiboki arreta gutxi eman zaiola.

Barne-berreraiketeta ez da datu objektiboetan oinarritzen, sistemaren inguruko irizpideetan baizik, hauek halabeharrez subjektiboak direlarik. Sarritan, barne-berreraiketeta metodo konparatzailearen bidez berreraikitzen den sistemaren gainean aplikatzen da, eta honek espekulazio-maila areagotzen du. Alabaina, ez da komeni ez metodo konparatzailearen potentzialtasunak neurritz kanpo balioztatzea, ez eta barne-berreraiketaren gutxiestea ere. Adibide klasikoak bakarrik aipatzearen, hark ez ditu hizkuntza erromanikoen diatesi pasiboaren *-r*-formak auresaten, eta honen bidez aitzin-indoeuoperarako **h₁és-si* «haiz» (*s* geminatuaz, hizkuntza guztietan ez-geminatua aurkitu arren: skt. *ási*, gr. *εῖ*, lat. *es*, got. *is*) berreraiki daitekeela, ez du inortxok ere zalantzan jartzen. Beraz, printzipioz behintzat, ez dugu ezeztatu behar barne-berreraiketaren bidez emaitza fidagarriak lor daitezkeenik.

Trasken baieztapena (gure interpretazioa zuzena baldin bada) batik-bat datu berririk lortzeko ezintasunean oinarritzen da. Badirudi Trasken ustetan datu berririk ezean teoria berriak aurkeztea mila dorre eta gaztelu egitea besterik ez dela. Baina hau hizkuntzalaritza historiko ezberdinen tipologiak erakusten digunaren aurka dago. Har dezagun disziplina historikoa *par excellence*: indoeuopar hiz-

¹⁷⁴ Trasken esana fonologiari soilik dagokio, baina berak euskararen historiari buruz orokorrean gauza bera esango lukeen susmoa dugu.

kuntzalaritza. Funtsean, esan dezakegu analisi historikorako erabakigarriak diren datuak joan den mendeko hogeiko hamarkadan jadanik mahaiaren gainean zirela,¹⁷⁵ baina laringalen teoriak lau hamarkada behar izan zituen (ia) unibertsalki onartua izateko, eta beste zenbait gai (perfektuaren eta medioaren arteko harremana eta izen-flexioaren mota apofonikoak kasu) oraindik ere (edo behintzat orain dela oso gutxira arte) pil-pilean daude.

Lan honetan aurkeztu ditugun hipotesiak batez ere metodo konparatiboak hornitzen dizkigun datuen gaineko barne-berreraiketan oinarritzen dira. Haien sinesgarritasunaren gradua zeinahi delarik ere, gauzak sistemaren ikuspegitik azaltzen saiatu gara. Hori dela eta, corpus lexikoan aurkeztu teoriek, etimologia berriak postulatu baino, nagusiki proposatu den sistema justifikatzea zuten helburu.

Metodo konparatiboaz eta barne-berreraiketaz gain, tipologia ere berreraiketarako lagungarri gerta dakiguke. Baina baliabide hau ere irizpide subjektiboetan oinarritzen da. Hizkuntzalariak sarritan ez datoz bat bi hizkuntzatan dakuskiGUN fenomenoek noiz duten elkarren arteko antza erabakitzean.

Nolanahi ere, uste dugu geroko lanetan [zenbaki] kategoria gramatikolari arreta handiagoa eman beharko litzaiokeela, honen inguruan Hego-Ekialdeko hizkuntza monosilabikoak lagungarri gerta lekizkigukeelarik. Rijkhoff-en lanean (2000), autorea «Seinsart» kontzeptuaz mintzo da. Hau indoeuropar hizkuntzalaritzan aditzen izaera zehazteko erabiltzen den «Aktionsart» (aditz-mota) kontzeptuaren homologoa izango litzateke, baina izenari dagokionean (hots, izen-aspektua). Beraz, izen bakoitzaren izaera edo izaera-mota zehaztuko luke. Hemen iradoki dugu euskararen garai (quasi-)monosilabiko bat izatekotan, honetan seguruenik izenak ez liratekeela [zenbaki] ezaugarriako zehazturik. Hau da, [-zenbaki] izango lirateke. Halaber, iradoki dugu hitz-eraketa prosodiaren menpe egon arren, azentuera deuterotonikoaren erakarpen-boterea mugatua zela eta nolabaiteko motibazio semantiko bat behar duela, disilabiko bihurtzen diren izenek batez ere esanahi singulatzaille bat (*bele, handi, harri, buru*) edo zehaztatzaille bat (*samin, gibel, aker, enbor*) dutelarik. Motibazio hau agian erro monosilabikoak [zenbaki] ezaugarriako zehaztea izan liteke. Atzizki singulatzailleak nahiz epiteto zehaztatzailleak, kasu honetan, «Seinsart» bat baino ez lirateke izango. Ikuspegi honetatik, erreduplikazioa ere «Seinsart» baten moduan uler liteke: aspektu pluralizatzaile edo kolektibatzaile bat emango lioke erro hutsari. Konposatu erreduplikatuak, kasu honetan, jatorriz pluralak izango ziratekeen.¹⁷⁶ Honek azalduko luke zergatik ez duten esanahi markaturik. Baina, gure ustez, hemen ere azalpenik gabe geratuko litzateke zergatik desagertu diren erro ez-erreduplikatuak gainerako lexikotik.

¹⁷⁵ Erabat erabakigarriak, esan nahi dugu. Irizpide hau hartzeko, beraz, tokarioaren eta mizenikoaren testuen aurkikuntza eta argitalpena baztertu ditugu eta hititaren zenbait material eta gramatika lehendabizikoz argitaratu ziren garaia hartu dugu disziplinaren kronologiaren zedarriztat.

¹⁷⁶ Plurala edo nolabaiteko ideia pluralizatzaile bat erreduplikazioaren bidez adierazten duten hizkuntzen artean honako hauek daude (ik. Moravcsik 1978 eta Rijkhoff 2000): papago (*bana* «koiote» > *baabana* «koioteak», *tini* «aho» > *tiitini* «ahoak»), pachon (*damo* «nor-nahi» > *damo damo* «jende guztia», *bar* «bi» > *babar* «biak»), yoruba (*òsè* «aste» > *òsòòsè* «astero», *alé* «etsai» > *alaalé* «etsai guztiak»), tagalog (*araw* «egun» > *arawáraw* «egunak»), mandarin (*ren* «gizon» > *renren* «jende guztia»), tzetal (*na* «etxe» > *nanatik* «etxe asko»). Bestalde, thaiz plurala erreduplikazioaren bidez adieraz daiteke (*dèk* «haur» > *dèkdèk* «haurrak»), erreduplikazioaren eginkizun hau askoren artean bat besterik ez bada ere.

Edozein kasutan, Lakarrak bere (1995) lanean planteatu zuen kronologian oinarritzen garen euskalariontzat, badirudi erreduplikatuen arazoa auziaren iltze bihurtu dela. Monosilabismotik disilabismorako igarotzean erreduplikazioak zelako eginkizun zehatza zuen baldin bagenek, prozesu osoa seguruenek aski argi legoke. Lan honetan galdekizun honi erantzun bat, izan litezkeen beste hainbaten artean, ematen saiatu gara.

Bibliografia

- Artiagoitia, X., P. Goenaga eta J. A. Lakarra (arg.), 2002, *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. De Rijk (ASJU-ren Gehigarriak, 44)*. Bilbao, Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Azkarate, M., 1990, *Hitz elkartuak euskaraz*, Donostia, Unibertsitate Saila (E.U.T.G. - Mundaiz).
- Azkue, R. M., 1923-25, *Morfología vasca*, in *Euskera* 4-6.
- Benveniste, E., 1967, «Fondaments syntaxiques de la composition nominale», *BSL* 62, 15-31.
- Boas, F., 1940, «Metaphorical expressions in the language of the Kwakiutl Indians», in *Race, language and culture*, N.Y., Columbian Univ-The Macmillan Company, 232-239.
- Borges, J. L., 1989, *Literaturas germánicas medievales*, 2. argitalpena, Madril, Alianza Ed.
- Campbell, A., 1959, *Old English Grammar*, Oxford U. P.
- Clackson, J., 2002, «Composition in Indo-European Languages», *TPS* 100: 2, 163-167.
- Comrie, B., 1989, *Universales del lenguaje y tipología lingüística*, Madril, Gredos.
- , (arg.), 1990, *The World's Major Languages*, Oxford U. P.
- Coseriu, E., 1987 [1. argitalpena: 1978], «La formación de palabras desde el punto de vista del contenido», in *Gramática, semántica, universales*, 239-264, Madril, Gredos.
- Erben, J., 2000 [1. argitalpena: 1975], *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, Berlin, Erich Schmidt Verlag.
- Feng, S., 1998, «Prosodic structure and compound words in Classical Chinese», in Packard (arg.), 197-260.
- Fruyt, M., 2002, «Constraints and productivity in Latin nominal compounding», *TPS* 100: 3, 259-287.
- Gao, Q., 1994, «Chinese NP structure», *Linguistics* 32, 475-510.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo, UPV/EHU.
- & J. A. Lakarra, 1996, «Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco». In F. Villar & J. D. d'Encarnação (arg.), *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra 13-15 de octubre de 1994)*, Salamanca, Univ. de Salamanca & Univ. de Coimbra: 101-145.
- & —, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», *VIII Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, mayo de 1999)*: 407-438.
- Harris, A. C. eta Campbell, L., 1995, *Historical syntax in cross-linguistic perspective*, Cambridge U. P.
- Hawkins, J. A., 1980, «On implicational and distributional universals of word order», *J. of L.* 16, 193-235.
- Hualde, J. I., 1991, «Acentos del Bidasoa: Hondarribia», *ASJU* 25, 139-152.
- , 1993a, «On the historical origin of Basque accentuation», *Diachronica* 10, 13-50.
- , 1993b, «Observaciones acerca del acento de la zona occidental de Guipúzcoa», *ASJU* 27: 1, 241-263.
- , 1995, «Reconstructing the accentual system», in Hualde, Lakarra eta Trask (arg.), 171-188.

- , 1997, *Euskararen azentuerak*, Donostia, ASJU-ren Gehigarriak, 52.
- , J. A. Lakarra eta R. L. Trask (arg.), 1995, *Towards a History of the Basque Language*, Amsterdam, John Benjamins.
- Huang, S., 1998, «Chinese as a headless language in compounding morphology», in Packard (arg.), 261-283.
- Hudak, T. J., 1990, «Thai», in Comrie (arg.), 757-775.
- Hyman, L. M., 1977, «On the nature of linguistic stress», in L. M. Hyman (arg.), *Studies in Stress and Accent*. University of Southern California, Los Angeles: 37-82.
- Igartua, I., 2002, «Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik», in Artiagoitia, Goenaga eta Lakarra (arg.), 367-389.
- Krahe, H., 1969, *Germanische Sprachwissenschaft, III, Wortbildungslehre*, Berlin-N.Y., Walter de Gruyter.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root», in Hualde, Lakarra eta Trask (arg.), 189-206.
- , 1996, «Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco», *ASJU* 30: 1, 1-70.
- , 1997, «Aitzineuskara: konparaketa eta berreraiketa», *ASJU* 31: 2, 537-616.
- , 1998a, «Hizkuntzalaritza konparatua eta aitzineuskararen erroa», *Uztaro* 25, 47-110.
- , 1998b, «Gure izterlehengusuek eta guk erro bera?: Gogoetak erroaz aitzinkartvelikoz eta aitzineuskaraz», in I. Túrrez, A. Arejita & C. Isasi (arg.), *Studia Philologica in Honorem Alfonso Irigoien*. Deustuko Unibertsitatea, Bilbo: 125-150.
- , 2002a, «Etymologiae (proto)uasconicae LXV», in Artiagoitia, Goenaga eta Lakarra (arg.), 425-442.
- , 2002b, «*Adar, ahuntz, handi*: sobre la identificación de sustratos y morfología de la protolengua», in *ΤΙΜΗΣ ΧΑΡΙΝ: Homenaje al Profesor A. Gainzarain*, Gasteiz, *Veleia*-ren Gehigarriak, 17: 417-429.
- Li, C. N. eta S. A. Thompson, 1990, «Chinese», in Comrie (arg.), 811-833.
- Lühr, R. M., 2000, *Die Gedichte des Skalden Egill*, Dettelbach, J. H. Röhl Verlag.
- MacDonell, A. A., 1975, *Vedic Grammar*, Delhi, Bhartiya Publishing House.
- Martínez Areta, M., 2004. «El acento protovasco», *ASJU* 38, 135-206.
- , 2006a, *El consonantismo protovasco*. UPV/EHU-ko tesi argitaragabea.
- , 2006b, «Adjektiboa aitzineuskaraz», *ASJU* 40, 687-722.
- Matthews, P. H., 1991 [1. argitalpena: 1974], *Morphology*, Cambridge U. P.
- Mitxelena, K., 1954, «De onomástica aquitana» (= *LH*, 409-445).
- , 1955 [1. argitalpena: 1953; 1997ko 5. argitalpena erabili dugu], *Apellidos vascos*, Donostia, Txertoa.
- , 1964a, *Textos arcaicos vascos*, Madril, Minotauro.
- , 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi (= *SHLV*, 1-73).
- , 1969, «Notas lingüísticas a “Colección diplomática de Irache”» (= *PT*, 87-118).
- , 1972, «A note on Old Labourdin accentuation» (= *PT*, 235-244).
- , 1977a, *Fonética histórica vasca*, 2. argitalpena, *ASJU*-ren Gehigarriak 4, Donostia.
- , 1977b, «Notas sobre compuestos verbales vascos» (= *PT*, 311-335).
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos» (= *PT*, 35-55).
- , 1985, *Lengua e Historia [LH]*, Madril, Paraninfo.
- , 1987, *Palabras y textos [PT]*, Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca [SHLV]*, I (= *ASJU*-ren Gehigarriak, 10), Donostia-San Sebastian.
- Monro, D. B., 1992 [1. argitalpena: 1882], *Homeric Grammar*, Filadelfia, William H. Allen Bookseller.
- Moravcsik, E. A., 1978, «Reduplicative constructions», in J. Greenberg *et alii* (arg.), *Universals of human language, III*, Stanford, U. P.: 297-334.

- Mujika, L. M., 1982, *Hitz konposatu eta eratorrien morfo-fonetika*, Donostia, Ed. Vascas.
- Packard, J. L. (arg.), 1998, *New Approaches to Chinese Word Formation*, Berlin-N.Y., Mouton de Gruyter.
- , 1998, «A Lexical Phonology of Mandarin Chinese», in Packard (arg.), 311-327.
- Rasmussen, J. E., 2002, «The compound as a phonological domain in Indo-European», *TPS* 100-3, 331-350.
- Rijk, R., 1995, «Nunc» in Old Basque», in Hualde, Lakarra eta Trask (arg.), 295-311.
- Rijkhoff, J., 2000, «When can a language have adjectives? An implicational universal», in Vogel eta Comrie (arg.), 217-257.
- Schuchardt, H., 1912, «Bask. *i-*, *e-*», *RIEV* 6, 282-283.
- Smyth, H. W., 1984 [1. argitalpena: 1920], *Greek Grammar*, Harvard U. P.
- Starosta, S., K. Kuiper, S. Ng eta Z. Wu, 1998, «On defining the Chinese compound word: Headedness in Chinese compounding and Chinese VR compounds», in Packard (arg.), 347-370.
- Tovar, A., 1959, «Geminados semánticos en vascuence», *Racolta di studi linguistici in onore di G. D. Serra*, Università degli studi di Napoli, Istituto di Glottologia, Libreria Liguori: 367-371.
- Trask, R. L., 1990, «The *-n* class of verbs in Basque», *TPS*, 88, 111-128.
- , 1995, «On the History of the Non-Finite Verb Forms in Basque», in Hualde, Lakarra eta Trask (arg.), 207-234.
- , 1997, *The History of Basque*, Londres, Routledge.
- Uhlich, J., 2002, «Verbal governing compounds (synthetics) in early Irish and other Celtic languages», *TPS* 100: 3, 403-433.
- Vogel, P. M. & Comrie, B. (arg.), 2000, *Approaches to the Typology of Word Classes*, Berlin-N.Y., Mouton de Gruyter.
- Whitney, W. D., 1889, *Sanskrit Grammar*, Delhi, D. K. Fine Art Press.

RHYTHMICITY IN THREE PANOAN LANGUAGES

Carolina González

Florida State University

1. Introduction¹

Panoan languages, including Capanahua, Huariapano and Shipibo, are reported to have various phonological phenomena conditioned by odd/even alternations. In Capanahua, a coda /ʔ/ is pronounced in odd-numbered syllables counting from the beginning of the word (1a), but it is deleted in even-numbered syllables (1b) (Loos 1969).

(1) Capanahua /ʔ/ alternation (from Shell 1975: 39)

(a) /hono-taʔ-ki/ [ʰo.no-taʔ.ki] ‘It is a wild pig’

(b) /hono-ma-ta-ki/ [ʰo.no-ma-ta.ki] ‘It isn’t a wild pig’

In Huariapano, [h] epenthesis takes place in the coda of open odd-numbered syllables (Parker 1994). For example, when the second syllable of the progressive suffix /-ini/ occurs in an odd-numbered syllable, [h] is epenthesized (2b). Epenthesis does not apply in even-numbered syllables (2a).

(2) Huariapano [h] alternation (from Parker 1998: 29)

(a) [pi.¹ni.²kaʔ³] ‘They are eating’

(b) [,βu¹naj²ni³h.kaj⁴] ‘They are looking, searching’

In Shipibo, the emphatic suffix /-rib/ is pronounced [-ri.ba] after an odd number of syllables (3a), and [-ri.bi] after an even number of syllables (3b) (Lauriault 1948).

¹ This is a revised version of chapter 5 of my Ph.D. dissertation, *The effect of prosodic structure in consonantal processes* (University of Southern California, 2003). I am indebted to Rachel Walker, Kie Zuraw, Dani Byrd, Abigail Kaun, Mario Saltarelli, Eugene Loos and Jose Alberto (Beto) Elias for their comments and discussion. Thanks also to audiences at LSA, NELS, USC Phon Lunch and SWOT. All errors are my responsibility.

Part of this research was supported by a post-doctoral grant from the Basque Government (Departamento de Educación, Universidades e Investigación).

(3) Emphatic suffix /-rib/: vocalic alternations (from Lauriault 1948: 22-23; IPA)

(a) [a.¹-ri.²ba.³-ku⁴] 'did it again'

(b) [¹a.-ma.-ri.²bi.³-ku⁴⁵] 'made him do it again'

In all of these cases, the odd/even alternation is a true generalization of the data. However, the question arises why a phonological process should be based on 'mere' counting, and what counting reflects. As Parker (1998: 31) puts it, generalizations relying on odd/even number counting have no explanatory force and go against the cross-linguistic evidence that languages cannot count beyond two. Another question is why so many of these processes should occur in Panoan.

Recent investigations in Panoan languages propose that so-called odd/even alternations are actually foot- or rhythmic-based (see Safir 1979 and González 2002 for Capanahua, Parker 1994, 1998 for Huariapano and Elías 2000 for Shipibo). The aim of this paper is to explore in detail the rhythmic bases for these alternations and the connections among them. Following Safir (1979) and González (2002) I argue that Capanahua /ʔ/ deletion is foot-related. I investigate the details of foot structure in this language, taking into consideration stress opacity and related rhythmic processes, and show how the distribution of coda /ʔ/ correlates with weak and strong positions in a foot.

Parker (1994) proposes that coda [h] epenthesis is a rhythmic process; Parker (1998) argues that, though rhythmic, coda [h] epenthesis does not directly relate to stress, and proposes the existence of two different metrical tiers in Huariapano: one for stress assignment, and another for [h] epenthesis. I propose to view the phenomenon in a different light. My account centers on the observation that [h] epenthesis mimics the default pattern for secondary stress, i.e., left-to-right syllabic trochees. I propose that, as in Capanahua, rhythmicity is preferentially achieved by the occurrence of [h] in strong footed syllables, not by stress. In general, secondary stress and [h] epenthesis will coincide; cases where they do not are explained by a preference to express rhythmicity segmentally rather than by stress.

Rhythmic alternations in Capanahua and Huariapano are instances of strictly foot-sensitive consonantal processes. Capanahua exemplifies a system where not all feet are stressed, and Huariapano a system where stress and foot structure do not line up. In both cases, a rhythmic alternation is realized by means of consonantal phenomena affecting laryngeal properties of codas. On the other hand, Shipibo has some instances of vocalic alternations in at least one of its suffixes. It will be shown that foot structure conditions all these alternations in the same manner, regardless of whether they target vowels or consonants.

The organization of this paper is as follows. Section 2 discusses the basic phonology and metrical system of Reconstructed Panoan, since its stress and tonal system shed light on the metrical systems of the Panoan languages under investigation. Section 3 focuses on the analysis of the metrical system and /ʔ/ deletion in Capanahua. The metrical system of Huariapano and the phenomenon of [h] epenthesis are discussed in section 4. Section 5 discusses the metrical system and suffix alternations in Shipibo. Finally, section 6 is the conclusion.

2. The Phonology of Reconstructed Panoan

Shell (1975) presents a reconstruction of early Panoan phonology based mainly on the comparison of the phoneme inventory and cognate words of seven Panoan languages spoken in Peru: Capanahua, Shipibo-Conibo, Amahuaca, Chacobo, Cashibo, Cashinahua, and Marínahua (also known as Sharanahua). A consonant chart for Reconstructed Panoan is provided in table 5.1. Note that */*ʔ/* was a phoneme and there was no */*h/*. This detail will be important in the discussion of the metrical system of Huariapano.

Table 5.1

Consonant chart of Reconstructed Panoan (IPA; from Shell 1975)

	Bilabial	Alveolar	Post-Alveolar	Retroflex	Velar	Glottal
Stop	*p	*t			*k *kʷ	*ʔ
Fricative	*β	*s	*ʃ	*ʂ		
Affricate		*ts	*tʃ			
Flap		*ɾ				
Nasal	*m	*n				
Approximant	*w		*j			

Syllables were of the type (C) V. There was only one vowel per nucleus. Consonant clusters—involving */*ʔ/*, */*s/*, */*ʃ/* and */*ʂ/*—occurred exclusively word-medially. In such cases, syllable boundaries might have been between the consonants in the cluster, or they could derive from the loss of a vowel among them from an earlier stage in the language. This second possibility is in accordance with the development of some present-day Panoan languages, where consonant clusters have developed out of the loss of a vowel in two-morpheme words (Shell 1975: 93).

Most words in Reconstructed Panoan had two or three syllables. Four-syllable words existed but they were probably formed of more than one morpheme. There was a phonemic tonal contrast between high and low tone; most probably high tone correlated with strong stress. Two-syllable words fell into two different tonal patterns. In the first pattern, the second syllable had high tone in all cases. In the second pattern, both syllables had low tone if the word was pronounced in isolation, and high tone in the first syllable and low tone in the second syllable otherwise (Shell 1975: 94-95). This contrast was lost in Capanahua, Shipibo-Conibo and Cashibo, where disyllabic words have high tone or strong stress in the first syllable and contrasting tone or stress in the second syllable.²

Reconstructed Panoan also had three-syllable words. In the development of Panoan languages, mono-morphemic three-syllable words were generally reduced to two syllables.³ In Capanahua, Shipibo-Conibo and Cashibo such words have

² This contrast was also lost in Cashinawa and Chacobo (Shell 1975).

³ Except in Chacobo and in some cases Sharanahua.

high tone or strong stress in the second syllable (Shell 1975: 97). As shown in (4), the final vowel was lost, causing the onset to re-syllabify as the coda of the preceding syllable (4a, b) or to delete (4c). It will be shown later that this development explains some apparent exceptions to the stress pattern in Capanahua and Shipibo.

- (4) Panoan: from three-syllable to two syllable words (from Shell 1975: 96)

	<u>Reconstructed Panoan</u>	<u>Capanahua</u>	<u>Gloss</u>
(a)	*ʔa.wi.ni	[ʔa.'win]	'wife'
(b)	*[ʔ]oʔ.pos.su	[ʔoʔ.'pos]	'chigoe (tropical flea)'
(c)	*ra.buuta	[ra.'bu]	'two'

3. Capanahua⁴

This section discusses /ʔ/ deletion in Capanahua. (3.1) presents an overview of Capanahuan phonology including its basic stress pattern. (3.2) provides a detailed analysis of the metrical system of the language in Optimality Theoretic terms. This is essential to show how /ʔ/ deletion coincides with the metrical structure of the language. Section (3.3) discusses the distribution of /ʔ/ and rhythmic processes in coda, including deletion and metathesis, and analyzes these in Optimality Theoretical terms. Section (3.4) considers a separate process in which [ʔ] occurs as an allophone of /tʃ/, and section (3.5) discusses apparent counterexamples to a metrical account of /ʔ/ coda deletion. Finally, (3.6) is the conclusion.

3.1. The phonology of Capanahua

Capanahua belongs to the North-Central branch of Panoan (Grimes 2000). In 1969 there were about 400 speakers, but only about thirty per cent of these remained by 1998 (Loos 1969, Loos and Loos 1998). According to Jose Alberto Elías (p.c.), who did fieldwork on this language, in 2001 there were only thirty people who could speak it and some additional people who could understand it.

Capanahua has 16 consonants and 4 vowels: /a/, /i/, /o/, /u/. There is no contrastive vowel length (Loos 1969). A consonant chart is included below; note that /ʔ/ is a phoneme in the language.

Syllables are generally of the type (C)V(C). The structure CCV is found only in the adverb /ska/ 'already'. The future modal /ʃaʔn/ exemplifies the only case of the syllable structure CVCC (Shell 1975: 40); in the surface, this string is realized as CVC (see section 3.5 for discussion).

In the surface forms of the language codas are restricted to the sibilants /s/, /ʃ/, /ʒ/, to the glottal stop, and to nasals (Shell 1975: 41). Other consonants which would be syllabified syllable-finally are deleted in the surface form. Nasals only surface as codas when they precede a non-continuant, as in [tsi.'pon.ki] 'down-

⁴ Unless otherwise noted, the Capanahua data throughout this paper comes from Loos (1969) and p.c., and Loos and Loos (1998).

river'. Nasal codas delete word-finally or before a continuant, causing concomitant nasalization of preceding and following strings of vowels and laryngeals. Some examples are /βimanan/ ['βi.ma.nā] 'face' and /ʔueran-ʔue/ ['ʔu.e.rā.ʔū.ē] 'push it' (Loos 1969: 177-181). Finally, coda /ʔ/ is special in that it only surfaces in odd-numbered syllables and deletes in even-numbered syllables. Thus, the word /taʔno/ 'grub' is pronounced ['taʔ.no], but the word /βitʃiʔ/ 'I grab' is pronounced ['βi.tʃi]. The distribution of coda /ʔ/ in Capanahua is discussed in section (3.3).

Table 5.2
Capanahua consonant chart (IPA, based on Loos 1969)

	Bilabial	Alveolar	Post-Alveolar	Retroflex	Velar	Glottal
Stop	p	t			k	ʔ
Fricative	β	s	ʃ	ʂ		h
Affricate		ts	tʃ			
Flap		r				
Nasal	m	n				
Approximant	w		j			

Capanahua has both a tonal and stress contrast. Both tone and stress coincide in citation forms (Loos 1969: 187). High and low tones are phonemic; stressed syllables have high tone. High tones are realized as mid word-finally. Since tone normally correlates with stress I abstract away from it; for more details see Loos (1969: 187ff).

Only one stress per word is reported, in either the first or second syllable (Loos 1969). Thus, there is a two-syllable window for stress assignment. Stress is assigned to a second heavy syllable, or else to the first syllable (5). Heavy syllables have underlyingly a post-vocalic word-final or a post-vocalic, pre-consonantal consonant. The only exception is /ʔ/, which never makes a syllable heavy.

(5) Main stress in Capanahua

(a)	[ruus]	'just'	/man/ [mā]	'you (plural)'
(b)	['ma.po]	'head'	['kin.tʃa]	'bare'
(c)	['tsis.ti]	'ashes'	['meʃ.pi]	'clumsy'
(d)	['tʃi.tʃi.ka]	'knife'	['βi.ma.nā]	'face'
(e)	['son.ta.ko]	'girl'	['ni/.βo.na.wu]	'walk along'
(f)	[hi.'sio]	'ant'	[βa.'kof]	'foam'
(g)	[tsi.'pon.ki]	'downriver'	[ʔo.'nan.na.wu]	'learn'
(h)	/raβitʃ/	[ra.'βi] 'two'	/mapop/ [ma.'po]	'clay'
(i)	/waran/	[wa.'rā]	'squash'	
(j)	[his.'mis]	'looker'	/piʃkap/ [piʃ.'ka]	'small'
(k)	[nuʂ.'nuʂ]	'brownbird'		
(l)	/βitʃiʔ/	['βi.tʃi] 'I grab'	/rakaʔti/ ['ra.ka.ti]	'he lies down'
(m)	/pi-tʃaʔtʃikin/	['pi.tʃa.tʃi.kɪ]	'to poke him in the ribs'	

Monosyllables, which are pronouns and clitics, never carry stress (5a). In words with two syllables or more, stress falls on the initial syllable whenever the peninitial syllable lacks a coda (5b-e). When the peninitial syllable has a coda, this syllable is stressed (5f-g). Stress is sensitive to the occurrence of underlying postvocalic consonants even if these are not pronounced in the surface (5h-i). If both the initial and peninitial syllable have a coda, stress falls on the peninitial syllable (5j-k). Finally, /ʔ/ is exceptional; even if it is postvocalic underlyingly, the syllable containing it does not attract stress (5l-m).

3.2. The metrical system of Capanahua

In this section I propose an analysis of the metrical system of Capanahua. This analysis is formalized with Optimality Theoretic constraints (Prince and Smolensky 1993). A preview of this analysis appears in (6).

(6) Preview: The metrical system of Capanahua

- (a) One and only one stress per word.
- (b) Left-to-right footing.
- (c) Exhaustive footing.
- (d) Syllables can be unparsed.
- (e) Trochaic rhythm.
- (f) Quantity-sensitivity.
- (g) Stress opacity.
- (h) Initial syllable light.

(a) *One and only stress per word*: (5) show that regardless of the number of syllables within a word, there is always one and only stress per word. The only exception is monosyllables, which are always unstressed. The constraints needed to capture these facts are defined below:

- (7) GRWD=PRWD A grammatical word must a prosodic word (Kager 1999)
 STRESS PROM Maximize stress prominence 'Only one stress per word'
 *HEAD/Ǿ Foot heads are not unstressed (González 2003)
 LEFTMOST Align (Hd-Ft, Left, PrWd, Left) 'The left edge of the head foot coincides with the left edge of some prosodic word' (McCarthy & Prince 1993)

Monosyllables in Capanahua are clitics and pronouns (Loos 1969: 193). Function words are usually exempt from having a stress, presumably because they cliticize to a phonological word (Hayes 1995). For this reason, GRWD=PRWD will be assumed to apply to content words only, at least in Capanahua.

I propose the constraint STRESS PROM to capture the fact that in certain languages there is only one stress per prosodic word (Halle and Vergnaud 1987, Hewitt 1992, Van de Vijver 1998). Some examples are Creek and Modern Standard Arabic, where only the main foot is stressed. In these two languages, stress can only be derived if binary feet are built from the left edge and the rightmost foot is stressed; otherwise, the wrong syllable is stressed (Van de Vijver 1998: 36-42 and references therein).

STRESS PROM conflicts with *HEAD/Ǿ, which disallows unstressed foot heads. STRESS PROM is undominated in Capanahua, since no word has more than one stress. STRESS PROM outranks *HEAD/Ǿ. GRWD=PRWD is also undominated. The ranking of LEFTMOST is established later.

(b) *Left-to-Right footing*: Two facts point to left-to-right footing in Capanahua. First, stress is assigned either to the initial or the penultimate syllable in a word, no matter how many syllables the word has: [hi.'sis] 'ant', [ʼson.ta.ko] 'girl', [ʼniʔ.βo.na.wu] 'walk along'. If footing was right-to-left, in a three-syllable word with all light syllables—like [ʼtʃi.tʃi.ka] 'knife'—the two final syllables would be footed together and stress would fall on the second syllable. The result would be unattested *[tʃi.(ʼtʃi.ka)]. This shows footing is left-to-right rather than right-to-left.

Secondly, /ʔ/ deletion occurs in alternate even-numbered syllables from the beginning of the word. Consider the word /ʔotʃiti- ma- raʔ- taʔ- ki/ 'It is probably not a dog'. This word has two underlying syllable-final glottal stops, of which only one surfaces: [ʼʔo .tʃi. ti.ma. raʔ. ta.ki]. Assuming glottal stop deletion is foot-sensitive, there are two possible directions of parsing; left-to-right, and right-to-left. If feet are constructed left-to-right, deletion of the glottal stop in the morpheme /taʔ/ corresponds to the second syllable of a foot: [(ʔo .tʃi) (ti.ma.) (raʔ.ta.) ki]. If feet are constructed right-to-left, deletion corresponds to the first syllable of a foot: [ʔo. (tʃi.ti.) (m.raʔ.)(ta.ki)].

Two pieces of evidence argue against right-to-left footing. First, under right-to-left parsing the initial syllable of the word remains unparsed: [ʔo.(tʃi.ti) (ma.raʔ.) (ta.ki)]. Since the initial syllable is stressed in this word, this means that it cannot be unparsed. Second, right-to-left footing does not provide a unique generalization for glottal stop deletion. Under right-to-left footing, glottal stop deletion occurs both in the first syllable of a foot [ʔo.(tʃi.ti.) (ma.raʔ.) (ta.ki)] and in the second syllable of a foot: /βitʃiʔ/ [(ʼβi.tʃi)] 'I grab'. Left-to-right footing captures the stress pattern of the language and the correct generalization for /ʔ/ deletion; it occurs only in the second syllable of a foot: [(ʔo. tʃi.) (ti.ma.) (ra.ʔta) ki] 'It is probably not a dog', /βitʃiʔ/ [(ʼβi.tʃi)] 'I grab'. Assuming footing is exhaustive in Capanahua (see (c) below), these two facts are easily captured through the interaction of the following constraints:

(8)	ALL-FT-LEFT	Align (Ft, Left, PrWd, Left)
'Every foot stands at the left edge of the prosodic word'
(McCarthy and Prince 1993; Kager 1999)
	ALL-FT-RIGHT	Align (Ft, Right, PrWd, Right)
'Every foot stands at the right edge of the prosodic word'
(McCarthy and Prince 1993; Kager 1999)

I assume that footing can be assigned in both directions in the same language; however, in this case, the preferred direction is left-to-right. This means the constraint ALL-FT-LEFT has priority over ALL-FT-RIGHT (Tableau 1).

(c) *Exhaustive footing*: Despite the reported lack of secondary stresses, I claim that Capanahua has exhaustive footing. One piece of evidence is the rhythmic

Tableau 1
ALL-Ft-LEFT >> ALL-Ft-RIGHT

/βana-ipi-ki/	‘planted it yesterday’	ALL-Ft-LEFT	ALL-Ft-RIGHT
☞ a.	(βa.na) (ʔi.pi) ki	**	* , ***
b.	βa.(na.ʔi.) (pi.ki)	* , ***!	**

distribution of coda /ʔ/. Coda /ʔ/ deletes in even-numbered syllables beyond the first two syllables. This situation is parallel to other languages such as Norton Sound Yupik, where consonantal phenomena occur in a foot-sensitive fashion in spite of the fact that not all feet have stress (see Van de Vijver 1998, González 2003 and references therein). Thus, the fact that /ʔ/ deletion occurs in even-numbered syllables is compatible with an analysis where syllables are footed in binary groups and deletion occurs on the second syllable of each foot. Further, it has been shown that languages can only count up to two. An analysis where syllables are grouped into feet fares better conceptually than an analysis where deletion occurs in the second, fourth, and sixth positions, because it limits counting to two.

Elaborating on the last point, I assume that syllables are organized into binary feet in Capanahua. Binariness can be achieved in a syllabic or in moraic sense; feet must have either two syllables, or two moras. The undominated constraint FOOT BINARITY (henceforth FTBIN) expresses this fact (Prince 1980, Kager 1989, Prince & Smolensky 1993).

(9) FTBIN Feet are binary under moraic or syllabic analysis

(d) *Syllables might be left unparsed*: Only when syllables cannot be part of a binary foot might they be left unparsed. Specific instances include light monosyllabic words, initial syllables followed by a heavy syllable—as in /hismis/ [hi.('mis)] ‘looker’, /hisís/ [hi.('sis)] ‘ant’—and final stranded syllables—as in /sontako/ [(‘son.ta).ko] ‘girl’. PARSE SYLLABLE captures the tendency to parse syllables into feet (10) (Prince and Smolensky 1993). Tableau 2 shows that FTBIN >> PARSE SYLLABLE; syllables are parsed into feet as long as FTBIN is respected.

(10) PARSE SYLLABLE Syllables are parsed by feet

Tableau 2
FOOT BINARITY >> PARSE SYLLABLE

/tʃitʃika/	‘knife’	FOOT BINARITY	PARSE SYLLABLE
☞ a.	(tʃi.tʃi.) ka		*
b.	(tʃi.tʃi.) (ka)	*!	

PARSE SYLLABLE outranks ALL-FT-LEFT. It is better to leave syllables unparsed than to have all feet aligned with the left edge of the prosodic word (Tableau 3).

Tableau 3
PARSE-SYLLABLE >> ALL-FT-LEFT

/niʔβonawu/	‘walk along’	PARSE SYLLABLE	ALL-FT-LEFT
☞ a. ('ni.ʔ.βo) (na.wu)			**
b. ('niʔ.βo) na.wu		*!*	

In candidate (a), the rightmost foot is misaligned from the left edge by two syllables. Candidate (b) is perfect as regards ALL-FT-LEFT, but two syllables are left unparsed, so this candidate is dispreferred. So far, GRWD=PRWD, STRESS PROM, FT-BIN>>PARSE SYLLABLE>>ALL-FT-LEFT>>ALL-FT-RIGHT.

(e) *Trochaic rhythm.* Rhythm in Capanahua is trochaic for the following two reasons. First, stress is assigned to the initial syllable unless the peninitial syllable is heavy. Second, /ʔ/ deletion occurs in the second syllable within a foot starting from the left edge of the word, and it persists to the end of the word. This means that binary feet are formed where the first syllable of the foot is the head.

Trochaic footing in Capanahua explains both main stress assignment and /ʔ/ distribution. Stress falls on the head syllable of the main foot, as in [(‘ma.po)] ‘head’, [(‘tʃi.fi.) ka] ‘knife’, and [(‘tsis.ti)] ‘ashes’. /ʔ/ deletion occurs in the ‘complement’ or weak syllable of a foot, as in /βitʃiʔ/ [(‘βi.tʃi)] ‘I grab’. Undominated RHTYPE =TROCHAIC captures trochaic footing (11).

(11) RHTYPE = T Feet have initial prominence (Kager 1999)

(f) *Quantity-sensitivity.* It has been observed that the coda content of the second syllable is relevant for main stress assignment. A second syllable with an underlying postvocalic consonant is assigned stress even if the consonant is not pronounced. This suggests that at least for main stress assignment codas are moraic.

The only exceptional consonant is /ʔ/, which is never moraic. If it were, a word like /βitʃiʔ/ [(‘βitʃi)] would be stressed on the second syllable, which has a postvocalic /ʔ/ underlyingly. Plausibly, /ʔ/ is the only non-moraic consonant in Capanahua because it is among the least sonorous consonants. Moraicity is related to sonority; vowels, the most sonorous segments, are moraic in most languages. Moraicity of coda consonants is captured through WEIGHT-BY-POSITION (Hayes 1989, Sherer 1994). The fact that heavy syllables attract stress is captured through WEIGHT-TO-STRESS (Prince 1983, Prince and Smolensky 1993). The constraint *MORAIC /ʔ/ expresses the fact that /ʔ/ is never moraic (González 2002).

(12) WEIGHT-BY-POSITION (WBP) Coda consonants are moraic
WEIGHT-TO-STRESS (WSP) Heavy syllables are stressed
*MORAIC [ʔ] The glottal stop is non-moraic

Motivation for *MORAIC [ʔ] comes from the fact that [ʔ] is the lowest sonority segment; and the lower the sonority of a segment, the less able it is to support a mora (Zec 1994, 1995; Blevins 2002). The fact that /ʔ/ is non-moraic is probably related to the deletability and insertability of /ʔ/ in the language (see section 3.3 for details).

*MORAIC /ʔ/ is undominated and outranks WBP, since /ʔ/ is non-moraic. WSP is dominated either because not all heavy syllables are stressed. WSP outranks PARSE-SYLLABLE (Tableau 4); it is better to leave a syllable unparsed (candidate (a)) than not to assign stress to a heavy syllable (candidate (c)). WSP also outranks LEFTMOST (candidates (a, c) in Tableau 5). The rankings between PARSE and LEFTMOST and between WSP and WBP have not been established yet. The moraic content of the initial syllable is irrelevant for stress assignment, since the initial syllable is always light. This is discussed in more detail in (h) below.

Tableau 4
WSP >> Parse

/his/	'ant'	WSP	WBP	PARSE
☞ a. hi. ('sis)				*
	μ			
b. ('hi.sis)		*(!)	*(!)	
c. ('hi. sis)		*!		
	μ			

Tableau 5
WSP >> LEFTMOST

/his/	'ant'	WSP	WBP	LEFTMOST
☞ a. hi. ('sis)				*
	μ			
b. ('hi.sis)		* (!)	* (!)	
c. ('hi. sis)		*!		
	μ			

(g) *Stress Opacity*: Connected with quantity-sensitivity is the fact that only some syllable-final consonants are pronounced in the surface. These include /s, f, ʃ/, which are unrestricted; /m, n/, which occur only before non-continuants, and /ʔ/, which is

found in unfooted or strong syllables. All other coda consonants— /w, j, ts, tʃ, p, t, k/—delete or are never found in coda position.⁵ (13) exemplifies cases where syllable-final /w/ and /tʃ/ delete. Examples of other coda consonants are found in (5). Deletion of coda /tʃ/ is analyzed in detail in section (3.4).

(13) Coda condition (Loos 1969: 167)

- (a) /haw+jama/ [ʰo.ja.ma] ‘not come’
 (b) /raβitʃ/ [raʰβi] ‘two’

In spite of deletion, underlying postvocalic consonants make a syllable heavy and attract stress. Previous descriptions of the language state that stress is assigned before the deletion of coda consonants (Loos 1969). I will refer to this as the *rule-based approach*. In derivational terms, the fact that a coda consonant attracts stress even if deleted in the surface produces *opacity*. (14) provides a rule-based derivation for the minimal pair [ma.ʰpo] ‘clay’ and [ʰma.po] ‘head’, which differ only in the location of stress. The derived word [ʰma.po.pan] ‘clay (subject)’ is also included since it provides evidence for a final underlying /p/ in [ma.ʰpo] ‘clay’.

(14) Derivation: [ma.ʰpo] ‘clay’, [ʰma.po.pan] ‘clay’, and [ʰma.po] ‘head’

UR	/mapop/	/mapop/	/mapo/
STRESS ASSIGNMENT	ma (ʰpop)	(ʰmapo) pan	(ʰmapo)
CODA CONDITION	ma (ʰpo)	(ʰmapo) pā	—
SR	ma (ʰpo)	(ʰmapo) pā ⁶	(ʰmapo)

Since stress can be predicted from the (underlying) coda consonant, stress is not lexical. Within Optimality Theory, there are various possibilities to account for opaque cases, including Sympathy Theory (McCarthy 1998, 1999), Output-Output correspondence (Benua 1997) and Turbidity (Goldrick 2000 and Goldrick and Smolensky 2000). I propose to account for opacity in stress assignment in Capanahua with a Turbid approach.

According to the theory of turbid representations, outputs can be complex, which means that they can contain both pronounced and unpronounced material. For example, an input like /mapop/ in Capanahua maps to the output [maʰpo], where the last syllable is footed in apparent violation of footing structure. However, this output has a covert or ‘turbid’ structure, where unpronounced material influences the pronunciation of other parts of the output (Goldrick 2000). The idea is that there is a single but complex output representation rather than intermediate stages in a derivation.

Turbid Representations include two types of output associations: *projection*, and *pronunciation*. *Projection* is a structural or abstract relation between a segment/

⁵ Shell (1975: 41) mentions that there is an instance of coda /h/ in Capanahua, in the word /ʔohno/ [ʰʔoh.no] ‘there at a distance’; this word seems to have been borrowed from Shipibo. Furthermore, [h] is sometimes found in coda position in Capanahua through optional sibilant debuccalization before [r]: /his-i-riʔbi/ ‘ant + also’ [hi.ʰsihriʔ.βi] (Loos 1969: 185). Thus, I consider [h] as a possible coda in Capanahua.

⁶ In Capanahua, coda nasals delete except before a non-continuant consonant, causing concomitant nasalization of the preceding vowel. For more details, see Loos (1969).

feature in the output with respect to its input. *Pronunciation* is an output relation describing the surface realization of the structure. Segments not pronounced but present in the output are enclosed within angle brackets < >—as in containment theory (Prince & Smolensky 1993).⁷ Pronounced output segments lack angle brackets. Additionally, moraic consonants are indicated with the symbol ‘μ’.⁸ Opaque cases such as (15) need to be accounted for. The relevant constraints needed to account for such opaque cases are given in (16).

(15) Opaque case: <p> is not pronounced but projects a mora

$\begin{array}{c} /ma'poop/ \rightarrow [ma. 'po<p>)] \\ \\ \mu \end{array}$
--

(16) PRONOUNCE-μ	All moras must be Pronounced (Goldrick 2000)
*[-cont, -nasal]-μ	[-continuant, -nasal] moras are not Pronounced
* [+cont, +son]-μ	[+continuant, +sonorant] moras are not Pronounced
PROJECT WBP:	All codas must Project their own mora
(based on Goldrick 2000, Hayes 1989, Sherer 1994)
RECIPROCITY ^{XY}	(R ^{XY}) If Y projects to X, then X must pronounce Y
(Goldrick 2000)

PROJECT WBP replaces WBP in this discussion, since they are equivalent. PROJECT WBP enforces coda moraicity. *MORAIC /ʔ/ outranks PROJECT WBP since coda /ʔ/ is never moraic (see discussion in section 3.2 (f)). PRONOUNCE-μ enforces the pronunciation of all moras. RECIPROCITY^{XY} aims towards the pronunciation of projected material. Since some moraic consonants are not pronounced in the surface, both of these constraints are dominated.

The constraints *[-cont, -nasal]-μ and * [+cont, +son]-μ account for the coda restriction in Capanahua. *[-cont, -nasal]-μ penalizes coda /p, t, k, ts, tʃ/, and * [+cont, +son]-μ, coda /β, r, j, w/. The consonants that can surface in coda position—nasals, sibilants, and /ʔ/—are all moraic except for /ʔ/. The pronunciation of /ʔ/ in the surface is not an issue even if /ʔ/ is [-cont, -nasal]; /ʔ/ is non moraic and has its own set of constraints regulating its distribution.⁹

* [+cont, +son]-μ and *[-cont, -nasal]-μ are undominated. These constraints outrank PRONOUNCE-μ since only a subset of moras is pronounced. Tableaux for /his/ ‘ant’ and /mapop/ ‘clay’ are included below. In Tableau 6, coda /s/ is pronounced in /his/ since it is not affected by * [+cont, +son]-μ or *[-cont,

⁷ The representation of projection and pronunciation in this chapter differs from Goldrick (2000), where *projection* is represented with an upward-pointing arrow ↗ and *pronunciation* with a downward-pointing arrow ↘.

⁸ I assume that vowels project moras in Capanahua, but I won’t represent them in the outputs for simplicity.

⁹ The coda restriction in Capanahua is reminiscent of the allophonic alternation of coda /b, d, g/ in Basque Spanish, where both stops and consonantal approximant allophones are disallowed in coda position in favor of voiceless fricatives. For details, see González (2003: chapter 4).

-nasal]- μ . In Tableau 7, the final /p/ in /mapop/ is not pronounced because it violates *[-cont, -nasal]- μ . However, /p/ projects a mora and attracts stress.

Tableau 6
/his/ 'ant'

/his/ 'ant'	FT-BIN	*[-cont, -nasal]- μ	*[+cont, +son]- μ	MAX-IO	PROJECT WBP	PRON- μ	R ^{XY}
a. hi.(^h sis) μ							
b. hi.(^h si<s>) μ						*(!)	*(!)
c. hi.(^h si<s>)	*!				*		
d. hi.(^h sis)	*!				*		
e. hi.(^h si)	*!			*			
f. hi.(^h hi.sis)					*!		
g. (^h hi.si<s>) μ						*(!)	*(!)
h. (^h hi.si<s>)					*!		
i. (^h hi.si)				*!			

A comparison among candidates (a, c, f, g, i) in Tableau 7 shows that *[-cont, -nas]- μ MAX-IO, WSP and PROJECT WBP dominate PRONOUNCE- μ and R^{XY}. So far there is no direct evidence about the relative ranking of MAX-IO, WSP and PROJECT WBP, so I assume that they are not ranked between them. Undominated FTBIN has been included for comparison.

In Tableau 7, candidate (a) is optimal; it has an unpronounced mora-projecting coda and violates low-ranked PRONOUNCE- μ and RECIPROCITY. Candidates (b, d, e) fall out under undominated FTBIN. Candidate (c) violates *[+cont, +son]- μ . Candidate (f) shifts the stress to the first syllable, parsing the two syllables into a foot and deleting the coda consonant. This violates MAX-IO. Finally, candidates (g, i) violate PROJECT-WBP since they have non-moraic coda consonants, and candidate (h) violates WSP because a heavy syllable is not stressed.

(h) *Initial syllable light*. On discussing the best metrical structure for Capanahua, Safir (1979: 104) considers one option where the initial syllable is stipulated to be always light. I argue that this is the case, as supported by two different pieces of evidence. First, monosyllables are never stressed and lack high pitch, even if they have a coda consonant. Examples include [rus] 'just', [ra?] 'perhaps', and /han/ [hā] 'he'. Second, in words with both first and second heavy syllables, the second syllable is stressed rather than the first (Loos 1969). Examples include [mun'tsis] 'nail', [pij.'ka<p>] 'small' and [his.'mis] 'looker'. This

Tableau 7
/mapop/ ‘clay’

/mapop/ ‘clay’	IN	*[-cont -nas]μ	*[+cont, +son] μ	I		N μ	R
a. a.ma.(¹ po<p>) μ						*	*
b. ma.(¹ po<p>)	*!				*		
c. ma.(¹ pop) μ		*!					
d. ma.(¹ pop)	*!				*		
e. ma.(¹ po)	*!			*			
f. (¹ ma.po)				*!			
g. (¹ ma.po<p>)					*!		
h. (¹ ma.po<p>) μ					*!	*	*
i. (¹ ma.pop)					*!		

means that in words like /sontako/ ‘girl’ and /tsisti/ ‘ashes’ the first syllable is parsed as part of a two-syllable foot: [(¹son.ta).ko], [(¹tsis.ti)]. However, in words like [rus] ‘just’ and /hismis/ ‘looker’, the first syllable remains unparsed: [rus] ‘just’, [his.(¹mis)]. If this is correct, Capanahua builds moraic trochees of the form (¹LL) or (¹H) for main stress (17).

(17) Capanahua foot structure

(a) [rus]	‘just’	/man/ [mā]	‘you (plural)’
(b) [(¹ ma.po)]	‘head’	[(¹ kin.tʃa)]	‘bare’
(c) [(¹ tʃit.ʃi) ka]	‘knife’	[(¹ son.ta.) ko]	‘girl’
(d) [hi.(¹ sis)]	‘ant’	[ʔo.(¹ nan.)(na.wu)]	‘learn’
(e) /raβitʃ/ [ra.(¹ βi)]	‘two’	/mapop/ [ma(¹ po)]	‘clay’
(f) [his.(¹ mis)]	‘looker’	/piʃkap/ [piʃ.(¹ ka)]	‘small’
(g) /βitʃiʔ/ [(¹ βi.tʃi)]	‘I grab’	/raka/ti/ [(¹ ra.ka.) ti]	‘he lies down’
(h) /pi-tʃa/tʃikin/ [(¹ pi.tʃa.)(tʃi.ki)]	‘to poke him in the ribs’		

In order to capture the light status of initial syllables in Capanahua I propose the constraint INITIAL LIGHT. While this constraint seems to be specific to Capanahua, future research might reveal its application to other languages or its wider motivation.¹⁰ INITIAL LIGHT and WSP dominate WBP, as tableau (8) shows.

¹⁰ Two other languages where INITIAL LIGHT might be relevant are Cashibo and Shipibo-Conibo. Shell (1987: 2) reports that in Cashibo stress falls on the first syllable unless the second syllable ends

(18) INITIAL LIGHT Initial syllables are light

Tableau 8
INITIAL LIGHT >>WBP

/rus/	'just'	INITIAL LIGHT	WSP	WBP
☞ a. rus				*
b. rus μ			*!	
c. ('rus) μ		*!		

In tableau 9, candidate (b) is selected because both syllables are parsed together into a disyllabic foot, respecting both FTBIN and PARSE.

Tableau 9
FOOT BINARITY >> Parse

/tsisti/	'ashes'	FT BIN	PARSE
a. ('tsis.) ti			*!
☞ b. ('tsis.ti)			

So far, the ranking among stress and foot structure constraints is: GRWD=PRWD, STRESS PROM, RHTYPE=T, FTBIN, *MORAIC /?/, INITIAL LIGHT >>WBP>>WSP, LEFTMOST, PARSE>>ALL-FT-LEFT>>ALL-FT-RIGHT, *HEAD/ǫ. Below are summary tableaux for cases ('LL), ('HL), L('H), H(H), and ('LL)L. For simplicity, the cover constraint 'STRESS' subsumes undominated INITIAL LIGHT, GRWD=PRWD, STRESS PROM, RHTYPE=T and FTBIN.

- In disyllabic words with two light syllables, both syllables are footed together and the first syllable is stressed (Tableau 10). Candidate (a) does not violate any constraint and thus is selected as optimal.
- Disyllabic words with initial heavy and peninitial light syllables stress the first syllable. Both syllables form a foot, because of undominated INITIAL LIGHT

in a consonant. The situation in Shipibo-Conibo is similar, with the difference that the second syllable might also have stress if it ends in a nasal vowel, or in some cases, an oral vowel (Shell 1975: 47). See Shell (1975) and section 2 in this paper for the connections of these languages as to their development from Reconstructed Panoan.

(Tableau 11). Candidates (a, b, d, e) violate undominated constraints. Candidates (c, f) tie on a violation of WBP; candidate (f) loses on a violation of PARSE.

Tableau 10
(¹LL) /mapo/ ‘head’

/mapo/ ‘head’	STRESS	WBP	LEFTMOST	PARSE	AFL
☞ a. (‘ma.po)					
b. (ma.‘po)	*!(Rh=T)				
c. (‘ma.)po	*!(FtBin)			*	
d. ma. (‘po)	*!(FtBin)			*	*
e. ma.po	*!(Gw=Pw)			**	

Tableau 11
(¹HL): /tsisti/ ‘ashes’

/tsisti/ ‘ashes’	STRESS	WBP	LEFTMOST	PARSE	AFL
a. (‘tsis.) ti μ	*!(Initial Light)			*	
b. tsis. (‘ti)	*!(FtBin)	*	*	*	*
☞ c. (‘tsis.ti)		*			
d. (tsis.‘ti)	*!(Rh=T)	*			
e. tsis.ti	*!(Grw=Prw)	*		**	
f. (‘tsis) ti		*		*!	

- When a disyllabic word is formed of an initial light and a peninitial heavy, the second syllable is footed on its own and stressed; the first syllable remains unparsed (Tableau 12). Candidate (a) violates LEFTMOST, but it is optimal since the other candidates violate higher-ranked constraints.
- Tableau (13) exemplifies a three-syllable word formed of three lights. The two first syllables are footed together, and the first syllable is stressed. Candidate (a) violates PARSE but is selected over candidates (b-e), which violate higher-ranked constraints.
- Finally, tableau 14 shows the four-syllable word /ʔonannawu/ ‘learn’. Candidates (b, d-f) violate undominated constraints. Candidate (c) violates high-ranked WBP, and (d) high-ranked WSP. Candidate (a), with violates lower-ranked PARSE and AFL, is selected as optimal.

Tableau 12
L ('H): /his/ 'ant'

/his/ 'ant'				F		
☞ a. hi.([!] sis) μ				*	*	*
b. ('hi.) sis	*! (FtB)		*		*	
c. (hi. [!] sis)	*(Rh=T)		*			
d. hi.sis	*! (Grw=Prw)		*		**	
e. ('hi.sis) μ		*!				
f. ('hi.sis)			*!			

Tableau 13
([!]LL) L: /tʃitʃika/ 'knife'

/tʃitʃika/ 'knife'			F		F
☞ a. ('tʃi.tʃi.) ka				*	
b. tʃi.([!] tʃi.ka)			*!	*	*
c. ('tʃi.) (tʃi.ka)	*! (SP, FB)				*
d. ('tʃi.) (tʃi.ka)	*!(FB)				*
e. (tʃi.) ('tʃi.ka)	*!(FB)		*		*

3.4. The distribution of /ʔ/

/ʔ/ is a special segment in Capanahua. It can occur as an onset or a coda. As an onset it can be epenthesis in two different cases: between vowels at a morpheme juncture (19a-c) and before liquids at a sentence juncture (19d-e). Onset /ʔ/ is also deleted word-medially in some cases (19f-i). /ʔ/ is non-deletable in the remote past morpheme (18f, h), but it can be deleted in the recent past morpheme (19g, i).

(19) Epenthesis and deletion of onset /ʔ/ (from Loos 1969: 176-177)

Epenthesis

- (a) /βana-i/ [βa.na.ʔi] 'planting'
- (b) /pi-i/ [pi.ʔi] 'eating'
- (c) /βana-ipi-ki/ [βa.na.ʔi.pi.ki] 'planted it yesterday'

- (d) /βana-wu/ [ʔβa.na.wu] 'plant'
 (e) /raʔmaβi +ruɾa-wu/ [ʔraʔ.ma.βi.βi.ru.ɾa.wu] 'chop now'

Deletion

- (f) /mapuɯt-ʔoʂki/ [ma.'pu.ʔoʂki] 'he ascended (remote past)'
 (g) /mapuɯt-ʔa-ʂ-ki/ ['ma.pu.taʂ.ki] 'he ascended (recent past)'
 (h) /hamak-ʔoʂki/ [ha.'ma.ʔoʂ.ki] 'he stepped (remote past)'
 (i) /hamak-ʔo-ʂ-ki/ ['ha.ma.kaʂ.ki] 'he stepped (recent past)'

Tableau 14
 /ʔonannawu/ 'learn'

/ʔonannawu/ 'learn'				F		
☞ a. ʔo.(ʔan).(na.wu) μ				*	*	*, **
b. (ʔo.'nan).(na.wu)	*!(Rh=T)		*			**
c. ('ʔo.nan).(na.wu)			*!			**
d. ('ʔo.nan).(na.wu) μ		*!				**
e. ʔo.(nan.)(na.wu) μ	*! (Stress Prom)			*	*	*, **
f. ʔo.nan.na.wu	*! (Gr=Pr)		*			

/ʔ/ is also deleted in specific coda positions. The description given by Loos (1969) states that coda [ʔ] surfaces in odd-numbered syllables, including monosyllables (20a-f), but that it deletes in even-numbered syllables (20g-h).

(20) Distribution of coda /ʔ/ (from Loos 1969)

- (a) /taʔ/ [taʔ] *Declarative modal*
 (b) /raʔ/ [raʔ] 'Probably'
 (c) /taʔno/ [t¹taʔ².no] 'Grub'
 (d) /ʔiʔsap/ [ʔiʔ¹sa²] 'Bird'
 (e) /ʔonan-iʔ-ki/ [ʔ¹o.na.niʔ².ki] 'He knows'
 (f) /ʔoʂa-kaʔina-ʔ-ki/ [ʔ¹o.ʂa.ka.ʔi.niʔ².ki] 'He falls asleep'

- (g) /βitʃ-iʔ/ [¹βi.tʃi²] ‘I grab’
- (h) /rakaʔti/ [¹ra.k²a.ti³] ‘he lies down’
- (i) /pi-tʃaʔtʃikin/ [¹pi.tʃa.tʃi³.ki⁴n] ‘to poke him in the ribs’
- (j) /hono-ma-taʔ-ki/ [¹ho.no.ma.t³a.ki⁴]⁵ ‘it is not a wild pig’

A number of alternations show that /ʔ/ is underlying. The examples below involve the declarative modal /-taʔ-/ and the adverb /-raʔ-/. In (21a), /taʔ/ occurs in the fifth syllable of a word; /ʔ/ remains. However, when this suffix occurs in the sixth syllable of a word (21b), /ʔ/ is not pronounced. The same thing happens with /raʔ/.¹¹

(21) Alternations: /taʔ/ *declarative modal* and /raʔ/ ‘probably’

- (a) [ʔo.tʃi.ti-ra-taʔ.-ki]⁶ ‘It is probably a dog’
- (b) [ʔo.tʃi.ti.ma-raʔ.-ta.-ki]⁷ ‘It is probably not a dog’

The distribution of coda /ʔ/ cannot be due to epenthesis in odd-numbered syllables since open odd-numbered syllables are tolerated, as in /mapo/ [ʔma.po] ‘head’, /tʃitʃika/ [ʔtʃi.tʃi.ka] ‘knife’.

It was stated above that syllable counting is not desirable since crosslinguistically languages do not show sensitivity to numeric count beyond two and /ʔ/ coda deletion proceeds further than the two first syllables of the word. I proposed that syllables are organized into feet in Capanahua, and that the generalization that coda [ʔ] is allowed only in odd-numbered syllables is an epiphenomenon of foot structure. More specifically, /ʔ/ deletes in the second syllable of a foot. Since Capanahua has trochees, the position where coda /ʔ/ deletes corresponds to a weak footed syllable. Coda /ʔ/ is pronounced elsewhere, i.e., in strong footed syllables and in unfooted syllables. Examples (11, 12) are restated below:

(22) Distribution of /ʔ/

(a) /taʔ	[<u>taʔ</u>]	<i>declarative modal</i>
(b) /raʔ/	[<u>raʔ</u>]	‘probably’
(c) /ʔiʔsap/	[ʔiʔ. (ʔsa)]	‘bird’
(d) /taʔno/	[(ʔtaʔ.no)]	‘grub’
(e) /ʔonaniʔki/	[(ʔo.na.) (niʔ.ki)]	‘he knows’
(f) /ʔoʃakaʔinaiʔki/	[(ʔo.ʃa.) (ka.ʔi.) (niʔ.ki)]	‘He falls asleep’
(g) /βitʃiʔ/	[ʔβi.tʃi]	‘I grab’
(h) /rakaʔti/	[(ʔra.k ² a) ti]	‘he lies down’
(i) [(ʔo.tʃi.) (ti. <u>ra</u> .) (<u>taʔ</u> . ki)]		‘It is probably a dog’
(j) [(ʔo. tʃi.) (ti. ma.) (<u>raʔ</u> . <u>ta</u> .) ki]		‘It is probably not a dog’

¹¹ An additional alternation is shown in example (1) in this chapter.

I propose to treat deletion of coda /ʔ/ in weak footed syllables as a prominence-reducing process that aims at maintaining a rhythmic contrast between the two syllabic components of a foot. The head of a foot can have /ʔ/ as coda, but its complement cannot. This is an instance of the general tendency of languages to show rhythmicity. Other examples are discussed in González (2003: chapters 2, 3).

My proposal is that coda [ʔ] deletion achieves rhythmicity, making weak syllables weaker in Capanahua. Furthermore, I propose that coda [ʔ] deletion is a rhythmically-oriented process which, in the absence of secondary stresses, helps to organize syllables into strong and weak pairs. Prominence- and rhythmic-based consonantal phenomena occur in numerous languages (González 2003: ch. 2, 3). In some cases they reinforce metrical structure of the language. In this case, /ʔ/ deletion makes up for the lack of secondary stresses in the word. [ʔ] remains in unfooted syllables because the strong/weak contrast is not relevant in that position (11a-c).

A related process in Capanahua that shows the effect of rhythmicity is onset-to-coda /ʔ/ metathesis. /ʔ/ metathesis occurs in odd-numbered syllables, especially in fast speech (23a) (Loos and Loos 1998). If the syllable already has a coda /ʔ/, onset /ʔ/ deletes (23b).

(23) Onset-to-coda metathesis (Loos and Loos 1998: 21, 22; IPA)

(a)	/kɛtsin-ʔino/	[ke.(ʔtsɪ̃)(iʔ.no)]	‘painted tiger’
(b)	/toaʔiʔka/	[('to.a.)(iʔ.ka)]	‘mattress’

Interestingly, metathesis ‘deletes’ the onset to produce a coda, a structure which is cross-linguistically dispreferred. However, onset-to-coda metathesis creates a contrast between the two syllables of a foot that would otherwise have equal strength. The occurrence of both /ʔ/ deletion in weak syllables and metathesis in strong syllables strongly suggest that the nature of both processes is rhythmic.

Safir (1979) was the first to propose a foot structure analysis for coda /ʔ/ deletion in Capanahua, whereby /ʔ/ deletion applied in the weak position of a binary (trochaic) rhythmic group. I take his proposal a step further and claim that /ʔ/ deletion and onset-to-coda metathesis tend towards the same goal: the distinction between strong and weak syllables in a language where only one stress per word is reported. Thus, this process is not only metricaly conditioned; it also has a metrical motivation. Furthermore, I claim that metrical structure can be present in a language in the absence of stress with segmental indicators of rhythm. In the case of Capanahua and the languages considered in González (2003: ch. 2), these indicators are consonantal, and can arise through very different processes.

Next I outline an analysis in Optimality Theoretical terms of both /ʔ/ deletion and onset-to-coda movement. For /ʔ/ deletion, I propose that a force aiming toward making the weak syllable weaker takes precedence over deletion of /ʔ/ (24).

- (24) MAX-IO (NO DELETION) Every element of the input has a correspondent in the Output (McCarthy & Prince 1995)
NO CODA	(*C]) _σ	Syllables are open (Prince & Smolensky 1993)
*WEAK/CVC		Weak syllables do not have codas (González 2003)

*WEAK/CVC is a near mirror image of STRESS-TO-WEIGHT ‘If stressed, then heavy’ (Myers 1987, Riad 1992); in other words, ‘the strong get stronger’. While STRESS-TO-WEIGHT enforces heaviness of stressed syllables, *WEAK/CVC enforces weakness of non-stressed syllables, i.e. ‘the weak get weaker’.¹² Weak syllables are in this case weak footed syllables. Unfooted syllables are neither weak nor strong because they do not contrast rhythmically with any other syllable.

Additionally, the ranking *WEAK/CVC >> NO CODA is a case of a specific constraint ranked over a general constraint. The ranking *WEAK/CVC, *MORAIC [ʔ] >> MAX-IO >> NO CODA captures /ʔ/ deletion in weak footed syllables (tableaux 15-17). A comparison between candidates (a, b) in Tableaux 15, 16 shows that MAX-IO >> NO CODA. Similarly, a comparison between candidates (a) and (b), and (a) and (c) in Tableau 17 shows, respectively, that *WEAK/CVC >> MAX-IO, and that *MORAIC [ʔ] >> MAX-IO. Note that MAX-IO dominates PROJECT-WBP; [ʔ] does not delete unless forced by *WEAK/CVC, even if it violates PROJECT-WBP (Tableau 18).

Tableau 15

[ʔ] remains in strong footed syllable

/taʔno ‘grub’	*WEAK/CVC	*MORAIC [ʔ]	MAX-IO	NO CODA
☞ a. (ʔtaʔ.no)				*
b. (ʔta.no)			*!	
c. (ʔ taʔ) no μ		*!		*

Tableau 16

[ʔ] remains in unfooted syllable

/taʔ declarative modal	*WEAK/CVC	*MORAIC [ʔ]	MAX-IO	NO CODA
☞ a. taʔ				*
b. ta			*!	
c. (ʔ taʔ) μ		*!		*

*WEAK/CVC and *MORAIC [ʔ] are undominated, since they are always respected. The ranking *WEAK/CVC >> MAX-IO won’t make all codas in the language delete, since apart from /ʔ/, the rest of the codas in the language are moraic

¹² I thank Adam Ussishkin for bringing this fact to my attention.

Tableau 17
[ʔ] deletes in weak footed syllable

/βitʃiʔ/ ‘I grab’	*WEAK/CVC	*MORAIC [ʔ]	MAX-IO	NO CODA
☞ a. (‘βi.tʃi)			*	
b. (‘βi.tʃiʔ)	*!			*
c. βi.(‘tʃiʔ) μ		*!		*

Tableau 18
Max-IO >> Project-WBP

/raʔ/ ‘perhaps’	MAX-IO	PROJECT-WBP
☞ a. a. raʔ		*
b. b. ra	*!	

and will make their syllable heavy. /ʔ/ is thus deleted because it is the only weightless coda.

The distribution of /ʔ/ deletion cannot be attributed to positional faithfulness to stressed syllables (Beckman 1998), since there is only one main stress per word and /ʔ/ can surface in codas beyond the second syllable in the word. It cannot be attributed to positional faithfulness to the strong or first syllable in a foot, since coda /ʔ/ occurs in unfooted syllables.

The constraints just discussed account for the rhythmic deletion of /ʔ/ in weak syllables. In order to derive onset-to-coda /ʔ/ metathesis in strong footed positions *HEAD/CV is needed to enforce a rhythmic contrast between strong and weak syllables within the same foot (González 2003). Rhythmic contrasts in Capanahua aim at reducing prominent weak syllables, and at enhancing strong syllables. /ʔ/ has to be available inside the foot to be deleted or metathesized; epenthesis of /ʔ/ in coda is banned (25).

- (24) *HEAD/CV Head syllables are not open (González 2003)
 DEP-IO (NO EPENTHESIS) Every element of the output has a correspondent in the input (McCarthy & Prince 1995)
 LINEARITY-IO The output reflects the precedence structure of the input, and vice versa (McCarthy and Prince 1995)
 (*[c.g.]...[c.g.]_σ) A sequence of [c.g.] is prohibited within a syllable (Suzuki 1998: 126)

*HEAD/CV enforces a prominence contrast between the strong (head) and weak (complement) syllables of a binary foot by way of the strong syllable having a coda. Since all consonants except for /ʔ/ are moraic and Capanahua is quantity-sensitive,

the only consonant that respects both *HEAD/CV and WBP is /ʔ/. DEP outranks *HEAD/CV. A contrast between strong and weak footed syllables is created by deletion of an underlying /ʔ/ in coda of a weak syllable, or by ‘moving’ an underlying /ʔ/ in onset to coda position in strong footed syllables rather than by epenthesis of /ʔ/ in the coda of all foot heads. Thus, DEP >> *HEAD/CV >> LINEARITY (Tableaux 19, 20).

Tableau 19
Onset-to-coda metathesis of /ʔ/

/ketsin-ʔino/ ‘painted tiger	DEP	*HEAD/CV	LINEARITY	MAX	*CODA
☞ a. ke.(¹ tsi<n>.)iʔ.no μ μ			*		*
b. ke.(¹ tsi<n>.)ʔi.no μ		*!			

In tableau 19, candidate (a) is preferred over candidate (b) because the disyllabic foot formed at the end of the word expresses a rhythmic contrast between its syllables; this contrast is missing in (b). Candidate (b) fares better on LINEARITY and NO CODA, but in this language expressing a rhythmic contrast within a foot has preference. Since /ʔ/ occurred in the input, no epenthesis or deletion take place, only a change in linearity. Tableau 20 shows that epenthesis of coda /ʔ/ is not permitted. Candidate (a), which violates *HEAD/CV, is selected over candidate (b), which epenthesizes /ʔ/.

Tableau 20
Failure of epenthesis in binary feet

/mapo/ ‘head’	DEP	*HEAD/CV	LINEARITY	MAX	*CODA
☞ a. (¹ ma.po)		*			
b. (¹ maʔ.po)	*!				*

(*[c.g.]...[c.g.]_σ) is a dissimilatory constraint proposed by Suzuki (1998) to account for deletion of /ʔ/ in Seri (Hokan: Mexico). In Capanahua, this constraint enforces only one instance of /ʔ/ per syllable. In strong syllables with two glottal stops, the onset /ʔ/ deletes in order to respect *HEAD/CV (Tableau 21). It is predicted that when a sequence of two /ʔ/ occurs in weak or unfooted syllables, the glottal stop surfacing in coda will delete to satisfy NOCODA, since *HEAD/CV is not relevant in unfooted positions. Unfortunately, no examples of this case have been found.

Tableau 21
Onset-to-coda metathesis of [ʔ]

/toaʔiʔka/ 'mattress'	*cg...cg] _σ	*HEAD/CV	LINEARITY	MAX	*C] _σ
⊕ a. (to.a.) (iʔ.ka)		*		*	*
b. (to.a.) (ʔiʔ.ka)	*!	*			*
c. (to.a.) (ʔi.ka)		**!		*	

The set of constraints in (25) do not replace the constraints that account for coda /ʔ/ deletion. Consider Tableau 22. The set of constraints in (25) would select as optimal the candidate where no deletion applies (candidate b); rather, (a) is selected. Undominated *WEAK/CVC captures this case (Tableau 23).

Tableau 22
Deletion of [ʔ] (I)

/bitʃiʔ/ 'I grab'	DEP	*HEAD/CV	LINEARITY	MAX	*CODA
⊕ a. ('bi.tʃi)		*		*!	
⊕ b. ('bi.tʃiʔ)		*			*
c. ('biʔ.tʃi)	*!		(*)	*	*
d. ('biʔ.tʃiʔ)	*!		(*)		**

Tableau 23
Deletion of [ʔ] (II)

/bitʃiʔ/ 'I grab'	*WEAK/CVC	DEP	*HEAD/CV	LINEARITY	MAX	*CODA
⊕ a. ('bi.tʃi)			*		*	
b. ('bi.tʃiʔ)	*!		*			*
c. ('biʔ.tʃi)		*!		(*)	*	*
d. ('biʔ.tʃiʔ)		*!		(*)		**

A constraint penalizing [β, r] in onsets outranks DEP, since /ʔ/ is epenthesized in these cases (Tableau 24); this constraint is undominated.

This section has shown that coda /ʔ/ achieves rhythmicity through deletion and onset-to-coda metathesis. It has also been shown that /ʔ/ is epenthesized in certain situations. /ʔ/ is unique in various ways. It is the only segment epenthesized before /β, r/ sentence-initially and the only segment that undergoes rhythmic deletion and metathesis. A question is why /ʔ/ is targeted rather than any other segment. It is

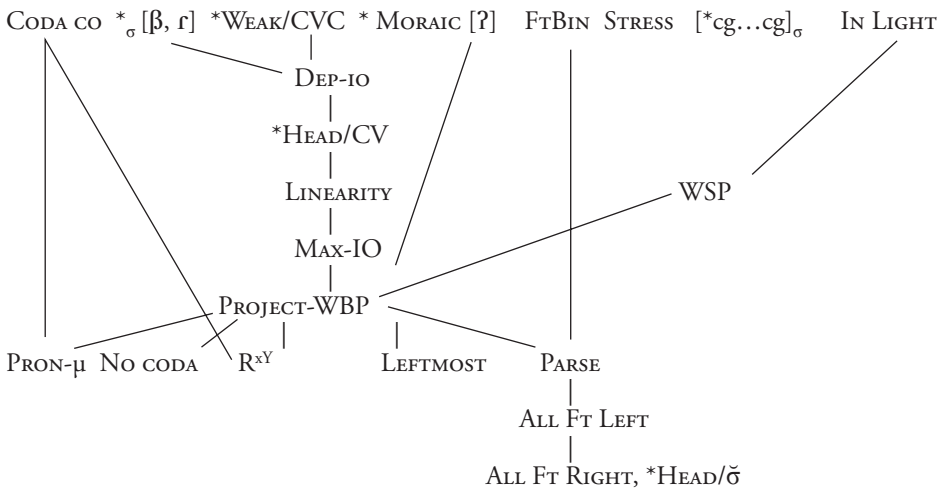
plausible that /ʔ/ is targeted because it has no place features, or because it does not contribute to weight in Capanahua, i.e., because it is non-moraic (cf. Parker 1998). The epenthesis, deletion and metathesis facts where /ʔ/ is involved suggests that both explanations are relevant. Usually, epenthetic consonants in languages are less marked, and tend to be coronal or laryngeal.

Tableau 24
 *σ [β, r] >> Dep

/βana-wu/	'plant'	* _σ [β, r]	DEP
☞ a.	(ʔβa.na.) wu		*
b.	(βa.na.) wu	*!	

So far I have provided an OT analysis of the foot and stress system of Capanahua, including opaque effects between stress and coda consonants. This analysis brings new insights to the metrical system of Capanahua and to the connection between foot structure and the distribution of /ʔ/. Capanahua exemplifies a language where rhythmicity is brought about by consonantal alternations. Specifically, /ʔ/ deletion and onset-to-coda metathesis enforce a contrast between strong and weak syllables within a foot. Furthermore, rhythmicity makes up for the lack of secondary stress in the language. To close this section, I provide a ranking lattice for Capanahua (26). For reasons of space, constraints *[-CONT, -NASAL]-μ and * [+CONT, +SON]-μ are subsumed under CODA CONDITION, and constraints RHT=T, STRESS PROM and GRWD=PRWD under STRESS.

(26) Capanahua: ranking lattice

3.5. [ʔ] as an allophone of /tʃ/

Unlike other non-continuant consonants in Capanahua, /tʃ/ does not always delete syllable-finally. In some occasions, it is pronounced as [ʔ] (27).

(27) Realization of /tʃ/ (Loos 1969 and p.c.)

(a)	/nitʃ-i/	[(¹ ni.tʃi)]	‘He walks’
(b)	/βe-nitʃi/	[(¹ βe.ni.) tʃi]	‘He walks on the surface’
(c)	/nitʃ-we/	[(¹ niʔ.we)]	‘Walk!’
(d)	/βe-nitʃ-ritʃβi-i/	[βe.(¹ ni.) (riʔ.βi)]	‘He walks on the surface again’

The morpheme ‘walk’ has /tʃ/ in the input. /tʃ/ is realized as an affricate in onsets (27a, b). (27c) shows that /tʃ/ has a [ʔ] allophone in coda position; [ʔ] is in strong footed position. Example (27d) is puzzling. The syllable with input /tʃ/ is stressed, which means that it forms its own foot; however, [ʔ] does not occur. But [ʔ] occurs as the allophonic realization of another input /tʃ/ in the third syllable of the same word.

Under a rule-based approach which depends on an odd/even generalization, the distribution of [ʔ] exemplified in (27c, d) is not problematic. /ʔ/ is simply not pronounced in coda of even-numbered syllables. Derivationally, after stress assignment, coda /tʃ/ turns into [ʔ]. Then, [ʔ] falls to the glottal stop deletion rule (28).

(28) [niʔ.we] ‘Walk!’, [βe¹ni.ri tʃ.βi] ‘He walks on the surface again’

UR	/nitʃ we/	/βe nitʃ ritʃβi/
STRESS ASSIGNMENT	¹ nitʃ.we	βe. ¹ nitʃ.ritʃ.βi
CODA /tʃ/ → [ʔ]	¹ niʔ.we	βe ¹ niʔ.riʔ.βi
CODA [ʔ] DELETION (EVEN)		βe ¹ ni.riʔ.βi
SR	[¹ niʔ.we]	[βe ¹ ni.riʔ.βi]

Under a foot structure analysis, the absence of [ʔ] in strong positions is problematic. (27d) appears to support the claim that [ʔ] distribution relates to an odd/even generalization rather than to foot structure (Loos 1969). However, this only occurs when an input /tʃ/ is involved. Consider the suffix /riʔβi/ ‘again’ (29), a lexicalized combination of [ritʃ] ‘yet’ and emphatic [βi] (Loos, p.c.).

(29) Suffix /ritʃβi/ [riʔ.βi] ‘again’

(a)	/his-ritʃβi-we/	[his.(¹ ri.) (βi.we)]	‘Look again’
(b)	/βe-his-ritʃβi-we/	[βe. (¹ is.) (riʔ.βi) we]	‘Look him in the face again’
(c)	/his-ritʃβi-ma-wi/	[his.(¹ ri.)(βi.ma.)wi]	‘Make him take a second look’
(d)	/his-ma-ritʃβi-wi/	[(¹ his.ma.)(riʔ.βi.)wi]	‘Show to him again’
(e)	/nitʃ-ritʃβi-we/	[niʔ. (¹ ri.) (βi.we)]	‘Walk again’

There appears to be a conflict between /tʃ/ mora projection and its pronunciation. /tʃ/ either projects a mora and attracts stress or it turns into [ʔ]. Compare (29a, b) and (29c, d). In (29a, c), /tʃ/ is not pronounced but it projects a mora and

attracts stress. In (29b, d), coda /tʃ/ is realized as non-moraic [ʔ], and the syllable is part of a bigger foot. Finally, in (29e) two adjacent syllables have /tʃ/ in syllable-final position. The second syllable attracts stress; /tʃ/ projects a mora but is not pronounced. The first syllable realizes /tʃ/ as [ʔ] and remains unpaired.

I propose that stress and foot structure are responsible for this split. /tʃ/ is special in the consonant system of Capanahua in that it is the only supra-laryngeal consonant that has the potential to be non-moraic. /tʃ/ is moraic only when stress is relevant. A moraic /tʃ/ attracts stress. This happens in the second syllable of the word. As seen before, the second syllable has priority over the first for stress assignment in case the second syllable is heavy.

There is a drive to parse all syllables in the word into feet. If /tʃ/ is moraic, parsing might leave a syllable unfooted. If there is an available syllable next to it, then the mora of /tʃ/ is not projected, but rather, /tʃ/ is reduced to [ʔ], creating a contrast between the two syllables of the foot.

The distribution of /tʃ/ is captured through the interaction between stress and foot structure constraints. Some tableaux are included below. Tableau (25) shows a word where /tʃ/ is pronounced as [ʔ] in coda. Candidate (a) violates PROJECT WBP. Candidates (b, c) violate high-ranked INITIAL LIGHT and *[-cont, -nasal]-μ.

Tableau 25

/tʃ/ → [ʔ]

/nitʃ-we/ 'walk'	INITIAL LIGHT	*[-cont, -nasal]-μ	*HEAD/ CV	MAX	PROJECT WBP	PARSE
☞ a. ('niʔ.we)					*	
b. ('ni<tʃ> we μ	*!					*
c. ('nitʃ.we)		*!			*	

Tableau 26 shows a word where two underlying syllable-final /tʃ/ occur. The first is not pronounced in the surface but projects a mora, and the second is pronounced as [ʔ]. Candidates (b) and (c) violate high-ranked *[-cont, -nasal]-μ and MAX-IO, respectively. Candidate (d) violates *HEAD/CV. Candidate (a), which violates lower-ranked PROJECT WBP, is selected as optimal.

These examples suggest that there are three different sources for the glottal stop in Capanahua: underlying, epenthetic, and derived (Figure 5.1). Underlying /ʔ/ is phonemic; it is present in the input, and it is pronounced everywhere except in coda of a weak syllable in a foot. Epenthetic /ʔ/ occurs before a vowel word-medially in some cases, and sentence initially before /β, r/. It can also occur through metathesis for rhythmic reasons. Finally, there is a derived [ʔ] which is an allophone of [ʔ]; it is found in coda of certain syllables. Recognizing that there are three sources for [ʔ] and that nevertheless foot structure and stress condition them

Tableau 26
/βe-nitʃ-ritʃβi-i/ 'He walks on the surface again'

/βe-nitʃ-ritʃβi-i/	INIT. LIGHT	*[-cont, -nasal]-μ	*HEAD/CV	MAX	WBP	PARSE
a. βe.([Ⓞ] 'ni<tʃ>.) (riʔ.βi) μ					*	*
b. βe.([Ⓞ] 'nitʃ.) (riʔ.βi) μ		*!			*	*
c. βe.([Ⓞ] 'niʔ.ri.) βi				*!	*	**
d. ([Ⓞ] 'βe.niʔ.) (riʔ.βi)			*!	*	**	

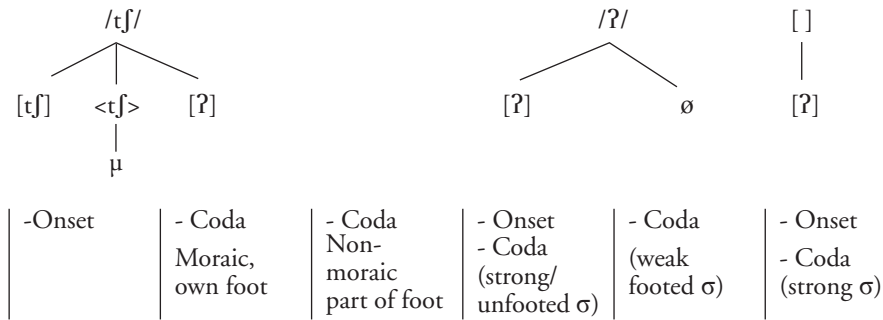

Figure 5.1
Sources of [ʔ] in Capanahua

still captures the fact that [ʔ] is never pronounced in weak footed syllables. A foot-structure analysis is superior to the descriptive generalization that all instances of coda [ʔ] occur in odd-numbered syllables; it makes clear the connection between foot structure and stress to coda deletion processes and [ʔ] distribution.

3.5. Exceptional cases

Sections 3.3, 3.4 have shown that /ʔ/ distribution is consistent with a moraic trochee analysis of foot structure in Capanahua. This section examines potential counterexamples for this distribution: (i) suffixes that always keep coda /ʔ/, and (ii) H(LL) cases with [ʔ] in the third syllable.

(i) Some suffixes always keep their glottal stop regardless of their position in the word (Loos 1969 & p.c.). This is problematic for both a foot structure and an odd/even alternation analysis, since /ʔ/ would surface in both strong and weak syllables, or both in odd and even numbered positions. Examples of these suffixes are /ʃaʔn/ *future subjunctive* and /ʃiʔk/ *future indicative*.

- (30) Suffixes keeping [ʔ]: /ʂaʔn/ *future subjunctive* and /ʂiʔk/ *future indicative*
(a)	/ʂaʔn/	[ʂãʔ]	<i>future subjunctive</i>
(b)	/ka-tan-ʂaʔn-wu/	[ka('tã) (ʂãʔ.ũũ)]	'Go over there
sometime soon'
(c)	/wu-ra-ja-ʂaʔn-wi/	[('wu.ra) (ja.ʂãʔ) wi]	'Push it sometime'
(d)	/ʂiʔk/	[ʂiʔ]	<i>future indicative</i>
(e)	βbana-ʂiʔk-i/	[('ba.na.) (ʂiʔ.ki)]	'will plant'
(f)	/bana-ma-ʂiʔk-i/	[('ba.na.)(ma.ʂiʔ.) ki]	'will cause to plant'

For the future subjunctive suffix, /ʔ/ is kept in unfooted position (30a), in strong position (30b), and in weak position (30c). Coda /n/ is not pronounced because the following syllable starts with a non-continuant; however, it nasalizes the preceding /ʔ/ and the vowel. In the future subjunctive suffix, /ʔ/ also occurs in unfooted, strong and weak syllables (30d–f). However, in this case /k/ is resyllabified as the onset of the next syllable (30e, f).

There are two possible ways to account for this distribution. One is that these suffixes are exceptional and form their own prosodic word. This is suggested by Loos (p.c.), who mentions that these suffixes seem to derive from a previous periphrastic construction in which they were auxiliaries. According to Loos, they still remain outside the prosodic word, plausibly because they maintain their stem status and start a new prosodic word. Another instance is /jaʔpa/, 'the one who has'; this suffix always maintains its glottal stop (Loos 1969).

The second alternative is to explain the status of these suffixes through opacity. As seen before, outputs in Capanahua contain covert structure, and the interaction between constraints enforcing deletion of segmental material and constraints enforcing projection of moraic consonants generally resolves in mora projection of coda consonants. For the suffix /ʂaʔn/, /n/ projects a mora, provided that /n/ is pre-consonantal or word-final. The output representation for this suffix would be [ʂãʔ<n>]. As a consequence, /ʂaʔn/ is a foot on its own. No matter what its position in the word is, this suffix is always heavy preceding a consonant-initial morpheme, and /ʔ/ is always kept because /ʂaʔn/ is always in a strong position. For [ʂiʔ<k>], /k/ resyllabifies as onset in examples (29d–f) above; before a consonant, /k/ deletes and /ʔ/ remains, as in ['has.ka.βi ska 'ha.no.ʂiʔ.ʔue] 'May you be like this forever' (Loos and Loos 1998: 508). The revised footing and output structure for the future suffixes is provided in (31).

- (31) Revised footing for /ʂaʔn/
(a)	/ʂaʔn/	[ʂaʔ<n>]	<i>future subjunctive</i>
(b)	/ka-tan-ʂaʔn-wu/	[ka ('ta <n> (ʂaʔ<n>) wu]	'go over there
sometime soon'
(c)	/wu-ra-ja-ʂaʔn-wi/	[('wu.ra) ja (ʂaʔ<n>) wi]	'push it sometime'
(d)	/ʂiʔk/	[ʂiʔ<k>]	<i>future indicative</i>
(e)	/bana-ʂiʔk-i/	[('ba.na.) (ʂiʔ<k>.) ki]	'will plant'
(f)	/bana-ma-ʂiʔk-i/	[('ba.na.) ma.(ʂiʔ<k>.) ki]	'will cause to plant'

Two facts argue against this alternative. First, this would not explain the suffix /jaʔpa/, which also keeps its glottal stop. Second, for the future indicative suffix, /k/ has to be posited as moraic in spite of resyllabification with the following vowel (31e, f). Consequently, I assume the suffixes considered in this section are exceptional in that they are prosodically independent. However, the distribution of coda /ʔ/ in these cases is not problematic, since /ʔ/ occurs in the first syllable of a foot, which is a strong position; thus, it does not contradict other facts in its distribution.

(ii) Cases like the following would be expected to be found in Capanahua:

(a)	Odd Even Odd (H) (L L)	(b)	Odd Even Odd (H) (L L)
	 ʔ]σ		 ʔ]σ

In both cases, a heavy syllable disrupts footing; it interrupts binary syllabic footing and makes footing restart. The moraic trochee analysis and the odd/even alternation analyses make different predictions for both cases. The odd/even alternation analysis predicts that coda /ʔ/ will remain in (a) since it occurs in an odd-numbered syllable; it will delete in (b) since it occurs in an even-numbered syllable. The foot structure analysis predicts that /ʔ/ should not occur in (a) since it appears in a weak syllable; it should appear in (b), since it occurs in a strong syllable. Cases that appear to be like (a) are shown in (32).

(32) CVC L L (from Loos p.c. and Loos and Loos 1998)¹³

(a)	his-nikaʔ-bo	[('his.ni.)(<u>ka</u> ʔ.bo)]	‘those who see, seers’
(b)	('hoʂ.ko.)(roʔ.ti)		‘to fall, to trip’
(c)	('hen.ke.)(tsaʔ.pa)		‘which kind’
(d)	('han.po.)(koʔ.ti)		‘to get full with food’
(e)	tana-nikaʔ-bo	[('ta.na.)(ni. <u>ka</u> .) bo]	‘those who track’
(f)	tanan-nikaʔ-bo	[ta.(‘ran.)(<u>ka</u> .bo)]	‘those who roll things’

In (32a-d), a closed syllable occurs followed by two light syllables, the second of which has a coda /ʔ/; [ʔ] surfaces. The derivational approach captures this fact due to the assumption that /ʔ/ occurs in odd-numbered syllables. The moraic trochee account discussed in (3.2) fares as well, since under this account an initial closed syllable is always light.

In (32f), a second heavy is followed by two lights, the first of which loses its coda /ʔ/. This goes against both a derivational and a moraic trochee account, since this is odd-numbered position, and since this is strong footed position. However, compare (32f) with (32e); one syllable has been deleted in (32f). A plausible explanation is that the deleted syllable in (32f) is present and footed in the output; I will leave this matter for further investigation. Further examples including heavy syllables in non-initial syllables would be needed to support the conclusion that the

¹³ Thanks to Eugenio Loos and José Alberto Elías Ulloa for providing these examples.

examples in (32) are not counterexamples to the distribution of the glottal stop for the derivational and moraic trochee account. To the best of my knowledge, these examples are not reported in the literature.

3.6. Conclusion

The preceding sections have shown that /ʔ/ deletion in Capanahua is consistent with a foot structure analysis, whereby coda /ʔ/ deletes in weak footed syllables in order to make weak syllables weaker. /ʔ/ does not delete in unfooted syllables since the strong/weak contrast is not relevant in such positions. The fact that only /ʔ/ has this function is related to its placeless nature and the fact that it is not moraic.

A foot structure analysis of /ʔ/ deletion in Capanahua has three main advantages over an odd/even alternation analysis. First of all, this analysis obtains both the distribution of coda /ʔ/ and the stress system of the language. Second, in combination with the turbidity approach, this analysis obtains the distribution of coda /tʃ/ and apparent counterexamples. Finally, this account brings explanation to this process; namely, glottal deletion has a rhythmic motivation.

/ʔ/ deletion is fully regular in Capanahua. I propose that in the absence of secondary stresses in the language, /ʔ/ achieves a metrical effect by grouping syllables into weak and strong. I suggest that different Panoan languages achieve this effect through segment structure in different ways. In the remainder of this chapter I investigate related rhythmic processes in Huariapano and Shipibo.

4. Huariapano

Huariapano has a process of coda [h] epenthesis which mirrors in various ways coda /ʔ/ deletion in Capanahua. While laryngeal fricatives are epenthesized in Huariapano, laryngeal stops are deleted in Capanahua. Both processes take place in coda position and are rhythmically conditioned. This section focuses on how exactly [h] epenthesis is rhythmically conditioned and how it contrasts with /ʔ/ deletion in Capanahua. I will show that [h] epenthesis is strictly conditioned by foot structure, and that footing and stress do not always line up in the language.

Huariapano, also known as Wariapano or Panobo, has been extinct since 1991 (Parker 1994, Grimes 2000). The main sources for the data and description of this language are Parker (1994), (1998). Parker (1994) proposes that coda [h] epenthesis is a rhythmic process. Parker (1998) argues that, though rhythmic, coda [h] epenthesis does not directly relate to stress, and proposes the existence of two different metrical tiers in Huariapano: one for stress assignment, and another for [h] epenthesis. I argue that the distribution of coda [h] is the same as default secondary stress, and suggest that the apparent irregularity of the distribution of coda [h] regarding stress is due to conflicting ways of assigning secondary stress.

The discussion focuses on the synchronic state of the language, but it also takes into account the historical development from Reconstructed Panoan and comparative evidence from Panoan. Section 4.1 discusses the phonological and stress system of Huariapano and provides an Optimality Theoretic account of the metrical system of the language. 4.2 presents the distribution of coda [h] epenthesis. My proposed

analysis of coda [h] epenthesis is described in 4.3. Finally, section 4.4 focuses on historical and comparative evidence to bear from other Panoan languages.

4.1. Huariapano phonology

Table 5.3 shows the consonant chart of Huariapano. The only difference with the consonant phonemes of Capanahua is the lack of /ʔ/. There are 4 vowels: /i, u, a, o/.

Table 5.3
Huariapano consonant chart (IPA, from Parker 1994: 96)

	Bilabial	Alveolar	Post-Alveolar	Retroflex	Velar	Glottal
Stop	p	t			k	
Fricative	β	s	ʃ	ʂ		h
Affricate		ts	tʃ			
Flap		r				
Nasal	m	n				
Approximant	w		j			

The syllable structure is (C)V(C); glides can be the second part of an onset. /s, ʃ, ʂ, n, m, j, w, h/ can be codas. Syllable-final /n/ optionally deletes, and can also nasalize a preceding vowel (Parker 1998: 3). The distribution of coda /h/ is predictable (see section 4.2). [ʔ] occurs optionally in word final position after a vowel but it does not contribute to weight; one example is /pino/ ['pi.no]~['pi.noʔ] 'hummingbird' (Parker 1994: 97). Monosyllabic content words are stressed and must have a coda or a long vowel; ['paw] 'she'll', ['jān] 'lake', ['βo:] 'hair', ['tʃi:] 'fire' (Parker 1998: 3). Long vowels occur only in monosyllabic words.

Main stress generally falls on the penultimate syllable (33a-c). Final syllables with coda consonants are stressed (33d).¹⁴ This means that Huariapano forms quantity-sensitive, moraic trochees at the right edge of the word (Parker 1998: 5). This is the opposite edge for main stress as in Capanahua and Shipibo.

(33) Huariapano main stress (from Parker 1998: 2–5; IPA)

- (a) ['hi.wi] 'branch, stick' ['ta.poʔ] 'cot'
 (b) ['win.ti] 'oar, paddle' ['rus.βi] 'rope'

¹⁴ Parker (1998: 4) reports that final syllables with underlying coda consonants are stressed. However, the only consonant that can delete in the surface is /n/, and this deletion is optional, not obligatory (Parker 1998: 3). Thus, the right generalization appears to be that final syllables with codas are stressed, and that deletion of syllable-final /n/ is a phonetic process. One further argument is that [h] epenthesis can occur in a syllable where a coda nasal has deleted: [jāh.'tā] 'afternoon; late' (Parker 1998: 29) (see also section 5.3). Consequently, unlike in Capanahua, opacity-related constraints are not needed in the account of the metrical system of this language.

(c)	[ka.'no.ti]	'bow (weapon)'	[ram.bo.ʂo.βo]	'knees'
(d)	[ja.'wiʃ]	'opossum'	[ʂa.'βin]	'bee'

There are exceptional forms where stress falls on a light final syllable. Such words form about a quarter of disyllabic nouns and adjectives (Parker 1994: 98). Some examples are [uʃ.'ta] 'garbage' and [jo.'βu] 'witch'. In most cases verbal suffixes are extrametrical; even if their last syllable is heavy, it does not attract stress. For instance in /nika-panan/ [₁nih.ka.'pa.nan] 'that you might hear' main stress is attracted by the light penult rather than by the heavy final syllable.

Secondary stress is left-headed and quantity-insensitive. This means that for secondary stress Huariapano forms syllabic trochees. There are opposing directions for secondary stress: left-to-right, and right-to-left (34).

(34) Secondary stress (from Parker 1998: 6–10; IPA)

(a)	[(₁ma.na.) ('paj.) ri]	'I will wait'
(b)	[(₁jo.mu.) (₁ra.no.) ('ʂi.ki)]	'he is going to hunt'
(c)	[(₁ha.βom.) ('bi.βi)]	'they'
(d)	[(₁ku.βjaj.) βa. ('ʂi.ki)]	'I cooked'
(e)	[(₁wa.nu.) ki. ('raŋ.) ki]	'they have returned'
(f)	[(₁jo.mu.) (₁raj.βa.) kan. ('ʂi.ki)]	'they hunted'
(g)	[βis.(₁ma.noh.) (₁ko.no.) ('ʂi.ki)]	'I forgot'
(h)	[mi.(₁βom.βi.) ('ra.ma)]	'you (plural)'

Examples (34a-b) are ambiguous as to the directionality and quantity-sensitivity of secondary stress. Examples (34c-d) show that secondary stress is quantity-insensitive. (34c) does not determine directionality, but (34d) does; secondary stress is assigned left-to-right; if it was assigned right-to-left, [βjaj] would have been stressed. (34e-f) are crucial to establish left-to-right directionality of secondary stress. (34g-h) show that secondary stress can be assigned right-to-left from the main foot. Without counting ambiguous cases, left-to-right parsing of secondary stresses has a statistical frequency of 66% and right-to-left parsing of 34% (Parker 1998: 9).

The analysis of the metrical system of Huariapano described below is based on (1998: 10–26), but departs in some respects from it. Only the main details of the analysis relevant for the discussion of [h] epenthesis have been included; I refer the reader to Parker (1998) for further details. In some occasions, constraint names have been changed in order to make comparison easier with Capanahua.

Undominated RH=TROCHAIC and GRWD=PRWD enforce left-oriented feet and stress in all grammatical words, respectively. The ranking FT BIN>> PARSE ensures binary footing and parsing of as many syllables into feet as possible, provided these feet are binary (Tableau 27).

The constraint RIGHTMOST enforces main stress towards the right edge of the word (34).¹⁵ RIGHTMOST dominates ALL-FT-LEFT. This captures the conflicting directionality of main and secondary stress, ensuring that main stress surfaces at the rightmost edge, and that all other feet are built from the left edge (Tableau 28).

¹⁵ MAIN RIGHT in Parker (1998).

Tableau 27
FtBin>>Parse

/jawɪf/	‘opossum’	FT BIN	PARSE
☞ a.	ja.(‘wiɸ)		*
b.	(ja.)(‘wiɸ)	*!	

Tableau 28
Rightmost >> All-Ft-Left

/haβombiβi/	‘they’	RIGHTMOST	ALL-FT-LEFT
☞ a.	(,ha.βom.)(‘bi.βi)		**
b.	(‘ha.βom.)(bi.βi)	**!	

- (35) RIGHTMOST Align (Hd-Ft, Right, PrWd, Right)
 ‘The right edge of the head foot coincides with the right
 edge of some prosodic word’ (McCarthy & Prince 1993)

Words with right-to-left secondary stress assignment are specified in the input with the ranking ALL-FT-RIGHT>>ALL-FT-LEFT, overriding default secondary stress assignment from the left (Parker 1998). Words with stress on the final light syllable, like [us.‘ta] ‘garbage’ are also specified for stress in the input. Exceptional verbal suffixes, as in /nika-panan/ [,nih.ka.‘pa.nan] ‘that you might hear’, with no stress on a final heavy syllable are analyzed as having an extrametrical mora. I will assume that in all of these cases stress is specified in the input; the constraint STRESS IDENTITY, adapted from Parker 1998: 20, will ensure that the specified syllable in the input will keep its stress (or lack of stress).

- (36) STRESS IDENTITY If syllable σ_1 is specified as [α stress] in the input, then its Output correspondent σ_2 must be [α stress].

PROJECT WBP outranks PARSE and RIGHTMOST (Tableaux 29, 30).¹⁶ These two last constraints are not ranked with respect to each other. PROJECT WBP is dominated by STRESS IDENTITY, since in extrametrical suffixes the coda consonant is not moraic (Tableau 31; the extrametrical mora of the suffix is represented as <n> in the input).

To capture quantity-sensitivity in the main foot I propose the relativized constraints WEIGHT-TO-STRESS-MAIN and RH-CONTOUR-MAIN.¹⁷

¹⁶ In Parker (1998), Peak Prominence: ‘H>’L (Prince and Smolensky 1993).

¹⁷ In order to capture quantity-sensitivity for main stress, Parker (1998) proposes relativizing PEAK PROMINENCE for main stress with the constraint PEAK PROMINENCE-MAIN.

Tableau 29
Project WBP >> Parse

/winti/ 'oar'	PROJECT WBP	PARSE
☞ a. ('win).ti μ		*
b. ('win.ti)	*!	

Tableau 30
Project WBP >> Rightmost

/winti/ 'oar'	PROJECT WBP	RIGHTMOST
☞ a. ('win).ti μ		*
b. ('win.ti)	*!	

Tableau 31
Stress Identity >>Project WBP

/nika-pana<n>/ 'that you might hear'	STRESS IDENTITY	PROJECT WBP
☞ a. (,nih.ka.) ('pa.nan)		*
b. (,nih.ka.) pa.('nan) μ	*!	

- (37) WEIGHT-TO-STRESS-MAIN Heavy syllables are stressed in the main foot
 RH-CONTOUR-MAIN The main foot must end in a strong-weak contour at the moraic level.

While WEIGHT-TO-STRESS enforces stress in heavy syllables (Prince 1983, Prince and Smolensky 1993), WEIGHT-TO-STRESS-MAIN enforces stress in heavy syllables in the main foot. RH-CONTOUR penalizes a foot ending in a strong-weak contour at the moraic level, i.e., syllabic trochees with the first syllable heavy, and iambs where both syllables are light (Kager 1993, 1995, 1999). Together with RHTYPE=T, RH-CONTOUR-MAIN enforces main feet composed of a heavy syllable, or of two light syllables. Undominated WEIGHT-TO-STRESS-MAIN and RH-CONTOUR-MAIN capture the dichotomy between moraic trochees for main stress and syllabic trochees for secondary stress. Additionally, these constraints crucially capture one of the environments where [h] epenthesis does not apply (see section 4.3).

The ranking so far is STRESS IDENTITY, RH=TROCHAIC, GRWD=PRWD, FT-BIN, WEIGHT-TO-STRESS-MAIN, RH-CONTOUR-MAIN >>PROJECT WBP >> RIGHTMOST, PARSE >> ALL-FEET-LEFT >> ALL-FEET-RIGHT.¹⁸ Summary tableaux and a ranking lattice are given below. For simplicity, FT-FORM is used to refer to the undominated constraints.

—Tableau (32) shows a word where main stress is assigned on a penultimate heavy syllable and secondary stress falls on the leftmost syllable. Candidates (d-g) violate high-ranked FT-FORM or PROJECT WBP. Candidate (c) loses on multiple violations of RIGHTMOST and PARSE. At this point, candidates (a, b) tie. Candidate (a) is selected since candidate (b) has more violations of ALL-FEET-LEFT.

Tableau 32

/wanukiraŋki/ 'they have returned'	FT-FORM	PROJECT WBP	RIGHT MOST	PARSE	AFL	AFR
a. (,wanu.)ki.(¹ raŋ.)ki μ			*	**	***	*, ***
b. wa.(,nuu.ki.)(¹ raŋ.)ki μ			*	**	*, ***!	*, **
c. (¹ wa.nuu.)ki.(,raŋ.)ki μ			***	*!	***	*, ***
d. (,wa.nuu.)ki.(¹ raŋ.ki) μ	*! (Rhcont main)			*	***	***
e. (,wa.nuu.)ki.(raŋ.ki)		*!		*	***	***
f. wantu.ki.raŋ.ki	*!(Gw=Pw)			*****		
g. (wa.,nuu.)ki.(¹ raŋ.ki) μ	*! (Rh=T)		*	**	**	*, ***

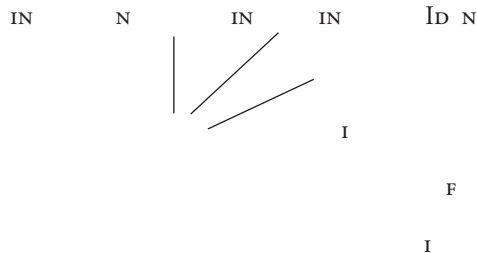
—Tableau 33 shows a word where the leftmost foot has two syllables with codas. Candidates (d-g) violate undominated constraints. Candidates (b, c) have multiple violations of RIGHTMOST and PARSE, so at this point candidate (a) wins.

¹⁸ Another undominated constraint is ALL-FEET-RIGHT>> ALL-FEET-LEFT for words that have non-default secondary stress.

Tableau 33

/kuβjajβaʃiki/	'I cooked'			I			
a. (,kuβ.jaj.) βa.(ʃi.ki)					*	***	***
μ μ							
b. kuβ.jaj.βa.(ʃi.ki)					**!*	***	***
c. (ʃi.ki) βa.(,kuβ.jaj.)				**!*	*	***	***
μ μ							
d. (,kuβ.jaj.)(βa.)(ʃi.ki)	*!					** , ***	** , ***
	(FtBin)						
μ μ							
e. kuβ.jaj.βa.ʃi.ki	*!				*****		
	(Gr=Pw)						
f. (,kuβ.jaj.)(βa.ʃi.ki)	*!			*	*	**	* , ***
	(Rh=T)						
μ μ							
g. (,kuβ.jaj.) βa.(ʃi.ki)		*!*			*	***	***

(38) Ranking lattice for Huariapano (I)

4.2. Coda [h] epenthesis

[h] epenthesis occurs in codas of odd-numbered syllables before voiceless onsets. The quality of /h/ varies depending on the nature of the previous vowel. It has the following allophones: [h] after /a/, [ç] after /i/, [x] after /u/, and [w̥] after /o/ (Parker 1994: 115). Allophones of /h/ are not shown in the Huariapano data discussed in this chapter. /h/ is phonemic only in word-initial position (39). /h/ never occurs intervocally or word-finally.

(39) Phonemic /h/ (from Parker 1994: 96-97)

- (a) ['ha.naʔ] 'tongue' ['ka.naʔ] 'macaw'
- (b) ['a.noʔ] 'paca rodent'

Epenthetic [h] occurs word-internally in coda position before voiceless consonants (40, 41). Epenthesis does not occur initially if the syllable has main stress; cf. (40a, b) with (40c). Epenthesis does not occur if the syllable already has a coda (40d).

(40) [h] epenthesis in initial syllables (Parker 1994: 100-101, 108-109; 1998: 26)

(a)	[ku <u>h</u> 'puɪn]	'(I) open'	[pa <u>h</u> .'tsa.ku]	'(we) washed'
(b)	[,βi <u>h</u> .tsa.'kaŋ.ki]	'(they) laughed'		
(c)	['na.kəʔ]	'flea'	['pi.ku]	'(he) ate'
(d)	[βoʃ.'kaʔ]	'head'		

In non-initial syllables, stress or its lack thereof does not determine [h] epenthesis (41). Epenthesis occurs in unstressed syllables (41a), main stressed syllables (41b, c) and secondary stressed syllables (41c). Epenthesis does not occur before a voiced onset (cf. 41 d, e). [h] is never epenthesized in even-numbered syllables (42).

(41) [h] epenthesis in non-initial syllables (from Parker 1994: 101, 102)

(a)	[,ja.na.pa <u>h</u> 'kwĩŋ]	'(I) will help'
(b)	[,βo.no'ʃi <u>h</u> .kæʃ]	'(they) will take, carry'
(c)	[,jo.mu.,ra <u>h</u> .ka.'ti <u>h</u> .kæʃ]	'(they) hunted'
(d)	[,paj.ri.'ra <u>h</u> .kãʃ]	'still; yet (they)'
(e)	[,paj.ri.'ra.naj]	'still; yet (they)'

(42) No epenthesis in even-numbered syllables (Parker 1994: 102)

(a)	[,iʃ.to.ki'raŋ.ki]	'(it) came running'
(b)	[,kæj.βa.kãn.'ʃi.ki]	'(they) went'

[h] epenthesis is quite regular. Out of 115 morphemes, only 9 are exceptional and do not undergo epenthesis even if all conditions are met. In other words, [h] epenthesis has a statistical productivity of 93% (Parker 1998: 30-31). (42) shows cases where [h] epenthesis fails in the initial unstressed syllable before a voiceless consonant.

(43) Exceptional morphemes (from Parker 1994: 116)

(a)	[ku.'pu.ki]	*[ku <u>h</u> .'pu.ki]	'he/it closed'
(b)	[tʃu'ʃi.ku]	*[tʃu <u>h</u> .'ʃi.ku]	'he/it dried (up)'
(c)	[hi.'ki.ki]	*[hi <u>h</u> .'ki.ki]	'he/it entered, went in'

First I review the account developed by Parker (1994), (1998). Parker (1994), (1998) argues that /h/ is moraic based on the occurrence of [h] epenthesis in light unfooted syllables, as in [kuh.('puɪn)] 'I open'. If [h] is moraic, the light syllable can be footed, and no syllables remain unparsed: [(kuh.)('puɪn)]. Parker (1998) concludes that epenthesis is rhythmic but not directly related to stress, since it can occur in main-stressed, secondary-stressed and unstressed syllables. Parker (1998) proposes the existence of both a rhythm and a stress tier to account for the apparent contradiction of a rhythmically-oriented, stress-insensitive process. The

stress tier encodes main and secondary stress placement, while the rhythm tier encodes [h] epenthesis. These two tiers are not required to coincide (Parker 1998: 36). (44) exemplifies both tiers for the word [a,ri.βah.'kan.ki] 'they repeated'. The stress tier is formed respecting the metrical constraints that capture stress and footing. The rhythm tier is formed through quantity-insensitive trochees starting from the left edge of the word. Epenthesis of [h] occurs in the first or strong syllable of every foot in this tier where coda [h] is admissible.

(44) Stress and rhythm tiers (adapted from Parker 1998: 35)

(a)	<i>Stress tier</i>	a.(,ri.ba) ('kan.ki)
(b)	<i>Rhythm tier</i>	(a.ri.) (bah.kan.) ki

More specifically for (44), the main foot is created in the stress tier via a moraic trochee aligned with the right edge. Secondary stress in this word is assigned via a syllabic trochee constructed leftwards from the main foot. The rhythmic tier forms left-to-right syllabic trochees. [h] is epenthesized in the third syllable of the word, since this syllable is the head in this tier and requires a coda. Epenthesis does not apply to the first syllable because of the requirement that a coda [h] precedes a voiceless consonant. To formalize this idea, Parker (1998: 34) proposes the constraints ALL-FT-LEFT-RHYTHM and HEAVY FOOT HEAD-RHYTHM (45).

(45)	ALL-FT-LEFT-RHYTHM	Align (Foot, L, PrWd, L) 'The left edge of every rhythmic foot must be aligned with the left edge of some prosodic word'
	HEAVY FOOT HEAD-RHYTHM	The head syllable of a rhythmic foot must be heavy

ALL-FT-LEFT-RHYTHM ensures left-to-right footing of the rhythm tier and HEAVY FOOT HEAD-RHYTHM achieves rhythmic [h] epenthesis. Together, these constraints enforce [h] epenthesis in a left-to-right fashion regardless of stress. The failure of coda [h] epenthesis to apply in initial main-stressed syllables is explained through the constraint [*SG-σ₁ & *SG-'σ]. This conjoined constraint penalizes the occurrence of /h/ in initial syllables with main stress. To avoid deletion of [h] onsets in this same position, Parker proposes the constraint [Max-onset (sg) & Max-σ₁ (sg)]; this penalizes deletion of underlying /h/ in initial main-stressed syllables.

4.3. Proposal

It is desirable that metrical processes occur in one tier only. One exclusive metrical tier enforces theoretical economy and restrictiveness. Further, as shown in González (2003), many consonantal processes, including epenthesis and deletion, are sensitive to stress. An analysis in which a rhythmic consonantal process is totally unrelated to stress (or foot structure) misses a connection with consonantal processes in other languages which show similar conditioning contexts.

My analysis involves only one metrical tier and focuses on [h] epenthesis as a process where two separate metrical tendencies converge. The first is the creation of

a rhythmic contrast between syllables within a foot, as in [(,βiḥ.tsa.) ('kaŋ.) ki] '(they) laughed'. Epenthesis of [h] in strong footed syllables creates a contrast between the strong and weak members of the foot, in the same way as /ʔ/ deletion in Capanahua. [h] epenthesis proceeds left-to-right and coincides with default secondary stress assignment. This shows that foot construction proceeds from the left edge.

The second metrical tendency is stress assignment. Main stress is assigned to the opposite edge of the word and it can override left-to-right footing if there is a conflict. Further, some words have non default secondary stress. In these cases, I propose that secondary stresses are faithful to the input, and left-to-right footing still applies. Apparently, in both non-default secondary stress cases and in cases involving extrametrical suffixes, [h] epenthesis and stress assignment conflict, with [h] epenthesis appearing to occur in weak footed syllables.

I suggest that this conflict should be seen in a different light. There is a cross-linguistic tendency for head syllables to be stressed and to have codas, and for weak footed syllables to be unstressed and to lack codas (González 2003). The universal rankings $*\text{HEAD}/\sigma \gg * \text{HEAD}/'\sigma$, and $*\text{HEAD}/\text{CV} \gg * \text{HEAD}/\text{CVC}$ express the tendency for head syllables to be stressed and have codas. The universal rankings $*\text{WEAK}/'\sigma \gg * \text{WEAK}/\sigma$, and $*\text{WEAK}/\text{CVC} \gg * \text{WEAK}/\text{CV}$ capture the tendency for weak syllables to be unstressed and open. The apparent irregularity in the metrical system of Huariapano concerning [h] epenthesis can be viewed as a preference for rhythmicity to be realized segmentally rather than through stress. Together with the irregularity of the metrical pattern of some words in the system, this can lead to the violation of $*\text{HEAD}/\sigma$ and even $*\text{WEAK}/'\sigma$ in some cases. The violation of $*\text{WEAK}/'\sigma$, though rare, is typologically predicted (González 2003).

In Huariapano, $*\text{HEAD}/\text{CV}$ outranks $*\text{HEAD}/\sigma$, since it is more important to create rhythmic contrasts segmentally than through stress. $*\text{HEAD}/\text{CV}$ also outranks DEP-IO, since epenthesis occurs in all binary feet where the first syllable lacks a coda and [h] epenthesis is permissible. $*\text{HEAD}/\text{CV}$ is outranked by PARSE, since epenthesis of [h] occurs in otherwise unfooted open syllables, which are thereby footed. These rankings will be shown in the following tableaux. In the following discussion, undominated $*\text{CLASH}$, $\text{WEIGHT-TO-STRESS-MAIN}$ and RH-CONTOUR-MAIN are incorporated into the cover constraint FTFORM . The cases that need to be accounted for are listed in (46). Each will be illustrated with a tableau.

(46) (a) *Epenthesis*

(i) Initial σ before main stress:	[kuh. 'puŋ]	'I open'
(ii) Secondary stressed syllable:	[,βiḥ.tsa'kan.ki]	'they laughed'
(iii) Main $'\sigma$ (extrametrical suffix):	[,βo.no.'sih.kajŋ]	'they will take'
(iv) Non-default secondary stress:	[βis,ma.noh.,ko.no'si.ki]	
		'I forgot'

(b) *Lack of epenthesis*

(v) Main stressed initial syllable:	['pi.kuŋ]	'(he) ate'

(i) *Initial syllable before main stress* (Tableau 34). [h] epenthesis applies in this case. Candidate (f) violates FT-BIN and *HEAD/CV. Candidate (d) epenthesizes [h] and stresses the resulting foot; this violates *CLASH. Candidates (b, c, e) violate PROJECT WBP (additionally, for candidate (e) [h] epenthesis is not licensed by a [-voi] consonant; this is not shown in the tableau). Candidate (a) violates *HEAD/σ̄ since there is a foot head that is not stressed; however, this candidate is selected as optimal because the competitors violate higher-ranked constraints. This tableau shows that PARSE >>*HEAD/σ̄.

Tableau 34

/kuɸuɸn/ 'I open'	FT FORM	PROJECT WBP	*HEAD/ CV	*HEAD/σ̄	DEP	*HEAD/ CVC
☞ a. (kuh).(pɸun) μ μ				*	*	**
b. ku.(pɸun)		*!				*
c. kuh.(pɸun)		*!			*	
d. (,kuh).(pɸun) μ μ	*! (*CLASH)				*	**
e. (kuh).(pɸunh) μ μ		*!			**	**
f. (ku).(pɸun)	*! (FT-BIN)		*	*		*

(ii) *Epenthesis in secondary-stressed syllables* (Tableau 35). Candidates (d, e) violate undominated constraints. Candidate (b, f) violate high-ranked PROJECT WBP. Candidates (a, c) tie on a violation of PARSE. Candidate (c) epenthesizes [h] in the weak syllable of the foot and violates *H/CV. Candidate (a) is selected as optimal.

(iii) *Extrametrical suffixes*. When the last syllable of the word is extrametrical, epenthesis applies to the preceding syllable (tableau 36). I assume that extrametrical suffixes are specified for stress in the input. The symbol < > in the input means that the syllable is specified for lack of stress. Candidates (b, c, e) violate undominated constraints. Candidate (b) violates the restriction against [h] epenthesis before voiced consonants. Candidate (c) violates RH-CONTOUR-MAIN, because the main foot is (HL). Candidate (e) stresses the final syllable and violates IDENT-STRESS. Candidate (a), which has only one violation of PROJECT WBP, is selected over candidate (d), which has two violations of PROJECT WBP.

(iv) *Non-default secondary stress*. The final case where epenthesis applies is words with right-to-left secondary stress, as [βis,ma.noh,ko.no'si.ki] 'I forgot' (Tableau 37). In this case, secondary stress is realized as right-to-left, but

Tableau 35

/βitsakanki/ 'they laughed'	FT FORM	WBP	PARSE	*H/ CV	*H/σ	DEP	*H/ CVC
a. (,βih.tsa.)(¹ kan.)ki μ μ			*			*	**
b. (,βi.tsa.)(¹ kan.)ki μ		*!	*	*			*
c. (,βi.tsa.h.)(¹ kan.)ki μ μ			*	*!		*	**
d. βi.(,tsah.)(¹ kan.)ki μ μ	*! (*CLASH)		**			*	**
e. (,βih.tsa.)(¹ kanh.)ki μ μμ	*! (*FTBIN)		*			**	**
f. (,βih.tsa.)(¹ kan.ki) μ		*!				*	**

Tableau 36

/βo.no.sih.<kajn>/ [-stress] 'they will take, carry'	FT FORM	WBP	PARSE	*HEAD/ CV	*HEAD/σ	DEP
a. (,βo.no.)(¹ sih.)kajn μ		*	*	*		*
b. (,βoh.no.)(¹ sih.)kajn μ μ	*! H-VOI	*	*	*		**
c. (,βo.no.)(¹ sih.kajn) μ	*! RHCON- MAIN	*		*		*
d. (,βo.no.)(¹ si.kajn)		**!		*		
e. (,βo.no.)(sih.)(¹ kajn)	*! IDENT STRESS	**		*	*	*

Tableau 37

/βis.ma.no.,ko.no.si.ki/ 'I forgot'	FT FORM	PARSE	*H/CV	*W/'σ	*H/σ̃	DEP	*H/ CVC
☞ a. (βis.,ma.)(noh.,ko.) (no.'si.) ki		*	*	***	***	*	**
b. (βis.,ma.)(noh.,ko.) (noh.'si.) ki	*! RHT=T	*				**	***
c. βis.(,ma.noh.) (,ko.noh.) ('si.ki)		*	**!*			*	**
d. (,βis.ma.)(,noh.ko.) (,no.si.) ki	*! ID STRESS	*	*				*

left-to-right footing and epenthesis apply. This causes strong footed syllables to be unstressed and weak footed syllables to be stressed. I assume that secondary stress is specified in the input for this and other exceptional words. Candidate (b), which epenthesizes [h] in the second and third feet counting from the left, violates RHTYPE-T, because the main foot has final prominence. Candidate (d) realizes stresses from the left as well as [h] epenthesis but violates IDENT [stress], since this word is prespecified for secondary stress. Candidates (a, c) tie on a violation of PARSE. In candidate (c) footing is assigned right-to-left, and as a result [h] epenthesis coincides with weak footed syllables. Since strong footed syllables have no codas, this violates *HEAD/CV more times than candidate (a), and thus (a) is selected as optimal. Note that candidate (a) violates *WEAK/'σ. *WEAK/'σ is dominated by *HEAD/CV; otherwise, candidate (a) would not be optimal.

(v) *No epenthesis in main stressed syllables.* In tableau 38, candidates (b, c) show epenthesis of [h] but violate RH-CONTOUR-MAIN and PROJECT WBP respectively; candidate (d) violates PARSE. Candidate (a), which violates *HEAD/CV, is selected as optimal. This tableau shows that PARSE outranks *HEAD/CV.

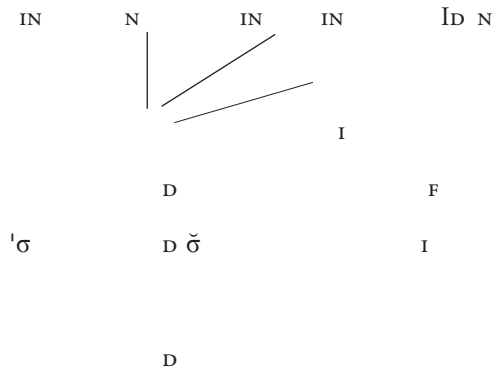
Tableau 38

/pikw/ 'he ate'	FT FORM	PROJECT WBP	PARSE	*HEAD/ CV	*HEAD/σ̃	DEP	*H/ CVC
☞ a. ('pi.kw)				*			
b. ('pih.kw) μ	*! (RHCON MAIN)					*	*
c. ('pih.kw)		*!				*	*
d. ('pih.) kw μ			*!			*	*

This analysis of Huariapano [h] epenthesis and stress does not rely on the language-specific separation between a stress and a foot structure tier. Rather, it is based on the preference for rhythmicity contrasts to be realized segmentally rather than through stress. This is shown in cases where main stress and non-default secondary stress coincide with [h] epenthesis.

An important tendency in the metrical system of Huariapano is parsing as many syllables into feet as possible, even if [h] has to be epenthésized, and even if this violates *HEAD/σ̃. In the following section I will propose a historical explanation for this tendency. A revised ranking lattice for Huariapano closes this section.

(47) Ranking lattice for Huariapano (II)

4.4. The relationship between secondary stress and [h] epenthesis

This section discusses the connection between secondary stress and [h] epenthesis from a historical and comparative perspective. A summary of the facts of the metrical system of Huariapano is given in table 5.4.

Table 5.4
The metrical system of Huariapano

IN	ND	N I
<ul style="list-style-type: none"> • Moraic trochees • Right edge of the word <p><i>Exceptions:</i> — Antepenult/ final light stress (nouns) — Extrametrical verbal suffixes</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Syllabic trochees <p><i>Left-to-right:</i> more common (About 67%) <i>Right-to-left:</i> less common (About 34%)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Syllabic trochees • Left to right <p><i>Exceptions:</i> — It does not occur in 12 verbs</p>

Quantity sensitivity is important for main-stress assignment but not for secondary-stress assignment or [h] epenthesis. Two directionality patterns exist with

respect to secondary stress; left-to-right from the beginning of the word, and right-to-left from the main foot in the word. Coda /h/ epenthesis follows exactly the same quantity-insensitivity and directionality as the most widely attested pattern of secondary stress assignment. Finally, there are exceptions to the default assignment of main and secondary stress and [h] epenthesis.

Coda [h] epenthesis has exactly the same environments as default secondary stress assignment; it occurs in alternate syllables from the beginning of the word. The differences are that epenthesis is licensed by a following voiceless onset, and that epenthesis does not occur in syllables with coda consonants. I hypothesize the following historical scenario for the development of the current metrical stage of the language. This scenario is supported by historical evidence from the metrical system of Proto-Panoan, and by comparative evidence from related Shipibo and Capanahua (Table 5.5).

Table 5.5
Metrical system in Panoan

	Proto-Panoan	Capanahua	Shipibo	Huariapano
Tone	Yes	Yes	No	No
Main Stress	? Leftmost	Moraic trochee Leftmost	Moraic trochee Leftmost	Moraic trochee Rightmost
Secondary stress	?	No	Rightmost (Morphological)	Syllabic trochee Bidirectional
Laryngeal process <i>Directionality</i> <i>Type</i>	?	/ʔ/ deletion Trochee Left to Right	None	[h] epenthesis Syllabic trochee Left to Right

In an early stage of the language main stress was assigned at the leftmost edge (Shell 1975). When tones were lost from the development of Proto-Panoan, [h] epenthesis developed in Huariapano from the left in order to create a rhythmic contrast between strong and weak syllables. Secondary stress might have developed at the same time or later; the lack of secondary stress in Capanahua, which has a related process of /ʔ/ deletion, and the emergence of secondary stress in Shipibo for certain suffixes suggests that secondary stress developed out of [h] epenthesis. At some point main stress shifted to the right edge of the word in Huariapano. This caused the development of right-to-left secondary stress in a subset of words in the language, triggering the apparent mismatch between [h] epenthesis in words with right-to-left secondary stress.

Capanahua, Shipibo and Huariapano have moraic trochees for main stress. However, while Capanahua and Shipibo build the main foot at the leftmost edge, Huariapano builds it at the rightmost edge. Both Shipibo and Huariapano show quantity-insensitive secondary stress at the opposite edge from main stress. In

Shipibo, secondary stress is optional in words of four syllables or more with certain suffixes. In Huariapano, it is usually assigned left-to-right from the beginning of the word, but can also be assigned right-to-left from the main stressed foot.

The distribution of /ʔ/ in Capanahua suggests that footing is persistent in spite of the absence of secondary stresses. Coda /ʔ/ is deleted precisely in weak footed positions; it is pronounced in strong footed syllables and in unfooted syllables. In Shipibo there is some evidence for persistent footing in the alternation of the suffix [riβi/riβa] ‘again’ and in morphological secondary stress (see section 5). Footing in Huariapano is clearly persistent since secondary stresses are assigned in all feet (excepting, obviously, main-stressed feet). [h] epenthesis takes place in both strong footed and otherwise unfooted syllables. [h] epenthesis parses syllables into feet and creates a contrast between strong and weak syllables. I hypothesize that the creation of a contrast between strong and weak syllables was the original function of [h] epenthesis; its parsing function derived through the development of main stress at the opposite edge of the word.

Both Capanahua and Huariapano have laryngeal processes sensitive to rhythmic structure. In Huariapano this process is rendered obscure because the existence of conflicting stress patterns in the language. The pattern in Huariapano follows left-to-right secondary stress assignment everywhere, conflicting with right-to-left secondary stress and with main stress assignment in some cases; mainly, when there are extrametrical suffixes that cause stress to shift to the penultimate syllable even if the final syllable is heavy.

[h] epenthesis scans the entire word, including the main stressed foot. This suggests that epenthesis generally applied from the left, as deletion of /ʔ/ in Capanahua. This would explain two facts in the distribution of [h] epenthesis: the restriction to odd-numbered syllables, and the absence of [h] epenthesis in initial syllables with main stress. [h] epenthesis would not occur because no secondary stress is needed.

Unfooted and strong footed syllables share a common property in both Capanahua and Huariapano. In Capanahua, these two types of positions resist deletion of coda /ʔ/; deletion occurs in weak footed syllables, and onset-to-coda metathesis occurs in strong footed syllables. In Huariapano, these two types of syllables undergo [h] epenthesis. In both Capanahua and Huariapano, it is crucial to create a contrast between strong and weak syllables. In Huariapano, this tendency is found side by side with a tendency for exhaustive parsing. Common to both languages is the resistance of weak syllables to be prominent.

Finally, there is the question of whether /ʔ/ deletion and [h] epenthesis is significant or just coincidence. Note that /h/ was not a phoneme in Proto-Panoan, but a subsequent development in some of the Panoan languages. It is possible that [h] was selected as an epenthetic segment in Huariapano because it was not phonemic in the language. Relevant to this question is the non-moraicity of /ʔ/ in Capanahua, and the moraicity of /h/ in Huariapano. Since /h/ is more sonorous than /ʔ/ it can be explained that /h/ is moraic in Huariapano while /ʔ/ is not in Capanahua. But it is possible that the moraicity of /h/ is relevant only in the most recent stage of Huariapano, provided the tendency to parse as many syllable into feet derived after the tendency of creating a contrast between strong and weak

footed syllables. Coming back to the first question, it would be necessary to establish precisely how a coda /ʔ/ or /h/ affect the syllable where it occurs, namely, whether the previous vowel is shortened, lengthened, or devoiced; whether the overall length of the syllable is increased or decreased; and so on. Phonetic studies might help to elucidate this question.

5. Shipibo

This section describes the phonological system of Shipibo, focusing on its metrical system and on the rhythmic alternation of the suffix [riba/ribi] ‘again’. Contrary to Capanahua or Huariapano, Shipibo expresses rhythmicity through vocalic alternations. However, Shipibo is similar to Capanahua and Huariapano in that a prominence contrast is expressed through segmental alternations.

Section 5.1 describes the metrical system of Shipibo, and section 5.2 the rhythmic alternation of the suffix [riba/ribi] ‘again’.

5.1. The metrical system of Shipibo

Shipibo is closely related to Capanahua and Huariapano. It has about 30,000 speakers (Grimes 2000). Shipibo has about 50% intelligibility with Capanahua in spite of different phonological and grammatical systems. It is not intelligible with Huariapano except for brief conversations (Shell 1975: 25). The data and the description of Shipibo in this section are taken from Elías (1999), (2000), (2001).¹⁹

Shipibo and Capanahua have similar consonants and vowels (see Table 5.2). Both languages have the same syllable structure (C)V(C) and the same coda restriction: only nasals and sibilants can be codas. Most words in Shipibo have two or three syllables. Words with four or more syllables are either compounds or suffixed forms. As in Huariapano, monosyllabic words always have a long vowel and can also have a coda consonant. Examples include /hi/ [hi:] ‘hair’ and /kin/ [ku'n] ‘desire’. Long vowels are not found elsewhere in the system (Elías 1999).

Unlike Capanahua, Shipibo lacks tone (Shell 1975: 46-52). Main stress is assigned to moraic trochees as near as possible to the left edge of the prosodic word (48). (48b) crucially shows that stress is left-oriented; /atapa/ ‘hen’ has three light syllables, and stress falls on the leftmost syllable. (48d) shows that stress is quantity-sensitive; if the second syllable is heavy, it is stressed. For main stress, Shipibo is similar to Capanahua.

(48) Main stress in Shipibo (from Elías 2000)

(a) ['ti.ta]	‘mother’	(b) ['a.ta. pa]	‘hen’
(c) ['βis. bi]	<i>kind of wasp</i>	(d) [tʃa.'ras]	<i>catalan</i> (a bird)

A difference with Capanahua is that in Shipibo secondary stress is optional in words of four syllables or longer, depending on the type of suffix added to the word. There are two types of suffixes: prosodic, and non-prosodic (cf. Elías 2000,

¹⁹ I thank José Alberto Elías for making available his work on Shipibo and for his helpful comments on Panoan.

type I/II classification). Prosodic suffixes—including /-¹fu.ku/ *diminutive*; /-¹run.ki/ *reportative*; and /-nin/ *ergative*—form a foot of their own and carry their own stress. Non-prosodic suffixes are not footed on their own and do not carry stress. Examples are /-bu/ *plural*; /-ra/ *evidential*; and /-a; -ki; -ai/ *finished action (interrogative/indicative/indicative-interrogative)*. On occasion, non-prosodic suffixes can modify the main stress of the word. One case is the ergative suffix /-an/. When added to a disyllabic syllable, this suffix causes stress to shift from the first to the second syllable. The reason for this shift is that this suffix contains a coda consonant, and stress is attracted by a heavy second syllable.

Secondary stress appears to be morphologically determined. Elías (2000) suggests that prosodic suffixes were independent words in a previous stage of the language. Below is a paradigm of the word /a.ta.pa/ ‘hen’ with different types of suffixes added. (49a-c) show that certain suffixes do not carry secondary stress even if the word has four or more syllables. (49d-f) show that some suffixes introduce secondary stress; more than one secondary stress is possible, depending on how many prosodic suffixes are added to the word (49g). (49h) shows a word with a non-prosodic suffix and a prosodic one. Secondary stress is only seen in the prosodic suffix. (49i) shows that compounds have secondary stress on the second word.

(49) Paradigm: /atapa/ ‘hen’+ suffixes.

(a)	[¹ a.ta.pa.bu]	‘hen (plural)’
(b)	[¹ a.ta.pa.ra]	‘hen (evidential)’
(c)	[¹ a.ta.pa.bu.ra]	‘hen (plural, evidential)’
(d)	[¹ a.ta.pa, ₁ nin]	‘hen (ergative)’
(e)	[¹ a.ta.pa, ₁ run.ki]	‘hen (reportative)’
(f)	[¹ a.ta.pa, ₁ fu.ku]	‘hen (diminutive)’
(g)	[¹ a.ta.pa, ₁ fu.ku, ₁ run.ki]	‘hen (diminutive, reportative)’
(h)	[¹ a.ta.pa.bu, ₁ run.ki]	‘hen (plural, reportative)’
(i)	[¹ a.ta.pa, ₁ bi.ni]	‘rooster (hen+male)’

5.2. Rhythmic alternations

Shipibo has a rhythmic alternation which suggests that footing is exhaustive even if secondary stress is not always realized. The existence of this rhythmic alternation was first noted by Lauriault (1948), who notes that the emphatic suffix /riβ/ has two allomorphs, [ribi] and [riba], depending of the number of moras that precede. After an even number of moras [ba] occurs (50a, c, d); after an odd number of moras [bi] occurs (50b, e).

(50) Emphatic suffix /riβ/: alternations (from Lauriault 1948: 22-23; IPA)

(a)	[¹ a. ² -ri. ³ ba. ⁴ -kw]	‘did it again’
(b)	[¹ a.-ma. ² -ri. ³ bi. ⁴ -kw ⁵]	‘made him do it again’

- (c) [¹a.-ma.-ruu.si.-ba.-ku⁶] ‘merely made him do it again’²⁰
- (d) [¹a.-pa.ri.-ri.ba.-ku⁶] ‘did it first again’
- (e) [¹ja.kā.-pa.ri.-ri.bi.-ku⁷] ‘he sat down again and immediately’

This distribution is consistent with foot structure, as noted by Elías (2000), who states that [ribi] surfaces when the prosodic word has unfooted syllables and [riba] when all of the syllables in the prosodic word are footed. The foot structure for the examples in (50) is given in (51).

(51) Emphatic suffix /rib/: footing

- (c) [a,(‘ri.) (ba.ku)] ‘did it again’
- (d) [(‘a.ma.) (ri.bi.) ku] ‘made him do it again’
- (e) [(‘a.ma.) (ruu.si.) (ba.ku)] ‘merely made him do it again’
- (f) [(‘a.pa.) (ri.ri.) (ba.ku)] ‘did it first again’
- (e) [(‘ja.kā.) (pa.ri.) (ri.bi.) ku] ‘he sat down again and immediately’

I propose this is another instance of a rhythmic contrast encoded as a segmental pattern independently of stress. In this case, it is a vocalic pattern which determines rhythm. The choice of [i] or [a] as the last vowel of the emphatic results from the inherent sonority of the vowel. [a] is more sonorous than [i]; in forms selecting [riba], [ba] is footed as the strong syllable of the foot. In forms selecting [ribi], [bi] is footed as the weak part of the foot. This suggests that the most sonorous vowel is selected in positions favoring maximal sonority.²¹

This rhythmic alternation can be analyzed with the mechanism of Prominence Alignment (Prince and Smolensky 1993). The combination of the foot prominence and vocalic prominence scales in (52) results in the constraint hierarchies in (53), which express the cross-linguistic tendency for weak syllables to avoid sonorous vowels, and the tendency for head syllables to avoid non-sonorous vowels.

(52) Prominence scales

<u>Foot prominence</u>	Head _{prom} > weak	(Kenstowicz 1996)
<u>Vocalic prominence</u>	a _{prom} > e, o _{prom} > i, u	(Prince and Smolensky 1993)

²⁰ The underlying form is /a-ma-ris-riba-ki/ (Lauriault 1948: 23). It appears that assimilation takes place between an adjacent /sr/ sequence with /s/ surfacing.

²¹ The emphatic suffix in Shipibo [ribi/riba] is realized as [ri?bi] or [ri.bi] in Capanahua, depending on rhythmic considerations (see section 3). This suffix appears to derive from a combination of /ritf/ + /βi/ (Loos p.c.).

(53) Constraint hierarchies

*HEAD/i,u >> *HEAD/e,o >> *HEAD/a/	Head syllables do not have non-sonorous vowels'
*WEAK/a >> *WEAK/eo >> *WEAK/i, u	'Weak syllables do not have sonorous vowels'

This rhythmic alternation only occurs for one suffix. I assume that the last vowel of the suffix 'again' is not specified in the input; the choice of this vowel is brought about by the constraint ranking. The ranking of the prominence/sonority constraints in (52) with MAX STRESS and *HEAD/ǝ in Shipibo derive this vocalic rhythmic alternation (tableaux 38, 39). In tableau 38, if the second syllable of 'again' is footed as head, its nucleus will surface as the most sonorous vowel, /a/. Candidate (a) loses to *HEAD/i and candidate (c) loses to MAX STRESS, since it expresses rhythmicity through secondary stresses. Candidate (b) is selected as optimal.

Tableau 38

/apari-ribV-ki/ 'he did it again and again'	MAX STRESS	*WEAK/a (RIBV)	*HEAD/i (RIBV)	*HEAD/ǝ
a. ('a.pa.) (ri.ri.) (bi.ki)			*!	**
☞ b. ('a.pa.) (ri.ri.) (ba.ki)				**
c. ('a.pa.) (ri.ri.) (ba.ki)	*!			

In tableau 39, the second syllable of 'again' surfaces as a weak footed syllable, and its nucleus is realized as [i]. Candidate (b) loses because it realizes rhythmicity through secondary stresses. Candidate (c) loses because [a] is too sonorous to occur in the weak syllable of the suffix. Candidate (a), which violates **HEAD/ǝ, is selected as optimal.

Tableau 39

/jaka-pari-ribV-ki/ 'he sat down again and immediately'	MAX STRESS	*WEAK/a (RIBV)	*HEAD/i (RIBV)	*HEAD/ǝ
☞ a. ('ja.ka.) (pa.ri.) (ri.bi) ki				**
b. ('ja.ka.) (pa.ri.) (ri.bi) ki	*!			**
c. ('ja.ka.) (pa.ri.) (ri.ba) ki		*!		

Similar to related Capanahua and Huariapano, Shipibo has some form of rhythmic alternations. Unlike them, the alternation is vocalic and it only affects one suffix. This alternation is productive and suggests that footing is exhaustive in Shipibo even if secondary stresses are not realized.

6. Conclusions

This paper has explored rhythmic processes in Capanahua, Huariapano, and Shipibo. In all of these languages, rhythmically-conditioned segmental phenomena create a contrast between strong and weak footed syllables within the foot. In Capanahua this contrast is achieved through coda /ʔ/ deletion in weak syllables and onset-to-coda metathesis in strong syllables. It has been argued that both of these processes achieve persistent footing and make up for the absence of secondary stress in the language. In Huariapano, the strong-weak rhythmic contrast within foot syllables is achieved through [h] coda epenthesis. [h] epenthesis reinforces default left-to-right secondary stress and achieves the parsing of otherwise unfooted syllables into feet.

Shipibo makes use of rhythmic alternations in the suffix [riba/ribi] ‘again’. In this case, a vocalic process creates a rhythmic contrast. The second syllable of this suffix is pronounced [bi] or [ba] depending on whether the suffix attaches to a footed or unfooted syllable. In the first case, the suffixes is pronounced [ribi], footed [(ri.bi)]. In the second case, the suffix is pronounced [riba], footed [(...ri)(ba...)]. This paper proposes that these two forms alternate for prominence reasons; since /a/ is more sonorous than /i/, this vowel is selected in strong footed syllables, while /i/, less sonorous, is preferred in weak footed syllables.

Both Capanahua and Huariapano have strictly foot-conditioned consonantal processes, and in both of them a laryngeal segment in coda creates a rhythmic contrast within a foot. Capanahua has only one stress per word, but nonetheless, /ʔ/ deletion and onset-to-coda metathesis occur persistently within the word. In Huariapano, [h] epenthesis can be found in both stressed and unstressed syllables. Persistent footing explains the distribution of [h] epenthesis. It is proposed that the exceptions for [h] epenthesis are also foot-based; [h] epenthesis conflicts with words where secondary stress is assigned right-to-left from the main foot, and in words where the last syllable is extrametrical. In these cases, the conflict is explained through the preference to create rhythm through consonantal processes rather than through stress.

Panoan languages evidence the four predictions about rhythmic processes made in González (2003). Rhythmic processes might increase the prominence of the head footed syllable, as [h] epenthesis in Huariapano. Rhythmic phenomena might decrease the prominence of the weak footed syllable, as Capanahua /ʔ/ deletion. They might do both at the same time in the same language, as in Capanahua, where /ʔ/ deletion occurs side by side with onset-to-coda metathesis. Finally, a rhythmic process might achieve both rhythmic aims at the same time, as in Shipibo.

It remains to be investigated how rhythmicity conditions consonantal processes in other languages. Some additional examples to consider include related Panoan languages, such as Amahuaca, where nasal consonants have plosive release in onsets of even-numbered syllables (Rusell 1975, Shell 1975), and Yaminahua, where a number of suffixes show epenthesis of both consonants and vowels material in odd-numbered syllables and deletion in even-numbered syllables (Eakin 1991, Faust and Loos 2002; see also Loos 1999). The study of these and related phenomena in

Panoan, currently underway, will contribute to our understanding of rhythmically-conditioned consonantal processes and to the ways that rhythmicity can be expressed cross-linguistically.

References

- Beckman, J., 1998, *Positional Faithfulness*. Ph. D. Dissertation, University of Amherst, Massachusetts, GLSA.
- Benua, L., 1997, *Transderivational Identity: Phonological Relations Between Words*. Ph. D. Dissertation, University of Massachusetts, Amherst. [ROA 259; <http://roa.rutgers.edu>].
- Blevins, J., 2002, 'The independent nature of phonotactic constraints: an alternative to syllable-based approaches'. In C. Féry and R. van de Vijver (eds.). *The syllable in Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge U. P., 375-403.
- Eakin, L., 1991, *Lecciones para el aprendizaje del idioma yaminahua*. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano.
- Eliás, J. A., 1999, 'Sílabas Pesadas ¿Monomoraicas?: Reflexionando sobre el Peso Silábico en Shipibo'. Comunicación presentada en el I Congreso de Lenguas Indígenas de Sudamérica, 4-7 de agosto de 1999, Universidad Ricardo Palma. Lima, Perú.
- , 2000, *El acento en Shipibo*. Tesis para Licenciado en Lingüística, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima, Perú.
- , 2001, 'Ghost segments in Shipibo'. Ms, U. Rutgers.
- Faust, N., and E. Loos, 2002, *Gramática del idioma Yaminahua*. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano.
- Goldrick, M., 2000, 'Turbid Output Representations and the Unity of Opacity'. In M. Hirotani, A. Coetzee, N. Hall, J. Y. Kim (eds.), *Proceedings of the North East Linguistics Society (NELS) 30*, Rutgers University. Amherst: GLSA.
- and P. Smolensky, 2000, 'Phonological Opacity and Turbid Representations in Optimality Theory'. Handout of talk presented at UCLA, April 21, 2000.
- González, C., 2002, 'The effect of prosody on glottal stop deletion in Capanahua'. In M. Hirotani (ed.), *Proceedings of the North East Linguistics Society (NELS) 32*. University of Massachusetts, Amherst: GLSA. 133-52.
- , 2003, *The effect of prosodic structure in consonantal processes*. Ph.D. Dissertation, University of Southern California.
- Grimes, B. (ed.), 2000, *Ethnologue: Languages of the World*. 14th Edition (CD-ROM Version). Dallas, Texas: SIL International [1st edition 1957].
- Halle, M., and J.-R. Vergnaud, 1987, *An Essay on Stress*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hayes, B., 1989, 'Compensatory lengthening in moraic phonology', *LI* 20. 253-306.
- , 1995, *Metrical stress theory: principles and case studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hewitt, M., 1992, *Vertical Maximization and Metrical Theory*. Doctoral Dissertation, Brandeis University, Waltham, Massachusetts.
- Kager, R., 1993, 'Alternatives to the Iambic/Trochaic Law', *NLLT* 11. 381-432.
- , 1995, 'Review of Hayes (1995)', *Phonology* 12. 437-464.
- , 1999, *Optimality Theory: A Textbook*. Cambridge U. P.
- Kenstowicz, M., 1996, 'Sonority-driven Stress' [ROA 33, <http://roa.rutgers.edu>].
- Lauriault, J., 1948, 'Alternate-mora timing in Shipibo', *IJAL* 14. 22-24.
- Lavoie, L., 2001, *Consonant Strength: phonological patterns and phonetic manifestations*. New York: Garland.
- Lehiste, I., 1970, *Suprasegmentals*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Loos, E., 1969, *The Phonology of Capanahua and its Grammatical Basis*. Summer Institute of Linguistics, University of Oklahoma.
- , 1999, 'Pano', In R. M. W. Dixon and A. Aikhenvald (eds.), *The Amazonian Languages*. Cambridge Language Surveys. Cambridge: CUP. 227-50.
- and B. Loos, 1998, *Diccionario Capanahua-Castellano*. Serie Lingüística Peruana n. 45. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano.
- Maddieson, I., 1984, *Patterns of Sounds*. Cambridge: Cambridge U. P.
- McCarthy, J., 1998, 'Sympathy and phonological opacity' [ROA 252, <http://roa.rutgers.edu>].
- , 1999, 'Sympathy, cumulativity, and the Duke-of-York gambit' [ROA 315, <http://roa.rutgers.edu>].
- and A. Prince, 1993, 'Prosodic morphology I: Constraint interaction and satisfaction'. Technical Report #3, Rutgers University Center for Cognitive Science.
- & —, 1995, 'Faithfulness and reduplicative identity'. In J. Beckman, S. Urbanczyk and L.W. Dickey (eds.), *Papers in Optimality Theory*. University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 18. 249-384 [ROA 216, <http://roa.rutgers.edu>].
- Parker, S., 1994, 'Coda epenthesis in Huariapano', *IJAL* 60. 95-119.
- , 1998, 'Disjoint metrical tiers and positional markedness in Huariapano'. Generals Paper, UMass.
- Prince, A., 1980, 'A metrical theory for Estonian quantity', *LI* 11. 511-62.
- , 1983, 'Relating to the grid', *LI* 14. 19-100.
- and P. Smolensky, 1993, *Optimality Theory: constraint interaction in generative grammar*. New Brunswick, NJ; Rutgers University Center for Cognitive Science. Technical report RuCCS-TR-2. [ROA-537, <http://roa.rutgers.edu>].
- Russell, R., 1975, 'A transformational grammar of Amahuaca', in *Estudios Panos IV*, Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano. Spanish translation by E. Romero Sánchez-Concha.
- Safir, K., 1979, 'Metrical Structure in Capanahua'. In K. Safir (ed.), *MIT Working papers in Linguistics, vol. 1. Papers on Syllable Structure, Metrical Structure and Harmony Processes*. Cambridge, Mass: MIT.
- Shell, O., 1975, *Estudios Panos III: Las Lenguas Pano y su Reconstrucción*. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano. Spanish translation by E. Romero Sánchez-Concha.
- , 1987, *Vocabulario Cashibo-Cacataibo*. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano.
- Sherer, T., 1994, *Prosodic phonotactics*. PhD dissertation, University of Massachusetts, Amherst [ROA 54, <http://roa.rutgers.edu>].
- Smith, J., 2000, 'Prominence, augmentation and neutralization in phonology'. In L. Conathan, J. Good, D. Kavitskaya, A. Wulf and A. Yu (eds.), *Proceedings of the Twenty-Sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Feb 18-21, 2000. General Session and Parasession on aspect*. Berkeley Linguistics society, Berkeley.
- , 2002, *Phonological Augmentation in Prominent Positions*. Ph.D. dissertation, UMass, Amherst [ROA 570, <http://roa.rutgers.edu>].
- Suzuki, K., 1998, *A typological investigation of dissimilation*. Ph.D. Dissertation, University of Arizona.
- Van de Vijver, R., 1998, *The Iambic Issue. Iambs as a result of constraint interaction* [HIL dissertations 37]. Leiden: Holland Institute of Generative Linguistics.
- Zec, D., 1994, 'Footed Tones and Tonal Feet: Rhythmic Constituency in a Pitch Accent Language'. Ms., Cornell University.
- , 1995, 'Sonority constraints on syllable structure', *Phonology* 12, 85-129.

DARRIGOLEN GRAMATIKAZ

Ricardo Gómez
(UPV/EHU eta JUMI)

Abstract

This article presents the main grammatical ideas expressed by Jean-Pierre Darrigol (1790-1829) in his Dissertation critique et apologétique sur la langue basque. Darrigol's starting point is a logicistic analysis of the Basque language, whose clear antecedents can be found in the French general grammar of a rationalistic orientation (e.g., Girard, Du Marsais, Beauzée...). Within that perspective, he presents (or retakes) proposals such as the existence of the indefinite as a separate number, a case system which is conceived as different from the Latin model, the idea that there are only two real verbs (niz 'to be' and dut 'to have'), and the typological implications of combining a freer word order together with the existence of declension in the language, among others.

1. Sarrera*

Euskalari guztiek ezagutzen dute, izenez bederen, Darrigol apaizak XIX. mende hasieran idatzi zuen euskal gramatika (Darrigol 1827). Gutxiagok dakite, ziurrenik, gramatika hori —edo, hobeki esanda, haren beste bertsio bat— 1829an Parisen euskal gramatikaren analisiari buruzko sari baten irabazle suertatu zela. Jean-Pierre Darrigol Lehuntzen jaio zen 1790eko maiatzaren 17an.¹ Haurtzaroa Logroñoan igaro ondoren, Akizen ikasi zuen eta 1815ean apaiztu zen. Donibane Garazin eta Baionan bikario gisa jardun zuen; Jatsun eta Haltsun, erretore gisa. 1818tik Teologia irakatsi zuen Bétharram-en, baina berehala aldatu zen Baionara, bertako Apaiztegi Handian Moraleko katedra eman baitzioten, 1825etik, Apaiztegiko *supérieur* izendatu zuten. Baionan hil zen 1829ko uztailaren 17an.

Darrigolen *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque* Baionan argitaratu zen, baina urterik azaldu gabe. Nolanahi ere den, eskuarki 1827ko data eza-

* Artikulu honek *ALT Inaugural Meeting / Koldo Mitxelena I. Jardunaldiak* biltzarrean (Vitoria-Gasteiz, 1995eko irailak 7-10) Frans Plank (Universität Konstanz) irakaslearekin batera aurkeztutako «The Abbé Darrigol: Basque and Typology» komunikazio argitaragabea du abiapuntu (Gómez & Plank 1995). Hemen aurkezten dudana testua, halere, ordukoaren euskarazko bertsio oso zabaldua da eta nire doktorego-tesiaren (Gómez 2007a) kapitulu emendatu bati dagokio. Lan hau BFF2002-03132 eta HUM2005-08047 ikerketa proiektuen babespean burutu ahal izan da.

¹ Darrigolen bizitzaz, ik. L. Dassance (1922), P. Dassance (1842) eta Vinson (1891-98: 282).

rri zaio² eta badirudi lehen aldiz Vinsonek (1891-98: 281) proposatu zuela urte hori; izan ere, Darrigolek hitzaurrean Lécluse-ren gramatika aurreko urtean argitaratu zela aipatzen du eta Lécluse-ren *Manuel* 1826an atera zen:

On sait que M. Lécluse s'occupe du basque depuis environ deux ans et qu'il publia l'année dernière un manuel de cette langue, fruit précoce d'un esprit méthodique et pénétrant (Darrigol 1827: v)

Baina Vinsonek beste bi datu ematen ditu: lehena, lanaren iragarki bat argitaratu zela Parisko *Moniteur Universel* egunkarian 1828ko abuztuaren 9an eta, bigarrena, Darrigolek Parisko sariketara aurkeztu zuen txostena liburuaren garapena zela: «Le mémoire de l'abbé Darrigol était le développement de son livre» (Vinson 1891-98: 282).³ Lehenago oraindik, beste artikulua batean, ber gauza idatzi zuen: «Cet ouvrage fut la base d'un mémoire auquel l'Institut décerna en 1830 le prix Volney» (Vinson 1868: 10). Eta badago, azkenik, beste datu lagungarri bat: 1984ko edizioan Vinsonen bibliografia laguntzen duten Urquijoren oharretan ez da kontrarik azaltzen.⁴

Artikulua honelaxe egituratzen da: hasteko, Darrigolen gramatika-lanaren egitura (§2.1) eta zenbait ezaugarri orokor (§2.2) azalduko ditut; ondoren, gramatikaren edukiaren zenbait gai aztertuko ditut (§3): euskal erro eta kategorien zehaztugabetasuna (§3.1), deklinabide-paradigma mugagabea (§3.2), kasu eta preposizioak (§3.3), aditza (§3.4) eta sintaxia (§3.5). Amaitzeko, ondorioak azalduko ditut (§4).

2. *Dissertationen* egitura eta ezaugarri orokorrak

Hurrengo lerroetan Darrigolek euskal gramatikaren azterketari egindako ekarri nagusiak laburtuko ditut. Aldi berean, ekarpenok euskal gramatikagintzaren historian kokatzen ahaleginduko naiz. Horretarako, dena dela, 1827ko *Dissertation* bakarrik izango dut aztergai, 1828ko txostena (Abbadieren kopiari esker ezagutzen duguna) hurrengo baterako utziz.⁵ Lanaren egitura eta ezaugarri orokor batzuk aurkezten hasiko naiz.

2.1. Egitura

Darrigolen gramatika, segurki solasaldi moduan (*dissertation*) aurkezten delako, ez dago atal edo kapitulutan banaturik. Hala eta guztiz ere, irakurketa arretatsu batek aise bereiz ditzake zenbait zati, hurrengo eskema honetan erakusten den legez:

² Nik dakidala bederen, beste datazio bat eman duen bakarra —1829 hain zuzen ere, baina inolako azalpenik gabe— Anderson (1973) izan da.

³ 1829ko Volney Sariketaren inguruko xehetasunetarako, ik. Gómez (2003).

⁴ Hala ere, Gómez & Plank (1995) lanean Andersoni jarraitu nion, azaldu berri ditudan datuei erreparatu gabe, eta artean oker uste bainuen liburuak, besterik ezean, eskuizkribuaren ondokoa izan behar zuela.

⁵ Funtsean, oso antzeko edukia duten arren, badira diferentzia batzuk eta interesgarria litzateke, edonola ere, Darrigolek liburutik txostenera egin zuen laburpen zuzenduan zer kendu eta zer aldatu zuen xeheki miaztea. Horretarako, aurki bi testuen edizio konparatu bat prestatzeko asmoa dut, Volney Sariketara aurkeztu ziren gainerako gramatikekin batera.

- Hitzaurrea: gramatika unibertsala eta gramatika orokorra; lanaren laburpena.
- Fonologia:
 - letrak eta ahoskera: 1-16.
- Morfologia:
 - erroak: 16-18.
 - erator morfemak: 18-21.
 - perpaus-atalak: 22.
- Izen morfologia:
 - zenbait etimologia: 22-39.
 - generoa: 39-43.
 - numeroa: 43-58.
 - deklinabidea: 58-86.
- Adberbioak: 86-88.
- Juntagailuak: 88-89.
- Aditz morfologia:
 - aditz bakarraren teoria: 89-93.
 - adizki jokatu gabeen egitura: 93-107.
 - egiazko bi aditz: 107-111.
 - moduak: 111-114.
 - denbora-sistema: 115-118.
 - aditz perifrastikoen paradigmak: 118-137.
 - adizki trinkoak: 137-142.
- Sintaxia:
 - komunztadura: 143-145.
 - gobernua: 145-150.
 - hitz ordena: 150-158.
- Euskararen antzinako ezaugarriak: 158-162.
- Hitzatzea: 162-163.

2.2. Ezaugarri orokorrak

Darrigolen gramatikak zenbait ezaugarri orokor ditu; aipagarrienak, nire ustez, hiru puntutan bil daitezke. Lehenengo eta behin, Darrigolen lanaren azpian den helburua ikuspegi logiko eta filosofiko batetik euskararen perfektioa eta antzinasuna frogatzea da. Jakina, halako xede bat ez zen berria, XVII. mendeaz geroztik euskal apologista askok defendatu baitzuten, bereziki toponimoen etimologietan oinarriturik (ik., esaterako, Tovar 1980). Geroago, XVIII. mendean Larramendik eta XIX. mende hasieran Astarloak, besteak beste, izen arrunten hainbat etimologia ere erabili zituzten. Astarloak eta Darrigolek berak, bestalde, gramatika orokorrari jarraitu zioten. Eta, haren eraginez, bi autoreok euskara hizkuntza filosofikoena, logikoena eta naturalena dela aldarrikatu zuten.⁶

⁶ «Natural» terminoak Astarloaren idatzietan duen adierari buruz, ik. Gómez (1999, 2004, 2007).

Bigarrenik, Darrigolek hitzez hitzeko aipamen franko biltzen ditu bere gramatikan. Gehienetan erabiltzen dituen egileak du Marsais,⁷ Beauzée⁸ eta Court de Gébelin⁹ dira. Hala ere, Darrigolen iturri nagusietariko bat Girard¹⁰ izan zen. Ez dirudi lekuz kanpoko ahartarazten badut euskal gramatika-tradizio zaharrean honako hitzez hitzeko aipamenak oso gutxitan aurki ditzakegula.

Azkenik, Darrigolen liburuan morfologiari ematen zaion leku nabaria azpimarratu nahi nuke. 162 orrialdeetatik 127 eskaintzen zaizkio morfologiari. Ene irudiko, bi arrazoi desberdin proposa daitezke gramatikaren atal honi emandako maila gorena ulertzeko. Batetik, «tradiziozko» gramatikak deitu izan direnek¹¹ perpaus-atalen sailkapena eta banaketa izan dute xede nagusia. Bestetik, egia esan, euskal gramatikaren osagai bereziena eta deigarriena morfologia da, aditz morfologia batik bat.

3. Darrigolen gramatikaren zenbait gai

Hurrengo lerroetan, Darrigolek darabiltzan zenbait puntu interesgarri buruz jardungo dut laburki eta, aurreko zein ondoko euskal gramatikarien proposamenekin lotuko ditut, ahal den neurrian behintzat.

3.1. Erroak eta kategoriak

Beheko pasartean ikus daitekeenez, Darrigolek azpimarratzen du euskararen jatorrizko erroak, gramatikaz den bezainbatean, zehaztugabeak direla eta euskarak gramatika-kategoriak atzizkien bitartez bereizten dituela, hizkuntza filosofiko eta logiko bati dagokion legez:

⁷ César Chesneu du Marsais, edo Dumarsais, (1676-1756) tutore eta irakasle gisa aritu zen Parisen, inoiz egoera ekonomiko lasaia erdietsi ez bazuen ere. *Nouvelle Méthode pour apprendre la langue latine* (1722) eta, batik bat, *Traité des tropes* (1730) kaleratu ondoren, d'Alembertek *Entziklopedian* parte har zezan eskatu zion eta, hala, gramatikari buruzko artikulu guztiak idatzi zituen, hil arte. Bestalde, logikaz eta politikaz ere arduratu zen, ideia arrazionalistak eta erlijioaren kontrakoak aldarrikatu zituelarik.

⁸ Nicolas Beauzée (1717-1789) gramatikari eta itzultzailea izan zen. 1756tik aurrera, du Marsais hildakoan, *Entziklopedian* hizkuntzaren inguruko artikuluak idaztea hartu zuen bere gain. Hala ere, bere lan nagusia *Grammaire générale* (1767) izan zen, garai hartan arrakasta handia lortu zuena (ik. Bartlett 1975). *École Royale militaire* sortu berrian irakasle izan zen.

⁹ Antoine Court de Gébelin (1725-1784) artzain protestantea izan zen, baina laster bertan behera utzi zuen bizibide hori idazteari ekiteko. *Le Monde primitif* lan mardularen lehen liburukia 1773an argitaratu zuen eta bederatzigarrena, 1782an, bukatu gabe geratu zelarrik. Bertan gizakien jatorrizko zibilizazioa berreraikitzen ahalegindu zen, bereziki hizkuntza eta mitologia aztertuz, baina aldi berean kutsu esoterikoa erabiliz; esaterako, Tarotari buruzko lehen azterketa egin zuen. 1771tik framazona izaki, artean Amerikako Estatu Batuen enbaxadorea zen Benjamin Franklin ezagutu zuen eta herri haren independentziaren alde jardun zuen.

¹⁰ Gabriel Girard (1677-1748) abadea poliglota, filologo eta gramatikari ospetsua izan zen. Gainera, Frantziako erregearentzat hizkuntza eslaviarren interpretari gisa lan egin zuen. *La Justesse de la langue françoise* (1718) eta *Les vrais principes de la langue françoise* (1747) izan ziren bere lanik ezagunenak. Lehenengoan sinonimiaren teoria bat sortu zuen eta bigarrenari esker hizkuntz tipologiaren aitzindaritzat hartu da.

¹¹ Deitura honen inguruko zalantzez eta gorabeheraz, ik., besteak beste, Sarmiento (1996) eta Lliteras (1998).

Le mot primitif est à tous les mots qui en dérivent ce que le genre est à ses espèces; il entre donc dans l'idée de ce mot de présenter un sens qui conserve l'indétermination propre du genre: de là tout mot primitif doit être un mot infinitif dans toute la force du terme, c'est-à-dire un mot d'un sens étendu et indéfini quant à l'espèce. [...] La marche de notre langue en ce point dénote plus de philosophie [hebreerarenak baino — R.G.]. En effet, comment procède la rigoureuse logique pour donner une définition, pour transmettre les notions les plus exactes possibles sur l'espèce qu'elle se propose de faire connaître? D'abord elle signale le genre, c'est-à-dire qu'elle commence par appeler l'attention sur une classe étendue, contenant l'espèce dont il s'agit. Elle propose ensuite la différence qui fixe l'esprit à l'espèce subalterne qu'elle avait pour but de faire connaître. Or voilà justement la marche constante de notre langue: elle pose d'abord le mot primitif, qui est un genre; et l'accompagne immédiatement d'une désinence ou d'une inflexion, qui est une véritable différence logique, et qui détermine l'espèce grammaticale du mot, en particularisant sa signification. (Darrigol 1827: 18-19)

Zenbait urte lehenago, Humboldtek euskal erro zaharren gramatika-kategoriarik eza aipatu zuen eta orobatsu egingo zuen Mitxelenak hurrengo mendean (ik. Gómez 1996).

3.2. Mugagabea

Darrigolen iritziz, mugagabea (*indéfini*) numerorik ezari edo numeroaren abstrakzioari legokioke (1827: 44). Izan ere, Darrigolek uste du artikulua numero-markak direla¹² eta, beraz, mugagabeari dagokiona artikulurik ez agertzea dela:

L'article étant ce qui détermine le nombre, son indétermination résulte évidemment de l'absence de ce même article, de l'absence des sons *a*, *e*, qui, en effet, n'entrent jamais dans la place de l'indéfini consacrée à l'article, immédiatement après les radicales *handi* et autres de même nature. (Darrigol 1827: 71-72)

Ohar bedi Darrigolen ustez singularraren ezaugarria *a* dela eta pluralarena *e*, deklinabidearen paradigmek halaxe erakusten baitiote: «Comme le singulier est caractérisé par un *a*, le pluriel l'est par un *e* pris dans le nominatif actif, lequel par cela même doit être envisagé comme formatif de tous les cas pluriels» (1827: 71).

¹² Beste pasarte batean argiago azaltzen du, Court de Gébelinen hitzak ere ekarriz, artikulua determinatzailetzat hartzen duen ikuspegia: «Comme les noms communs ne désignent les êtres, selon la doctrine des grammairiens, que par l'idée générale d'une nature commune à plusieurs, toutes les fois que nous avons occasion d'employer ces noms d'espèces, nous sommes obligés, sous peine de n'être point entendus, de les accompagner de quelque mot qui les tire de leur généralité, et les détermine à être l'indice de l'objet précis que nous voulons peindre; en sorte qu'on les reconnaisse à l'instant aussi sûrement que si nous les montrions de la main. Tel est l'usage de l'article; il détermine, comme par le geste, entre plusieurs objets auxquels convient le même nom, celui que nous avons en vue (t). [(t) Gébelin, Gramm. univ. liv. 2., part. 2., chap. 2.]» (Darrigol 1827: 77-78).

Beste alde batetik, Darrigolek absolutibo mugagabea (adib. *zenbait asto*) eta erro soila (adib. *asto handia*) nahasten ditu.¹³ Baina egiazki lehenbizikoan *asto* izenari - \emptyset morfemak jarraitzen dio; bigarrenean, aldiz, izenak ez du inolako flexio-markarik, absolutiboaren eta numeroaren markak, ohi bezala, izen sintagmaren amaieran agertzen baitira. Darrigol (1827: 44, 70) harritzen da aurreko gramatikariak ez zirelako mugagabeaz ohartu, edo ohartu baziren ez zutelako aintzat hartu. Baina, aitzitik, paradigma mugagabearen berri eman zuen lehen euskalaria Oihenart (1638/1656) izan zen, aurreko paragrafoan aipatutako bi formak nahastu zituen arren (ik. Oyharçabal 1993: 272 eta Gómez 2001).¹⁴ Bestalde, XIX. mende hasieran Astarloak (1803, 1883) eta Humboldt (1817) mugagabea bereizi zuten eta, era berean, aurreko bi formen arteko diferentziaz ere ohartu ziren, azkenekoz.¹⁵

3.3. Kasuak eta preposizioak

Darrigol ederki konturatu zen hizkuntza baten sisteman kasuek eta preposizioek zeregin berbera betetzen dutela, Beauzée-rengandik (1767) jaso zuen ideia alegia; izan ere, hala kasuek nola preposizioek balio baitute izakien arteko erlazioak adierazteko. Darrigolek hizkuntzek izakien arteko erlazioak adierazteko erabiltzen dituzten bide desberdinak aztertzen ditu. Bere ondorioen arabera, euskara erlazio guzti-guztiak adierazteko kasuez baliatzen den hizkuntza da, Estarac-en hitzak aldaturaz adierazten duen bezala.¹⁶

«...la langue basque est absolument sans prépositions, et exprime par des terminaisons différentes, qui sont de vrais cas, tous les rapports qu'on désigne ailleurs par des prépositions (i).» [(i) Estarac, *Gramm. gén.*, tom. 1., pag. 442 et suiv.]. (Darrigol 1827: 58)

Aurreko euskal gramatikari gehienak —Oihenart (1638/1656), Mikoleta (1653), Urte (1712), Larramendi (1729)— latinaren ereduari atxiki zitzaizkion, mende haietako Europako gramatikagintza tradizioan ohi bezala. Hau dela-eta, nola edo hala, latinaren sei kasuko paradigma agertzen zaigu behin eta berriz lehen euskal gramatiketan. Hala, euskararen zenbait atzizki kasu-sistema batean antolatu zituzten, eskuarki latindar deklinabidearekin bat zetozenak, eta gainerako atzizkiak preposiziotzat edo postposiziotzat hartu zituzten, edota adberbioekin lotu.

¹³ Cf. esaterako, ondoko pasarte hau: «Le pruriel se forme du nom indéfini, en y ajoutant la terminaison *ac*, s'il s'agit d'en faire un simple nominatif pluriel; et la terminaison *ec*, pour un nom pluriel qui soit le sujet du verbe actif» (Darrigol 1827: 55). Cf. orobat Darrigol (1827: 144).

¹⁴ Jakina, Oihenartek ez Darrigolek ez zuten *izen sintagma* kontzeptua ezagutzen. Izan ere, sintagmaren inguruko gogoetak XX. mende hasierako estrukturalismoarekin abiatu ziren (cf. Lauwers 2004). Puntu honetan Larramendiren deskribapena egokixeagoa suertatu zen, andoaindarrak artikulaz zuen ikuspegia lagun (cf. Gómez 2001).

¹⁵ Bien bitartean geratuko litzateke Larramendi. Gramatikari hau ez zen mugagabeaz ohartu, eredu latindarrak eskaintzen zizkion singularra eta plurala bakarririk aintzat hartu baitzituen; alabaina, bidenabar bederen, euskal IS konplexuen flexioa aski ongi azaldu zuen, artikuluari buruz zuen ikuspegiari esker (ik. Gómez 2001).

¹⁶ Auguste François Estarac-ek *Grammaire générale* argitaratu zuen bi liburukitan (Paris: Nicolle, 1811).

Baina XIX. mendean, batetik gramatika orokorraren eraginez (Humboldt) eta, aldi berean, helburu apologetiko batek gidaturik (Astarloa), latinarekiko morrontza salatu zen eta bestelako bideak bilatu ziren. Irtenbide bat kasuak —edo Astarloarentzat «artikuluak»; ik. Gómez (2001)— eta postposizioak hertsiki bereiztea izan zen,¹⁷ Astarloak (1803, 1883), Humboldt (1817), Lécuse-k (1826) eta geroago van Eysek (1867) hartu zuten bidea.¹⁸ Baina beste bide bat kasuen zerrenda luzatzea izan zen, atzizki bakoitzari nolabait kasu berezi bat egokituz, hau da, irizpide morfologiko bati jarraituz.¹⁹ Horixe izan zen Darrigolen ikuspegia.²⁰

Deklinabideari buruzko ideiei dagokienez behinik behin, Darrigolen iturria Beauzée izan zen (Darrigol 1827: 66). Beauzée latinaren ereduaren mugak agerian utzi zituen, hizkuntza baten kasu-sistema gainerakoien sistemetan bortxaz islatzeko ohitura kritikatu. Horretarako, kasu-kopuru handia duten hizkuntza batzuen kasu-paradigmak aurkeztu zituen, hala nola euskara, kitxua eta laponiera. Darrigolek Beauzéeen hitzak gogorarazten ditu eta euskarari aplikatzen dizkio, euskal deklinabidea azaltzeko ordu arte egindako latindar sistemaren hedapenak arbuiatzen dituelarik (Darrigol 1827: 66-68).

Abiapuntu gisa, hamabost kasu —eta zalantzazko hiru— aurkezten ditu, oraingoz izenik gabe. Hiru paradigma aurkezten ditu: mugagabea, singularra eta plurala. Gorago adierazi dudanez, singularraren ezaugarria *-a* dela esaten du, artikulua alegia;²¹ pluralarena *-e*, eta mugagabearena, artikulurik eza. Horregatik, kasua bat bera da, numeroa edozein delarik ere. Hurrengo taulan paradigma mugagabea digu, adibide gisa:

¹⁷ Oihenartek ere kasuak eta postposizioak nolabait berezi zituen, azken hauek adverbio eta juntagailuekin batera «deklinaezinen» barruan sailkatuz (Oihenart 1656: 71-72); alabaina, latindar eruari atxikirik aritu zenez, zerrendatik kanpo utzi dut. Nolanahi ere den, Oyharçabalek (1993: 276-278) ongi ohartarazten duenez, Oihenartek postposizioak (*ra, tic, co, tara, taric, taco*) deklinabide paradigmatan ez sartzeko arrazoi nagusia ez bide da, besterik gabe, latinaren sei kasuko eskemari eustea. Aitzitik, postposiziotzat hartzen dituenak halakorzat dauzka beraietan ez duelako aurkitzen deklinabide-kasuek duten artikuludun/artikulugabe bereizketarik. Hau da, Oihenart gogor atxikitzen zaio bere irizpide morfologikoari: bi deklinabide paradigma berezi ditu, artikuluduna eta artikulugabea; postposiziotzat hartu dituen atzizkietan halakorik ez dagoenez, ez dira kasuak.

¹⁸ Astarloaz, ik. Alberdi (1989) eta Gómez (2002c); Humboldt, ik. Alberdi (1989) eta Gómez (1996); van Eysi buruz, ik. Sarasola (1989) eta Gómez (2002b).

¹⁹ Bide beretik joko zuten Chahok (1836), Bonapartek (1869) eta geroko euskalari gehienek. Badago, halere, jarrera honen aitzindari bat: Harriet (1741). Hausnarketa teoriko handirik gabe, Harrietek hamaika kasu berezi zituen, baina ez zien izenik eman. Hala ere, liburuaren bukaera aldera (1741: 505-506), Harrietek bere jokabidea justifikatzen du, euskara latinarekin eta frantsesarekin parekatuz gero bere berezitasunak aurkezten dituelako.

²⁰ Aurreko lerroetan datzan sailkapena Antoine Abbadiari zor zaio (1836) eta Oyharçabalek jaso du (1998: 442). Abbadiek Darrigolen azterketa onartzen du, bereziki mugagabearen berri ematen duelako (Abbadie 1836: 37).

²¹ Lekuzko kasuek agertutako salbuespenak aintzat hartzen ditu, nahiz eta erabilerak eragindako galera bati egotzi: «excepte les quatre dernières terminaisons, où l'on trouve *handico* et non *handiaco*, *handitic* et non *handiatic*, &c.; l'usage ayant ainsi prévalu contre l'analogie, mais toujours sans danger de confusion, parce que l'indéfini prend en cet endroit le caractère *ta*, qui le distingue du singulier» (Darrigol 1827: 71). Bidenabar, urte batzuk geroago Belsunce (1858) «bere onera» itzuli nahi izan zituen salbuespenok, bere paradigmatan Darrigolek aipatutako *handiaco*, *handiatic*, etab. sartu zituelarik (ik. Mounole 2003).

INDÉFINI.

1.	<i>Handi</i>	grand, grande.
2.	<i>Handic</i>	grand, grande.
3.	<i>Handiz</i>	de grand, de grande.
4.	<i>Handitan</i>	dans, en.
5.	<i>Handiri</i>	à.
6.	<i>Handiren</i>	de.
7.	<i>Handirentçat</i>	pour.
8.	<i>Handiren-gatic</i>	malgré, pour.
9.	<i>Handiren-ganic</i>	du côté, de la part de.
10.	<i>Handiren-ganat</i>	vers.
11.	<i>Handirekin</i>	avec.
12.	<i>Handitaco</i>	pour.
13.	<i>Handitaric</i>	de.
14.	<i>Handitara.</i>	à.
15,	<i>Handitara-dino</i>	jusques à
	<i>Handica</i>	par.
	<i>Handiric</i>	de.
	<i>Handitçat</i>	pour.

(Darrigol 1827: 68-69)

Aipagarria da *-gan* atzizkiari legokiokeen kasua ez agertzea, ezta singularreko eta pluraleko paradigmatan ere; seguruenik, Darrigolen euskalkian *-gan* atzizkia ez zen (*baithan* edo *-tan* erabiltzen baitzuen, ik. 1827: 76-83), baina bai *-ganik* eta *-ganat*.²² Bestalde, arrazoi desberdinak direla kausa, Darrigolek goiko «kasu» batzuk zerrendatik kentzea erabakitzen du:

- ka*, *-rik* eta *-tçat*. hasiera-hasieratik zalantzak ditu ea paradigmaman sartu behar ote diren, eta horrexegatik erabakitzen du lehen zerrendan zenbakirik gabe aurkeztea (Darrigol 1827: 71), hurrengoetan agertuko ez direlarik.
- Bizidunen kasuetarako etimologia bat proposatzen du: *-ganik*, *-gatic* < *gaine-tic*, *gaintik* edo *gaitik*; *-ganat* < *gainerat*.²³ Hortaz, ez lirerateke kasu bereziak izango, baizik eta hitz bat gehi *-ik* edo *-at* hondarki (1827: 73-74).
15. zenbakian agertzen den *-(d)ino* atzizkia ere zerrendatik kanpo uztea erabakitzen du, goikoaren (hots, egungo adlatiboaren) aldaera delakoan. Hontezako etimologia ere badu: *den-oro* (1827: 74).
- Azkenik, frantsesez 'pour' esanahia duten bi atzizkiak, *-ko* eta *-entçat*, gaur banaketa osagarria esango genukeen egoeran ikusten ditu, alegia, lehena bizigabeekin eta bigarrena bizidunekin erabiltzen da. Hau dela-eta, biak kutxatila berean sartuko ditu (1827: 72, 74).

Honen guztiaren ondorioz, jarraian hamar kasuko paradigmak proposatzen ditu, oraingoa deiturak eta guzti. Hona haietariko lehena:

²² B. Oyharçabali (ahozko ad.) zor diot falta horren arrazoiak ohartu izana.

²³ Nabarmentzekoa da Trasken (1997) ere *gain*-etik eratortzen dituela bizidunen lekuzko kasuak.

INDÉFINI.

Nominatif	<i>mendi</i>	montagne.
Actif	<i>mendic</i>	montagne.
Médiatif	<i>mendiz</i>	de, par montagne.
Positif	<i>menditan</i>	dans.
Datif	<i>mendiri</i>	à.
Génitif	<i>mendiren</i>	de.
Unitif	<i>mendirekin</i>	avec.
Destinatif	<i>menditaco</i>	pour.
Ablatif	<i>menditaric</i>	de.
Approximatif	<i>menditarat</i>	à, vers.

(Darrigol 1827: 75)

Darrigolek zenbait paradigma eskaintzen ditu numero guztietan: izen biziga-beak (*mendi*), bizidunak (*seme*)²⁴ eta bereziak (*Joanes, Maria*, hauek mugagabeen soilik agertzen direlarik, jakina: «avec abstraction de tout nombre» [1827: 78]). Kasuen deiturei buruzko hausnarketa egiten du:

- Latinaren sei kasuetarik lau agertzen dira euskaran (*nominatiboa, datiboa, ablatiboa* eta *genitiboa*). «Genitiboa» dela-eta, hala ere, Darrigolek zalantzan jartzen du ea deitura egokia den, dituen funtzio desberdinak besarkatzeko.
- Euskaraz ez dago akusatiborik, subjektu aktiboak flexio berezia duelako.
- Orobat ez dago bokatiborik. Izan ere, bokatiboa erretorikari dagokio, ez gramatikari: ozenki edo harriduraz ahoskatutako nominatiboa baino ez da.

Azken bi oharrek Oihenarten adierazpena dakarte gogora: «Carent etiam nomina accusatiuo & vocatiuo, eorumque vicem fungitur²⁵ rectus» (Oihenart 1656: 57). Amaitzeko, proposatu dituen kasu-izen berriak justifikatzen saiatzen da:

L'actif est ainsi appelé, parce qu'il désigne le sujet agissant. Le *médiatif*, pris du latin *medium*, sert à exprimer le rapport *par* du milieu que l'on traverse, ou du moyen que l'on emploie. Les quatre noms restans expriment sans équivoque les rapports de position *dans*, d'union *avec*, de destination *pour*, et de mouvement *vers* [*positif, unitif, destinatif* eta *approximatif*; hurrenez hurren]. (Darrigol 1827: 80)

3.4. Aditza

Darrigolen aditz teoriaren helburu nagusia euskarak bi aditz besterik ez duela frogatzea da: *n(a)iz*²⁶ eta *dut*, azken buruan aditz bakar batean bil litezkeenak. Horretarako, zenbait analisi proposatu behar ditu, hala nola adizki jokatugabeak ez direla egiazko aditzak, izenkiak baizik; edo adizki trinkoak funtsean benetako aditz

²⁴ Nahiz eta paradigmaman *semean* bezalako formak onartu (Darrigol 1827: 77).

²⁵ Testuan *fungitur*.

²⁶ *Dissertation-en* zehar bi forma, *naiz* eta *niz*, txandakatzen ditu. Aurrerantzean, laburtzarren, *niz* bakarrik aipatuko dut.

baten eta aditz-oin baten biltzetik sortzen direla.²⁷ Hurrengo lerroetan, haatik, euskal aditzari dagokion beste gai bat hartu nahi nuke hizpide: denbora-sistema.

Aditz denborak banatzeko, Darrigolek aintzat hartzen du ea aditzak adierazten duen gertaera edo ekintza hizketa-unea baino lehenago, aldi berean edo ondoren paratzen den: «Une événement, confronté avec l'instant où je parle, peut se trouver, ou simultanément, ou antérieur, ou postérieur à cet instant» (Darrigol 1827: 115).

Bestalde, gertaeraren denbora hizketa-unearekin erkatuz gero, aditzak —bene-tako aditzak alegia— orainaldiko forma hartzen du: *niz*. Eta, aditz hau adizki jokatugabeekin —hots, izenkiekin— konbinatuz gero, hiru denbora lortzen dira: iraganaldia (*erori niz*), orainaldia (*erorten niz*) eta geroaldia (*erorico niz*): «Jusqu'ici nous n'avons conjugué que le présent du verbe être, mais sa combinaison avec un nom nous a donné trois temps qui répondent au prétérit, au présent et au futur» (Darrigol 1827: 115-116).

Alabaina gertaeraren denbora iragan denbora batekin ere erka daiteke eta, orduan, euskarak beste aditz-forma bat erabiltzen du, *ez-burutua* (*imparfait*) izendatu ohi dena: *nintzen*. Darrigolek adizki hau ere hiru izenkiekin konbinatu ahal dela diosku, ikusi berri dugun bezalaxe, aurrekotasuna, aldiberekotasuna eta ondokotasuna adierazteko. Nolanahi ere den, oraingoan Darrigolek zuhurrago jokatzen du eta, emaitzak izendatzeko, ez ditu ohiko hiru denboren deiturak errepikatzen: *ethortcen nintzen*, *ethorri nintzen*, *ethorrico nintzen* (1827: 117-118). Ikus dezagun hurrengo taula honetan Darrigolek proposatzen duen denbora-sistemaren laburpena:

	aurrekoa	aldiberekoa	ondokoa
orainaldia	<i>erori niz</i>	<i>erorten niz</i>	<i>erorico niz</i>
«imparfait»	<i>erori nintzen</i>	<i>erorten nintzen</i>	<i>erorico nintzen</i>

Goiko taulari erreparatzen badiogu, aise ohar gaitezke Darrigolek hizketa-unearekin erlazionatzen dituen aldaketak egungo aspektu sistemari dagozkiola: *aurrekoa* = burutua, *aldiberekoa* = ez-burutua, *ondokoa* = etorkizuna. Azkenik, honelako sistema bat «Port-Royalen Hatsarrea» deitu izan denarekin bete-betean lotzen da (cf. Calero Vaquera 1986). Frantziako arrazionalismoan sortu zen sistema honek hizketa-unearekiko erlazioa aintzat hartzen du aditz denborak sailkatzeko.²⁸ Nolanahi ere den, Darrigolen aurretik honelako sistema bat baliatu zuen lehenbiziko euskalaria Astarloa izan zen (ik. Gómez 1999).

²⁷ Darrigolen aipatu analisisiez eta gramatika orokorreko aditz bakarren teoriarekin duten loturaz, ik. Gómez (2002a).

²⁸ Fournier-ek (1991), Port-Royalen hatsarretik abiatuz, Frantziako gramatika orokorrean aspektu bereizketak nola azalerratu ziren aztertu du. Aspektu kategoria, dena dela, gramatikari estoikoek erabili bide zuten aurrenekoz, nahiz eta luze egon zen gero ahantzia. Bereziki XIX. mendearen bigarren erditik aurrera —eta hein handi batean pentsamolde eslavofiloari atxikia— hizkuntza eslaviarren ikerketan berragertu zen aspektu kategoria, mendebaldeko gramatikagintzaren moldetik aldendu nahian (Gasparov 1995). Ondoren, pixkanaka hainbat hizkuntzaren gramatiketan sartuko zen. Esate baterako, Espainiako gramatikagintzan ez zen XX. mende hasiera arte erabili, estrukturalismoaren eragina jaso ondoren hain zuzen ere (Rojo 1990).

3.5. Sintaxia

Entziklopedistei jarraituz (Beauzée 1767, du Marsais 1987), Darrigolek adierazten du sintaxiaren erregela guztiak bi sailetan bil daitezkeela, komunztadura (*concordance*) eta gobernua (*dépendance*): «Toutes les règles de la syntaxe se rapportent à deux classes générales, *concordance* et *dépendance*» (Darrigol 1827: 143).²⁹ Honelaxe definitzen du lehenengoa: «La *concordance* est cette portion de la syntaxe qui indique les moyens propres à faire accorder entre eux les mots qui peignent les diverses parties d'une idée» (*ibid.*).

Aurrenik, izenaren eta adjektiboaren arteko komunztaduraz dihardu. Generoari dagokionez, euskarak ez du generorik eta, hortaz, ezta genero-komunztadurarik ere. Numero eta kasu komunztadura, aldiz, «il s'entend plutôt qu'il s'exprime» (Darrigol 1827: 144). Puntu honetan, berriz ere nahasten ditu mugagabea eta erro soila. Bada, Oihenartek bezalatsu, Darrigolek maila berean jartzen ditu kasu-markarik eta numero-markarik gabeko hurrengo hitz azpimarratuak: *Emazteac icicor dire* eta *Ba-dire gicōn prestuak* (*ibid.*).

Harrigarria badirudi ere, Darrigolek ez du hemen euskararen komunztadura anizkuna aipatzen. Aldiz, aditzaren eta subjektuaren arteko komunztadura «eza-guna» besterik ez du azaltzen (Darrigol 1827: 144). Nolanahi ere den, euskarari bi berezitasun aitortzen dizkio: batetik, aditz batzuek subjektu nominatiboa hartzen dute eta beste batzuek, kasu aktiboan dagoen subjektua;³⁰ bestetik, aditzak eta objektuak numeroan egiten dute komunztadura. Baina hementxe gelditzen da, objektuaren edo objektuen pertsona-komunztaduraz hitzik ere esan gabe. Eta harrigarria dela diot, *dut* aditz aktiboaren paradigmatik aurkeztean euskal aditzak erakusten dituen pertsona-konbinaketez jardun duelako, are hizkuntzaren etorki jainkotiarren seinaleztat hartuz eta, oro har, ondoko pasartean nabari daitekeen tonu apologetikoa erabiliz:

S'il est vrai que les secrets du langage humain sont profonds; que le mécanisme du verbe en particulier présente un caractère divin dans chaque langue, nous ne craignons pas de dire que ce caractère est surtout bien marqué dans la conjugaison basque [...].

Affirmer l'influence la plus étendue qui se puisse imaginer, l'action la plus générale possible d'un sujet sur un autre, telle est la valeur première et la fonction essentielle de notre verbe actif. Renfermer en soi les pronoms tant singuliers que pluriels des trois personnes; épuiser avec un laconisme parfait toutes les combinaisons mathématiquement possibles entre les six pronoms personnels, en les présentant d'abord deux à deux, puis trois à trois; exprimer, avec une facilité qui étonne,

²⁹ Cf. esaterako: «C'est uniquement de ces principes que je tire toutes les règles de la syntaxe nécessaire, c'est-à-dire, de cette syntaxe qui est établie dans une langue pour marquer les différents rapports de concordance ou de régime que les mots entre eux, selon la liaison des idées qu'ils expriment» (du Marsais 1987 [1729]: 28).

³⁰ Cf. Oihenarten ondoko pasarte hau: «Casus *agendi* est qui verbo actiuo praemittitur vice nominatiui» (1656: 58); honen antzeko adierazpenak aurki litezke Humboldtren eta Astarloaren idatzietan ere. Aitzitik, beste zenbait gramatikariren lanetan halako bereizketa bat agertzen zaigu jada, Larramendirean (1729) kasu; baina, autore hauentzat euskararen jokabidea ez zen arazo, bi atzizkiak sartzen baitzituzten nominatiboan, latinez subjektuaren kasua zen hartan alegia.

une variété qui enchante, une rapidité d'expression que rien n'égale, toutes les attitudes ou situations respectives que peuvent prendre ces divers pronoms, *employés en sujet et en complément, en complément direct et en complément indirect*; tel est le mécanisme intéressant et la richesse singulière de ce verbe incomparable. (Darrigol 1827: 125-126; etzana nirea da)

Hala ere, susma liteke arazo hau sintaxian ez agertzeko arrazoia azpimarratu ditudan hitzetan bertan kausi daitekeela, hain zuzen. Darrigolen formulazioaren arabera, adizki aktiboan agertzen diren izenordainek berek (*klitikoek* gehituko genuke egun) betetzen dute subjektuaren, osagarri zuzenaren eta zeharkako osagarriaren funtzioa eta, beraz, ez dira adizkiak kanpoko beste deusekin komunztatzen. Hau gehienetan egia da euskara bezalako *pro-drop* hizkuntza batean; haatik, dirudienez, Darrigolek ez du aintzat hartzen perpaus batean izenordain *beteak* ere ager daitezkeela.

Gobernuari dagokionez, euskarak arazo gutxi aurkezten dituela diosku, grekoarekin edo latinarekin parekatuz gero bederen. Alde batetik, euskarak ez du preposiziorik eta, bestalde, adberbioek eta aditzek ez dute ezer gobernatzen. Arazoa arras laburtuz, hauxe da zioa: Darrigolek erakutsi nahi izan du bai adberbioak bai aditzak izenki deklinatuak baino ez direla eta, hortaz, izenak edo atributuak diren neurrian gobernatzen dute, ez adberbio edo aditz direlako. Azken batean, Darrigolen iritziz, gobernatzaile posible bakarrak izenak, izenordainak, adjektiboak eta partizipioak dira; puntu honetan Beauzéeren proposamenetatik urruntzen da, honak aditza ere sartu baitzuen (Darrigol 1827: 148).

Badu Darrigolen sintaxiak beste gai interesgarri bat, perpausaren eraikuntzari (*construction*) dagokiona alegia. Beauzéeri hartzen dion sintaxiaren definiziotik idoki daitekeenez («l'art de fixer les rangs et les formes accidentelles des mots dans l'ensemble d'une proposition» [Darrigol 1827: 142]), Darrigolek berebiziko garrantzia ematen die hitzak perpausuan lotzeko bideei. Hizkuntzen sintaxiak bi bide nagusi erabiltzen ditu: hitzen ordena edo *arrangement*, batetik, eta *formes accidentelles* direlakoak, bestetik (*ibid.*). Baina askoz markagarriagoa da Girard abadearen ildotik Darrigolek hitz ordenaren eta deklinabidearen artean egiten duen inplikazio tipologikoa. Funtsean, Darrigolek adierazten du deklinabiderik ez duten hizkuntzak mai-zago baliatzen direla ordenaz hitzen arteko erlazioak adierazteko, frantsesean gertatzen den bezala. Aitzitik, deklinabidea duten hizkuntzetan, latina eta euskara kasu, ordena ez da finkoa izaten:

Le premier moyen est la grande ressource des langues qui ne déclinent pas leurs noms. Ainsi, quand je dis, *Le père aime le fils*, le placement des mots est ce qui détermine le rapport que l'on veut établir ici entre le père et le fils; et il ne faudrait que changer cet ordre pour renverser aussi le rapport des termes, en disant, par exemple, *Le fils aime le père*. Il n'en est pas de même dans les langues qui déclinent; on ne renverserait pas le rapport de dépendance énoncé dans la proposition ci-dessus, lors même que l'on renverserait l'ordre des mots. Que l'on dise en latin, *Pater amat filium*, ou *Filium amat pater*; que l'on se dise en basque, *Aitac maite du semea*, ou *semea maite du aitac*; c'est toujours de même rapport de dépendance qui est affirmé du fils. (Darrigol 1827: 142-143)

Areago dena, Darrigolek baieztatzen du deklinabidedun hizkuntzetan hitz ordena, gramatikari barik, erretorikari dagokiola gehienbat; gustu kontua dela, eta ez

sintaxi arazoa (1827: 143).³¹ Abiapuntu hori hartuta, Girardek proposatu zuen hizkuntzen sailkapen bitarra bere egiten du:

Tel est le fondement de la division des langues en deux espèces générales. L'abbé Girard appelle *analogues* les langues qui ont adopté une marche invariable, et *transpositives* celles qui, ayant fixé leur syntaxe par la forme des mots, ne sont pas assujetties à cette marche uniforme. (Darrigol 1827: 150)

Egia esan, Girardek hiru sail bereizi zituen (1747: 22-26):

- a. Lehen saileko hizkuntza analogoek hitzen ordena naturalari jarraitzen diote, esan nahi baita, ideien hurrenkera naturalaren arabera antolatzen dituzte hitzak perpausetan; bestalde, artikulua dute eta ez dute deklinabiderik: frantsesa, italiara eta espainiera dira Girardek emandako adibideak.
- b. Bigarren saileko hizkuntza transpositiboek, ordea, irudipenaren arabera antolatzen dituzte hitzak, baina, deklinabidea dutenez gero, anbiguotasuna eta nahasmena galarazten dira; ez dute artikulurik: latina, eslaviara zaharra («l'Esclavon») eta Moskuko errusiera.
- c. Hirugarren saileko hizkuntzek, azkenik, aurreko bien ezaugarriak biltzen dituzte eta hortik *mixte* edo *amphilogique* deiturak. Artikulua dute, baita kasuak ere: grekoa eta «Teutonique» deitzen duena, germaniera ziur asko.³²

Analogue izenak, esan bezala, aditzera ematen du hitzen hurrenkerak ideien hurrenkera naturalari jarraitzen diola. Arazoa zen, orduan, zein ote zen ideien hurrenkera naturala. Honekin Darrigol bete-betean sartzen da Frantzia aspalditik eztabaibatzen zen hitzen ordena naturalari buruzko auzian. *Ordo naturalis* vs. *ordo artificialis* bereizketa Erdi Aroko eskolastikan sortu zen, nahiz eta haren arrastoak Halikarnasoko Dionisioenganaino ere gibeleratu daitezkeen (Ricken 1978). Alabaina Frantzia ideien inguruko hausnarketa arrazionalistek eztabaida berpiztu zuten, orduko arazo filosofikoetan erdiz erdi kokatu zelarik. Bereizki autore arrazionalistek ordena naturala frantsesaren hitz ordenari zegokiola aldeztu zuten (du Marsais, Beauzée); beste batzuek, aldiz, latinaren ordenaren alde egin zuten (Batteux, Pluche) eta, azkenik, sentsualistek (Condillac edo Court de Gébelin, kasu), hizkuntzaren eta pentsamenduaren bilakaera paraleloak nabarmenduz, hitz ordenaren auzia ikuspuntu historiko batetik aztertzea hobetsi zuten. Eztabaidan, espero zitekeenez, argudio gramatikalak gutxienak izan ziren eta laster apriorizko baieztapenei kutsu apolo-

³¹ Cf. beste pasarte hau, non beharbada inplikazio tipologikoa argiago formulatzen den: «Les langues privées du premier moyen, celles dont les mots ne se plient pas généralement aux diverses formes de la déclinaison, sont nécessairement réduites à placer chaque mot dans la position qu'il exige pour exprimer le rapport qu'il a à telle ou telle autre partie du discours. Celles dont les éléments se plient aux formes accidentelles qui caractérisent les relations des mots, ne sont pas nécessitées à la marche uniforme des premières; elles abandonnent la construction à l'influence de l'harmonie, au feu de l'imagination, à l'intérêt, &c.» (Darrigol 1827: 150).

³² Bidenabar, Girardek bazuen laugarren aukera bat gutxienez, alegia artikulurik eta kasurik ez duten ordena finkoko hizkuntzak, hala nola txinera edo vietnamera, baina badirudi Girardek ez zuela hizkuntza hauen berririk izan (Plank 2001). Girarden hizkuntz ideiez, ik. orobat Swiggers-en sarrera (Swiggers 1982).

getiko eta nazionalistak eta frantsesen hegemonia kulturalaren inguruko tira-birak erantsi zitzaizkien (Rivarol izan daiteke honen adibide garbia).³³

Court de Gébelineen ildotik *analogue* eta *transpositive* terminoen egokitasuna zailantzan jarri ondoren, Darrigolek defendatzen du bai hurrenkera finkoa, bai askea —edozein deitura ematen zaielarik ere— naturalak direla (1827: 152). Areago dena, hitz ordena finkoa baizik ez duen hizkuntza bat, nolabait esateko, osagabea izango litzateke, ez baititu naturak eskaintzen dituen aukera guztiak baliatzen: «tout ce qu'elle a reçu est bon dans l'ordre naturel, mais elle n'a pas reçu tout ce qui est bon dans ce même ordre» (1827: 155). Esate baterako, ordena finkoak hizketaldia- ren monotonia dakar eta ez dirudi batere egokia bihotza eta grinak hunkitu edo entzuleak konbentzitu nahi dituzten erabileretarako, hala nola abokatuen, sermolar- rien, irakasleen edo poesiaren solasetarako (1827: 156). Beste alde batetik, ez da egia ordena finkoa hizkera zientifiko eta metodikorako egokiagoa denik; izan ere, ordena askea duen hizkuntza batek, askatasun berorretaz baliatuz, hizkera meto- dikorako egokien irizten dion hitzen hurrenkera hauta dezake eta, beraz, argitasun eta zehaztasun osoz adieraz dezake solasak eskatzen duena. Ondorioz, «[c]oncluons qu'une langue à construction libre, et notamment celle qui nous intéresse le plus, possède tous les avantages des langues serviles, sans partager leurs inconvénients» (1827: 158). Azken buruan, ikuspegi honekin Darrigolek euskararen estatusa «sal- batu» nahi du, nagusiki frantsesaren hitz ordena finkoa goraipatzen zen garai ba- tean.³⁴

4. Ondorio gisa

Astarloa eta Humboldttekin batera, Darrigolek euskal gramatikagintza eredu latindarretik askatzeko lehenbiziko ahaleginak egin zituen. Ildo honetan, euskara gramatika orokor eta filosofikoaren ereduari atxikita aztertu zuen. Horregatik, se- gurki, gertatu zen bere lana Volney Saria epaitu zuen Batzordearen gustuko. Hor- tatz, Darrigolen *Dissertation critique et apologetique sur la langue basque* lanaren edu- kiari so eginez gero, aise ohartzen gara euskal gramatika-tradizioan aurki daitekeen Frantziako arrazionalismoaren eta entziklopedismoaren eraginik garbientakoa du- gula. Euskal gramatikaren barneko ekarpenei bagagozkie, aipagarriak dira, besteak

³³ Hitz ordena naturalaren inguruko eztabaidaren azterketa onak Delesalle (1986) eta, batez ere, Ricken (1978) lanetan aurki daitezke.

³⁴ Frantsesaren hitz ordena naturalaren kritika nagusia Condillacen filosofia sentsualistatik eta ha- ren ikuspegi historikotik etorri zen (Ricken 1978: 100). Kasurako, Condillacen ideien barruan koka- tzen da Dominique-Joseph Garatek Rivarolen diskurtsoari egindako iruzkina (Garat 1785; ik. Ricken 1978: 161-165), non ideologo lapurtarrak hitz ordena finkoaren usteko abantaileri pentsamenduen hurrenkera egokia eta hitzen hautapen zuzena kontrajartzen dizkien: «C'est que peut-être la clarté ne vient pas plus de l'ordre direct que l'obscurité des inversions. Des idées bien déterminées, bien ordon- nées, rendues ou avec le mot propre ou avec le mot qui fait une image juste, seront claires dans toutes les langues; et dans toutes les langues on sera obscur avec des idées vagues, des phrases mal construites, des mots impropres et de fausses images [...] L'ordre direct est, dit-on, très favorable à la clarté; il se- rait plus vrai de dire que la clarté est très nécessaire à l'ordre direct» (Garat 1785, *apud* Ricken 1978: 165). Hegoaldeari dagokionez, Astarloaren sintaxia koka genezake filosofia sentsualistaren ildotik (cf. Hidalgo 1995 eta Gómez 2007b).

beste, hitzen erroari emandako garrantzia, deklinabide paradigmetan mugagabea aintzat hartzea (lehen a izan ez bazen ere), aditz denboren sailkapenak aspektu-be-reizketarako bidea ireki izana, edo euskal hitz ordenaren eta egoera pragmatikoen artean sumatu zuen erlazioa.

Beste alde batetik, Darrigolen gramatikaren eragina ez da oraino behar bezala aztertu, batere txikia ez izanagatik. Adibide batzuk eskaintzearen, argi dago Chaho Darrigolengan oinarritu zela bere laneko deklinabide-paradigmak eratzerakoan. Halaber, Belsunceren gramatikak Darrigol eta Chaho ditu iturri nagusiak, hain zu-zen. Azkenik, ezin da ahantzi Darrigolekin abiatzen direla euskalaritzan aditz ba-karraren teoriaren formulazioak (Gómez 2002a).

Bibliografia

- Abbadie, A. Th., 1836, «Prolegomènes», in Abbadie & Chaho 1836, 1-50.
- & J. A. Chaho, 1836, *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: A. Bertrand.
- Alberdi, J., 1989, «Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiarako», *ASJU* 23:2. 411-434. [Berrargit. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 67-90.]
- Anderson, J. [M.], 1973, *An Essay Concerning Aspect: Some Considerations of a General Character Arising from the Abbe Darrigol's Analysis of the Basque Verb*. The Hague/Paris: Mouton.
- Astarloa, P. P., 1803, *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfeccion y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo ii, palabra Nabarra*. Madril: G. Ortega. Bigarren argit. P. Velasco, Bilbo, 1882. Lehenaren berrargit. faksim. Bilbo: Amigos del Libro Vasco, 1983. Idem. Valentzia: Librerías «París-Valencia», 1993.
- , 1883 [1805], *Discursos Filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*. Bilbo: P. Velasco. [Berrargit. faksim. Bilbo: Amigos del Libro Vasco, 1988.]
- Bartlett, B. E., 1975, *Beauzée's Grammaire générale: Theory and methodology*. The Hague: Mouton.
- Beauzée, N., 1767, *Grammaire générale, ou Exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage, pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues*. Paris: J. Barbou. [Berrargit. faksim. Stuttgart/Bad Canstatt: Frommann/Holzboog, 1974.]
- Belsunce, Vicomte de, 1858, *Tableau analytique et grammatical de la langue Basque*. (Nafarroako Diputazioaren Artxibo Orokorra: ADN m/s B-6). Iruñea: eskuizkribu argitaragabea. Ik. Mounole (2003).
- Bonaparte, L.-L., 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara*. Londres: Strangeways & Walden. [Berrargit. faksim. Bonaparte 1992, I, 175-442.]
- , 1992, *Opera Omnia Vasconice*. J. A. Arana Martija (arg.). Bilbo: Euskaltzaindia. 4 lib.
- Calero Vaquera, M.ª L., 1986, *Historia de la gramática española (1847-1920)*. De A. Bello a R. Lenz. Madril: Gredos.
- Chaho, J. A., 1836, «Grammaire euskarienne», in Abbadie & Chaho 1836, 1-184 [51-234].
- Darrigol, J.-P., s.d. [1827], *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Baiona: Duhart-Fauvet.
- , 1833 [1828], *Analyse raisonnée du Système Grammatical de la langue Basque*. Paris, Bibliothèque Nationale. [Antoine d'Abbadiek eginiko kopia da.]
- Dassance, L., 1922, «L'Abbé Darrigol et le Prix Volney de 1829», *GH* 2.557-565.

- Dassance, P., 1842, «Darrigol», in L.-G. Michaud (arg.), *Biographie Universelle (Michaud) ancienne et moderne. Nouvelle édition*, X. lib., 141-142. Paris.
- Delesalle, S., 1986, «La problématique de l'ordre des mots, 1750-1850», in S. Delesalle & J.-C. Chevalier (arg.), *La linguistique, la grammaire et l'école, 1750-1914*, 37-77. Paris: A. Colin.
- Fournier, J.-M., 1991, «L'émergence des catégories aspectuelles dans la grammaire générale de Port-Royal à Beauzée», *HEL* 13:2.111-130.
- Garat, D.-J., 1785, «[Rivarol 1784ren iruzkina]». *Mercure de France* 10:34.63-73.
- Gasparov, B., 1995, «La linguistique slavophile», *HEL* 17:2.125-145.
- Girard, G., 1747. *Les Vrais Principes de la Langue française*. Paris: Le Breton. [Berrargit. fak-sim. P. Swiggers-en sarrera batekin, Genève/Paris: Droz, 1982.]
- Gómez, R., 1996, «La aportación de W. von Humboldt a la gramática vasca», *RIEV* 41:2.607-622.
- , 1999, «El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX», in M. Fernández, F. García & N. Vázquez (arg.), *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 347-360. Madrid: Arco/Libros.
- , 2001, «Artículo y «artículo» en la tradición gramatical vasca», in M. Maquieira, Mª D. Martínez Gavilán & M. Villayandre (arg.), *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. León, 2-5 de marzo de 1999*, 465-478. Madrid: Arco/Libros.
- , 2002a, «La teoría del 'verbo único' en la gramaticografía vasca del s. XIX», in M. Á. Esparza, B. Fernández & H.-J. Niederehe (arg.), *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. Vigo, 7-10 de febrero de 2001. Tomo I: Gramaticografía*, 179-196. Hamburgo: H. Buske.
- , 2002b, «Los inicios de la vascolología en Holanda: El *Essai de grammaire de la langue basque* de Willem J. van Eys (1865, 1867)», in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Larkarra (arg.), *Erramu boneta: Feitschcrift for Rudolf P. G. De Rijk*, 277-298. Bilbo: UPV-EHU.
- , 2002c, «Astarloaren ekarpena euskal gramatikaren ikerketetan», *Euskera* 47:2.857-867.
- , 2003, «Lau gramatika eta sari bat», in J. Gorrochategui (arg.), *Basque and (Paleo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair*, 389-404. ('Koldo Mitxelena' Katedraren Argitalpenak, 3). Vitoria-Gasteiz: UPV-EHU.
- 2004, «Astarloaren *Discursos filosóficos*: iturriak eta axiomak», *Lapurdum* 9.117-133.
- 2007a, *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Bilbo: UPV-EHU.
- 2007b, «Astarloaren sintaxia eta hitz ordena naturala», Vitoria-Gasteiz: Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarrean aurkeztutako komunikazio argitaragabea.
- & J. A. Larkarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. (ASJU-ren gehigarriak, 25). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia/UPV-EHU.
- & F. Plank, 1995, «L'Abée Darrigol: Basque and Typology». Vitoria-Gasteiz/Konstanz. *ALT Inaugural Meeting / Koldo Mitxelena I. Jardunaldiak* biltzarrean aurkeztutako komunikazio argitaragabea.
- Harriet, M., 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet.
- Hidalgo, B., 1995, *Hitzen ordena euskarz*. Vitoria-Gasteiz: EHUko doktorego tesia. Interneten eskuragarri: <http://www.inguma.org/tesiak/Hidalgo_Eizagirre_1995.pdf>.
- Humboldt, W. von, 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschmitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*. Berlin: Vossischen Buchhandlung. [Gazt. itz.: Gárate, J., 1933-34, «Correcciones y adiciones a la 1ª Sec-

- ción del segundo volumen de la obra intitulada el *Mithridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss». *RIEV* 24.460-487; 25.87-126.]
- Lakarra, J. A., 1987, «Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (I)», *ASJU* 21:3.813-916.
- , & B. Urgell, 1988, «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (II)», *ASJU* 22:1.99-211.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: A. J. Villagorde. [Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979.]
- Lécluse, F., 1826, *Manuel de la langue basque*. Tolosa/Baiona: J. M. Douladoure/ L. M. Cluzeau. [Berrargit. in Lakarra 1987 eta Lakarra & Urgell 1988.]
- Lliteras, M., 1998, «Sobre la llamada «gramática tradicional» de la lengua española», in C. Hernández Alonso (arg.), *Homenaje al profesor Emilio Alarcos García en el centenario de su nacimiento, 1895-1995*, 357-366. Valladolid: Junta de Castilla y León/Universidad de Valladolid.
- du Marsais, C. Ch., 1879, *Les Véritables Principes de la Grammaire et autres textes, 1729-1756*. Tours: Fayard.
- Mikoleta, R., [1653], *Modo breue de aprender la lengua bizcayna*. (British Museum: Harl. 6314) Londres. Ik. Zelaieta (1995).
- Mounole, C., 2003, *C.H. de Belsunce bizkondea: Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858). Azterketa eta edizioa*. (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta, V). Donostia/Bilbo: Guipuzkoako Foru Aldundia/EHU, (=ASJU 37:2).
- Oihenart, A., 1638/1656, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*. Paris: S. Cramoisy. [2. argit. gehitua, 1656. Gazt. itz., 2. argit.-ean oinarritua eta J. Gorosterratzuk moldatua, *RIEV* 17 (1926); 18 (1927); 19 (1928). Berrargit. faksim. Gorosterratzuren itzulpen osatuarekin eta R. Ciérvideren sarrerarekin, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 1992.]
- Oyharçabal, B., 1993, «Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle», *ASJU* 27:1.265-284.
- , 1998, «A. Abbadieren euskal gramatikari buruzko ideiak eta ordu arteko euskal gramatikagintza», in Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia. *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International. Eusko Ikaskuntza. Ezohizko Kongresua. Euskaltzaindia. XIV. Biltzarra. (Hendaye-Sare 1997)*, 431-451. Hendaia/Bilbo: Eusko Ikaskuntza/Euskaltzaindia.
- Plank, F., 2001, «Typology by the end of the 18th century», in S. Auroux *et alii* (arg.), *History of the Language Sciences. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ricken, U., 1978, *Grammaire et philosophie au siècles lumières. Controverses sur l'ordre naturel et la clarté du française*. Lille: Université de Lille III.
- Rivarol, A. de, 1784, *L'universalité de la langue française*. Berlin/Paris: Bailly/Dessene. [Berrargit. Paris: Obsidiane, 1991 eta J. Dutourd (arg.), Paris: Arléa, 1991.]
- Rojo, G., 1990, «Relaciones entre temporalidad y aspecto en el verbo español», in I. Bosque (arg.), *Tiempo y aspecto en español*, 17-43. Madril: Cátedra.
- Sarasola, I., 1989, «Van Eysen gramatika-lanak». *ASJU* 23:1.87-94. [Berrargit. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 467-474.]
- Sarmiento, R., 1996, «Tres modelos de gramática tradicional en España», in K. Dutz & H.-J. Niederehe (arg.), *Theorie und Rekonstruktion*, 25-53. Münster: Nodus.
- Swiggers, P., 1982, «Introduction», in Girard 1982 [1747], 11-73.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madril: Alianza Editorial.
- Trask, R. L., 1997, *The History of Basque*. Londres/New York: Routledge.

- Urte, P., [1712], *Grammaire Cantabrique Basque*. W. Webster-en arg., *Bulletin de la Société Ramond*. Bagnères-de-Bigorre: D. Barot, 1896-1900.
- van Eys, W. J., 1867, *Essai de grammaire de la langue basque. Deuxième édition revue et augmentée*. Amsterdam: C. M. van Gogh.
- Vinson, J., 1868, «Coup d'oeil sur l'étude de la langue basque», *RLPhC* 1.381-405. [Aipuak separatari dagozkio: Paris, 1868.]
- , 1891-98, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: Maisonneuve. [Berrargit. faksim. liburuki bakarrean, J. Urquijoren oharrekin eta K. Mitxelenaren sarrerarekin (ASJU-ren gehigarriak, 9). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984.]
- Zelaieta, A. (arg.), 1995, *Rafael Mikoletaren era llaburra*. Bilbo: AEK.

RESETTING PARAMETERS IN THE ACQUISITION OF A SECOND LANGUAGE

Lara Reglero

Florida State University

1. Introduction*

L2 Acquisition researchers are currently debating whether UG is accessible to the learner when acquiring his second language. There are mainly three scenarios to consider in this debate. First, the L2 learner has full access to UG, including L1 parameter settings and those settings not chosen by the L1. According to White (1985, 1986, 1989a), L2 learners initially take the L1 value of a parameter. However, when they realize that the L1 grammar is not able to accommodate the L2 input, they access all options provided by UG (i.e. new parameter settings, functional categories etc) and they modify their grammars accordingly. In a more recent version of this theory, Schwartz and Sprouse (1996) propose the 'full transfer/full access' model. Under this model, the whole L1 grammar, not just L1 parameter settings, is transferred into the L2. Based on the L2 input, the L2 learner restructures his grammar drawing on all the options made available by UG. In this respect, the L2 learner has full access to UG. According to a second model, the L2 learner has partial access to UG, including principles and L1 parameter settings, but not parameter settings not chosen by the L1 (cf. Tsimpli and Roussou 1991). Finally,

* I would like to thank Diane Lillo-Martin, for her invaluable help during the writing of this paper. Thanks are also due to Eva Bar-Shalom, Yael Sharvit and William Snyder. Thanks a lot to Eva Bar-Shalom for helping me develop this project and for providing so much encouragement and support from the very beginning. William Snyder helped me enormously with the statistical analysis provided in this paper. I really appreciate the time he spent with me explaining the statistical results and the logic behind the tests I was using at the time. Thanks to Rosa Helena Chinchilla, head of the Department of Spanish, for giving me permission to run Experiment 1. Thanks are also due to all the instructors for being so kind and for offering me a full class to run the experiments. Thanks to Mónica Botta, Rosamaria León, Benjamin Liu, Leonardo Palacios, Andrés Prieto and Marilyn Ríos. Without their help, this experiment would have never been possible. In Spain, I would like to thank Jon Franco for distributing the materials for Experiment 2. Very special thanks go to Leire Reglero for taking the time to scan all the materials and send them back to me. Thanks are also due to Patricia Vecín, Marian Uriarte, Elena Uriarte, Leire Reglero, Emma Ticio and Daniel Solís for giving me so much feedback when I was thinking about the test sentences for my experiments. Last but not least, I would like to thank all the students at the University of Connecticut and the University of Deusto for participating in the experiments.

according to another claim, the L2 learner transfers the L1 grammar but fails to access UG for learning or for non-target parameter setting. Under this model the L2 learner must learn language by means of a problem-solving strategy (cf. Bley-Vroman 1990; Clahsen and Muysken 1989 and Schachter 1989). There is a fourth model which will not be entertained in this paper since its status is not crystal clear. Under this fourth model, the L1 is not part of the L2 learner at any point (i.e. no transfer of L1 grammar is assumed); rather, the L2 is acquired via UG alone. This idea is argued for in Epstein, Flynn and Martohardjono (1996/1997, 1998) and Flynn and Martohardjono (1994). According to White (1996), researchers arguing for this model also assume a role for the L1 although its status is rather unclear. As White (1996) points out, “Flynn (1987) argues that L2 acquisition involves the assignment of an ‘additional’ parametric value where L1 and L2 do not match in terms of parameter settings. This suggests that the L1 is after all a starting point, since it is only if the learner starts from the possibilities exemplified in the L1 that the issues of match and mismatch arise” (p. 5). In this paper, I will consider only the first three scenarios presented above. To put it clearer, all the models that will be entertained will take the L1 as a starting point in L2 acquisition. In other words, transfer of L1 grammar will count as the starting point for the L2 learner. The main question will be to find out whether L2 learners can access UG only through the L1 or whether UG is more generally available (i.e. for parameter resetting etc...).

Subjacency,^{1,2} the mechanism ensuring the locality of each instance of movement, is one of the areas that has served to test the scenarios presented above. More precisely, languages that differ with respect to this principle (e.g. Chinese and English) have been used to test whether Subjacency is obeyed by the L2 learner even though that principle is not operative in the overt syntax of his L1 (e.g. Chinese). If the L2 learner obeys the principle under investigation, then there is evidence for the presence of UG in the process of L2 Acquisition. If, on the other hand, the L2 learner does not obey the principle, we have an argument against UG being operative in the acquisition of a second language. So far, there is not a consensus as to whether UG is accessible to the L2 learner, at least, with respect to Subjacency. On the one hand, Martohardjono (1993), Uziel (1993) and White (1985, 1989b) claim that UG is fully accessible. In these studies, it has been found that L2 learners can identify ungrammatical sentences that violate abstract universal principles without being explicitly taught. Therefore, the relevant knowledge that a sentence is ungrammatical must come from UG. However, there are some areas in which the L2 learners do not perform as well as the native speakers. In order to explain this behavior, it has been argued that the L2 learner may exhibit a non-native behavior in some areas because he is still in the process of resetting the parameters corresponding to the L2. Finally, Bley-Vroman *et al.* (1988), Johnson (1988), Johnson and Newport

¹ The Subjacency Condition was originally proposed by Chomsky (1973).

² There have been some non-grammatical approaches to Subjacency. For example, Berwick and Weinberg (1984) derive the effects of Subjacency from properties of parsing. In my paper, I will assume that Subjacency is part of the core grammar and subject to parametric variation (Rizzi 1982).

(1991) and Shachter (1989) argue against the availability of UG in the L2 learner. According to their findings, L2 learners exhibit a clearly non-native behavior when it comes to Subjacency.³

In this paper I present a new study which will shed new light on the issue of UG in L2 acquisition.⁴ More specifically, I address the following question: Can parameters be reset in L2 Acquisition? As will be shown in section 3, those studies arguing for the availability of UG in L2 Acquisition have failed to show that the L2 learner is capable of resetting parameters from the value of their L1 to the value of the L2. Until this is shown, the availability of UG is not so strongly proven since the L2 learner could be rejecting certain violations because they are also ungrammatical in his own language. If one can show that the L2 learner rejects exactly those sentences that are ungrammatical in his L2, despite the fact that they are grammatical in their L1 (and vice-versa), then we will have clear evidence that UG is indeed available to the L2 learner. If that evidence is not found, there are reasons to doubt that the L2 learner is accessing UG when acquiring a second language.

Another theoretical point I address in my paper is the issue of markedness in L2 acquisition. Johnson (1988) points out that bounding nodes differ from language to language when it comes to Subjacency.⁵ More precisely, there are mainly three parameter settings, depending on which nodes are considered bounding nodes. The available choices are: CP & IP, IP & NP, CP & NP.⁶ According to Johnson (1988), the parameter values just mentioned form subsets of each other, that is, they vary in markedness. As she puts it, the least marked, (or the most restrictive) parameter setting contains the bounding nodes CP and IP. This setting prohibits extraction from embedded clauses. Russian is such a language. The next least marked option is IP and NP, which permits extraction from some embedded clauses, but not from embedded *wh*-questions, for example. English and German belong to this category. Finally, languages such as Spanish and Italian have CP and NP as bounding nodes. This option allows for extraction from *wh*-questions, unlike any of the others. These languages belong to the least restrictive option. Given this background, there are some questions arising at this point: Can subjects beginning with a less marked parameter value adopt a more marked parameter value? Can subjects beginning with a more marked parameter value adopt a less marked parameter value? In other words, do L2 learners obey the Subset Principle when acquiring a second language? I postpone the discussion of this topic until section 6.2.

In the following sections I first review two representative works arguing for and against the availability of UG in the process of L2 Acquisition. Second, I raise problems for those works. Third, I propose a new study and I explain in detail the

³ These researchers acknowledge that although L2 learners do not perform like native speakers, they perform above chance in most cases. In order to explain this behavior, they claim that UG could be accessible to the L2 learner in some attenuated form (see Bley-Vroman *et al.* 1988).

⁴ I focus on Subjacency and another phenomenon that may or may be not related, so-called 'that-trace' effects.

⁵ See Grimshaw (1986) for an account of the differences between English and Italian when it comes to the *S/S'* parameter.

⁶ Johnson (1988) uses *C'* and *S* instead of CP and IP. I have updated her labels for ease of exposition.

question this study addresses and the research hypotheses that will be entertained. Fourth, I present the results of two experimental studies and I discuss those results in light of the research hypotheses proposed in this paper.

2. Johnson (1988)

Johnson (1988) raises the following question: are there critical period effects in L2 Acquisition? In other words, does access to UG decay after a certain age? In order to offer an answer to this question, she tested different age groups using a Grammaticality Judgment Task consisting of 180 sentences (including Complex NP Constraints, extraction out of Relative Clauses and Wh-islands) presented in an aural form. The sentences under analysis were presented in groups of four, as shown in (1):

- (1) a. Sally watched how Mrs. Gomez makes her cookies. [Declarative]
 b. *What did Sally watch how Mrs. Gomez makes? [Wh-island]
 c. Who did Sally show how Mrs. Gomez makes her cookies? [Control]⁷
 d. *Who Sally did show how Mrs. Gomez makes her cookies? [S-V inversion]

21 Chinese speakers and 11 native speakers of Spanish were asked to judge the sentences.⁸ Chinese was chosen because there is no overt wh-movement in this language and constraints on movement do not apply in the overt syntax (cf. Huang 1982 and Lasnik and Saito 1984). Spanish-speaking subjects were included in the study because, as Torrego (1984) suggests, there is parametric variation with respect to wh-islands.⁹ To be more precise, extraction out of wh-islands in Spanish, in contrast to extraction out of wh-islands in English, is grammatical, as shown in (2) and (3). This difference in extraction between English and Spanish is traditionally attributed to the parametric variation in the choice of bounding nodes for Subjacency, as discussed above. In English IP is a bounding node. In contrast, CP, not IP, is a bounding node in Spanish. Since IP does not count as a bounding node in Spanish, extraction out of wh-islands is allowed in this language.

⁷ An experimental control is, in this case, a sentence which serves to control for the possibility that subjects might reject (1b) above not because they obey Subjacency but for an independent reason. For example, subjects might reject (1b) because it involves a complex structure. If one finds that a subject rejects both (1b) and (1c), one cannot conclude that that subject obeys Subjacency. Maybe that subject has problems with complex structures and that is why he rejects both sentences. If, on the other hand, a subject rejects (1b) but accepts (1c), one can fairly conclude that the relevant subject obeys Subjacency since he knows the difference in grammaticality between the two sentences.

⁸ The Chinese speakers were divided into different groups depending on the age of arrival to the US (i.e. from 4 to 16 years of age). At the time of the test, all subjects were adults. The Spanish subjects constituted a single group of people who had arrived in the US as adults.

⁹ Parametric variation in the choice for bounding nodes for Subjacency was first proposed by Rizzi (1982) to account for the differences between English and Italian in extraction from indirect questions. Torrego (1984) observes that Spanish behaves similarly to Italian in that Spanish also allows extraction out of indirect questions.

- (2) *Who don't you know how much weighs?
 (3) *Quién no sabes cuánto pesa?*
 who no know how-much weighs
 'Who don't you know how much weighs?'

The results of this study are as follows. The Chinese subjects exhibited a decay after age 7.¹⁰ In other words, those subjects who had arrived in the US after age 7 did not perform as well as native speakers. The performance of the Spanish subjects was also below that of native speakers ($p < .01$). Based on these results, Johnson (1988) concluded that the Subjacency Principle is affected by maturation. As she puts it, "the outcome of late second language learning, then, is an acquired language which, though still probabilistically similar to the target language, is imperfectly mastered and sometimes even violates constraints on human languages in general" (p. 134). In essence, Johnson argues that UG does not work at full capacity in the adult learner.

3. Martohardjono (1993)

In her study, Martohardjono (1993) investigates whether the L2 learner has access to UG in the process of acquiring a second language. In order to evaluate this possibility, she compared the rates of rejection of strong islands (extraction out of Relative Clauses and Adjunct Clauses) versus weak islands (Wh-islands and That-trace effects).¹¹ She hypothesized that if L2 learners had access to UG, they should reject strong islands at a higher rate than weak islands since strong island violations result from crossing more barriers than in the case of weak island violations.¹²

The main task of this study was a Grammaticality Judgment Task consisting of 144 sentences presented in an aural form. Similarly to Johnson (1988), sentences were presented in groups of 4. The subjects of the study were 24 Indonesian, 19 Chinese and 11 native speakers of Italian. The results of the study are presented in Table 1.

¹⁰ Whether there are differences between L1 and L2 Acquisition in this respect is an unclear issue. According to Lenneberg (1967), for example, language ability decays at a later age (i.e. puberty) in L1 Acquisition. In contrast, Mayberry and Eichen (1991) and Morford & Mayberry (2000) claim that the language ability decays much earlier, even at 4 years old in some cases.

¹¹ Wh-islands and that-trace effects are both considered weak islands by Martohardjono (1993). The reason why she treats these two constructions in a similar way is because they involve fewer violations than extraction out of relative clauses, just to give an example. According to Martohardjono (1993), extraction out of wh-islands involves only one barrier. In contrast, extraction out of relative clauses involves two invariant barriers. Therefore, extraction out of relative clauses involves a stronger violation than extraction out of wh-islands. The situation with respect to that-traces is a bit more complicated. That-trace effects involve a government violation. At first sight, these types of sentences should be rejected at higher rates than those involving movement violations. However, there is another factor one needs to take into account when it comes to that-trace effects. As Martohardjono (1993) puts it, there is considerable variability among native speakers for these sentences. She hypothesizes that this variability makes the task of the L2 learner quite difficult. Since the input is ambiguous, L2 learners could take some time to figure out the grammaticality status of these constructions. In summary, Martohardjono (1993) considers that some constructions are weak islands if they involve only one invariant barrier, and/or require additional steps in the acquisition process.

¹² See footnote 15 for a more detailed discussion about that-trace effects.

Table 1
Results of the Grammaticality Judgment Task¹³

	Strong	Weak
Indonesian	87%	42%
Chinese	76%	38%
Italian	89%	61%
English	94%	79%

As the table makes clear, all groups rejected strong islands at a higher rate than weak islands ($p < .0001$ for all language groups).¹⁴ Given the similarities among the groups, and more importantly, given the similar pattern of rejection exhibited between the native group and the non-native groups, Martohardjono (1993) concluded that UG is available to the L2 learner. The lower rate of rejection of weak islands is attributed to a difficulty in parameter resetting. According to Martohardjono (1993), the subjects of her study were still acquiring their second language and, consequently, they were still in the process of resetting parameters from the value of their L1 to the value of the L2.^{15, 16}

Let us examine in more detail the results of the Italian group with respect to weak islands. As Table 2 shows, there is a clear difference between the native group and the Italian group. It is likely that the Italian L2 learners were relying on their native language when acquiring the strong constructions but not the weak ones. As I mentioned above, the poor performance of the L2 learners in judging the weak

¹³ The percentages indicate the rate at which the different language groups rejected the constructions under analysis.

¹⁴ Martohardjono (1993) does not run a statistical analysis comparing the performance of the L2 groups and the English group.

¹⁵ To be more precise, Martohardjono (1993) explains that wh-islands could represent a difficulty for the L2 learner due to parametric variation among languages. The difficulty with that-trace effects is attributed to dialectal-variation among native speakers. Since some English speakers find that-trace violations acceptable (i.e. the L2 input data is ambiguous), it could take some extra time to the L2 learner to figure out the grammatical status of this sentence. Uziel (1993), in her replication of Martohardjono's (1993) study, attributed the difficulty both with wh-islands and with that-trace effects to a difficulty with resetting parameters. I will follow Uziel (1993) in this respect although both possible approaches need to be more carefully examined. It is worth mentioning at this point that both Martohardjono (1993) and Uziel (1993) assume that UG is available to the L2 learner even though the L2 learner has not reset the value of the parameter from the L1 to the L2. Based on the similar results across groups shown in Table 1, they claim that these parallel results are due to the L2 learner being able to access UG. Still, it is possible that there are some constructions that require additional steps in the acquisition process. The fact that L2 learners do not reject weak islands at a much higher frequency is due to the fact that they have not reset the correct parameter(s). If L2 acquisition is guided by UG, the prediction is that these L2 learners will eventually reset the parameter(s) and will reject weak islands at a native rate.

¹⁶ Martohardjono (1993) does not give an explanation for the fact that even native speakers did not reject weak violations 100% of the time. As she puts it "the fact that performance on the weak violations remained relatively low for the control group, in spite of the fact that acquisition for this group is complete, is in itself an interesting fact" (p. 131). So far, I do not have an explanation for this fact either. Probably satiation (see footnote 17) played a role in the results of the native group.

violations could be attributed to the necessity for a process of parameter-value reassignment, which caused a delay in the acquisition of the relevant parameter-setting(s) in the L2.¹⁷

Table 2
Weak islands: Italian vs. English

	Wh-islands-S	Wh-islands-O	That-trace
Italian	61%	57%	55%
English	95%	57%	85%

Based on the similarity in patterns across the language groups (see table 1), Martohardjono (1993) concludes that UG is fully accessible to the L2 learner.¹⁸

4. Problems with some previous studies

In this section I introduce some of the methodological and theoretical problems found in the studies described in sections 2 and 3.

Let me start with the main theoretical problem I found in Martohardjono (1993). The Italian subjects in Martohardjono's (1993) study could be rejecting strong islands because they are also ungrammatical in their own language. They could accept wh-islands and that-trace effects to a greater extent because those constructions are grammatical in Italian. In order to make the hypothesis that UG is accessible to the L2 learner stronger, it would be necessary to show that weak islands are rejected more often by L2 learners.

¹⁷ Note that the rates of rejection of object extractions out of wh-islands were equal among the two groups. Martohardjono (1993) interprets this result as evidence for the existence of UG in L2 Acquisition. However, it is well-known that English-speaking people satiate in certain islands (cf. Hiramatsu 1998, 1999 and Snyder 1994, 2000). Probably the native group satiated in these islands and that is why they rejected these violations less often than expected. Of course, it is also possible that the Italian group also satiated in these islands. However, this possibility seems less likely to me given that this group, in contrast to the English group, also had low rates of rejection for extraction of subjects out of wh-islands.

¹⁸ Just by looking at Table 2, this conclusion does not seem to hold. However, what is important for Martohardjono (1993) is that there is a similar pattern of rejection across the groups. Given that that pattern exists (i.e. all language groups reject strong islands more often than weak islands), Martohardjono (1993) concludes that the pattern observed in Table 1 is not accidental. L2 learners were guided by UG, otherwise there would be no reason why L2 learners rejected strong islands to a greater extent than weak islands. Martohardjono (1993) explains the results in Table 2 by hypothesizing that the L2 learners were still in the process of learning their second language and therefore had not reset the relevant parameters to their correct value. Martohardjono (1993) implies that access to UG, but failure to reset the parameter, will lead subjects to make more mistakes and therefore to show lower rates of rejection than those of native speakers. It is possible that some of the L2 learners in Martohardjono's (1993) study have already set the correct value of the parameter but maybe others haven't. The crucial point is that, generally speaking, the subjects in Martohardjono's (1993) study are still unsure of the value of the L2 parameter and, consequently, they are less sure about their judgments.

With respect to methodological problems, I first mention one problem already noted by Murphy (1997). The problem is that in both studies the task was auditorily presented. According to Murphy (1997), subjects perform better in written activities than in aural activities. In her study, Murphy (1997) compared the performance of subjects in both written and aural activities. The results showed that subjects did much better in the written activity than in the aural one.¹⁹ This methodological problem is especially relevant in Johnson's (1988) study, where non-UG effects could be attributed to the way the task was presented to the subjects.

Another problem, also pointed out by Murphy (1997), is that subjects had to judge too many sentences. A Grammaticality Judgment Task is a task that requires a lot of attention. If too many sentences are presented, subjects are likely to get tired and they can start judging sentences randomly.

A related problem surfaces with respect to the way the sentences were presented. In both studies, sentences were invariably presented in groups of four consisting of two grammatical and two ungrammatical sentences. The problem with this presentation method is that subjects could guess the pattern and start judging sentences according to that pattern.

Other aspects of the studies that need further improvement are the following. The number of subjects in some cases was very low. In both studies there were only 11 Italian and 11 native speakers of Spanish. If possible, more subjects should be included in the study. The second point to mention is that Johnson's (1988) subjects did not take an English proficiency test and their background was far from being homogeneous. Again, those factors need to be controlled for so that they do not interfere with the results.

Another problem with Johnson's (1988) and Martohardjono's (1993) studies is that they did not include sentences in the native language of the subjects. It could be the case that the subjects rejected some of the sentences because they also found them ungrammatical in their own language, even though those sentences had been described as grammatical by the linguists working on that particular language. It is important to check whether naïve informants' judgments coincide with linguists' judgments. In this way, we can rule out (or not) the possibility that subjects are rejecting some of the sentences due to this interfering factor.

5. Research hypotheses

Once the necessary background has been introduced, we are now ready to consider the research hypotheses I would like to evaluate in this paper. Recall that the research question I am interested in is the following: Can parameters be reset in L2 Acquisition? There are two competing research hypotheses I would like to

¹⁹ As Danks (1980) and Anderson (1980), among others, have suggested, a listener has little control over the auditory signal which fades rapidly while the reader has reasonably complete control over the amount and rate of visual input. It seems that verbal material presented aurally is processed in a different way from verbal material in visual form. Probably this difference between the two modalities under investigation is what made it easier for the subjects in Murphy's (1997) study to perform better in the written activity than in the aural one.

evaluate. Before introducing these research hypotheses, let me mention that I use wh-islands and that-trace effects as the linguistic structures which will serve to evaluate the validity of each hypothesis. The two research hypotheses under investigation are the following.

First, subjects will be able to reset parameters in L2 acquisition, in particular with respect to Subjacency. This hypothesis leads to the prediction that advanced L2 learners will reject weak islands at a high rate (i.e. the pattern will bear closer resemblance to the pattern of native speakers in this respect). This prediction follows from Martohardjono (1993), who suggests that L2 learners reject weak islands less often because they have not yet reset the parameter of the L2. If the prediction is borne out, this would provide evidence for the possibility of resetting parameters in L2 Acquisition and, more generally, it will provide evidence for the availability of UG in learning a second language.

The second competing hypothesis is that subjects will not be able to reset parameters when it comes to Subjacency. Under this hypothesis, we predict that L2 learners will keep on rejecting weak islands less often than expected. If this hypothesis is correct, we would not have strong evidence to support the idea that UG is available to the L2 learner, as I mentioned in the introduction. In other words, UG could be available in some attenuated form but not in the same form as in L1 Acquisition. This conclusion may also shed some light on a theory of Critical Period effects.

6. New study

In order to evaluate my research hypotheses I propose a new study which offers methodological innovations and which overcomes the problems mentioned in section 4.

6.1. L1 English/L2 Spanish

In this experimental study, I look at native speakers of English acquiring Spanish as a second language.²⁰ As I mentioned above, I use wh-islands and that-trace effects as the test sentences for my study. Recall that, as I explained in section 2, there is parametric variation between English and Spanish when it comes to wh-islands (cf. (2) and (3)). Similarly, that-trace effects are absent in Spanish. (4) below is ungrammatical in English. However, the Spanish counterpart is grammatical, as in (5).

- (4) *Who did Pat think that arrested her brother?
 (5) *Quién cree Pat que arrestó a su hermano?*
 who thought Pat that arrested to her brother
 ‘Who did Pat think that arrested her brother?’

Wh-islands and that-trace effects are ideal constructions to use in this study since there are clear differences in grammaticality between English and Spanish.²¹

²⁰ As far as I know, this type of study has never been done before.

²¹ I do not include strong islands in my study since they are also ungrammatical in Spanish and subjects could transfer the knowledge of their own language when judging these sentences. My study

In my study, there are three comparison groups, a beginner group, an intermediate group and an advanced group.²² All subjects are adult L2 learners of Spanish.

The experiment proceeds as follows. First, subjects take a Spanish Placement test, which serves to assess the Spanish proficiency level of the subjects. Second, a paper and pencil task (i.e. a Grammaticality Judgment task) is administered to the subjects of the study. After filling out some background questions, they are asked to read an instruction sheet (written in Spanish) explaining the nature of the task. Once the subjects make sure they understand the instructions, they can start with the task. As I have already mentioned, I use a Grammaticality Judgment Task, similarly to Johnson (1988) and Martohardjono (1993). The main differences between their tasks and mine is that the task is in written form, as opposed to aural form, the number of sentences is considerably reduced and the presentation of the sentences is different. Importantly, instead of a lead-up sentence for a total of four sentences, subjects have to judge just one sentence based on a preceding lead-up sentence. When judging sentences, subjects have three options to choose from: ‘possible’, ‘impossible’ and ‘not sure’.

Sentences are divided into two groups. In the first group of sentences, subjects are asked to judge sentences in English, their native language. Sentences are presented in a fixed randomized order. This part of the task consists of 4 wh-islands (ungrammatical subject extractions),²³ 4 that-trace effects (ungrammatical), 4 controls for wh-islands (grammatical), 4 controls for “that-trace effects” (grammatical) and 8 fillers (4 ungrammatical and 4 grammatical).^{24, 25} Some sample stimuli are provided below:

- Pat knew where Mary had hidden the candy.
 (6) Who did Pat know where had hidden the candy? [wh-island]
 Possible Impossible Not Sure

only focuses on those constructions where there is parametric variation. In this way, we can evaluate whether L2 learners can reset parameters or not.

²² As it will become clear below, I divided the L1 Spanish subjects into two groups (i.e. intermediate and advanced). Since the number of subjects was smaller, a division into two groups seemed more appropriate. Whether the two language groups (i.e. L1 English and L1 Spanish) can be equated based on the tests used in this study is not crystal clear. The placement tests were not designed to test the same structures. Therefore, it is difficult to know whether the advanced L2 Spanish learners, for example, were as advanced as the advanced L2 English learners. See also sections 7.1.1. and 7.2.1. for some discussion on this issue. The crucial point here is that there were subjects with different proficiency levels. Even though the proficiency levels were not comparable across the L1 English and the L1 Spanish groups, there was still enough variability to test our hypotheses.

²³ I use subject extractions only since Hiramatsu (1998, 1999) and Snyder (1994, 2000) found some possible satiation effects with extraction of an object out of wh-islands.

²⁴ The controls for wh-islands consisted of short-distance movement of the subject, as in (7). The controls for that-trace effects were sentences with a null Complementizer, as shown in (9). The fillers were sentences which had the same grammaticality in English and in Spanish. As for the grammatical fillers, sentences were short-distance questions. The ungrammatical fillers consisted of extractions out of an adjunct, a Relative Clause, an NP (i.e. CNPC) and one question with no ‘do’-support.

²⁵ The length of the sentences was controlled for. Sentences contained approximately the same number of syllables to make sure that subjects did not reject some of the sentences because they were longer than others.

- ▶ Pat knew where Mary had hidden the candy.
- (7) Who knew where Mary had hidden the candy? [wh-island—control]
- ▶ Max said that his neighbor saw the burglar.
- (8) Who did Max say that saw the burglar? [that-trace]
- ▶ Max said his neighbor saw the burglar.
- (9) Who did Max say saw the burglar? [That-trace—grammatical]

In the second group of stimuli, subjects are asked to judge sentences in Spanish,²⁶ the second language they are acquiring. Subjects are asked to judge 4 wh-island comparison sentences (grammatical-subject extraction), 4 that-trace effect comparison sentences (grammatical), 4 controls for wh-island comparison sentences (ungrammatical), 4 that-trace effect comparison sentences (ungrammatical) and 8 fillers (4 ungrammatical and 4 grammatical).²⁷ Some examples are given below:

- ▶ *No sé dónde había escondido María los juguetes.*
no know where had hidden Mary the toys
'I don't know where Mary had hidden the toys'
- (10) *¿Quién no sabes dónde había escondido los juguetes?* [wh-island-grammatical]
who no know where had hidden the toys
'Who don't you know where had hidden the toys?'
Bien Mal No sé
Good Bad I don't know
- ▶ *No sé dónde había escondido María los juguetes.*
- (11) *¿Dónde no sabes quién había escondido los juguetes?* [wh-island-ungrammatical]
'Where don't you know who had hidden the toys?'
- ▶ *María creía que un policía había arrestado a su hermano.*
Mary thought that a policeman had arrested to her brother
- (12) *¿Quién creía María que había arrestado a su hermano?* [that-trace—grammatical]
'Who did Mary think that had arrested her brother?'
- ▶ *María creía que un policía había arrestado a su hermano.*
- (13) *¿Quién creía María había arrestado a su hermano?* [that-trace—ungrammatical]
'Who did Mary think had arrested her brother?'

Half of the subjects are asked to do the Spanish part first (version A) and the other half the English part first (version B). Furthermore, subjects are provided with a vocabulary list with the words used in the experiment to make sure that they understand all the words in the task.

²⁶ See the Appendix for a complete list of the test sentences used in the experiments reported in this paper.

²⁷ In the Spanish part, controls for wh-island comparison sentences were ungrammatical sentences where the adjunct had been extracted over the argument. The controls for "that-trace" effect comparison sentences were sentences without the Complementizer *que* (that). Similarly to the English part, grammatical fillers consisted of short distance questions. Ungrammatical fillers violated the same constraints mentioned in footnote 24.

My predictions for this part of the study are as follows. If subjects have access to UG and have reset parameters, then they will accept the grammatical sentences (or at least the advanced speakers will accept the grammatical sentences). In contrast, if subjects do not have access to UG when learning a second language, then they will not accept the grammatical sentences at a native rate and there will be no difference in acceptance between the low, the intermediate and the advanced group.

6.2. L1 Spanish /L2 English

In this experiment I look at native speakers of Spanish acquiring English as their second language. The question that arises in this part of the study is the following: Will L2 English learners reject the English sentences even though they are grammatical in Spanish?

A hypothesis I would like to evaluate in this study is the following proposal put forward by Johnson (1988). As I mentioned in the introduction, languages vary in markedness when it comes to bounding nodes. Johnson (1988) predicts that subjects beginning with a less marked parameter value (i.e. English) will be able to adopt a more marked parameter value (i.e. Spanish). In contrast, subjects with a more marked parameter value will not be able to adopt a parameter value that is less marked at least not only on the basis of positive evidence. If L2 Acquisition follows the Subset Principle, one would expect L2 learners of Spanish to reset the relevant parameter. In contrast, L2 English learners will fail to do so. This hypothesis only applies to wh-islands, not to that-trace effects, since only in this case are English and Spanish in a subset relation.

For this second part of the study I use the same methodology and the same criterion for the selection of the subjects I spelled out in section 6.1. More precisely, there are two comparison groups, an intermediate group and an advanced group. Again, all subjects are adult L2 learners. The materials are identical to those in the previous study,²⁸ the only difference being the placement test. In this case, subjects take the *Michigan Test of English Language Proficiency* (1977) (grammar part), which serves to divide them into groups according to their proficiency in English. Once again, subjects are asked to judge sentences in English and Spanish. The latter part of the experiment serves to see whether subjects accept those sentences that have been described as grammatical by linguists (Torrego 1984). In this way, we confirm the judgments from the native speakers and we rule out (or not) the possibility that subjects are rejecting the English sentences because they think they are also ungrammatical in Spanish.

7. The experiments

In this section I present the results from the experiments proposed in section 6. For each experiment, I start by giving all the background information and then I report the results.

²⁸ There were a couple of minor differences between the two studies. First, the background questions and the instruction sheet were written in Spanish. Second, the vocabulary list was different: a number of English words were translated into Spanish.

7.1. L1 English/L2 Spanish

7.1.1. Background

This experiment took place in the Department of Spanish at the University of Connecticut. I went to 8 different classes ranging from beginner to advanced students. First of all, I explained to the students the nature of the task. I also gave them some examples so that they knew what they had to do in the actual experiment. After my explanation, students were allowed to ask questions in case there were some unclear points in my explanation. Once everyone knew what to do, I administered a Spanish placement test which was later on used to classify subjects by Spanish proficiency level.²⁹ Once the students finished the Spanish placement test, they took the experiment itself. As proposed in my experimental design, half of the subjects took version A (Spanish-English) and the other half version B (English-Spanish). There were no time constraints. Most people finished in 35 minutes although some people took more time than others (ranging from 15 to 50 minutes).

Originally I tested 85 subjects. After checking their background information, 17 subjects had to be eliminated from the analysis. 8 of those students were native or near-native speakers of Spanish, 4 were bilingual speakers (English/Spanish) and 3 were non-native speakers of English. Finally, two subjects were eliminated because they skipped one page of the test. In the end, I ended up with 68 subjects, 42 females and 26 males. 35 of the subjects took version A and the remaining 33 version B.

Before reporting the results from the experiment, I provide some background information about the subjects. As can be seen in Table 3, the information refers to the grade obtained by the subjects in the Spanish Placement test, the age of the subjects, the age at which they started learning Spanish, the number of years they have been studying Spanish and finally, the number of months spent in a Spanish-speaking country.³⁰

Table 3
L1 English: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	16.57	25	5	4.50
Age	20.03	41	18	3.09
Start	13.38	40	7	4.56
Years	5.94	13	2	2.32
Months	0.49	6	0	1.45

N = 68

²⁹ The Spanish placement test used in this experiment is the same test used to classify American students at the University of Deusto (Bilbao, Spain). The test originally had 85 questions. Due to time constraints, I reduced the test to 30 questions. I made sure the questions did not contain any phrase which would only be used in Spain but not in the rest of the Spanish-speaking countries around the world.

³⁰ I also collected the following information: place of birth (country and state) and knowledge of other languages. At this point I don't think this information is going to be relevant so I ignore it for the time being.

As shown in the table, the average of correct answers in the Spanish Placement test was 16.57 out of 30 test items. For some reason, the placement test was somewhat difficult for the subjects since the highest grade was 25 out of 30. Still, there is variability in the grades. While some subjects only got 5 correct answers, some others got a total of 25 correct. This variability allows me to classify subjects into different groups according to their proficiency level in Spanish. As the table also shows, the age average was 20.03, ranging from 18 to 41 years of age. Subjects had started learning Spanish at an average of 13.38 years and they had been learning the language for 5.94 years on average. In general, people had spent less than a month in a Spanish-speaking country.

In the following tables I provide the same information for the three groups (i.e. beginners, intermediate and advanced) in this study.

Table 4

L1 English-Low: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	11.58	14	5	2.43
Age	20.20	25	18	1.86
Start	13.66	23	7	4.05
Years	5.58	13	2	2.85
Months	0.12	1	0	0.33

N = 24

Table 5

L1 English-Intermediate: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	17.40	19	15	1.19
Age	19.60	25	18	1.77
Start	12.44	24	7	3.08
Years	6.04	10	2	2.05
Months	0.40	6	0	1.41

N = 25

Table 6

L1 English-Advanced: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	21.78	25	20	1.78
Age	20.36	41	18	5.14
Start	14.26	40	10	6.45
Years	6.26	9	2	1.91
Months	1.05	6	0	2.12

N = 19

7.1.2. *The results*

The results of the experiment are presented in Table 7.³¹ As shown in the table, I provide the results from both parts (i.e. the Spanish part and the English part). Under the heading ‘type’ I list all the test items including the controls for the test items. In the third column of the table, I provide the percentage-acceptance of all subjects as a group. In the next column, subjects are divided into levels. More precisely, there are 24 subjects who got less than 15 answers correct in the Spanish Placement test. In the next column I provide the results from the 25 subjects who got 15-19 answers correct. Finally, the last group, consisting of 19 subjects, obtained 20-25 answers correct.

Table 7
L1 English: Percent acceptance^{32, 33}

Language	Type	ALL	<15	15-19	20-25
Spanish	<i>WHI-G</i>	45.59	45.65	41.35	51.32
	<i>WHI-U</i>	20.96	27.17	21.15	13.16
	<i>that-t-G</i>	73.53	70.65	71.15	80.26
	<i>that-t-U</i>	70.59	61.96	76.92	72.37
English	<i>WHI-G</i>	95.22	92.71	97.32	94.74
	<i>WHI-U</i>	3.68	3.12	5.36	1.32
	<i>that-t-G</i>	98.53	98.96	98.21	98.68
	<i>that-t-U</i>	30.15	30.21	24.11	38.16

N = 68 (< 15: 24, 15-19: 25, 20-25: 19)

³¹ Following a conservative approach, ‘not sure’ and ‘no sé’ (‘I don’t know’) answers were counted as incorrect answers.

³² I have used the following abbreviations: WHI = wh-island, G = grammatical and U = ungrammatical.

³³ Fillers have not been included in the statistical analysis since their only purpose was to make sure that subjects were really paying attention to the task. Let me briefly report subjects’ responses with respect to the filler items. As expected, subjects accepted grammatical items at a high rate in their native language. To be more precise, subjects accepted grammatical fillers in English 92.61% of the time. Again, as expected, ungrammatical fillers were accepted only 6.34% of the time. When it came to the grammatical fillers in Spanish (i.e. their L2), subjects accepted grammatical fillers at a high rate; namely 78.87% of the time. There seems to be an improvement across levels. While the low group accepted these items 77.08% of the time, the intermediate learners accepted those very same items 83.04% of the time. Finally, the most advanced learners accepted the grammatical fillers at a rate of 89.47%. Ungrammatical fillers were slightly problematic. Subjects accepted these items at a higher rate than one would expect. More precisely, subjects accepted these items 47.54% of the time. A significant result is that subjects exhibited lower acceptance rates as they had a better command of Spanish. While the low group accepted the ungrammatical fillers 58.33% of the time, the intermediate group accepted these items at a lower rate; namely, 47.32% of the time. Finally, the advanced group showed the lowest acceptance rate: 34.21%. It is quite surprising that the L2 learners of Spanish accepted the ungrammatical fillers at such high rates given that these very same items are also ungrammatical in English. Admittedly, the ungrammatical fillers were quite complex in structure. Probably, most subjects in this study did not even recognize the linguistic structure they were supposed to judge. This might be one reason why the subjects performed quite poorly on these items.

Let me start with the English part. The subjects, being native speakers of English, performed as expected in this part. In general, they gave the expected judgment from 95.22% to 98.53% of the time. The only exception to this generalization was the 'that-t-U'. Although approximately 70% of the subjects rejected the sentences, 30.15% of the subjects accepted it. It is well known that there is dialectal variation when it comes to that-trace effects. For example, Sobin (1987) found that students from the Midwest tended to accept these types of sentences. In my study, 44.11% rejected all four sentences containing that-trace effects. 22.05% of the subjects rejected 3 out of the 4 test items. Other subjects (i.e. 13.23%) consistently accepted all of the sentences. Only 4.41% of the subjects accepted 3 out of the four that-trace effects. Finally, some subjects (i.e. 16.17%) rejected 2 sentences and accepted the other 2.

With respect to the Spanish sentences there is some variability in the results. In order to analyze these results, an ANOVA was performed on these data looking at main factors "level" (i.e. low/medium/high), "construction-type" (i.e. wh-island and that-trace effect comparison sentences) and "grammaticality" (i.e. grammatical vs. ungrammatical). See Table 8 for a summary of the statistical analysis.

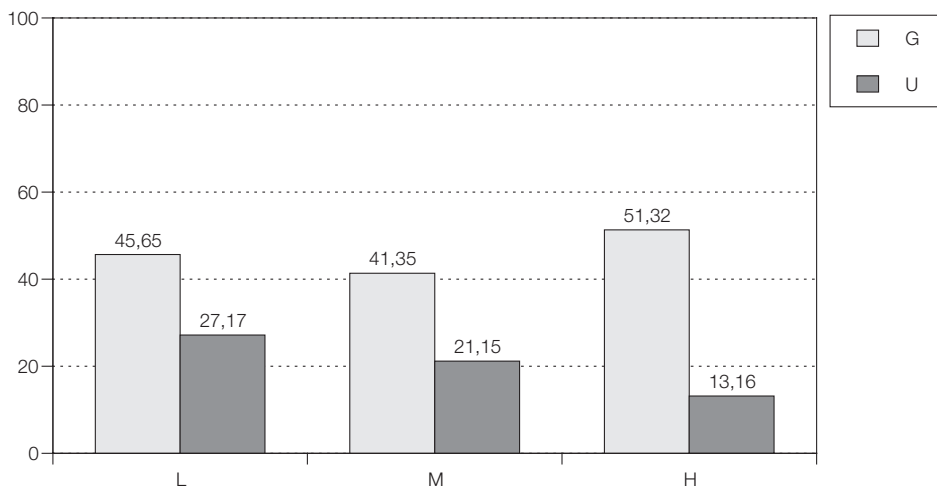
Table 8
Summary of statistical analysis

Effect	<i>F</i> ratio	<i>P</i>
Construction-type (W/T)	$F(1, 65) = 147.479$	< .001
Grammaticality (G/U)	$F(1, 65) = 25.764$	< .001
Construction-type \times Grammaticality	$F(1, 65) = 9.410$.003

The general picture obtained from the statistical analysis is the following. To begin with, "construction-type" was significant ($F(1, 65) = 147.479, p < .001$). This means that the subjects in this study treated wh-island and that-trace effect comparison sentences in a different way. More precisely, they accepted that-trace effects at a higher rate than wh-islands (72.06% and 33.27%, respectively). "Grammaticality" was also significant ($F(1, 65) = 25.764, p < .001$). This is a welcome result indicating that subjects distinguish grammatical from ungrammatical sentences. Finally, there was an interaction effect between "construction-type" and "grammaticality" ($F(1, 65) = 9.410, p = .003$). This interaction effect indicates that the grammatical/ungrammatical contrast was different depending on whether the L2 learners were judging wh-island or that-trace effect comparison sentences. To be more precise, subjects accepted wh-island comparison sentences 45.59% of the time. As expected, the controls for these items (i.e. wh-I-U) received a much lower acceptance rate, namely 20.96%. This last result is not extremely surprising given that these sentences are also ungrammatical in English. Still, it is important to point out that these L2 learners can distinguish between grammatical and ungrammatical sentences when it comes to wh-islands even though this contrast is not present in their L1. In contrast, that-trace-G and that-trace-U were accepted at approximately the same rate: 73.53% and 70.59%, respectively. From these results one can conclude

that the subjects in this study did not know that sentences of the type that-t-U are ungrammatical in Spanish. In summary, the interaction effect “construction-type” and “grammaticality” indicates that the grammatical/ ungrammatical contrast is present in wh-island comparison sentences but not when it comes to that-trace effect comparison sentences. In this case, there is no grammatical/ungrammatical contrast in L2 Spanish.

To examine the role of level, that is, to see whether the effect of grammaticality of the Spanish wh-islands was significant for each level, a post-hoc analysis was performed (i.e. Tukey’s test).^{34, 35} All groups differentiated between grammatical and ungrammatical items ($p = .014$ for the low group, $p = .005$ for the medium group and $p < .001$ for the high group). This result is expected given the discussion in the previous paragraph. When it came to the interaction between “level” and “grammaticality”, no significant differences were found across levels. The differences in percentages between the three groups turned out to be non-significant (see Figure 1 for a graph of the results).

Graph 1

L2 Spanish: Wh-islands in Spanish

Tukey’s test revealed that the High group behaved like the Medium group with respect to the grammatical items (no significant contrast between High group and Medium group, $p = .578$). Similar results were obtained when the High and the Low group were compared ($p = .897$). The difference between the Low and the

³⁴ Since there was no grammatical/ungrammatical contrast with respect to that-trace effect comparison sentences, I decided to focus only on wh-island comparison sentences to investigate the role of level.

³⁵ Native speakers were also included in the post-hoc analysis. For ease of exposition, I will only talk about the results of the L2 learners in this part of the discussion. I will discuss the results of the native speakers in the post-hoc analysis in section 7.3.

Medium group was also non-significant ($p = .938$). With respect to the ungrammatical items, a similar pattern is observed: Low and High ($p = .299$), Low and Medium ($p = .848$) and Medium and High ($p = .735$).

To evaluate whether the score on the Spanish proficiency test was directly predictive of performance on wh-islands, a Pearson correlation analysis was performed on both the grammatical and the ungrammatical items. When it came to the test items, no significant correlation was found between score and performance on these items ($r = .06$, $t(66) = .55$, $p = .580$). A similar result was obtained with respect to the ungrammatical controls ($r = -.15$, $t(66) = -1.2$, $p = .211$). The results from the Pearson correlation analysis give further support to the results obtained in the post-hoc analysis reported above.³⁶

In summary, subjects accepted wh-island comparison sentences even though they are ungrammatical in their L1. Even though the rate of acceptance of these items is not very high, subjects know that there is a grammaticality contrast between these items and the ungrammatical controls ($F(1, 65) = 25.764$, $p < .001$).³⁷ This contrast in grammaticality is not present in their L1, where both sentence types are ungrammatical. Therefore, the knowledge that wh-I-G is grammatical in Spanish does not come from their L1. With respect to that-trace effects, a different situation is observed. As explained above, there is no contrast between the grammatical and the ungrammatical items, both items are accepted at similar rates. What is crucial for this study is that they accept the grammatical sentences. According to the results obtained, it seems that most subjects know that that-t-G is indeed grammatical in Spanish. What they do not seem to know is that the presence of an overt Complementizer is always obligatory in Spanish. That is why they accepted most of the that-t-U items. Finally, differences across levels were not significant.

7.2. L1 Spanish/L2 English

7.2.1. Background

This experiment was conducted in the Department of English at the University of Deusto (Bilbao, Spain). In this case, there were only two classes, one corresponding to the low/intermediate level and a second group of advanced learners. As in the first experiment, subjects received some explanation about the task before they started judging sentences. Then, they took the Michigan test (grammar part) and

³⁶ In addition, to evaluate the data in terms of “rank”, a Spearman Rank correlation analysis was performed. The results are the following. When it comes to the grammatical items, no significant correlation was found ($r = .06$, $t(66)$, $p = .604$). Similarly, no significant correlation was obtained with respect to the ungrammatical items ($r = -.19$, $t(66) = -1.6$, $p = .103$).

³⁷ One could argue that the subjects in this study do not know that wh-island comparison sentences are indeed grammatical in Spanish. This is because the pattern of acceptance is only around 50%. However, the crucial point for my argumentation is that subjects know the difference between the grammatical and the ungrammatical sentences. The low acceptance of the grammatical items may be related to extragrammatical factors such as the oddity of the construction itself. Note that if subjects were not accessing UG when making their judgements, they should have rejected both the grammatical and ungrammatical at similar rates. See Grimshaw and Rosen (1990) for a similar pattern of results with respect to Condition B.

finally, they took the experiment. As in the previous experiment, subjects took approximately 35 minutes to complete the task.

38 subjects participated in the experiment, 35 females and 3 males. 18 subjects took version A and 20 version B. The relevant background information is provided in Table 9.

Table 9
L1 Spanish: Background information^{38, 39}

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	25.74	30	14	3.55
Age	19.71	23	18	1.35
Start	8.68	13	3	2.27
Years	10.92	16	5	2.45
Months	1.74	8	0	2.23

N = 38

As the table shows, L2 English learners performed better than the L2 Spanish learners on the placement test. The L2 English learners got an average of 25.74 questions correct out of 30 items. The lowest score was 14, compared to a 5 for the L2 Spanish learners. Note that some people got a perfect score. We have two possibilities to consider. Either the Spanish placement test was more difficult than the Michigan test or the L2 English learners were in general more advanced than the L2 Spanish learners. With respect to the age of the students, the average was 19.71, ranging from 18 to 23. In general, the L2 English learners started learning their second language at a younger age than the L2 Spanish learners. As an average, these subjects started learning English at 8.68 years of age, ranging from 3 to 13. They had been learning English for 10.92 years and they had been in an English-speaking country for 1.74 months.

Once again, I provide the results from the two groups of L2 learners separately.

³⁸ In this study, there was a subject who had started learning English when s/he was only 3 years of age. His/her score in the English Placement test (i.e. 23) reveals that s/he did not perform as well as one might have expected just by looking at the age at which she started learning English for the first time. His/her results on the English part were above chance (i.e. 66%) but not native-like. Furthermore, the relevant statistical analyses were run without him/her to see if his/her removal made any difference in the results. Once the new statistical analyses were run, it was shown that the removal of this subject did not make a difference in the results. Given all these reasons, I decided to include this subject in my study.

³⁹ Contrary to my initial expectations, most of the subjects had started learning English earlier than 12/13 years of age. I suspect that the initial exposure these subjects got at these early ages was restricted to a maximum of 2 to 3 hours a week. Probably these subjects initially played some games or learned some basics of English such as naming colors or counting numbers. It is not likely that the early exposure of most of the subjects made them behave exactly like native speakers. The case discussed in footnote 38 gives further support to this idea. Given the amount and quality of input in English these subjects presumably received, I believe that we can classify them as adult L2 learners of English. Any English-like behavior they exhibit will be attributed to the access of UG in acquiring a second language.

Table 10
L1 Spanish-Intermediate: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	22.88	26	14	3.06
Age	18.88	21	18	1.07
Start	8.11	13	3	2.58
Years	10.61	16	5	2.91
Months	1.44	6	0	2.14

N = 18

Table 11
L1 Spanish-Advanced: Background information

	Average	Maximum	Minimum	St. Deviation
PL. Test	28.3	30	27	1.26
Age	20.45	23	18	1.14
Start	9.2	13	6	1.85
Years	11.2	14	7	1.98
Months	2	8	0	2.31

N = 20

7.2.2. *The results*

The results from the experiment are shown in Table 12. In this case, I only have two groups. According to the results from the Michigan test, there were no beginners

Table 12
L1 Spanish: Percent acceptance⁴⁰

Language	Type	ALL	14-26	27-30
Spanish	<i>WHI-G</i>	68.42	68.06	68.75
	<i>WHI-U</i>	15.79	23.61	8.75
	<i>that-t-G</i>	96.05	97.22	95.00
	<i>that-t-U</i>	14.47	16.67	12.50
English	<i>WHI-G</i>	87.50	80.56	93.75
	<i>WHI-U</i>	21.71	29.17	15.00
	<i>that-t-G</i>	29.61	26.39	32.50
	<i>that-t-U</i>	84.21	77.78	90.00

N = 38 (14-26: 18, 27-30: 20)

⁴⁰ Again, fillers were not included in the statistical analysis. As a brief overview, subjects performed as expected in their native language. They accepted grammatical fillers 97.37% of the

in the sample so I decided to divide them into intermediate and advanced. 14-26 answers correct means intermediate and 27-30 answers correct corresponds to the advanced group. There were 18 and 20 subjects in each group, respectively.

As the table shows, subjects performed as expected on their native language. WHI-U and that-t-U were accepted to a very limited extent. The acceptance rate for these items was approximately 15%.⁴¹ The only slightly problematic case was wh-islands. Although these sentences are grammatical, some people thought they weren't.⁴² There was a lot of variability in the judgments. While some subjects accepted the four items (i.e. 28.94 %), as expected, some other subjects only accepted three (i.e. 31.57%). In some cases, subjects accepted two items and then they rejected the other two (i.e. 26.31%). In some instances, subjects rejected 3 out of the 4 test items (i.e. 10.52%). Only 2.63% of the subjects rejected all 4 items, which makes the possibility about dialectal variation less likely.

Let me turn now to the responses on the English items. Again an ANOVA was performed looking at "level", "construction-type" and "grammaticality". The only significant result was an interaction effect between "construction-type" and "grammaticality" ($F(1, 36) = 205.047, p < .001$). This interaction effect indicates once again that the grammatical/ungrammatical contrast was different depending on whether the L2 learners were judging wh-islands or that-trace effects. However, the interaction effect was different from the one found for the L2 learners of Spanish. To begin with, the subjects in this second experiment showed an expected grammaticality contrast between Wh-I-G and Wh-I-U. They accepted Wh-I-G 87.50% of the time. As expected, the acceptance rate for Wh-I-U was much lower; namely, 21.71%. The relevant difference with respect to the L2 learners of Spanish comes at this point. As we observed in the previous experiment, subjects accepted that-t-G and that-t-U at similar rates. In the current experiment, subjects showed a grammaticality contrast but the contrast went in the wrong direction. While the grammatical items were accepted only 29.60% of the time, the

time. Ungrammatical fillers received a very low rate of acceptance: 8.55%. Subjects performed as expected in the L2 they were acquiring (i.e. English). The grammatical fillers were accepted most of the time: 94.74%. Subjects exhibited a slight improvement across levels. The intermediate learners accepted the items 91.67% of the time whereas the advanced learners accepted the same items 97.50% of the time. When it came to the ungrammatical fillers, subjects accepted those items at a low rate; namely, 17.76% of the time. Again, one can observe an improvement across levels. The intermediate learners accepted the ungrammatical items 26.39% of the time whereas the advanced learners accepted the same items only 10% of the time.

⁴¹ Maybe one reason why some subjects accepted WHI-U is because they associated the adjunct with the matrix clause. This idea deserves further examination. Why some subjects accepted that-t-U is a bit more mysterious since the Complementizer is always obligatory in Spanish. One possibility is the following: maybe some subjects read the relevant sentences quickly and they didn't pay close attention to the fact that there was not a Complementizer in the sentence. Although it was emphasized that they should not imagine or add words that were not written in the text, some subjects might have ignored this fact.

⁴² These sentences, even though they were supposed to be grammatical, were quite complex in structure. Furthermore, these sentences may have been considered weird by some subjects since they are never used in everyday life. Maybe some subjects found these sentences ungrammatical because they were uncommon.

ungrammatical items were accepted 84.21% of the time. These judgments in the wrong direction were probably the reason why a significant effect for “grammaticality” was not obtained in this experiment.

A post-hoc analysis (by Fisher LSD Method)⁴³ looking at “level” and “grammaticality” revealed that “grammaticality” was significant ($p < .001$) for both the High and the Medium group.^{44, 45} There was a significant difference ($p < .015$) between the High and the Medium group in acceptance rate for the grammatical items (i.e. Wh-I-G). Furthermore, the two groups were also significantly different ($p = .007$) with respect to the acceptance of the test items (i.e. Wh-I-U). It seems that there is an improvement in performance as subjects have a better command of their L2. See Graph 2 for a summary of these results.

Again, to evaluate whether the score on the Michigan test was directly predictive of performance on wh-islands, a Pearson correlation analysis was performed. The test revealed that the correlation between score and the grammatical controls was marginally significant ($r = .29$, $t(36) = 1.8$, $p = .076$).⁴⁶ The correlation between score and the test items was significant ($r = -.51$, $t(36) = -3.5$, $p = .001$). Again these results confirm the results of the post-hoc analysis above.

In summary, there is an asymmetry in the results.⁴⁷ Subjects performed very well on wh-islands but very poorly on that-trace effects. Crucially, subjects also performed poorly on the control items (i.e. that-t-G). This fact suggests that knowing that you can drop a Complementizer in English is crucial for knowing that sentences containing that-trace effects are ungrammatical in English.⁴⁸ Finally,

⁴³ Originally, Tukey’s test was used to run the post-hoc analysis. The problem with this test was the following. The ANOVA revealed that there was a weak effect of level ($p = .035$). When Tukey’s test was run to find out where the difference was, the test did not reveal any differences. To be more precise, there were no significant differences between the 3 language groups (Medium vs. Native: $p = .083$; Medium vs. High: $p = .987$ and High vs. Native: $p = .104$). Since Tukey’s test did not reveal where the weak effect of level was, an alternative test was chosen. As mentioned in the text, I used Fisher LSD Method in my post-hoc analysis. This test showed us where the differences were. To be more precise, the Medium group was significantly different from the Native group ($p = .033$). The High group was not significantly different from the natives ($p = .052$) (but note that the p -value is clearly approaching significance). Finally, the Medium and the High group were behaving alike ($p = .813$).

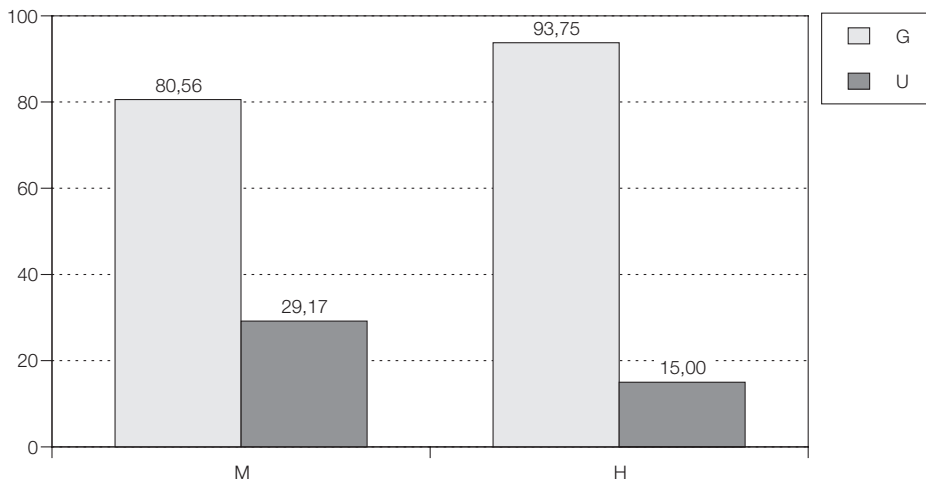
⁴⁴ Since the grammatical/ungrammatical contrast with respect to that-trace effects went in the wrong direction, I decided to focus only on wh-islands to investigate the role of level.

⁴⁵ Native speakers were also included in this analysis.

⁴⁶ Probably the results on the grammatical controls turned out to be only marginally significant because there was some noise in the data. Spearman correlation analysis revealed that this correlation was fully significant in terms of “rank” ($r = .33$, $t(36) = 2.1$, $p = .040$). When it came to the ungrammatical items, a marginally significant correlation was obtained in this test ($r = -.28$, $t(36) = -1.7$, $p = .085$).

⁴⁷ Martohardjono (1993) did not find this asymmetry in her results. In both wh-islands and that-trace effects she found a similar rate of rejection (ranging from 55% to 61%). As Diane Lillo-Martin (p.c.) points out to me, my results are probably a better representation of what is going on with the performance of L2 learners in these constructions. Given the large amount of sentences the Italian subjects had to judge in Martohardjono’s (1993) study, some of the people might have started guessing. Therefore, Martohardjono’s (1993) results might not be the best representation of the status of wh-islands and that-trace effects in L2 Acquisition.

⁴⁸ See section 8.2. for related discussion.

Graph 2
L2 English: Wh-islands in English

let me mention that the subjects in this study showed a statistically significant improvement when they were more advanced.

7.3. A comparison across groups

In this section I will offer two tables comparing the results from both experiments. In this way, we can directly compare the results of the natives with the results of the L2 learners. Let me start by comparing the results of the L2 learners of Spanish with the results of the native speakers of this language. The relevant figures are provided in Table 13:

Table 13
L1 Spanish/L2 Spanish compared

Language	Type	ALL-L1S	ALL-L2S	L2S <15	L2S 15-19	L2S 20-25
Spanish	WHI-G	68.42	45.59	45.65	41.35	51.32
	WHI-U	15.79	20.96	27.17	21.15	13.16
	that-t-G	96.05	73.53	70.65	71.15	80.26
	that-t-U	14.47	70.59	61.96	76.92	72.37

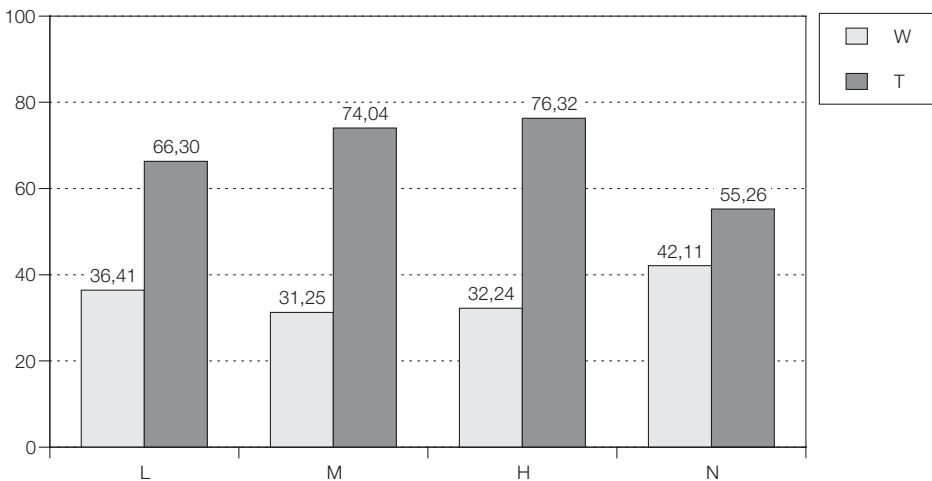
The ANOVA performed on the data revealed the following significant effects (see Table 14 for a summary of the statistical analysis).

To begin with, the ANOVA revealed that “construction-type” was significant ($F(1, 102) = 133.988, p < .001$). Subjects treated wh-island and that-trace effect comparison sentences in a different way. That-trace effect comparison sentences were accepted 66.04% of the time whereas Wh-island comparison sentences received an

Table 14
L1 Spanish/L2 Spanish: Summary of statistical analysis

Effect	<i>F</i> ratio	<i>p</i>
Construction-type (W/T)	$F(1, 102) = 133.988$	< .001
Grammaticality (G/U)	$F(1, 102) = 228.685$	< .001
Level (L/M/H/N) × Construction-type (W/T)	$F(3, 102) = 9.032$	< .001
Level (L/M/H/N) × Grammaticality (G/U)	$F(3, 102) = 47.865$	< .001
Level × Construction-type × Grammaticality	$F(3, 102) = 8.505$	< .001

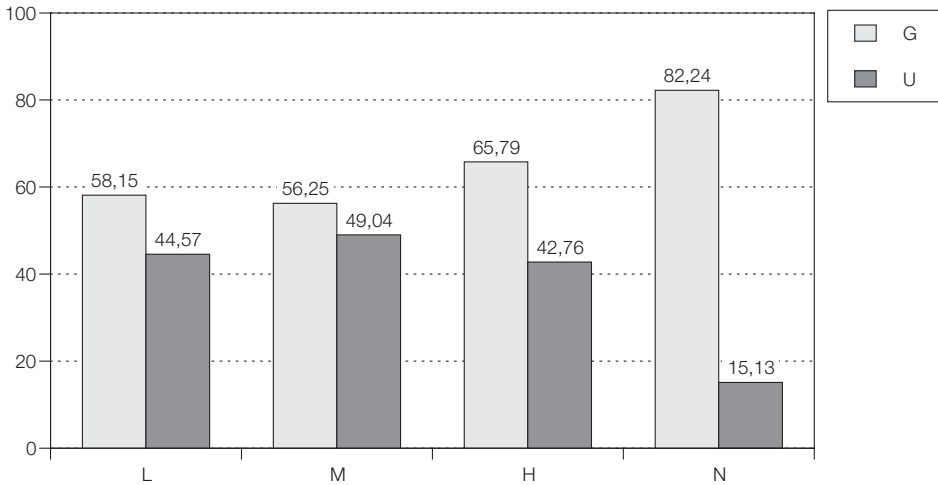
acceptance rate of 36.44%. “Grammaticality” was also significant ($F(1, 102) = 228.685$, $p < .001$) indicating that subjects could differentiate between grammatical and ungrammatical items. The ANOVA revealed that there was a significant interaction effect between “level” and “construction-type” ($F(3, 102) = 9.032$, $p < .001$). As Figure 3 shows, there was a difference across levels in how the different groups treated wh-island and that-trace effect comparison sentences. As the graph below makes clear, the Native and the Low group made less of a difference between the two constructions. In contrast, the difference was much bigger for the High and the Medium group.

Graph 3

L1 Spanish/L2 Spanish: Level × Construction-type

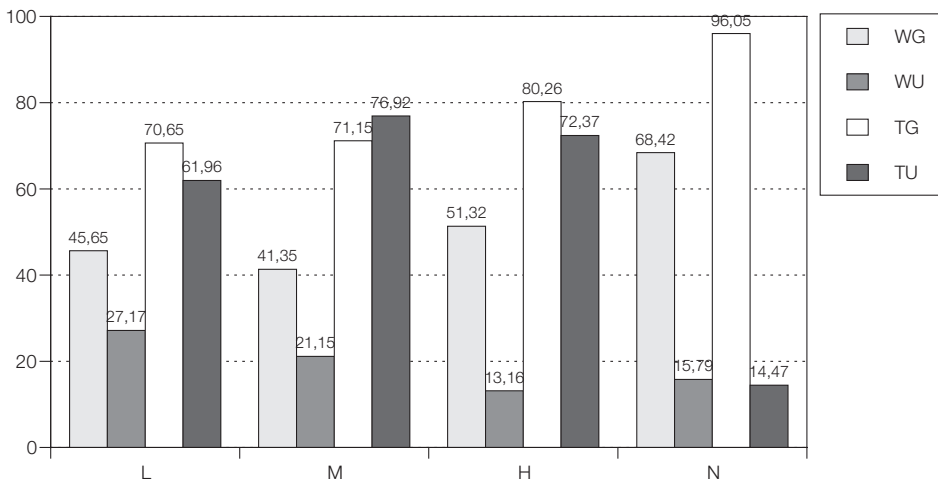
“Level” and “grammaticality” was also significant ($F(3, 102) = 47.865$, $p < .001$). As shown in Figure 4, the grammatical/ungrammatical distinction was different across levels. While the Native group showed a clear contrast between grammatical and ungrammatical, the contrast was less obvious for the L2 learners. This fact was probably due to the overacceptance of that-t-U by the non-native groups.

Graph 4

L1 Spanish/L2 Spanish: Level × Grammaticality

Finally, there was a significant 3-way interaction between “level”, “construction-type” and “grammaticality” ($F(3, 102) = 8.505, p < .001$). This interaction effect was probably due to the big difference native speakers (see Figure 5) found between the grammatical vs. ungrammatical items with respect to that-trace effects. As Figure 5 shows, the difference was much smaller for the Low and the High group. For the Medium group there was also a small difference between the two items but the contrast went in the wrong direction.

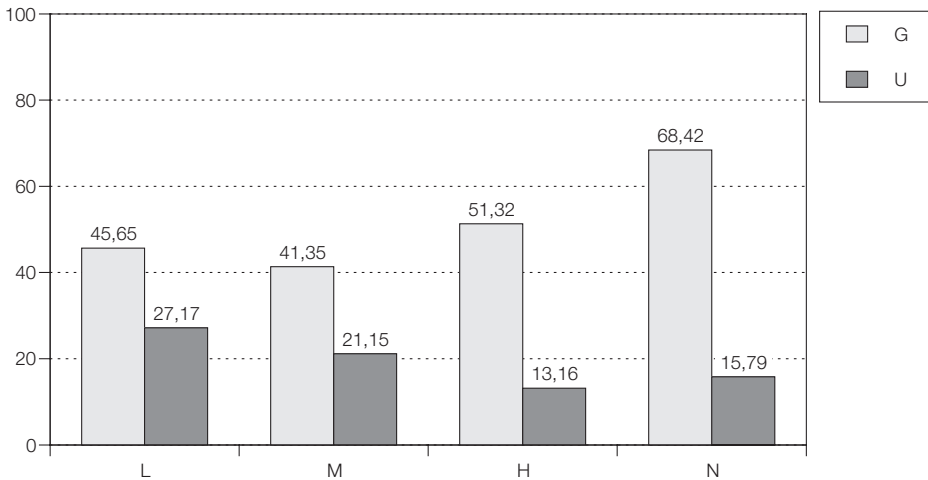

Graph 5

L1 Spanish/L2 Spanish: Level × Construction-type × Grammaticality

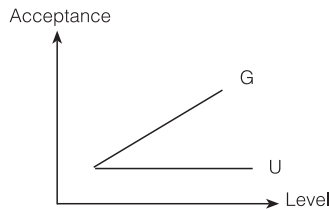
In a post-hoc analysis by Tukey’s test, “grammaticality” proved to be significant for all language groups ($p = .014$ for the Low group, $p = .005$ for the Medium group and $p < .001$ for the High and Native groups). There was also a significant interaction effect between “level” and “grammaticality”. With respect to the grammatical items (i.e. Wh-I-G), there was a significant difference between the Native and the Medium Group ($p < .001$) and the Native and the Low Group ($p = .002$). There was also a significant difference between the natives and the advanced learners ($p = .046$).

The remaining comparisons across groups turned out to be non-significant, as indicated in section 7.1.2. With respect to the ungrammatical items, all groups behaved in the same way. Just to give an example, the apparent difference in performance between the Native and the Low group turned out to be non-significant ($p = .381$). The graph in Figure 6 shows the difference across levels with respect to Wh-I-G and Wh-I-U. As the statistical analysis has revealed, the effect of level (Low/Medium/High/Native) is to raise the acceptance rate on the grammatical items. In contrast, the effect of level is absent (non-significant) for the ungrammatical items. Figure 7 shows schematically the effect of level we have just discussed.

Graph 6

L1 Spanish/L2 Spanish: Wh-islands in Spanish

Graph 7

L1 Spanish/L2 Spanish: Effect of level

Let us turn now to the native speakers of English and the L2 learners of this language (cf. Table 15).

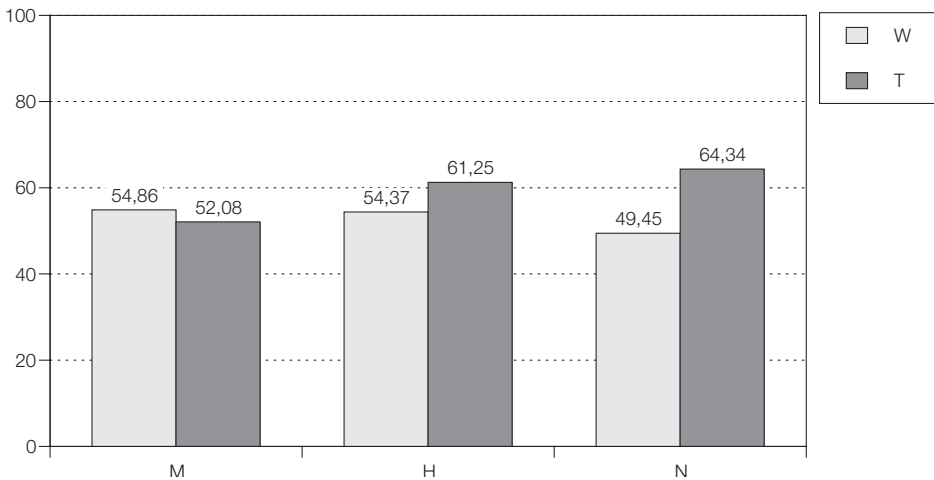
Table 15
L1 English/L2 English compared

Language	Type	ALL-L1E	ALL-L2E	L2E 14-26	L2E 27-30
English	<i>WHI-G</i>	95.22	87.50	80.56	93.75
	<i>WHI-U</i>	3.68	21.71	29.17	15.00
	<i>that-t-G</i>	98.53	29.61	26.39	32.50
	<i>that-t-U</i>	30.15	84.21	77.78	90.00

The results of the statistical analysis are presented in Table 16 below.

Table 16
L1 English/L2 English: Summary of statistical analysis

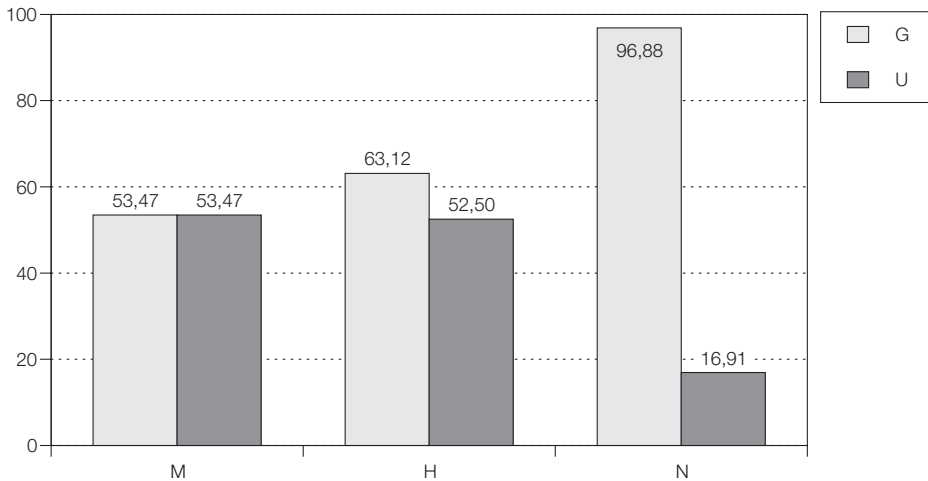
Effect	<i>F</i> ratio	<i>p</i>
Construction-type (W/T)	$F(1, 103) = 25.896$	< .001
Grammaticality (G/U)	$F(1, 103) = 603.723$	< .001
Level (L/M/H/N) × Construction-type (W/T)	$F(2, 103) = 5.382$.006
Level (L/M/H/N) × Grammaticality (G/U)	$F(2, 103) = 136.221$	< .001
Construction-type (W/T) × Grammaticality (G/U)	$F(1, 103) = 197.751$	< .001
Level × Construction-type × Grammaticality	$F(2, 103) = 66.806$	< .001

Graph 8
L1 English/L2 English: Level × Construction-type

The ANOVA revealed that “construction-type” was significant ($F(1, 103) = 25.896$, $p < .001$). Subjects accepted that-t 61.67% of the time whereas wh-islands were accepted at a lower rate (i.e. 51.30%). “Grammaticality” was also significant ($F(1, 103) = 603.723$, $p < .001$). As the statistics show, the contrast grammatical vs. ungrammatical was clear for the subjects. There was an interaction effect between “level” and “construction-type” ($F(2, 103) = 5.382$, $p = .006$). As the graph below indicates, the native speakers showed a bigger difference between the two constructions, showing a higher rate of acceptance for that-t.

The interaction between “level” and “grammaticality” was also significant ($F(2, 103) = 136.221$, $p < .001$). In other words, the grammatical/ungrammatical distinction varied across groups. As Figure 9 shows, the Native group showed a clear contrast between the grammatical and the ungrammatical items. In contrast, the L2 learners either showed no contrast, as the intermediate group, or a very slight contrast, as the High group. The lack of contrast among the L2 learners was most likely due to the opposite pattern on judgments they exhibited with respect to that-t (i.e. they rejected the grammatical items and accepted the ungrammatical ones).

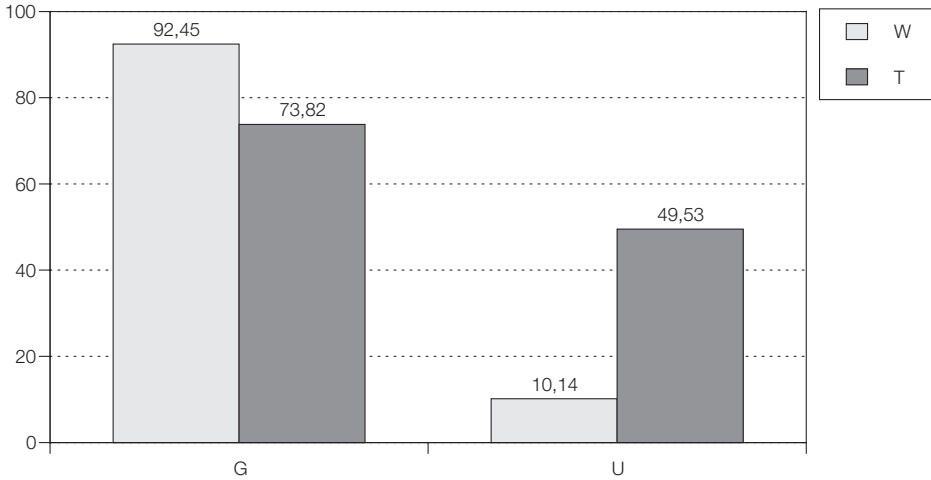

Graph 9

L1 English/L2 English: Level × Grammaticality

“Construction-type” and “grammaticality” constituted another significant interaction ($F(1, 103) = 197.751$, $p < .001$). As shown below, the grammatical/ungrammatical distinction was more obvious in the wh-island case. Although there was also a contrast in the that-trace cases, the contrast was smaller. This difference between the two constructions with respect to the grammaticality contrast gave us the interaction effect we have just discussed.

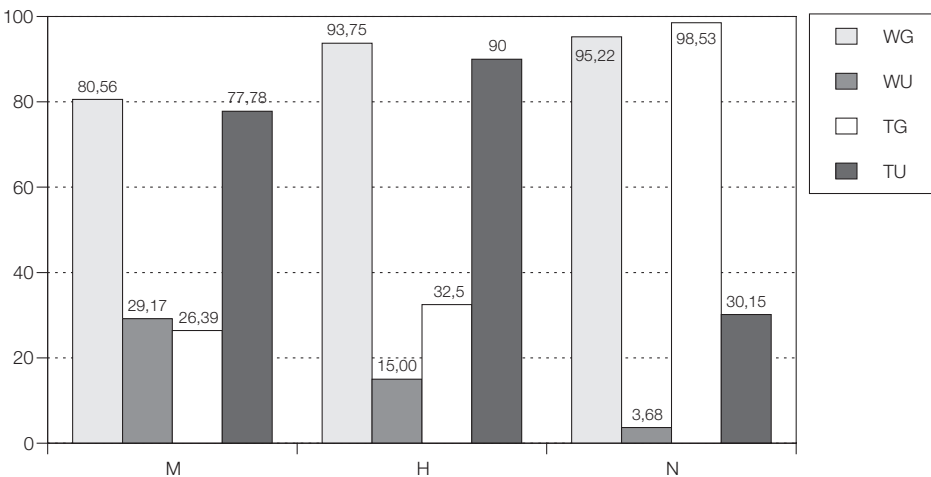
Finally, there was a 3-way interaction effect between “level”, “construction-type” and “grammaticality” ($F(2, 103) = 66.806$, $p < .001$). This interaction effect was

Graph 10

L1 English/L2 English: Construction-type × Grammaticality

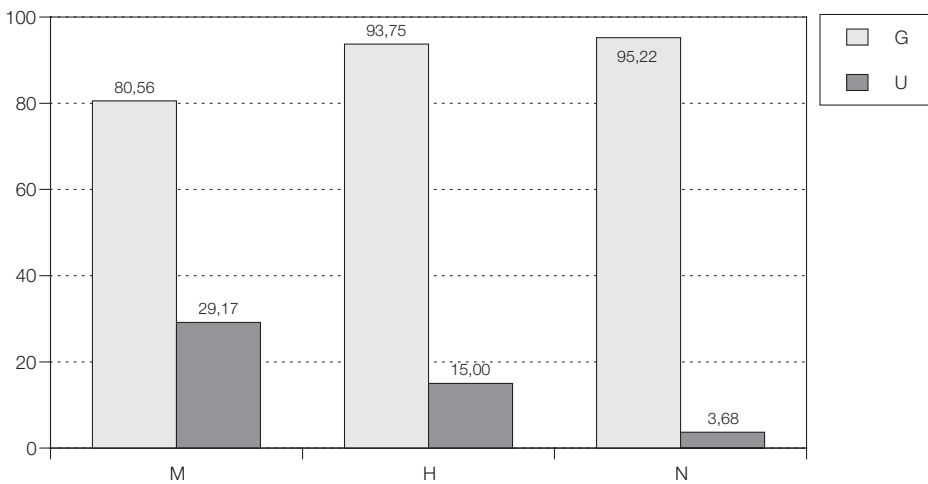
probably due to the opposite patterns displayed by the native speakers and the L2 learners with respect to that-trace effects. While the Native group accepted the grammatical that-trace effect comparison sentences at a much higher rate than the ungrammatical ones, the L2 learners had the opposite pattern: they accepted the ungrammatical items at a much higher rate than the grammatical ones. The difference was slightly bigger for the High group, as shown below:

Graph 11

L1 English/L2 English: Level × Construction-type × Grammaticality

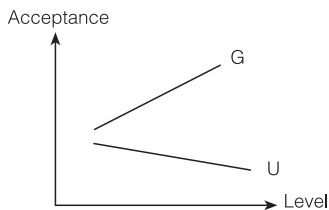
To see which differences across levels were significant, a Fisher LSD Method was conducted. The first result the post-hoc analysis revealed was a weak effect of level ($p = .035$) indicating that one (or two) of the groups accepted sentences at a higher rate than the other group(s). While the native speakers accepted the sentences 49.40% of the time, the L2 learners showed a tendency to accept some of the ungrammatical items. More precisely, the Medium group showed an acceptance rate of 55.10% and the High group 54.37%. The Fisher LSD Method showed an expected significant effect for “grammaticality”. All language groups treated the grammatical and ungrammatical items in a different way ($p < .001$ for the three language groups). Finally there was an interaction effect between “level” and “grammaticality”. With respect to the grammatical controls (i.e. Wh-I-G), the Native group was significantly different from the Medium group ($p = .001$). The High group was also significantly different from the Medium group ($p = .015$). Finally, the Native and the High group were not significantly different from each other ($p = .718$). As for the ungrammatical items, all groups were different from each other. The natives performed better than the High group ($p = .006$) and the Medium group ($p < .001$). As mentioned in section 7.2.2., the High and the Medium group were also different from each other ($p = .007$). In conclusion, the effect of level (M/H/N) is to raise acceptance with respect to the grammatical items. For the ungrammatical items, the effect of level is to lower acceptance. The figures below show graphically the effect of level.

Graph 12

L1 English/L2 English: wh-islands in English

In summary, L2 learners of Spanish behaved like native speakers with respect to wh-I-U. The grammatical sentences, which constituted the test items, were accepted by the L2 learners on equal grounds. The native speakers performed significantly better than the L2 groups. With respect to that-trace effects, L2 learners accepted

Graph 13

L1 English/L2 English: Effect of level

that-t-effects but they also accepted the ungrammatical controls. The huge difference between the natives and the L2 learners indicates that the subjects do not know that the Complementizer is obligatory in Spanish.

When it comes to the L2 learners of English, we observe that the High group behave like the Native group with respect to the grammatical items. The Medium group was significantly different indicating that there was an improvement in performance across levels. The ungrammatical items were treated differently by all language groups. The difference in percentages in Table 15 indicates that the natives perform better than the advanced learners. Furthermore, the advanced learners perform better than the intermediate group. This difference again suggests that there is an improvement across levels. Subjects perform better as they are more advanced. If this line of reasoning is correct, we should expect more advanced learners to perform better. Some of the subjects in this study were very advanced but still they were learning their second language. It is predicted that these subjects will improve their results as they become more advanced. The situation with that-t is different. Clearly, L2 learners have opposite judgments from those of the L2 learners.

8. Discussion

Given all the data discussed above, we are now ready to go back to the research question proposed in this study: Can parameters be reset in L2 Acquisition? In order to answer this question, let's explore what we conclude from each of the construction types (i.e. wh-islands and that-trace effects) examined in this paper. I will first discuss wh-islands and then that-trace effects. An overall conclusion will be provided after the discussion of each of the structures.

8.1. Wh-islands

When it comes to wh-islands, the ANOVA revealed that both L2 groups showed a clear contrast between grammatical and ungrammatical items. This is an important result given that this contrast was not present in the L1 of the subjects. More precisely, L2 learners of Spanish accepted wh-island comparison sentences even though they are ungrammatical in their L1 (i.e. English). As expected, they showed lower rates of rejection for the control items. This result is not surprising since extraction of an adjunct over an argument is also ungrammatical in English. The

important point is that they showed a contrast in grammaticality which was not present in their L1. The only way these subjects could have gained this knowledge is from UG. Similarly, L2 learners of English showed very low acceptance rates for wh-islands. If subjects were merely transferring the knowledge of their L1, they should have just accepted these sentences. Since they didn't, the only explanation left is that these subjects were accessing UG when making their judgements.⁴⁹ The grammatical controls for wh-islands were also grammatical in Spanish. As one would expect, subjects accepted these items as well. Again, the crucial point in this discussion is that the subjects exhibited a grammaticality contrast which was not present in the L1 of the subjects in this study.

The answer to the question "can parameters be reset in L2 Acquisition?" seems to be a positive one. The subjects in this study have shown that they were not transferring the value of the parameter of their respective L1s. If this had been the case, we should not have expected any grammaticality contrasts among test and control items. More precisely, L2 learners of Spanish should have rejected both items and L2 learners of English should have accepted all the relevant English sentences. Since both L2 groups showed a grammaticality contrast, we can conclude that they were able to reset the value of the parameter of their L1 to the value of the parameter of the L2 they were learning. The results from the statistical analysis support the idea that parameter resetting is indeed possible in L2 Acquisition. A question arises at this point, which is the best hypothesis to account for the data we have discussed so far? Recall that under Research Hypothesis 1, we predicted subjects to be able to reset parameters in L2 Acquisition. Under an alternative competing hypothesis, it was predicted that subjects will not be able to reset parameters when it comes to Subadjacency. Given all the previous discussion, it seems that Hypothesis 1 is the best way to account for the data.

Now, let me explore the results of the L2 learners in more detail. More precisely, I will compare the performance of the L2 learners to the performance exhibited by the native speakers. Let us start with the L2 learners of Spanish and the native

⁴⁹ Let me mention a couple of factors that need to be controlled for. In the case of the native speakers of Spanish, it could be argued that they do not accept WHI-U in English because they do not accept to a certain extent the same type of islands in their native language. In order to check whether there was some truth in the previous statement, I ran an ANOVA looking at L1Spanish/L2 English. The ANOVA revealed that grammaticality was significant ($F(1, 36) = 79.367, p < .001$). To be more precise, the subjects accepted wh-island comparison sentences approximately 68% of the time. In contrast, they accepted wh-islands in English approximately 22% of the time. The difference between the two acceptance rates was statistically significant. This indicates that the native speakers of Spanish were not transferring their L1 when judging wh-islands in English. A similar problem arises with respect to the rate of acceptance of the L2 Spanish learners on that-t-G in Spanish (see section 8.2. for relevant discussion). As I have mentioned above, there was some dialectal variation among speakers. While some subjects considered sentences containing that-trace effects ungrammatical in English, other subjects found them grammatical. Again, I ran an ANOVA to check whether there could be some transfer effects with respect to that-trace effects. The ANOVA revealed that grammaticality was significant ($F(1, 65) = 182.113, p < .001$). Subjects accepted sentences containing that-trace effects 30.15% of the time. In contrast they accepted that-trace comparison sentences 73.53% of the time. The difference was statistically significant, which indicates that L2 learners of Spanish were not transferring the knowledge of their L1 when judging that-trace comparison sentences.

speakers of this language. When it comes to the test items, that is, the wh-island comparison items, the post-hoc analysis by Tukey's test revealed that L2 learners behaved alike, that is, there were no significant differences among the L2 groups (i.e. Low/Medium/High). Native speakers behaved significantly different from the L2 learners. With respect to the control items, all groups behaved in the same way. In summary, the effect of level is to raise acceptance for the grammatical items. In contrast, the effect of level is absent for the ungrammatical items. It seems that L2 learners of Spanish exhibit a native-like behavior when it comes to the control items. As for the test items, native speakers perform significantly better than the L2 groups.

If we now focus on the L2 learners of English, we have the following results. With respect to the test items, all language groups behaved differently. The High group performed better than the Medium group and the Native group performed better than the High group. As for the control items, the High group was not significantly better than the Native group. The High group performed significantly better than the Medium group. The effect of level is to raise acceptance for the grammatical items and to lower acceptance for the ungrammatical ones. In the case of the L2 learners of English we see a clear improvement in performance as subjects have a better command of their L2. What does this mean? It has been suggested by Li (1998) that language proficiency makes a difference when it comes to the performance of L2 learners on the language they are acquiring.⁵⁰ In other words, a better command of the L2 allows the L2 learner to make fewer speech errors when judging sentences in his second language. The assumption here is that a learner with a poor command of his L2 will make more speech errors than an L2 learner with a good command of his L2. This does not mean that the grammar of these two hypothetical L2 learners is different. It only means that the learner with a poorer command of his L2 will make more performance errors than the one with a good command of his L2.

According to Li (1998), it is unwise to conclude that differences between native speakers and L2 learners serve as an indication for the non-availability of UG to the L2 learner. What he suggests is that subjects perform better the more proficient they are in their L2. If this is the case, we can explain our results. It seems that differences across levels are just an indication of L2 proficiency. It is expected that less advanced learners will perform worse since they have less experience with their L2. This doesn't mean that UG is not available, it probably means that these subjects are likely to make more performance errors than the advanced learners.

In the case of the L2 learners of English, differences across levels were found. The fact that native speakers perform better than the advanced learners does not imply that the advanced learners have not reset the relevant parameter. It only implies that the advanced learners need more exposure to their L2 in order to get native-like proficiency. The prediction here is that the better the proficiency in the L2, the better the performance will be. The High group has had quite a lot of exposure to English but still they don't perform like the native speakers. The Medium group has had some exposure to English but not as much exposure as the

⁵⁰ White and Juffs (1998) suggest that parsing, not proficiency, is the relevant interfering factor that distinguishes native speakers from L2 learners. For the purposes of my paper, I will refer to proficiency in my discussion but bearing in mind that parsing could be the relevant factor here.

advanced learners. Therefore, this group performs worse than the advanced group. As for the grammatical controls, the advanced group has attained native-like proficiency. No significant difference was found among the two groups. The Medium group performs significantly different from the two previous groups probably due to the less exposure with English. It is predicted that this group will behave more like the Native group the more exposure these L2 learners receive.

One piece of evidence supporting the idea that proficiency plays an important role in L2 Acquisition comes from the fillers. As reported in footnote 40, L2 learners of English accepted grammatical fillers 94.74% of the time. Crucially there is a difference across levels. While the intermediate learners accepted the fillers 91.67% of the time, the advanced learners accepted them 97.50% of the time. Similarly, there was an improvement across levels with respect to the ungrammatical fillers. The intermediate group accepted these fillers 26.39% of the time whereas the advanced group accepted them only 10% of the time. What these results show us is that we are really dealing with a performance problem. It is not the case that the grammar is different but that language proficiency plays a role. The better your command on your L2, the fewer performance errors you will make.

What can we say about the L2 learners of Spanish? It seems that all L2 groups have attained native-like proficiency with respect to the ungrammatical controls. The situation with respect to the test items is less clear. The three L2 groups behaved equally. Native speakers performed significantly better than the three L2 groups. At first sight one could argue that the three L2 groups behaved more like a homogeneous group and that is why we don't see any significant differences across levels. However, recall that the spread across levels was much more obvious in the case of the L2 learners of Spanish than in the case of the L2 learners of English. Therefore, one would expect to see less of a difference across levels in the L2 learners of English. Clearly this is not the case. Therefore, the homogeneity idea does not seem to give us a good way to account for the facts.

Let us explore a different line of reasoning which is going to rely on Johnson's (1988) markedness hierarchy. According to Johnson (1988) subjects beginning with a less marked parameter (i.e. English) will be able to adopt a more marked parameter value (i.e. Spanish). In contrast, subjects with a more marked parameter value will not be able to adopt a parameter value that is less marked at least not only on the basis of positive evidence. Clearly, the strong form of this hypothesis does not seem to hold. Both L2 groups have been able to reset the parameter of their respective L2s. However, there can still be some truth in Johnson's (1988) prediction. If it is indeed the case that it should be easier for the L2 learners of Spanish to reset their parameter, then we can see why the behavior of the L2 learners of Spanish was more homogeneous than the behavior of the L2 learners of English. If L2 learners of Spanish have some advantage over the L2 learners of English, one can hypothesize that performance limitations will not play such an important role.⁵¹ If the Spanish L2 groups have some advantage to start with, then

⁵¹ Johnson (1988) does not discuss this possibility. I am just taking her initial hypothesis in order to show that performance limitations should not affect L2 learners of Spanish in the same way as L2 learners of English.

it can be the case that even the Low group should not be affected that much by performance limitations. If this line of reasoning is correct, then we have an explanation for the facts we started this discussion with. Differences across levels are not found in the L2 Spanish case since the L2 learners have some advantage over the L2 English learners. Even the beginners seem to behave like the advanced learners indicating that the low levels do not have any difficulties to start with. Differences across levels are more obvious for the L2 learners of English since these L2 learners are hypothesized to have more difficulty resetting the relevant parameter. Consequently, we expect the resetting process to be more gradual. Differences in performance across levels are expected. Intermediate learners should exhibit more performance limitations than the advanced learners, for example.

In summary, we can claim that parameters can be reset when it comes to wh-islands. This claim gives support to Research Hypothesis 1. We have seen that L2 learners exhibited knowledge of their L2 that they could not have transferred from their respective L1s. The only source of knowledge for these facts had to come from UG. It has also been shown that in some cases there was an improvement across levels in terms of native-like behavior, that is, the performance of the L2 learners improved with a better command of the L2. The differences that were found among native speakers and L2 learners was not attributed to the fact that the L2 learners were not accessing UG when making their judgments. We have already seen that they showed grammaticality contrasts that were not present in their L1s. What these differences suggest is that UG is indeed available but that exposure to the L2 plays an important role. The better your command of the L2 is, the fewer errors you will make. It is predicted that a bigger amount of exposure to the L2 will make the performance of the L2 learners bear closer resemblance to that of the native speakers.

8.2. That-trace effects

The situation with that-trace effects is more problematic. We have seen that L2 learners of English show opposite judgments when it comes to that-trace effects. More precisely, they accept 'that-trace' effects but they reject the grammatical controls (i.e. same sentence without 'that'). In this case it seems that L2 learners are simply transferring the knowledge of their L1. In the case of L2 learners of Spanish, we can observe that they accept the that-trace comparison sentences even though they are ungrammatical in their L1. This is a welcome result. However, the problem arises when it comes to the ungrammatical controls (i.e. same sentences without the complementizer). L2 learners of Spanish accept these sentences as well. Can we now argue for the idea that parameters can be reset in L2 Acquisition? Let us explore each case in detail before trying to offer an answer to this question.

As discussed above, L2 learners of English show opposite judgments to the target. It seems that the subjects in this study know that the Spanish Complementizer 'que' can be translated in English as 'that'. From that point on, they transfer their knowledge of their L1. In other words, they transfer the knowledge that in Spanish, extraction across a Complementizer is allowed. Furthermore, they transfer the knowledge that in Spanish, the presence of a Complementizer is always obligatory. Even though most of the subjects in this study think that the presence of a

Complementizer is always obligatory in English, there are a few individual subjects who already know that the Complementizer is optional. Could it be the case that knowing that you can drop a Complementizer in English is crucial to know that sentences containing that-trace violations are ungrammatical in English?

In order to test this hypothesis, a Pearson correlation analysis was performed. What the correlation analysis was testing was whether the subjects who were more accepting of sentences without a Complementizer were less accepting of that-trace violations. The statistical analysis revealed that this was not the case ($r = .19$, $t(36) = 1.2$, $p = .234$). Even though some subjects knew that the presence of a Complementizer is optional in English, they did not know that sentences containing that-trace violations are ungrammatical in this language.

In summary, we have evidence for transfer when it comes to the acquisition of that-trace effects by L2 learners of English. However, some of the subjects in this study have already begun to learn that in English you can leave out a Complementizer. Even though this knowledge could trigger the knowledge that that-trace effects are ungrammatical in English, this cannot be the whole story. Otherwise, we should have obtained a statistically significant result in the Pearson correlation analysis. Presumably, lexical learning could play a role but there must be something else involved. What this “something else” is is an open issue I won't be able to shed light on in this paper.⁵² Whatever it is, it must involve something beyond lexical learning which makes the task of the L2 learner pretty difficult. The assumption here is that once this “something else” is acquired, the L2 learner would be able to know that that-trace violations are ungrammatical in English.

L2 learners of Spanish seem to know that the English Complementizer ‘that’ is translated in Spanish as ‘que’. What they don't seem to know is that ‘que’ is always obligatory in Spanish. According to the results of this group, it seems that they know that ‘that-trace’ comparison sentences are grammatical in Spanish even though they are ungrammatical in their L1. The explanation I will pursue in this paper is the following. Subjects start with a default option, which in this case seems to be that extraction across a Complementizer is not allowed. Based on positive evidence, the subjects realize that extraction out of a Complementizer is indeed allowed in Spanish. As a consequence, they are able to accept that-trace comparison sentences at a high rate. The problem now is that there is no positive evidence which is going to tell them that ‘que’ is always obligatory in Spanish. At this point, subjects have the Spanish grammar plus the English grammar. I hypothesize that these subjects will be able to abandon the English grammar completely once they learn that the presence of a Complementizer is always obligatory in Spanish. How are they going to learn that? It seems to me that negative evidence is the only option. Someone will have to tell the L2 learner that they need to realize the complementizer overtly if they want to produce a grammatical sentence in Spanish. Whether negative evidence is available or not to the L2 learner is an open issue I will not explore in this paper. On an intuitive basis, it seems that negative evidence is more likely to be available to the L2 learner than to the L1 learner. For one thing, the L2 learners in

⁵² Presumably, this “something else” would be negative evidence.

this study had learned their second language in a class setting environment where negative evidence is readily available. Whether L2 learners made use of negative evidence is an open issue. If my line of research is correct, negative evidence should be available in some form to the L2 learner. Otherwise, there would be no way for the L2 learner to learn that the presence of 'que' is obligatory in Spanish.

After this discussion, let me go back to my research question: Can parameters be reset in L2 Acquisition? What the discussion above seems to be telling us is that we are not dealing with parameter resetting in the case of that-trace effects. Given all the evidence presented in section 8.1., it does not seem likely that we are dealing with the same process in this case. What the data seem to be telling us is that we are dealing with a process which could require lexical learning of some sort plus "something else" in the case of the L2 learners of English. For some reason, that-trace effects seem to take much time to learn than wh-islands, for example. If the problem with that-trace effects is that we are dealing with a phenomenon which requires a lot of exposure to the language, then we have an explanation for these facts. For example, in the case of L2 learners of Spanish, it seems that these subjects need to be told that that 'que' is obligatory in Spanish. This process could take a long time. Subjects can know that extraction across a Complementizer is allowed in Spanish but at the same time they can be ignorant about the fact that you cannot leave out a Complementizer in Spanish. This process is hypothesized to take plenty of time, since it will involve language-specific learning rather than parameter resetting. If this line of reasoning is correct, then we can explain the delay in acquisition with that-trace effects. The subjects in this study need more exposure to the language to learn the language-specific things about their L2. Until they get the required amount of exposure, they will fail to give a correct judgement.

8.3. A comparison with L1 Acquisition

In this section I will show that English-speaking children have no trouble dealing with Subjacency violations but they have some difficulty with sentences containing that-trace effects. I will not attempt to equate L1 Acquisition with L2 Acquisition since the starting point in each case is not necessarily the same. What I will try to do in this section is to show that that-trace effects are problematic even for children acquiring their native language. If this is so, maybe we can find an explanation for the difficulty exhibited by the L2 learners of English. Maybe there is something very specific about that-trace effects that takes time to be fully learned.

It has been observed that English-speaking children accept sentences containing that-trace violations even though they are ungrammatical for adults.⁵³ For example, Thornton (1990) found that several children consistently produced ungrammatical questions such as (14):

- (14) *Who do you think that's in the box?
(Cf. Who do you think is in the box?)

⁵³ Thanks to Inkie Chung for suggesting looking at first language acquisition when trying to determine the behavior exhibited by L2 learners.

Assuming Rizzi's (1990) version of the ECP, Thornton (1990) argues that "children's questions conform to the structural requirements of the ECP – but have incorrectly concluded that the overt complementizer is the appropriate head governor for the subject trace. Although this conclusion is mistaken, this means that children's questions reflect an endeavor to 'preserve' the ECP, not violate it" (p. 209). Based on positive data, children should be able to converge on the adult grammar.

Could it be the case that L2 learners of English also take some time to figure out that sentences containing that-trace effects are ungrammatical in English? Maybe these learners are exhibiting some difficulties with that-trace effects for the same reason that English-speaking children exhibit difficulties with this construction. If this is the case, we cannot simply say that L2 learners of English don't have access to UG when it comes to that-trace effects. The problem is that that-trace violations take time to be recognized. Since English children exhibit the same type of difficulty, this possibility seems quite likely.

A question arises at this point. Do English-speaking children observe Subjacency from the very beginning? If L2 learners of English are acquiring these constructions with the same ease as English children, we should expect that-trace effects to take more time than Subjacency. This is so because L2 learners of English have trouble with that-trace effects but not with *wh*-islands. The answer to this question seems to be a positive one. The relevant evidence comes from Otsu (1981).⁵⁴ Otsu (1981) ran some experimental studies with young English-speaking children and he found that those children observed Subjacency as soon as they acquire the relevant structures to which it applies. Presumably the structures Otsu (1981) is referring to are long-distance questions. We can assume that L2 learners of English have already acquired those structures. Therefore, it follows that they should perform well on *wh*-islands.

From the evidence given so far it seems that there are some similarities between L2 and L1 Acquisition. L2 learners of English do well on Subjacency but perform poorly on that-trace effects. Similarly, English-speaking children have no trouble with Subjacency but show some difficulties with that-trace effects. These similarities are suggestive of what could be going on in L2 Acquisition. There is something intrinsic about that-trace effects that makes them somewhat difficult to be learned. There seems to be something language-specific about that-trace effects that requires enough exposure to the language in order to be fully acquired.

To conclude section 8, let me go back once again to my research hypothesis in section 5. According to the first hypothesis, the L2 learner can reset parameters when acquiring his second language. Under the second hypothesis, parameters cannot be reset. According to my results and my previous discussion, it seems that Hypothesis 1 is the best way to account for the data. We have seen evidence that L2 learners accept or reject sentences at a very high rate even though those sentences have a different grammaticality status in their L1. We can then conclude that the L2 learner has access to UG. Furthermore, parameters can be reset. That-trace effects are problematic at first sight. Based on this, one could argue against the idea that UG

⁵⁴ See de Villiers *et al* (1990) for a similar conclusion.

is available to the L2 learner. However, what the data seem to be telling us is that parameter resetting is not even an issue here.⁵⁵ What seems to be relevant is something language-specific (the facts from L1 Acquisition give further support to this idea). In other words, L2 learners of Spanish need to be told that in Spanish you cannot leave out a Complementizer and L2 learners of English need to learn that the Complementizer ‘that’ is optional in English.

9. Conclusions

In this paper I have proposed a new experimental study to address the following question: Can parameters be reset in L2 Acquisition? Previous studies (i.e. Martohardjono 1993) have failed to show that parameters can be reset. Until this is shown, evidence for UG is weaker since subjects could be rejecting/accepting some sentences because they are also ungrammatical/grammatical in their own language.

My experimental studies have shown that there is good evidence to think that parameters can be reset in L2 Acquisition. More precisely, subjects exhibit a clear grammaticality contrast when it comes to *wh*-islands. As I have argued extensively, this knowledge cannot come from the L1. Therefore, the source of this knowledge can only come from UG. That-trace effects were problematic at first sight. After a careful examination of the results, we concluded that we are not really dealing with parameter resetting when it comes to that-trace effects. It seems that some sort of lexical learning (and/or “something else”) is required in these cases. Only after subjects learn the language specific details of the language they are acquiring, will they be able to judge that-trace effects in an accurate way.

In conclusion, I have shown, along the lines of Martohardjono (1993), that L2 learners have access to UG when learning a second language. Furthermore, I have also shown that parameter resetting is indeed possible in L2 Acquisition.

Appendix

English sentences

- ▶ Pat didn’t know where her sister had hidden the toys.
(1) Who didn’t Pat know where had hidden the toys?
- ▶ Ray wondered when Mary would come to the party.
(2) Who wondered when Mary would come to the party?
- ▶ John thought that some medicine cured his illness.
(3) What did John think that cured his illness?
- ▶ I met the woman with the red hat in the British Museum.
(4) Where did you meet the woman with the red hat?

⁵⁵ As Elaine Grolla (p.c.) points out to me, it could be the case that ‘that-trace’ effects do not involve parameter resetting at all. If this is the case, L2 learners of English would be able to reset parameters since they reject *wh*-islands in English. The fact that they accept sentences containing that-trace effects could require some independent lexical learning, but crucially not the resetting of a parameter.

- ▶ Amy wondered why John had brought the parcel.
(5) Who wondered why John had brought the parcel?
- ▶ Pam said Mary spoiled the dinner.
(6) Who did Pam say spoiled the dinner?
- ▶ Mary thinks that John has a new car.
(7) What Mary thinks that John has?
- ▶ Max explained how the poison killed the patient.
(8) What did Max explain how killed the patient?
- ▶ Max said that his neighbour saw the burglar.
(9) Who did Max say that saw the burglar?
- ▶ Mary found a very expensive ring as she was walking down the street.
(10) What did Mary find as she was walking down the street?
- ▶ Pat thought that a policeman arrested her brother.
(11) Who did Pat think that arrested her brother?
- ▶ The music which the woman played filled the room.
(12) Who did the music which played filled the room?
- ▶ Pat didn't know where her sister had hidden the toys.
(13) Who didn't know where her sister had hidden the toys?
- ▶ Max said his neighbour saw the burglar.
(14) Who did Max say saw the burglar?
- ▶ Ray wondered when Mary would come to the party.
(15) Who did Ray wonder when would come to the party?
- ▶ Paul noticed the fact that a glass had cut the girl.
(16) What did Paul notice the fact that had cut the girl?
- ▶ Mary said that she would travel to Europe next month.
(17) Where did Mary say that she would travel next month?
- ▶ Pat thought a policeman arrested her brother.
(18) Who did Pat think arrested her brother?
- ▶ The man left the table after the waiter spilled the soup.
(19) Who did the man leave the table after spilled the soup?
- ▶ Pam said that John spoiled the dinner.
(20) Who did Pam say that spoiled the dinner?
- ▶ Daniel said that he couldn't speak Italian.
(21) What did Daniel say that he couldn't speak?
- ▶ Max explained how the poison killed the patient.
(22) Who explained how the poison killed the patient?
- ▶ John thought some medicine cured his illness.
(23) What did John think cured his illness?
- ▶ Amy wondered why John had brought the parcel.
(24) Who did Amy wonder why had brought the parcel?

Spanish sentences⁵⁶

- ▶ *No sé cuánto pesa María con los zapatos puestos.*
No know how-much weighs Mary with the shoes on
'I don't know how much Mary weighs with her shoes on'
- (1) *¿Quién no sabes cuánto pesa con los zapatos puestos?*
Who no know how-much weighs with the shoes on
'Who don't you know how much weighs with her shoes on?'
- ▶ *Creo el rumor de que a Juan le gusta el chocolate.*
Believe the rumor of that to Juan CL likes the chocolate
'I believe the rumor that Juan likes chocolate.'
- (2) *¿Quién crees el rumor de que le gusta el chocolate?*
Who believe the rumor of that CL likes the chocolate
'Who do you believe the rumor that likes chocolate?'
- ▶ *Juan creía que un medicamento contra el cáncer podría curar su enfermedad.*
Juan believed that a medicine against the cancer could- cure his illness
'Juan believed that a medicine against cancer could cure his illness.'
- (3) *¿Qué creía Juan que podría curar su enfermedad?*
What believed Juan that could-cure his illness
'What did Juan believe that could cure his illness?'
- ▶ *Creo que iré al cine mañana por la tarde a ver El señor de los anillos.*
Belive that will-go to-the movie-theater tomorrow in the evening to watch
The lord of the rings
'I think I will go to the movie theater tomorrow evening to watch *Lord of the Rings*'
- (4) *¿Cuándo crees que irás al cine a ver El señor de los anillos?*
When think that will-go to-the movie-theater to watch The lord of the rings
'When do you think you will go to the movie theater to watch *Lord of the Rings*?'
- ▶ *Te encontraste a Daniel después de que María fuera al mercado.*
CL met to Daniel after of that María went to-the market
'You met Daniel after Mary went to the market.'
- (5) *¿A quién te encontraste a Daniel después de que fuera al mercado?*
To who CL met to Daniel after of that went to-the market
'Who did you meet Daniel after went to the market?'
- ▶ *María creía que un chico alto había pegado a su hermano.*
María believed that a guy tall had hit to her brother
'Mary believed that a tall guy had hit her brother.'
- (6) *¿Quién creía María que había pegado a su hermano?*
Who thought Mary that had hit to her brother
'Who did Mary think that had hit her brother?'

⁵⁶ Glosses are provided for convenience. The subjects in the study only saw the Spanish sentences.

- ▶ *Juan dijo que el vecino del tercero había arreglado el techo.*
 Juan said that the neighbour of-the third had fixed the ceiling
 ‘Juan said that the neighbour of the third floor had fixed the ceiling.’
- (7) *¿Quién dijo Juan había arreglado el techo?*
 Who said Juan had fixed the ceiling
 ‘Who did John say had fixed the ceiling?’
- ▶ *No sé dónde había escondido María los juguetes.*
 No know where had hidden Mary the toys
 ‘I don’t know where Mary had hidden the toys.’
- (8) *¿Dónde no sabes quién había escondido los juguetes?*
 Where no know who had hidden the toys
 ‘Where don’t you know who had hidden the toys?’
- ▶ *Pedro cree que aprobará el examen de química sin dificultad.*
 Pedro thinks that will-pass the exam of chemistry without difficulty
 ‘Pedro thinks that he will pass the chemistry exam without difficulty.’
- (9) *¿Qué cree Pedro que aprobará sin dificultad?*
 What thinks Pedro that will-pass without difficulty
 ‘What does Pedro think that he will pass without difficulty?’
- ▶ *Juan cree que las bebidas frías hacen mal al estómago.*
 Juan thinks that the beverages cold make bad to-the stomach
 ‘Juan thinks that cold beverages harm the stomach.’
- (10) *¿Qué cree Juan hace mal al estómago?*
 What thinks Juan makes bad to-the stomach
 ‘What does Juan think harms the stomach?’
- ▶ *No sé cómo irá vestida María a la fiesta.*
 No know how will-go dressed Mary to the party
 ‘I don’t know how Mary will go dressed to the party.’
- (11) *¿Quién no sabes cómo irá vestida a la fiesta?*
 Who no know how will-go dressed to the party
 ‘Who don’t you know how will go dressed to the party?’
- ▶ *María cree que Juan se va a ir a casa dentro de un rato.*
 Mary thinks that Juan CL go to go to home in of a while
 ‘Mary thinks that Juan is going to go home in a while.’
- (12) *¿Cuándo María cree que Juan se va a ir a casa?*
 When Mary thinks that Juan CL go to go to home
 ‘When does Mary think that Juan is going to go home?’
- ▶ *Juan dijo que el vecino del tercero había arreglado el techo.*
 Juan said that the neighbour of-the third had fixed the ceiling
- (13) *¿Quién dijo Juan que había arreglado el techo?*
 Who said Juan that had fixed the ceiling
 ‘Who did Juan say that had fixed the ceiling?’

- ▶ *Juan no fue a la fiesta de cumpleaños de Luis porque estaba cansado.*
 Juan no went to the party of birthday of Luis because was tired
 ‘Juan didn’t go to Luis’ birthday party because he was tired.’
- (14) *¿Por qué no fue Juan a la fiesta de cumpleaños de Luis?*
 Why no went Juan to the party of birthday of Luis
 ‘Why didn’t Juan go to Luis’ birthday party?’
- ▶ *No sabía cuándo me había visto María por la calle.*
 No knew when CL had seen Mary in the street
 ‘I didn’t know when Mary had seen me in the street.’
- (15) *¿Cuándo no sabías quién te había visto por la calle?*
 When no knew who CL had seen in the street
 ‘When didn’t you know who had seen you in the street?’
- ▶ *No sé dónde había escondido María los juguetes.*
 No know where had hidden Mary the toys
- (16) *¿Quién no sabes dónde había escondido los juguetes?*
 Who no knew where had hidden the toys
 ‘Who didn’t you know where had hidden the toys?’
- ▶ *Pedro arregló la puerta que había roto Juan.*
 Pedro fixed the door that had broken Juan
- (17) *¿Quién arregló Pedro la puerta que había roto?*
 Who fixed Pedro the door that had broken
- ▶ *Juan creía que un medicamento contra el cáncer podría curar su enfermedad.*
 Juan believed that a medicine against the cancer could- cure his illness
- (18) *¿Qué creía Juan podría curar su enfermedad?*
 What thought Juan could cure his illness
 ‘What did Juan think could cure his illness?’
- ▶ *No sé cuánto pesa María con los zapatos puestos.*
 No know how-much weighs Mary with the shoes on
- (19) *¿Cuánto no sabes quién pesa con los zapatos puestos?*
 How-much no know who weighs with the shoes on
 ‘How much don’t you know who weighs with the shoes on?’
- ▶ *Juan cree que las bebidas frías hacen mal al estómago.*
 Juan thinks that the beverages cold make bad to-the stomach
- (20) *¿Qué cree Juan que hace mal al estómago?*
 What thinks Juan that makes bad to-the stomach
 ‘What does Juan think that harms the stomach?’
- ▶ *No sabía cuándo me había visto María en la calle.*
 No knew when CL had seen Mary in the street
- (21) *¿Quién no sabías cuándo te había visto en la calle?*
 Who no knew when CL had seen in the street
 ‘Who didn’t you know who had seen you in the street?’

- *María creía que un chico alto había pegado a su hermano.*
 María believed that a guy tall had hit to her brother
- (22) *¿Quién creía María había pegado a su hermano?*
 Who thought María had hit to her brother
 ‘Who did Mary think had hit her brother?’
- *Carmen dijo que le iba a comprar un diccionario a su hermano pequeño.*
 Carmen said that CL went to buy a dictionary to her brother younger
 ‘Carmen said that she was going to purchase a dictionary to her younger brother.’
- (23) *¿Qué dijo Carmen que le iba a comprar a su hermano pequeño?*
 What said Carmen that CL went to buy to her brother younger
 ‘What did Carmen say that she was going to purchase to her younger brother?’
- *No sé cómo irá vestida María a la fiesta.*
 No know how will-go dressed Mary to the party
- (24) *¿Cómo no sabes quién irá vestida a la fiesta?*
 How no know who will-go dressed to the party
 ‘How don’t you know who will go dressed to the party?’

References

- Anderson, J., 1980, *Cognitive Psychology and its Implications*. New York: W. H. Freeman.
- Berwick, R. and A. Weinberg, 1984, *The Grammatical Basis of Linguistic Performance: Language and Acquisition*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bley-Vroman, R., 1990, “The logical problem of foreign language learning”, *Linguistic Analysis* 20, 3-49.
- Bley-Vroman, R., Felix, S. and Ioup, G., 1988, “The accessibility of Universal Grammar in adult language learning”, *Second Language Research* 4, 1-32.
- Chomsky, N., 1973, “Conditions on Transformations”. In *A Festschrift for Morris Halle*, S. Anderson and P. Kiparsky (eds). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Clashen, H. and P. Muysken, 1989, “The UG paradox in L2 acquisition”, *Second Language Research* 5, 1-29.
- Danks, J., 1980, “Comprehension in listening and reading: Same or different?”. In *Reading and Understanding*, J. Danks and K. Pezdek (eds). Newark, DE: International Reading Association.
- de Villiers, J., Roeper, T. and A. Vainikka, 1990, “The acquisition of long distance rules”. In *Language Processing and Language Acquisition*, L. Frazier and Jill de Villiers (eds), 257-297. Kluwer Academic Publishers.
- , 1996/1997, «Second Language Acquisition: Theoretical and Experimental Issues in Contemporary Research.» Target article: *Behavioral and Brain Sciences* 19 (4).
- , 1998, “The strong continuity hypothesis in adult L2 acquisition of functional categories”. In S. Flynn, G. Martohardjono and W. O’Neil (eds), *The Generative Study of Second Language Acquisition*. Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Flynn, S., 1987, *A Parameter-Setting Model of L2 Acquisition*, Dordrecht, Reidel.
- , and G. Martohardjono, 1994, “Mapping from the initial state to the final state: The separation of universal principles and language-specific principles”. In *Syntactic Theory and First Language Acquisition: Cross-linguistic Perspectives. Volume 1: Heads, Projections*

- and Learnability*, B. Lust, M. Suner and J. Whitman (eds). Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- Grimshaw, J., 1986, "Subjacency and the S/S' parameter", *LI* 17, 364-369.
- , and S. T. Rosen, 1990, "Knowledge and obedience: The developmental status of the Binding Theory", *LI* 21(2), 187-222.
- Hiramatsu, K., 1998, «Natural classes of subjacency violations: Evidence from syntactic satiation». General examination paper, University of Connecticut, Storrs.
- , 1999, «Subject and adjunct island asymmetries: Evidence from syntactic satiation». In *Proceedings of the 18th West Coast Conference on Formal Linguistics*, S. Bird, A. Carnie, J. D. Haugen and P. Norquest (eds), 183-192. Somerville, Mass.: Cascadilla Press.
- Huang, C.-T. J., 1982, *Logical Relations in Chinese and the Theory of Grammar*. Doctoral Dissertation, Massachusetts Institute of Technology.
- Johnson, J. S., 1988, *Critical Period Effects on Universal Properties of Language: The Status of Subjacency in the Acquisition of a Second Language*. PhD dissertation. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- , and E. Newport, 1991, "Critical period effects on universal properties of language: The status of Subjacency in the acquisition of a second language", *Cognition* 39, 215-158.
- Lasnik, H. and Saito, M., 1984, "On the nature of proper government", *LI* 15.2.
- Lenneberg, E., 1967, *Biological Foundations of Language*. New York: John Wiley & Sons.
- Li, X., 1998, "Adult L2 accessibility to UG: An issue revisited". In *The Generative Study of Second Language Acquisition*, S. Flynn, G. Martohardjono and W. O'Neil (eds). Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Martohardjono, G., 1993, *Wh-Movement in the Acquisition of a Second Language: a Cross-Linguistic Study of 3 Languages with and without Overt Movement*. Doctoral Dissertation, Cornell University, Ithaca, NY.
- Mayberry, R. & Eichen, E., 1991, "The Long-Lasting Advantage of Learning Sign Language in Childhood: Another Look at the Critical Period for Language Acquisition", *Journal of Memory and Language* 30, 486-512.
- Michigan Test of Language English Proficiency*, 1977, Ann Arbor, MI: English Language Institute, University of Michigan.
- Morford, J. & Mayberry, R., 2000, "A Reexamination of 'Early Exposure' and its Implications for Language Acquisition by Eye". In C. Chamberlain, J. Morford, and R. Mayberry (Eds.), *Language Acquisition by Eye*.
- Murphy, V., 1997, "The effect of modality on a grammaticality judgment task", *Second Language Research* 13,1: 34-65.
- Otsu, Y., 1981, *Universal Grammar and Syntactic Development in Children: Toward a Theory of Syntactic Development*. PhD dissertation, MIT.
- Rizzi, L. , 1982, "Violations of the wh-island constraint and the Subjacency condition". In *Issues in Italian Syntax*. Foris, Dordrecht.
- , 1990, *Relativized Minimality*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Schachter, J., 1989, "Testing a proposed universal". In S. M. Gass and J. Schachter (eds), *Linguistic Perspectives on Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Schwartz, B. and Sprouse, R., 1996, "L2 cognitive states and the 'full transfer / full access' model", *Second Language Research* 12, 40-72.
- Snyder, W., 1994, «A Psycholinguistic investigation of weak crossover, scope and syntactic satiation effects: Implications for distinguishing competence from performance». Presentation at CUNY Human Sentence Processing Conference poster session.
- , 2000, «An experimental investigation of syntactic satiation effects», *LI* 31, 575-582.
- Sobin, N., 1987, "The variable status of Comp-trace phenomena", *NLLT* 5, 33-60.

- Thornton, R., 1990, *Adventures in Long-Distance Moving: The Acquisition of Complex Wh-Questions*, PhD dissertation, University of Connecticut, Storrs.
- Torrego, E., 1984, "On inversion in Spanish and some of its effects", *NLLT* 15, 103-129.
- Tsimpli, I. and Roussou, A., 1991, "Parameter resetting in L2?", *UCL Working Papers in Linguistics* 3, 149-169.
- Uziel, S., 1993, "Resetting Universal Grammar parameters: evidence from Second Language Acquisition of Subjacency and the Empty Category Principle", *Second Language Research* 9: 49-83.
- White, L., 1985, *The acquisition of parameterized grammars: Subjacency in second language acquisition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- , 1986, "Markedness and parameter setting: Some implications for a theory of adult second language acquisition". In *Markedness*, F. Eckman, E. Moravcsik and J. Wirth (eds). New York: Plenum Press.
- , 1989a, "The principle of adjacency in second language acquisition: Do L2 learners observe the subset principle?" In *Linguistic Perspectives on Second Language Acquisition*, S. Gass and J. Schachter (eds). Cambridge, Cambridge U. P.
- , 1989b, *Universal Grammar and Second Language Acquisition*. John Benjamins: Amsterdam.
- , 1996, "The Tale of the Ugly Ducking (or the Coming of Age of Second Language Acquisition Research). In *Proceedings of the annual Boston University Conference on Language Development*, 1-17. Somerville, Mass.: Cascadilla Press.
- , and A. Juffs, 1998, "Constraints on wh-movement in two different contexts of non-native language acquisition: Competence and processing". In *The Generative Study of Second Language Acquisition*, S. Flynn, G. Martohardjono and W. O'Neil (eds). Hillsdale, NJ, Erlbaum.

ERATORPENA LARRAMENDIREN HIZTEGIAN (I): ERATORBIDEEN ANALISIA

Blanca Urgell
(JUMI, UPV/EHU)

Abstract

My main objective in this paper is to present the conclusions drawn from the study of morphological derivation in Larramendi's Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latin (1745), based in a suffix-by-suffix analysis of the partial corpus employed (namely, Basque words beginning with (H)A) that will be published as the second part of the present work (Urgell 2004b).

This work is a part of a larger research developed in my Ph.D. thesis (Urgell 2000a) on the Basque words compiled in the Diccionario Trilingüe, a dictionary famous because of its innovative side (i.e. a lot of neologisms, sometimes made in an odd, unknown or indecipherable way), but which remained unanalyzed until now. My approach focused on both searching Larramendi's sources and revealing his methods of word-formation, with the aim of identifying as far as possible those which belong to tradition, and those which are really uncommon or new.

As for derivation, I use Azkarate's classification (1991) and her model of analysis. Thus, I analyze the distribution and selection of suffix allomorphs, the base forms of the derivatives and the meaning they acquire, the phonetic changes produced by derivation and the derivational chains attested. On this basis, the productivity or fossilization of all these factors is evaluated, and the role of derivation in Larramendi's dictionary is considered.

This research reveals many aspects of the words collected in it, and also of Larramendi as a dictionary-maker and as a neologist, most of them completely unknown; it also makes advances in the understanding of the theoretical assumptions and analogical patterns which his innovations are based on.

Aurkezpena*

Lan honetan Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-eko (hemendik aurrera *HH*) eratorbideak aztertuz atera ditugun ondorio nagusiak aurkeztu nahi ditugu. Hemen

* Lan hau gure tesiaren (Urgell 2000a) atal baten argitalpen gaurkotu eta zuzendua da. Honetarako, Hezkuntza eta Zientzia Ministerioak finantzatutako eta Joseba A. Lakarrak zuzendutako "Fundamentos para unos *Monumenta linguae vasconum*: historia, crítica y edición de textos vascos (II)" (HUM2005-08047) ikerketa proiektuaren laguntza izan dugu. Testua zuzentzen lagundu didan Ricardo Gómezi bihoakio hemendik nire esker ona.

esaten denaren oinarrian dagoen azterketa bera, atzizkiz atzizkikoa alegia, artikulua honen bigarren partean doa (Urgell 2004b).

Azterketa gauzatzeko, Azkaratek (1991) burututako euskal atzizkien sailkapena eta berak irakatsitako azterbideak baliatu ditugu, *HH*-eko berezitasunei zertxobait egokituta bada ere.¹

Atalka egindako azterketa horrek agerian jarri ditu *HH*-an bildutako euskal lexi-koari buruzko eta, bereziki, hiztegitik gisa eta hitzberrigile gisa Larramendik izan zuen jokabideari buruzko hamaika xehetasun, gehienak zeharo ezezagunak; haien artean esanguratsuenak hautaturik, *HH*-ko eratorbidearen ezaugarri orokorrak —bertako eratorriak ulertzeko erdietsi ditugun giltzak— batzen ahalegindu gara hurrengo orrietan, honako atalotan banatuta: Atari gisa, eratorbidea kokatuko dugu Larramendiren egitasmoaren eta *HH*-aren ekarri lexikoaren testuinguruan, eta gure egitekoa mugatuko (§ 1). Ondoren, puntu hauek zein bere aldetik jorratuko ditugu: *HH*-ko eratorbidearen aberastasuna (§ 2); emankor diren atzizkiak eta ez direnak (§ 3), alomorfoen etorkia eta banaketa (§ 4), oinarrien kategorian (§ 5) eta eratorrien adieran (§ 6) dauden berezitasunak; hots-aldaketak (§ 7) eta atzizki-kateak (§ 8). Ondorio orokorrak ere bilduko ditugu (§ 9).

1. Eratorbidea testuinguruan

1.1. Eratorbidea Larramendiren egitasmoaren barruan

Ezertan hasi aurretik, konpli da gure azterketa non kokatzen den zehaztea, gaiak merezi baino laburrago bada ere.² Ezaguna denez, aspaldixko Lakarrak (1985, etab.) —eta beraren ildotik hainbat adituk, hala nola Mitxelenak berak (1983a, 1983b, 1984), Sarasolak (1986), eta bestek— Larramendiren irudia berraztertu eta frogatuta utzi zuen honen lanak euskara kultur hizkuntza gisa bultzatzeko egitasmo sendo bat duela oinarrian, eta halaxe ulertu eta onartu zutela nor zirenek Lehen Euskara Moderno guztian zehar (1745-1891).³

Egitasmo haren barruan, *Hirukoitza* euskaldun letradunei kulturgintzan euskaraz jardun ahal izateko lanabes lexikorik eskaintzeko burutan atera zen lehen saioa da.⁴ Honetan Larramendik goia jo nahi izan zuen, gaztelaniak artean zuen hiztegirik larriena —eta onena ere, alde handiz— eredu hartuta, Espainiako Akademiaren

¹ Adibideak, *HH*-ko sarrerek nahita kopiatzen ditugunean izan ezik, gaurko grafian emanak dira, irakurlearen gogoia morfologiaren bestelako kontuetan ez galarazteko. Grafia nola ulertu dugun jakin nahi izanez gero, ik. Urgell (2001).

² Larramendiri buruzko bibliografia asko ugalduta da 1985az gero, eta gehiena, handik edo hementik, oso gomendagarria da. Hurrengo lerroetan beharrena baino ez dut emango, baina aipatutako lanetan interesa duenak aurkituko du bestetako aski erreferentzia.

³ Euskararen historiaren periodizazioaz den bezainbatean, Lakarraren oinarrizko lanari (1997: 511-517) nagokio beti.

⁴ Gogoratu lapurtera klasikoari lotutako hainbat saio egon zirela, baina denek ere huts egin zutela: Etxeberri Ziburukoa, Bidegarai, Pouvreau, Etxeberri Sarakoa eta Urte, hurrenez hurren, hiztegitzintzan aritu ziren, euren lanak argitaratzeko biderik aurkitu gabe. Edonola ere, Lapurdi aldean egoera bestelakoa izaki, saio guztiak ez dira tiau berekoak: batzuek jadanik lortutakoa (landutako lexikoa) denen eskura jartzea dukete helburu (honetaz, eta batez ere alde honetatik ezezagunago den Bidegararen lanaren interpretazioaz, ik. Urgell 2002c).

Diccionario de Autoridades (1726-1739), bertan bildutako erdal hitzetarako euskal ordainak bilatu nahian. Honetan deus gutxi bereizten da Elhuyarrek (1996) edo Sarasolak (2005) euren gaztelania-euskara hiztegi handietan egin dutenetik, esate baterako; hots, Zgusta-k (1989) “standard-creating dictionary” izena eman zion hiztegi motaren barruan sartzekoa dugu *HH*, estandar idatzi bat sortzeko asmoz egindakoa baita, izan ere.

1.2. Euskararen lexikoa nola berriztatu

Irizpide lexikoetan ere deus gutxi bereizten da bi hiztegi berri horietatik, aldeak alde eta garaiak garai, Bigarren Euskara Modernoan (1891-1968) nagusituko zen garbizalekeriarekin zerikusi gutxi duen bitartean. Ezaguna da, izan ere, zein zen Larramendiren jarrera euskararen lexikoari buruz (ik. Lakarra 1985 eta Urgell 2004a, besteak beste): mailegutza eta sorkuntzaren artean erdibidea bilatu nahi zuen,⁵ hots, maileguak onartu beharrekoak direnean, baina ahal den gehiena hizkuntzaren sormena sustatzea lehenetsirik,⁶ euskalki batekoak edo besteakoak bakarrik izan arren noizbait euskaldun guztion ondarekoak izan ziren hitzak berreskuratzea ahantzi gabe.⁷

Zehazkiago, euskal erroetatik ordainik izan dezaketen maileguak, lehen nean beharrezkotzat jo arren,⁸ gutxika-gutxika baztertzearen alde zegoen, euskara noizbait

⁵ Hauxe da pasarte esplizitua, Lakarrak (1985: 38) egoki hautatua: “Pero ni tanto ni tampoco para nuestro vascuence. Ni tanto como los ingleses, pues eso es hacer poco aprecio de su lengua y abrir camino al olvido de las voces propias; ni tan poco como los franceses, porque eso es tener cautivo el entendimiento, que por penuria de voces desvirtúa cien pensamientos brillantes. Se debe guardar el medio que hemos propuesto” (*Corografía* 294).

⁶ “Aora está en otra disposición el bascuence, y en punto para hablarse en qualquiera ciencia y facultad: y es la ocasión de buscar voces oportunas, que hasta agora no ha tenido, o tomándolas de otras lenguas, o inventándolas, o formándolas de sus fecundas raíces, según lo que dice Cicerón. En tiempo de este príncipe de la elocuencia se puso el latín en el mismo estado; no tenía antes voces facultativas, y era pobre: tenía entonces derecho y necesidad de buscarlas, fuessen agenas, fuessen propias. Inventó algunas Cicerón, y otros; pero aterrados del trabajo, se valieron de las voces griegas, y dexaron el latín en su pobreza nativa. No quiero que al bascuence suceda esta desgracia; y pues en lo demás es una lengua de tanta armonía y belleza, y se presenta ocasión oportuna, quiero hacerla rica, no de voces agenas, sino de las suyas propias, sin dexarme vencer del trabajo ímprobo que me espera” (1745: xiviii).

⁷ Hainbat pasartetan aipatzen du lexiko zaharraren sakabanatzea (cf. 1745: xii eta lii); ekar dezagun bakar bat: “El bascuence está derramado y esparcido en las provincias arriba nombradas. No hablo del alma del bascuence (...). Hablo del cuerpo, que informa esta alma, que es la multitud de voces bascongadas. No todas están en Guipúzcoa, no todas en Bizcaya, &c. una parte está en Bizcaya, otra en Guipúzcoa, otra en Navarra, otra en Labort, otra en Alaba. Faltan al guipuzcoano voces para explicar muchos objetos, y por esso se vale del castellano, que tiene más a mano” (*ib.* xlv). Denetik erabiltzearen aldeko aipua oso ezaguna da: “Ongui eguin dezú, Nafarroaco hitzen bátzuec ecartzea, egóquiac dirá-nean eta besteric eztá-nean: Cerren lembician ta batbatetán aditzen ezpadirá, aurqui aditúco dira, ta guéyenac, dagóaneco, aditzen ere badirá: ta ala eusquerá bidé batéz edértzen ta ugaritzen da” (Mendibururi egindako gutuna, 1747, in *Autobiografía* 279-280).

⁸ “Eusquerari erachi záizca gatelaniatic, latiñetic edó beste hitzcúndeetatic hitz ascó; baña adituáz ta oituáz, eusqueracoac bézaiñ ongui aditzen diranac, eta óyec utzi bear ezititúgu: Ta bearbada noiz edo berriz obéco da onelácoac usátzea, eusqueracoac bañó: batezere eliz-gauzetan ta guré árimen salvacióari dagoztén eguicarietan” (Mendibururi gutuna, 1747, *Autobiografía* 279).

erdararen morrontzatik ateratzearen.⁹ Ildo beretik, hitzberrigintzan ez zuen mugarik ikusten, euskararen legeek zilegi egiten dutenaz —eta euskaldunek nahi edo behar dutenaz— besterik. Bazekien ez zela (hasieran) erraza izango, baina ez zuen prezarik: “...importa poco que no se entiendan al principio, porque con el tiempo y la repetición se entenderán fácilmente” (Larramendi 1745: xlix).¹⁰ Eta asaldatzen zen edozein erdalkeria euskarazko hitz berri ulerterrazaren aurrean nahiago zutenen aurka, bai eta bere burua epaile bihurtzen zutenen aurka ere, Axular irakurtzeko gauza izan ez, euskal gramatikaz ezer jakin ez eta, jakina, euskara plazara jalgiarazteko asmorik ere agertu ez arren: “... pero es desgracia de esta lengua, que aun los ignorantes piensan tener derecho a criticarla” (*ib.* xlvi).

1.3. Hiztegia nola bildu

Larramendiren hitzberrigintza euskararen formazko aberastasunean oinarritzen da, hau da, euskal erroen berezko emankortasunean eta jatorrizko arauen egokitasunean datzan aberastasunean (Lakarra 1993, etab.).¹¹ Formazko aberastasuna euskal gramatika aztertzean aurkitu zuen, garai berean egiteko beretsutan ibilitako hainbatetik aurkitu bezalaxe,¹² eta haietako askok bezalaxe bere hizkuntzaren apologian erabili ez ezik,¹³ hura hornitzeko eta eguneratzeko ere baliatu zuen. Larramendiren hitzberrigintza, beraz, ez da erdi txantxetakoia, ez erdaldunak atzipetzeko edo euskararen etsaiak isilarazteko ahalegin hutsa —inoiz esan izan denez—, ez eta arbitrarioa ere: aitzitik, lan erraldoi baten fruitua da, eta asmo are erraldoiago baten ondorioa.

Zilegi bekit Larramendiren jokabidearen disezio moduko bat egitea, funtsean betebeharrak eta ondorio ezberdinak izan zituzten ekintzak —nahitaez batera edo bateratsu funtzionatu arren— errazago aurkeztu eta aurrerantzean lan-hipotesi modura erabili ahal izateko. Hala bada, Larramendiren lana hiru alditan banatuko

⁹ “Lájatucu ditugu erbésteco hitz horiec, nai badegú, gure eusquéarenac piscabana usatuáz ta erabiliáz, escúcoi ta jaquiñac eguingo diradénean” (Mendibururi gutuna, 1747, *Autobiografía* 279).

¹⁰ Erritmo lasai bera ezarri nahi zuen beste euskalkietako hitzak orokortzeko. Horixe esan zion Mendibururi Nafarroako hitzei buruz, goraxeago aipatu bezala: “Ceren lembician, ta batbatetán aditzen epadirá, aurqui aditúco dira (...)” (Mendibururi gutuna, 1747, *Autobiografía* 280).

¹¹ Aberastasun honi hizkuntza batzuek halabeharrez bildu duten materiako aberastasun erantsia (hitz ugaritasunean datzana) kontrajartzen zaio, eta esan gabe doa zeini ematen dion lehenetsuna, hizkuntza landuek hitz ugaritasunaz harrotu ohi diren arren. “Es en dos maneras la riqueza de las Lenguas, y quiero explicarme con términos de Escuela: una es la riqueza formal, y *per se*; otra es material, y *per accidens*. La riqueza formal consiste en la variedad de preceptos, en la seguridad de las reglas, en la hermosura y armonía de la Syntaxis, y en otros atributos que son efectos de la idea, de la inventiva, de la comprensión del Inventor de las Lenguas. (...). La riqueza material y *per accidens* de una Lengua, consiste en la multitud de vocablos sueltos, sean *synónimos* o no lo sean” (Larramendi 1728: 117-119; 1745: ix-x).

¹² Lakarra (1993, 1994b eta 1995) batez ere Schottelius-en kasuan oinarritu da (cf. Seiffert 1990 eta Jones 1991), baina Euskal Herrian Larramendik ez eze, Pouvreaux eta Urtek ere (neurri apalago baten baita Harrietek ere) antzera jokatu zutela frogaturik.

¹³ *De la Antigüedad*-eko atal zenbaiten izenburuak aski izango dira: “El bascuenze es lengua más perfecta en la propiedad de sus voces”, “El bascuenze es lengua de más concierto en sus reglas que otras muchas” eta “El bascuenze es lengua más rica y copiosa que otras muchas” (Larramendi 1728: 92, 104 eta 117); atal berak *HH*-an (1745: ii, v eta ix), salbu eta bigarrena, bertsio berrian “El bascuence es lengua de más concierto y consecuencia que otras muchas” izena baitarama, beste ukitu batzuen artean.

dugu —bilketa, analisia eta hitz sorkuntza— (Urgell 2000a, 2002a eta 2004a),¹⁴ nahiz beldur garen unean uneko erabakiak hartu ohi zituela, eta maiz erabateko sistematikotasunez baino, senez eta intuizioz jokatzera lerratuxeagoa zela.

Bilketari dagokionez, *HH*-ko hitzen azterketaren bitartez frogatu dugu —berak hitzaurrean esana bermatuz, bidenabar— euskal liburu eta hiztegiak ez ezik,¹⁵ eskura zituen bestelako iturriak ere oro ustiatu zituela, hala nola euskarari edo Euskal Herriari buruz mintzo diren erdal liburuak (apologiak, historiografi lanak, etab.), erdal hitzen euskal etimologiak, bai eta onomastika ere; azken bi hauek, eguneroko hizkuntzan ahantzitako antzinako hitz eta formen bila, dudarik gabe. Honezaz gainera, zekien euskara —edota entzuten zuena— handik eta hemendik osatzearren, euskal herrietan berariaz galdeketak eginez ere ibilia dugu, artean batere ohikoa ez zen bezala, ez hemen, eta ez inon.¹⁶

Bildutakoa analizatuz, euskararen formazko aberastasuna zertan datzan ikusi eta ikasi zuen; zehatzago, guri dagokigunez, zein diren euskarak hitzak eratzeko dauzkan baliabideak.¹⁷ Berehala ikusiko dugu alde honetatik lan handia egin zuela, gramatikari ageri dena baino askoz sakonagoa, eta maiz halako zertzeladak igartzeko begi zorrotzak izan zituela.

Hitzberrigintzan ez zuen besterik egin nahi, bada, ezpada euskara zeregin garaia-goetan landu ezagatik eta euskaldunen axolagabekeriagatik sortutako zorigaitzoko hutsune horiek Jainkoak sortu zuenean eman zizkion dohainetara joz osatu, berezko edo jatorrizko aberastasunera joz, alegia; egungo hitzetan esanda, hortaz, gure hizkuntzak betidanik izan dituen sorbideak behar adina emankor bihurtuz.¹⁸ Beraz,

¹⁴ Hemendik aurrera egingo ditugun baieztapenak, besterik ez adieraztera, hiru lanotan frogatu edo argituta aurkituko ditu irakurleak.

¹⁵ Halakoen zerrenda zehaztuta utzi zigun: “De los libros en bascuence” eta “Del Nuevo Testamento en bascuence” (Larramendi 1745: xxxiv-xxxvi eta xxxvi-xxxviii; cf. Urgell 2005).

¹⁶ Pasarte oso luzea eta oso interesgarria da (Larramendi 1745: lii-liiii). R. M. Pagolak (1992) erakutsi bezala, Larramendiren landa-lanaren deskribapen hau ohiz kanpokoa da garai haietan, eta lana bera oso goiztiarra, zeren eta XVIII. mendean ahozko hizkuntzaren datuak bildu eta aztertzeko zaletasuna biziki hedatu bazen ere, izenik handienak mendearen azken aldekoak baitira. Swiggers-ek (1990) iradoki du XVIII. mendean hizkuntz ukipeneko eremuak hizkuntz ideien mintegi bereziki emankorrak izan zirela; badirudi hizkuntza gutxitua izateak ere izan zuela halako ondorenik, zeren eta baliabide eskasiak bestetan axaetik baino ukitzen ez diren gaiak sakonago —beste era batera, edonola ere— aztertzeko zio nahikoa ematen baitute.

¹⁷ Bere eredia literaturaren gainean eraikitako hiztegia zen, baina berehala ohartu zen lana erraldoia zela, eta are “eramangaitza”, ez hiztegitzinta tradizioz, ez ia libururik ez zuen eta eskolan erabiltzen ere ez zen hizkuntza batean. “Para salir con ese intento, lo segundo a que me dediqué fue a aprender el bascuence...” (1745: lii). Ideia honetan bat dator, esate baterako, Schottelius alemanarekin (Seiffert 1990), eta ideia horren lehen fruitua gramatika izango da, non berariaz hiztegirako uzten duen “izenen eraketa” deritzana eta antzerako gaiak: “Dexo algunos otros modos de formación en los nombres verbales, que se darán en el diccionario: pues para el fin de que conozcan todos qué regular y oportunamente forma sus derivados el bascuence, bastan estos” (1729: 268). Halere, “aprender el bascuence” hori era anekdotiko eta murriztean ulertu izan da, hizkuntza galdu eta berreskuratu behar izan zuelakoan (Altuna 1992).

¹⁸ Nabaria da, bidenabar, euskara denboraz kanpoko izakitzat hartzen zuela, hots, haren legeak betierekoak bailiran jokatzen zuela. Pasarterik argiena, hauxe: “...antes universal y estendidísima por toda España, después más ceñida, y últimamente reducida al Sagrado destes montes, en que logra una vida y salud robusta, nada expuesta a la caducidad de las demás Lenguas. (...) encastillada entre estas rocas, a pesar del tiempo y sus estragos, ha sabido mantener su alma y cuerpo vivientes en un estado tan vigo-

analisitik eratorri zituen osagaiak (erroak eta atzizkiak) eta arauak (elkarbide morfolo- giko eta fonetikoak) sorkuntzaren mesedetan ipini zituen. Horregatik, hain zuzen, etsita zegoen egin zituen hitz berriak egiazki euskararentzat ez direla “berriak”, eus- kaldunarentzat bakarrik baizik, berezko legeen arabera moldatuak baitira, bertan an- tzemandako erro eta atzizkien gainean.¹⁹ Beste hariko ezpala da, ordea, legeok eta osagaiok zuzen asmatu zituenentz, geroago aztertuko dugunez.

Hona hemen hitzak eratzeko bere jarraibidea —erabat kratilozalea, agerian denez—:

...me ciño a las condiciones rigurosas a que según Platón va ligada esta licencia [hitz berriak egitea]; porque busco voces simples oportunas que explican sus obje- tos simplemente, o compuestas, que declaran su naturaleza y propiedades, y passo luego a formar los nombres facultativos, que explican naturalmente sus ob- jetos, en el sentido del mismo Platón (1745: L).

1.4. Tradizioa eta berrikuntza *HH*-ko eratorpenean

Lan hau Mitxelena maisuaren honako esan honetatik sortua da, funtsean: “...ez da erraz jakiten [*HH*-ko] euskal hitz direlako horietan zer den entzuna edo irakurria eta zer den aldatua edo burutik burura asmatua” (Mixelena 1961: 364, B.U.-k ba- tuaz ipinita). Ez dela erraza zioen, bada, baina berak ondotxo zekien halako gaitzak sendabelar bakarra duela: filologi lana, alegia.

Hori buruan izanik, bere garaian (cf. Urgell 2000a) *HH*-ko lexikoaren erakus- garri bat aztertu genuen, handia hitz kopuruan, baina txikia hiztegiaren handian —(H)A-z hasitako euskal hitz guztiak (4.867 lema guztira, hiztegiaren %10etik go- raxeago)—,²⁰ Larramendiren baliabideen berri ahalik eta zehatzena lortzeko asmoz, bai iturrirei, baita sorbideei ere dagokienez. Esan gabe doa ez ditugula *HH*-ko kora- pilo guztiak askatu, ezta hurrik eman ere, baina gutxienez espero dugu Mitxelenak zailtza jotzen zuena ezinezkoa bederen ez dela erakustea. Premiazkoa litzateke al- derdi gehiagotatik heltze alor honi, *HH* erraldoi eta ñabarraren pareko lekukotasun zahar gutxi baititugu.²¹

Eratorpenaren sailean, gure helburua Larramendiren hitz eraketaren ezaugarriak identifikatzea izan da, tradizioetik datorrena berrikuntzari zor zaionetik bereiztearren eta, bide batez, euskal atzizkien historian zenbait bidarri ipintzearren.

roso y fuerte, que va a remozarse y aspira a la immortalidad” (1745: xxxiii). Ideia hau nagusi izan da az- terketa diakronikoa gurean sartzen hasi den arte, eta egun ere jaun eta jabe dabil non-nahi, baita hone- taz gehixeago jakin beharko luketen hainbat (bestetako) aditurenean ere.

¹⁹ “Son nuevas, pero no *ad placitum*, ni a mi solo placer y regalado gusto, sino naturalísimas al sig- nificado de las voces simples de que se componen, cuya análisis está descubriendo su oportunidad. Son nuevas, no para el Bascuence, sino para el Bascongado, que no ha querido, o no ha podido descubrir, ni registrar los tesoros que encierra su fecundísima Lengua” (Larramendi 1745: xlix).

²⁰ Lagina euskaratik abiatuta hautatu genuen, hiztegi osokoa izan zedin: gogoan har bedi gaztela- nia-euskara norabidean eraturako hiztegia dela.

²¹ Begien bistakoa izan beharko litzateke erlijio liburuen aldean *HH*-k duen lexiko ñabarragoa jaso- tzeko aukera. Esaterako, adibideetan gure idazleek kanpoko eredueta jo ohi zutenez, maiz lehoiak eta elefanteak aisago aipatzen dituzte, Euskal Herriko animaliak baino. Honegatik, hainbatan lehen leku- kotasuna *HH*-n dugu: *errosela* “besugo”, *igaraba* eta *ubagarea* “nutria”, *erbiñudea*, *pirotxa* eta *ogigaztaia* “comadreja”, *untxia* “conejo”, *kakalardo* eta *karamarroa* “escarabajo”, etab. etab.

Erakargarri bezain labaina da gure lanbidea, hainbat arrazoigatik, eta komeni da alde zurreratik zailtasun handienak bederen agerian jartzea. Hasteko, euskal hitzen historiari buruzko xehetasun gutxi ditugu hainbatetan —gaitz erdi, gehienak dagoenekoz *OEH*-n bilduta daude—, eta gutxi horiek ere sarritan berankor, zatikako, zailtasun edota susmagarri eta, nolabait ere, ia beti kritikaren bahetik igarogabeak. Are garrantzitsuago guretzat: euskal atzizkiei buruzko azterketa diakronikoa ia osoki falta dugu.²² Beraz, ez da erraza 1745 bezain data goiztiar baterako berrikuntza edo tradizioaz mintzatzea.

Zailxeago bihurtzen da —baina baita erakargarriago ere, denborazko sakontasunean irabazten dugun heinean— kontuan badugu gero eta nabariagoa den zerbait: alegia, euskara aldatuz joan dela, eta atzizkibidea indartuz (cf. de Rijk 1995), agian aurrizkiak baino ez zituen antzinako egoera batetik hasita (Lakarra 2005). Tarteko egoera aski primitibo baten frogak aurkitu uste ditugu Landucciren hiztegian (Urgell 2008e), eta badugu zeresanik hemen ere atal batean baino gehiagotan (ik. bereziki § 3.2.3).

Gogora dezagun, bestalde, eratorpena hitz-sorkuntzaren atal bizia den heinean emankortasunaren erresuma dela eta, beraz, daitezkeen gauzak lehenengoz idatziz erabiltzea —edo lehenengoz hiztegian jasotzea— xehetasun jakingarria izanik ere, sarritan (eta ezinbestean) azpian ahozko hizkuntzaren lehenetara ezkatututa dagoela. Adibidez, Landucciren hiztegian, itxurazko erumestasonaren azpian, *-ari* (*albeitari, bekatari, berbari, burrekari, kabestrari, danzari...*), *-dui* (*sagastui*), *-gin* (*argin, langin, jozkin, urragin...*), *-ka* (*besaka, irastuka, gutika gutika, lasterka...*), *-ko* (*astoko*), *-ki* (*agin garbitzaiki, agin frikaiki, itsuski, hilaraki...*), *-ro* (*andiro, beaztiro, esturo, firmero...*), *-toro* (*erraztoro, gogortoro, gaistoro, galantoro...*), *-ti* (*beldurti, guzurti...*), *-tsu* (*kakatsu, gozotsu...*), eta beste atzizki batzuk (*-kide, -tzaile / -le, -mentu, -tasun...*) aurki daitezke nekerik gabe.²³ Antzeko zerbait antzeman daiteke, muturreko beste adibide bat aipaturik, azkenetan dagokeen Elosu, Nafarrate eta Urrunagako euskaraz berriki argitaratu den lan batean (Gaminde 1999) *ipinkidxe, isuskidxe, laukotxa* ‘aitzur mota’, *opilkoa, sartziedxerie*²⁴ ‘sarrera’, *urteidxerie* ‘irteera’ bezalako hitzak irakurtzerakoan.

Hala eta guztiz ere, nabarmena da, azkenik, euskaraz idazkera jaso bat landu nahi izan den bakoitzean ezinbestean hitz eratorrien kopuruak gorantz egin duela (Sarasola 1986: 206; Lakarra 1993: 345 eta hur.). Hegoaldeari dagokionez, sobera ezaguna da mendeetako axolagabekiaren ondoren, lehenengoz eta sistematikoki Larramendik ehunka (milaka?) hitz berri egin zituela. Honetan ez da alderatzen lehenagoko idazlerik onenek eta hiztegiak egin zutenetik, hitz eratorriak nahitaezkoak baitira herriko umeentzat egindako dotrinaz goiti edozer idatzi nahi duenarentzat (Lakarra 1993: 332-334), baina nolabait gurdia idien aurretik ipini zuelako sona jausi zaio

²² Ia osoki diogu, zeren eta azkenotan zenbait aurrerapen egin baitira, gehienak zatikakoak. Garrantzizko eta osatuena, dakidalarik, nominalizazio atzizkiei buruz Buenok egindakoa (2004 eta 2006).

²³ Frogatu uste dugu, bestalde, “A eskua” deritzagun Landucciren berriemaileak ere hitzak sortu egin zituela, erdarak eskatu ahala. Badirudi honelako hiztegi itzultzaileen egiturak badukeela hiztunaren gaitasun sortzailea kitzikatzeko ahalmena (cf. Urgell 2008e).

²⁴ Jat. *sartziedxerie*, ezinezkoa.

bizkar gainera, Iparraldean lehenik idatzi —lehenik hitzak lanean jarri— eta gero hiztegiak bildu egin zituztenez gero.²⁵

Alabaina, begien bistakoa den ordena ezberdintasun horrezaz landara, Larramendi ezin da Iparraldekoen aurrez aurreko gisa aurkeztu, ezin da berritzaile gisa bakarrik aurkeztu: 1745 baino lehenagoko euskararen egoeraz ez dakiguna eta Larramendiren iturriez dakiguntzua (zein dira? zer lortu zuen haietatik?) alde batera utzita ere, pentsatzekoa da besteek bezalaxe (cf. Lakarra 1994 eta 1995) askotan atzizkien erabilera oinarri gehiagotara hedatuz beste gabe jokatu zuela, hots, eratorbidea hitzen kopuruan baizik berritu gabe; izan ere, azterketarik azalekoenak ere agerian jartzen du hiztegioko hitz asko guganaino iritsi direla bi mende pasako tradizioaren bitartez, isilpean iritsi ere, etorkia aspaldi ahaztuta eta aurreiritziek ere estalita (Sarasola 1986: 207).

Halere, Larramendiren hitzak bitxiak dira batzuetan, badituzte berak egindakoak —edo berak ukituak (ik. §§ 2.5 eta 7.5)— direlako marka zenbait (tradizioa moztu izanak are bitxiago bihurtzen ditu, jakina, baina hau beste kontu bat da), batzuek *zenbait* baino gehiago: gogora “nork esan, izan ere, arima herratuen psikoanalistaren batek izan ezik, nondik atereak diren *megoepa* edo *txaberama*?” hura (Mitxelena 1984: 17).

Bietatik espero dugu, beraz: tradizioetik eta berrikuntzatik. Neurrian dago koska, orduan. Noraino da Larramendi aurreko joeren jarraitzaile zintzo? Noraino da berritzaile? Noraino joera zahar zein berrien bultzatzaile? Are gehiago: noizbait jakingo ote dugu atzizkibidea indartzen eta norabide batean edo bestean eramaten *HH*-ak izan zuen eragina? Zirriborratu dugun testuinguru eskasean ez dira erantzun errazeko galderak, nondik hasi jakin ezinik bagenbiltza behinik behin. Zorionez, bi euskarri argi izan ditugu eskueran: batetik, nabaria zen lehen-lehenik iturrien xerkan aritu beharra (Urgell 2000b, etab.). Bestetik, gogoan izan dugu Lakarrak (1993: 345-346) egindako iradokizun argigarria: “[orduan euskaraz] ez izaki atzizki bakoitzaren zedarriztapen tinkoegirik, usadio bereziak aurki daitezke egileen artean bai atzizki hautapenari eta baita atzizki bakoitzaren balioari doakionez. Honela bada idazleen artean, areago haien zabaltzaile nagusi diren hiztegi-gileen artean. Eginkizun emankor dugu atzizkiak arrasto edo aztarna gisa erabiliaz ondutako euskal hiztegien azterketa historikoa”.

Honako honetan eutsi egin diogu iradokizun horri, eta Larramendik bere hitzei erantsitako ezaugarri bereziak harrapatzera jo, eratorbidean parte hartzen duten osagai guztietan. Haatik, zehatz-mehatz ez dakigu zer den arrunta XVIII. mendeko euskararen, esan bezala, are gutxiago Hegoaldean; honegatik, nahitaez azterketa orokor bat egin behar izan dugu (nahi baino mugatuagoa, halere), osterantzeko lekukotasun zaharren laguntzaz ohikoa eta ohiz kanpokoa —baita ezinezkoa ere, nahi bada— ahaleginean geuk bereizirik. Honela, *HH*-aren ez eze, badirudi aurrerapenen bat egin daitekeela euskal atzizkien historiaren ezagupenean ere.

²⁵ Bidegarairen lekukotasuna ez da behin ere alde honetatik erabili, dakidalarik, baina nabaria da Etxeberri Sarakoaren asmokide izan genuela hainbat aldetatik: izan ere, Euskal Herritik atera gabe gaztediari latina eta frantsesa (bata zientzien giltza, biak “hain beharrezko ditugunak”) ikastea errazteko lan gisa aurkeztu zuen bere hiztegi laukoitza. Euskararen aldetik, Baxenabarre, Zuberoa eta Lapurdiko hitz guztiak (hurrenkera horretan) biltzen omen zituen eta, egilearen esanetan, zaila zatekeen “zabalago, modernoago eta fidelagorik egitea”.

Idea hauek buruan, arretaz eta kontuz begiratu ditugu lagineko hitz guztiak, buelta eta buelta ibili ditugu, banakako azalpenak ez ezik, batez ere *HH*-ko hitz eraketa azal dezaketen erregulartasunak ere aurkitzeko.

Aurkezpen hau ez legoke osorik, ordea, egin dugun lana dela-eta kezkatzen gaituzten bi gai aurkeztuko ez bagenu, ondoko ikerketen eskarmentu eta gaztigu. Hona hemen, beraz. Alde batetik, beldur gara azalpen bila aritzeak berak ez ote duen azalpena aurkitzea derrigortzen —Gödel-en teoremara joz (zuzen, espero dut)—; batzuetan argi daukagu erregulartasuna frogatzen duten adibideak halako susmoak aihenatzeko beste eta gehiago ere badirela, baina ez beti. Kasualitate eta erregulartasunaren artean bereizteko modu bakarra, zalantzarik gabe, aurrerantzean corpora zabaltzea izango da. Bestetik, azterketa honetan bazegoen bi esparrutan murgiltzeko aukera: hemen gure arauen arabera jokatu dugu nagusiki, baina arloari Larramendiren ikuspegitik ere hel dakioko. Lehen bideari ekin diogu, zeren eta hobe bisi baitugu lehenik *HH*-ko zoko-mokoetan pittin bat trebatzea, aurreiritziek haren gainean hedatutako beldurrak uxatzeagatik, baita gure lehentasunetako bat euskararen historiari buruzko informazioa aurkitzea ere bai baitzen. Hortaz, azterketa gure ikuspegira makurtuta dago —batzuek “gramatika lexikoa” deritzenera, zehatzago—, nahiz beste esparruan sartu-irtenen bat ere egin. Esan gabe doa noizbait sakonago ekin beharko zaiola.

2. *Hirukoitz*-eko eratorbidearen aberastasuna neurtzen

2.1. *Hirukoitza* hiztegi erraldoia da, gaztelaniaz 43.000 bat sarrera dituen, eta euskaraz 87.000 bat testu-hitz, beharbada 40.000 lema ezberdin inguru (Sarasola 1997, Urgell 1998a). Urrun geratzen dira bai Pouvreau (8.100 bat euskal hitz) eta Urte (10.000 bat), baita 1850 arteko hiztegi guzti-guztiak ere, beraz.

HH-aren ekarri lexikoaren %80 inguru lehen lekukotasunez osatua dago.²⁶ Ziurtzat eman behar hori guztia ez zaiola hitz sorkuntzari zor —%14, gutxienez, erakutsi ahal izan dugu ahozko euskaratik jasotako hitzen lehen lekukotasunak direla—;²⁷ hala eta guztiz ere, nabari da —eta aipagarri, noski— gehien-gehienak eratorriak (%50) edota elkartuak (%22) direla²⁸ eta, are argiago, bi motakoak eredu finkoen arabekoak direla hein handi batean. Ez dira *HH*-an aurkitu ditugun sorbide bakarrak, dena den, hitzberrigintza oparoz gainera ñabar xamarra izan baitzen: esanahi hedadura, gramatika-kategoria aldaketak, analogia eta atzerantzko eratorpena ere bederen baliatu zituen Larramendik (ik. Urgell 2008b), ohikotzat izan ditzakegun baliabideen artean, eta ohiz kanpokoetan erdal hitzen euskal etimologiatik (*id.* 2008g) eta onomastikatik (*id.* 2008c) ateratako ondorioak ere.

²⁶ Gure lagineko 4.867 lemetatik, aldaerekin eskuzabal jokaturik, 1745 baino lehen lekukotutako 1.037 hitz aurkitu ditut. Xehetasun gehiagotarako, ik. Urgell (2000a).

²⁷ Guztira 532 hitz, adiera edo esapide berretsi ahal izan ditut, geroago bildutako ahozko lekukotasunei esker, gehien bat, baina argitaratzen den ia hiztegi dialektal bakoitzean berrespen gehiago lortzen dut; gogoan izan behar da, gainera, oso egiantzekoa dela —ia ezinbestekoa, esango nuke— *HH*-an ahozkotik hartutako hapax bat baino gehiago egotea.

²⁸ Laginean 1.070 elkartu ditugu, 968 (%90) lehen lekukotasunak. Eratorriez beheraxeago luzatuko gara.

Hemen aztertutako eratorrietan, zenbakiak bereziki argiak dira: 2.435 hitz bildu ditugu (laginaren %50, esan bezala), eta haietatik 324 (%13,3) bakarrik lekukotu ahal izan ditugu lehenago;²⁹ honek esan nahi lezake, besteak beste, ikusten dugun 10 eratorritan 8,5 hitz berriak izan litezkeela; pixkat gutxiago, ziurrenik, 1745 baino lehen daukagun corpusaren urria aintzat harturik, baina mordoa, dena den.

2.2. *HH* oso aberatsa da eratorpenean, bada, bai atzizki ezberdinen kopuru erraldoiagatik, baita atzizki batzuen eratorri ugariengatik ere. Hau ikusarazteko, hurrengo taula eratu dugu, erabili dugun sailkapenaren arabera antolaturik, non agertzen baita atzizki bakoitzak corpusean duen adibide kopurua, 1745 baino lehenagoko lekukotasunik dutenen kopuruaren aurrez aurre jarrita:

		hitzak guztira	lehendik lekukotuak
1. Atzizki adierazgarriak	-TXO	95	9
	-TZAR	26	3
	-TXAR	4	0
	-XKA, -SKA	6	0
	-TO	1	1
	-SKO	1	0
	-SKOTE	2	0
	-XAR	1	0
2. Izen abstraktugileak	-TASUN, -dasun	31	17
	-KERIA, -eria	22	9
	-GO, -ko	35	5
	-TZA ₁	7	2
	-DADE	2	1
	-KINTZA, -gintza, -intza	14	2
	-KIDA, -ida	16	0
	-(T)ZIA	1	1
3. 'Egilea' adierako izengileak	-ARI ₁ , -tari, -dari, -lari, -kari	153	9
	-TZAILE, -LE, -tzale, -zale, -aile, -daile, -taile	150	22
4. 'Langile' izenak	-KIN, -gin	20	1
	-GILE	27	3
5. [+gizakia] tasuneko bestelako izengileak	-KO ₁	11	4
	-KIDE, -ide	17	2
	-ZAI, -zain	30	6

²⁹ Zenbakiak ez dira zehatz-zehatzak: 4.867 sarrera ditu gure laginak, bidalketa-deiak barne; 2.435 eratorri zenbatu ditugu, baina atzizki bi dutenak bitan agertuko dira. Halere, ez da hortik oso urrun ibiliko.

		hitzak guztira	lehendik lekukotuak
6. Multzokariak	-DI, -ti, -ri	34	5
	-AGA, -ga	17	10
	-ETA, -keta, -deta	9	4
	-TZA ₂	3	2
	-TE ₁	4	1
	-ZU	1	1
	-ADA ₁	1	0
7. 'Tresna' edo 'baliabidea' adierako izengileak	-GARRI ₁ , -karri	15	4
	-KI ₁	9	1
	-KAI ₁ , -gai	28	2
8. 'Objektua' edo 'produktua' adierako izengileak	-KI ₂	45	3
	-KAI ₂	5	0
	-KO ₂	7	1
	-ADA ₂ , -kada, -tada, -da	31	0
	-ARI ₂ , -kari	5	4
9. 'Lekua' adierako izengileak	-TEGI, -degi, -egi	56	7
10. 'Denbora' adierakoak	-TE ₂	3	1
	-ALDI	22	2
11. Aditizena eta haren ondorenak	-TZE, -TE, -DE, -ta, -da, -nde, -lde	222	8
12. 'Ekintza / ondorioa' adierako gainerako atzizkiak	-ERA, -kera, -dera, -tera	65	2
	-PEN, -MEN, -mendu, -mentu	28	10
	-KETA, -geta	23	0
	-DURA, -tura, -ura	15	4
	-TZA ₃	18	2
	-AIRA, -kaira, -aida	13	0
	-ZIO	5	2
	-KUN(T)ZA	3	3
	-KUN, -unde	7	0
	-ADA ₃	4	0
	-AN(T)ZA, -anzia, -enzia	16	7
13. 'Ugaritasuna' edo 'maiztasuna' adierako izenondogileak	-TI, -i	53	3
	-TSU	60	15
14. 'Jatorria' adierako izenondogileak	-(T)AR, -dar	55	3

		hitzak guztira	lehendik lekukotuak
15. 'Joera / zaletasuna' adierakoak	-KOR	29	3
	-KOI	16	1
	-ZALE	17	3
	-TIAR	1	0
16. 'Gaitasuna' adierakoak	-GARRI ₂	56	5
	-KIZUN, -izun	8	1
17. 'Jabetza' adierakoak	-DUN, -tun	65	9
	-DURI	1	1
	-KO ₃ , -go	86	12
18. Aditz sortzaileak	-TU, -du	350	64
19. Aditzondo sortzaileak	-RO	117	3
	-KIRO	68	0
	-KI ₃ , -gi, -i	13	6
	-TO, -do	5	0
	-DORO	1	0
	-KA	47	12

Gogoan izan behar dugu ezagutzen dugun lehen euskal hiztegi handi osoa dela, tamainaz eta asmoz euskal lexikoa jasotzen eta aberasten parerik ez duena XIX. mendearen bigarren zatira arte. Tamainak, ostera, bigarren aberastasun mota bakarrik azaltzen du zuzenean, alegia, atzizki batzuen emankortasunari dagokiona, eta esan gabe doa aberastasun mota hau neurri handi batean hitz-sorkuntzarekin lotuta dagoela.

2.3. Izan ere, sarrera barruko antolamendua eta familia bereko sarreraren arteko erlazioak aztertzen hasi orduko, nabarmen baino nabarmenago agertu zen Larramendik euskararen eratorbideak osorik ustiatzea erabaki zuela, oinarri bakoitza atzizki bakoitzarekin bilduaz, horretarako batzuetan *DAut*-en nomenklatura berez erraldoiari eransketak egin behar izateraino (Urgell 1999: § 4), eta halaxe egin zuela neurri handi batean, nahiz hiztegian aurrera ahala eskakizunak murriztu egin behar izan zituen, sarrienik aukeretako batzuk bakarrik emanaz (*id.* 2002b: § 3).

Erabaki horren ondorioz, "ordain errekursiboak" deitu ditugunak ugari daude *HH*-an zehar, hots, hala (a) eratorpen atzizki beraz edo berez eraturako sarreretan agertzen direnak, nola (b) oinarri berari balio bereko edo beretsuko atzizkiak ezarritakoak (Urgell 2001: § 3.2); neologiaz gora mintzo dira hala batzuk nola besteak:

- (a) Alfaharero, *loiguillea*, *buztinguillea*, *eltzeguillea*, *topinaguillea*.

[Cobardía, *anuá*, *bildurra*].

Cobarde, *anutia*, *bildurtia*.

Cobardear, *anutu*, *beldurtu*.

Cobardemente, *anutiró*, *beldurtiró*.

(b) Guerrero, *guerratia, guerranaya, guerrazalea*.

Intransitable, *iragoeciña, iragoezgarria*.

Mañoso, *mañatsua, mañaduna, mañatia*.

Vestuario, donde se viste, *janciechea, jancilecua, jazteguia*.

2.4. Lehenengo aberastasun mota, atzizki ezberdinen kopuruari dagokiona, objektiboki neur daiteke: aniztasun eta betetasunean *HH*-ari pareka dakioken hiztegi zahar bakarra Urterena da, lana bukatu izan balu, are hau baino handiago eta beteago zatekeen eta. Bada, hartan ere A letra aintzat harturik, Urtek Larramendiri 5 atzizki bakarrik (*-ño, -tto* eta *-ko* txikigarriak, *-kizun₁* izengilea eta *-bera* izenondogilea) kentzen dizkio, Larramendik berari sail guztietako 25 atzizki kentzen dizkion bitartean. Ondoko taulan jasota daude bien arteko aldeak bai atzizkietan, baita kopuruetan ere:

	Lar	Urte		Lar	Urte
-TXO	95	46	-KO ₂	7	1
-TZAR	26	3	-ADA ₂	31	0
-TXAR	4	0	-ARI ₂ , -KARI	5	3
-XKA, -SKA	6	0	-TEGI	56	17
-TO	1	1	-TE ₂	3	1
-SKO	1	8	-ALDI	22	0
-SKOTE	1	0	-TZE, -TE	224	6
-XAR	1	0	-ERA	66	0
-ÑO	0	3	-PEN, -MENDU	28	12
-KO (txik.)	0	2	-KETA	22	6
-TTO	0	5	-DURA	15	4
-TASUN	31	39	-TZA ₃	18	3
-KERIA	22	14	-AIRA	13	0
-GO	35	2	-ZIO	5	21
-TZA ₁	7	2	-KUNTZA	3	0
-DADE	2	5	-KUN(DE)	7	0
-KINTZA	14	0	-ADA ₃	4	3
-KIDA	15	0	-ANTZA, -ANTZIA	16	12
-(T)ZIA	1	1	-TI	53	1
-ARI ₁	153	29	-TSU	60	17
-TZAILE	150	70	-(T)AR	55	6
-GIN	20	4	-BERA	0	1
-GILE	27	16	-KOR	29	1
-KO ₁	11	1	-KOI	16	0
-KIDE	17	2	-ZALE	17	8
-ZAI(N)	30	9	-TIAR	1	0
-DI	34	6	-GARRI ₂	56	36
-AGA	17	0	-KIZUN ₂	9	0
-ETA	9	0	-DUN	65	19
-TZA ₂	3	0	-DURI	1	0
-TE ₁	4	0	-KO ₃	86	11
-ZU	1	0	-TU	350	81
-ADA ₁	1	0	-RO	117	1
-GARRI ₁	15	2	-KIRO	68	0

	Lar	Urte		Lar	Urte
-KIZUN ₁	0	1	-KI ₃	13	45
-KI ₁	9	2	-TO	5	0
-GAI ₁	28	3	-DORO	1	0
-KI ₂	45	32	-KA	47	3
-KAI ₂	5	1			
orotara	841	309	orotara	1.594	319

2.5. Atzizkiak hiztegi-gileen alde aurretiko lanaren eta hiztegi-hizkuntza jasoa neurri baldin badira, esan behar dugu Larramendik eta Urtek alde honetatik neurri bera ematen dutela: bien hiztegien A letraren %50, hain zuzen ere.

Bataz bestekoan ez eze, kide-tasun eta batetortzeak ugari daude bien artean. Hona hemen, gure laginaren erdia inguru begiratuta (U = Urte):

abarros-gile (U *habarros-gile*), *berekeria* eta *abrekeria* (U *abrekeria*), *aberetzar* (U *abretzar*), *adartsu*, *adartxo*, *adierazotzaile* (U *adiaraz(i)tzaile*), *adigarri*, *aditza* “entendimiento” (U “auditorium”), *aditzaile*, *aditze*, *adoratzaile*, *afaltegi*, *afrikar*, *agererazi* (U *agerrarazi*), *aidetu* (U *ahaidetu*), *aitzurlari* eta *atxurlari* (U *haintzurlari*), *aizeztatu* (U *haizeztatu*), *altxatzaile* (U *ailtxatzaile*), *akordarazi*, *akordatzaile*, *alkabuzgile* (U *alkabozegile*), *alokairatu*, *altxatzaile*, *amarratzaile*, *amesgile* (U *ametsgile*), *amodiotsu* (U *amudiotsu*), *amuruskiro* (U *amuruski*), *andrazale* (U *andrezale*), *animaliatxo*, *anpoilatxo*, *antzartxo* (U *antzaratxo*), *apaintzaile*, *apartatzaile*...

Eta hona D letran hasita aurkituak, bestalde:

debekatzaile, *deadarti* (U *deiha*-), *deskoloretu* (U *deskoloratu*), *desohoratzaile* (U *-tzaile*), *desusatu*, *desuzartu*, *egintzaile*, *eltzegile*, *eltzetxo*, *emakumezale*...

Aipatutako guztietan bi hiztegi-gileok dira hitzaren lekukotasun bakarrak 1745 arte (baten batean are Pouvreau edo Harrieten laguntzan ere!). Ezin ukatu horietakoren batean hitza herrikoia izango dela, baina kide-tasunok gehienbat prozeduretan izan zuten berdintasunaz hitz egiten digute: bersorketaz, alegia.

2.6. Alabaina, esaten ari ginen bezala, ez datoz bat atzizki ezberdinen kopuruan eta, kasu honetan, tamainaz baino, inondik ere Larramendiren lanaz gehiago hitz egin behar dugu: ordura arte Iparraldean bakarrik ezagunak ziren atzizkiak (*-go* eta *-pen* dira aipagarrienak) edota Hegoaldeko literatura eskasak inoiz ez islatutakoak (*-keta*, adib.) zein bakanki jasoak (*-era*, adib.) bildu izanaren ondorio dugu aberastasun hau.

2.7. Bada bien artean beste ezberdintasun garrantzitsu bat: zerrendan ondo nabaritzen da Urtek Larramendik baino hitz eratorriak diren-direnean mailegatzeko joera handiagoa duela, bai eta atzizki mailegatu gardenak (*-dade*, *-zio*, *-antzia*, *-mendu*) erabiltzeko ere. Larramendik honako hauen adibideak baino ez ditu.³⁰

³⁰ Alde batera utziko ditut hemen Larramendik euskaratik gaztelaniarako mailegutut zituenak (ik. § 6.5).

- ARIO: *abecedario* “abecedario”.
- ERA₁, -ERO₁ ‘langilea, x-tan aritzen dena’: *adultero* “adúltero” (1571), *albokero* “alboguero”, *arraskera* “fregona”.
- ERA₂ ‘tresna’: *arratera* “ratonera”.
- ESA: *abadesa* “abadesa” (1562), *alabesa* “alavesa”, *artxidukesa* “archiduquesa” (1715).
- IBO: *ablatibo* “ablativo”.
- IKO: *apostoliko* (s.v. *sede apostólica*).
- ISTA: *arpista* “harpista”.

Urtek, berriz, honako hauek, nahiz hainbat³¹ jaso gabe utzi ditugun:

- AL: *aberbial*, *aktual*.
- ALE: *armofiziale*, *artifiziale*.
- ANO: *afrikano*, *arimetiziano*.
- ARIO: *abersario*, *abecedario*, *animaliario*, *arrosario*.
- BLE: *admirable*, *amirable*.
- ER: *adulter*, *aguazer*.
- ERO₁: *amoinero*.
- ESA: *abadesa*, *artxidukesa*.
- IBO: *ablatibo*, *akusatibo*, *apelatibo*, *atantibo*, *atentibo*.
- IKA, -IKO: *akrostiko*, *anjelika*, *apostoliko*.
- ISTA: *antagonista*.
- OS: *abantailos*, *abarizios*, *airos*.
- OSO: *abarizioso*, *ambizioso*, *artifizioso*.

Urte bera garbizale xamarra izanik, bertatik ageri da Larramendi garbizalexeago zela —atzizki kontuetan bederen— edo, orobat, kontu gehiagoz begiratu zituela. Ildo honetatik, gogora daiteke atzizkiak “zuzentzen” ibili zelako zalantzagabeko frogak aurkitu ditugula *Eranskin*-eko hitzetan (Urgell 2008d: § 1.2.6); zehazkiago, Landucciren hiztegiako erdi-hapaxetakoko batean:³² *Erans* 71 *kusumatsu* < Lcc *kusumoso*.

2.8. Bestalde, eratorpenean inon baino Larramendik alde zurreratik emandako informazio gehiago idorotzen dugu, dela gramatikan, dela hiztegian bertan, eta gertakari askoren lehenengo deskribapenak izanik, nabarmendu nahi genuke oro har aski zuzen eta oso zehatzak izan ohi direla, atzizkiaren aldaerak, adiera eta inoiz oinarriaren kategoria ere zehazten baititu (xehetasunetarako, ik. Urgell 2004b).

Gramatikan aurkezten duen egoera, funtsean hiztegiako berbera da, baina han, izenkien eraketaz ari dela, atal labur bat besterik ez dio eskaintzen gure gaiari, eratorpena hiztegirako utzita:

Dexo algunos otros modos de formación en los nombres verbales que se pondrán en el Diccionario: pues para el fin de que conozcan todos, cuán regular y

³¹ Buruan ditut *-logo* eta *-logia* behinik behin, Larramendik (*ja*)*kinde* eta (*ja*)*kin*-ekin ordezkatu ohi zituenak, ezaguna denez. Xehetasun gehiagotarako, ik. Urgell (2008a: § 1.6.2) eta (2008b: § 4.1).

³² *OEH*-ren arabera (s.v. 1 *kusuma*), Azkuek “faringe” adieran eta *kusuman egin* “atragantarse” esapidean bildu zuen (biak V-ger = Gernikako euskarari), eta ez dago Landuccirenetik aske den beste lekukotasunik.

oportunamente forma sus derivados el Bascuenze, bastan éstos (Larramendi 1729: 268).

Artean atzizki berriak biltzeko parada izateaz gain, hiztegiko sarrerak osatu behar berrikuntzak egitera eta atzizki zenbaiten maiztasuna areagotzera eraman zuen. Haietako batzuk, hiru zehazkiago, “De las voces facultativas, y de la licencia que me tomo en la formación de algunos vocablos” atalean (1745: xlviII-I, § XXVI) aipatu zituen: *jakinde*-tik erauzi zuen *-kinde* “uzkurtua” delako atzizki berria (cf. 31. oh.) eta gazt. *des-* eta *con-* aurrizkiak ordezkatzeko erabili zituen eusk. *des-* aurrizkia eta *-kide*, *-kida*, *-kidatu* familia (cf. Azkarate 1992 eta Urgell 2000c). Hiztegiak hori baino informazio gehiago dakar, baina gehiena sakabanatuta dator erdal aurrizkien sarreretan, baita —bereziki— zeharo gutxietsi den beste leku batean: etimologietan, hain zuzen. Esan gabe doa sakabanaketak ez diola lagundu: atzizki baten baino gehiagoren azalpena falta dugu arrazoi honegatik eta, gerora begira, gramatikan iragarritakoa praktika lexikografikoan bakarrik gauzatu zelako —eta nolabait azpijokozko— halako itxura bat eman izan dio, ziurrenik.

3. Atzizki bakartuak vs. emankorrak

3.1. Larramendik euskal hitzak oro irabiatu zituelako ustea muga egokiagoetara eramatearren, ezer baino lehenago azpimarra dezagun *ezen*, *HH*-an aurkitzen ditugun forma guztiak *prima facie* azalerrazak ez izan arren, ez dagoela bertan bestetan ezezagun den atzizkirik edo, beste era batera esanda, ez dagoela asmatutako atzizkirik, gure lagineko datuen argitara. Zehatz dezagun: ez gara atzizki erako egitura berriez ari, hiltunak erraz uler ditzakeen eta Larramendik emankorki baliatu zituen *-kaitz* “gaitz”, *-goki* “dagokiona” edo *-(ja)kinde* “-logia” bezalakoetz,³³ hitz eratorri batzuetako atzizki bitxiez baizik: demagun, nola daude osatuta *agerinde* “apareamiento”, *aieri* “propenso” edo *aurdera* “infancia”? Gaia aztertu ondoren, forma ohiz kanpoko edo ezezagun guztiak atzizki ezagunen aldaerak direlakoan gaude (ik. behe-rago § 4). Gainerakoan, goiko taulakoetatik izen abstraktuak-eta egiteko erabiltzen duen *-kida* atzizkia —*-kide*-rekin lotu beharrekoa, noski, eta guk *-kidatu*-tik erauzitakotzat emana (ik. § 4.9)— bakarrik jo liteke asmatutakotzat, osoki eta erabat ez bada ere.

3.2. Taulan atzizkien agerraldi kopuruetan ezberdintasun handiak hautematen dira, eta hemendik Larramendiren prozedurari buruzko zenbait ondorio ateratzeko bidea izango dugu: nagusiki, zein diren emankor eta zein ez, baina ez hori bakarrik.

3.2.1. Honelako hiztegi batean adibideak dozenaka eman dituzten atzizkiak espero izatekoak direnez gero, gure corpus zabal xamarrean behin baino agertzen ez diren atzizkiak dira gehien nabarmentzen direnak, hasteko: *-to*, *-sko* eta *-skote* txiki-garriak, *-xar* adierazgarria, *-dui* eta *-zu* multzokariak, *-tiar*, *-duri* eta *-doro*.

Atzizki hauek bi galdera nagusi eragiten dizkigute: nondik datozen eta zergatik ez dituen Larramendik emankor bihurtu. Bigarrenaren erantzunak bi baino ezin izan:

³³ Elkarketan aztertu ditugu ia atzizki gisa (hots, bai emankorki, baita fonetikoki kamustuta ere) erabili zituen bigarren osagai hauek (ik. Urgell 2008a: § 1.6.2).

edo itzuri zitzaizkion, edo bestela jakinaren gainean neologian ez erabiltzea erabaki zuen. Ez dago aukera gehiago, baina honek ez du esan nahi bien artean hautatzen erraza izango denik; besterik gabe ez, behintzat.

Edonola ere, atzizki bakartuek Larramendik egindako bilketaren froga aske bat ematen digute, euskal atzizki ezagunak —nahiz gutxi-asko zabalduak— izanik, iturri jakin bat izan behar baitute guztiak, ahozkoa edo idatzia: *-zu*-ren kasuan toponimia delakoan gaude (Urgell 2008c), eta *-to* zein *-duri*-renean Iparraldeko idazleak;³⁴ nabarmena iruditzen zaigu, bestalde, *-tiar* eta *-xar*-ek ere ekialdetik ekarriak izan behar dutela, eta *-dui*-k mendebaldetik, zehazki nondik ez jakin arren, *-sko* eta *-skote*-ren jatorriaz daturik ez dugun bitartean. Atzizki bakartuek, hortaz, hitza Larramendik nonbait entzuna edo irakurria izan dela baieztatzeko nolabaiteko ziurtasuna ematen digute.

“Nolabaiteko ziurtasuna” diogu, eta ez erabatekoa, zeren eta corpusaren lagin zabalago baten gainean erabaki beharko baita zein den hauetako bakoitzaren egiazko estatusa *HH*-an. Kasuren batean, gainera, aurrez badakigu laginak egiazko egoera ez-kutatzen duela: *-doro*-k (*astundoro* “pesadamente”) Larramendik berezko duen ezaugarri bat —morfoaren hasierako kontsonantea *n* ondoren ahostunduta (ik. beherago § 4.3 eta 4.4)— duenez gero, aurrez esan daiteke *HH*-an zehar *-toro* aldaera nagusiarren adibideak aurkituko direla (*osotoro* ezagunaren erakoak, alegia) eta, corpusean agerraldi bakarra izan arren, atzizkia hiztegitagilearentzat emankor izan zela, neurri txiki batean behintzat.

Adibide honek goraxeago iradoki dugun zerbait erakusten digu, preseski: corpusean adibide bakarra izatea hiztegitagilearen jakinaren gaineko aukera dela batzuetan: gazt. *-mente* itzultzeko nagusiki *-ro* eta *-kiro* atzizkiak hautatu zituen, inoiz edo behin bestelako bideei —haien artean *-toro*-ri— lekua egin zien arren (Urgell 2004b: § 19). Beraz, atzizki bakartuek erakutsi digute, bildutako atzizki aukera zabalaren aurrean atzizkiren bat antzeman ezinik geratu bazen eta ez bazen, batzuetan Larramendik atzizki hautapena egin egin zuela, Lakarrak (1993) aurreikusi beza-laxe.

3.2.2. Bigarren mailan ditugu adibide gutxi eta denak zaharrak —hots, lehenago lekukotutakoak— dituzten atzizkiak (*-kuntza*, *-(k)ari*, *-mentu*). Aurrekoan aurkitu dugun aukera bera aipatu behar: gure corpusaren arabera *HH*-an emankor suertatu ez badira ere, nabarmena da literaturan edota ahozko hizkuntzan bizi zirela eta —diren arrazoiak direla— hiztegitagileak (1) ez zituen identifikatu, baina ezinbestean ale zenbait bildu zituen; edo, are ziurrago, (2) ez zituen ugaltu, dela haien lekua “betea” zeukalako (*-toro*-z esan bezala), dela atzizkiak har dezakeen alor semantikoa berez mugatua delako (cf. *-(k)ari*, *gosari*, *afari*, etabarretan baino ez baitago).

3.2.3. Hirugarrenik, baditugu gehiegi garatu ez zituen atzizki batzuk, batez ere baliokide bat edo batzuk hobetsi zituelako. Adibidez, *-kizun*-ek 8 agerraldi ditu corpusean, denak lehendabiziko lekukotasunak; *-garri*-k adiera berean 56 agerraldi di-

³⁴ Zehazkiago, honako hitz hauetaz ari gara: toponimiatik *arbizu*; *azauto*-ren iturria Leizarraga dugu, eta *axolduri*-rena Axular (ik. Urgell 2000b).

tuenez, bistan da hanbatik hanbatean hau erabili nahiago zuela (ik. Urgell 2004b: § 16), nahiz *-kizun* ere emankor izan *HH*-an. Besteak beste, 8statik bostetan biak sarrera berean sinonimo gisa agertzen dira, bata zein bestea lehenengoz jasoak, 1715ean topatutakoa (= Urte) salbu (§ 2.4): *adikizun* eta *adigarri* “inteligible”, *apartakizun* eta *apartagarri* “separable”, *arkizun* eta *argarri* (1715) “acceptable”, *askakizun* eta *askagarri* “soluble”, *asmakizun* eta *asmagarri* “acertable”.

Ezustekoren bat ere badugu maila honetan: *-tasun* gutxi garatutako atzizkia da *HH*-an, gramatikan izen abstraktugile nagusi gisa aurkeztua bada ere (Larramendi 1729: 265-266), izen abstraktuak egiteko bestelako atzizkiak hobetsi zituelako, hain zuzen. Baliteke Larramendik nabarmen zeritzan eratorpena gutxiago garatzea, ez hain nabarmena zeritzana baino. Haatik, *-tzaile* ugariaren kontrako adibidearen arabera, besteak beste, azalbide historiko orokorrago bat hobetsi beharko, hots, eratorbiderearen garatze eta finkatze berankorrekarekin lotu (ik. beherago § 6.2).

Antzera jokatu zuen, bestalde, Iparraldeko tradizioan indarrez zebiltzan *-mendu* eta *-ki*₃ atzizkiekin. Honelakoetan oso fenomeno interesgarriak kausitzen ditugu, *HH*-ko egoera tradizioarekin erkatzen dugunean:

- a) *-mendu* ez zuen gogoko, beharbada erdal kutsu nabariagatik (beste azalpen baterako, ik. § 4.11). Izan ere, tradizioan aurki zitzakeenak erraz utzi zituen alde batera: cf. Axularren *akusamendu*, *akometamendu* edo Leizarragaren *akotamendu*, *adbenimendu*, *adbertimendu*, *aitzinaramendu*, *apointamendu*, *arnegamendu*, *abanzamendu*, esate baterako. Lakarrak ere (1993: 344) ikusi du Harrieten *-mendu* ugariak saihestu ohi zituela, bestelako atzizkidunak lehenetik bilduak zituelako edota horiek nahiago zituelako.
- b) Orain emango ditugun adibideen arabera, Lakarrak eman aukera bikoitza bakantzeko paradan gaude: Landucciren *kusumoso*-ren kasuan bezala, badirudi iturrietan aurkitutako eratorriak berariaz “zuzendu” egin zituela, gus-tuko ez zituen atzizkiak bere gogokoekin ordezkatzuz (Urgell 2004b §§ 12.2 eta 19). *-mendu*-k adibide on bat bakarrik eskaini digu: *aitzinapen* (vs. Ax, Ch, ES *aitzinamendu*), baina *-ki*-ren kasua ezin argiagoa da: *aberatskiro* (*aberatski* 1665), *amuruskiro* (*amuruski* 1715), *andizkiro* (*handizki* XVII e.a.), *arinkiro* (*arinki* 1627), *arraikiro* (*arraiki* 1627), *artezkiro* (*artezki* 1571), *artoskiro* (*artoski* 1712), *ausarkiro* (*ausarki* 1686), *ausartkiro* (*ausartki* 1571).

3.2.4. Azkenik, bereziki emankorrek izan direnez hitz egiteko ordua iritsi da: *-go*, *-tze / -te* eta *-era* izen abstraktuak eta ekintza-izenak egiteko erabiliak, *-ki* ‘gauza’ adierako izengilea, *-tzaile* eta *-ari* ‘egilea’ adierako izengileak, *-garri* eta *-kor* izenondogileak, *-tu* adizgilea eta *-kiro* eta *-ro* aditzondogileak izan daitezke aipagarrienak: lexikoa aberasteko garatu behar zituen gramatika kategoriak eta are paper semantikoak ere zeinek bere ordezkariak dituzte zerrendan.

Maila goren honetan ere lekua betea izateak garrantzia izan bide du: badirudi Iparraldeko tradizio indartsuaren aurka aditzondogileak *-kiro* eta *-ro-z* egitea *-ki-ri* eman zion beste betebeharrarekin lotuta dagokeela, hein batean bederen (cf. § 3.3).

Denak dira *HH*-aren iragarle: Batetik, gerora bere hartan jarraitu dutenak, lehenengo lekukotasun guztiak edo gehienak bertakoak direlako; esaterako, hona hemen

gerora hain emankor izango ziren bi atzizkiren eratorrietatik *EH*-n bildu direnak (*1745 = *HH*; gainerakoak lehen testu-lekukotasunak dira guztiak):³⁵

-GARRI₂: *adierazgarri* (1959), *alaigarri* (1848), *amagarri* (-1800) eta *argigarri* (1803).

-TZAILE: *ahaikatzaille* (*1745), *aditzaile* (1855), *administratzaile* (1977), *adoratzaile* (1775), *agertzaile* (1800), *agintzaile* (1839), *agurtzaile* (1913), *aingeru zaitzaile* (1880), *altxatzaile* (1891), *amatzaile* (1761), *handitzaile* (1759), *anparatzaile* (~1805), *apaintzaile* (1785), *arrapatzaile* (s.d.), *askatzaile* (1918), *astintzaile* (*1745), *ateratzaile* (1816), *atzipetzaile* (1934), *aurreeratzaile* (1887), *azpiratzaile* (1922).

Eta, bestetik, aldatu edo bertan behera geratu direnak, hitz baten etorkia —eta, ondorioz, idazle baten filiazioa— ezagutzeko bide ziurrak direlako (adib. *-kiro* XVIII-XIX. mendeetan aurkitzea, larramenditarraren seinale).

Honelako batzuetan, gainera, gaur begi aurrean dauzkagun zenbait gertakariaren azken arrazioa aurki dezakegu, nik uste: esaterako, *HH*-koa ezagututa ez da harriztekoa ekialdeko atzizki guztietarik hain zuzen *-go* izatea Hegoaldean —ongi ala gaizki— erabiltzen dugun bakarra (Urgell 2004b: § 2),³⁶ ez eta oraindik ere —Larramendi baino lehentxeago Urteri gertatu bezala— arazoak izatea bana-banakoa ez den gazt. *-ble* eta eusk. *-garri*-ren arteko egokitasunarekin (*ibid.*: § 16).

3.3. Atzizki emankorrak ez dira denak “bere herrikoak”, nolabait esateko: *-kide* atzizkia emankor bihurtzeko Leizarraga bere alde dakar (Urgell 2004b: § 5.2), eta uste dugu antzeko gertakari gehiago egon zirela: *-di* eta Etxeberri Ziburukoa (*ib.* § 6.1) lotu beharrak dira, *-kiro* eta Beriain, *-ro* eta Beriain edota Landucci (*ib.* § 19)..., baita agian *-era* eta Otxoa Arin ere (*ib.* § 12.1), adibidez. Aukera hauek, bestela ere oso egiantzekoak izanik, are bermatuago geratzen dira literatur hizkuntza eta atzizkien erabileraren artean ezarritako korrelazioaren testuinguruan sartzen baldin badiugu.

Beren artean azpimarratzekoak dira Beriain eredutzat hartuta egindakoak Iparraldeko tradizioaren aurka (*-kiro* vs. *-ki*), Larramendiren ustetan bera izanik bertoko idazle txukun bakarra (1745: xxxiv-xxxv): izan ere, ideia hau kontrajar dakioko Iparraldeko atzizkiak bertako hitzekin erabiltzeko joerari (§ 4.11), eta horren araberak ulertu.

4. Alomorfoen etorkia eta banaketa

Atal honetan Larramendik berrikuntza asko egin zituen: atzizkiaren forma nagusiaz beste bat emankor bihurtu, alomorfoak testuingurutik kanpo erabili, alomorfo berriak sortu... denetik ikusiko dugu hurrengo lerroetan. Orain arte erdietsitako emaitzen arabera, etsita gaude bildutako hitzak analizatzerakoan aurkitutako arra-

³⁵ Oso argigarria da, bestalde, halakoen premia noiz sortu zen ohartzeko.

³⁶ Halaz ere, Hegoaldeko erabilera berriaren eragilea ez da Larramendi (ik. Urgell 2004b: § 2.3), beranduagoko (XX. mendeko) norbait baizik, eta *EH*-k ematen dituen daten arabera, eragilea ez balitz, bitarteko eta hedatzailea bederen erraz antzeman daiteke.

zoiak —edo ereduak, beste era batera esanda— atzean zituela, baina egia da ez ditugula beti hauteman. Edonola ere, hitzak eraterakoan eufonia bilatuz egindako aldatetak ere badira, nabarmen. Beraz, hala nola atzizki baten agerraldi bakantasuna hitz bat entzuna edo irakurria izan dela baieztatzeko argudio indartsua izan daitekeen, badira kontrakoa —hau da, hitz baten berritasuna— erabakitzen lagunduko diguten zenbait ezaugarri oso argi. Lehen aomorfoez egiten duen erabilera berezia da, hain zuzen.

Ezer baino lehenago, kontuan izan behar dugu batzuetan alde handia dagoela teoriar esaten duenaren eta hiztegiaren aurkitzen dugunaren artean: hainbat kasutan Larramendik atzizki zenbaiten aomorfoak ongi ezagutzen zituela argi badugu ere (hala nola *-kide / -ide, -gin / -kin, -tze / -te*),³⁷ hiztegiaren hautapen erabateko edo ia erabatekoak egin zituen batzuetan (*-kide, -kin*), eta bestetan aldaera gehiago sortu (*-de, -ta, -da*). Beraz, gramatikariak hiztegiarekin bihurtzerakoan noiz irekiago noiz es-tuago jokatzeko izan zituen arrazoiak edo bideak aurkitu beharko genituzke.

Derradan aurretik, azalpena errazteko asmoz “arau” hitza erabiliko dugun arren, Larramendi gugarandik urrun dagoela eratorpen prozesuen eta hauen dimentsio diakronikoaren ulerkerari dagokionez;³⁸ honegatik bere “arau” kontzeptua aldez bakarrik dator bat gurearekin. Bere garaian —lehenago eta berandago ere bezala, XIX. mendera arte bederen— “analogia” kontzeptu nagusian oinarritzen da. Analogia adiera zabalean hizkuntzak duen erregulartasunaren isla litzateke, “anomalia” edo irregulartasunaren aurkakoa, jakina; eta adiera hertsia batean matematiketan “proporzioa” deritzana (Lyons 1981: 6-9). Beraz, hitzak analizatuz dena delako paradig-maren ereduak aurkitzen da; behin ereduak aurkituz gero, analogiaren bitartez, Larra-mendik sortzen ditu hitzak, entzun edo irakurritako hitzen eredura, alegia: *argitu* “alumbrar”: *argitzaile* “alumbrador” (1617) erlazioarekiko analogiaz, *agripetu* “certificar”: *agripetzaile* “certificador”, *agurtu* “saludar”: *agurtzaile* “saludador”... Alabaina, kasuan kasuko paradigma zein den eta, beraz, analogia noraino hedatzen den, hori berak erabakitzen du. Honek azaltzen du geroko lerroetan “betetakotzat” joko ditudan arau direlakoek gehienetan salbuespen nabariak izatea.

Atal honetan hiru gertakari nagusiz hitz egin behar dugu: (1) Larramendi batzuetan ez zen aomorfoen arteko banaketa agintzen duten arauz ohartu; (2) euskaraz ohiko (baina ez nahitaez orokor) diren zenbait arau orokortu zituen; eta (3) aomorfo multzo ezagunen ezaugarri zenbait forma bakarreko atzizkiei erantsi zizkien.

Lehenengoaren ondorioz, aomorfoak ausazki banatuta eta, areago, bigarren mai-

³⁷ Xehetasunetarako ik. *-kide / -ide* (Urgell 2004b: § 5.2), *-gin / -kin* (*ib.*: § 4.1), *-tze / -te* (*ib.*: § 11).

³⁸ Honetaz guztiaz, ik. Bahner (1966: 128-133). Fenomeno fonetikoaren ulerkerari diakronikoan noraino iristen ziren jabetzeko, argigarri izan daiteke bertako pasarte hau: “Por medio de analogías formales, se pretende hallar una relación con la raíz. Los gramáticos antiguos y los humanistas veían en los derivados excepciones de la forma adecuada, corrupciones lingüísticas. De esta forma, el principio de la analogía fue de una importancia fundamental en las ideas de los humanistas vulgares sobre la corrupción lingüística. (...) Aldrete no se adelanta a los métodos modernos elaborados por los teóricos del lenguaje en el siglo XIX sobre los cambios fonéticos. No aprecia de una forma consecuente las variaciones fonéticas como producto de un desarrollo interno de una lengua, sin carácter valorativo, sino que las considera como pruebas de la corrupción lingüística. Por ello está aún muy lejos de llegar al establecimiento de reglas, y no se puede hablar de una concepción sistemática” (Bahner 1966: 132).

lako aldaeratzat ditugunetako batzuk gailenduta daude *HH*-an; bigarren eta hiru-garrenaren ondorioz, ordura arte sekula ez lekukotutako aldaerak aurkitzen ditugu. Esan gabe doa hauxe dela *HH*-ko hitz zenbaiti hartzen diegun itxura berexiaren arrazoietako bat.

Honen inguruan, zehazkiago, hurrengo gertakari motak antzeman ahal dira:

4.1. Testuinguruari zor zaion aldaera hobetsi du, morfoaren itxura neutroaren kaltetan: *HH*-an *-kai*, *-kin* eta *-kintza* euren nagusi diren *-gai*, *-gin* eta *-gintza* baino biziki maizago agertzen dira. Testuinguru egokirik gabe lehenengo aldaera-multzoaz egindako eratorriak, gehienak berriak (Larramendik eratuak) dirateke, beraz (cf. *aginaterakai* “sacamuélas, el instrumento”, *aisakondairakin* “novelador”, *adrilukintza* “frega, fábrica de ladrillo”...); ez dugu erabateko ziurtasunik, halere, batzuetan formak ordezkatzan ikusi dugunez gero (cf. gorago § 3.2.3.b). Bigarren multzoaz egindakoak, aldiz, eskuarki tradiziozko erabileraren hondarrak bide dira (*apaingai* “adorno”, *altzairugin* “(fabricador de) acero”, *argintza* “cartería”...), bat edo beste hiztegitik hartu zuen kasuan kasuko erabakiaren fruituak badirateke ere: cf. “Festejo, *asguiña*, *ascaya*” sarrera harrigarria, hasiera batean bederen,³⁹ non txistukari ondoan —hain zuzen ere— bietara jokatu duen, atzizki batean batera eta bestean bestera.

4.2. Beti ahoskabea hautatu izana ez da halabeharreakoa, bi arrazoi argik, biak batera ziurrenik, azal dezaketena baizik: *k*-k euskal erator-atzizkien hasieran duen maiztasuna,⁴⁰ eta ahoskabetzeak alomorfo zenbaiten agerpenean daukan paperaz ez jabetu izana. Bigarren hau orokor eta eraginkorragoa da, *HH*-an aldaera nagusitzat ahostuna daukaten atzizki zenbaitetan ere haren aldeko frogak kausitzen dira eta. Har ditzagun lehenik *-go* / *-ko* eta *-garri* / *-karri* bikoteak, itxuraz salbuespenak. Bietan aldaera ahoskabearen adibideak bereziki urriak dira (*-ko*-k 2/35 eta *-karri*-k 1/15, *-garri*, bakarrik kontuan hartuta), baina duda izpirik gabe ziurrak: *ahaikoa* eta *ahakoa*, biak Iparraldeko literaturatik hartuak, eta *azkarri* ‘legamia’ ahozko lekukotasunek Loiola inguruko euskarari (B-gip eta G-azp-goi) bermatua (ik. Urgell 2000b eta 2000d, hurrenez hurren). Argi dago Larramendi ez zela aldaerok eragin dituzten arau zaharrez jabetu, errazena izan zitekeen *azkarri*-ren aldamenen *arpezgarri* eta *azgarri* bera (< *(h)atz*) baitakar. Areago, baliteke *-go* eta *-garri*-ren aldaerak ziren ere ohartu gabe jasoak izatea: honek azalduko luke prozedura bestelako oinarrietara hedatu ez izana eta, batez ere, *ahaikoa* gaizki ulertua (“pariente” itzuli zuen, *auzoko* bezalako hitzetan dagoen *-ko* atzizkia zelakoan, antza).⁴¹ Alabaina, prozedura hedatu gabe uztea Larramendiren jakinaren gaineko erabakia izan daiteke; ez genuke bere

³⁹ Lehen bulkada <gu>-ren ordez <qu> irakurtzea bada ere, *asgindu* “festejar” familiakideak bermatzen du <gu> irakurketa zuzena dela; nolana ere, corpusetik kanpo beste adibide bat aurkitu dut: *ikusgin* “vista”. Beraz, formalki normala bide da *HH*-aren barruan, eta osararen aldetik *atsegin*-ekin lotu beharreako izango da, agian haren bermoldaketa gisa (ik. § 7.4.6).

⁴⁰ Halaxe da Larramendik ezagutu zuen euskarari nahiz, ezaguna denez, euskal atzizki batzuek kontsonantea berezkoa izan ez: *-(k)eria*, *-(k)era* eta *-(k)eta*, besteak beste (Mitxelena 1977: 247-251).

⁴¹ Jakina, eragileen artean iturriko testuinguru ere aipatu behar da: Etxeberri Ziburukoak zein Axularrek, biek dituzte itzulpen okerra eragin zezaketen pasarteak, bereziki *ahaikoa* eta *(h)urkoa* elkarren aldamenen agertzen direnetakoak; cf., adibidez: *Ezbaitzarete urkoez gehiago orhoitzen / eta abai-koagatik laguntzera khexatzen* (*Man* I 122) eta *Haraguiaren amorio desordenatuac (...)* *eztuela den*

begi-zorroztasuna gutxietsi behar: “cognación, *aidagoa, ahacoa*” sarreran hitz klasi-koa eta egokitzapen berria (berregiketa etimologikoa?) biltzen dira, *ahakoa* behintzat ongi ulertu baitzuen (§ 7.5).⁴²

Horzkari hasierako bikoteen (-*di* / -*ti* eta -*dura* / -*tura*) egoera alde ezberdina da, bai baitirudi bi aldaerak gauza bera zirela antzematera iritsi zela: -*ko-z* eta -*karri-z* ez bezala, -*ti* eta -*tura-z* hitz berriak egin zituen baina, eta honetan datza gakoa, beren burua salatzen dute: testuinguru egokia aurkezten duten hitz guztiak (*amezti, arizti* eta *ahantzura, antura, aztura, (aragi)lotura*) zaharrak dira,⁴³ testuinguru berean -*di* daukaten hitzak (*artelazdi, arkaizdi*) eta handik kanpora -*ti* eta -*tura* dutenak (*arkoskati*⁴⁴ eta *askatura*) lehenago lekukotu gabekoak diren bitartean. Kasu honetan, gainera, Larramendiren lekukotasuna dugu, jakin gabeen gauzak zein oker uler daitezkeen jakiteko:

Dia llamamos a la multitud (...), y es voz que se pospone en la composición con otros nombres, v. gr. *gende-dia, guiza-dia, izardia*, multitud de gente, de hombres, de estrellas, y se muda en *tia* final en los nombres que significan junta de muchos árboles, plantas, &c., aunque también se queda el *dia* sin inmutación alguna, *sagastia, sagardia*, manzanal; *mastia, masdia*, viña; *inchaustia, inchaurdia*, nogales, &c. (1745: xvi-xvii).

Hirugarren bikote batean (-*dun* / -*tun*) orain artean esandakoaren salbuespen bakarra aurkitzen dugu: lehenago lekukotutako hitzetan -*dun*-en aleak bakarrik eduki eta berrietan legea aldizka bete ez zuen arren (*andezdun, anzdun, aranzdun, aldasdun* eta *arusedun* lekuko), ‘txistukaria + -*tun*’ adibideen ugariak (*aiztun, alikeztun, alkabuztun, arkaiztun, arpeztun, artikastun, artukiztun, austun*) eta salbuespenen ezerezak —*altun*, onomastikak azaldua (Urgell 2008c), eta haren garapen etimologikoa den *ahaltun*— erakusten digute kasu honetan testuinguru egokia asmatu zukeela.

4.3. Ahoskabetzeaz jabetu ez zen bitartean, ozenek ahostuntzeko daukaten gaitasuna ondo ezagutzen zuen. Haatik, haren indarra oso ahula da eratorpenean, histori garaian behinik behin, -*du* partizipio marka, -*dari* ‘egilea’, -*dar* ‘nongoa’ eta -*degi* ‘leku’ salbuespen nabariak izanik, eta -*dasun, -gi, -do* eta -*gunde*-ren adibide bakanen bat gorabehera.⁴⁵ Larramendiren jokaera ez da beti bat, baina orokorki esan daiteke

ahaicoaric hurcoen]e[az ere conturic eguiten (GGero 349), ...halaco amoria [sic] duenac ezpaitu batçutan ahai-coaz ere conturic eguiten (ibid.).

⁴² Esan gabe doa begiak ez zirela haren laguntzaile bakarrak izan: Etxeberrrik eta Axularrek ez bezala, Leizarragaren Testamentuan ez zuen arazorik izan behar hitzaren egiazko izaera sumatu eta zuzen itzultzeko.

⁴³ *Ahantzura* ez da ziurra —begi-bistako arrazoiek sinestarazten digute Iparraldeko iturri idatzi bat (Etxeberri Sarakoaren hiztegia?) izan zuela (ik. Urgell 2000d)—, baina, dena dela, ez lituzke gauzak gehiegi aldatuko.

⁴⁴ Zalantzas eratua: cf. *arkoskadi* esanahikidea.

⁴⁵ Hona bildu ahal izan ditudan aleak, gehienak Mitxelenak (1977: 353) emanak: *ondasun* (1596), Axularren *atsegindasun / atsegintasun* (ap. *OEH*, s.v. *atsegintasun*) eta *iakindasun / iakintasun* (ap. *AxH*) zalantzak, Kapanagaren *sorgindasun* eta *zitaldasun*, Otxoaren *mortalDasun; ongi* (1415) eta Leizarragaren adibide ugariak (*chekengui, chuchengui, mingui, ocengui...*; cf. De Rijk 1995: 55, 4. oh.); *estalgi* (*RS* 69, 111); *ondo* (XV e.a.) eta *kureldo* (Lazarraga); eta *ongunde* (1643). Ondoko ustekizunen ondorio izango da, berriz, *apaindasun* (*EEs* 1917, 63, ap. *OEH*, s.v. *apaintasun*).

ahostuntzeari ohi baino garrantzi gehiago eman ziola, guztiz *-n* osteko testuinguruan. Honen ondorioak hiru puntutan bil daitezke:

4.3.1. Aldaera ahostun ezaguna daukaten atzizkietan, bi aldaeren arteko banaketa ona izan ohi da *n* ostean (nahiz ez erabat sistematikoa, *-du* partizipio markan izan ezik); *l* eta *r* hotsetan gorabehera gehiago dago, eta atzizkiz atzizki ikusi behar da: *-tegi* agertzen da beti, adibide zaharretan bezala (cf. *afaltegi* eta *artegi*, biak Leizarragarenean); *-dari*-ren kasuan aditz partizipioa erabakigarri izan ohi da: *-du*-k *-dari* eskatzen du (*azaldu*-tik *azaldari* “comentador”) eta *-tu*-k *-tari* (*agertari* “manifestador”, *agurtari* “saludador”...); arau berberak azal lezake *adimentar* “intelectual” (< *adimentu*), gainerakoan *-dar*-ek bai *l* (*axaldar*) bai *r* (*lonbardar*) osteko inguru-nean agertzeko gaitasuna duen bitartean.⁴⁶

4.3.2. Bazterreko adibideetan baizik idorotzen ez den aldaera ahostuna daukatenetan ere antzeko joera antzematen da, beti *n* ostean: *astundasun* “peso, pesadez” (vs. *argaltasun*, *alfertasun*), *adinondo* “medianamente”, *arindo* “ágilmente” (vs. *ausarto* “determinadamente”).⁴⁷

4.3.3. Espero ez genezakeen atzizkietan ere aldaera ahostunak agertzen dira; halaxe sortu bide dira *-de* (< *-te*), *-geta* (< *-keta*) eta *-doro* (< *-toro*) alomorfo berriak: cf. *abrilde* “immolación”, *adinde* “precisión”, *arbilgeta* “albóndiga”, *azalgeta* “explicación” edo *astundoro* “pesadamente” (ik. Urgell 2004b: §§ 11, 12.3 eta 19.5).

4.4. Larramendi atzizki batzuek kontsonantedun eta gabeko aldaerak dituztela ohartu zen, nonbait,⁴⁸ eta hala zeritzanean —eufonia lortu nahiz, ziurrenik— aukera hau hedatu zuen, *HH*-tik kanpora sekula lekukotu ez diren kontsonante gabeko aldaerak (ber)sortuaz: *-intza* (< *-kintza*), *-i* (< *-ti* izenondogilea),⁴⁹ *-ura* (< *-dura*), *-i* (< *-ki*); bereziagoa da *-kide* / *-ide*-ren eredura sortua bide den *-kida* / *-ida* (*auskorriedea* eta *erorkorriedea* (mug.) “fragilidad”; ik. beheago § 4.8).⁵⁰

Badirudi ezberdintzat jo behar dugula gure laginean *-unde* itxuran bakarrik (*adiskiunde* “amistad”, *adiunde* “audiencia”) agertzen den ohiko *-kunde*-ren aldaera: hiztegi osoko azterketaren zain, bi ideia aurretiaz: batetik, *-kunde* bera ez zukeen ezagutzen, edo ez zukeen gogoko (cf. § 3.2.3, gorago); bestetik, baliteke hitzon eredua disimilazioz sortua bide den *jakiunde* (1713) hitz zaharra izatea.

⁴⁶ Badaude *-dar* eta *-dari*-ren salbuespenak (*aosdar* “vocal, que pertenece a la voz”, *alddari* “parcial”) eta *-tar* eta *-tari*-renak (*argidortar* “ilustre”, *ariltari* “devanador”), jakina.

⁴⁷ Esan gabe doa guk erabili ohi dugun zehaztasunez jokatzuz, *ausarto* adibidea ez dela ona, *ausart* oinarria du eta. Ez zait iruditzen, ordea, Larramendiren kasuan erabat txarra denik.

⁴⁸ Nasaikien erabiltzen dituenak eta, hortaz, hobeki ezagutzen bide zituenak *-tari* / *-ari* eta *-tar* / *-ar* dira (ik. Urgell 2004b: §§ 3.1 eta 14.1, hurrenez hurren), baina *-keria* / *-eria*-z eta *-kide* / *-ide*-z ere ohartu zen (*ibid.*: §§ 2.2 eta 5.2).

⁴⁹ Arana-Goiriren neologia aztertzean ere Pagolak (2005: 364) *-i* alomorfo baten adibide bat bederen aurkitu uste du, zalantzaz bada ere: *antzai* “adibidea” < *antz(a)* “imagen, semejanza” + *di*₃ “sufijo meramente determinativo, intensivo, antonomástico, que (...) le sirve para formar sustantivos” (ik. *ib.* 30 eta 365, hurrenez hurren). Ez dirudi izenondoak eratzeko balio duen Larramendirenarekin lotura zuzenik duenik, dena den.

⁵⁰ Forma bitxi hauen azalpen zehatzago baterako, ik. Urgell (2004b: § 2.7).

4.5. Alderantzizkoa egiten ere jakin zuen, hots, berez bokalez hasten diren atzizkietan kontsonantez hasitako aldaerak sortzen: *-tada* < *-ada* (*aurketada* “trompada, golpe cara con cara”), *-dera* / *-tera* < *-era* (*aitzindera* “anticipación”, *alargundera* “viudedad”, *arindera* “agilidad” eta *aurdera* “infancia” / *aurtera* “niñez”),⁵¹ *-kaira* < *-aira* (*akerkaira* “cabronada”), *-deta* < *-eta* (*atsegindeta* eta *naideta* “plácemes”). Azpimarratzekoa da erantsitako kontsonanteak beti *k* edo *t* (eta *d* aldaera modura) izatea, gainerako atzizkietan nagusi dabiltzanak errespetaturik, alegia.

4.6. Analogiaz, *emaile* bezalako hitzetan ikusten zuen ***-aile* hura *-tu* / *-du* partizipio zenbaitetara hedatu zuen: *argedaile* (< *argedatu*), *azaldaile* (< *azaldu*). Bigarren forman, gainera, kontsonantedun atzizki (*-daile*) bilakatuta dakusgu. Beharbada *arpeztaille* ere honela azal daiteke, ekialdean aski ezaguna den *-taille*-ren bitartez baino errazago bederen.

4.7. *n* ostean *-de* (< *te*) daukaten hitz anitzen analogiaz, halaber, *-nde* hartzen dute hainbatek (*agerinde* “aparecimiento”, *aldande* “alteración”, *anizkidande* “comunicación”, *anzinande* “decanato”...), eta batek bederen *-lde* (*aboalde* “confesión” < *aboatu* “confessar”).

4.8. Jatorriz bukaeran *e* duten atzizkien *a* bukaerako forma berriak aurkitu ditugu batzuetan: *HH*-tik kanpo ere ezaguna den *-tza*₃ / *-tze* bikoiztasunaz gainera, *-te* aditzizenaren *-ta* / *-da* aldaera berriak, batetik; bestetik, *-kide*-ren familian sartu behar dugun *-kida* atzizki berria (gorago aurkeztu dugu: § 3.1).

Forma horiek fenomeno orokorrako baten barruan ulertzekoak dira: izenen *-el-a* bukaerak txandakatzeko edo, zehatzago, bata bestearen lekuan aise erabiltzeko Larramendik izan zuen joeraren barruan, alegia. Joera hau azaltzeko hainbat arrazoi batzen dira, eta bakoitzarekin lotutako hainbat ondorio ere baditu; laburbilduta, honako hauek: (1) elkartuen lehen osagaiaren bukaeran *e* > *a* aldaketa gertatzea (Urgell 2008a); baita eratorrietan ere, jakina (ik. beherago, § 7.2.4); (2) *-atu* partizipioetatik Larramendik atzeranzko eratorpenaz *-a* bukaerako izenak ateratzen ditu, direnak eta ez direnak (Urgell 2008b): cf., adib., *arika* “cansancio” < *arikatu* edo *arbuia* “reprobación” < *arbuia*, vs. *arbuio* (1636, *HH*-an ez jaso); (3) izen mugatuetan *a* + *a* > *-ea* zein *-a* bikoiztasuna onartu du batzuetan (*abadesa*, *abadesea* “abadesa” edo *aska*, *askea* “artesón”, adib.), eta bestetan berak sortu (*ahalkea*, *ahalka* “confusión”, *aldea*, *alda* “lado”, adib.), antza denez, hauetan ere *-atu* partizipiotik abiatuta (ik. Urgell 2001: § 5.2.1).

Gure ustez, bada, argia da *-kida* atzizki berria ere partizipiotik —gazt. *conaurrizkia* aditzetan ordezkatzeko erabili zuen *-kidatu* delakotik— sortutakoa dela, corpuseko adibide gehienak deberbalak direnez gero (*alaikida* “confortación” < *alaikidatu* “confortar” erakoak; ik. Urgell 2004b: § 2.7). Gainerakoan, izenen amaieran *a* zein *e* egoteko aukera hori dago, inondik inora ere, *-ta* / *-da* alomorfo bikotearen sorreran (*ibid.* § 11), eta bertara jo beharko dugu baita *-tza*₃ eta *-tze* atzizkien artean antzeman dugun muga lausoa azaltzeko ere (*ibid.* § 12.5).

4.9. Beheranzko diptongoaren ostean atzizkiaren hasierako *a* desager daiteke, bokal bilkura saihesteko, nonbait: *antzeskaida* “pincelada” (< *antzeskai* “pincel” + *-ada*), *arauga* “arte, libro en que están las reglas” (< *arau* + *-aga*).

⁵¹ Cf. ahostuntzeaz gorago esana eta erreparatu *r* ondoko testuinguruaren zalantzakotasunari.

4.10. Bokal arteko *d/r* zalantzaren (Mitxelena 1977: 227-229) ale zenbait itzuri zaizkio hiztegitik: *aldaskari* “pimpollar”, *almendrari* “almendral” (*-ri < -di*) eta *atzeraida* “retrocesión, retroceso” (*-aida < -aira*). Hirurak disimilazioz azal daitezke erraz, baina *atzeraida*, behinik behin, hitz berria denez gero, hemen ere badirudi Larramendik berariaz egindako aldaketan aurrean gaudela.

4.11. Larramendik Iparraldetik mailegatu zituen atzizkien artean sartu behar ditugu *-tzale* eta *-zale*, *-tzaile*-ren aldaerak. Esanguratsuki, Iparraldeko literaturan bakarrik erabiliak ziren aditzei erantsita agertzen dira beti (*aitzinatzale*, *amatigazale*...): Etxeberrri Sarakoaren hiztegiak zerikusiren bat izan lezakeela zeharo baztertu gabe (cf. Urgell 2000e), baderitzat berariazko erabaki baten ondorioak direla, berak eza gutu zituen testuetan lekukotutako *-(t)zale*-ak —denak orokorrigo diren aditzei erantsita— *-tzaile* gisan agertzen baitira *HH*-an: *aditzaile* “entendedor” (1571 *aditzaile*), *administratzaile* “administrador” (1571 *administratzale*), *adoratzaile* “adorador” (1571 *adoratzale*). Antzerako egoeran egon liteke *-mendu* atzizkia ere (cf. gorago § 3.2.3), hots, berarentzat Iparraldeko mintzoari zegokiona bide zen: cf. *aurizki-mendu* “tropolía, atropellamiento” (< *aurizkitu* “atropellar”, Leiz, Ax *aurizki* aditzaren ordezkio okerra), lehenago lekukotugabea; nolahi ere, gorago adierazi bezala, atzizki hau berez ez zuen gogoko, goiko *aitzinatzale*-ren aurrean *aitzinapen* baitugu, tradizioaren aurka (vs. Ax, Ch, ES *aitzinamendu*).

4.12. Alomorfoen arteko banaketa ez da beti fonetikoa, atal honetan nagusiki ikusi bezala, ez eta euskalkiari dagokiona bakarrik, aurreko ataltxoan iradoki bezala: aitzitik, corpusean ugari islatuta dauden atzizki zenbaitetan agerian dago funtzionala ere izan zela, batzuetan behintzat. Izan ere, badirudi halakoetan, bederen, alomorfo taldea bitan banatuta dagoela: batetik, “forma kanonikoa” izena emango dioguna, atzizkiaren ohiko ezaugarriak atxikitzen dituena (haien artean ohiko oinarria ere: ik. beherago § 5.3), eta askeago dabilena edo dabilzanak.

Honela azalduko genuke, besteak beste, hitz eratorri soilaren eta elkartuen bigarren osagaien agertzen denaren artean ondoko adibideotan aurkitzen dugun opo-saketa, forma kanonikoak *-tze* eta *-tzaile*, eta forma askeak *-te* eta *-le* direla erakusten diguna: cf. *iltze* (cf. *aitaren iltzea* “parricidio”, adib.) vs. *aurrilte* “infanticidia”, edo *botatzaile* “echador” vs. *arbotale* “catapulta”, esate baterako.

5. Oinarriak

Lanak izan ditugu kontu honekin, atzizki gehienen oinarrien saila *HH*-an aski ñabarra, batzuetan erabat tradizioz gabekoa eta, hortaz, gure begien aurrean aski nahasia ageri delako. Gogoan izan dezagun, hasteko, duela ez gehiegi arte arlo ezezagun xamar edota landugabea izan dela morfologian; euskarari dagokionez, zehazkiago, Azkarateren lanak arte (1991, 1992) ez zegoen honi buruzko inolako kezka sistematikorik, eta sailkapen garrantzitsuenak (Azkue 1923-1925; Lafitte 1962 [1944]) hitz berriaren gramatika-kategoriari, atzizkiak zer sortzen duen eta hari begira egindakoak dira (Azkarate 1991: 25). Beraz, balirudike alferrikako lana dela XVIII. mendeko gizon batengan hitz berriak egiterakoan xx. mendean ere nekez azaleratu zen kezka hau bilatzea eta, ondorioz, halakoak tradiziozko oinarriak eta eurak bakarrik erabiliko dituela espero izatea.

Dena dela, Larramendi ustezko erruez —zeharo anakronikoak badira ere— garbitzea, arazoari oker heltzeko modua delakoan gaude. Atzizkien erabileraz egin zituen deskribapenetan haien oinarriak, agerriki edota adibideen bitartez, ongi zehaztuta ohi daude eta, halaz ere, *HH*-ko eratorrien ezaugarrietatik bat, oinarriko kategoriak hautatzeko bere buruari eman zion askatasuna da. Errua ezin egotz diezaiokegu ezjakintasunak eman ohi duen ausardiari, beraz: ziurrenik ez da erabat oharkabean egindakoa, atzean eragile ezagun eta indartsua —analogia— daukan erabakia baizik.⁵²

Beraz, oinarriak Larramendiren hitzak ezagutzeko bide errazak dira, tradiziozkoak zehaztuta dauden heinean.⁵³ Ondo ezarritako tradizioak hausten ditu batzuetan, esate baterako *-go* atzizkia aditzoinari eranstean dionean (*asigo* “comienzo”, *aturdigo* “aturdimiento”, etab.), edo *-le* izenaren ostean agertzen denean (*ardanle* “vinatero”, *ardazle* “hilandera”). Halaz ere, *HH*-an nabarmenki emankor diren zenbait atzizki (*-kor* eta *-garr*i izenondogileak, esaterako) betiko oinarriari eta hari bakarrik atxikitzen zaizkio.

5.1. Edonola ere, *HH* aztertzerakoan ez genuke inoiz ahaztu behar literatur iturri ezagunak izan zituela eta, beraz, teoriarik legez kanpokoak edo ohiz kanpokoak diren zenbait gertakari praktikan haien ereduari jarraituz —batzuetan pittin bat aurre-rago joanez ere— egindakoak direla, hala nola oinarrian aditzoina daukaten *-ari* atzizkidun formak (cf. *harrapari* 1571, *sendari* 1627).

Eredu zehatzei ez ezik, badirudi euskararen “arimari” jarraiki egindakoak ere badaudela: partizipioa + *-ki* tradiziozko egituraren arabera (cf. *afekzionatuki*, *ohoratuki*, *seinalatuki* 1571) part. + *-ro* edo *-kiro* egiturako hitz berri batzuk daude *HH*-an, baina aditzoina + *-ro* edo *-kiro* (gutxiagotan baita *-ki* eta *-to* ere) kideko egiturako hitzak are gehiago dira (*asmaro* “acertadamente”, *agerkiro* “manifestamente”...); aldaketa txikia bada ere, komeni da azaltzea tradiziozkoa dudarik gabe erromantzetako part. + *-ment(e)* egituraren kalkoa baino ez dela, eta gainerantzean —Larramendik erraz antzeman zezakeen bezala— euskaraz salbuespena dela, aditzoina baita erator atzizkiek eskatu ohi dutena, baita aditzoinaren gainerako erabilerak erabat galdu dituzten hizkeretan ere.⁵⁴

5.2. Hala eta guztiz ere, elkarren artean lotura zuzenik ez daukaten tiau bereko edo beretsuko berrikuntza zenbait aurkitu ditugu. Esan gabe doa hizkuntzak aberaspide kopuru mugatua daukala; honegatik, espero genezake antzeko premietarako antzeko aterabideak aurkitzea: Harrietek eta Larramendik, biek jakinaren gainean ateratzen dute *-di* atzizkia toponimiaren eremu ihartutik, nahiz bietarako, beharbada, Etxeberri Ziburukoaren eredia kontuan hartzekoa den (cf. Urgell 2004b: § 6.1). *-kide* atzizkiaren erabilera ugaltzeko Larramendik izan zuen eredia ongi ezagutzen dugu:

⁵² Egun ere halako eskubide bat aitortzen zaio analogiari, *arrazakeria* bezalako oinarri berriko eratorriei atek isten ez zaizkienean, adibidez (cf. *LEF* batzordea 1994: 1043).

⁵³ Gogoan izan Azkarateren lana (1991) lehenengo hurbilketa dela. Zenbait puntutan, Larramendiren iturriei esker gehienbat, frogatu ahal izan dugu hark jasotzen ez dituen oinarri batzuk ez zirela ezezagunak, baina, dena dela, 1745 aurreko eratorpenaren azterketa historikorik ezagatik nahi baino gehiagotan azalpenik gabe geratu gara.

⁵⁴ Aditzoinaz gehiago luzatuko gara beherago (§ 7.2.6).

Leizarraga (Larramendi 1745: 1); halaz ere, honek ez bezala, aditzoina erabili zuen batzuetan oinarrian (*agerkide* “conspicuo”, *auzbakide* “audiencia, tribunal” < *bakide* “conjunto”). *HH*-koak ez dira, ordea, era honetako lehen hitzak, zeren eta ia ehun urte lehenago Oihenartek *ezkontide* eta *bilbakaide* baitakartza (ap. Azkarate 1994: 57). Eta, dena dela, ez dukete hauek *HH*-koek baino zaharrak izateko aukera gehiago: 1745 arteko adibide bakarrak izatea aski ez balitz, Oihenartek “hitz bekanen adigarrian” *ezkontide* azaldu beharra sentitzea ere (“c’est ce qu’on dit en latin *conjux*, le marie, ou la femme”, ap. Orpustan (arg.) 1992: 102) aski adierazgarritzat joko nuke.⁵⁵

5.3. Dena dela, orotara berrikuntza asko antzeman ditugu *HH*-an. Ikus ditza-gun gertakari mota batzuk:

- (a) Atzizki indartsu batek gutxi gorabehera betebehar berekoa den beste bat kutsa dezake, berezko duen oinarria harraraziaz; adibidez, *-koi*-k izenaz gainera bere kide *-kor*-ek berezko duen aditzoina ere hartzen du (*aldakoi* “tornadizo”...).
- (b) Alomorfoetan bat hobeki atxikitzen zaio tradiziozko oinarriari, gainerakoak askeago dabiltzan bitartean; adibidez, *-tze* dugu aditzizenaen ordezkari kanonikoak; beraz, oinarria [-aditza] denean, *-tze* ez den zerbit aurkitzen dugu, hots, *-te* eta gainerakoak (*ainaldaste* “preciosidad” < *ainaldatsu* “precioso”, *aldakoid* “mutabilidad” (< *aldakoi* “mudable”...; Urgell 2004b: § 11). Banaketa bera kausitzen dugu *-tzaille* kanonikoaren eta *-le* askeagoaren artean, jadanik ezagutzen ditugun *ardanle* eta *ardazle* adibide bakanetan bada ere (*ibid.* § 3.2). Gorago ikusi dugu honek alomorfoen arteko banaketa funtzionalean ere baduela eraginik (§ 4.12).
- (c) Instrumentala ere ohiko oinarrietako bat izaten da *HH*-an. Adibiderik azalerrazanak ‘gauza, zera’ adierazten duen *-ki* atzizkiarenak dira (cf. *aozki* “voz” gardenak); *-zko* ezagunarekiko analogia dabilke hemen, eta bigarren mailan baita Iparraldeko tradizioan arruntak diren *-zki* aditzondoak ere (*handizki*, *artezki*...), agian. Dena dela, beste atzizki batzuekin ere oinarri bera erabili zuen Larramendik: cf. *auzkari* “perro de pressa” (< *auz* ‘ahoz’), *ad(e)raskin* “aderezo” (= ‘aderaz [= ‘en orden’] jartzeko balio duena),⁵⁶ *arrizde* “encanto, encantamiento” eta *arrizkun* “admiración” (< (*h*)*arri*-z).

5.4. Azpimarratzekoa da aldaketa garrantzitsuenek ez dutela nahitaez gramatika-kategoria eragiten: ezaguna denez, atzizki batzuek murriztapen semantikoak dituzte, eta hauetako zenbait ere gairatzeko gai izan zen Larramendi, beti analogia lagun:

- (a) Paper tematikoen aldetiko murriztapena, hala nola *-kin*, *-gile* eta *-kintza* atzizkiak ‘egitearen xedea’-ren ordezkari oinarrian ‘egilea’ (*arozkintza* “carpintería, el oficio”) eramatea, edo ‘egitea’ bera, aditzoina alegia: *aldagile* “año climático, en que dicen se altera y muda el temperamento”, *amarazkin* “filtro,

⁵⁵ Azkaratek (1994) Oihenarten lexiko-sorkuntzari eskaini dion lanean, ez du ondorio argirik atera alde honetatik, hitz berriren bat badela aitorturik bada ere, “...lehen aldiz neurtitz hauetan agertu izanak ez du esan nahi xuberotar poetak asmatuak direnik; izan daitezke herriko hizkeratik hartuak” (*op. cit.* 50) baitiosku. Kontua ez da erabakitzen erraza, noski.

⁵⁶ Txistukaria era batera baino gehiagotara azal daiteke, baina Larramendiren euskara-erdera hiztegiaren arabera zuzendu beharrekoa da: *aderazkiña*, *adrazkiña* (DVC 149).

hechizo amatorio” (< *amaraz(i)*), *antzeskintza* “pintura, arte” (< *antzestu* “pintar”, edo *antzeskin* ‘pintor’, berdintsu zaigu)...

- (b) Tasunen aldetiko murriztapena, berez ‘landarea’ edo asko jota ‘harria’ eskatzen zuten *-aga* eta *-di* atzizkiak halako tasunik gabeko izen konkretuei eranstea: *atxorroaga* “guantería” (< *atxorro* “guante”).

5.5. Orain artean aipatutakoez gainera, badira Larramendiren sistema orokorrari —euskal hitza zer den galderaren erantzunari— zuzenean egotzi behar zaizkion oinarri batzuk, zehazkiago, erdarazko hitzen etimologiak (cf. Urgell 2008g) eta onomastikatik datozenak (cf. Urgell 2008c); adibide argi bana baino ez: *ardiketa* “ardid” (< *ardi* + *-keta*; cf. “...puede venir de el Bascuence *ardi*, *ardiz*, oveja, de oveja”) eta *abalzizketa* “melodrama, diálogo en música” (toponimo ezaguna, *abalia* “melodía” + *hizketa* “diálogo” berranalizatua).

5.6. Azkenik, azpimarra daitezke han-hemen agertu zaizkigun oinarri elkartuak, atzizkirik gabe ezer ez direnak, hala nola *abiurki* “torzal” (< *ari* “hilo” + *biur(tu)* + *-ki*; cf. *DAut*: “Cordoncillo hecho de varias hebras torcidas...”), *abreunde* “hecatombe” (< *abre* ‘abere’ + *eun* (= *heca-*) + *-de*), etab. Larramendik berezko —baina ez berea bakarrik— duen sorbidea da. “Elkarte parasintetikoak” izena eman diegu, gaztelaniazko gramatika tradizioan ohikoa den berba batez baliaturik (nahiz eta bertan ere eztabaiatua dela jakin; cf. Miranda 1994: 67-78), hoberik ezean *HH*-ko zenbait gertakari bildu eta izendatzeko egokia delakoan. Honelako hitzen zatirik bereziena oinarria denez gero, elkarketaren barruan aztertu ditugu bereiz (Urgell 2008a: § 3.1.7).

6. Eratorrien adiera

Euskarak kultur lexiko osoa beregana zezan Larramendik bitarteko hizkuntza bat, gaztelania, eta haren ispilutzat har zitekeen hiztegirik handiena hautatu zuen. *DAut* aurrean zuela eta euskararen arimaz eta gorputzaz —berak esango zukeen bezala— zekiena beste laguntzarik gabe, mendeek landu eta leundutako hizkuntza hura hitzez hitz itzultzeko lanari ekin zion. Egitasmoaren handinahi eta gogorra gauza bakar batek leundu zukeen: euskarak bere baitan horretarako eta gehiagotarako ahalmenak badituela osotoro sinistuta egoteak.

Bi premisa hauek onartuta, hau da, euskara gaurkotzeko eginahal guztia egin behar dela eta analogiak bidea erakusten duela, ez da harriztekoa euskal atzizki zenbaitek *HH*-an betebeharrak ugaltzea. Esate baterako, bistan da tresna izen pila lehenengoz itzuli beharra izan zuela: horretarako diren *-ki* (adib. *artezki* “mira, en escopetas”) eta batez ere *-kai* (adib. *adinkai* “templador de arpa”) atzizkiez gain, ‘egile’ izenak egiteko balio duten atzizkiak ere lanean ipini zituen (*-tzaile* izan ezik, honek beti [+ gizakia] tasuna gordetzen baitu; ik. Urgell 2004b: § 3): adib. *atiskari* “falleba”, *arbotale* “catapulta” edo *aizekin*, *aizegile* “abanico”; zenbait harri eta txori-izen *-ari* eta *-le*-ren bitartez erdietsi zituen: *adiakari* “autillo”, *arakausle* “sarcófagos”, *aunzedosle* “chotacabras”, *azurtxeari* “quebrantahuesos”...; eta ‘ahalmenak’ adierazteko nagusiki *-kin* atzizkiaz baliatu zen: *adikin* “entendimiento”, *autakin* “albedrío”.⁵⁷

⁵⁷ Corpusetik kanpo ere bai, jakina: *enzugin* “oido”, *ikusgin* “vista”, *ukin* “tacto”, *usaikin* “olfato”, baina *migustua*, *gustua* “gusto”, Larramendiren ustez euskal etimologia duelako.

Atzizkiz atzizkiko azterketan (Urgell 2004b) bakoitzaren zereginen ugaltzea norainokoa den sumatu ahal izan dugu, baina hemen bost gertakari jaso nahi nituzke bereziki: gaztelania eta euskararen arteko bana-banako egokitasunak (§ 6.1), izen abstraktuen eta ekintza-izenen arteko muga lausoa (§ 6.2), erdal erlazio-izenondoak itzultzeko baliabideak (§ 6.3), betebeharren ugaltzean *DAut*-ek daukan papera (§ 6.4) eta sail bereko atzizkien artean egin zituen bereizkuntzak (§ 6.5).

6.1. Bana-banako egokitasunak

Hizkuntza biren baliabideak azaletik erkatzen direnean, baliokideak berehala agertzen dira. Larramendi behin baino gehiagotan azterketaren azaleko maila honetan geratu zen, gaztelaniazko eta euskarazko atzizkien artean bana-banako egokitasunak ezarriaz. Honen ondorioak arinak dira batzuetan: adibidez, gaztelaniazko txiki-garri markak sistematikoki euskal txiki-garri batez (eskuarki *-txo-z*) ordezkatu zituenez gero, hizkuntza horretan oso ugari diren lexikalizazioek ere *-txo* daramate euskaraz (*azpilduratxo* “dobladillo”, adib.).

Haatik, beste batzuetan ondorioak larriak dira, hizkuntza hartzailearen sistema desorekatzerainokoa. Hau dela eta, baitezpadakoa da *-garri*-ren *HH*-ko gorabeherak aipatzea: gazt. *-ble* eta eusk. *-garri*-ren arteko egokitasunak batzuetan bakarrik funtzionatzen du lekukotasun zaharren arabera: ‘x-tua izatea merezi duena’ adierazten dutenean (*adoragarri* “adorable” bezalakoetan), hain zuzen (Azkarate 1991: 78). Gainerakoan, egokitasuna *-ble* eta *-kor*-en artekoa da (cf. *aldakor* “variable”), *-garri*-k berez ‘eragilea’ adiera baitauka (cf. *ahalkagarri* “vergonzoso, que da vergüenza”). Eman ditudan adibide guztiak *HH*-koak dira, baina Larramendik, iturri ezberdinen bitartez, *-garri* eta *-kor*-en berezko balioaren halako ale zenbait bildu arren, hitz-sortzaile gisa bi egokitasun erabili zituen batez ere: eusk. *-kor* eta gazt. *-izo* / *-oso*-ren artekoa (cf. *arradakor* “raedizo” eta *amilkor* “precipitoso”) eta eusk. *-garri* eta gazt. *-ble*-ren artekoa (cf. *aldongarri* “convertible” eta *apaingarri* “adornable”). Beraz, eusk. *-kor* eta *-garri*-ren artean zegoen muga *-kor*-en kaltetan higitzen da.

Inoiz muga beste alderantz ere higitu zen: *-kor*-ek adibide batzuetan ‘eragilea’ adiera dauka, corpusaren arabera gazt. *-ivo* atzizkiarekin bakarrik: cf. *adierazkor* “indicativo”, *arkidakor* “inductivo” eta *argedakor* “retenedor, retentivo”, *abaikagarri* “provocativo”, *alaigarri* “roborativo”, *argigarri* “iluminativo”... ugarixegoen aldamenean.

Dena dela, berrikuntza ez da zeharo Larramendirena, garaitsuan bestetan ere —Urteren hiztegia, zehazkiago (cf. Azkarate 1992: 216-217)— suma baitaiteke. Gaiak azterketa lasaiagoa eskatu arren, badirudi, beraz, oro har latin zein erroman-tzeetatik itzultzen aritu beharrak eragindakoa dela eta, *HH*-aren eragina gorabehera, ziurrenik oharkabean hedatutakoa.

6.2. Izen abstraktuak eta ekintza-izenak

-tasun atzizkiak duen eta euskara historikoan izan duen emankortasuna begi-bistakoa da: esan liteke atzizkirik ezagun eta erabilerrazena dela, eta erabateko adostasuna erdietsi duen gutxietako bat. Horregatik, doi bat harritura geratzen gara atzizki honek *HH*-an dituen adibideen urria ezagutzerakoan: ozta-ozta gailentzen zaio *-keria* beti bakanago izan ohi denari. Kontua da Larramendik bestelako baliabideak erabili nahiago izan zituela, hasiera batean bederen ilunak diruditen arrazoiengatik.

Hasteko, Iparraldeko testuetan ikasi zuen *-go-z* baliatu zen batzuetan izen abstraktuak egiteko: *andigo* “presunción” zaharraren aldamenean *arrog* “raridad” eta, analogia haratago eramanez, *arimandigo* “magnanimidad”, *askogo* “multitud” edo *aragigo* “carnalidad, luxuria” bezalako hitz berriak eratu zituen. Haatik, *-tasun* eta *-go*-ren artean ez dugu *HH*-ko abstraktu guztien kontu ematerik. Adibide gutxi batzuek erakutsiko digute zer gertatu den: *adiakaizte* “irregularidad”, *araude* “puntualidad”, *aitziner* “anterioridad”, *anraketa* “deshonestidad” eta *askantza* “soltura, agilidad”. Honenbestez bistan da ekintza-izenak egiteko erabili ohi diren atzizkietatik zenbaitek abstraktuak egiteko betebeharra ere beren gain hartzen dutela *HH*-an.

Gakoa, eta azalpenaren zati bat behinik behin, Larramendi izen abstraktuen eta ekintza-izenen arteko muga argirik ezartzeko gauza ez izatea da. Gorago aipatutakoak baino are bitxiagoak dira (gure ustetan, bederen) *aiozkeria* “cuchillada” eta *atzakeria* “rascadura”, adibidez, hala nola *anditasun* “amplificación” edo *argitasun* “lucimiento” itzulpenak ere. *-go* atzizkiarekin halako adibideak gehiago dira: *aitorgo* “confesión”, *andigo* “acrecentamiento”, *arazigo* “coacción”...

Euskarak —euskara modernoak behinik behin— batzuen eta besteen arteko bereizketa zorrotza egin ohi duenez, honek azalpena behar du. Lehen bulkada kalkoaren eraginari egotzea da: izan ere, euskararen aldean, gaztelaniak (eta latinak ere) muga anitzez lausoagoa du: cf. *presunción* bikoitza (‘harrokeria’ eta ‘susmoa’) edo *gordura* ‘loditasuna’ abstraktua vs. *torcedura* ‘okerdura’ (ekintza-izena). Halere, kontu honi tentuz heldu beharko diogu, euskal atzizkibideaz egindako azken hausnarketak direla eta:

- (a) Oro har, agian aurrizkidun hizkuntza izatetik, Lakarraren hipotesiaren arabera (2005), euskara gure aroan zehar atzizkidun(ago) bihurtuz joan da. 1545ean oraindik urrun zegokeen orain dakusagun atzizkien erabilera aberats eta finko xamarretik, eta aberastasun eta finkotasun horiek, hizkuntzaren berezko joerari ez ezik, neurri batean edo bestean literatur hizkuntzaren garapenari ere zor bide zaizkio, ohikoa ere den bezala (ik. Sarasola 1986 eta 1997: 634-637; Lakarra 1992: 292-294; Bueno 2004 eta 2006).
- (b) Bilakabide horren aldeko frogak aske bat aurkitu berri dugu (Urgell 2008e): Landucciren hiztegiako A eskuaren hizkeran *-tasun*-ek oso leku gutxi dauka; aditizena, berriz, oso emankorra da eta, gainera, abstraktuak egiteko ere balio du. Hemendik honako ondorio hau atera daiteke: Mitxelenak (1958: 40) A eskuaren euskara eskasari egotzitako ezaugarri hauek, egiazki arkaismo handiak bide dira, bai egoera bera (hiztunak ez dauka abstraktuak egiteko baliabide finkorik), bai atzizkiaren erabilera ere (aditizena abstraktuak egiteko).
- (c) Landuccik eta *HH*-k islatzen duten egoera bat eta bera da alde honetatik. Etsita gaude, bestalde, Landucci *Eranskin*-ean ez eze, hiztegiaren gorputzean ere Larramendiren iturri izan zela (cf. Urgell 2000e). Zeri egotziko, orduan? Italiarraren hiztegian aurkitutako hitzen analogia nagusitu da *HH*-an, ala XVI.aren erdialdean ez ezik, XVIII.ean ere oraindik finkatu gabeko kontuak ditugu? Berariazko azterketa behar du honek, bistan denez, baina bi gauza aurrera daitezke: (1) Orain arte halako ziurtasun batez identifikatu ditugun Landucciren emaien arabera, ez dago horrelakorik, denak ekintza-izenak dira eta: *biurketa* “vuelta”, *joatea* “ida” eta *izorratea* “preñez” (< *içorraytea* “id.”);

(2) de Rijk-ek (1995) Hegoaldean egoera arkaiko horren kidekotzat jo dezakeguna deskribatu du aditzondoak egiteko balio duten atzizkiak aztertzerakoan: eratorbidea nekez erabiltzen da, eta egitekotan adostasunik ez atzizkiaren aldetik (*-to, -ro, -toro, -ki, -kiro...*), berriki zabalduko aukerak bailiran. Egoera *HH*-tik aurrera aldatuz joango da, dakigunez, berak bultzatutako *-kiro* atzizkiaren bitartez lehenik, eta gero orokortuz joan den *-ki*-ren bitartez (xehetasun gehiagotarako, ik. Urgell 2004b: § 19).

6.3. Erdal erlazio-izenondoak

Gaurko euskara estandarraren buruhausteetako bat, erdal erlazio-izenondoak —gure inguruko hizkuntzek atzizkien bitartez eroso adieraziak— era batera itzultzeko zailtasuna da. *HH*-an alde honetatiko mailegu bakar bat ez dagoenez gero,⁵⁸ pentsatzekoa da Larramendik bideren bat aurkitu zuela, eta halaxe da, izan ere: ize-izenondoak egiteko balio duten atzizkietatik batzuk zeregin horretarako erabili zituen, nagusiki *-ko* eta *-(t)ar*, baina adibideren batean baita *-tsu* ere, besteak beste.⁵⁹

6.3.1. Aitzindari nabarmenak zituen orain ere onartuko genukeen *-ko*-ren erabilera alde honetatik hedatzeko: *adimentuzko* “mental” (1571 *adimenduzko*), *aragizko* “carnal” (1571) eta *aranzezko* “espíneo” (1617) bezalako irtenbideak aurreko literaturan aurki zitzakeen; *aldameneko* “lateral”, *aoko* “bocal” bezalakoek, eguneroko hizkuntzari arreta ipintzeaz beste lanik ez bide zuten eskatzen. Hortik eta *antzesteko* “pintoresco” (< *antzestu* “pintar”) edo *azgarriko* “característico”-ra (< *azgarri* “carácter”), urrats tiki bat baino ez dago.

6.3.2. Arrotzago egiten zaigu *-(t)ar*-en erabilera, baina *auzkiar* “superficial” (< *auzki* “superficie”) edo *asiatar* “asiático”-k erakusten digute analogiaren lana nondik ibili den, ‘x-koa’ adieratik ‘x-ri dagokiona’ adierara ia ezarian igarotzeko.

6.3.3. *-ko*-ren aldamenean *-(t)ar* erabiltzeko premia adibide batek erakus diezaguke: “carnal, cosa de carne, *araguizcoa*” vs. “carnal, luxurioso, *araguicoia, araguitarra*”, hau da, hanbatik hanbatean, *-(t)ar*-ek [+biziduna] (gehienetan [+gizakia]) adierakoak bereganatzen ditu. Berbera gertatzen da oinarria [+biziduna] denean, *-ko*-k horrelakorik onartzen ez baitu: *aberetar* ‘brutal’, *aitar* ‘paternal’, *anaitar* ‘fraternal’, *apaiztar* ‘clerical’...

Oinarriari dagokionez, *-ko* dugu forma markatua: [-biziduna] denean, biak agertzen dira aukeran: *antzesandecoa* eta *antzesandarra* “parabólico” (< *antzesande* “parábola”), adib.; eta batzuetan *-(t)ar* bera bakarrik, batez ere erdaraz *-al* atzizkia duten hitzetan (Urgell 2004b: § 14), oposaketa gordetzeko ardurarik gabe: “Vocal, que pertenece a la voz, *boztarra, aosdarra*”, baina baita “Vocal, el que vota y lleva la voz, *boztarra*” ere.

⁵⁸ Hau ez da zeharo egia, bai baitago bat bederen: *apostoliko*. Ohartu, oster, “Sede apostólica” sarrera pean itzuri zaiola Larramendiri, “apostólico”-pean aurkitzen dena *apostoluar* den bitartean.

⁵⁹ Ez dira baliabide bakarrak: elkartetan ikusi dugu (Urgell 2008a), batetik, *egoki* hitza ere —erlazio-izenondoan ‘dagokiona’ adiera aintzat hartuta, beraz— batzuetan elkartuaren bigarren osagaian baliatu zuela, *-goki* itxuran ia-ia atzizki bihurtuta (cf. *aragoki* “reglar”, *argoki* “masculino”, *arraigoki* “pastoral”, *aurregoki* “pueril”...); eta, bestetik, ‘izena + *gisako, erako, anzako*’ modukoak (cf. *aberegisako* “bestial”).

6.3.4. Oinarria [+biziduna] deneko kasuetan sartzen da, halaber, corpusean bi adibide baino ez dituen *-tsu* atzizkia, bietan *-tar*-ekin batera: *aitar* eta *aitatsu* “paternal”, *astoar* eta *astatsu* “borriqueño”.

6.4. *DAut*-en eredia eratorpenean

Kultura gaztelaniatik euskarara itzultzen laguntzeko erabili zuen eredu lexikografikoak *HH*-ko euskal ordainen nolakoan eragina izan zuen. Eguneroko lexikotik kanpoko hitzak itzultzerakoan, haien itxura eta Akademiak ematen zien azalpena hausnartu behar izan zituen, euskal ordain egokiak idoro ahal izateko.⁶⁰ Bi arlo horiek —hitzaren itxurak eta definizioak— eragin handia izan dutela agerian jartzen duten zenbait gertakari bildu ditugu ondoren, lehen puntuan definizioari eta bigarren eta hirugarrenean hitzaren itxurari dagozkionak, zehatzago:

6.4.1. Definizioak euskal elkartuen eraketan garrantzi handia izan zuen (cf. Urgell 2008a), baina eratorpenean halako frogak aurkitzea anitzez gaitzagoa da: atzizkiren batean (ik. *-ari*, § 3.1, adibidez), iragaitzaz bezala, *DAut*-eko azalpen moduaren eta *HH*-ko ordainen artean erlazio zuzen eta sakonagorik egon daitekeela agerian uzten saiatu bagara ere, gaiak hemen ezin egin dezakegun azterketa xehe bat mereziko luke.

Gaiaren garrantzia azpimarratzeko, dena dela, zilegi bekigu aurkitu dugun adibiderik argiena erabiltzea: *artexka* “coscoja” eta *ataska* “compuerta” euskaraz horrela emateko arrazoa, *DAut*-en azalpenean bilatu behar da, *coscoja* “especie de encina pequeña” eta *compuerta* “especie de puerta pequeña” dira eta.

6.4.2. Kalkoak: gorago aipatu dudan *azpilduratxo* “dobladillo”-ren modura, bada erdal hitzaren egitura —esanahia gorabehera— kalkatzen duten beste zenbait: *amorraxka* “rabieta” (< *amorra(tu)* + *-xka*), *argedaille* “(virtud) retentrix” (< *argeda(tu)* “retener” + *-aile*) edo *azkenaitxo* “codicilo” (< *azkenai* “(última) voluntad”) bezalakoak. Latinak ere izan du eraginik: *-trix* eta *-ilo* horiek *-aile* ‘-tzaile’ eta *-txo*-z latinez ezer dakienak bakarrik itzul ditzake.

6.4.3. Atzizki ordezkapena: Etimologiaren bitartez erdal hitz bat euskal etorki-koa dela erabakiz gero,⁶¹ erroa gordeta erdal atzizkia euskal atzizkiarekin ordezkatzeko hutsaz ordaina eratzeko aukera dago: *arbotari* “arbotante” (cf. bertako etim. eta *botar*-ena, besteak beste), *artilari* “artillero” (cf. *artillería*-ren etim.), *azañotsu* “hazañoso” (cf. *hazaña*-ren etim.). Azken adibidean, oinarriaren azken bokalean dagoen *a/o* txandakatzea gorde egin du (**azañatsu* sortu beharrean, alegia), oharkabean edo bestela, ez jakin.

6.5. Gaztelaniak euskarari zor dizkion atzizkien berreskuratzea

Ezaguna denez, euskaraz bizi-bizirik dauden atzizkietatik mordoxka bat latinari edota haren ondorengoei zor zaie; gordetzen duten betebeharrak eta itxura antzekotasu-

⁶⁰ Gogora ditzagun bere hitzak: “Entré luego a leer con reflexión el Diccionario de la Real Academia Española, y leí sus seis grandes volúmenes, y en cada uno todas sus voces sin dexar ninguna” (Larramendi 1745: lii).

⁶¹ Xehetasun gehiagotarako, ik. Urgell (2008g).

nak hain dira nabariak non Larramendi jadanik lotura antzemateko gauza izan baitzen batzuetan, *-(k)eria*, *-ada*, *-era* eta *-antza* atzizkietan zehatzago (ik. Urgell 2004b).

Zorra alderantzizkoa dela sinistuta, Larramendik ez du inolako oztoporik, eta bai aldiz joera nabaria, erdal hitzaren atzizkia gordetzeko,⁶² batzuetan euskaraz ohiko den eran, baina bestetan ez, honegatik ez balitz azalpenik ez lukeen hitz taldeño bat lekuko. Ikus dezagun atzizkiz atzizki:⁶³

-ADA:

*-ada*₁ 'X-n sartzen den kantitatea': *atzada* "dedada".

*-ada*₂ 'X-z emandako kolpea': *adarkada* "cornada", *agapurukada* "mazada" (< *agapuru* "maza"), *aiozada* "xiferada" (< *aioza*⁶⁴ "xifero, el cuchillo de matar reses"), *aitzurkada* "azadonada", *antzeskaida* "pincelada", *aokarukada* "dentellada" (< *aokaruka* "(a) dentelladas"), *aotzikada* "picotada" (< *aotzi* "pico de ave"), *arbelotada* "bodoxada" (< *arbelota* "bodoque"), *arrikada* "pedrada", *atzalada* "uña, señal, impresión con la uña" (< *atzal* "uña"), *atzaparkada* "garfada", *atzarrada* "gatada", *aurketada* I "trompada, golpe cara con cara" (< *aurke* "cara").

Ohiz kanpoko egiturak: *aokada* "bocanada", *astada* "borricada", *aurketada* II "portada" (< *aurke* "frente").

Mailegu zuzenak: *akatxada* "acachada", *alborada* "alborada", *algarada* "algarada", *almendrada* "almendrada", *arrakada* "arracada(s)".

-ANTZA:

Ohiz kanpoko egiturak: *adieranza* "significanza" (< *adiera(z)* "significar"), *aisantzaz* "holganza" (< *aisa* "holgado").

Mailegu zuzenak: *alabanza* "alabanza".

-DURA:

-dura 'ekintza/ondorioa': *algaindura* "costura" (< *algain(du)* "coser"), *atzekidura* "raboseada, raboseadura" (< *atzekitu* "rabosear").

Ohiz kanpoko egiturak: *aokadura* "dentadura" (< *aoko* "dental"?).

Mailegu zuzenak: *altzadura* "alzadura", *armadura* "armadura" (1571), *arraskadura* "rascadura" (XVII ea.), *asmadura* "asmadura".

-ERA:

Ohiz kanpoko egiturak: *arbelotera* "bodoquera" (< *arbelota* "bodoque"), *arikaera* "cansera, molestia" (< *arrikatu* "cansar"), *azaldera* "explicaderas".

⁶² Gure egunotan ere ez da ohiz kanpoko prozedura hau: *sendadura gela* jarri du Osakidetzak erdaraz *sala de cura* denaren alboan, edo Larramendik *aurketada* (edo *ataria*) itzultzen duen erdal *portada*, *Zehazki* hiztegiak diosku Arkitekturan *avelada* dela. *Egitura* ere bide horretatik dator, noski (eta *EH-n* *1745eko data darama, bidenabar).

⁶³ Lotura etimologiko argiko atzizki hauetaz gainera, ondoko adibideak ere bederen aurkitu ditut: *aizuriska* "ventisca" (non eusk. *-ska* = gazt. *-isca*) eta *arrikari* "petraria", baina oraingoz bakarturik daude, corpora noiz zabalduko zain.

⁶⁴ *ai(h)otz*-en ordez, eta zehatzago *aiotz*-en aldamenean (s.v. *hocino* eta *podón*, adibidez). Iturri ezberdinetatik izan behar dira, beraz, eta *aioz(a)* azaltzeko bi aukera ditugu: (1) txistukari frikari eta afrikatuak bereizteko modurik ez zuen iturri idatzi bat; (2) hitzaren azken posizioan afrikatuaren aldeko neutralterako joera gauzatu ez duen ahozko iturri bat. Geu lehenengoaren alde makurtuko ginateteke (cf. Urgell 2000d).

-(K)ERIA:

-*keria* ‘X-i dagokion izen abstraktua (gaitzetsia)’: *azerikeria* “zorrería”.

Ohiz kanpoko egiturak: *atziperia* “superchería” (< *atzipe(tu)* “engañar”).

Mailegu zuzenak: *alegeria* “alegría”, *azañeria* “hazañería”.

Atzizkiak euskaraz eta gaztelaniaz antzeko betebeharrak izateak adibide asko halaberrezko bihurtzen ditu (cf. *-kada₂* batez ere). Halaz ere, gaztelaniazko hitza eredu izateak bakarrik azal ditzakeen egitura anitz ere bildu ditugu, eta halakoetan funtzioari baino itxurari gehiago begiratu ziola ikusi. Interesgarrienak *aurketada* “portada” eta *azaldera* “explicaderas” bezalakoak dira, gaztelaniaz atzizkia ez eze, atzizkiaren forma zehatza ere eragin baitu, nonbait: gure corpusean bederen ez dago *-tada* alomorfoaren beste adibiderik; *-dera*, berriz, ez da ohiz kanpoko, *n* edo *l* bukaerako erroetan, hain zuzen (cf. *aitzindera*, *alargundera...*; gorago aipatu dugu: ik. § 4.5).

6.6. Sail bereko atzizkien arteko ezberdintasunak

Euskarak garai historikoan erator atzizki anitz daukan hizkuntza da: etorki ezberdineko hizkiak —latinetikoak (*-ada*, *-ari*, *-dura*, *-keria*, *-men(du)*...) zein berezkoak (*-garri*, *-gin*, *-ki*, *-tasun*...)— bildu izan ditu, ziur aski abiadura eta ahozko hedadura ezberdinez, gaur egun ezagutzen dugun multzo aberats eta korapilotsua osatu arte.

Larramendik, artean ez bezalako sakontasunez euskara azterturik, bazekien gauza bera edo beretsua adierazteko atzizki bat baino gehiago dagoela, eta batzuetan bata edo bestearen aldeko aukerak edo joerak hizkera mailakoak direla.⁶⁵ Non-nahiko euskara jaso beharrez ari zenez gero, ez dirudi inongo atzizkiei muzin egin zienik, nahiz —berak ere aukerak egin behar— batzuk bakarrik emankor bilakatu zituen: adibidez, lehen aipatu dugu Iparraldeko *-go HH*-an bereziki emankorra dela, nahiz etorki bereko *-duri* atzizkiak gure laginean adibide bakarra izan. Berak egin zuen aukera orokorrez, atzizki emankor eta antzuek, gorago mintzatu gara, halere. Hemen besterik interesatzen zaigu: berez balio bereko edo beretsukoak diren atzizki emankorren artean egiten jakin zituen bereizkuntzak.

Hainbat aztertu ditugu lehenago, zein bere lekuan, eta denak bat datoz ezaugarri nagusietan, alomorfoen artean jadanik sumatu dugun bezala (§ 4.12): funtzioakideen artean Larramendik beti bat hautatu du —edo, agian zehatzago, hobeto ezagutzen duen euskarak hautatuta demaio— behar arruntenak betetzeko (cf. *-tzaile*, *-tze*, *-di* eta *-tsu*); honelakoak morfoaren tasunik ohikoenez jantzita ageri zaizkigu ia salbuespenik gabe adibide zahar zein berrietan. Gainerakoen eremua zabaldu egiten du, ostera, adiera berriak eta batzuetan baita ohiz kanpoko oinarriak ere hartzeko moduan. Hala bada, *-tzaile* dugu “egilea” adierako izengileen nagusia, forma kanonikoa, halakorik eskatzen duten aditzek hartu ohi dutena besterik ezean. *-le* eta *-ari* kidekoei dago, beraz, bestelako kontuak adieraztea; baten bat ikusiak gara dagoeneko, hala nola harri eta txori-izenak (*adiakari* “autillo”, *arakausle* “sarcófagos” ...; ik. § 6).

⁶⁵ Ik., esate baterako, Larramendi (1729: 266-267) *-tzaile* / *-le* / *-ari-z*, eta *-gile* / *-gin-ez* (ib. 267).

Aditzizenari dagokionez, *-tze* kanonikoaren aurrean *-te*-k eta *-de*-k bere gain hartzen dituzte gainerako betebeharrak; adibidez, gorago aipatuak berriro hona ekarrita, *aurrilte* “infanticidia” elkartua (§ 4.12) edo *abreunde* “hecatombe” parasintetikoa (§ 5.6).

Oso baliabide ezaguna da, bestalde, bazterreko formak edo zaharkitutakoak hutsuneak betetzeko erabiltzea, batzuetan lehen zehazki ez zeukaten baina urruti ez dauden betebeharretan jartzea. Euskaratik ilki eta luzaro aztarrika ibili gabe, gogora daitezke *anker*, *iskilu* edo *oldoztu*, garai jakin batean, arrazoi jakinengatik eta nola-baiteko arrakastaz maileguen ordez proposatu ziren *RS*-ko hapaxak, edota *aizto* eta *arnari*, biak Erronkarikoak omen.⁶⁶

7. Hots-aldaketak

Ikusi ditugun hitzetatik askok ezagunak egiten zaizkigun hots-aldaketa zenbait pairatu dituzte, baina badira hots aldaketa handiak, erabat ohiz kanpokoak eta azal-tzen nahikoa zailak diruditenak. Batzuk besteetatik erabat bereiztea oso zaila da, oster, bai sarritan elkarrekin lotuta ageri direlako, baita tradiziozko aldaketak oro har diakronikoki aztertu gabe —eta batzuk azaletik baino ez— daudelako ere. Halaz ere, hurrengo lerroetan bereizketa saio bat egingo dugu, dakigunaren arabera *ez eze*, *HH*-ak eskaintzen duen argipean ere. Mailaka joango gara zeregine honetan, *HH*-an bakarturik agertzen diren forma zaharretatik hasita; gero aski garatuta daudenak ikusiko ditugu eta, azkenik, aldaketa berritzat-edo eman ditzakegunak. Honela, antzina ohikoak ziren aldaketetatik Larramendik nolako berri zeukan, bere mendean noraino zeuden bizirik edota noraino menperatzen zituen azter dezakegu lehenik, geroago aldaketa ezezagunago edota handiagoak zein diren, eta nahierara eginak diren ala sistemaren bat duten finkatzen saiatzeko.

7.1. Hots aldaketa zaharkituak

Erdi Aroaz gero ongi lekukotuta dauden aldaketa batzuek arrastoak baino ez dituzte utzi Larramendik ezagutu zituen hizkeretan; zeharo ihartuta bide zeuden, hortaz, XVIII. mendearen lehen zatian, eta Larramendi alde honetatik eskuarki notario fidela baino ez da, aldaketen nondik norakoa antzeman ezinik.

7.1.1. Hiru silabako hitzetan azken bokala > ø, eta antzinako *n*-aren mantenketa (Mitzelena 1977: 127):

ARDAN- ‘ardoa’: *ardandegi* (1643), *ardantza* “viña” (1164), *ardanle* “vinatero”.

ARRAN- ‘arraina’: *arrandari* “pescadero”, *arran(t)za* “pesca” (1627), *arrandegi* “pescadería”.

⁶⁶ Bide beretik datoz, konparazio baterako, azken mendeaz geroz (Hegoaldeko) euskara jasoan Iparraldeko tradizioa bere osotasunean jasotzat harturik —batzuetan oker ulerturik ere— egin diren zenbait berrikuntza, hala nola *-go* atzizkia ‘multzokari’ adieran hartzea, edota *bastapen* lehen (badirudi aitzindaria Villasante izan dela; ik. *OEH*, s.v.) eta *batsarre* gero adiera berezitan baino ez erabiltzea, Hegoaldean tradiziozkoa den *hasiera* zeregin aruntetan erabiltzen den bitartean. Ez dagokit niri jokatibide honen ona edo txarra epaitzea; Euskaltzaindiak garbi adierazi du *-go* atzizkiari dagokionez zein den bere jarrera (73. araua, 1997).

Elkarketan (cf. Urgell 2008a: § 2.1.1.a) arau honen adibide gehiago aurki daitezke, eta han bezalaxe eratorpenean ere hitz berri analogiko zenbait egiten ere jakin zuen Larramendik: lehen familian *ardanle* “vinatero” hiztegian urruti ez dagoen *ardantza* “viña”-ren analogiaz sortua bide da, eta *arrandari* “pescadero” aurreko sarrean dagoen *arrandegi* “pescadería”-ren eredura.

7.1.2. $i > \emptyset + d > t$ (Mitxelena 1977: 237):

ART- ‘ardia’: *artegi* (1571) vs. *arditegi* (1715); *ar(t)zai* (1183), *arzain* (1545) vs. *ardizai* (1745).

Argudio hobeez elkarketan defendatuko dudan bezala (*ib.* § 2.1.1), Larramendik ez zuen araua antzeman; aitzitik, *ar*- hasiera *ari* “carnero”-rekin lotu zuen, *ardi*-rekin lotu beharrean: cf. hemen ere *artzai* “carnerero” vs. *ardizai* “ovejero”.

7.1.3. $i > \emptyset + g > t$

ART- edo ARK- ‘argia’: *arkai* “vela de cera, &c.” (vs. *argikai* “candela”).

ARAT- edo ARAK- ‘haragia’: *arakile* “sarcótico” (vs. *aragigile* “encarnativo”), *arakai* “cecina”, *arakaldi* “carnalidad, luxuria”.

Elkarketan adibide hobek eskaintzen ditu arau honek (Urgell 2008a: § 2.1.1.c). Honako hauek, berriz, erabat zalantzazkoak dira eta, denak lekukotu gabekoak direnez gero, errazago lot daitezke, ene ustetan, Larramendiren berrikuntza batekin, hots, $i > \emptyset + g > k$ arauarekin (*ibid.* § 2.2.c): *arakaldi* (< *aragi* + *aldi*) alde honetatik argia da, adibidez.

7.1.4. $i > \emptyset + r > l$ (egiazki $*l$ -ren mantenketa, noski, gehienetan behintzat; Mitxelena 1977: 317-319):

AFAL- ‘afaria’, APAL- ‘aparia’: *afaldu* (1571), *afaltegi* (1715), *apaldu*.

AIZKOL- ‘aizkora’: *aizkolketa* “hachazo” vs. *aizkoratxo* “hacheta”,⁶⁷ *aizkorada* “hachazo”.

ASKAL- ‘askaria’: *askaldu* “desayunarse” (XVII ea., “merendar” 1596).

Adibideak urri eta gehienetan zaharrak direnez gero, gehienak arlo semantiko berekoak izateaz gainera, ez dirudi Larramendik hedatu zuenik eta, beraz, esango nuke *aizkolketa* HH-an arkaismoa bide dela, Larramendik oharkabean jasoa.

7.1.5. $r > \emptyset / \text{—} C$ (Mitxelena 1977: 337-338):

ADA- ‘adar’: *adakai*, *adaki* (XVII ea.), *adatsu* “cornudo”, “melenudo”, “ramoso” (vs. *adartsu* “cornudo”, “ramoso”) // *adartxo*, *adarkari*, *adarkada*, *adardun*.

Familia bakar batean agertzen denez gero, badirudi lasai esan daitekeela ezen taldeko hitzak oro herrikoiak direla. Ohartu, bide batez, *adatsu* “melenudo”-ri, homofonia baino askoz gehiago adierazten baitu.⁶⁸

⁶⁷ Mitxelenak (*loc. cit.*) *aizkoltxo* aipatzen du, baina ez dago OEH-n jasota; cf. bertan, oster, *aizkolta* eta s.v. *aizkol*-ematen diren elkartuak.

⁶⁸ Ofizialki, *adats* *adar*-en eratorritzat Uhlenbeckek eman zuen lehendabizikoz (Mitxelena 1969: 400; ik. baita OEH ere, s.v.), baina, dakusgunez, edo Larramendi ere ondorio berera iritsi zen, edo hi-

7.1.6. *-ite-, -tzaite-* (Lakarra 1996: 264-265 eta 295):

adipaitza “precisión que hace el entendimiento” (< *adipaki* “preciso, por el entendimiento”), *aldimaitza* “comisión” (*aldi* + (*e*)*maitza*).⁶⁹

Euskal Herriaren bi bazterretan hobeki eta luzaroenik gorde diren artizki forma hauek⁷⁰ arrotzak ziren Larramendirentzat, eta leku jakinetan baizik ez zituen jaso, zenbait izen fosildutan batez ere (gutziz *-aile, -aitza* itxurakoetan).

Corpusaren emaitzak urriegiak izanik, hortik kanpora saiatu gara honen lorraztak aurkitzen, gaia agortzeko asmorik gabe. Ondorioz, egiaztatu dugu ez dagoela honen alerik ere *artu, atsedan, ediren / ideren, irten / urten* eta *jaio* aditzetan. Aurkitutakoak honako hauek dira, berriz:

EBAGI: *inguruco ebaite* “circuncisión”, *idunebaite* “degollación”, *bustan ebaitza* “derrabadura”.

EGON: *egoitza* “estado”, “residencia, morada” (1571).

EMAN/EMON: *emaile* “dador” (1571), *emaitza* eta *emoitza* “dádiva” (1571), *esquerr-emaitea* “eucharistia”.

ERO: *anai eraile* “fratricida” (cf. *eraile* “assassino”), *aurreraile* “infanticida”, *gizeraile* “homicida” (1571).

IZAN: *izaitte* (eta *izate*) “essencia” (1617; cf. *OEH*, s.v. *izate*), *izaitza* (eta *izantzta*) “ser, el ser de una cosa” (cf. *OEH*, s.v. *izantzta*).

Baten batean hedapena egon litekeen arren, gainerantzean ongi lekukotutako formez ari gara. Ezberdina da *epaki*-ren kasua, aldiz, honetan hedapena argia baita, argian *epa(g)i*-ren ondorioekin batera (cf. *epagitza* “sección”):⁷¹

EPAKI: *epaira, epaiketa, epaide* “incisión”, *epaigo* “cortadura”, *epaile* “carnicero”, *epai, epaialdi, epaira, epairaldi* “corta, de árboles”, *baso baten epaya, epaita* “tala”, *gurai-zeen epaita* “tjeretada”, *epaitu* “sajar”, *epaitza* “corta, lo que queda de un árbol cortado”, etab.

7.2. Ongi lekukotutako edota hedatutako formak

Nahiz oro har itxuraz atzera egiteko puntuan dauden (salbuespenak hainbat edo gehiago izaten dira), forma batzuen adibideetan antzematen da Larramendik araua gutxi-asko sumatu eta hedatzeko gauza izan zela.

potesi horren alde datorkeen datu berri bat eskaintzen du. Mitxelenak oso zalantzazkotzat jo zuen (eta ez dago honen arrastorik *FHV*-n), *-ts* atzizki delakoa dela eta, batez ere.

⁶⁹ Bigarren osagaiaren lehen bokala ezabatzea, Larramendiren ohiko jokabidea dugu elkargunean, eta bereziki maiz gertatzen da aditz hasierako *e* bokalarekin: *adipaki* (< *epaki*), *adizkonde* (< *ezkondu*), *aitagoki* (< *egoki*)... (cf. Urgell 2004b: § 2.3.3). Oso desbideraturik dabil *OEH*, hitza bere bakardadean azaldu beharrez, *aldi* + *mabai* + *-tza* proposamenarekin.

⁷⁰ Ik. orain Urgell (2006) aditizenezaren forma ezberdinez.

⁷¹ Oso kontuan hartzekoa da, dena dela, *epahite-* aditizena Axular eta Etxeberri Sarakoarenean lekukotuta egotea (cf. *OEH*, s.v. *ebaki*).

7.2.1. *i* > \emptyset , bisilabadunetan (Mitzelena 1977: 125):

AR- 'harria': *argintza* "cantería" (XVII ea., vs. *arrikintza* "id."), *artzar* "cantazo" (vs. *arritxo* "china") vs. *arrika* "(a) pedradas" (1596), *arrikintegi* "oficina de alfahareros", *arritsu* "pedregoso", etab.

Elkarketan (Urgell 2008a: § 2.1.1.a) *arri*-ren adibide ugari ez eze, beste hitz batzuenak ere bilduta daude.

7.2.2. *i* > \emptyset + *d* > *t* eta, hala dagokionean, ondoko herskariaren ahoskabetzea (Mitzelena 1977: 345 eta 361):

*AHA(i)T- 'ahaidea': *ahako* (1571), *ahaiko* (1627) vs. *aidetasun* (1653), *aidebatza*, *aidetu* (XVII ea. *ahaidetu*).

ANT- 'handia': *antura* "hinchazón, soberbia" (XVII ea.), (*h*)*antu* "ahuecarse" (1571).

ahaide-ren eratorriei dagokienez, jadanik adierazi dugu atzizkia zehazki zein zen asmatu ezinik ibili bide zela Larramendi (§ 4.2); *ant*-en kasuan, aldiz, elkarketan ikus daiteke egiantzekoa dela berak hitz berriak egin izana (Urgell 2008a: § 2.1.2.b).

7.2.3. *o* > *a* bisilabadunetan, hala dagokionean *a* + *a* > *a* ondorioarekin (Mitzelena 1977: 126-127):

AOKA- 'ahokoa': *aokadura* "dentadura".

ARTA- 'artoa': *artadi* "maizal" vs. *artogile*.

ASTA- 'astoa': *astakeria* (1715), *astatsu* "borriquito", *astazai* (1652) vs. *astoar* "jumental", *astotar* "asnal", *astokiro* "asnalmente", *astotxo* "asnillo", *astotzar* "asnazo".

Eratorpenean araua beretzen duten adibideak batuz beste gutxiago izan arren, elkarketan (Urgell 2008a: § 2.1.2.c) osasuntsu dabil.

7.2.4. *e* > *a* bisilabadunetan, hala dagokionean *a* + *a* > *a* ondorioarekin:

AIZA- 'haizea': *aizaldi* "oreo", *aizatu* "orear" (XVII ea.) vs. *aizetxo* "airecillo" (1715), *aizekin* eta *aizegile* "abanico", *aizetsu* "airoso", *aizetiar* "volátil", *aizetu* "airearse".

ALDA- 'aldea': *aldatu* "mudar" (1596).

ANDRA-, ANRA- 'andrea', 'anrea': *andraketa* "rufianería", *andraketari* "rufián", *andrati* "gorrón" (vs. *andreti* "deshonesto"), *andrazai* eta *andrazaitzaile* "guardamujer, criada de la reina", *andrazale* "rufián" (vs. *andrezale* "deshonesto"), *anraketa* "deshonestidad", vs. *andredi* "mujeriego, conjunto de mujeres", *andreera* "señoría, tratamiento".

ANTZA- 'antzea': *antzatu* "manejar" (1657).

ARTZA- 'artzea': *artzatu* "acribar", "zarandar" vs. *artzetu* "cribar".

ASKA- 'aska': *askatu* "desatar" (1596).⁷²

⁷² Adibidea ez da besteak bezalakoa, zeren, onartutako etimologiaren arabera (lat. **lascare*, errom. *lascar*; ik. FHV 324), *askatu* baita lehengia, eta *aske* horren atzeranzko eratorria baino ez (kontzeptu honetaz, ik. Urgell 2008b). Halere, Larramendi ezin zitekeen arauaren norabideaz ohartu, analogiaren parametroetan sartzen ez zenez gero, besteak beste.

ATA- ‘atea’: *atajoka* “llamando a la puerta” (vs. *atejoka* “id.”), *atakida* “compuerta”, *ataska* “compuerta”, *atazai* “uxier, oficio de Palacio” (vs. *atezai*, *atezain* “portero”).
 ETXA- ‘etxea’: *ait-etxadi* “padre de familias”.

Hauxe izan daiteke corpusean sendoenik islatzen den araua, ongi lekukotutako forma hauetaz gain, inondik ere haren hedapen zenbait aurkitzen ditugu eta —ez denak Larramendirenak, ostera—:

AHALKA- ‘ahalkea’: *ahalkati* “vergonzante” (vs. *ahalketi* “id.” 1627), *ahalkatu* “avergonzar” (1635; vs. *ahalketu* “id.” 1571), *ahalkagabeki* “desvergonzadamente” (1617 *ahalkagabeki*).

AIDA- ‘ahaidea’: *aidago* “cognación” vs. *aidetu* “emparentar” (XVII ea. *ahaidetu*), *aidetasun* “parentesco” (1653).

AINAZA- ‘ainazea’: *ainazatu* “feriar”.

ALEDISTA- ‘aledistea’: *aledistatu* “aljofarar”.

ARTISTA- ‘artista’: *artistadi* “pedrería” vs. *artistetu* “enjoyar”.

ASERRA- ‘haserre’: *aserraldi* “escarapela” (1664; vs. *aserraldi* “fraterna” 1636), *aserratu* “reñir” (1562; vs. *aserratu* “id.” 1571), *aserrati* “arisco” (vs. *aserrati* “enojoso”) vs. *aserratsu* “enojoso” (1664), *aserrakor* “enojadizo” (1643), *aserrero* “enojosamente”.

-DA: *atsedago* “descanso” (cf. *atseda* “inspiración”),⁷³ *azaldago* “comentario” (< *azaldu* “comentar”;⁷⁴ oro har, ik. Urgell 2008b: § 4.1).

-(K)IDAGO < -(k)ide + -go: *aidago* “cognación”, *aitakidago* “compadrazgo”, *anaikidago* “cofradía”, *arartekidago* “compatronato”.

Gertakari ezberdinak batzen dira emandako adibideetan; gauza bakar batean daztoz bat: denak bi silabatik goragoak dira:

- (1) *aserre-* / *aserra-* lehiaketa aztertzeko dago, baina *HH*-az kanpoko da: zegoen-zegoenean jaso zuen Larramendik, gehienetan bikoiztasuna errespetaturik.
- (2) *ahalke-* / *ahalka-*rena ere, neurri batean, zaharra dugu, baina nabarmena da honetan *ahalka*-ren alde jokatu zuela, eratorri guztiak araupera eraman baitzitu, dela bikoiztasunak gordez (*ahalkatu* / *ahalketu*), dela berriak sortuaz (*ahalkati* / *ahalketi*) edo dela forma berria bakarrik eskainiaz (*ahalkagabeki*).
- (3) Gainerako adibideetarako (*ainaza-* izan ezik), esanguratsua da guztietan *-te* > *-ta* eta *-de* > *-da* izatea, aditzizenaren formetan bezalaxe (ik. gorago § 4.8).

7.2.5. Txistukari afrikatua > frikari, Larramendik zehaztu zuen hots-aldaketa orokor bakarra:

...muchas veces se forman verbos de aquellas voces que tienen la *tz* y la *ts*; pero siguiéndose otra simple *t*, se pierde la *t* de la *tz* y de la *ts*: v.g. de *gatzá* sal, *gatzú* salar; de *otzá*

⁷³ Zehazki *atseda* < *atsedatu* “ababar”, *ats* + (*h*)*edatu* gisa ulertua, *atseden*-en ulerpen etimologikoa-edo (cf. Urgell 2008b: § 5.4.1.f).

⁷⁴ Kasu honetan, *azaldari* “comentador” izan behar kontuan; baita, bestalde, *azalde* “declaración”, etab. ere.

frio, *oztú* enfriar; de *utzi* dexar, *ezdit uzten* no me dexa. Item de *utsá* vacío, *ustú* vaciar, &c. Lo mismo es en otros nombres compuestos, v.g. de *hitzá* palabra o dicción, *hizteguia* diccionario; de *gatzá* sal, *gazteguia* salina (Larramendi 1729: 330).

Iparraldeko grafia etimologizaleen etsai agertu zenez gero,⁷⁵ ez da harritzekoa *HH*-an ia salbuespenik gabe betetzea; adibide gutxi batzuk aski izango dira, beraz:

abarrosbile, aberastasun, adasti, ahanztura, aitzar, akaski, aldastxo, amesgin, amezti, amezketa, andrakaiztegi, aosdar, ardazketa, ardazle, ardieskun, arimakaizkiro, arkaiztun, arozkintza, askai (< ats), askeria (1643 hatskeria), auzki, auspen, auteski, azgarri (< atz), azka...

Txandakatzea berdin-berdin agertzen da familiaren oinarria zein den argi ez dalgion adibideetan ere: *artukizti* eta *artukiztun* “escrupuloso” vs. *artukitza* “escrúpulo” (< *artukitu* “escrupulizar” < *ukitu*) oposaketan ematen du *-tza*₃ atzizkidunak *-a* galdu ondoko frikaria dugula, eta baliteke ondoko familia hau taiu berekoa izatea: *arpeztun* “definitivo” eta *arpeztu* “definir” vs. *arpetza* “definición”.⁷⁶

Salbuespen bakarra, corpus guztian zehar, *aberatskiro* “ricamente” da (cf. 1665 *aberatski*), agian oharkabean itzuria.

7.2.6. Oinarrian aditzoina (eta ez partizipioa) baliatzea: Zuazok (1998: 218-219) “mendebaleko eta erdialdeko ezaugarrien” artean sartzen du aditzoinik eza, ihartutako zenbait forma alde batera utzita (*or konpon*, esate baterako); aditzoinaren betebeharrak ia guztiak eragin duen berrikuntza dugu, ezaguna denez. Galeraren historia testuetan jasota dago, eta esan daiteke bereizkuntza galtzeaz zegoela —zeharo galduta ziurrenik hizkera batzuetan— XVIII. mendearen hasieran (Lakarra 1985 eta 1996: 185-188).⁷⁷ Ez daukagu daturik galera honek eratorpenean pairatu duen hedapenez eta, honegatik, zeharo interesgarria deritzat *HH*-ak islatzen duen egoera ikuskatzeari.

-TU markako partizipioei dagokienez, esango nuke hedadura gutxiko (oso erdialdeko) eta beranduagoko kontuak direla *artutze-*, *artute-* eta areago *artutzaile* bezalako formak.

Aditzizenari dagokionez,⁷⁸ bizkaierazko *-tute* XVII. mendearen erdialdetik aurrera bakarrik aurkitzen da testuetan (Mikoleta, 1653), baina ordutik jadanik testu guztietan. *-tutze*, berriz, hedadura gutxiagokoa da (G, GN) eta modernoagoa: lehen

⁷⁵ “...por guardar, a su parecer, demasiada puntualidad, desfiguran en lo escrito lo pronunciado. (...) Así dicen y escriben de *uts*, *ustú*, *otz*, *otztú*, y nosotros *ustú*, *oztú*, y es lo que se pronuncia” (Larramendi 1745: xxvii).

⁷⁶ Cf. *argipetu* “definir” eta familia; esango nuke *arpetza* “declaración”, “definición”, “interpretación” *argipetzea* aditzizenaren forma uzkurtua dela (cf. “Definición, *arpetza*, *argipetzea*”); beraz, *arpetza* honetatik sortuak bide dira gainerako *arpez*-dunak, *HH*-an zehar jatorrizko forma osoak baino hedatuago daudenak: cf. *arpeko* “manifiesto”, *arpezgarri* “mote”, *arpezkiro* “expresamente”, etab.

⁷⁷ Larramendik ezinutzizko aipu bat dakar alde honetatik: “Quando [en el dialecto navarro y laborano] anteponen a los verbos acabados en vocal, como *artu*, *ebasi*, *quendu*, dexan con frecuencia la última syllaba, diciendo, *eztezazula har*, *ez ebas*, *ez quen*, y nosotros *eztezazula* o *eztaguizula artu*, *ez ebasi*, *ez quendu*. Es verdad que también nosotros hacemos lo mismo quando anteponeamos el verbo a la terminación, *arbeza*, *arrezac*, &c.” (Larramendi 1745: xxviii).

⁷⁸ Aditzizenari buruz hemen eta ondoko lerroketan emango diren datuak Urgell (2006: 939-940) lanetik hartuak dira.

adibidea Iturberenean dagoke (1658), ez dago besterik Otxoa Arin arte (1713), eta honek batez ere silaba bakarreko oinarriekin darabil (*artutze...*), baina Larramendiren idatzietan jadanik ugari eta oinarri mota guztiekin agertzen da.

Aditzizenetik kanpo, berriz, honako adibide hauek aurkitu ditut *OEH*-n hartu ondoko sarreretan bakarrik ikustalditxo bat eginez: *artubide* (Lardizabal, 1855), *artuera* (Añibarro, ~1800), *artukizun* (f. Bartolome, 1819), denak —harrigarriki— *harpide*, *harrera* eta *harkizun* sarreretatik bereziak. Ez da *artutze* izena jasotzen, ez s.v. *artze* ez inon, nahiz eta lekukotuta egon (segidan ikusiko dugunez).

HH-ko egoerak argi pixka bat egin dezake, hizkeraz ez bada, denboraz bederen 1737tik 1800etik baino arras gertuago dagoela kontuan izanik. Bada, *HH*-an eratorriak ia beti aditzoina daramate oinarrian;⁷⁹ *ia beti* honetan dago kokxa, ostera:

antulari “baladrón” (< *antu*), *artualdi* “tomadura”, *artugarri* (eta *argarri*) “acceptable”, *artutze* (eta *artze*) “admisión”, *artuzale* “tomajón, el que toma con facilidad y descaro”, *aztukor* (eta *azkor*) “olvidadizo”.

Dakusgunez, inolako dudarik gabe Larramendik XVIII. mendearen lehen zatian aditzoinaren galera eratorrietara hedatzeko joera zeukan hizkeraren bat ezagutu zuen, eta silaba biko aditzetan (*antu*, *artu*, *aztu*) joera aski indartsua zen. Bestalde, *-itze* / *-tutze* formak gramatikan “segitu (?)”⁸⁰ eta erregulartzat” jo zituen, eta partizipio marka galtzen dutenak “sinkopatu eta irregulartzat” (Larramendi 1729: 53), nahiz gero *HH*-an “irregularrak” nagusi izan.

-I markadun partizipioen egoerari dagokionez, berrikuntza Araban hasi zen, dirudinez, Landuccik adibide ugari eta silaba bakarretik gorakoak (*egotzite...*) baititu, Bizkaian Mikoleta arte (1653) horrelakorik ez dagoen bitartean. Zehatzago, Lakarra (1984)-an zenbait aditz begiratuta, honako ondorio hauek atera ditugu: 1700-1745 tartean Urkizuk bakarrik erabiltzen du aditzoina beti. Gainerakoetan, gehiago edo gutxiago, partizipiodun formaren bat agertzen da, eta badirudi txistukari ondoko testuinguruak berrikuntza errazago onartu zuela ozen ondokoak baino; txistukari ondokoetan ere inolako dudarik gabe bi silabako aditzek luzeagoak baino erraztasun gehiago dute.⁸¹

Larramendik honetan ere, eratorpenean behintzat, aditzoina dauka nagusiki. Bi silaba baino gehiagokoetan salbuespenak bakanak dira: *aurbenitegi* “inclusa” < *aur-*

⁷⁹ Ez ditut kontuan izan izen bihurtu ondoren txikigarria hartu duen *agertutxo*, ez eta Iparraldeko tradizioan ere oinarrian partizipioa duten aditzondoak (ik. Urgell 2004b: § 19.1). Dena den, Larramendiren joera zein zen behar bezala ulertzeko, gogora bedi hauetan ere aditzoina erabiltzera iritsi zela (ik. gorago § 5.1), ez aditzoina bultzatu beharrez, ziurrenik, baizik eta hura oinarri egokia (araupekoa, jatorrizkoa, ustelgabear...) zelakoan.

⁸⁰ Erdaraz “seguido y regular”. Badirudi “seguido” horretan ulertu behar dugula osagaiak denak agerian dituela, “sinkopatu” delakoan ez bezala: hots, bere ustez aditzizena ‘partizipio + *-tze*’ egitura-duna dela berez.

⁸¹ Hona hemen adibideak idazlez idazle: Otxoa, 1713 (*asitze*, *au(t)sitze*-, *azitze*-, *jaitxitze*-, baina *erorte*-, *etorte*-, *ifente*-, *irakurte*- eta batez ere *ikaste*-, *ikuste* “vista”, *irakaste*-), Lasarteko Bertsoak, 1716 (*ipintze*) *ServmAN*, 1729 (*erabazite*-, baina *erabiltze*-, *erortze*-), Arzadun, 1758 [1731] (*asite*-, *azite*-, baina *ifinte*-, *jauste*-), Elizalde, 1735 (*asitze*-, baina *auste*-, *erakaste*-, *erortze*-, *etortze*-, *ibiltze*-, *ikaste*-, *ikuste* “vista”, *imin-tze*-), Urkizu, 1737 (*aste*-, *ifente* / *ifinte*-, *ikaste*-, *irabazte*-, *irakurte*-, *jauste*-; eta cf. *irakurla*, *jazteko* “arropa”), Irazusta, 1739 (*ausitze*-, *asitze*-, *jauzitze*-, baina *erorte*-, *etortze*-, *ipinte*-) eta Barrutia (*jarte*).

beni “(niño) expósito”, vs. *aurbende* “exposición”, *aurbentari* eta *aurbentzaile* “expositor” < *aurbeni* “exponer”; *amarazitzzaile* “enamorado”, vs. *amarazkin* “filtro, hechizo amorioso”, *amarazte* “enamoramiento”, *amarazkor* “enamorado”...⁸² Berri-kuntzaren adibide gehienak silaba bakarreko errokoetan, eta batez ere *asi*, *azi* eta *autsi* aditz jakinetan agertzen dira:

asiera eta *asigo* “comienzo” (1713; cf. *hasera* 1960 ondoan), *asigarri* “incoativo”, *asitzzaile* “principiador” (baina *asle* ugariago: “autor”, “inceptor”...), *autsiera* “quebradura”, *autsi-garri* “quebrantable”, *autsigo* “fracaso”, *autsikide* “mordacidad”, *autsikor* “frangible” (baina *auskor* 1643 ugariago: “infractor”, “quebrador”...), *autsitzte* “fracción” (baina *auste* 1571 ugariago: “fracción”, “rompimiento”...), *aziera* (eta *azkera*) “crianza”, *azikizun* “crecedero” (cf. *azkizun* 1914), *azite* “crecimiento” (1571 *hazitze*), *azitzzaile* “criador” (cf. 1696 *hatzale*, 1715 *hartzzaile*).

7.3. Arau edo joera berriak

Izenburuan “berri” hitza harro-harro ageri arren, ez dira denak berriak izango, edo ez ziurtasun osoz behintzat: benetan berritatzat eman daitezkeenekin batera, ondo azterturik ez dauden beste batzuk ere jasoko ditut, Larramendi non kokatzen den jakiteko konparabide errazik ez dudanez gero.

7.3.1. Oinarriaren azken bokalaren desagertzea: Araua berez bi silaba baino gehiago dituzten oinarriei dagokie (Mitzelena 1977: 127), eta halakoak dira bildutako adibide gehienak; ostera, badirudi testuinguruak garrantzia izan duela bilakabi-dean:

— Inplosiboan ager daitezkeen kontsonanteen aurrean desagertzen da maizenik:

adrilkada “ladrillazo”, *alkapartegi* “alcaparral”, *andezdun* “edematoso” (< *andez* “edema” < *-eza* “heze”),⁸³ *arexki* “ternera, muerta” (< *aretxe* “becerro”), *argidorkiro* “ilustremente”, *argidortar* “ilustre” (< *argidore* “ilustración”), *arkakustxo* “pulguilla” (cf. *kukustxo* “id.”), *arkusti* “lustroso” (< *arkusi* “lustre”), *arpeztun* “definitivo” (< *arpetza* “definición”), *arsundi* “trasteado” (< *arsune* “traste”), *artukizti* eta *artukiztun* “escrupuloso”, *artukizkiro* “escrupulosamente” (< *artukitza* “escrúpulo”), *asberkide* “connovicio” (< *asi berri*), *astorki* “onobryche” (*asto* + *orro*), *ataurki* (*atrio*-ren etim.; vs. *ataurreki*, *ataurique*-ren etim.), *atxurtegi* “redil”, *axurtegi* “aprisco”, *aztarte* “revolcadero” (< *aztarri*, cf. *aztarriatu* “revolcarse”). Kasu berezia: *arretsu* “vigilante” (< *arreta* “vigilancia”); cf. behegako § 7.3.4.

⁸² Zalantzen bat sor dezakete *arauli* “trabucar” / *araulitu* “trastornar” forma biko aditzetik eratorriek, oro har zeinek bere eratorriak baitituzte (*araulida* eta *araulitze* “preposteración”, *arauligarri* “trastornable”, *araulitzzaile* “trastornador”, baina *araulari* “trabucante”, *araultze* “trabucación”), salbuespenen batekin (*araulde* “trastorno”).

⁸³ Elkkartetan gertatzen diren *ela* txandakatzek gorago (§ 4.8) aipatu ditugunak baino gehiago dira; eta, honi dagokionez behintzat, bi silabako hitzetan gertatutako *e,o > a* aldaketan erakoak (§§ 7.2.3 eta 7.2.4), baina bigarren osagaiaren bukaeran; cf., adibide honetaz gainera, *aderna* (< *erne*), *apaindona* (< *done*), *asbida* (< *bide*), *atoltxa* (< *oltxo*), *atzula* (< *zulo*), *atzonda* (< *ondo*)... (ik. Urgell 2008a: § 2.3.4).

— Batzuetan *a + e* topaketan ere gertatzen da, guztiz *-ari* atzizkiarekin:

adiereta “anagogia” (< *adiera* “alusión”), *agintaldi* “pretura, pretoría”, *alkaparreta* “alcaparral”, *almendregi* “almendral” // *agintari* “xefe”, *amartari* “decuriún”, *anbatari* “contador”, *antustari* “blasonador”...

— Gainerako kasuak bakanak dira:

e + a: *alfanjada* “alfanzazo”.

a + u: *arregura* “regadio” (< *arregatu* “regar”).

u + a: *adrailada* eta *adrilada* “ladrillazo”, *adrilari* “enladrillador”.

— Bi silabadunetan ere aurki daitezke zenbait adibide, baina esangura ezberdinekoak, nik uste:

aizkin “aventador” (vs. *aizekin*): dakidalarik, *aize-* hasieran duten eratorrietan zein elkartuetan adibide bakarra da. Hutsa izan liteke, *aizequin* bi aldiz (ik. s.v. *abanico* eta *abano*) <z>-z idatzita dagoela kontuan izanik; baina cf. hurrengoak.

aiztari: *eiztari*-rekiko analogiaz eratutako hitza (cf. Urgell 2008b).

altegi (< *ale*): hainbat adibide daude elkarketan (cf. Urgell 2008a: § 2.3.1.a).

— Inoiz edo behin mugatzailearen gorabeherak eragin dezakete *-a*-ren galera (cf. Urgell 2001: 163-166); hona adibide argi bat: *aitzakigarri* “excusable” vs. *aitzakiagarri* “disculpable”.

— Alde honetatik oso berezia da *-era* atzizkia, honekin oro har hiatoa gordetzeko joera baitago, salbuespenekin bada ere:

a + e > ae / e: *aipaera* “mención”, *aisaera* “holganza”, *aitakidaera* “compadrazgo”, *akusaera* “acusación”... vs. *akabera* “conclusión” (1713), *aldapera* “declive”...

e + e > ee / e: *adiskideera* “amistad”, *andreera* “señoría, tratamiento”, *artzeera* “acogida”, *aurpeera* “rendimiento”... vs. *aserrera* “riña”, *aitaidera* “agnación rigurosa” eta *aitaideera* “agnación”, *aldera* “afinidad” eta *aldeera* “vecindad”.

7.3.2. *-a* mugatzailea kendu gabe (cf. Urgell 2001: 163-166):

aitzadi (vs. *aiztzar*, *aiztun*) eta *atzatsu* (vs. *azgarri*): elkarketan adibide anitz daude (cf. Urgell 2008a: § 2.3.1.b).

arrati (vs. *arti*): Toponimiak azal dezakeen forma (cf. Urgell 2008c).

astamaizadi (cf. *maizadi* “maizal”).

Aitzitik, berezko *-a* galdu duten zenbait hitz ageri dira:

ANAI: *anaitasun* eta *anaide* “fraternidad” (1571 *anaietasun*, 1643 *anaiatasun*), *anaitu* “hermanar” (1545 *anaietu*), *anaikide* “cofrade”, *anaitar* “fraternal”...

ANTZAR: *antzartxo* “ansarón” (1715 *antzaratxo*).

Eta galdu-gordean dabilen berezko *-a*-ren bat:

AN(T)SIA: *antsiatxo* “cuidadito”, *antsiati* “congojoso”, *antsiakiro* “congojosamente”, *an(t)siatu* “angustiar” (XVII ea.) vs. *ansidun* “importante”.

AREA ‘hondarra’: *areatsu* “arenisco” (1715), cf. elkarketan (Urgell 2008a: § 2.3.1.b).

ARRAU(L)TZA: *arraultzatxo* “huevecico” (baina *arrautzxo* “id.”), *arrautzatu* “rebozar” vs. *arrautzari* “huevero”, *arrauzgile* “ovíparo”, *arrauztu* “huevo”.

7.3.3. $n > \emptyset / - C$

Bi adibide ditugu, eta bietan aditz erroari dagokion sudurkaria galdu da erator atzizkiaren aurrean: *antzesakin* “parabolano” (< *antz* + *esan*, cf. *antzesande* “parábola”), *atsegigarri* “espirable” (< *ats egin* “respirar”; cf. “Espirar, lo mismo que respirar, véase”).

Galera hau izenean ongi xamar ezagutzen dugun bitartean (ik. Mitxelena 1977: 309-310), ez dago ezer aditzetakoari buruz, dakidalarik. Halere, aditzizenez gainera (*egiten*, *egile*), ez da erabat ezezaguna zenbait atzizkirekin ere desagertzen dela edo desagere daitekeela: cf., adibidez:

egikizun (Mogel, 1803) / *eginkizun* (Oihenart, 1657), *erantzukizun* (1959) / *erantzunkizun* (1963), *eroapen* / *eroanpen* (biak Añibarro, -1800), *esaera* (1745), *esakera* (Mogel, -1802) / *esanera*, *esankera* (biak Añibarro, -1800), *esaka* (Añibarro, -1800) / *esanka* (1956), *esakizun* (1745) / *esankizun* (Mendiburu, -1760), *esakune* (Mogel, -1802) / *esangune* (1963).

Adibideok ez dira guztiak, ez eta hurrik eman ere, baina, hauen arabera epaitu behar baldin badugu, balirudike Hegoaldeko kontua dela, zenbait formaren hedapenean Larramendik zerikusia izan zuela eta, agian, mendebaldean normalxeagoa dela erdialdean baino.

7.3.4. Leherkari topaketak (gogora bedi Axularren alderantzizko ohitura, azalpen etimologikorik gabeko taldeak jasotzeraino: ik. Mitxelena 1977: 345, 4. oh.), batzuetan bokala galdu eta gero:

$t + k > k$: *anbakintza* “contaduría” (< *anbate* “cuenta”), *arbelokai* “turquesa, molde de hacer bодоques” (< *arbelota* “bodoque”), *ardikai* “calderilla” (< *ardit* “ochavo”), *ausarkiro* eta *ausarki* “determinadamente”. Salbuespena: *arretki* “advertidamente” (< *arreta* “advertencia”).

$t + t > t$: *ainbatxo* “tántico”, *arretsu* “vigilante” (vs. *arretatsu* “(es muy) aplicado”).

7.3.5. Txistukariak:

7.3.5.1. Txistukari afrikatua > frikari / V — V

Oso gertakari bakana *HH*-an; badirudi azalpen bereziak aurkitu beharreko adibi-deak direla:

amesari “soñador” (vs. *ametsaldi* “soñarrera”): *ames* forma ezagutzen bazuen ere (cf. *amesnador*-en etim.), baliteke hutsa zein analogiazkoa izatea, baina inolaz ere sarrrerakideek eragindakoa da (cf. Urgell 2008b): *ameslea*, *amescoya*, *amesguillea* eta *amesquiña*.

amezaga eta *arizaga*: Toponimiak azalduko ditu (Urgell 2008c).

7.3.5.2. $tz + z > tz$; $ts + ts > ts$: *arrotzain* “hospedero”, *auntzai* “cabrerizo”; *adatsu* “melenudo”, *autsu* “polvoroso”. Ez ostera $-z + tz-n$: *aiztzar* eta *arkaiztzar* “peñón”, *artetztaile* “enderezador”.

7.3.5.3. Oinarri barruko txistukariaren aldaketa (adibide gehiago elkarketan: cf. Urgell 2008a: § 2.3.5): *atxalketa* “uñeta” (< *atzal* “uña”).

7.3.6. Ozen + txistukari taldeak: Arazorik gabe gorde zuen txistukari frikaria (*aurzale*), baina, gainera, elkartetan antzeman daiteke hauek erabiltzeko joera ere bazuela: cf. *anzundu* “comparar” (< *antz*), *aunzadar* “cornicabra” eta *aunzedosle* “chotacabras” (< *auntz*), esaterako (ik. Urgell 2008a: § 2.3.2.c).

7.4. Morfofonologiako gertakari bereziak

Corpusean aurkitu ditugun hainbat gertakari ezin dira zehatz-mehatz azaldu ohiko zein ohiz kanpoko hots-aldaketen bitartez:

7.4.1. Haietako zenbait atzeranzko eratorpenak azaltzen dituela argudiatuko dut; esate baterako, *-atu* partizipioetatik *-a* amaierako izenkiak sortzea, lehendik beste bokal batez amaitutakorik egon zein ez, hala nola *ahalka* “vergüenza” (< *ahal-katu*, vs *ahalke* ‘id.’) edo *arrasa* “estrago” (< *arrasatu* “estragar”) (cf. Urgell 2008b).

7.4.2. Analogia hutsak ere eragina izan du zenbait eratorriren eraketan: adibidez, *atzystun* “anillo” (< *atz* “dedo”) *erraztun* sarrerakidearen ereduaren arabera egin-dakoa da, eta *zokalondoa* “recodo” (< *zoko*) *ukalondo* “codo”-arenera, inondik ere (cf. Urgell 2008b).

7.4.3. Badirudi, bestalde, haplogoia azaltzen dituela antzeman ditugun oinarriko azken silabaren desagertetako asko. Kontsonante bereko silaba bilkurak gertatzen direnean, Larramendik haietako bat, oinarrikoa, kentzeko joera handia dauka:

aburikai “tropezadero” (< *aburika(tu)* + *-kai*), *aginidokai* “sacamuels” (< *idoki* + *-kai*), *aginsakai* “id.” (< *saka(tu)* + *-kai*), *albendi* “albenda” (< *albenda* + *-di*), *arrazkai* “regalador de boteros” (< **arrazka(tu)* + *-kai*), *aitegi* (< *aita* + *-tegi*), *axolduro* (< *axolduri* + *-ro*).

Aztertu gabe badago ere, dakidalarik, badirudi bilkura hauetako batzuk saihesteko joera hizkuntzarena dela: cf. gaurko euskarako *eraikuntza* (***eraikikuntza*) eta *iradokizun* (***iradokikizun*) bezalako forma arruntak.⁸⁴ Bestalde, beharbada honelatsu azal daitezke adibide zail batzuk ere, alegia, haplogoia antzeko fenomeno batek beste silaba bat tartean dela ere eragina izan dezakeela eginaz: *abekari* “cabalgadura” (< *abe(re)* + *-kari*), *argizki* “agnus” (< *argiz(agi)* + *-zki*).

Alabaina, sarritan kendutakoa atzizkia da edo atzizkitzat har daiteke, eta hitzen itxurari emandako irtenbide honek inoiz adibide multzo handi bat eragiten du (cf. *-de* + *-dar*), automatiko xamarra izan zelako seinale:

-DE / -TE: *ainbatar* “idéntico” (< *ainbate* “identidad”), *anbategi* “contaduría” (< *anbate* “cuenta”), *antusti* “presumido” (vs. *antusteti* “sobervio”; < *antuste* “presunción”, “so-

⁸⁴ De Rijk-ek (1995: 304) “the inevitable Basque haplology” deitzen dio: beraz, badirudi lehenagotik ezaguna eta zeharo nabarmena dela. Mereziko luke, nik uste, baldintzak aztertzea. Bide batez, goian eman ditudanak baino adibide hobea izan daiteke *Hiztegi Batua*-n *esturasun* forman hobetsita agertzen den hitza (cf. *OEH*, s.v.), *esturasun* eta *esturasun* aldaerak (baita *estusun* G-azp ere) lehian egotea askoz adierazgarriagoa baita.

bervia”), *antzesandar* “parabólico” (< *antzesande* “parábola”), *artizkindar* “ortográfico” (< *artizkinde* “ortografía”), *artzonti* “cortés” (< *artzonte* “cortesanía”), *askijakindar* “filológico” (< *askijakinde* “filología”).

-KO: *aitapontekida* “padrinazgo” (< *aitaponteko* “padrino”), *arartekide* “compatrón” (< *ararteko* “patrón”).

-TU / -DU: *adimentar* “intelectual” (< *adimentu* “entendimiento”), *arguimendari* “argumentador” (< *arguimendu* “argumento”), *arguimende* “argumentación” (< *arguimendutu* “argumentar”).

-KI(DE) + -(D)URA: *adiskiura* “cabida, entrada, amistad” (< *adiskide* “amigo”).

Muga-mugako kasuak: *antustari* “blasonador” (< *antustetu* “blasonar”, cf. *antuste* “arrogancia”).

Are gehiago, inoiz atzizki edo atzizkitzakoaren galera testuinguruaren laguntzarik gabe gertatu da:

-DE, -TE: *anbakintza* “contaduría” (< *anbate* “cuenta”), *adiskiunde* “amistad” (< *adiskide* “amigo”).

-GIN: *atsekida* “consuelo” (< *atsegin* “alegría”, etab.).

-KI: *adiragarri* “notable” (< *adirakitu* “notar” < *adiraki* “nota”).

-TZA: *auziabartari* “pendenciero” (< *auziabartza* “pendencia”).

Eta, azkenik, desagertutakoa deklinabide atzizkia ere izan daiteke: *anzaera* “gobierno” (< *anzaztu* “gobernar” < *anzaz* “arte”).

Elkarketan ere (Urgell 2008a: § 2.3.7.2) aurkitu ditugu taiu bereko adibide batzuk, hala nola *altiso* “nácara” (< *altiste* “perla” + agian *oia* “ohea”) edo *andeza* “edema, tumor acuoso” (< *anditsu* “tumor”); azpimarra dezagun azalgaitzak zirenak azaltzeko bide emankorra suertatu dela han: adibidez *artukitu* “escrupulizar” (< *artaz* “atentamente, con cuidado”) edo *asturritu*, *asturrundu* “degenerar” (< *astetik urritu*, *urrundu*; cf. *aste* “comienzo”).

Desagertutako atzizkiak bestearen forma eragin dezake: cf. *adimentar* (< *adimentu*). Gauzak honela, baliteke *-te* + *-ari* > *-tari* azalpena eman diegun hitzak ere taiu beretsukoak izatea Larramendiren ustetan, hots, *amartari* “decurión” (< *amarte* “decuria”) edo *anbatari* “contador” (< *anbate* “cuenta”) erakoak ere. Argi xamar dago honelako guztietan atzeranzko eratorpen eta analogia fenomenoek ere zerikusia izan dutela.

7.4.5. Atzizki batzuk desagertu beharrean mozarrotuta daude:

-DURA + atzizkia > -RU > *aokaruka* “(a) dentelladas”, *aokarutu* “dentado” (< *aokadura* “dentadura”).

-TSU + -RO > -(T)SORO: *almen(t)oro* “poderosamente”, “potentemente” (< *almentsu* “poderoso”), eta honekiko analogiaz baita *aldunoro* “potentemente” ere, vs. *amultsuro* “deliciosamente”...

-TSU + konts. hasierako atzizkia > -S: *ainaldaskiro* “preciosamente”, *ainaldaste* “preciosidad” (< *ainaldatsu* “precioso”), *azañoskiro* “hazañosamente” (< *azañotsu* “hazañoso”).

-KOR + -RO > -KORO: *auskoro* “frágilmente” (< *auskor* “frágil”).

-TAR + -RO > -TARO: *argidortaro* “ilustremente” (< *argidortar* “ilustre”).

-TZA + konts. hasierako atzizkia > -Z: *arpeztun* “definitivo” (< *arpetza* “definición”), *artukiztun* “escrupuloso” eta *artukizkiro* “escrupulosamente” (< *artukitza* “escrúpulo”), vs. *aldimaitzadun* “comissionario” (< *aldimaitza* “comisión”).

7.4.6. Oinarri laburpena: elkarketan (Urgell 2008a: §§ 2.3.1.d eta f, eta 2.3.3) usuago aurkitu dugun honen adibideak bi baizik ez dira eratorpenean: *asberkide* “connovicio” (< *asiberri* + *-kide*) eta *adiraki* “nota” (< *adiera(z)* “denotar”, etab. + *-ki*). Bahliteke hirugarren bat egotea, baina kasu honetan lekukotutako hitz baten bermoldaketa bide da: *asgin* “festejo”, *atsegin*-etik, edo haren errotik behinik behin.

7.5. Ordain azaltzaileak (edo etimologikoak)

Honen arrastoak lehenengoz *Erans*-ean (Urgell 2008d: § 2.4.1.2) aurkitu ditugu, iturrian lekukotutako formaren aldaerak edo azalpen etimologikoak bide direnak, alegia: *oyutu RS*-ko *otu* “rogar”-ena den bezala, beraz. Zehatzago, Larramendiren ikuspegitik, oker ez banago, erabilerak ez kamustutako forma osoak lirateke, forma etimologiko edo jatorrizkoak, alegia. Bila berariaz ibili ez arren, halako batzuk agertu zaizkigu laginaren azterketan zehar:

aidagoa, ahacoa (1571) “cognación”.

altun (onomastikak azaldua; cf. Urgell 2008c), *ahaltun* eta *aldun, ahaldun* “potente”.

aomena, ahumena [sic, *ahamena*-ren ordez (1571)] “bocado”.

argintza (XVII ea.), *arrikintza* “cantería”.⁸⁵

8. Atzizki kateak

8.1. Eratorpena berez baliabide errekurtsiboa izan arren, baditu bere mugak, bai morfologikoak, bai sintaktikoak, baita semantikoak ere. Alde batetik, delako atzizki batek onartzen duen oinarriaren gramatika kategoria gordetzen da, hots, halako gramatika kategoria sortzeko balio duten atzizkiak bakarrik onartzen ditu oinarrian; adibidez, ***euritsugile* ezinezkoa da, *-gile* atzizkiak oinarrian izena eskatzen baitu. Bestetik, azpikategorizazioari dagozkion ezaugarriek ere muga ezar dezakete: esate baterako, ***irteketa* ezinezkoa da, atzizki honek oinarrian nor-nork aditzoina baitarama. Eta, azkenik, semantikaren aldetik, ***euritsutasun* ezinezkoa da, ‘ugaritasuna’ eta ‘kualitate abstraktua’ elkarrezinak baitira (Azkarate 1991: 23).

8.2. *HH*-an nabaria da eratorpenaren errekurtsibitatea ere profitatu dela euskararen hiztegia aberasteko. Honek ez du esan nahi, ostera, edozein atzizki kateak egin ditzakeenik, ez eta edozein kate zilegi denik. Izan ere, adibiderik eskaintzen ez duten atzizki ugarien aldamenen, askok *HH*-an ez eze, euskaran oro har arunt diren oinarriak baino ez dituzte hartzen. Honen kontu emateko, *HH*-ko kateak handik kanpoko adibideen aldamenen —lehenago lekukotutakoak, ahal dela— ezarri ditut:

⁸⁵ Ohartu *argintza* herrikoia azaltzeko forma etimologikoak *-kintza* daramala, gero eratorpenean praktikan jartzen duenarekin bat.

	kanpoko adibideak	HH-koak
-kide + -tasun	adiskidetasun (1571)	adiskidetasun, aidetasun
-kabe + -tasun	dohakabetasun (1571)	ajolakabetasun, ardurakabetasun
-(k)ide + -go(a)	ahaikoa (1643)	aidago, aitakidago, anaikidago...
-zai(n) + -tza:	artzantzaz (herr.)	artzantzaz
-ka + -ari	nahastekari (1643)	adarkari, adiakari, agakari, agirakari...
-keta + -ari	gizonketari (herr.)	andraketari
-tza + -ari	arrantzari (herr.)	arrantzari
-ka + -ada	harrikada (herr.)	adarkada, atzaparkada...
-ari + -tegi	afaltegi (1715)	afaltegi
-men(du) + -tsu	adimendutsu (1643)	almentsu
-ko + -dun	hartzekodun (1643)	artzekodun
-tsu + -ki	dohatsuki (1643)	ainaldaskiro (< ainaldatsu), amodiotsu- kiro, azañoskiro (< azañotsu)

8.3. Jadanik lekukotuta zeuden kateen artean, bereiz aipatu behar da hiztegi-gileengan bakarrik, dakidalarik, lekukotzen den *-garritasun* katea, bai baitirudi —Azkaratek (1991: 31) iradoki bezala— honen ugaltzea hein handi batean lotuta dagoela ‘-ble = -garrí egokitasun berriaren ondorioz ireki zen ‘-bilidad = -garritasun’ egokitasunarekin. Lehenengo agerraldiak Pouvreauren idazlanetan (*harrigarritasun*, *iustugarritasun*, *miragarritasun*, *saindugarritasun*, ap. Lakarra 1995), Urte (*agradagarritasun*, *miragarritasun*) zein Larramendiren hiztegietan (*amagarritasun*) aurkitzen dira eta, dakusgunez, hainbat dagokie *-garrí*-ren adiera aktiboari nola pasiboari.

Antzeratsu esan daiteke *-garriki* (eta HH-ko *-garriro*) kateari buruz, inondik ere *-ki* atzizkiaren hedapenaren ispilu (cf. de Rijk 1995): ez dut arrastorik aurkitu Leizarragarenean, eta Axular eta *CatLav*-en *izigarriki* baino ez; alabaina, hiztegi-gileengan adibideak ugari daude:

Pouvreau: *miragarriki* (SP *Imit*), *harrigarriki*, *irrigarriki* (hizt.).

Urte: *agradagarriki*, *arbuigarriki*, *desagradagarriki*, *fastikagarriki*...

Larramendi: *ahalkagarriro*, *adiragarriro*, *adiskidegarriro*, *aditezgarriro*, *alabagarriro*...; *arrigarriki*.

8.4. Gauzatu gabe bide zeuden kate zilegien adibide zenbait eskaini zizkigun Larramendik; alboan kideko kateak jarri ditut, aurretiaz lekukotuta zeuden heinean:

- izena [-biziduna] + *-kin* (cf. Azkarate 1991: 42): *aisakondairakin* “novelador”, *atsekabekin* “molesto”.

- izena + *-zai*: cf. *athal-zain* (1643), *borthalzain* (1571), *mahasti-zain* (1571), *altegizai* “horrero”, *arraunarizai* “comitre”, *arroztegizai* “hospitalero”.

- izena [+konkretua, -biziduna] + *-tze* (cf. Azkarate, *ib.* 54): *antzeskaida* “pincelada”.

- izena [±arunta, +konkretua, ±biziduna] + *-tegi* (cf. Azkarate, *ib.* 58): *aoskitegi* “vocabulario”; bereziki aipatzekoa da *-gindegi* / *-kindegi* kate emankorra: *argindegi* “(oficina de) canteros”, *arozkintegi* “(oficina de) carpinteros”, *arrikintegi* “oficina de (...) canteros”.

- izena + *-aldi*: *agintaldi* “pretura, pretoría”.

- izena [-biziduna], maiz [+abstraktua] + *-ti*: *autakinti* “libre” (< *autakin* “albedrio”).

8.5. Eta, azkenik, batzuk nekez har daitezke normaltzat, goiko mugetako zenbait gaintzen dituzte eta (kanpoan utzi ditut dagoeneko oinarriak berak salatu dituen kate berriak):

8.5.1. Ekintza-izenek ez dute oro har atzean atzizkirik onartzen (Azkarate 1991: 63); salbuespen zahar bat badugu ere (*adimendutsu* 1643), *HH*-an oro har espero genezakeen baino maizago agertzen da:

- men(du)* + *-ari* kate emankorra: *alamenari* “detractor”, *almenari* “potente”, *arguimendari* “argumentador”.
- ekintza-iz. + *-tegi*: *adiundetegi* “audiencia”, *aitorgotegi* eta *aitorkuntegi* “confessionario”.
- ekintza-iz. + *-ti*: *agindetzi* “imperioso”, *araudetzi* “exemplar”, *astirodetzi* “prolijo”; *artukiziti* “escrupuloso”.
- ekintza-iz. + *-ki₂*: *aurgintzaki* “feto nacido”.
- ekintza-iz. + *-tsu*: *agindetsu* “imperioso”.

8.5.2. Oraindik bereziagoak dira *-te* eta batez ere *-de* (baina ez *-tze*) aditzizengileek aurretik onartzen dituztenak (aditza alboan duten adibideak alde batera utzita):

- TE-k ezeztapenezko aurrizkiak ordezkatzeko erabiltzen dituen atzizki-moduak baka-rik (*-kaitz*, *-ez*) onartzen ditu: *adrakaizte* “irregularidad” (*-kaitz*), *ajolezte* eta *ardurezte* “incuria”, *arretezte* “inadvertencia” (ik. Urgell 2000c: § 1.14).
- DE-k atzizki arruntak ugari onarzen ditu: *aldedaride* “parcialidad” (*-ari*), *alortazaide* “frutería” (*-zai*), *astirode* “prolijidad” (*-ro*), *atzenaikinde* “alfaceazgo” (*-kin*), *aurdunde* “preñado, preñez” (*-dun*).

8.5.3. Izena + *-go*: cf. *mandatalgoa* (1571), *merkatalgoa* (1571). Itxura guztien arabera, izenak gutxienez [+gizakia] izan behar du (Azkarate 1991: 36): *aldekigo* “libelo de repudio” eta *asmaengo* “agüero”, hortaz, berrikuntzak dirateke.

8.5.4. Izenondoa + *-go* (cf. goiko adibideak): Hasteko, hiruko katea dugu: *anizkidargo* “comunidad” (*-kida* + *-ar* + *-go*); eta, gainera, badirudi *-go*-k oinarrian ‘nolakotasuna’ edota ‘neurria’ adierazten duten izenondoak eskatzen dituela (Azkarate, *loc. cit.*), eta *-ar* atzizkiak ez du horrelako ondoriorik ematen.

9. Ondorioak

Hiztegi zahar aberatsenarekin —Urterekin— erkatuta (§ 2) neurtu dugu eratorpenak *HH*-an duen lekua: biak berdintsu dabilta, hiztegioko hitzen %50ean, hain zuzen, eta bat datoz zenbait atzizki (*-txo*, *-tzaile*...) automatikoki ezartzean. Alabaina Larramendik donibandarra gaintzen du atzizki ezberdinen kopuruan, baita ziurrenik atzizkion jatorri ñabartasunean ere. Aberatsa da oso, beraz, eratorpena Larramendiren hiztegian, eta tradizioa eta berritasuna elkartu izanaren ondorio.

Alde batetik, hainbat zertzeladatan egiaztatu ahal izan dugu Larramendi berri-tzaile izan zela. Alderdi hau ezaguna zen —ezagunegia, agian—, baina orain halaxe jokatzeko ezinbesteko bihurtu zuen testuinguru historikoaz jabetu gara: gaztelaniazko kultur hitzak oro itzultzeko, euskaraz eratorpena jotzea dugu biderik errazenetakoa, orduan orain nola, eta bestalde, ez dago bide honetatik hitz familia osoak bata bestetik eratorriaz eratzeko, alfabetoaren hurrenkeraren arabera antolatuta dagoen

hiztegia baino leku egokiagorik. Premia baldin bada, beraz, eta ez jokoa, *nola* berritu zuen jakin nahi izateak lehenengoz zentzua hartzen du, zeren espero baitezakegu euskal hitz batzuen historiarako ez ezik, eratorbidearen historiarako ere xehetasun interesgarriak erdietsiko ditugula batean —eta ziurrenik bestean ere— hain garrantzitsua izan zen hiztegi honetan.

Bestetik, eratorpenean kausitu ditugu Larramendik hitz-bilketari bere lanean eman zion garrantziaren lehen aztarnak: atzizki ezberdinak hainbat izatea bera aski ez balitz ere, erants bekizkio anarteraino Iparraldeko tradizioan bakarrik jasotako atzizkiak (*-go, -men / -pen...*), eta 1745 arte lekukotu ez zirenak (*-skote* eta agian *-ada*), edota Hegoaldeko literatura urrian ozta ageri zirenak (*-keta, -era...*; oro har, ik. § 3). Ahozko euskarak *HH*-an izan zuen garrantziari dagokionez, hitz bakan batzuk (*azkarri* ‘legamia’, esaterako) berresteaz beste aurrerapenik ez dugu hemen egin, honelako etorkia daukaten edo izan dezaketen hitz mota guztiak elkarrekin aztertzeke (ik. Urgell 2000d).

Beste horrenbestetsu gertatzen da, neurri batean behinik behin, literaturatik datozkeen hitzekin (ik. Urgell 2000b). Alabaina, maiz ondorioak aurreratu ditugu, azalerrazak diren gertakari anitz ulergaitz ez bilakarazteko. Besteak beste, honek bide eman digu *HH*-an euskal liburu eta hiztegiek, betebeharrak anekdotikoaz gainera (hitz gehiago edo gutxiago eskaintzeaz gainera, alegia), Larramendik hartu zituen erabaki orokorretan eragina izan zutela sumatzeko: Atzizki batzuk liburuetan ikasi bide zituen, horietako batzuk emankor bihurtu zituen eta irakurritako hitzen eradura eratu zituen maiz berak egindako hitz berriak; baliteke, gainera, atzizkiren baten nagusitasuna literatur erabileraren arabera erabaki izana (§ 3.3). Zertzeladetan aurkitu ditugun batetortzeak —ongi lekukotutako hots-aldaketak (§ 7.2) eta atzizki-kateak (§ 8.1), adibidez— asko eta asko dira. Alderdi hau ezezaguna zen erabat, eta pertsona ezaugarri bakar batez —berritzaile gisa, adibidez— definitzea errazkeria ez eze, huts larria ere izan daitekeela erakusten digu.

HH-ko eratorpena ulertzeko, berrikuntzatik ez, baizik eta tradiziotik hasi behar dugu: jakintzat eman behar dugu Larramendi oinarrizko lanetik hasiko zela, hau da, lehen-lehenik eskura izan zituen iturri guztietatik hitzak biltzeari ekingo ziola. Lan honen ondorio zuzenez, *HH*-an bakartuta dauden edo ia eraginik gabekoak diren atzizki batzuk aurkitu ditugu (§ 3.2.1): agian Larramendik ez zituen hauteman, edota ez zituen behar. Hauen aleak sakabanatuta daude *HH*-an zehar, sarrienik ez dago emankortasun edo berrikuntza usaineko ezer euren eratorrietan, eta batzuetan bide batez baizik ez dira agertzen, han-hemendik jasoak. Beste hainbeste gertatzen da arkaismo modura baino agertzen ez diren zenbait hots-aldaketarekin (§ 7.1). Honelako guztietan, kontrakoa sinesteko zio handirik ez izatera, zentzuzkoena hitza entzun edo irakurri zuela egitea izango da, zegoen-zegoenean jaso zuela, besterik gabe.

Bigarrenik, jakintzat eman behar dugu Larramendik euskararen baliabideak sakon aztertu zituela, berez zekien edo bildu ahal izan zuen hitz altxorrean oinarri harturik, hitzetan eraketaren zantzuak (atzizkiak, kasu) aurkitzeko. Azterketa honen fruiturik nabarmenenak atzizkiei buruz egin zituen deskribapenak dira (§ 2.6): gramatikatik hasita baina, berak hala nahita, batez ere *HH*-an, tankera honetako berri asko dago eta, beharbada nahi genukeen guztia ez bada ere, oro har zuzena eta zeha-

tza izan ohi da, hots, atzizkiak bai erabilpen maiztasun eta hedaduraren, baita erabileraren aldetik ere (oinarria, esanahia, batzuetan hots-aldaketak ere) ongi —eta maiz lehenengoz— ezaugarritzatzen ditu. Maila honetan azpimarratzekoa da atzizki batzuek beren gaztelaniazko kideekin daukaten erlazio genetikoa asmatu izana (eta ondorioz erabilera ere hedatu izana), bere ohiko teoriaren arabera alderantzizko norabidean ezarri bazuen ere (§ 6.5).

Honaino hitz-biltzaile eta gramatikalariaren lana (agian hobeto “etimologoaren lana” esatea, orain artean hitz hau erabili ohi den baino adiera zehatz eta interesgarriago batean) amaitzen da, eta hiztegegile berritzailearena hasten. Lexikografo modura, Larramendik *HH*-an bildutako lexikoaren jitea —guztiz bere alderdirik nabarientan— goitik behera eragin zuten erabaki garrantzitsu sorta oso bat hartu zuen. Haietako lehena, euskararen eratorbideak osorik ustiatzea, oinarri eta atzizkien artean beharrezko ziren konbinazio guztiak —eta maiz egin daitezkeen guztiak ere— eginez (§ 2.3).

Honek zuzenean garamatza bere bigarren erabaki garrantzizkora: azterketaren bitartez, Larramendik ikasi zuen atzizki baliokide taldeak eskumenean zituela eta era batera edo bestera —ez nahitaez bere euskarari zegokionez— hitz berrietan lehenetsunez erabiliko zituenak hautatu zituen. Hautapen hau ez da behin ere erabatekoa: aitzitik, ez dago dudarik *HH*-an beren baliokideekiko lehiaketan galduan ateratzen diren atzizki askok hitz berriak egiteko balio izan dutela. Eman dezagun adibide bereziki argi bat: gure corpusean *-skote* txikigarria etimologia baten azalpenean bakarrik agertzen da (Urgell 2004b: § 1.7); nekez asma daiteke leku bazterrekoagorik, itxuraz bederen. Atzizkia bestelako (dakidalarik, beti beranduagoko) iturrien bitartez ezaguna da, Larramendik ongi ezagutzen zuen (*arinskote* “ligero”), baina apaingarri gisa bakarrik erabilia dago, *arinsko* etimoa —hau ere ongi eratua— aski baita gazt. *arisco* azaltzeko. Halaz ere, ez zuen arazorik izan zeharo arauz kanpokoa den beste etimogai bat (*arriskote* < *arizko*) analogikoki eratzeko.

Osterantzean, atzizki esanahikideak eta atzizki baten alomorfoak ugari pilatzen dira batzuetan. Ez ditugu euren arteko erlazioak erabakitzen dituzten arauak osoki harrapatu, agian, baina ez dirudi erabilera erabat ausazkoa denik. Batetik, maiz ez dago esanahi bereko edo beretsukoen artean bereizketa semantikorik (zehazki ekin-tza-izenei dagokienez, cf. Bueno 2004 eta 2006): nolabait esanda, ugaritasuna zehaztasunari gailentzen zaio *HH*-an, sinonimia espezializazioari; gureaz beste mundu batean bizi izanaren ondorio, nonbait.

Bestetik, banaketa modu pare bat bederen sumatu ditugu. Ahulena, edo oraindano axalki baino sumatu ez duguna, dialektoari dagokio⁸⁶ edo, zehazkiago agian, banaketa politikoari: batzuetan bederen, Iparraldeko atzizkiak ezartzen zaizkie Iparraldeko erroei (§ 4.11). Beste banaketa modua, funtzionala, hobekixe ezagutzen dugu: atzizki bat edo alomorfo bat, kasuan kasu, ohiko baldintzetan darabilen bitar-

⁸⁶ Eta gogoan izan Larramendik ez zuela euskara batuaren antzekorik ezer buruan, euskal hitz guztiak euskaldun guztienak egitea bakarrik baizik (eta euskaldunak bat egitea ere bai, bide batez esanda); pasarterik argiena grafiari dagokio: “En esto cada Provincia guarde su estilo, como en el tonillo particular de la voz” (Larramendi 1729: 338). Gehienez ere, beraz, Gipuzkera Osoatuaren antzeko zerbaiten aldekoa zatekeen, *avant la lettre*, jakina. Ik. Zuazo (2005: 41-49), halaber.

tean (ordezkari “kanonikoa” izena eman diogu lehen), gainerakoak askeago erabili ohi ditu, ondorio berriak lortzeko, dela ohiz kanpoko oinarriekin lotzeko, dela adiera berriak adierazteko, edo dena dela (§ 4.12 eta 5.3).

Larramendiren azterketaren sakontasuna neurtzeko, ez bide dago *ahaikoa* “pariente” eta *ahakoa* “cognación” hitzak baino adibide argiagorik: bata Etxeberri Ziburuko edo Axularren liburuetan eta bestea Leizarragarenean ikasi zituen (Urgell 2000b), eta *ahaikoa*-ren itzulpenak diosku ezin izan zuela antzeman *-goa* atzizkiarekin eratutakoa dela (§ 4.2), eta ez da harritzekoa, egiazki. Hala eta guztiz ere, eraketaren aldetik ilunagoa den (baina Testamentukoa izanik esanahia asmatzeko errazagoa zen) *ahakoa* hitzaren sarrera berean *aidagoa* haren azalpen etimologikoa ageri da. *Erans*-ean ere bilduak genituen honelako gertakari batzuk, eta “ordain etimologiko edo azaltzaileak” izenarekin bataiatu ditugu (§ 7.5). Kontua ez da txantxetakoa, bestalde, *-kidago* atzizki katea daukaten hitz berriak corpusean ugari aurkitu ditugunez gero.

Hautapen prozesuan batzuetan jakinaren gainean ahozko zein idatzizko tradizioetik alderatzen da, bai eta teoriarik berak egindako deskribapenetatik. Harrigarria da —egungo euskaldunontzat bederen— *-tasun*-ez egindako eratorrien urritasuna, grammatikan izen abstraktugile nagusi gisa badakar ere. Beste muturrean *-ari* atzizkia aipa dezakegu: Larramendik euskalki guztietan besteak (*-tzai*, *-le*) baino gutxiago erabiltzen dela esan arren (*ib.* 1729: 266-267), *HH*-ko eratorpenaren giltzarrietako bat da (cf. Urgell 2004b: § 3.1). Bi muturrak elkartuaz, pentsa genezake, aukerak egiterakoan atzizki ezezagunago batzuk landu nahiago izan zituela, hein batean bederen, irakurleak ezagunenak erraz erabil zitzakeela jakintzat emanez. Honek berretsiko luke, bestalde, *HH* gaitasun hiztegia delako ustea, ez bakarrik hiztegiak egin ahal izan zuenagatik, baita etorkizuneko erabiltzaile zuhurrek egin zezaketengatik ere (cf. Urgell 2002b). Halere, gaia ez bide da hain erraza: Lakarrak esan bezala, “ez izaki atzizki bakoitzaren zedarritzapen tinkoegirik”, Larramendik egindako hautu hauek xehekiago begiratu beharrak dira. *-tasun* arruntzat jotzea anakronikoa izan liteke, *-ki* (edo *-kiro*) atzizkiekin de Rijk irakasleak (1995) frogatu zuen bezala (§ 6.2): argi daukagu Iparraldeko *literaturan* tinko ezarria zegoela, baina eta gainerakoan?

Jakinaren gainean hartu zuen beste erabaki bat, erator oinarrien gainean tradizioak ezartzen dituen mugak gainditzea izan zen (§ 5). Ez dut uste ezjakintasunari leporatzea bidezkoa denik. Bere deskribapen zuzenen eta *HH*-ko erabileraren artean dagoen aldea oso argia da alde honetatik. Erabaki honen oinarrian, batez ere aditzari dagokionez, euskal erroaz izan zuen ikusmoldea kokatu behar dugu: izan ere, gure begietan zehaztasun gabeko oinarri gisa agertzen dena, Larramendiren begietan euskal erroa baino ez bide zen, bere jatorrizko itxuran (cf. Urgell 2008b). Zuzenean sartzen dira hemen, beraz, erdal hitzen etimologiatik eta onomastikatik erdietsitako erroak.

Berrikuntza nabariko gainerako kasuetarako, premia berriei egokitze hutsaz hitz egin beharko genuke, besterik gabe; batzuetan premia berak sentitu eta aterabide berretsua asmatu zituzten idazleak eta hiztegiak aurkitu ditugu. Eta, ez bairik gabe, askatasun osoz lanean aritu izana ere ezin dezakegu alde batera utzi: bere buruari ezarritakoez beste estuasunik gabe, aitzindaria zela eta aintzat hartzeko moduko aurkaririk gabe —“tontotzarren erausiak” baino ez, bere ustetan— ari zela jakiteak

bakarrik eman dezakeen lasaitasunaz, alegia. Hemen sar genitzake “parasintetikoak” deitu ditugunak, esate baterako (§ 5.6).

Adierari dagokionez, esanahi hedadurari berea ematea espero izatekoa zen: tresnak eta baliabideak *-le* edo *-ari* atzizkidun ordainak jasotzea, edota atzizki hauek berak gaztelaniazko izenondoan itzulpen gisa agertzea (§ 6), kasu. Hainbat kontu berri “itzuli” behar zituenez gero, normala baino ez da atzizkiek analogiaren bitartez edo kalkoaren bitartez betebeharrak ugaltzea. Zeharo interesgarria da, aldiz, gorago aipatu dugun alomorfoen edota atzizki baliokideen artean egin zuen betebeharrak bana-keta, haietako bat zeregin arruntetan utzita, bestea edo besteak bereziki berrietarako erabiliaz.

Xehekiago aztertzeko utzi behar izan dugu hitz berrietan gaztelaniak izan zeza-keen eragin zuzena; kalko garden zenbait, baita gaztelaniazko atzizki batzuen eta euren kideko euskarazkoen artean dagokeen erlazio zuzenaren zantzu batzuk ere bildu dira, halere. Beharbada antzeman dugun gertakaririk nabari eta eraginkorrena, askoren artean, izen abstraktuen eta ekintza-izenen arteko mugarik eza izan daiteke, gaztelaniaren (eta latinaren) ezaugarri, baina ez euskara historikoaren. Kontu hau, dena dela, eratorbidearen indartzearen barruan berraztertzea dugu (§ 6.2).

HH-ko hitzei itxura berezia ezartzen diete, azkenik, pairatu dituzten hots-aldakete-tek. Alde batetik, atzizki batzuetan alomorfo ezezagun bat edo batzuk aurkitu ditugu; nabarmenki, arau ezagunak hedatuaz eraturako formak dira, hala nola ozen ondoan herskaria ahostunduaz, bokal hasierako atzizkiari kontsonantea (*t* edo *k*) erantsiaz, edo kontsonantez hasitako atzizkiarekin batera aingabeko aldaera erabiliaz, besteak beste (§ 4). Bestetik, morfemaren forma nagusiaren ordean, batzuetan Larramendik nagusi bilakatu zituen testuinguruaren arabera alomorfoak (*-kai*, *-kin*, *-kintza*), eta oro har badirudi honelako aldaeren banaketa —batez ere txistukari ondoko testuinguruari dagokionez— gaizki ulertu zuela; ondorioz, hitz berrietan arau jakinik gabe ezarri zituen sarri, eufoniaren arabera, agian. Ezaugarri hauen berritasuna baieztatzeko neurrian, hona non dugun *HH*-an hitz berriak antzemateko adierazle ziurra; hori bai, oso gogoan hartuz forma etimologikoak “berreraikitze” edo bersortzeko joera izan zuela: *argintza*-ren alboan *arrikintza* ematen du, bere ustez forma osoago eta, beraz, lehenagokoa (jatorrizkoa, zehatzago) bide zena. Berrikuntza hutsaren eta honelako berreraiketaren arteko muga zehazteke dugu.

Bestalde, oinarrian gertatzen diren aldaketez mintzatu behar dugu. Lehenik argi utziko dugu eratorpenean eta elkarketan antzeko gertakariak aurkitu ditugula maiz, bata bestea bermatzeko moduan eta aldaketak berriaz egin zituela baieztatzen moduan. Ongi ezagutzen ditugunetako batzuk —ziurrenik gehienak zegoeneko arkaismoak baino ez izan arren— Larramendik igarri eta hitz berrietan erabili zituen, haietako batzuen ezarpenean egindako hiperzuzenketak lekuko (§ 7.2). Arau hauen iraupenaren datazioa lantzen hasteko eta XX. menderaino iristen den eurretako batzuen “berpiztearen” historia berreraikitze ezin jakingarriagoa da. Honezaz gainera, ohiz kanpoko aldaketak —baina gehienetan gutxi-asko sistematikoak— ere badaude *HH*-an, Larramendik beregain egindakoak, eredu jakinik gabe (§§ 7.3 eta 7.4), oraingoz bederen.

Bukatzeko, gogora dezagun hemengo azterketa hau gure ikuspegitik egina da-goela, *HH* guretzako informazio iturri izan daitekeelako ikuspegitik. Irakurle batek

baino gehiagok faltan emango du Larramendiren ikuspegia, hots, ea praktikan erregularatasunaren aldekoa zen, ala irregularatasunaren. Polikiago miatu beharko den arren, aurrera dezakegu bietara jokatu zuela, baina agian ez bietara nahita: batzuetan bere garaikoetan espero daitekeen bezala, erregularatasunaren alde jokatu zuen, eta erabilerak sortutako usteldura osatzearen;⁸⁷ beraz (benetako edo ustezko), forma etimologikoak berreraiki zituen (*ahaltun* eta *arrikintza* dakar, *altun* eta *argintza*-ren alboan, adibidez). Bestetan, ordea, badirudi analogia hutsez jokatu zuela, oharkabean ala nahita, ez jakin (cf. *atakida* “compuerta”, adib., *ate*-ren eratorrietan ezinbestean berria izan behar duen bat aipatzearen).

Badago beste aukera bat, halere, *ahalke*-ren familiak argituko diguna: izan ere, *ahalka*, *ahalkea* “vergüenza” bikotea azaltzeko, gure hitzetan atzerantzko eratorpena dagoela esan behar dugu (*ahalkatu*-tik *ahalka* “berreraiki” zuen Larramendik; ik. Urgell 2008b). Larramendiren ikuspegitik, ordea, jatorrizko erroaren berreraiketa baino ez bide da, zeren eta, tradizioak erakutsitako *e*-dun formen alboan batzuetan, bestetan gabe, sistematikoki *-a*-dun eratorriak osatu baitzituen, falta zirenean: bazuen *ahalketu* (1571) eta *ahalkatu* “avergonzar” (1635), baina *ahalkati* “vergonzante” erantsi zuen *ahalketi* (1627) zaharraren alboan, eta *ahalkagabeki* “desvergonzadamente” dakar bakarrik, *ahalkegabeki* (1617) zaharraren ordean.

Izan ere, aztertuago eta argiago daukagu Larramendi ez dela inoiz *ex nihilo* ari; hau hipotesi gisa hartzeak ondorio argiak ditu: aurkitu ditugun desbideratzeek (azizki edo alomorfo berriak, gehiegizko erabilerak) azalpen logikoa —edo trinkoa, behinik behin— izan behar dute. Eratorpenean ez eze, Larramendiren sorbideen bila kurritu behar ditugun beste alorretan ere hartu dugun eskarmentua hauxe da, alegia, zenbat eta adibide gehiago arakatu, hainbat eta gertakari azalgaitz baten agerraldi gehiago kausitzen direla, hau da, kontuan hartutako laginaren arabera lehen begiratuko bitxikeriak, arau ez bada, joera bederen bihur daitezkeela; hortaz, corpusaren izaera mugatuari zor dakioke inoiz itxurako azalpenik ez aurkitua.

Azken gogoeta hauek balio bezate orain artean esandako guztiaren azken gisa: *HH*-ko berrikuntzez mintzatzerakoan, lehenik euren oinarriez eta zioez jabetu beharra dago. Ikusiak ikusirik, eta zalantzarik gabe, bada sistematik Larramendiren erasurean.

Bibliografia eta laburdurak

- Aldrete, B. J., 1606, *Del origen y principio de la lengua castellana o romance que oi se usa en España*. L. Nieto-ren berrarg. faks. eta azterketa (2 lib.), Madril: CSIC, 1975.
- Altuna, P., 1967, «Larramendiren iztegi berria», *Euskera* 12, 139-300.
- , 1992, «Larramendi euskaldun berritua», in Lakarra (arg.), 39-48.
- AxH* = Villasante 1973.
- Azkarate, M., 1991, *Irakaskuntza proiektua*. Donostia: UPV/EHU (argitaragabea).
- , 1992, «Larramendiren hitz eraketa», in Lakarra (arg.), 207-219.

⁸⁷ Adibide eder bat aurkitu dugu gramatikan, non hots-aldaketak agerrian gaitzetsita dauden: “La negación *ez* es tan malignante, o de tan mala condición, que muda la pronunciación a algunas letras que vienen después, o introduce otras en su lugar (...)” (Larramendi 1729: 293). Gehiago ere egongo dira, noski.

- , 1994, «Oihenarten lexiko-sorkuntza», in *Oihenarten laugarren mendeurrena* (Iker 8). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Azkue, R. M.^a de, 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo. [Berrarg. faks. Bilbo: LGEV, 1969].
- , 1923-25, *Morfología Vasca*. [Berrarg. faks. Bilbo: LGEV, 1969].
- Bahner, W., 1966, *La lingüística española del siglo de oro. Aportaciones a la conciencia lingüística en la España de los siglos XVI y XVII*, Madril: Ciencia Nueva.
- Bueno, A., 2004, *Nominalizazio atzizki deitutakoen azterketa historikoa eta morfologikoa*. Doktoregoko ikerlan argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2006, «Atzizkiak aztergai autore ezberdinen begiradapean», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- DVC = Altuna 1967.
- EH = Sarasola 1996.
- Elhuyar, 1996², *Euskara-gaztelania / castellano-vasco hiztegia*, Usurbil: Elhuyar.
- FHV = Mitxelena 1977.
- Gaminde, I., 1999, «Elosu, Nafarrate eta Urrunagako euskaraz», *FLV* 31, 241-262.
- Jones, W. J., 1991, «Lingua teutonum victrix? Landmarks in German lexicography», *HEL* 13:2, 131-152.
- Lafitte, P., 1962 [1944], *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin littéraire). Édition revue et corrigée*. [Berrarg. faks., Donostia: Elkar, 1979].
- Lakarra, J. A., 1984, *Euskal thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak (1700-1745)*. Tesina argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 1985, «ø / -tu bizkaiera zaharrea», *Euskeraren Iker Atalak* 3, 281-292.
- , 1992, «Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskalaritzaren historiaz, I: xvi-xix. mendeak*, 1992, 275-312. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1992 (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoain: Andoaingo Udala, etab.
- , 1993, *xviii. mendeko hiztegitzaren etorkiez*. Tesi argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 1994, «Euskal hiztegitzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegitzaz», *ASJU* 28:3, 871-884.
- , 1995, «Pouvreuren hiztegiez eta hiztegitzaren historiaz», *ASJU* 29:1, 3-52.
- , 1996, *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*, (Euskararen Lekukoak 19). Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31:2, 447-535.
- , 2005, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Acta Palaeohispanica* 9, *Paleohispanica* 5, 407-470.
- & J. I. Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*, [= *ASJU* 40: 1/2] Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuence en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta Lengua*, Salamanca: E. García de Honorato. [Berrarg., Bilbo: Ediciones Vascas, 1978].
- , 1729, *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada*, Salamanca: A.J. Villagordo. [Faks., Hordago, Donostia, 1979].
- , 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*, Donostia: B. Riesgo y Montero. [Berrarg. faks., Donostia: Txertoa, 1984].

- , c. 1764, *Autobiografía y otros escritos*, J. I. Tellechea Idigorasen arg., Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1973.
- , c. 1764, *Corografía de Guipúzcoa*, ms. de la Real Academia de la Historia, *Jesuitas funtsa*, 62. leg. J. I. Tellechea Idigorasen arg., Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1969.
- , *Diccionario vasco castellano (DVC)*: ik. Altuna 1967.
- LEF batzordea, 1994, «Lexiko Ebazpenen Finkapena», *Euskera* 39, 1035-1058.
- Lyons, J., 1981, *Introducción a la lingüística teórica*. R. Cerdá-ren gazt. itzulp., 6. arg., Barzelona: Teide, 193-198.
- Miranda, J. A., 1994, *La formación de palabras en español*, Salamanca: Ediciones Colegio de España.
- Mitxelena, K., 1958, «Introducción», in M. Agud & K. Mitxelena (arg.), *N. Landuchio. Dictionarium Linguae cantabrigae (1562)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1961, «Euskal iztegitigileak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* 6, 7-22. [Berrarg. in *SHLVI*, 361-372].
- , 1969, «Johannes Hubschmid, *Die asko- / usko- suffixe und das problem des Ligurichen*» [iruzkina], *FLV* 1:3, 397-400.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*. *ASJU*-ren gehigarriak, 4. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. [2. arg. osatua].
- , 1983a, «Mendiburu eta Larramendi». [Berrarg. in *SHLVII*, 912-915].
- , 1983b, «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1880)». [Berrarg. in *SHLVII*, 948-964].
- , 1984, «Aurkezpena» [in Sarasola 1984; berrarg. in *SHLVI*, 349-360].
- , 1987-2005, *Orotariko euskal hiztegia* (15 lib.), Bilbo: Euskaltzaindia, etab.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca* (= *SHLV*). *ASJU*-ren gehigarriak, 10. Donostia.
- Nieto, L., 1975 = Aldrete 1606ko azterketa.
OEH = Mitxelena 1987-2005.
- Orpustan, J.-B. (arg.), 1992, *Arnaud d'Oihénart. Proverbes et poesies basques (1657-1664)*, Baigorri: Éditions Izpegi.
- Pagola, I., 2005, *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri* (Iker-18). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Pagola, R. M., 1992, «Larramendi eta dialektologia», in Lakarra (arg.), 247-265.
- Rainer, F., 2007, «El papel de la analogía en la evolución de los patrones lexicogénicos», in J. A. Pascual (zuz.), *La morfología en la confección de un diccionario histórico*, Fundación Duques de Soria, Seminario de Lengua Española, Soria, 2007ko uztailaren 23-27. Barneko txosten argitaragabea.
- Rijk, R. P. de, 1995, «Basque manner adverbs and their genesis», *ASJU* 29:1, 53-82.
- Sarasola, I., 1984-1995, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, Donostia: GAK.
- , 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20:1, 203-215.
- , 1996, *Euskal hiztegia*, Donostia: Kutxa Fundazioa.
- , 1997, «Euskal hitz altxorraz», *ASJU* 31:2, 617-642.
- , 2005, *Zehazki. Gaztelania-euskara hiztegia. Diccionario castellano-euskera*, Donostia: Alberdania.
- Seiffert, L., 1990, «The vernacularist and latinist Justus-Georgius Schottelius and the traditions of German Linguistic purism», in Hüllen (arg.), *Understanding the Historiography of Linguistics. Problems and Projects*. Münster: Nodus Publikationem.

- Swiggers, P., 1990, «Reflections on (Models for) Linguistic Historiography», in W. Hüllen (arg.), *Understanding the Historiography of Linguistics. Problems and Projects*, Symposium at Essen, 23-25 November 1989, Münster: Nodus Publikationen, 21-34.
- Urgell, B., 1995, «Atari gisa», in F. I. Lardizabal, *Testamentu Zarreko Kondaira* (2 lib.), Klasikoak, Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, i-lxxxii.
- , 1998a, «Hiztegi Hirukoitza eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (I): oinarritzko ezau-garri zenbait», *ASJU* 32:1, 109-163.
- , 1998b, «Hiztegi Hirukoitza eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (II): sarreraren edu-kia», *ASJU* 32:2, 365-414.
- , 1999, «Hiztegi Hirukoitza eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (III): Gaztelania», *ASJU* 33:1, 157-238.
- , 2000a, *Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*. Tesi argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2000b, «Larramendiren iturri idatziak (I): euskal liburuak», in Urgell (2000a), 923-1020.
- , 2000c, «Gaztelaniazko aurrizkien euskal ordainak *HH*-an», in Urgell (2000a), 745-783.
- , 2000d, «Larramendik entzundako hitzak», in Urgell (2000a), 1131-1171.
- , 2000e, «Larramendiren iturri idatziak (II): hiztegiak», in Urgell (2000a), 1021-1079.
- , 2001, «Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian», *ASJU* 35:1, 107-183.
- , 2002a, «Etimología y creación léxica en el diccionario vasco del P. Larramendi (1745)», in M. A. Esparza, B. Fernández & H.-J. Niederehe (arg.), *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística*. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 989-1000.
- , 2002b, «Hiztegi Hirukoitza-ren kanpoko eta barruko historiaz», in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, *ASJU*-ren gehigarriak 44, Bilbo: UPV/EHU, 629-649.
- , 2002c, *Euskal Lexikografia*. Irakaskuntza proiektu argitaragabea, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2004a, «Etimologia eta hitz sorkuntza Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-ean», *Lapur-dum* 9, 299-310.
- , 2004b, «Eratorkpena Larramendiren Hiztegian (II): atzizkiz atzizki», *ASJU*-n argitara-tzeko lana.
- , 2005, «Larramendiren euskal liburuak 1745 arte: testu bibliografiaranzko hurbilketa bat», *Lapur-dum* 10, 247-286.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- , 2008a, «Elkarketa Larramendiren hiztegian», *ASJU* (argitaratzeko).
- , 2008b, «Hitz eraketarako baliabide orokorrak Larramendiren hiztegian», *ASJU* (argita-ratzeko).
- , 2008c, «Onomastika Larramendiren hiztegian» H. Knörren omenaldirako prestatutako lana, *Sancho El Sabio* (argitaratzeko).
- , 2008d, *Larramendiren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*, *ASJU*-ren gehi-garriak 45 (argitaratzear).
- , 2008e, «Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hizte-gian», X. Artiagoitia & J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren ome-nez*, *ASJU*-ren gehigarriak 51, Gasteiz: UPV/EHU, 805-836.
- , 2008f, «Maileguak Larramendiren hiztegian», *FLV* 40: 1, 5-44.
- , 2008g, «Etimologiak Larramendiren hiztegian», *FLV* 2008:2 (argitaratzeko).
- Urte, P., 1715, *Dictionarium latino cantabricum*. P. Urkizuren arg., Donostia: Mundaiz, 1989.

-
- Villasante, L., 1973, *Axular-en Hiztegia*, Arantzazu/Oñati: Jakin.
- Zuazo, K., 1998, «Euskalkiak, gaur», *FLV* 30, 191-233.
- , 2005, *Euskara batua. Ezina ekinez egina*, Donostia: Elkarlanean.

HACIA UN NUEVO PARADIGMA ETIMOLÓGICO VASCO: FORMA CANÓNICA, FILOLOGÍA Y RECONSTRUCCIÓN

Joseba Andoni Lakarra

(EHU)

Abstract

In this paper, we show the direct relation between reconstruction and etymology and between linguistic theory and philology, as well as the need to overcome atomistic approaches which are based on anecdote or which are not backed up by any theoretical model of linguistic change. At the same time, we also try to extend a new etymological paradigm which runs parallel to the reconstruction model developed from the analysis of the canonical form and evolution of Basque morphemes. This paradigm sets out to cover periods and explain aspects of the language never before dealt with or even contemplated by previous paradigms (Lakarra 1995a and later work).

After a review (§1) of different definitions of the notion of «etymology» and its fundamental role in reconstruction, we provide an analysis (§2) of the etymological research centered upon Latin-Romance borrowings which was carried out by the main linguists who worked up to the 1960s on the reconstruction of the prehistory of Basque and proto-Basque: Schuchardt (§2.1), Gavel (§2.2), Martinet (§2.3) and Mitxelena (§2.4); in §2.5 we deal with the situation of etymology and reconstruction in the wake of Mitxelena's work.

In §3 we analyze two alleged alternatives (§3.1 glottochronology and §3.2 massive comparison) to the traditional comparative method and evaluate their impact (§3.3) —unconstructive, with no tangible progress— on the studies of Basque diachronic linguistics.

Sections §4 and §5 constitute the core of our proposal: after an overview of some of the implications of the fact that Mitxelena did not use the canonical form (CF) in his etymological work, we contend that future etymological work must include internal reconstruction based on the analysis of the CF, associated with the diachronic holistic typology and the philology «of precision» set out by Meillet (§4.2). In (§4.3) we review the antecedents of the theory of the Basque root (mainly Uhlenbeck 1942) and the data that required the adoption of a reconstructive and etymological model which was more constrained and explanatorily more powerful than the previous one: namely, irregularities and gaps in morphophonological paradigms which could not be accounted for by the old model (§§4.4-4.5). In §4.6 we show that the view of the alleged Basque-Caucasian kinship as rather implausible and barely productive is clearly reinforced by the use of a fundamental and lasting feature such as the canonical form of morphemes. In §§ 4.7-4.8 we examine alleged exceptions to phonetic laws or to restrictions on the co-occurrence of certain phonemes in Basque words as formulated by Mitxelena. We provide evidence that it is absolutely necessary to make the

best possible use of philology in both etymological analysis and reconstruction, by availing of advances in linguistic theory and, particularly, the analysis of the CF of morphemes. In §4.9, our use of the reconstruction of lexical families and features of the old grammar such as reduplication allows us to overturn the claim that items such as *adar* 'horn, antler, feeler' are borrowings, in opposition to the atomist analysis. Since these items fit into old reduplicative paradigms, their status as borrowings is rendered rather improbable, thus leading further into the reconstruction of proto-Basque grammar by ruling out false leads. In §4.10 we show that Vennemann and other comparativists sacrifice the principled explanation of specific terms such as *handi* «big» or *ahuntz* «goat» (both analyzable within an older morphology) and of real diachronic problems of the Basque language in favor of comparisons or alleged borrowings that neither shed light on their past nor further their reconstruction. In §4.11 we analyze *zemai* «threat, menace», not previously identified as a borrowing despite the /m/ and the diphthong in final position; this word can be explained along with *abagadaune* «occasion», a borrowing (Mitxelena 1964) for which no specific origin has been provided in previous work. We elaborate new criteria for the identification of borrowings such as the impossibility of coexistence of strictly identical allomorphs in the same dialectal areas and we point out the importance of metathesis in etymological work. The example of *andere* «lady, woman» (§4.12) is used to illustrate certain problems posed (and types of help offered) by the analysis based on the CF when deciding whether a specific term is patrimonial or a borrowing.

In §4.13 we summarize a study on the evolution of dentals and conclude that *azal* 'skin', *ahal* 'can, be able', *ohol* 'log', *ahan-tz* 'forget', *ihin-tz* 'dew', etc., constitute cases of V_1CV_1C (old reduplications of roots with a dental in initial position). In §4.14 such a dental drop is shown to explain a great number of diphthongs which appear in verbal roots, a situation that leads us to reconstruct primitive roots as CVC—and old prefixes (*da-) previously unattested in uninflected forms—in opposition to the generalized polymorphism accepted by Lafon (1943) and other authors.

In §5 we contend that among the most relevant consequences of the monosyllabic root theory and etymology based on the CF of morphemes is the possibility—a crucial one given the exiguous Basque corpus—of developing a formal etymology and elaborating a sketch of the prehistory of the Basque patrimonial lexicon. The criteria that may help to distinguish between old and new root types in a principled manner include: (a) the relationship between attested as opposed to potential roots in each model; (b) words with and without a known etymology as opposed to the set of possible words in each root model; (c) the presence of borrowings, compounds and derived words or phonosymbolisms present in each model; (d) the phonotactic and geographic conditions that hold or fail to hold for each model.

In §6 we summarize the main conclusions and in §7 we review the most relevant bibliography. In §8 we include two appendixes: §8.1 is an excursus about false illusions in literary language and some of their consequences in previous etymological work and §8.2 contains several tables with analyses of some root models according to several of the criteria and issues presented in §5. In work in progress (cf. Lakarra in progress-1) we provide a list of around 450 new etymologies, the result of our etymological work based on the analysis of the canonical form of morphemes and on the monosyllabic root theory.

1. Introducción* ¹

On pourrait définir l'étymologie comme la science qui traite de l'origine des mots. C'est du moins ainsi qu'elle est considérée par tous ceux qui s'intéressent aux problèmes du langage et qui lui font une place, souvent exagérée, dans leurs préoccupations. Il n'est guère, en effet, de personne cultivée qui ne cherche à savoir d'où viennent les mots et quel en a été le sens le plus ancien. Cette curiosité est tellement répandue qu'elle prévaute sur toute autre en ce qui concerne le langage; c'est même dans l'étymologie ainsi entendue que le public fait généralement consister la linguistique (Vendryes apud Alinei 1995).²

The founders of scientific etymology, in the last century, were not very interested in the theoretical foundations of their creation (Schmitt 1975: 2) By the time theory had become an essential part of linguistics, etymology had already lost much of its prestige: as Malkiel (1976: vii) writes, «[etymology's] fall from high estate, accelerated over the last thirty or forty years, has been quite dramatic». As a consequence, etymology as a theoretical notion has really never had a chance to be at the center of scholars' attention. Despite a few attempts to revive theoretical interest in etymology (e.g. Malkiel 1976, Zamboni 1976, Schmitt 1977), typically dating from the seventies, the «dramatic fall» of interest in etymology lamented by Malkiel has continued ever since, reaching even lower levels. At present, not only is there no modern theory of etymology, but not even a proper definition of it. (Alinei 1995: 1)

* Este y otros trabajos recogidos en la bibliografía final se enmarcan en los proyectos «Monumenta linguae vasconum» (I-II) [=BFF 2002-03132 y HUM 2005-0847] subvencionados, respectivamente, por el MCyT y el MEC.

¹ Fragmentos y esbozos del presente artículo fueron presentados —además de en varios cursos de grado y posgrado en Vitoria— a dos Congresos de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística y en un Curso de Verano de la UPV/EHU. Una versión anterior (=Lakarra 2004d), sobre la que he introducido bastantes cambios y adiciones, apareció en las Actas de un Curso sobre las lenguas de España dirigido por Emilio Ridruejo. El lector encontrará más de un paralelismo con algunos otros trabajos publicados en (Lakarra en prensa-a) o en otros lugares; espero desarrollar algunas de las cuestiones aquí esbozadas en varios trabajos en preparación o, incluso, en alguno en prensa.

Agradezco las abundantes correcciones que a versiones preliminares hicieron Ricardo Gómez, Iván Igartua y Blanca Urgell, las cuales han mejorado notablemente el texto. No por ello puedo hacerles responsables, sin embargo, de los errores y carencias que todavía son demasiado evidentes y que espero que otros trabajos ayuden a paliar en el futuro. Debo la versión inglesa del abstract a Alazne Landa.

² Lo que sigue merece igualmente ser tenido en cuenta y utilizado para completar las reflexiones de Watkins recogidas más abajo (§ 2.2, final):

Les linguistes de leur côté donnent à l'étymologie une large place dans leurs recherches. Depuis cent cinquante ans environ que la linguistique a été fondée comme science, l'étymologie n'a pas cessé d'y jouer un rôle de premier plan. Dès le début elle a été indispensable pour donner idée de la parenté des langues et permettre la reconstitution des états de langue les plus anciens. Elle a servi de base et de garantie à la grammaire comparée pour connaître à la fois l'évolution des sons et celle des formes grammaticales. La phonétique historique s'est d'abord appuyé sur les données que lui fournissait l'étymologie. Et c'est l'étymologie aussi qui a naturellement fait connaître les voies généralement suivies par l'esprit pour passer d'une signification à une autre, c'est-à-dire qu'on lui doit la fondation de la sémantique. Grâce à elle des observations fort instructives ont été faites, qui ont été employées pour un travail constructif (ibid.)

En otras lenguas se han escrito *La Iliada*, *La Divina Comedia* o *El Quijote*, pero la lengua vasca tiene su epopeya propia: la de su conservación desde los tiempos prehistóricos y la de constituir el archivo de sí misma y de la historia del pueblo vasco. Quisiéramos que esta epopeya, implícita y misteriosa en las palabras, quedara en su día explicada y patente en las páginas de un diccionario etimológico (Tovar 1956: 96)³

Me propongo mostrar en este trabajo con materiales vascos la directa relación existente en nuestro campo (como en los restantes) entre reconstrucción y etimología, entre teoría lingüística y filología, más la evidente necesidad de superar aproximaciones atomistas, basadas en la pura anécdota o sin apoyatura en modelo alguno de cambio lingüístico. Igualmente, de manera consecuente con lo anterior, defendemos y tratamos de extender un nuevo paradigma etimológico paralelo al modelo de reconstrucción desarrollado a partir de Lakarra (1995a), [cf. 2007c], basado en el análisis de la forma canónica y de la evolución de los morfemas vascos («teoría de la raíz monosilábica protovasca antigua»), la cual se propone alcanzar épocas y explicar aspectos de la lengua no cubiertos ni previstos en paradigmas anteriores.

Tras un rápido repaso (§1) a distintas definiciones de «etimología» y al perenne papel básico de ésta en la reconstrucción y en la lingüística histórica en general, en §2 procedemos a un somero análisis de la labor etimológica centrada en los préstamos latino-románicos de la lengua vasca que llevaron a cabo los principales lingüistas que se ocuparon implícita o explícitamente desde fines del XIX y hasta los '60 del XX, de la reconstrucción de la prehistoria de la lengua vasca y del protovasco: Schuchardt (§2.1), Gavel (§2.2), Martinet (§2.3) y, sobre todo, Mitxelena (§2.4); en §2.5 abordamos el estado de la etimología y de la reconstrucción después de Mitxelena: no puede decirse que ni una ni otra hayan experimentado avances relevantes.

³ Como no voy a ocuparme aquí del desapego de Mitxelena —evidente, incluso, para quien quiera atender exclusivamente a los testimonios impresos— respecto al diccionario etimológico de Tovar y Agud, no puedo dejar de citar el comienzo de «La lengua vasca como medio de conocimiento histórico»:

Al valorar la lengua vasca se suele pecar con frecuencia, en mi opinión, tanto por defecto como por exceso. Más de uno se ha sentido inclinado a hablar despectivamente de su capacidad expresiva como lengua viva, y es muy posible que esto siga ocurriendo en lo sucesivo. Para citar un nombre ilustre, don José Ortega y Gasset no parece haber tenido mayores reparos para estampar esta rotunda sentencia: «Ser vasco es, sin más, una renuncia nativa a la expresión verbal. El misterioso pueblo vascongado posee un idioma elemental que apenas sirve para nombrar las cosas materiales, y es por completo inepto para expresar la influencia fugitiva de la vida interior». Cuando uno —dejando a un lado cualquier susceptibilidad— se pone a pensar en los fundamentos de esta condenación inapelable y cae en la cuenta de que el señor Ortega y Gasset, usando su propia expresión, apenas sabía que en vascuence *bai* significa «sí» y *ez* quiere decir «no», no se puede menos de sentir un compasivo asombro al ver la facilidad con que nos vemos arrastrados a hacer afirmaciones categóricas en terrenos que caen por completo fuera de nuestra competencia.

En compensación, más de uno también ha tenido la convicción, clara o confusamente sentida, de que en el vascuence está, más o menos oculta, la clave que puede servir para resolver problemas que de otro modo difícilmente alcanzarían solución. No hablo de la aclaración por ese medio de los misterios del Apocalipsis (...) Me refiero naturalmente a las tentativas iniciadas hacia 1800 por G. de Humboldt y J. Antonio Moguel para ilustrar la prehistoria, no sólo en la Península, sino también en buena parte del Sur y Occidente de Europa (Mitxelena 1956: 49-50).

En §3 analizamos dos supuestas alternativas (§3.1 glotocronología y §3.2 comparación masiva) al método comparado tradicional y su repercusión (§3.3) —profundamente negativa y sin avance positivo tangible— en los estudios de lingüística diacrónica vasca.

§4 y §5 constituyen el núcleo de nuestra propuesta: tras recordar (§4.1) algunas de las implicaciones de la no utilización explícita de la forma canónica por Mitxelena en su labor etimológica, defendemos la necesidad de combinar en la abundante tarea etimológica pendiente una reconstrucción interna basada en el análisis de la forma canónica, asociada a la tipología holística diacrónica y a la filología «de precisión» que reclamaba Meillet (§4.2). Pasamos revista (§4.3) a los antecedentes de la teoría de la raíz vasca (fundamentalmente Uhlenbeck 1942) y a los datos que ya antes reclamaban la adopción de un modelo reconstructivo y etimológico más estricto y de mayor poder explicativo que el estándar, dadas las irregularidades y huecos existentes en paradigmas morfo-fonológicos de los que aquel no daba cuenta (§§4.4-4.5).

En §4.6 mostramos que si el supuesto parentesco vasco-caucásico era tiempo ha poco verosímil y escasamente productivo para aclarar la evolución de ninguna de las dos partes de la comparación (cf. ya Mitxelena 1964), la utilización en la comparación de un rasgo tan importante y duradero como la forma canónica de los morfemas refuerza claramente ese diagnóstico pues resultan antitéticas las de ambas familias (cf. Lakarra 1998b y Gorrochategui & Lakarra 2001).

En §§ 4.7-4.8 —examinando supuestas excepciones a leyes fonéticas o a restricciones de coaparición de fonemas en las voces vascas formuladas por Mitxelena (1961-1977)— damos pruebas de que es imprescindible la utilización de la mejor filología posible en el análisis etimológico y en la reconstrucción, evitando malas lecturas, anacronismos, cacografías, falsas traducciones, etc., ayudándonos de los avances de la teoría lingüística y, en particular, del análisis de la forma canónica de los morfemas.

En §4.9 vemos que, frente al análisis atomista, con la ayuda de la reconstrucción de familias léxicas y de rasgos de la antigua gramática como la reduplicación, supuestos préstamos como *adar* ‘cuerno’ dejan de serlo —no sólo por determinados problemas ya señalados para la parte celta de la ecuación, cf. de Bernardo (2006)—, y que, además, la aparición de antiguos paradigmas que los engloban (cf. *eder* ‘hermoso’, *adats* ‘melená’, *odol* ‘sangre’, etc.) hace radicalmente inverosímil una propuesta de tal tipo, exigiendo, por el contrario, profundizar en la reconstrucción de la gramática protovasca desechando falsos espejismos. De manera similar, en §4.10 (cf. antes Lakarra 1996a) hacemos ver que Vennemann y otros comparatistas sacrifican la explicación principiada de determinados términos como *handi* ‘grande’ o *abuntz* ‘cabra’ —como, en general, de cualquier problema diacrónico real de la lengua vasca—, analizables dentro de una morfología más antigua, en aras de comparaciones o supuestos préstamos a otras lenguas que nada ayudan a esclarecer el pasado de ninguna de ellas (no al menos de la vasca) ni a avanzar en la reconstrucción de las mismas.

En §4.11 analizamos *zemai* ‘amenaza’, préstamo anteriormente no detectado o señalado como tal a pesar de su /m/ y, en parte, de su diptongo final; esta voz puede recibir una explicación conjunta con *abagadaune* ‘ocasión’, término ya señalado

como préstamo por Mitxelena (1964) pero al cual no se le había dado todavía un origen concreto. Tal intento de análisis sirve para elaborar ciertos nuevos criterios de detección de préstamos como la imposibilidad de la convivencia de alomorfos estrictamente equivalentes en las mismas zonas dialectales o para señalar la importancia (y complejidad) de la metátesis en la labor etimológica. En (§4.12) *andere* ‘señora’ es utilizado —sin que se dé ninguna solución definitiva a su caso— para mostrar ciertos problemas (y ayudas) planteados por el análisis basado en la forma canónica a la hora de decidir si un determinado término es patrimonial o préstamo.

En § 4.13 hemos resumido un estudio (cf. Lakarra 2006b, 2006c) sobre la evolución de las dentales, concluyendo que *azal* ‘pellejo’, *ahal* ‘poder, ohol ‘madero’, *ahan-tz* ‘olvidar’, *ihin-tz* ‘rocío’, etc., constituyen casos de V_1CV_1C (con antiguas reduplicaciones de raíces con dental inicial) y en §4.14 que tal caída de dentales explica numerosos diptongos presentes en las raíces verbales, lo cual nos lleva a reconstruir primitivas raíces en CVC —y antiguos prefijos (**da-*) hasta ahora desconocidos en las formas no conjugadas (cf. Trask 1977)—, frente al polimorfismo casi *ad libitum* aceptado por Lafon (1943) y la morfología diacrónica anterior y posterior.

En §5 defendemos que entre las consecuencias más relevantes de la teoría de la raíz monosilábica y de la etimología basada en la forma canónica de los morfemas se halla la posibilidad —crucial dado el exiguo y no siempre exhaustivamente conocido corpus vasco (cf. Gorrochategui & Lakarra 2001 sobre algunos aspectos de Trask 1997)— de poder desarrollar una etimología formal y elaborar un esbozo de prehistoria del léxico patrimonial vasco, tareas a las que hemos dedicado algún trabajo todavía inédito. Además de los imprescindibles filtros fonotáctico y geográfico aplicado a cada item, entre los criterios formales de aplicación general que pueden ayudarnos a discernir de manera principada entre tipos radicales antiguos y modernos pueden citarse —además de otros que puedan elaborarse en el futuro— los siguientes: (a) la relación entre raíces atestiguadas frente a las potenciales de cada modelo; (b) las voces con y sin etimología conocida frente al conjunto de las posibles en cada modelo radical; (c) la presencia de préstamos, compuestos y derivados o fonosimbolismos, presentes en cada uno de ellos; (d) las condiciones fonotácticas y geográficas cumplidas o las carencias de las que adolece al respecto cada modelo.

En §6 resumimos las principales conclusiones y en §7 damos la bibliografía utilizada más relevante. En §8 se incluyen dos apéndices: en §8.1 un excursus sobre espejismos de la lengua literaria y algunas de sus consecuencias en la labor etimológica anterior; en §8.2 damos varias tablas con análisis de algunos modelos radicales (cf. Lakarra 2002a y 2004a) en función de varios de los criterios y aspectos expuestos en §5. No hemos incluido uno más con los morfemas y etimologías discutidos en el presente trabajo pues lo han sido a guisa de meros ejemplos, de manera que es en otros lugares —normalmente en trabajos anteriores, señalados en cada caso—, donde han recibido un tratamiento más pormenorizado; con todo, espero que próximamente (cf. Lakarra en prep.-1, en prep.-5 o en prep.-8) el lector pueda hallar esos detalles junto a bastantes otras novedades de nuestra labor etimológica (más de 450 nuevas etimologías) fruto de nuestra labor etimológica basada en el análisis de la forma canónica de los morfemas y en la teoría de la raíz monosilábica (v. Lakarra 1995a y ss.).

1.1. A estas alturas de la bibliografía (cf., simplemente, el último capítulo de Trask 1997) no parece excesivamente osado constatar que la comparación tradicional (la dirigida a probar parentescos entre lenguas) y estándar (es decir, realizada con los mismos criterios y fundamentos utilizados en otras familias de lenguas, particularmente en las mejor establecidas) no ha aportado nada relevante al conocimiento de épocas anteriores a las documentadas en vascuence ni tampoco, *a fortiori*, al conocimiento del protovasco. Esto equivale, sencillamente, a decir que la comparación no ha cumplido en el campo vasco con su cometido fundamental, el mismo o similar al que tiene entre lingüistas profesionales en la familia indoeuropea, en la semítica, en la urálica, en la austronesia o en la algonquina. Es más, podría argüirse que en más de una ocasión —y en este trabajo o en Lakarra (1997b) podrá encontrarse alguna muestra de ello— la comparación a ultranza ha llevado a determinados «tratadistas» a falsificar la realidad y, en todo caso, a postergar y dificultar el análisis de problemas reales y relevantes de la diacronía del vascuence que podían y debían ser encarados desde la propia lengua.

Muy otra es la situación de la reconstrucción interna, de la que es ejemplo en todos los sentidos la obra de Mitxelena: guiada en todo momento por el conocimiento de los datos reales y de la filología pertinente, y por la mejor teoría lingüística a disposición del investigador en cada momento, ha permitido conocer aspectos del pasado de la lengua y de su evolución que de otra manera no hubieran podido alcanzarse. Es poco probable que la proporción entre los magros e inciertos resultados de la reconstrucción comparada y los espléndidos y esperanzadores de la interna cambie radicalmente en el futuro; más bien hay fundadas razones para sostener que las diferencias entre ambas —abrumadoras a favor de la segunda— pueden acentuarse más y más en medida proporcional a la labor de sus respectivos cultivadores (véase Gorrochategui & Lakarra 1996, 2001).

Sí Devoto (*apud* Watkins 1990) recogía el sentir de muchos hace ya varias décadas, dando por muerta o agotada la etimología indoeuropea, ¿qué decir de la etimología vasca posterior a *Fonética histórica vasca*? A uno se le antoja que al modelo presentado en ese libro capital de la vascolología se le ha otorgado un carácter de completitud o de eternidad que, desde luego, su autor no se arrogó ni buscó para sí ni para su obra, sin que los pocos vascólogos aún interesados por estos temas sean capaces de producir nuevos resultados que, en uno u otro momento, puedan llevar a plantear modelos superiores.

Como Mary Haas (1969) y muchos otros han mostrado (véase p.e. el artículo programático de Pulleyblank 1992 y varios de Sagart sobre el caso del chino), el estudio de los préstamos antiguos es, —junto al hallazgo de nuevos parientes o el hallazgo de nuevos datos y/o la reinterpretación de los anteriores—, una de las razones por las cuales ha de ser revisada y alterada, en su caso, la reconstrucción de una protolengua.

Antoine Meillet (1925) sentenció que una lengua sin parientes, citando expresamente el caso del vascuence, era una lengua sin historia, vale decir con más precisión (cf. Mitxelena 1963), sin prehistoria. A pesar del tiempo transcurrido y de los múltiples ensayos comparativos realizados desde entonces, han sido nulas las pruebas fehacientes obtenidas acerca de las relaciones genéticas de la lengua vasca (cf. Trask 1997) y, a grandes rasgos, es válida aún hoy día la opinión de Meillet, sin que ello signifi-

que, naturalmente, que no estemos legitimados a intentar avanzar algo más en el conocimiento de la prehistoria de la lengua. Es evidente que este avance, ante la falta de socorro externo, solamente puede provenir de datos internos de la propia lengua y del empleo de argumentos adecuados, como son los de la reconstrucción interna y los que nos ofrecen los paralelismos históricos y tipológicos (v. Lakarra 2006a).

Como es sabido, la sucesión histórica entre los datos más antiguos y los primeros textos vascos de una mínima extensión, ya en los siglos xv y xvi, presenta un amplio vacío de información superior al milenio. La propia naturaleza lingüística de los restos antiguos permite su identificación con la lengua vasca histórica, a lo que ayuda en ciertos casos afortunados la existencia de onomástica medieval, atestiguada a partir de los siglos x y xi, la cual hace la función de eslabón en la cadena que une ambos extremos cronológicos, como ya percibiera y mostrara Luchaire en el último tercio del siglo xix e ilustrara documentalmente Caro Baroja antes de mediar el xx: es el caso de la utilización como nombres personales de *Andere*, *Oxso*, *Nescato* o *Enne*—tanto en la Aquitania romana como en la Navarra medieval y su uso como morfemas del léxico no-onomástico aún en la actualidad (cf. Gorrochategui 1984 y Gorrochategui-Lakarra 1996).

De todos modos, el hiato temporal es muy amplio —mayor que el existente entre el celta antiguo y las lenguas célticas medievales— aunque no impida la evidencia de tal relación genética, al contrario de lo que ocurre entre ibérico y vasco antiguo. Hay que pensar que durante ese periodo la lengua pudo sufrir cambios y alteraciones profundos de todo orden, como los ocurridos entre 1571 (traducciones bíblicas de Leizarraga) y 1643 (*Gero* de Axular) o entre el breve catecismo de Betolaza (1596) y los *Refranes y Sentencias*, publicados ese mismo año a partir de una variedad geográficamente cercana pero claramente más arcaizante (cf. Lakarra 2002d): desde las puramente geográficas, que son las más fácilmente reconocibles, hasta las internas que afectaron a su estructura gramatical y a su léxico, pasando por las de índole sociolingüística. Si conociéramos algo realmente significativo del vasco antiguo que fuera mucho más sustancioso de lo que podemos inferir a partir de los restos onomásticos, estaríamos en mejores condiciones de describir los cambios producidos a lo largo de ese largo vacío documental. Pero dada la escasez de nuestra información antigua, solamente podemos postular un puñado de cambios, que en su generalidad afectan al ámbito fonológico de la lengua (cf. Gorrochategui-Lakarra 1996 y Lakarra 1997a-b).⁴

⁴ Cf. «Podemos ahora plantearnos una pregunta: la lingüística vasca, o como también se suele decir, la vascológica, ¿ha avanzado lo suficiente en el conocimiento y elaboración de los materiales que tiene a su disposición? (...) Si lo que queremos es una historia de la lengua como fue, y es la única que puede servir a fines científicos, y no una historia de la lengua tal como quisiéramos que hubiese sido, no hay testimonio por breve, fragmentario, bárbaro y falto de interés que nos parezca que no deba ser publicado y estudiado inmediatamente, con tal de que los demás testimonios de igual fecha y variedad sean suficientemente escasos. De esto se sigue que nuestras ideas acerca del pasado de la lengua, fundadas generalmente en hechos presentes que inconscientemente propendemos a trasladar a otras épocas, sean tan frecuentemente equivocadas» (Mítxelena 1956: 60-61).

Se me ocurre que los supuestos «descubrimientos» de Iruña-Veleia pueden servir, ya que no para ampliar nuestros conocimientos sobre el vasco antiguo, sí al menos para comprobar la calidad de los estándares en la historia de la lengua (más la fidelidad a los mismos de tirios y troyanos).

1.2. *Etimologia* ha tenido, desde luego, significados y funciones muy diferentes desde el inicial de «sentido verdadero»:

The science or investigation of the derivation and original signification of words (Chambers)

La science étymologique a pour fonction d'expliquer le sens des mots en remontant à la forme la plus ancienne qui en soit connue. (Vendryes)

The etymology of a speechform is simply its history, and is obtained by finding the older forms in the same language and the forms in related languages which are divergent variants of the same parent form. (Bloomfield)

Etimologia è ... intuizione d'uno stadio verosimile di lingua. Poichè, se è vero che l'etimologia s'identifica ormai con la storia d'una parola,... è altrettanto vero che l'etimologia ...è intuizione del primo legame fra suoni e simboli istituito verosimilmente da un individuo al momento della creazione d'una parola, è l'intuizione d'un atto espressivo che, pur sfuggendo ad ogni documentazione, viene inserito in una data trama storica. E come ogni altra intuizione, l'etimologia è arte. (Bertoldi)

L'étymologie, au sens moderne, c'est... la biographie du mot. Sa naissance, dont s'occupait exclusivement l'ancienne étymologie, n'en est que le point de départ. (Baldinger)

Las citas anteriores están tomadas de Alinei (1995), donde el lector podrá obtener varias otras definiciones. En un proceso de análisis componencial y refinamiento progresivo Alinei llega a la siguiente definición provisional:

Etymology is «a stepwise discovery procedure which, against the background of the general continuity of the lexicon, and on the basis of rigorous methodological constraints, aims at tracing each possible appearance of discontinuity (in sound, in meaning, in space, in society, in language) in the history of opaque words, with the ultimate goal of making them transparent. This goal, when reachable, should be seen as an attempt to reconstruct the specific cultural context within which motivated words came into existence, following the same process of lexicalization which theoretical lexicology has studied. Etymology with a speculative character, dealing with, and remaining within the scope of, formal-motivational opacity, should be distinguished from etymology having a more descriptive, historically-oriented character, dealing with motivationally transparent words, the opacity of which is merely cultural. Etymology does not attempt, in any systematic way, to reach the «origin» of words in a strict sense, i.e., connected with the problem of glottogony, but is considered as achieved wherever it reaches the last possible level of discontinuity. With the exception of trivial semantic changes, each form of discontinuity representing a step in the discovery procedure, tends to form a single etymology (Alinei 1995: 22-23).

Ahora bien, como señala Watkins (1990: 167), la etimología constituye aun hoy el fundamento de la lingüística histórica y de la investigación del cambio lingüístico.⁵ Ha-

⁵ Cf. «Etymologists and historical semanticists should give serious consideration to status of etymology as 'evidence' for other sciences, if they want to 'rehabilitate', or better, to integrate etymological research into historical sciences» (Alinei 1995: 47).

biendo dejado de ser el reino de la pura invención hace tiempo, no es extraño encontrar todavía a cultivadores de esa disciplina en sus muy diversas ramas que tratan de establecer sus criterios y fundamentos de una manera más principitada y segura; nos gustaría que el presente trabajo contribuyera modestamente a esta tarea en el campo vasco.

2. Sobre préstamos, etimología y estudio de la fonología diacrónica vasca

Una información preciosa sobre diferentes aspectos de la fonología y de la gramática nos la ofrecen los numerosos préstamos que la lengua vasca ha tomado del latín y del romance (cf. Mitxelena 1957b, 1961/1977, 1964 y 1974). La investigación minuciosa de los préstamos, que se remonta por lo menos hasta Schuchardt, ha dado explicación cumplida de muchas palabras vascas y ha servido para iluminar la etimología de un porcentaje amplio de todo el léxico vasco: el proyecto de un diccionario etimológico vasco, que inició Antonio Tovar hace muchos años y que trató de llevar a término Manuel Agud, deja bien patente, a pesar de los pesares, cuán profunda ha sido la influencia latino-románica en el léxico vasco (cf. Lakarra 1996b y 1999b) y, por ende, su relevancia en el estudio del elemento autóctono y en la reconstrucción del protovasco.⁶

2.1. Schuchardt

«Vascuence y romance», el artículo que Hugo Schuchardt publicó en dos partes en 1905-1906, es un clásico de la vascología. En el mismo, dado el interés evidente que el recién publicado diccionario de Azkue entrañaba, Schuchardt recogía una serie de prolijas observaciones sobre los vocablos vascos, en particular sobre los préstamos latino-románicos del vascuence: cambios fonéticos y semánticos, sus motivaciones cercanas o lejanas, extensión de los vocablos en el País Vasco y variantes o paralelos fuera del mismo... No es de extrañar que este artículo (con muchos otros del mismo autor) consiguieran para Schuchardt la fama de máximo vascólogo y romanista de la que gozó en vida y aún más tarde.

Si bien tampoco están disimulados u ocultos sus criterios metodológicos en el artículo citado, los encontramos más claramente formulados en otro trabajo unos veinte años posterior; nos referimos a «El vascuence y la lingüística».⁷ Desde un principio se proclama (remitiéndonos a Humboldt) que todas las lenguas del mundo, las actuales, las extintas y cualesquiera otras que pudieran formarse, constituyen la unidad del lenguaje humano, adoptando esa unidad grados diferentes, desde la similitud más evidente entre determinadas lenguas hasta la aparente falta de relación entre otras. Es aquí donde el mismo Schuchardt reconoce (1925: 552-553) que su concepto de parentesco lingüístico —cuya definición deja para más adelante—⁸ iba

⁶ Téngase en cuenta, no obstante, lo que ya Uhlenbeck (cf. al final de § 4.2) hiciera notar sobre la acomodación de los préstamos a tipos radicales preexistentes.

⁷ He utilizado la traducción castellana resumida publicada en el *BAP*. De la nota inicial que la redacción (¿el propio Mitxelena?) añadió a la edición de 1951 es destacable entre otros lo siguiente: «aun en esta forma ligeramente abreviada, es de la mayor importancia para el conocimiento de las ideas de Schuchardt, no sólo en lo referente a cuestiones vascológicas, sino también en algunos de los problemas lingüísticos más generales».

⁸ Es imposible resumir aquí tal debate, que ha vuelto a adquirir actualidad al relajarse los criterios habituales en lingüística histórica a manos de macrocomparatistas y demás; cf. aquí §§ 3.1-3.3 y antes Lakarra

a constituir el núcleo de su análisis, repitiéndose indudablemente también en este campo los ecos de la larga polémica al respecto que el autor venía sosteniendo con Meillet (p. 554).⁹ Sin embargo, sin que esto suponga contradicción alguna, son los neogramáticos quienes reciben las primeras acometidas de Schuchardt, al denunciar las leyes fonéticas de aquellos y proclamar que sólo las leyes sociológicas pueden corresponder a la lengua (p. 553), estableciendo con el psicólogo Wundt la primacía del sujeto sobre la sociedad por lo que toca a la creatividad lingüística. No nos debe extrañar, por tanto, que su anterior trabajo vascológico termine concluyendo que es la irregularidad lo que es natural y la existencia de regularidad lo incomprendible en la lengua (1905-1906: 359-360).¹⁰

Schuchardt mantiene ahí (1905: 473), no sin manifiesta satisfacción,¹¹ que no es posible en el léxico vasco —donde se acumulan y superponen formas y vocablos de muy diferentes orígenes y épocas— precisar mediante el establecimiento de leyes fonéticas el momento de la introducción de los préstamos; con todo, estos tienen alguna función en la investigación de la historia del vascuence:

Puesto que aún sabemos muy poco sobre el sentido de los cambios fonéticos en el vascuence, ninguna ayuda podemos recibir de esta parte en la averiguación y discernimiento de los préstamos, antes al contrario, deberíamos sacar consecuencias de ellos para la historia fonética vasca, en cuanto pudiéramos percibirlos con mirada imparcial (1905-1906: 482).

De lo entrevisto hasta ahora no cabe sorprenderse ante múltiples afirmaciones presentes en estas obras de Schuchardt, consecuencia de algunos de los planteamientos

(1997b) y (1999a). Baste citar la confesión siguiente, tan ilustrativa: «Entre Trombetti y yo no existe ninguna oposición de principio. La idea de parentesco lingüístico yo no la rechazo, la despojo tan sólo de fronteras ciertas, y a ello he sido conducido por la observación de las lenguas vivas» (1925: 569). Cf. § 4.2 así como la siguiente nota sobre Uhlenbeck (y Tovar) y su creencia en la poligénesis de las lenguas, incluida la vasca.

⁹ Incidentalmente, en la pág. 565 se hace notar explícitamente que, para el autor, al igual que para Uhlenbeck y Trombetti, no hay contradicción entre el supuesto parentesco vasco-caucásico y el vasco-hamítico; tal idea parece haber tenido larga vida en la vascolología, gracias a Tovar en buena parte. Cf. «Il n'y a pas de forte antithèse entre Schuchardt et Trombetti, car l'un et l'autre estiment le basque apparenté avec le hamitique et le caucasien, encore qu'ils jugent différemment les degrés d'affinité» (Uhlenbeck 1942: 545).

¹⁰ El que no podamos analizarlo en este momento no impide que nos hagamos eco de la prevención que Schuchardt manifiesta en el texto citado dos notas más arriba: «En 1912 escribía yo: por todas las partes andamos a la caza de protolenguas, pero ellas se nos muestran como unidades reales tan sólo por transmisión directa. ¿O es que acaso si careciésemos del latín clásico podríamos inferir la lengua latina de las románicas tal como hoy viven en la boca del pueblo? También la lengua indoeuropea pertenece para mí al método «supongamos que fue así». ¿Y se querrá a toda costa hacer entrar los dialectos vascos en un sistema genealógico?». Incidentalmente tampoco Tovar abusó nunca del término ni del concepto de «protovasco».

¹¹ «Nos encontramos además en la envidiable situación de ver todavía en mantillas esas «leyes fonéticas», endebles y desvalidas, que después suelen aparecer tan señoriales» (1905-1906: 482). Precisamente por contraposición a Schuchardt, Mitxelena elogia en más de una ocasión (cf., p.e. Mitxelena 1964a) la labor de Achille Luchaire. Véase el final del párrafo que le dedica en Mitxelena (1956: 67):

Insistió [Luchaire] en último lugar sobre la importancia de fijar eso que se suelen llamar leyes fonéticas. Porque pretender hacer etimologías sin conocer las regularidades observables en la evolución histórica de los sonidos de una lengua, es un entretenimiento que guarda tanta relación con la ciencia como puedan tener el Calendario Zaragozano o el más reciente del «Cashero» de Régil con la meteorología».

tos del autor anteriormente expuestos: se postula que en préstamos vascos antiguos puede darse tanto *k- < c-* como *g- < c-* (p. 486), que para la clasificación de las oclusivas sordas y sonoras iniciales es preferible atender a la geografía dialectal que a la cronología (p. 182), que el comportamiento de las sonoras mediales explica el de las iniciales (p. 183), que *-n- > -h-* no es un cambio que llegara a producirse y que cabe dudar de que en los dialectos meridionales *h* haya jamás existido (p. 184), que *-h-* y las sonoras mediales son, fundamentalmente, sonidos introducidos tardíamente para evitar hiatos (pp. 184ss), correspondiendo dichos hiatos no a caídas intervocálicas sino —y aquí da comienzo cierta plaga que ha alcanzado a otros vascólogos como Bouda (cf. Mitxelena 1950) o a Uhlenbeck (véase más adelante § 4.2)— a geminaciones vocálicas (p. 186), que a falta de otro criterio ajeno a su extensión geográfica o a su distribución en el vocabulario patrimonial,¹² la arbitrariedad reinante en inicial es similar a la presente en medial (p. 193, cf. supra), etc., etc.

Como ya hiciera notar Mitxelena con claridad (cf. 1977 [1961]: 14-15), hasta que se introdujera en la sexta década del pasado siglo el método comparado en el campo vasco —y dentro del mismo cabe incluir, naturalmente, el desarrollo de la reconstrucción interna—,¹³ si su aplicación se mostró débil y poco consecuente, la culpa se debió en gran manera a Schuchardt, cuya mayor preocupación fue, siempre y en todo lugar, disipar y hacer imposible cualquier triunfo de los métodos de sus denostados enemigos neogramáticos:

No hace falta ser un observador muy perspicaz para que salte a la vista lo peculiar de sus métodos [i.e., los de Schuchardt]. Parece natural que, *al penetrar en un campo poco trabajado, empiece uno por buscar apoyo firme en las partes más estables y, por decirlo así, regulares del léxico*. Pero a él le interesaba lo cambiante, lo inconstante, lo inseguro (...). Gracias a la exuberancia real, favorecida más de una vez por su rica imaginación, pudo reunir grupos de palabras, cuya relación mutua no se preocupó en aclarar (...). Y así dio la impresión, ciertamente en desacuerdo con los hechos, de que el vascuence es una especie de País de las Maravillas donde nada es previsible y donde todo lo irregular y estrambótico encuentra la tierra prometida (Mitxelena 1956: 68-69).¹⁴

Y es más:

A esto se añade su despreocupación por la historia. Aunque una variante esté atestiguada en todos los dialectos y desde los textos más antiguos en todos los dialectos y desde los textos más antiguos, como ocurre con *barazkari* «comida del mediodía», no siente el menor reparo en declararla secundaria y considerarla derivada de *bazkari*, sin duda más moderno, para poderle dar etimología latina. En cuanto a los sonidos, siempre afirmó que las leyes fonéticas eran una necesi-

¹² El ejemplo aducido es *laur / labur / lagur* 'corto'; es más general y se sigue del conjunto de su aproximación lo que sigue: «Espero hacer ver definitivamente con eficacia lo poco que se puede alcanzar con reglas generales en este terreno del consonantismo intervocálico» (1905-1906: 190).

¹³ Sobre su relación, véase Lakarra (1997b) y Fox (1995).

¹⁴ La cursiva es mía [J.A.L.]; cf. ahora una crítica similar de Isaac (2003) al tratamiento de supuestas voces vas(ónic)as en Irlanda, en el siglo VII d. de C., por Schrijver (2000) y Lakarra (2005b), resumido en § 4.12.

dad metodológica, pero sin duda pensaba que eran una triste y pesada necesidad, como el trabajo para el hombre (...) (Mitzelena 1956: 69).¹⁵

La moraleja parece evidente:

La reconstrucción comparativa será —si se quiere— un juego, pero todo juego tiene sus reglas y nadie hallaría en él el menor placer si pudiera jugarlo a capricho. Me refiero, claro está, a la regularidad de los cambios fonéticos, regularidad que debe siempre mantenerse como primer postulado —con las restricciones que la experiencia nos va enseñando— tanto si se trata de la lengua vasca como de cualquiera otra (ibid., con cita de Sapir).

2.2. Gavel

Éléments de phonétique basque, el libro que, desde su publicación en 1920, se convirtiera durante cuarenta años en manual de casi todos los vascólogos y de muchos lingüistas, supone un claro avance respecto a las obras de Schuchardt y otros contemporáneos.¹⁶ Antes que nada, ha de destacarse su completitud, el análisis de todos y cada uno de los sonidos vascos, examinando el conjunto de los vocablos relevantes, sin limitarse a constituir una especie de colección de historias e historietas de latinismos raros y curiosos. Lo que es más para nuestro análisis, Gavel mostró el mayor interés en utilizar criterios internos,¹⁷ en la medida en que esto era factible, para determinar la aparición de los distintos cambios fonéticos, duración, desaparición y relación con otros, llegando incluso a hablar en alguna ocasión de «leyes fonéticas» (cf. 1920: 34, 70, 83, 185, 316, etc.). Para ello, siendo el testimonio de los préstamos más claro y el origen de los mismos más conocido, convirtió su estudio —si bien no de manera explícita y determinada— en base y modelo del análisis del léxico patrimonial y de su fonética. No obstante, no cabe olvidar dónde (en la *Revue Internationale d'Études Basques* de Julio de Urquijo, el mayor admirador y propagandista del austríaco) y cómo (con Schuchardt aún vivo y citado obligatoriamente en cada página) se publicó el libro; no puede esperarse, por tanto, ningún corte radical: muchas de las etimologías y explicaciones de Schuchardt se repiten y defienden en su integridad y sus teorías no son criticadas ni discutidas de manera abierta sino con el mayor de los recatos.

¹⁵ Sigue una constatación del entusiasmo de Schuchardt al encontrar en vascuence las leyes fonéticas «en mantillas» y a su afición «no a construir el tejado antes que las paredes, sino a empeñarse en que el tejado debía sostenerse sin ellas» de la que resultaron según Mitxelena «dos grandes fracasos, que deben servirnos de lección a todos» (p. 69): se refiere evidentemente a la obra vasco-iberista de Schuchardt y a su «demostración» del parentesco vasco-hamítico; cf. Mitxelena (1964a) y bibliografía posterior citada en Lakarra (1997b) y (1999a).

¹⁶ Desde el punto de vista del análisis de los préstamos latinos como fuente para la investigación de la historia de la lengua vasca; no hay mucho que comparar desde el punto de vista estricto de la fonética histórica vasca. Habríamos de remitirnos a las obras de Uhlenbeck para encontrar algo semejante, si bien son de una profundidad y extensión claramente inferiores y dependientes de las de aquél.

¹⁷ Realmente es escaso el recurso a la filología; no creo que en todo el libro se cite ni una sola vez a Etxepare, Leizarraga, Oihenart u otros testimonios antiguos. No hay duda de que no ha habido intento alguno, sistemático o no, de investigar los mismos.

A la hora de convertir el análisis de los préstamos en el fundamento de la historia de la lengua vasca, más concretamente de su historia fonética, los principales obstáculos presentes en la obra de Gavel —además de los condicionantes ya citados— provienen de las limitaciones de la teoría lingüística del momento, las cuales se evidencian crucialmente en la falta de atención (no hay ninguna reflexión o afirmación al respecto) en torno a la naturaleza de la protolengua, punto éste que, lo hemos ya visto, tampoco agradaba a Schuchardt. Gavel no concede interés particular ni investiga directamente el protovasco, sino determinadas formas que pudieran pertenecer al mismo en calidad de explicaciones sobre el origen de las formas actuales; de esta manera el fruto de tal reconstrucción¹⁸ difícilmente puede poseer rasgos similares al resto de las lenguas naturales y a veces los resultados del autor se nos antojan más formas dispersas e imposibles de conciliar que un sistema coherente. No hay ahí tablas u otras presentaciones que reúnan el conjunto de fonemas,¹⁹ analizándose en cada clase (vocales, líquidas, sonantes, sibilantes...) lo que determinado sonido pudo haber sido en el pasado.

La falta de análisis fonológico de la lengua donante —la oposición /simple/ : /geminalada/ presente en las sonantes y oclusivas latinas— condiciona totalmente la posibilidad de lograr mediante el examen del material tomado en préstamo el objetivo de precisar las unidades del sistema fonológico protovasco y las relaciones internas de éstas en el sistema: de ahí que Gavel no se dé cuenta, p.ej., que a diferencia de lo que ocurre en los dialectos modernos, en protovasco había dos tipos de *l* y *n*, tratando como irregular o confiriéndole carácter de anecdótico al diferente resultado de ambas nasales en *anna* > *anoa* o viendo alternancias y confusiones de *r* y *l* en posición intervocálica. Como consecuencia, tampoco llega a establecer que la nasal de *anaia* ‘hermano’ no podía ser la misma que antiguamente (pero no en época histórica) tuviera en posición intervocálica *ard(a)o* / *ardan-* ‘vino’, o que la sonante de *alaba* ‘hija’ no podía corresponder a la de *Araba* ‘Álava’.²⁰ Hace notar, en cambio, que *l* > *r* y *ll* > *l* del vascuence es justamente lo contrario de *l* > *l*, *ll* > *r* que vemos en gascón e incluso pondrá en duda que el cambio *n* > \emptyset de los préstamos lo hayan experimentado estos dentro de la lengua vasca, dado que puede observarse también en varias lenguas románicas.

En ocasiones, la falta de conciencia del carácter sistemático de la lengua le lleva a postular procesos inexistentes o a no entender los documentados: así *tz-* > *z-* en *zeru* ‘cielo’ o *-tz* en *gorputz* ‘cuerpo’, la formación de grupos *ph*, *th*, *kh* —cf. “Le basque connait une gutturale sonore *g* et une gutturale sourde *k*. Cette dernière est souvent suivie d’une *h* dans les dialectes qui comportent l’usage de l’aspiration” (336-337)—²¹ o fonemas difícilmente defendibles como **bh*, **dh* y **gh*:

¹⁸ En el libro apenas se utiliza el asterisco; en realidad parece que el autor opta entre las distintas formas en presencia. Incidentalmente, no encuentro avances significativos en la obra (¡30 o 40 años posterior!) de Tovar.

¹⁹ Como es natural —estamos lejos de los escritos de los ’30 de Jakobson y Trubetzkoy (pero cf. nota anterior)—, utiliza ‘fonema’ muy de vez en cuando, no siempre diferenciándolo de ‘letra’; en ocasiones *kh* y el resto de consonantes oclusivas aspiradas son clasificados como grupos consonánticos.

²⁰ El segundo ejemplo es de Mitxelena en el prólogo de la *FHV*; la primera etimología (**ardano*) parece ser de Altube pero no existe certeza de que intuyera lo que tal propuesta supondría respecto a las nasales protovascas y su posterior evolución. Véase ahora la nota 63 y, sobre todo, la 126.

²¹ Y, en nota, “Normalement on ne trouve pas en basque de consonnes sonores suivies d’une aspiration. Cependant Mr Azkue signale comme labourdine, mais sans indiquer dans quelles localités elle est

Il n'est pas impossible non plus que dans le cas où nous rencontrons une alternance interne entre une sonore et une sourde, le phonème primitif ait été parfois une sonore suivie d'une aspiration; par exemple, là où nous constatons une alternance interne entre *b* et *ph* ou *p*, le phonème primitif aurait pu être **bh*. Par la suite, il aurait pu évoluer de deux façons suivant les régions: dans les unes, il se serait réduit à *b* par simple chute de l'*h*, et dans les autres, le *b* se serait changé en *p* devant l'aspiration (Gavel 1920: 312).

L'*h* de ce pronom (*hi*), que nous retrouvons dans de nombreuses formes verbales, telles que *haiz*, *huen*, etc. pourrait être le résidu d'un ancien phonème primitif **gh*, lequel se serait réduit à *h* lorsqu'il était initial, mais, quand il était final, à un *g* devenu plus tard un *k* (Gavel 1920: 362).

Le phonème initial du suffixe (*-tarl-arr* y *-tegi-egi*) eût pu être, à l'origine, un phonème complexe tel que *dh*. En position intervocalique il se serait réduit à un *d*, amuï par la suite, tandis que dans les autres cas il serait passé à *t*, par l'intermédiaire d'un stade *th* (Gavel 1920: 409).

A pesar de no reconstruir ni siquiera parcialmente el protovasco, ni proponer de manera sistemática u ocasional etimologías de vocablos patrimoniales, la obra de Gavel es insoslayable dentro del desarrollo, tan interrelacionado, de ambos campos; en toda ella encontramos múltiples observaciones interesantes sobre la lengua oral (particularmente de los dialectos vascofranceses) y comparaciones y explicaciones desde su magistral conocimiento de las lenguas románicas vecinas. Pero, en mi opinión, son dos características cruciales del método de Gavel las que le diferencian de investigadores anteriores como Schuchardt y de tantos posteriores que no suponen ningún avance sobre él: me refiero a su atención continua a la cronología relativa —tan necesaria en la historia de la lengua vasca— y absoluta de los cambios (cf. Lakarra en prep.-4) y, junto a esto, a su permanente cuidado en diferenciar tendencias (pp. 28-29, p.ej.) y “fenómenos espontáneos” (p.ej., p. 98) de leyes, sistemáticamente investigadas (cf. supra), y, dentro de ellas, diferenciando claramente entre fenómenos regulares y excepciones. Declaraciones como “Les exceptions qu'on pourrait signaler à cette règle sont plus apparentes que réelles, comme nous allons le montrer” (p. 73)²²

employé, une forme *ogbe* pour *oge* ou *obe* = 'lit'. La grafía aludida debe provenir seguramente de *Le Pays Basque* de Francisque Michel donde es bastante frecuente.

En la p. 405 de Gavel 1920 se lee “tout comme les autres explosives sourdes *p* et *k*, le *t* est souvent suivi d'une *h* dans les dialectes qui comportent l'usage de l'aspiration. Mais, bien entendu, le groupe *th* ne peut se rencontrer qu'à la condition d'être suivi d'une voyelle, puisqu'en basque l'*h* ne peut exister qu'en position prévoicalique”.

La formulación de los grupos de sonante más aspirada por Uhlenbeck parece ser justo la inversa a la de las oclusivas aspiradas de Gavel: “le basque a trois sons de *n* (...) Ajoutez encore en basque-français le *n* aspiré, que pour analogie avec les autres aspirées on exprime par *nh* dans l'écriture (1910: 66) y “Il nous faut distinguer entre *r* doux et *r* dur (...) les dialectes basque-français ont aussi un *r* aspiré, qu'on écrit *rh* et qui marche de front avec *th*, *nh*, etc. Par contre le basque-espagnol n'a pas des consonnes aspirées” (1910: 75) y, por fin, “le basque-français possède en outre un *l* aspiré, qu'on écrit *lh*, et auquel correspond le plus souvent un *l* dans les dialectes basques-espagnols. Mais parfois nous trouvons basq.-fr. *lh* en face de basq.-esp. *ll*, comme p. ex. dans basq.-fr. *ilhum*: basq.-esp. *illun* 'obscur', basq.-fr. *zilhar*: basq.-esp. *zillar* (= bizc. *zidar*) 'argent’.

²² Se refiere a la / ü /; ahí mismo es de destacar la precisión con la que asigna a cada estrato léxico los cambios fonéticos estudiados: “Mais il est clair que ces exceptions, et quelques autres du même genre

o “en réalité, le passage de *ai* à *i* a dû se faire par deux étapes intermédiaires” (p. 19)²³ nos indican una nueva manera de encarar la diacronía de la lengua vasca.

2.3. Martinet

«La reconstrucción estructural: las oclusivas del vascuence» es el título suficientemente significativo sobre métodos y objetivos de la versión revisada (1955) correspondiente a un artículo inicialmente publicado en 1950; no cabían dudas en cualquier caso, pues el trabajo se agrupa con otros de años precedentes del autor sobre el celta, las lenguas románicas, el inglés, las lenguas eslavas, las semíticas, etc., como segunda parte «ilustrativa» de su *Economía de los cambios fonéticos: ensayo de fonología diacrónica*, en donde una larga primera parte recogía la doctrina estructuralista, de corte funcional, elaborada por su autor en torno al cambio fonológico. Si bien en su primera versión el título era ligeramente más modesto («La sonorización de oclusivas iniciales en vascuence»), quien conozca aun someramente los tratados de fonética histórica vasca anteriores ve enseguida que Martinet se enfrentaba con uno de los problemas más relevantes del campo.²⁴

Desde un comienzo, Martinet reivindica la potencialidad y necesidad de una visión estructural, constatando que, si bien existían ensayos sobre diversos aspectos de la historia fonética del vascuence, no se tenía la más mínima idea del sistema consonántico del protovasco. Como se hace notar, la carencia de esa visión estructural y la concepción del inventario de la protolengua como suma de las unidades definidas por las distintas correspondencias podrían resultar en el campo vasco aún más desastrosas que aquella otra concepción —presente entre ciertos estudiosos del indoeuropeo o del semítico— en la que una determinada lengua (el sánscrito o el árabe) se identificaba con la protolengua o se tomaba como modelo fundamental para su reconstrucción. En efecto, como antes que él Schuchardt y de manera más precisa posteriormente Mitxelena, Martinet resalta los problemas que el contacto ininterrumpido de los dialectos vascos y el préstamo sin solución de continuidad causan al reconstructor por lo que éstos tienen de fuente de aparente irregularidad y mezcolanza. De hecho, según se señala al inicio mismo del artículo, ningún autor anterior había osado postular mecánicamente para la protolengua tantas unidades como correspondencias creía encontrar históricamente, dado que el resultado hubiera sido sumamente inverosímil.

Martinet —al igual que sus antecesores pero con mucha mayor consciencia—²⁵ ataca la reconstrucción del protovasco a partir del análisis de los préstamos latinos: es

qui concernent des mots d'emprunt, ne sauraient tirer à conséquence pour les mots qui appartiennent au fonds même de la langue ou qui ont été incorporés à celle-ci depuis longtemps”.

²³ Y, en nota, “Dechepare a les formes intermédiaires entre le labourdin *Jainkoa* et le bas-navarrais actuel *Jinkoa*”.

²⁴ Lo cual explica que Mitxelena (1951b) lo resuma, comente y valore muy favorablemente en una revista —el *BAP*— más conocida para los vascólogos. Los cambios más significativos que podemos encontrar en Martinet (1955) sobre esta versión se deben fundamentalmente —como el autor reconoce— a los comentarios de Mitxelena y su correspondencia posterior.

²⁵ Cf. “L'examen des mots d'emprunt joue un grand rôle dans les recherches de phonétique euskarienne [...] En ce domaine, le champ de recherche le plus vaste et le plus apte à fournir des reinseignements sûrs est évidemment celui des emprunts au latin et aux parlers romans” (1950: 224).

ahí donde cree encontrar no sólo los fundamentos más sólidos, sino también los ras-
tros más claros de los fenómenos aparentemente extraordinarios de la evolución de la
lengua: halla, en efecto, velares latinas no palatalizadas ante vocales altas (*bake* ‘paz’,
bike ‘la pez’) y oclusivas sordas que han experimentado la sonorización en inicial pero
que se han mantenido en medial, como los ejemplos anteriores (< *pacem, picem*) ma-
nifiestan. Rechazando para estos casos la explicación de Uhlenbeck, quien proponía
básicamente una disimilación, pues nada así se observa en otras lenguas y, además,
casos *sorda – sorda* > *sonora – sorda* como *goru* < *colus* muestran que el fenómeno se
da también con consonantes no-oclusivas en la segunda sílaba, Martinet analiza la
propuesta de Gavel que veía ahí una sonorización general, tanto de términos toma-
dos en préstamo como autóctonos.

Ya sea (a), ya sea (b) el estadio previo del que se parta,

(a)	*p-	*p-	*p-
	*b-		*b-

no parece que ninguno de ellos sea capaz de explicar las causas de tal sonorización: en
(a) no se ve por qué no habría de darse ahí y sí en medial la distinción sorda/sonora
siendo como es la posición de máxima distinción y, además, el único sonido se habría
vuelto sonoro, es decir, curiosamente el marcado en la oposición; en (b) los problemas
no son menores para desembocar en lo históricamente documentado (*b-* : *-b-/-p-*),
dado que es precisamente este sistema cuadrado el que encontramos en las lenguas ve-
cinas desde siempre, de tal manera que —además de su mayor estabilidad intrínseca—
la presión de los sistemas vecinos coadyuvaría claramente a su mantenimiento.

En opinión de Martinet es precisamente la presión del latín y posteriormente de
las lenguas románicas vecinas la que explicaría la sonorización en inicial, partiendo,
eso sí, de una naturaleza y estructura del sistema consonántico protovasco muy dife-
rentes al basado en la oposición sorda / sonora postulada por Gavel. El análisis de
los préstamos latinos con su indiferenciación a favor de la sonora en inicial sugiere a
Martinet que en el protovasco anterior al contacto con el latín o en las primeras fases
de tal contacto se daba un sistema fonológico de naturaleza muy distinta a la que ha-
llamos, no sólo en romance (de ahí las diferencias de tratamiento de las oclusivas sor-
das tanto en inicial como en medial), sino también distinto del sistema o diasistema
presente en las hablas vascas históricas, de tal manera que la oposición sorda / sonora
era escasa o nulamente relevante. Basándose en su propio análisis previo del danés,
Martinet postula que lo que realmente se daba con anterioridad en inicial era una
oposición aspirada / dulce que, de manera complementaria a la de simple / fricativa
en medial, era la realización del sistema fortis / lenis subyacente:²⁶

/P/	*ph-	*b̥-
/p/	*b̥-	*ḃ-

²⁶ Sobre la hipótesis del acento demarcativo inicial (frente al mitxeleniano en 2.ª que explica mejor
la distribución de la /h/), véanse Igartua (2002) y Lakarra (1997b, 2006a). Sobre la posibilidad de con-
seguir un acento demarcativo en 2.ª basándose en la teoría de la raíz monosilábica (más coherente con la
deriva aislante →aglutinante), véase ya Lakarra (1996a) y ahora Lakarra (2005a) y (2006a).

En esta propuesta la evolución en inicial de las sordas latinas se explica de manera sencilla: en ningún caso podían ocupar la casilla de las fortes protovascas, marcadamente aspiradas,²⁷ de las que estaban mucho más alejadas fonéticamente que de las dulces protovascas, fonéticamente tan próximas a las sonoras. Así, las casillas correspondientes a las oclusivas fortes protovascas quedaron sin elementos procedentes de préstamos latinos, frente a las de las lenes, que engrosaron sus filas con elementos pertenecientes a ambos órdenes (sordas y sonoras) latinos. Más adelante, al acentuarse la oposición entre fortes (que incrementan su aspiración, deveniendo en espirantes o cero y perdiendo toda oclusión) y lenes (que se asimilan por completo a las sonoras de las lenguas vecinas), Martinet supone que la estructura del sistema de oclusivas cambia radicalmente, convirtiéndose en una oposición sonora/cero en inicial y sonora (fricativa) /sorda (oclusiva) en medial; las sordas iniciales que hallamos en determinados casos se explicarían con Gavel como resultados de diversas «analogías». En el ensayo de Martinet hay también propuestas sobre las sibilantes o los fonemas complejos /mb/, /nd/ que, según él, se darían en protovasco, incluso otras de identificación de antiguas fortes luego desaparecidas. Sin embargo, todas ellas tienen únicamente «verosimilitud estructural» dado que no es en el léxico tomado en préstamo sino en el autóctono donde pueden comprobarse.²⁸

Para terminar, y aunque tal comportamiento sea suficientemente conocido para quien conozca algunos de los ensayos de Martinet sobre otras lenguas (románicas, célticas, indoeuropeas o semíticas), los incluidos en *Economía*, p.ej., no podemos dejar de señalar que no hay en el autor utilización de fuente primaria alguna —con la salvedad de una pequeña cata en el *Urrundik* de Monzón(!)—; los datos son escasísimos y, desde luego, son inexistentes las etimologías intravasas que pudieran venir a ejemplificar o reforzar sus hipótesis y explicaciones.

2.4. Mitxelena

Al igual que en el conjunto de su trayectoria investigadora, en Mitxelena es visible la combinación de teoría lingüística y conocimiento filológico por lo que toca al análisis de los préstamos y de su utilización en la reconstrucción del protovasco. Para el autor de *Fonética histórica vasca* y multitud de otros estudios sobre la materia que han hecho época en la vascológia, había sólo dos grandes vías de acceso a la etimología de los vocablos vascos y, por tanto, sólo dos auxiliares seguros en la lingüística histórica vasca: el análisis de elementos autóctonos complejos (compuestos y derivados) por una parte y el de los préstamos por otra. Profundizó en la reconstrucción en ambas direcciones a lo largo de toda su carrera, no dejando de proponer criterios y evaluar métodos desde sus trabajos iniciales; así, p.ej., nos hace observar que, dado que la lengua recipiendaria conserva en sus préstamos más o menos información en función

²⁷ Supone, con todo, que en alguna ocasión pudieron mantenerse como fricativas. Por cierto que la aspiración de las oclusivas fuertes, al menos en ciertos contextos, —junto al planteamiento completamente opuesto sobre la aparición de la /h/ reiterado por Mitxelena— debía haber hecho reflexionar a Trask sobre su idea de generar tal sonido a partir del acento.

²⁸ Incidentalmente, Mitxelena (1957a) pone en duda la necesidad de tales fonemas complejos para la reconstrucción del protovasco.

de la estructura y evolución de su sistema fonológico, el testimonio del vascuence sobre la reconstrucción del vocalismo latino es escasamente ilustrativo, pero no —en cambio— el que puede aportar el subsistema de las sibilantes, con un inventario mucho más nutrido que el latino o el de las fases más antiguas de los romances.²⁹

El primer trabajo que específicamente dedicó a la relación entre la lengua vasca y sus vecinas³⁰ llevaba —y no por casualidad como el autor hace ver explícitamente— un título muy significativo: «Basque et roman», el mismo, precisamente, que el que Schuchardt pusiera a otro suyo más de medio siglo antes como hemos comentado más arriba (§ 2.1). Después de señalar que tras los trabajos del austríaco no se había hallado ninguna etimología importante ni se había realizado ningún descubrimiento trascendental —por lo que los problemas y la situación del campo no habían cambiado sustancialmente—, describe de la siguiente manera la aportación del famoso romanista de Graz:

Etant donnés l'autorité indiscutable de Schuchardt ainsi que le rôle prépondérant qu'il a joué dans ces recherches, on ne saurait que regretter certains aspects de son oeuvre qui découlent de ses conceptions théoriques: son penchant pour l'étymologie intuitive, presque impressionniste; son insouciance à l'égard des sons; sa tendance à expliquer *ignotum per ignotius*; le fait qu'il renonce fréquemment à considérer l'histoire des mots en question, qu'il connaissait du reste assez bien la plupart des cas. Tout ceci était bien plus dangereux dans le domaine basque que dans d'autres beaucoup plus étudiés où les critiques de Schuchardt, dont on ne peut souvent nier le bien-fondé, n'ont pas réussi à ébranler les convictions de base ou à introduire des changements profonds dans les méthodes usuelles. Voici ce que nous voudrions montrer ici dans le concret à l'aide d'un certain nombre d'exemples, pas toujours neufs. Nous allons commencer par l'histoire des mots (1957b: 108).³¹

En varios trabajos publicados en los cincuenta, fundamentalmente dedicados a la reconstrucción de aspectos del vocalismo y consonantismo vascos, es manifiesto su interés por el funcionamiento sincrónico de la lengua y la evolución diacrónica del sistema. En (1951b) dio noticia inmediata del trabajo sobre las oclusivas de Martinet y, tras un puntual resumen del trabajo del lingüista francés, añadió una serie de notas y argumentos que apoyaban y extendían al conjunto del consonantismo el análisis del mismo: pruebas sobre la inseguridad de la posición inicial, pruebas de otras caídas de consonantes no mencionadas por Martinet,³² la pronunciación fricativa de las

²⁹ Dedicó a la materia incluso un trabajo específico (Mitzelena 1965), el cual puede tener interés fuera de nuestro campo. La situación de otros idiomas o familias de lenguas circunvecinas del latín como las célticas o germánicas es al respecto justamente la opuesta a la que hallamos en vascuence.

³⁰ Además de todos los citados (y antes que todos ellos) su «De etimología vasca» (Mitzelena 1950); en el mismo hace patentes, además de otras abundantes artimañas de Bouda —como las leyes fonéticas *ad hoc* y variantes manipuladas *ad probandum*— los numerosos préstamos románicos y latinos mezclados con el material autóctono que se hallan (al menos) en la parte vasca, desvirtuando aún más la validez de las comparaciones vasco-caucásicas de Bouda. Véase también Mitxelena (1957b), hacia el final; cf. Lakarra (1998b) y la bibliografía ahí citada (p.e., Charachidze 1990-91) sobre problemas similares potencialmente existentes en la otra vertiente de la comparación.

³¹ Para más juicios de Mitxelena sobre Schuchardt véase, p.e., la introducción de la 2ª ed. de Mitxelena (1977a), citada aquí en § 2.5 y aún su póstumo (1987c).

³² Dada la falta tanto de /t- / como de /d- / la caída de las dentales le parece anterior al contacto con el latín; cita, con todo, casos de t-, d- > l- / ø- como *teca* > *leka*, **do.i* > *lohi* y otros como **e-dun*,

sonoras mediales, la neutralización tras sibilante o la inexistencia de aspiración en esa misma posición...

Pero el trabajo que más claramente reúne y hace patentes las características de los de Mitxelena citados en los párrafos anteriores es seguramente «Las antiguas consonantes vascas» (1957a).³³ Como es sabido (cf. Mitxelena 1963), Saussure y Meillet habían mostrado su parecer contrario más que escéptico sobre la posibilidad de escribir la historia del vascuence, falto como estaba de parientes con los que ejercitar la comparación, único método capacitado para ello. Mitxelena, tras diferenciar entre *historia* a secas, —período iluminado en mayor o menor medida por la documentación sobre la que hay que edificar cualquier historia, incluida la de la lengua vasca— y *prehistoria* —aquella otra en la que impera la labor reconstructiva— hace ver que, por muy poderoso que sea el método comparado y débiles sus supuestas alternativas, la carencia de lenguas emparentadas no acarrea necesariamente la imposibilidad de elaborar la historia de la lengua por los métodos habituales y, ni siquiera, la de ir más allá en la reconstrucción de las etapas prehistóricas del vascuence.

Tal conclusión es aceptada incluso por diacronistas especializados en áreas alejadas de la vasca:

Nous avons vu que la méthode comparative utilisée par le linguiste diachronicien a des règles et des limites très précises, que Meillet a du reste été le premier à formuler de façon systématique. On pourrait maintenant pour conclure se demander s'il existe d'autres moyens que cette méthode comparative pour faire de la linguistique historique. Meillet a pour sa part prétendu que non, en écrivant notamment: «La comparaison est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues» [...] «tant qu'une langue est isolée, elle est dénué d'histoire» [...] Et il donnait notamment l'exemple du basque, qui n'est apparenté à aucune autre langue. Mais depuis, sans qu'on ait réussi à faire sortir le basque de son isolement, certains linguistes comme André Martinet et Luiz Michélena (sic) sont parvenus à reconstituer des stades anciens de cette langue. Ils ont obtenu ce résultat en recourant à ce qu'ils appellent la reconstruction structurale [...], et que, par opposition à la reconstruction comparative, on appelle communément la reconstruction interne (Touratier 1990b: 29).

Mitxelena (1957a) reconoce con Martinet las especiales dificultades que la reconstrucción interna ha de salvar por las particulares circunstancias en las que se ha desarrollado la historia del léxico y de la fonología de la lengua: multitud de dialectos y hablas más encadenadas que diferenciadas definitivamente, con contacto ininte-

**e-thorri* que mostrarían que anteriormente las dentales se dieron también en esa posición (cf. Mitxelena 1951: 209). En Lakarra (1995) y trabajos posteriores —véase aquí más abajo § 4.13— he añadido a la lista de *d* > *θ* otros casos como *adar* 'cuerno', *odol* 'sangre', *eder* 'hermoso', etc; para estos y para **d* > *l*- véanse Lakarra (2006b), (2006c) y (2007a).

³³ La espléndida *Fonética histórica vasca* (1961) no es más que el desarrollo —muy ampliado y trabajado, desde luego— de «Las antiguas consonantes...»; en la *Fonética* queda más patente que en ningún otro lugar el conocimiento (antes y después inigualado) de los útiles y testimonios que la dialectología y la historia de la lengua o la filología ponen a disposición de los reconstructores, si bien alguno de estos no siempre parezca agradecer las dificultades que para la impostura acarrea la subida radical de los estándares.

rumplido y cambiante entre ellas, influencias divergentes pero sin solución de continuidad de varias lenguas románicas, material antiguo y reciente en diferentes grados de evolución y extensión (adaptado, inalterado, fosilizado, arrinconado o en fase expansiva) pero con notable mezcolanza... de tal suerte que el investigador se halla no con claras y sencillas leyes fonéticas sino con «tendances qui n'ont pas abouti».

Así las cosas, su conocimiento de teorías lingüísticas y metodologías no muy transitadas anteriormente en el campo vasco le permite presentar como útil linterna de la reconstrucción de la fonología histórica vasca el concepto de neutralización y —ayudado de su profundo dominio del conjunto de los testimonios de los últimos cinco siglos que Martinet (o Tovar) sólo conocían, como mucho, de manera completamente superficial— dirige la reconstrucción estructural al conjunto del sistema fonológico.³⁴ Junto a la reconstrucción interna de los morfemas patrimoniales, es preciso señalar que el análisis minucioso de la evolución de los préstamos adquiere sólo ahora su verdadero sentido como fundamento del análisis de la evolución del conjunto de la lengua y no como meras anécdotas léxicas o muestras de la beatífica extensión de la influencia del Imperio Civilizador.

Una de las primeras decisiones de Mitxelena a la hora de elaborar el inventario de fonemas protovascos será excluir del mismo el subsistema de sonidos palatales, debido a su carácter secundario o subordinado a otros fonemas consonánticos;³⁵ posteriormente seguirá el mismo camino la [m] por su nulo papel morfológico (cf. Trask 1996 y 1997), su extensión a partir de los préstamos, el hecho de que sea alófono de / n / en los morfemas autóctonos o que principalmente se explique por asimilación de / b / anterior. Las oclusivas,³⁶ cuatro sibilantes, las sonantes y la / h / son, por tanto, las consonantes postuladas para el inventario del sistema principal, i.e., el resultante de la exclusión de las palatales, por un lado, y de otros sonidos tardíamente fonematizados.

³⁴ Realmente el vocalismo le merece aquí —y cf. el resumen de su *FHV* (pp. 371-372)— escasa atención dado que, prácticamente sin salvedades, los morfemas aquitanos o éuscacos antiguos (*Nescato*, *Cison*, *Sembe*, *Ummešahar*...) no parecen haber sufrido cambios relevantes antes de las caídas y neutralizaciones medievales en final de primer elemento: *idi* 'buey' + *aurre* 'delante' > *ii-aurre* 'arando', *baso* 'bosque' + *uri* 'villa' > *Basauri* (topon.), 'villa del bosque' o *luze* 'largo' + *-tu* 'participio' > *luzatu* 'alargar'. En otras palabras, la información transmitida no permitiría (pero cf. Lakarra 2005a y 2006a) llevar la reconstrucción del sistema vocálico protovasco a otro muy diferente al históricamente documentado en la mayor parte de las hablas modernas. El vasco antiguo poseería, pues, un sistema vocálico de cinco vocales orales (las vocales nasales de algunos dialectos son el resultado histórico de la desaparición de nasales intervocálicas) con tres grados de abertura, sin rastro alguno de oposición de cantidad. Las semiconsonantes históricas, tanto / j / como / w /, son fácilmente explicables como derivaciones contextuales de anteriores vocales /i, e/ u /o, u/, respectivamente.

³⁵ Como Mitxelena hace notar, «secundario» o «subordinado» no significa necesariamente «tardío» ya que el subsistema de las palatales tiene con seguridad un milenio y probablemente bastante más. Es claro que su rendimiento funcional era tanto más relevante cuanto menor era el número de resultados palatales automáticamente desarrollados (o heredados en préstamos) en el léxico existente en cada momento. No parece casual que sea mínimo o inexistente desde hace ya varios siglos en vizcaíno, dialecto en el que la palatalización automática (no «semántica» para utilizar términos de Azkue) ha adquirido, por el contrario, mayores proporciones (cf. Oñederra 1991).

³⁶ Mitxelena cree que las labiales son defectivas, faltando la / p / como fonema: supuestos pares mínimos como *ibar* 'valle' e *ipar* 'norte' son casi inexistentes y poco seguros puesto que, como en el presente caso, se trata de antiguos compuestos vueltos inanalizables (Mitxelena 1951a); sobre [f] véase en el texto más abajo. Es explícita su voluntad de incluir / h / en el sistema antiguo.

En un trabajo ya mencionado (Mitzelena 1951b), el autor consolida el sistema de las oclusivas presentado por Martinet —que encuentra básicamente correcto— antes de pasar a examinar los restantes subsistemas. Son principalmente tres tipos de consideraciones las que Mitxelena añade a las argumentaciones de Martinet en favor del carácter [fortis / lenis] de la oposición principal en las oclusivas antiguas:

- a) el comportamiento de las geminadas en los préstamos latinos siempre sordas simples en vascuence frente al conservadurismo romance,³⁷
- b) el de [f], alófono y variante tanto de sorda como de sonora, contra lo que ocurre en sistemas claramente estructurados sobre la oposición [sorda / sonora] y
- c) las grafías geminadas < tt > y < cc > de aquitano e ibérico.

Mitzelena hace notar que la oposición *fortes / lenes* era fácilmente extensible a las sibilantes: ciertamente ambos subsistemas coinciden en sus puntos de neutralización (inicial y final de palabra, e incluso tras sonante y ante consonante) y es lícito suponer que en ambos casos estemos ante la misma oposición y no se trate de dos distintas e inconexas que, casualmente, se mantengan casi exclusivamente en posición intervocálica, neutralizándose en todas las restantes. Había, por tanto, dos órdenes de sibilantes según su punto de articulación, con sendos modos de articulación: dos sibilantes dentales (una fricativa y otra africada) y dos dorso-alveolares de igual naturaleza.

Tampoco en las vibrantes encuentra excesivos obstáculos —los testimonios gráficos y otros son bastante claros—, si bien aquí ni [r] ni [R] pueden aparecer en inicial en vocablos patrimoniales y ni siquiera en préstamos hasta épocas recientes. Es en el resto de las sonantes donde las dificultades o las novedades son mayores. Con todo, a diferencia de lo que pensaba Gavel, el testimonio de los préstamos muestra claramente que en vascuence se ha dado *-n- > (-h- >) -θ-* (*area, ohore, freu*) pero con conservación de *-n-* en ciertos morfemas, precisamente aquellos que mostraban nasal geminada —no simple— en latín (*Kapanaga*).³⁸ Habiendo como hay ambos resultados en el léxico patrimonial (*ardão, ard(a)o* ‘vino’, *gaztâe, gaztalgazna* ‘queso’ cf. *ardlan-, gaztan-*, pero *anaia* ‘hermano’, *Eneko*, antropónimo) unos con alternancia *-n- / -θ-* y otros sin ella, parece lógico concluir que el vascuence anterior al contacto latino-románico y aún después por bastantes siglos tuvo dos tipos de *n* (fuerte y lene). También en las laterales cabía distinguir dos tipos de resultados en los préstamos puesto que *aingeru, goru, gura*, etc., por un lado, y *angelu, gaztelu, balea*, etc., por otro, nos muestran de manera bastante sistemática dos cambios bien diferentes: *-l- > -r-* en simples latinas pero *-ll- > -l-* en las geminadas (justo al contrario que en gascón);³⁹ dado que también en *hiri, Araba - ilun, alaba* encontramos ejemplos de ambos procesos, parece insoslayable aceptar dos unidades (fortis y lenis) y no una sola para la protolengua.

³⁷ Resultan igualmente útiles para el caso los grupos / -bd- / o / -db- / (*gutizia < cobdiçia, apal < ad valle(m)*); hay, incluso, ejemplos en préstamos tomados del árabe (*atorra* ‘camisa’). El haber descuidado entre otros este argumento explica que Trask propusiera en (1985) entender el sistema mitxeleniano como [simple] / [geminada]; en (1997), sin embargo, vuelve a la postura clásica.

³⁸ *anoa < annona* puede ser uno de los pocos casos con valores nemotécnicos al juntarse en el mismo morfema ambos fenómenos.

³⁹ Véase, ahora, Chambon & Greub (2002), sobre la definición y fecha del protogascón.

He aquí el conjunto del inventario para el sistema consonántico protovasco establecido por Mitxelena:

fortes	(P)	T	C	Ć	K ⁴⁰	N	L	R	
lenes	p	t	s	ś	k	n	l	r	(más h) ⁴¹

Son también conocidas algunas coincidencias tipológicas entre este modelo propuesto para el vasco antiguo y el ibérico, que Mitxelena subrayó y explicó, a falta de pruebas más concluyentes, como debidas a fenómenos areales: carencia de / p / y / m /, ausencia de *r*- inicial, existencia de dos clases de sibilantes, que presentaban indicios de neutralización en contextos similares a los del vasco, etc. (v. Mitxelena 1979, Gorrochategui 1993 y últimamente de Hoz 2001).⁴²

En cuanto a la forma canónica de los morfemas léxicos, postuló con claridad una estructura bisílaba para las bases ibéricas, dejando vislumbrar algo parecido para el vasco antiguo, sobre todo en consideración a la documentación aquitana. Por lo que toca a la estructura silábica —(C) V (W) (R) (S) (T)— parecía convenir en su opinión a una y a otra. Mitxelena (1977: 485) precisa que (C) no podía ser cualquier consonante, sobre todo en posición inicial. Así, por ejemplo, estaba vedada esta posición —como se ha indicado— para *r*, *R*, las africadas *ts*, *tz*, y las oclusivas sordas en general, pero también para *d*, con la única excepción —en formas patrimoniales o no hipocorísticas— de las formas finitas del verbo (cf. de Rijk 1992 y Lakarra 2006b, 2006c).

2.5. Etimología y reconstrucción después de Mitxelena

2.5.1. Es posible que tuviéramos que llevar a 1950 una fecha paralela en los estudios vascos a la que Watkins (1991) estableciera hacia 1850 para la madurez de la misma en los indoeuropeos. De tal año es el «De etimología vasca» de Koldo Mitxelena, uno de los primeros trabajos del autor, hecho destacable por cuanto que constituye un hito relevante en la metodología, no sólo de la comparación vasco-caucásica, sino de la lingüística diacrónica vasca en general. Sólo después⁴³ aparecen sus diversos artículos sobre varios aspectos de la fonética histórica vasca (distribución de la aspiración, acento antiguo, etc.) que se coronan al final de la década con «Las antiguas consonantes vascas» y, sobre todo, la fundamental *Fonética histórica vasca* presentada como tesis doctoral en 1959.

⁴⁰ A pesar de que Mitxelena escriba (*p*), *t*, *tz*, *ts*, *k*, *N*, *L*, *R* / *b*, *d*, *z*, *s*, *g*, *n*, *l*, *r*, prefiero transcribirlos de esta manera para hacer más explícita la oposición fundamental.

⁴¹ En § 2.3 hemos hecho notar que no acepta, en cambio, los fonemas complejos / mb / y / nd / postulados por Martinet, pues no ve ni rastro de ellos en la documentación o en los testimonios modernos, ni necesidad de postularlos para la protolengua (vide también la nota 160). Por otro lado, Trask (1997) se aleja radicalmente del modelo mitxeleniano al pretender que la aspiración habría sido una mera cuestión suprasegmental determinada por el acento: éste explicaba para Mitxelena sólo la posterior desaparición de las / hh / a su derecha, no la creación inicial de tal fonema.

⁴² Junto a las similitudes, Mitxelena no descuidó tampoco las diferencias entre ambos sistemas, algunas tan básicas en la estructura de ambas lenguas como la existencia de la aspiración (en varios contextos) y las consonantes aspiradas en vascuence sin que nada parecido se halle en ibérico.

⁴³ Es de suponer, además, que —habiendo aparecido en uno de los tres volúmenes del homenaje a J. de Urquijo— su publicación se dilatará más que en el caso de Mitxelena (1951a) y (1951b), aparecidos por vez primera en el *BAP*, de cuya redacción formaba parte él mismo.

En estos otros trabajos, particularmente en el último, se discuten múltiples propuestas etimológicas, ajenas y propias del autor —Arbelaz (1978) recoge la mayor parte—, no tanto por el interés cercano a la anécdota de hallar el origen último de tales o cuales voces, cuanto de ejemplificar en ellas procesos más generales ocurridos en determinadas épocas de la historia o prehistoria de la lengua (o, más particularmente, de alguna de sus variedades) y de contribuir al establecimiento de las bases de la reconstrucción del protovasco. Es comprensible, por tanto, que el autor se considerara en el Epílogo que pudo permitirse en la segunda edición revisada de 1977 «una especie de neogramático nacido con retraso»:

Nunca he ocultado que soy, en el fondo y hasta en la superficie, una especie de neogramático nacido con retraso; que me siento unido por muchos lazos, en otras palabras, a la corriente que, a mi entender, es tratada con mayor injusticia en los manuales de historia de la lingüística al uso, por la petulancia de los autores de éstos tanto como por su radical desconocimiento de las obras que comentan. Los neogramáticos fueron, al fin y al cabo, los primeros que consecuentemente exigieron la formulación de reglas explícitas para «generar» las formas de un estado dado de lengua, a partir de otro anterior, supuesto o atestiguado: es decir, introducen lo que equivale al concepto lógico-matemático de función, aunque no se dieran plena cuenta de ello... (1977: 460).

En años posteriores intereses y encargos como el que a partir de finales de 1987 (a escasos meses de la muerte del autor) se convirtió en el *Diccionario General Vasco*, llevaron a Mitxelena a problemas lexicográficos en los cuales nunca desdeñó los aspectos etimológicos y filológicos (incluso incidió más que antes en los morfológicos), de tal manera que apenas puede decirse que haya cambiado en exceso la idea sobre el sistema del protovasco alcanzada en 1957.

El número de etimologías nuevas posterior a la primera edición de la *Fonética histórica vasca* (1961) no es elevado y se debe en su mayor parte al propio Mitxelena y ocasionalmente a otros como A. Irigoyen, que precisan la extensión geográfica y diacrónica de algunos vocablos o —a lo sumo— la duración cronológica de ciertas leyes allí establecidas, pero que no pueden aspirar a establecer modelos nuevos o a reconstruir fases anteriores de la prehistoria de la lengua.

2.5.2 *Trask (1985)-Hualde (1997)*

Apenas han existido propuestas alternativas a la basada en la oposición fortis/lenis de Martinet-Mitxelena y únicamente cabe destacar entre ellas las de Trask (1985) y Hualde (1997). En ambas —diferentes en los detalles entre sí— los autores no se ven obligados a alterar el sistema mitxeleniano por creencias previas sobre la posibilidad de comparar el euskera o emparentar con otras lenguas (como, p.ej., las kartvélicas o, más modernamente, las na-dene); son razones de índole interna a la lengua vasca y a las diversas teorías fonológicas que adoptan las que les mueven a ello.

Trask discute la naturaleza de la oposición fortis/lenis en las antiguas oclusivas vascas —al igual que luego Hualde, se limita a ellas— dado que en las que considera «verdaderas lenguas lenis/fortis» como las zapotecas, no se dan sólo en medial ni ocurren una serie de neutralizaciones de ese rasgo, como parece que sucede en protovasco:

errege 'rey' + *bide* 'camino' > *erret-bide* > *errepide* 'camino real',
begi 'ojo' + *gain* 'sobre' > *bekain* 'ceja',
bat 'uno' + *bat* + *-ean* > 'de pronto' (Trask 1985: 887)

Sin embargo, hay un error fundamental en la argumentación de Trask, puesto que atribuye al protovasco fenómenos que, en el mejor de los casos, son vasco común, pero que no parecen corresponder al anterior estado de lengua: así, es difícil que pudieran ocurrir las neutralizaciones citadas en oclusivas finales de morfema *si*, como es muy probable, aún ¡y por muchos siglos!⁴⁴ no existían dichos fonemas en tal posición.

Tampoco es factible que la negación *ez* —< **eze* como se señala en *FHV*— ensondeciera (fortición) oclusivas sonoras (lenes) siguientes, (*ez* 'no' + *dator* 'viene' > *ez-tator* 'no viene') o que la ilativa *bait* hiciera lo propio con las formas verbales *gara* o *dira* (*bait* + *gara* > *baikara*, *bait* + *dira* > *baitira*) dado que esos morfemas no terminaban en consonante en protovasco. Es claro, por tanto, que se intenta dilucidar las características de un sistema más antiguo a partir del estudio parcial de otro posterior (quizás muy posterior) centrando tal crítica, precisamente, en innovaciones y no en arcaísmos del más reciente.

Por lo demás, la propuesta alternativa concreta de Trask (que el propio autor retira explícitamente en su *The History of Basque* de 1997)^{44b} ya había sido discutida y desechada implícita y explícitamente por Mitxelena y no puede considerarse un avance: en concreto ¿cómo explicar que en latino-romance (con oposición simple/geminada) las sordas iniciales se mantuvieran y, en cambio, se sonorizaran en vascuence (*pace(m)* > *paz* / *bake*, *pice(m)* > *la pez* / *bike*)? ¿Cómo explicar, además, que en medial en romance occidental se sonorizaran y en vascuence se mantuvieran (*-atu* > *-ado* / *-atu*) y, sobre todo, que las geminadas mantuvieran la voz pero no la duración, justo al contrario de lo ocurrido en vascuence, donde tanto las geminadas sonoras como las sordas devienen sordas simples (fortes): *sabbatu* > *sábado* / *zapatu*, *cobdicia* > *codicia* / *gutizia*?

La alternativa de Hualde (1997a) pretende basarse en una mayor simplicidad, esto es, la oposición sorda/sonora le parece al autor la más verosímil para el protovasco teniendo en cuenta que es ésa la que hallamos en las variedades históricas de la lengua.

6. Ondorioak eta laburpena.

Mitxelenaren leherkari sistemaren berreraiketa oso jarrera estrukturalista batean oinarritzen da. Mitxelenak asumitzen du bi soinuren arteko bereizkuntza fonologiko bat markatzeko ezaugarri jakin bat erabiliko dela beti testuingu guztietan. Gaurko euskaraz bi leherkari talde ditugu eta bereizkuntza markatzen duen ezaugarria 'ahotsa' izango litzateke. Hau da, ahostun/ahoskabe oposaketa dugu leherkariaren sistematan. Aitzineuskaratan, aldiz, lenis/fortis edo ahul/bortitz oposaketa izango genuke,

⁴⁴ ¿Cerca de una decena? I.e., los que van del siglo II a. de C. al VIII o IX en el que pudieran ocurrir los conocidos fenómenos de caídas y neutralizaciones de vocales en final de 1.º elemento; nada similar está documentado todavía en aquitano (cf. Mitxelena 1954a y Gorrochategui 1984). Sobre el vasco común, demasiadas veces confundido con el protovasco, sigue siendo imprescindible Mitxelena (1981).

^{44b} Esto por lo que toca a las oclusivas pero no en lo referido a la relación del acento y la aspiración: mientras que para Mitxelena el acento limita y determina donde NO se da la aspiración, para Trask una de las funciones del acento es precisamente la generación de aspiradas; véase también la n. 27.

ezaugarri bereizgarria ahoskeraren indarra edo tentsioa delarik. Sistema batetik bestera nola iragan zen azaldu gabe gelditzen da.

Mitxelena bere lan bikaina idatzi zuen urtetik hona *p/b*, *t/d*, *k/g* bezalako ‘ahostun’/‘ahoskabe’ bereizkuntzaz ikerketa fonetiko garrantzitsua egin da hizkuntza askotan (eta bereziki ingelesez). Ikerketa lan honetatik ondoriozta dezakegu aipaturako jarrera estrukturalista ez dela errealista. Bi fonema desberdin ezaugarri fonetiko bat baino gehiagoren bidez bereiz daitezke eta ingurune desberdinetan ezaugarri desberdinek garrantzia desberdina izando dute. Ingurune jakin batean pisu handia duen ezaugarri bat agian ez da erabiliko beste ingurune batean. Batzuetan ezaugarri bakar bat identifikatzea ezinezkoa dateke. Hau da ‘ahostun/ahoskabe’ oposaketarekin gertatzen dena hizkuntza askotan. Alde honetatik, euskara ez litzateke bereziki bitxia izango, ez gaurko euskara eta ez erromatarren garaikoa ere.

Erakutsi bezala, datuak azaltzeko ez dugu aldaketarik postulatatu behar ahozkeraren mailan edo ‘sistema’ mailan. Hipotesizatu aldaketa bakarra hauxe da: euskaraz kontsonante-atzetik gertatzen diren asimilazioen ondorioz, hitz hasieragunean *k-/g-* kontrastea galtzeko zorian zegoen garai batean. Geroago, alboko hizkuntzen eraginez, kontrastea indartu da berriro. Hau da dena (Hualde 1997: 423).

Sin embargo, ya en la propuesta de Martinet (y en sus cuadros-resúmenes), que subyace a la de Mitxelena, es claro que cualquier oposición fonológica, p.ej., la fortis/lenis, puede (y acostumbra a) realizarse de maneras diferentes y a través de alófonos distintos en las diversas posiciones y no vemos que Mitxelena contradijera esto en ningún momento. Por otro lado, no recordamos que Hualde dé un solo ejemplo de antigua oposición sorda/sonora en morfemas patrimoniales “restituida” por la acción de las lenguas vecinas; sería interesante saber, en este contexto, cuándo y cómo se dio esa benéfica tendencia, dado que es opinión común que durante algún tiempo —más bien— los préstamos no consolidaron, ni mucho menos esa distinción (ni ninguna otra), sino que reforzaron con carácter cuasi-exclusivo las filas de los fonemas lenes (i.e. las posteriores sonoras) y no porque en origen no abundaran las sordas (*pace*, *peccatu*, *pice*, *cela*, etc.). No habría que olvidar, tampoco, raíces como *e-thorr-i* ‘venir’, *e-kharr-i* ‘traer’ o *e-khus-i* ‘ver’ (sin ***e-h-* pero también sin ***e-k-* o ***e-t-*), donde se han conservado las antiguas oclusivas aspiradas iniciales gracias a la presencia del prefijo verbal que les evitaba quedar expuestos a la conversión en espirantes y en *h-* (en múltiples ocasiones en *θ-*) como parece haber ocurrido con las ‘fortes’ de Mitxelena y Martinet (cf. Trask 1997).⁴⁵

⁴⁵ Parece que es este fortalecimiento de la aspiración —en donde poco puede tener que ver la acción romance— la que inicia (por hiperdiferenciación con las lenes, las cuales, eliminando la poca aspiración anterior, se acercarían aún más a las “dulces” sonoras) la ruina del sistema Martinet-Mitxelena: es claro que la conversión masiva en fricativas de las oclusivas fortes las saca del sistema de las oclusivas, dejando en él sólo precisamente a las más marcadas (las sonoras). Si bien ahora no tengo ocasión para desarrollarlo como merece, esto último ha de tenerse en cuenta para el paso de fortes/lenes a sordas/sonoras —que Martinet atribuyó a fuerte influencia externa, sin reparar en las posibles razones internas para las cuales él mismo había dado suficientes elementos—, previo un estadio (h) / oclusivas (lenes). Es claro que si sólo (o principalmente) fuera por el influjo extraño, todavía seguiríamos integrando los miles de préstamos con inicial oclusiva siempre con sonora. Incidentalmente, no parece que los sonidos palatales hayan debido ser necesariamente y en todo momento los únicos fonosimbólicos, ni que la única manera de integración de nuevos fonemas en el inventario (o en determinado punto de la cadena como la posición inicial) sea vía préstamos y no, p.ej., por generalización de los fonosimbolismos.

Pero no quisiera extenderme ahora en estas cuestiones, por lo que finalizo y resumo; la propuesta de Hualde comparte con la de Trask (1985) dos características que no parecen hablar en su favor como posible alternativa al modelo mitxeliano:

- 1) se limitan únicamente a las oclusivas, frente a la explicación (y los paralelismos sobre neutralizaciones) de Mitxelena que se extendía a todas las consonantes, y
- 2) (circunstancia crucial desde nuestro punto de vista), no proporcionan, ni vemos cómo podrían hacerlo, una sola etimología desconocida anteriormente, por lo que —a lo sumo— pueden aspirar a ser variantes notacionales del sistema estándar.

3. Lingüística histórica contemporánea y etimología

3.1. Durante un largo período la ecuación fonética fue (y tampoco ahora conviene olvidar su concurso) la base de toda etimología, por encima del menos conocido —y más difícil de tratar— cambio semántico (cf. Benveniste 1954a). Desde entonces la geografía lingüística y otras artes han ayudado a establecer el origen y difusión de las formas lingüísticas, sobre todo en lenguas que, como la vasca, disponen de testimonios escasos y tardíos. Malkiel, en numerosísimos trabajos, ha practicado más que nadie el análisis basado en las familias de palabras, consiguiendo no sólo nuevas etimologías —que han hecho progresar la fonología diacrónica y la gramática histórica— sino también que aquello que habíamos llegado a conocer como mera ruina o rastro aislado de la morfología y sintaxis antiguas, hallara su verdadero lugar dentro del sistema; algo similar, en cierta manera, hallamos en la obra de Sagart (1999) sobre el chino arcaico.⁴⁶

Fue en los años 50, tras varias décadas de resultados escasos (o insuficientes para ellos) del método comparado cuando algunos americanistas, con Morris Swadesh a la cabeza, propusieron una alternativa —con un cierto aire similar al ya para entonces conocido C₁₄— denominada glotocronología que aspiraba a sustituir con ventaja al anterior.

⁴⁶ No me resisto a reproducir aquí, a pesar de su extensión, las no por simpáticas menos interesantes reflexiones de José Luis Pensado:

Los estudios etimológicos siempre han sido para mí un trabajo en el cual se conjugan múltiples entretenimientos: uno goza como el cazador que se adentra por los monótonos renglones de lo escrito en busca, no de gazapos, sino de valiosas piezas de pluma y letra, porque las «verba volant» mientras que las «scripta manent», y más vale pájaro en mano que ciento volando, siempre sin despreciar el texto oral. Uno se deleita como el naturalista que descubre una especie desconocida o un eslabón perdido. Puede disfrutar también como el genealogista, que trata de recomponer el árbol genealógico de una familia. Y hasta se puede complacer, como si fuera un detective, espionando la vida de cualquier palabra que ofrece sospechosas irregularidades en su trama fonética, en su contextura morfológica o en su desarrollo semántico. Son un juego en el cual el jugador hace de policía, sigue pistas, imagina relaciones, supone contactos, investiga sonidos, descubre cambios, establece parentescos y finalmente, si tiene suerte, resuelve el caso. Pero para hacer todo su trabajo ha de aportar pruebas, atenerse a una reglas, respetar unas leyes y además conseguir verosimilitud.

Sin embargo, a pesar de ser ocupación divertida, no tiene muchos cultivadores, no goza de gran prestigio, ni es trabajo a la moda. Y eso que sin las etimologías no habrían nacido las leyes fonéticas, no existirían gramáticas históricas, ni se podrían hacer historias de las lenguas, porque al fin y al cabo las palabras son los sillares en que se asientan (Pensado 1996: 841-842).

El valor del nuevo método se revela especialmente allí donde la historia de la lengua deja de estar documentada. La comparación por el método histórico-comparativo tradicional permite, es verdad, remontarse a estadios prehistóricos, y así se puede ascender a una etapa germánica o eslava “común” mediante la comparación de las distintas lenguas germánicas o eslavas subsistentes, y en cierta medida a un “indoeuropeo común” comparando los dialectos indoeuropeos documentados de antiguo o subsistentes hoy. Sin embargo, las limitaciones del método histórico-comparativo se hacen sentir en dos direcciones: en primer lugar, porque es incapaz de darnos una cronología absoluta, y en segundo, porque sólo sobre la base de una fonética histórica bien elaborada cabe establecer comparaciones. Por otro lado, el método histórico tiende a representar la etapa “primitiva” o “común” como algo fijado y estático, casi anterior a la historia (...)

Los fundamentos de la glotocronología reposan en el hecho empíricamente demostrado de que todas las lenguas están sometidas al cambio. (...) La novedad genial del método consiste en cuantificar las diferencias y postular una regularidad constante en ese cambio, y ofrecer procedimientos para medir este cambio y para traducir en términos de tiempo la variabilidad medida (Tovar 1961: 251-252).

Damos a continuación el núcleo de las conclusiones del trabajo comparativo de Tovar:

Entremos en el tema de las relaciones del vasco con estas diversas lenguas. El alejamiento geográfico es tan grande que podemos elegir este caso como típico del aislamiento total. Nos inclinamos, *mejor que a pensar en un origen genético común*, a suponer que las lenguas han tomado de los fondos primitivos que pudieron existir en su región, sobre los que se han sobrepuesto elementos viajeros. Por ejemplo, los elementos que el vasco tiene comunes con las lenguas del Norte de Africa pueden pertenecer a un fondo occidental, mientras que los que tienen semejante en las lenguas del Cáucaso pertenecerían a un fondo europeo, que no llegaba al Sur del Mediterráneo.

Contra las teorías ahora más favorecidas por la atención y el prestigio de los estudiosos, el parentesco vasco-bereber se acredita como más próximo que el vasco-caucásico: los índices numéricos nos llevan a la hipótesis de 80 siglos de separación. Si hubiera un origen común, estaríamos en los albores del neolítico. La comparación de los elementos comunes con vasco por un lado, y con egipcio (y árabe) por otro, acaso permita reconocer en los dialectos bereberes dos capas: una occidental y otra camito-semítica [...]

Con las lenguas caucásicas los índices del vasco son más próximos para el circasiano y el georgiano, y queda en los umbrales del parentesco seguro el avar, como corresponde a su posición lejana en el Nordeste. El parentesco con las lenguas caucásicas nos lleva a una profundidad temporal que supera seguramente el neolítico.

Es interesante que podamos atribuir al vasco una situación “central”, es decir, con índices significativos tanto en la dirección del bereber, como en la del caucásico. Los números índices de las relaciones egipcio-georgianas, bereber-georgianas o árabe-georgianas no permiten considerar esa relación. El caucásico queda separado del mundo camito-semítico, mientras que el vascuence queda en el centro de las relaciones remotas tanto con uno como con otro de estos mundos (Tovar 1961: 262-263; la cursiva es mía [J.A.L.]).

Las críticas al nuevo método fueron inmediatas y variadas; algunas se referían simplemente, con ser quizás las más preocupantes para el especialista, a la aplicación o a los resultados obtenidos en ésta o en aquella familia o grupo de lenguas —las cronologías de las escisiones de las protolenguas y los subgrupos resultantes en aquellas de historia mejor conocida (románicas, eslavas, semíticas, austronesias...), pocas veces coincidían con la opinión de los especialistas—, pero, desde un principio, hubo otras refutaciones que afectaban las bases mismas de la glotocronología. En efecto, no resultaba evidente que el ritmo de sustitución léxica en el que se basa fuera idéntico en todas las lenguas y en todas las épocas de cada una de ellas, incluso era poco verosímil que el denominado vocabulario básico (i.e., intercultural y protegido del préstamo) pudiera ser algo realmente generalizable sin muchas adecuaciones y, por tanto, sin pérdida de utilidad.⁴⁷

En varios trabajos (cf. Lakarra 1997b, 1999) he tratado de mostrar que la razón última de la merecida ruina de la glotocronología era algo más básica y cercana a los fundamentos y cometidos de la etimología que las recogidas en el párrafo anterior y en los manuales al uso (cf. Trask 1996, Campbell 1997). En efecto, a pesar de ensayos de formalización como el de Bender 1969 (véase el ejemplar y demoleedor examen de Campbell 1973), el glotocronólogo carece de instrumentos —sin el recurso a las leyes fonéticas y al método comparado en general que, precisamente, se desean superar— para justificar que dos o más supuestos cognados lo sean o que se deba responder negativamente a otras parejas o grupos de formas de las lenguas a las que se les aplica el método. Esto es, la mera similitud superficial («a primera vista» o «a ojo de buen cubero») o el alejamiento formal no pueden ser suficientes para decidir en uno u otro sentido. ¿Qué hace que contestemos positivamente al famoso grupo de Meillet formado por el armenio *erku* y los lat., gr. etc. *duo*, etc. (cf. Lakarra 1997b) y negativamente a *etxe* : *chez*?

La necesidad de mostrar correspondencias fonéticas y semánticas regulares y recurrentes (no meros parecidos más o menos seguros) en voces pertenecientes al léxico patrimonial y a la morfología de las lenguas estudiadas para establecer los datos de la comparación —punto de inicio de todo el análisis— es evidente;⁴⁸ pero, ¿quién querría

⁴⁷ Coseriu (citado en Lakarra 1997b) calificaba en 1965 la glotocronología como intento absurdo de matematizar algo que no era matematizable, por estar asentada en bases absolutamente débiles y confusas.

⁴⁸ Es verdad que Tovar (y Swadesh) reconocen amablemente la importancia del método comparativo tradicional:

Naturalmente, que el nuevo método no niega el valor del antiguo, y no desconoce que la utilización de formas antiguas seguras (ora atestiguadas, ora reconstruidas) garantiza la solidez de la comparación, pero la estimación cuantitativa de las semejanzas, la aplicación del cálculo de probabilidades para eliminar el temor a que las coincidencias sean fortuitas, y la traducción a términos temporales de las divergencias observadas, son novedades capitales (Tovar 1961: 254).

Sin embargo, no parece algo que pueda arreglarse con meros formalismos versallescos; es el propio Tovar quien poco más adelante estampa lo que sigue:

Las limitaciones en la aplicación del método léxico-estadístico son grandes. El método histórico-comparativo puede asegurarnos de parentescos allí donde el método léxico-estadístico sería mudo. Ejemplos brillantes son las equivalencias etimológicas ciertas, pero invisibles entre al. *kommen* y port. *vir*, al. *essen* y esp. *comer*, al. *voll* y port. *chelo*. Y por otro lado el método estadístico, en lenguas de historia fonética desconocida, no es capaz de eliminar semejanzas aparentes pero demostradamente falsas, como al. *haben* y lat. *habere*, fr. *feu* y al. *Feuer*, ing. *much* y esp. *mucho* (Tovar 1961: 257-258).

para esto a la débil e ineficaz glotocronología teniendo para ello al método comparativo «tradicional» cuyos frutos se extienden desde el indoeuropeo al austronesio, del bantú al esquimo-aleutiano, del uto-azteca al urálico?⁴⁹

3.2. A fines de los 80 y comienzos de los 90 del siglo xx, el *Languages in the America* (1987) de Joseph Greenberg hizo por un tiempo famoso el método de la «mass comparison» o «examen multilateral» del autor y sus secuaces: en vez de comparar múltiples vocablos en unas pocas lenguas, era supuestamente preferible establecer la comparación entre unos pocos vocablos de múltiples lenguas.⁵⁰ La elaboración de leyes fonéticas y la reconstrucción sistemática de protoformas se dejaba para un segundo (o tercer) momento, y se proclamaba que la abundancia de similitudes en tantas lenguas no podía ser debida sino a la pertenencia de todas ellas a familias antes no reconocidas por lingüistas tímidos, excesivamente apegados al detalle y romos de *allure* comparativa.

No es de extrañar que Campbell (1998: 315) señale que este método acaba —como mucho— allí donde el habitual entre lingüistas históricos simplemente comienza:

This inspectional resemblances must be investigated to determine why they are similar, whether the similarity is due to inheritance from a common ancestor (the result of a distant genetic relationship) or to borrowing, accident, onomatopoeia, sound symbolism, nursery formations and the various things which we will consider in this chapter.⁵¹ Since multilateral comparison does not do this, its results are controversial and rejected by most mainstream historical linguists.

A pesar de sus éxitos (afortunadamente pasajeros) en la prensa popular yanqui y de latitudes más cercanas, los cantos de sirena greenbergianos ya habían quedado arrumbados por los especialistas a comienzos de los 90:⁵² la publicación —a petición de los editores para que un comparatista experto pero ajeno al campo concreto del debate americanista zanjara el tema—, del «On megalocomparison» de

⁴⁹ No creo que necesite mayores comentarios (v., en todo caso, la n. 58) el siguiente pasaje de Tovar:

No por simple afán de novedades, sino con el deseo de experimentar en un campo más el método, y de contribuir con ello al problema de la situación lingüística del vasco, hemos emprendido hace ya tiempo este trabajo, para el que hemos contado con la colaboración de varios colegas, a los que agradecemos su concurso. El propio Prof. Swadesh se ha interesado por el curso de nuestro experimento y por sus resultados (1961: 250-251).

⁵⁰ Pero en realidad (cf. Campbell 1988) en los «diccionarios etimológicos» de Greenberg no todos los vocablos tienen correspondientes en todas las lenguas sino que hay «escaleras», por lo que su valor probativo es muy débil.

⁵¹ Matisoff (1990: 113) hace notar explícitamente que la metodología de Greenberg y sus seguidores no puede evitar, entre otros, los problemas derivados de la relación areal de lenguas.

⁵² Cf. «There is no reputable historical linguist, anywhere in the world, who accepts the claims of Greenberg and the Nostraticists» y, en nota, «Lest this be thought circular, let me provide a criterion for recognising a large group of reputable historical linguists: anyone who teaches the subject at a leading university in the USA or in an EEC nation» (Dixon 1997: 44). Hay, desde luego (cf. Baldi 1991) quien mira con mejores ojos a los nostraticistas, lo cual no equivale, en absoluto, a afirmar que el nostrático sea una familia estándar.

James Matisoff en *Language*, precisamente en *Language*, fue algo más que una anécdota. En la misma revista había aparecido dos años antes una extensa y contundentemente demoledora reseña del citado libro de Greenberg de la mano de uno de los mayores especialistas en lingüística histórica amerindia (y urálica, al menos): Lyle Campbell.

A comienzos de los 90 en el *International Journal of American Linguistics* se dio una serie de contribuciones que podríamos denominar sintéticamente como «Greenberg y nosotros», donde ese «nosotros» representa a la familia o familias de lenguas amerindias investigadas por un determinado y reconocido especialista, el cual —después de haber rendido una prudente (o ritual) pleitesía a los conocimientos y prestigio (en otros campos, desde luego) de Greenberg— desmontaba todo lo tocante a su campo de estudio que apareciera en la obra de aquel, plagado como estaba de errores variados como la confusión de lenguas y dialectos con autores, falsos análisis morfológicos, significados equivocados, formas mal transcritas o inexistentes y, en general, un profundo desconocimiento de la bibliografía filológica o lingüística pertinente.⁵³

When I first saw Greenberg's *Language in the Americas* I turned to the cognate sets which included Yurok and Kalapuya, both of which I have worked on, to see how Greenberg had treated them. The results were disappointing. Nearly every form required some sort of emendation [...] Obviously Greenberg should have gotten the aid of specialists in the various languages. The reader should be warned not to use the forms in *Language in the Americas* without first checking to be sure that they are correct. One wonders whether the low standard of accuracy seen in the Yurok and Kalapuya data is representative of the entire book (Berman 1992: 230, 233).

[...] Unfortunately, it is marred by errors in both methodology and data, which make it essentially useless for its intended purpose. I have experience in only one language family, the Muskogean, and feel qualified therefore to criticize the material in *Language in the Americas* pertaining only to that family [...] This survey of the Muskogean, «Gulf» and Yukian material in *Language in the Americas* has shown that a high percentage of the items quoted contain errors, from the trifling to the severe. Although my experience with other American Indian linguistic families is limited, I would expect that a similar percentage of errors would be uncovered by linguists familiar with those families [...] It is distressing that a work of this nature should be so untrustworthy; no linguistic item can be taken from its pages without checking with a reliable modern source. The saddest fact is that *Language in the Americas* is not necessarily wrong in its insights into the deeper relations of American Indian language families to one another, but without the rigorous application of the rules of comparative linguistics, and the use of accu-

⁵³ En Trask (1997: último capítulo) o en Lakarra (1997b) pueden encontrarse casos paralelos para el campo vasco en los que no siempre se sabe valorar más la total incompetencia teórica de los autores reseñados o su lograda carencia de los mínimos filológicos pertinentes. Quizás como consuelo, en todas partes cuecen habas, pueda servirle a alguno la tan poco amable como merecida crítica de Winter (1989) a Winters (1988) sobre el supuesto sustrado mandinga del tocario.

rate and verifiable data, a work such as this cannot be trusted, and should not be used (Kimball 1992: 447, 489).

Thus, out of a total of 268 Penutian sets containing Muskogean, «Gulf», and Yukian material in *Language in the Americas*, 185, or approximately 69%, had errors severe enough to require correction; 106, or approximately 39%, were of such a severity that the Penutian set was weakened or eliminated. The situation is much worse for the proposed relationship of the Yukian languages and the «Gulf» languages. Of the 40 Yuki-Gulf sets published in *Language in the Americas*, only 9 can be considered to have any validity. The number is so small that these resemblances seem to be due entirely to chance, and not to result from genetic origin (Kimball 1992: 488).

Eso sí, estos autores y otros especialistas en varias familias deseaban y esperaban que nada similar ocurriera en las restantes y numerosísimas lenguas y familias de lenguas sobre las que, prudentemente —contra el proceder de Greenberg—, no se sentían capacitados para emitir juicio alguno.

Campbell y los demás, al fin y al cabo, no hacen sino proseguir lo que Meillet y los comparatistas iniciaron hace ya mucho tiempo; Greenberg, en cambio, además de no intentar establecer correspondencias fonológicas, ni siquiera busca en su «grammatical evidence» las correspondencias morfológicas profundas ni las irregularidades compartidas que empujan a otros investigadores a aceptar —o a profundizar en— las supuestas relaciones genéticas entre idiomas; también aquí se recurre únicamente a similitudes superficiales: formas pronominales o marcas gramaticales que hace ya mucho tiempo (al menos desde Meillet) se tienen por débiles dado el reducido tamaño de los mismos —lo cual hace difícil evitar nuestro peor enemigo: la pura y simple casualidad—, palabras oscuras o de carácter fantasmagórico, morfemas aislados (no integrados por fenómenos como el ablaut o por otros sistemas o paradigmas)... Y esto, naturalmente, sin olvidar las numerosas «libertades» y «licencias», más próximas al libertinaje puro y duro, que el autor se toma en cuestiones de análisis morfológicos y léxicos: relaciones semánticas dudosas, similitudes fonológicas más que discutibles y debilísimas (de fonemas únicos, muchas veces), cortes y análisis morfológicos infundados e interesados...

Por fin, Greenberg no acepta ni siquiera la clave de todas las pruebas, la reconstrucción:

If we want to say, with Greenberg, that demonstrating genetic relationship does not require any kind of reconstruction, then I think it's appropriate to ask what the purpose of our genetic classification is. I believe that most historical linguists value the classifications because they help us find out about the histories of the languages in a family. We reconstruct parts of their common protolanguage and then use those reconstructions to study and compare the changes that have occurred in the various daughter languages. In other words, to be useful to a historical linguist, a hypothesis of genetic relationship must be fruitful: a valid genetic grouping will permit reconstruction and thus lead to be a better understanding of the member languages and their histories. If a genetic hypothesis does

not lead to new insights of these kinds, then it is sterile and, within linguistics, useless (Thomason 1993: 494; no hay que decir que el mismo argumento sirve para las lenguas aisladas).

Y es que es la explicación y no la anécdota, la reconstrucción y la historia lo que constituye el objeto último de la etimología y la única justificación del quehacer del diacronista:

First comes the inspection, and the isolation of the comparanda, which we may collect and term E1 etymologies, or first-pass etymologies. We may assert or hypothesize a genetic relation on the basis of them. But the proof of the linguistic pudding remains in the follow-up, the systematic exploitation, the full implementation of the comparative method, which alone can demonstrate not just a linguistic genetic relationship, but a linguistic history. If I believe in an Indo-European, Algonquian, or Austronesian, it is because scholars have done the necessary systematic explanation and produced the requisite historical results. If I do not yet believe in an Amerind, Eurasiatic, or Nostratic, it is because scholars have so far neither done the one nor produced the other. To spell it out: because scholars have neither done the necessary systematic explanation, nor produced the requisite historical results. And there is no other way (Watkins 1991: 295).⁵⁴

3.3. Diversos métodos supuestamente alternativos al histórico-comparado tradicional, particularmente la glotocronología y la comparación masiva —que han tenido también cierto arraigo entre nosotros durante las últimas cuatro décadas (cf. Trask 1997 y Lakarra 1997b, 1999)— han supuesto un notable retroceso en los estándares alcanzados anteriormente en la reconstrucción lingüística y en la etimología científica. Como he mostrado en los trabajos citados, la confianza que pueden merecernos los trabajos glotocronológicos de Tovar y, en concreto, las conclusiones a las que llega en Tovar et al. (1961), es muy escasa, por no decir nula.

Considérense las siguientes (supuestas)⁵⁵ semejanzas vasco-bereberes:

⁵⁴ Bernabé lo formuló de esta otra forma: «Desde los mismos orígenes de la lingüística comparada se inicia la reconstrucción de étimos a partir de formas emparentadas. La metodología de esta reconstrucción recorre un doble camino: a partir de una serie de palabras relacionables por la forma y el sentido y cuyas divergencias formales se dan regularmente en otras series de palabras, se reconstruye un étimo. Posteriormente, obtenidos determinados étimos, se recorre el camino inverso, tratando de encontrar hu[e]llas del mismo en las demás lenguas. El perfeccionamiento del método va parejo, por tanto, al del de la comparación léxica» (Bernabé 1984: 385).

⁵⁵ Reitero en lo que sigue el *supuestos* (y variantes)⁵⁵ porque como hago ver en Lakarra (1997b), Tovar y los glotocronólogos sólo pueden suponer, proponer, etc., etc., pero nunca *probar* como, en cambio, puede hacer cualquier modesto reconstructor que con algo de trabajo, suerte y respeto a las reglas de juego, alcance a formular reglas de cambios de sonidos, i.e., las antiguas leyes fonéticas. Es claro que, y alguna muestra de ello puede encontrarse en el trabajo citado, sin leyes fonéticas simplemente no puede funcionar la glotocronología (o tiene sólo interés para los ociosos): no puede ni siquiera empezar a trabajar al no poder garantizar ni el paso inicial de reconocimiento de los cognados; v. al respecto la nota 59.

Euskara		Bereber
1. ni	S. nekk(i), nekki:n;	R. nes, nis
2. i	S. kiyin, kiy	
4. gu	S. nekn: f. nkwenti	
24. au	S. guad;	R. wa
34. itzuli		R. emgulii
39. etzan		R. zen
81. izar	S. agris	R. izri
119. emakume	S. tamgart	R. tamgart, tamettut, tisedent
120. aur	S. arrau	
121. gizon	S. argáz	R. argaz
165. negar egin		R. segoi
168. beltz		R. abersan
172. ori	S. aurag	R. awereg
173. zaar	S. asser	R. awessar
174. legor	S. gar	
191. ama	S. gimmi	
195. soka	S. iziker, asgun	
207. izen	S. isem	R. isem

Sus supuestos cognados vasco-bereberes de las variedades del Sus y Rif presentan supuestamente porcentajes de retención de los citados supuestos cognados —los más seguros en su opinión— por encima del 5%. Ahora bien, un somero análisis muestra que a fin de cuentas, de docena y media de supuestos cognados sólo uno se acerca, aunque no llegue, al matching CVC que, recordémoslo, tampoco nos garantiza nada y quizás otro supuesto cognado merezca un segundo análisis (más bien por pura curiosidad); del resto absolutamente nada. Estamos pues, en el dominio de la mera casualidad y de la arbitrariedad del investigador, muy por debajo del 6-11% de supuesta retención (= 7.500-10.000 años de supuesta separación) que concluyera Tovar, incluso por debajo del 1% (= más de 14.000 a. de s.s.). Aún con matching de VC o CV —lo cual no tiene sentido fuera de familias ya establecidas— no llegaríamos más que a 8 ó 9, justo la mitad de los, repito, más seguros supuestos cognados de Tovar (=3-6% de supuesta retención y, 10.000-12.000 años de supuesta separación).

El método que Tovar y colaboradores⁵⁶ importaban en 1961 a nuestro campo había entrado ya en crisis en su patria originaria (EEUU), al ser discutido en las familias lingüísticas “realmente constituidas” (i.e. en aquellas establecidas por los comparatistas profesionales) y nunca ha conseguido —ni entonces ni más tarde— superar, igualar ni complementar al método comparado tradicional para frustración y desgra-

⁵⁶ No está claro que todos los colaboradores de Tovar fueran tan optimistas respecto al valor del método; así se desprende de las notas de Mitxelena al trabajo (al igual que de Mitxelena 1963: 83 y otros lugares).

cia de sus inventores y difusores, así como de todos los amantes de atajos en Ciencia:⁵⁷ hace ya mucho tiempo que fue casi totalmente arrumbado y olvidado por todos los profesionales.⁵⁸

En la práctica, tanto la glotocronología como la comparación masiva renuncian a la reconstrucción y a la etimología —entendida ésta como explicación de la (micro)-historia lingüística—, conformándose con la mera recopilación de semejanzas superficiales que, además no resisten casi nunca un mínimo análisis filológico o lingüístico; i.e.,⁵⁹ Tovar no explica (ni siquiera lo intenta) regularidades o aspectos de la gramática de fases anteriores de las generalmente conocidas (o fácilmente cognoscibles) de la lengua. En resumen (cf. Lakarra 1997b y 1999a), nos hallamos como de costumbre frente a préstamos, onomatopeyas, acepciones equivocadas, segmentaciones morfológicas erróneas, formas dialectales o demasiado recientes, análisis sobre inspecciones oculares de poco-más-o-menos o de sonsonete y otras hierbas, pero sin el más mínimo intento de justificar las correspondencias fonéticas o morfológicas de los supuestos cognados. Pese a lo que pueda considerar alguien con vocación de estar *à la page*, todo esto no supone precisamente un avance en la metodología de la lingüística comparada, ni ayuda a establecer bases más firmes para el estudio de parentescos de la lengua vasca que, no hace falta decir, serían tan remotos que difícilmente podrán ser jamás establecidos; nada nos autoriza a creer en espejismos o autosugestionarnos con chapuzas de aficionados⁶⁰ como ha mostrado Trask

⁵⁷ Véase Coseriu (1965), Haarmann (1990) y multitud de otras referencias, comenzando por las más básicas. Entre nosotros parece que Echenique (1987 y otros lugares) concede un portillo a una supuesta relación vasco-finesa basándose en la necesidad de más investigaciones glotocronológicas, lo cual parece poco habitual en el modo de trabajar de los comparatistas; en todo caso, como cabría esperar, en la reconstrucción del protourálico de Décsy (o de Bakrò-Nagy y, que yo sepa, del conjunto de los uralistas) no hay referencia alguna al vascuence o al papel que dicha lengua pueda jugar en tales negocios; véase ahora Alonso de la Fuente (en prensa-b) sobre las ideas de Marcantonio (2002).

⁵⁸ Cf. “Lexicostatistics and glottochronology are still practised in a few odd corners of the world (including Russia, where these methods were introduced in the 1980s, twenty years after being discarded by serious linguists in the West). I am sorry to have to report that one of these corners is in Australia” (Dixon 1997: 36, 5. oh.).

Sin embargo, incluso allí lo utilizan sólo los amateurs (con independencia de que sean expertos lingüistas en materias ajenas a la lingüística histórica). Resulta cuando menos curioso el tono en el que Txillardegui en un trabajo de 1977 apremia a la Academia de la Lengua Vasca a que haga saber a “nuestros hermanos del Cáucaso” (“gure Kaukasoko anaiei”) las buenas nuevas de la glotocronología; como Mitxelena (1979b) indica, no hay nada en el trabajo de Txillardegui que suponga un avance relevante sobre el de Tovar y colaboradores (que, por cierto, no cita) ni parece ser consciente de lo ocurrido al respecto en esos 16 años ni en los más de 30 transcurridos desde que Swadesh y otros inventaran el método.

⁵⁹ El problema, desgraciadamente, parece residir en la misma base, en la propia selección de cognados: ¿qué hace que —como ya hemos dicho siete páginas más arriba— *casa* vaya con *chez* y no con *maison* o que *chez*, a su vez, no vaya ni con *jauregi* ni con *etxe*? Parece que cualquier comparatista, clásico o moderno, habría de contestar estas básicas preguntas antes de elevar más o menos el vuelo (cf. Lakarra 1997b).

⁶⁰ Realmente no hay mucho razonable que decir ante ejercicios de comparación como el que encontramos en Arnaiz & Alonso (2000: 418-421): en una página con el sugerente título de “Lenguaje religioso-funerario de los pueblos mediterráneos”, de los 32 vocablos correspondientes a la columna del vascuence, al menos 5 son claros préstamos (6. *kale*, 22. *bake*, 25. *dalu*, 28. *koba*, 31. *bide*) y otros 3 lo son probablemente por razones formales evidentes (10. *mika*, 11. *kimu*, 12. *maxi*), 7 son en el mejor de los casos formas modernas o derivados sin posibilidad de antigüedades remotas como la que se pretende (2. *ez*, 7. *ikus*, 8. *arrentza*, 15. *lu*, 17. *aba*, 21. *xilu*, 30. *nun*), 3 están mal traducidas (13. *idatsi*, 20. *sabi*)

(1997 y trabajos anteriores) en su crítica a la teoría na-dene-vasca, aun mostrándose este autor un tanto indulgente —en nuestra opinión— en el propio campo amerindio (cf. Trask 1996).

4. Hacia un nuevo paradigma

4.1. El «paradigma-Mitxelena» de etimología⁶¹

En *Lenguas y protolenguas* Mitxelena caracteriza el criterio de la forma canónica como típica de la reconstrucción al nivel más profundo:

Ejemplo típico de las actividades de reconstrucción proseguidas en el escalón más alto, conocido o restituído, que aspiran no sólo a penetrar en el pasado, sino también a comprender mejor las relaciones que entrelazaban los términos —cuyo número es siempre indeterminado en las protolenguas— son las investigaciones acerca de la «forma canónica» de morfemas o raíces; su configuración muestra curiosas limitaciones en semítico común que delatan las afinidades de los fonemas en el sistema, o en indoeuropeo, etc. De aquí teorías generales, como la de Benveniste sobre la constitución de las raíces indoeuropeas (Mitxelena 1963: 40).

En otros lugares (cf. Lakarra 1998a, 1998b) me he ocupado de la relevancia de la forma canónica en la reconstrucción y en la comparación (cf. § 4.6); puede resultar fácil percatarse de su papel —de su importancia y de su necesidad— a la hora de lograr una reconstrucción más profunda que la conseguida por Mitxelena en diversas obras de los 50 y 60, en particular en su *Fonética histórica vasca*. Sin embargo, —contra la práctica de su admirado Benveniste— Mitxelena no llegó a utilizar la forma canónica de los morfemas en los diferentes períodos del idioma a la hora de reconstruir aquellos, ni encaró específicamente la labor de precisar y definir el sistema subyacente a los mismos.

Reproducimos a continuación, tomándolas de Arbelaz (1978) 50 etimologías de Mitxelena; corresponden a las diez primeras entradas pertenecientes al vocabulario patrimonial de cada una de las 5 primeras letras: *a, b, e, g, i*.⁶²

sabai, 27. ita), 5 son variantes inexistentes inventadas *ad hoc* (1. *sis*, 5. *abi*, 27. *ita*, 29. *araka*, 32. *bala*) y otras 5 son voces fantasmas inventadas *ex nihilo* por los autores (4. *aku*, 9. *boo*, 18. *tika*, 19. *ul*, 23. *bobo* [quizás forma plena de 9. *boo*?]). De ello se deduce que el 85% de las formas vascas (supuestos cognados) son inservibles a efectos comparativos, cuando no rozan la falsificación más burda; y no se piense que al menos las comparaciones basadas en el 15 % restante (3. *leze*, 14. *ike*, 16. *ni*, 24. *ko*, 26. *bizi*) son oro de auténtica ley: habría seguramente mucho que decir (de hecho algo está ya dicho) desde el punto de vista del vascuence sobre la antigüedad y orígenes de varios de ellos (cf. Lakarra 1997b). Hacemos notar que todavía no nos hemos salido del ámbito de una sólo lengua, la más conocida para nosotros, sin que nada nos obligue a pensar —más bien al contrario— que la calidad filológica en las restantes sea superior a la que observamos en ésta (cf. Lakarra 2001).

⁶¹ Pienso tratar de casi todo lo expuesto en este apartado con más detalle en Lakarra (en prep.-3).

⁶² Como es sabido, cf. nota 41 y texto, *d-* y *f-* no figurarían en el léxico patrimonial protovasco y posterior; aunque Mitxelena (contra Trask 1997) sí consideraba la *h* integrante del sistema fonológico protovasco, no lo tenía en cuenta (siguiendo a Azkue) a la hora de elaborar sus trabajos lexicográficos (cf. Mitxelena 1970b, *OEH/DGV*, etc.). De ahí que demos la *i-* como 5ª letra.

A

1. **anai-(k)ide* (> *ahaide*)
2. **ahaid(e)-goa* (> *aha(i)koa*)
3. **ana-* (> *ahakar*)
4. **anal-gabe* (> *ahalge*)
5. **anari* (> *ahari*)
6. **anan(t)z-* / **enantz-* (> *aha(n)(t)z*)
7. **anabi(a)* (> *abi*)
8. *arestabar* (> *aaztar*)
9. *(*h*)*oba-ro* (> *haboro*)
10. **oa-buru-erdi-ko* (> *aburdiko*)

B

11. **bat-gu* (> *bakhu*)
12. **ba-ahal-dadi(e)n* (> *baldin*)
13. *balizko* (> *balizkatu*)
14. *bana* (> **bat-na*)
15. *(*a*)*bari ba(ga)ko egun* (> *bariaku*)
16. **barren-e* (> *barne*)
17. **baR* (> *barren*)
18. **bade* (> *bat*)
19. **bat-tsu* (> *batsu*)
20. **bat-tu* (> *batu*)

E

21. **egaz-ki* (> *egazti*)
22. **hegi-goa* (> *hegigoa*)
23. **egitahi* (> *egitái*)
24. **egu(ren)egun* (> *eguen*)
25. *e(i/h)o-* (> *eihera*)

26. **egu-gaitz* (> *ekaitz*)
27. **eldu-(go)gor* (> *elkor*)
28. **-au-en* (> *hemen*)
29. **eLana* / **eNala* (> *elae* / *enara*)
30. **e-nezu-n* (> *entzun*)

G

31. **gara-en* (> *gain*)
32. **gaitz-ko* (> *gaizto*)
33. **gal-* (> *galenda*)
34. **gantz-(t)xigor* (> *gan(t)xigor*)
35. **gantz-zu-tu* (> *gantzututu*)
36. **gara-un* (> *garaun*)
37. **gatzagi-tu* (> *gatzatu*)
38. **gau-haur* (> *gaur*)
39. **gastanal-e* (> *gazta*)
40. **ge-ro* (> *gero*)

I

41. **ibar-Ci* (> *ibai*)
42. **i-b-ar* (> *ibar*)
43. **ur-bi* (> *ibi*)
44. **ibilte-dun* (> *ibilaun*)
45. **idohi* (> *idói*)
46. **inesi* (> *ihesi*)
47. **igaz-lenean* (> *igalenean*)
48. **igan-te* (> *igande*)
49. *igeri* (< *igel*)
50. **higuni* (> *higuin*)

Recojo a continuación, de manera resumida, las observaciones más importantes de Mitxelena sobre la evolución y derivación de tales protoformas:

1. «como dudoso en el grupo en que V. com. *-n-* da *-h-*».
- 5-6-7-46. «puede restablecerse antigua *-n-*».
10. *oa* > *a*.
- 21-32. «disimilación».
28. «la *m* es secundaria».
29. «doble metátesis, nasal por lateral y lene por fuerte y viceversa».
31. «de ser así, se trataría de una contracción más antigua».
43. «El paso de *u* > *i* ante consonante labial puede sostenerse con ejemplos vascos seguros».
44. «debilidad de *-d-* entre vocales, acentuada por disimilación».
47. «caída de sibilante ante sonante».

Tanto en las recogidas *supra* como en las etimologías restantes que reúne Arbelaiz en su libro, encontramos gran diversidad de protomorfemas: monosílabos, bisílabos, polisílabos... y cada uno de dichos tipos es susceptible de ser clasificado a su vez en

función de las muy distintas combinaciones de fonemas que se dan en ellos: V-, C-, -C, -V, CVC, VCV... Por otro lado, y sin excesivo riesgo de equivocarnos, podemos adelantar que nos hallamos ante formas de antigüedad y nivel de arcaísmo muy diferentes. Así, sin salir de lo visto arriba, no parece que el sufijo *-tsu* (19) tenga muchas opciones de pertenecer al protovasco, no al menos tantas como su variante *-zu* (20, 35); tampoco *bat* (11, 19, 20) nos parece que fuera la forma del morfema en las épocas reconstruibles más antiguas de la lengua (cf. 18 **badē*), etc.

Sin duda, *mutatis mutandis*, resulta de aplicación aquí la crítica que Benveniste (sin citar nunca el nombre del venerado Meillet) hiciera en su momento —¡hace ya más de 70 años!— a los ensayos contemporáneos de reconstrucción del IE, o al conjunto del paradigma subyacente a todos ellos:

Ce qu'on a enseigné jusqu'ici de la nature et des modalités de la racine est au vrai, un assemblage hétéroclite de notions empiriques, de recettes provisoires, de formes archaïques et récentes, le tout d'une irrégularité et d'une complication qui défient l'ordonnance. On enregistre des racines monosyllabiques (**bher-*) ou dissyllabiques (**g^weyə*); des racines bilitères (**dō-*), trilitères (**per-*), quadrilitères (**leuk-*), quinquilitères (**sneig^wh-*), des racines à voyelle intérieure (**men-*) ou à diphthongue (**peik-*); à voyelle initiale (**ar-*) ou à voyelle finale (**pō-*); à degré long (**sēd-*) ou à degré zéro (**dhək-*): à diphthongue longue (**srēig-*) ou brève (**bheudh-*), à suffixe ou à élargissement, etc. On serait en peine de justifier et même d'énumérer complètement tous les types de racines qui sont attribués à l'indoeuropéen. Il y a ici un abus de mots qui trahit une doctrine indécise. On n'obtient pas de l'indo-européen en additionnant les diverses formes indo-européennes d'un thème verbal ni en projetant dans la préhistoire des particularités d'un état de langue historique. Il faut essayer, par de larges comparaisons, de retrouver le système initial sous sa forme la plus simple, puis de voir quels principes en modifient l'économie (Benveniste 1935: 147-148).

Tampoco en las etimologías de Mitxelena hay ningún tipo de relación o estructura subyacente entre las protoformas, ni se procede a ningún intento de mostrar ningún principio, sistema o fundamento de las mismas. Son, así, mera colección de raíces de morfemas históricamente atestiguados, una especie de recopilación de puntos de arranque más antiguos cognoscibles al momento en una determinada reconstrucción.

Con esto el segundo problema: falta cualquier intento de cronología de los protomorfemas y de sus evoluciones, a pesar de que es inverosímil que todos ellos sean coetáneos.

Es cierto que fue otra persona (v. Arbelaiz 1998) quien recopiló sus etimologías y que el autor nunca nos presentó un «Léxico Protovasco», o algo similar, como colofón de sus labores reconstructivas. Pero quizás esto no sea más que una consecuencia del rechazo que la lejanía y profundidad —con la consiguiente dificultad de su estudio— de la forma canónica y la situación penosa de la lingüística diacrónica vasca le causaban a la hora de embarcarse en tal tipo de tareas.

No puede negarse que Mitxelena utilizó y presentó más de una vez criterios formales, como el tamaño, para la detección de préstamos (cf. 1964a y aquí § 2.4) o para determinar la antigüedad de las variantes dialectales y que, en otro orden de co-

sas, tuvo en cuenta el número de sílabas para la investigación conjunta de acento y aspiración (cf. Mitxelena 1951a, etc.). Con todo, son consideraciones muy alejadas de la posible forma canónica que los morfemas pudieran tener en protovasco las dominantes en sus trabajos, como constatamos inmediatamente en los análisis que acompañan a los ejemplos de etimologías que hemos dado más arriba.

Como mostrara Benveniste —y luego otros en lenguas y familias de lenguas muy diversas—, el análisis de la forma canónica nos aproxima a la gramática de la proto-lengua y nos aleja del atomismo anecdótico o del anecdotismo atomista propio de ciertas tradiciones etimologistas con innegable arraigo entre nosotros:

L'objet essentiel de la grammaire comparée, depuis une soixantaine d'années, a été de poser des correspondances entre les langues indo-européennes, et d'expliquer, en partant de l'état que définissent ces correspondances, le développement des dialectes attestés. On met donc au compte de l'indo-européen tout ce qui semble hérité dans chacun des dialectes, avec la conviction, implicite ou avouée, qu'on ne saurait sans danger pousser la restitution au delà du prototype immédiat. Depuis le *Mémoire* de F. de Saussure, le problème de la structure des formes indo-européennes elles-mêmes a été presque complètement négligé. Il paraît communément reçu qu'on peut analyser l'évolution de l'indo-européen sans se soucier de ses origines, qu'on peut comprendre des résultats sans pousser jusqu'aux principes. De fait, on ne va guère au delà de la constatation. L'effort, considérable et méritoire, qui a été employé à la description des formes n'a été suivi d'aucune tentative sérieuse pour les interpréter. Là est sans doute la cause principale du malaise actuel de la grammaire comparée: si la recherche proprement comparative tend à s'éparpiller en travaux de plus en plus menus, c'est qu'elle a oublié les questions fondamentales; et si bien des linguistes se détournent de la comparaison, c'est pour s'être laissés aller à croire que l'on n'avait plus de choix qu'entre le connu et l'inconnaissable.

La tâche la plus urgente est donc de restaurer la notion d'indo-européen, en l'arrachant à cette conception empirique et au fond négative: est indo-européen tout et cela seulement qui, postulé par la comparaison, ne résulte pas d'une innovation. Dans l'ouvrage dont voici le premier volume, l'indo-européen, sera considéré, non comme un répertoire de symboles immuables, mais comme une langue en devenir, offrant dans ses formes la même diversité d'origine et de date qu'une langue historique, et permettant à son tour, quoique restituée, une analyse génétique. (...) Peut-être apparaîtra-t-il ainsi que la fixation d'une chronologie devra être la préoccupation dominante des comparatistes. (Benveniste 1935: 1-2).

Si bien no hallamos nada así en el paradigma etimológico y rector anterior —del cual Mitxelena no fue sólo máximo sino también casi único representante— tenemos razones para confiar en sus virtudes: si (como hemos mostrado en Lakarra 2002a) V_1dV_1C [$<*dV_1dV_1C <*dVC$] o $C_1V_1C_1V_1C$ son modelos radicales antiguos como ya señalara Uhlenbeck (1942, 1947), entonces la reduplicación sobre la que se asientan ambos hubo de formar parte de los procesos de formación de palabras en protovasco. En consecuencia, *adar* 'cuerno, rama' (con independencia de otras razones, véase más abajo) difícilmente puede explicarse como tomada del celta o de ninguna otra lengua, si no es a costa de despreciar y dejar inexplicado el evidente para-

lismo que muestra con *odol* ‘sangre’, *eder* ‘hermoso,a’, *adats* ‘melená’, *zezen* ‘toro’, *gogor* ‘duro’, etc.

El estudio de la forma canónica de los morfemas en protovasco y en la historia del vascuence ha tenido algunos avances desde 1995, consiguiendo a través del criterio del tamaño de los morfemas —expuesto por Mitxelena en 1963— tanto el descubrimiento de compuestos y derivados antes desconocidos, como el de préstamos anteriormente no señalados: cf. **arran-i* ‘pescado’, **ardano* ‘vino’, *burdina* ‘hierro’, *zamai* ‘amenaza’...⁶³ Al fin y al cabo, las irregularidades de cualquier sistema en cualquiera de sus sincronías (¡al menos desde Meillet!, cf. Poser y Campbell 1992) pueden y deben convertirse para el diacronista en rastros de una gramática más antigua y en temas y bases de la reconstrucción subsiguiente. Las características y rarezas de los morfemas radicales modernos —no agotadas aún por la investigación— pueden y deben ser utilizados como hilo conductor para la reconstrucción de la gramática de las raíces en protovasco y han de ser explicadas para poder desarrollar un nuevo paradigma reconstructivo. Nuestro trabajo no es sino un borrador justificativo y una proclama de ello.

4.2. Las raíces: Darricarrère, Azkue y Uhlenbeck

Frente a los abundantes estudios sobre la raíz que hallamos en indoeuropeo, en semítico, en austronesio o en otras lenguas y familias lingüísticas, no sucede otro tanto en la lingüística sincrónica y diacrónica vascas, infravalorando o aun descuidando absolutamente la importancia de este tema (cf. simplemente Gamkrelidze & Ivanov 1995 para el IE, Greenberg 1950 y Moscati 1964 para el semítico y Uhlenbeck 1949/51 para el javanés).⁶⁴ Darricarrère tiene, sí, varios trabajos (1903, 1912) sobre la raíz vasca, encaminados claramente a su objetivo declarado de probar a través de su análisis que la lengua vasca era indoeuropea. Para él habría monosílabos y disilábicos tanto en una como en otra; Vinson, en cambio, prefería partir en todas las lenguas de pequeños, simples y abstractos monosílabos («un verbe à l’infinitif»).

Entre los centenares de páginas de la *Morfología Vasca* de Azkue es escaso (apenas dos páginas) lo que hallamos al respecto, si bien debemos reconocer que la obra, elaborada a petición de sus compañeros académicos, estaba encaminada a una presentación de los distintos afijos de la lengua vasca. Azkue era claramente partidario del monosilabismo antiguo de la raíz, con independencia de las dificultades existentes para probar tal cosa debido a la fosilización de viejos afijos:

34. *Afijos no estudiados.* Aparte de los afijos de voces toponímicas, no estudiados en su inmensa mayoría, hay otros muchos cuyo alcance hoy no conocemos y cuyo análisis podrá abordarse con mayor probabilidad de éxito cuando tengamos un buen Diccionario de la Rima. Un buen número de estos elementos van ya ci-

⁶³ Sobre las dos primeras, véase Lakarra (2007a) y aquí n. 126; si bien anteriormente hube de considerarlas como préstamos potenciales al no hallar para ellas explicación alguna mediante la reducción a morfemas monosilábicos ya conocidos, ahora puede darse cuenta de ellos como antiguos términos patrimoniales a partir de estructuras verbales de tipo **e-da-ra-CVC*.

⁶⁴ Sobre la teoría del verbo abstracto en la tradición vascológica, véase Gómez (1998).

tados en el § 12. Aquí no haré otra cosa que exponer como muestra algunos sufijos fundamentales de adjetivos (...)

No sigo en la enumeración de sufijos temáticos análogos de adjetivos, pues aquel a quien interese la materia podrá hallarlos, antes de mucho tiempo, en el Diccionario de la Rima (...) Al citar como sufijos posibles y no estudiados estos elementos podría objetarse que el autor de estas líneas supone que nuestros radicales, nuestros temas, son todos monosilábicos, lo cual acaso no puede sostenerse. Más disparatado sería en mi concepto suponer que todos estos vocablos y centenares de otros que pude haber presentado, aun sin salir de la categoría de los adjetivos, sean temas radicales simplicísimos, sin composición de raíz ni sufijo, como son casi todas las radicales polisilábicas de las demás lenguas, según nos lo indican lingüistas tan acreditados como Ferdinand de Saussure (...) y Meillet (...) (Azkue 1923-25: 40-41).

El estudio más completo de los tipos radicales vascos antiguos (en realidad, de los modernos) —y casi único hasta Lakarra (1995a) y Trask (1977)— se debe a Uhlenbeck (1942, 1947),⁶⁵ quien lo realizó como medio para reconocer las capas más profundas de las raíces nominales y verbales pirenaico-occidentales y poder así diferenciarlas de otras como la caucásica, hamítica, etc., que pudieran apreciarse también en la lengua vasca.⁶⁶

Como el autor proclama paladinamente, su concepción de los orígenes de la lengua vasca corresponde —al igual que en el resto de los casos— a una lengua mixta:

Avant d'attirer l'attention sur l'intérêt des études basques pour la linguistique générale —tâche difficile pour celui qui est habitué à considérer les phénomènes linguistiques infiniment variés et se modifiant sans cesse, d'un point de vue plutôt diachronique que synchronique— nous nous proposons d'exposer ici brièvement comment se présente à nos yeux l'histoire apparente de cette langue mixte, qui se compose d'éléments très hétérogènes, mais qui depuis des siècles s'est harmonisée. Le terme «langue mixte» nous semble d'ailleurs presque superflu ici, puisque nous sommes convaincus que toutes les langues du monde finissent par se révéler lan-

⁶⁵ Uhlenbeck (1947) constituye en general un resumen de su trabajo de 1942; dirigido a lingüistas generalistas —como exigía su publicación en la jovencísima *Lingua*—; muchas de las cuestiones a las que hemos aludido aquí aparecen en el segundo trabajo de manera más resumida y con menor detalle y número de datos.

⁶⁶ En Lakarra (1986) —como antes Mitxelena (1964)— nos proponíamos refutar las siguientes líneas del primero de los trabajos:

Si nous faisons attention aux particularités individualisantes du biscayen par rapport aux autres dialectes basques, nous avons plutôt l'impression qu'il nous faut partir de deux dialectes pyrénéens occidentaux anciens qui, pendant une certaine période, n'étaient pas immédiatement voisins, mais qui, entrés plus tard en contact immédiat, se sont rapprochés de plus en plus. De l'un serait donc issu le biscayen; du second, tous les autres dialectes en territoire espagnol et français. Le rapprochement entre le biscayen et le guipuzcoan, en d'autres mots l'effacement graduel des limites indubitablement nettes autrefois, est un procès en cours depuis longtemps et qui se poursuit toujours (Uhlenbeck 1942: 544).

En realidad, todo ello de pasada y sin ningún detalle (o, mejor, en contra de toda evidencia disponible ya entonces [cf. Azkue 1935, p.e., por no citar la tesis de Lafon que por otra parte se publicó ya en 1943 y que Uhlenbeck utiliza al final de su artículo de 1947]); tampoco la respuesta de Tovar (1959) desborda en conocimiento filológico. La cuestión del origen diferenciado del vizcaíno a la que Uhlenbeck dedica poco más del 1% de su texto de 1942, ha acarreado, sin duda, que no se le reconocieran hasta Lakarra (1995a) sus interesantes avances en la clasificación de los tipos radicales.

gues mixtes harmonisées: plus on se remonte dans le passé, plus les unités ethniques et linguistiques se trouvent être petites. Avec Franz Boas⁶⁷ nous croyons que toutes les unités linguistiques importantes ne se sont formées que par «acculturation» (Uhlenbeck 1947: 59).⁶⁸

Asumiendo, por un lado, que la lengua vasca no podía separarse de las lenguas caucásicas⁶⁹ y, por otro, que en su seno se hallarían elementos léxicos y gramaticales africanos debidos al influjo ibérico posterior, Uhlenbeck era partidario (aún más no disponiendo todavía de una fonética comparada caucásica, [cf. 1942: 550]), de clasificar las raíces nominales y verbales vascas —anteriormente no analizadas en su mayor parte—, para poder determinar luego las pertenecientes al estrato pirenaico occidental antiguo y aquellas otras debidas a influjos posteriores (caucásicos, hamíticos, celtas, ilirios, latino-románicos, etc.):

Pour différentes raisons, je ne me sens pas de taille à combler cette lacune considérable dans nos connaissances. Mais je crois déjà rendre service aux études basque[s] en tâchant de ramener les nombreux radicaux nominaux et les racines verbales de la langue basque restés sans analyse à quelques types déterminés, qui doivent, selon toute probabilité, être considérées comme pyrénéens occidentaux anciens. Je laisse à de plus compétents le soin de confronter les types pyrénéens occidentaux anciens établis par moi avec des types caucasiens ou autres (Uhlenbeck 1942: 566-567).⁷⁰

⁶⁷ Como el mismo autor señala inmediatamente, «Une intuition pareille à celle de Boas et de ses disciples a mené Troubetzkoy à ses considérations sur les groupements linguistiques et enfin, peu avant sa morte prématurée, sur l'origine de notre fond commun indo-européen» (1947: 60). En Uhlenbeck (1942) hay varias alusiones favorables a Trombetti; cf. p.e. «l'analyse de la langue basque et, en particulier, celle de son vocabulaire est une autre voie pour pénétrer l'essence de la langue pyrénéenne occidentale ancienne inconnue. Plus que tout autre figure se détache ici celle de l'investigateur génial quoiqu'unilatéral Alfredo Trombetti» (545). Para sus paralelismos con Schuchardt y Trombetti, expresamente reconocidos véase notas 8 y 9.

⁶⁸ Como señala en su necrológica De Josseling de Jong (1952: 252-53), Uhlenbeck no aceptaba en sus estudios —en los que no se limitó al vascuence, sino que trató del indoeuropeo, del esquimal, del urálico y de muchas otras lenguas, p.e. de diversas amerindias— términos propios de la lingüística neogramática como *relación genética*, *protolengua*, *relación de origen* y muchos otros; en todos ellos recurrió a la combinación de isoglosas de diversos orígenes o a la de diferentes sustratos, distanciándose consciente y minuciosamente de cualquier solución que fuera aceptable a la escuela en la que militó en su juventud (cf. Mitxelena 1964: 21 y, sobre todo, 1984: 40). Con matices tal vez importantes, una postura similar a la de Uhlenbeck es la mostrada por Tovar en muchos de sus trabajos sobre la lengua vasca; cf. notas 8 y 9.

⁶⁹ Cf. «Il existe à coup sûr une relation de parenté fort ancienne entre le basque et le caucasien, encore que provisoirement nous ne nous prononçons pas sur le genre de cette parenté. En tant qu'hypothèse de travail, la supposition que la base la plus ancienne accessible du basque a été caucasienne, et plus précisément caucasienne du Nord, n'est pas absurde. Mais nous devons avoir la conscience que nous ne connaissons pas les correspondences régulières des sons, ni celles du basque par rapport au caucasien, ni celles des langues caucasiennes entre elles» (Uhlenbeck 1942: 566).

⁷⁰ Dejo para otro momento el análisis de las líneas inmediatamente siguientes que muestran un interés manifiesto para la doctrina etimológica vasca:

Pour le moment, il m'est indifférent de savoir si tel élément lexical —mot ou racine— possède ou non une parenté caucasienne plausible. Si pareil élément lexical correspond à un type ancien, il devra passer pour pyrénéen occidental ancien, sauf la possibilité qu'un élément non originellement pyrénéen occidental ancien d'importation ultérieure —mot ou racine— se soit

Por mucho que sus razones, sus objetivos últimos y su metodología puedan antojarse hoy más que discutibles, no podemos sino reconocer que a ellos debemos la mejor clasificación de raíces vascas de la que hemos dispuesto durante medio siglo. Como resultado de su estudio, Uhlenbeck reconoció los siguientes tipos radicales:

a) monosílabos:⁷¹

- 1) terminados en vocal (*khe* ‘humo’, *su* ‘fuego’);
- 2) terminados en diptongo (*gai* ‘cosa, apto’, *gau* ‘noche’);
- 3) terminados en consonante, «mucho más numerosos» (*har* ‘gusano’, *gar* ‘llama’, *hil* ‘morir, matar, muerto’, *lan* ‘trabajo’);
- 4) los numerosos terminados en africada (*haitz* ‘roca’, *antz* ‘parecido’, *hats* ‘aliento’, *gaitz* ‘grande, desgracia’);
- 5) formas reducidas, poco numerosas (*konkor* ‘joroba’, *gogor* ‘duro’, *garagar* ‘centeno’);

b) bisílabos:

- 1) VCV y CVCV, numerosos y mucho más característicos del vascuence (Uhlenbeck 1942: 559): *habe* ‘columna’, *aho* ‘boca’, *ale* ‘ejemplar, unidad’, *harri* ‘piedra’, *begi* ‘ojo’, *behi* ‘vaca’, *beso* ‘brazo’, *xori* ‘pájaro’, *eme* ‘hembra’, etc.;
- 2) VCVC y CVCVC «muy corrientes»: *abar* ‘palito’, *adin* ‘edad’, *behor* ‘yegua’, *behar* ‘deber’, *gizon* ‘hombre’, *sagar* ‘manzana’, etc.;
- 3) VCVC y CVCVC «de lo más corrientes»: *albo* ‘costado’, *argi* ‘luz, claro, claramente’, *garbi* ‘limpio’, *zaldi* ‘caballo’, etc.;
- 4) VCCVC y CVCCVC «también muy corrientes»: *argal* ‘flaco’, *azkar* ‘fuerte, inteligente’, *bazter* ‘rincón’, etc.;
- 5) con diptongo (DCV, CDCV, DCVC, CDCVC, VCD, CVCD, VCCD, CVCCD, VCDC, CVCDC, VCCDC, CVCCDC): *aita* ‘padre’, *leiho* ‘ventana’, *oihu* ‘grito’, *aihen* ‘brote’, *leizar* ‘fresno’, *etsai* ‘enemigo’, *garai* ‘época, alto’, etc.

c) trisílabos: Califica de raro el tipo VCVV o CVCVV: *egia* ‘verdad’, *herio* ‘muerte (activo)’, *lehia* ‘competición’.

Como se nos dice en una nota general sobre los disilábicos (1947: 65), parecen encontrarse una y otra vez desinencias similares —quizás antiguos sufijos— y, en algunas ocasiones, ciertos prefijos fosilizados en forma de consonantes iniciales, com-

rallié secondairement à un type pyrénéen occidental ancien. Mais cette question est sans importance pour mes investigations, puisque *je recherche non pas des étymologies, mais des types*. Des éléments d'origine étrangère secondairement assimilés à d'anciens types indigènes contribuent, eux aussi à affirmer l'existence de types anciens (Uhlenbeck 1942: 567); la *curсивa* es mía [J.A.L.].

⁷¹ Ya en § 3.1 nos hemos referido a la idea de la «geminación vocálica» que viene de Schuchardt y que tanta influencia ha tenido posteriormente; de ahí que Uhlenbeck incluya en este sección de monosílabos lo que para nosotros son raíces bisilábicas con variantes dialectales monosilábicas más o menos extendidas pero sin duda modernas. En Mitxelena (1951a) y (1961/1977) pueden hallarse suficientes datos para una crítica contundente de tal idea; como siempre, el testimonio de préstamos como *abate* / *aate* - *ate* (< *anatem*) clarifica la situación moderna y desvanece cualquier duda sobre el origen de las redes de variantes; obviamente el criterio de los textos (v. Mitxelena 1963 y Lakarra 1997a) proporciona también pruebas suficientes y, lo que es más, coherentes con el testimonio de los préstamos.

binadas o no con las vocales adyacentes... Uhlenbeck hace notar la existencia de una curiosa serie de raíces disilábicas con el mismo vocalismo en ambas sílabas: *adats, apal, arrats, azkar... bele, xebe, eder, elhe... bihi, idi, ihintz, mihi... mo(s)ko, odol, olo, oro... buru, sudur, zuhur*, algo similar parece ocurrir incluso en raíces verbales como *ahantz, atzar, ethen, isil, leber, nahas*. Tal tipo de vocalismo es analizado como esencialmente diferente al conocido en las lenguas uralo-altáicas y de estricto paralelismo al de ciertas lenguas de California y Oregón,⁷² juzgando que debe ser considerado como «pirenaico occidental antiguo» y digno de ser tenido muy en cuenta a la hora de la comparación vasco-caucásica.⁷³

Las bases bisilábicas son escasas en raíces verbales (cf. ahora Lakarra 2006b-c y 2007a) y también ahí parecen ser debidas —si bien no da ejemplos— a antiguos sufijos caducos. Por todo ello, en opinión de Uhlenbeck (1947: 67) el tipo disilábico representaría un estrato muy antiguo del léxico vasco, alejado notoriamente de los derivados deverbativos formados con sufijos claramente identificables.⁷⁴

La vía para adentrarse en la «esencia» del léxico vasco resulta ser el análisis de los finales que se repiten una y otra vez; advirtiendo que se dirige a un terreno anteriormente poco transitado y que no tratará de aquellos sufijos más conocidos («que j'ai déjà enregistré au début de ce siècle» [1942: 567]), relaciona los siguientes finales:

-tz / -ts: *adats, hagitz, ahats, ahuntz...* (más de cien ejemplos).

-ar: *abar, adar, azkar, behar...* (varias docenas).

-er: *akher, bazter, bider, eder* («moins nombreux»).

-or: *agor, alhor, behor* y una docena más.

-ur: *ahur, aitzur, barur, beldur* y otra docena más.⁷⁵

-el: *gibel, igel, sabel, ubel* y algún otro.

-il: casi todos modernos, salvo *hil* 'morir, matar, muerto'.

-an: *aran, buztan*, pero no pertenecen aparentemente al tipo «pirenaico occidental».

-en: *aihen, auhen, gizen, izen...* y algunos otros de diferentes orígenes pero que no deben confundirse en ningún caso con el genitivo en *-en*.

-in: *adin, hagin, aitzin, arin* y algunos otros.⁷⁶

-un: *alhargun, asun, bigun, egun*, etc.

-rri (?): *beharri*.

-ba: en los nombres de parentesco.

⁷² Cf. M. Swadesh «Problems of long-range comparison in Penutian» (*Lg* 32, 1956, 17-41 [principalmente pp. 25-26]) y Lakarra (1997b). Sobre la «familia» penutiana y la clasificación de las lenguas amerindias en general, puede verse ahora —además de obras de referencia de Goddard o Mithun— el monumental y esclarecedor *American Indian Languages. The historical linguistics of Native America* de Lyle Campbell.

⁷³ Sobre pruebas inapropiadas (préstamos, formas derivadas o innovaciones de variado tipo) véase la obra de Campbell citada en la nota anterior y otras suyas como Campbell (1988), sobre Greenberg precisamente, o varios capítulos de Campbell (1998).

⁷⁴ Para un análisis preliminar de las opiniones que Uhlenbeck, Lafon y otros emitieron sobre la estructura de las raíces verbales véase Lakarra (1998a).

⁷⁵ Cree que *-ur* es a veces sufijo en ciertas raíces aún no analizadas, pero en otros casos cree que puede ser parte de la raíz que a su vez tendría algún prefijo: «Mais il y aura aussi des mots importés et, peut-être, comme tels, des composés qu'il n'est pas possible de reconnaître» (Uhlenbeck 1942: 570).

⁷⁶ Entre ellos *berdin* y *urdin*, luego estudiadas por Mitxelena (1970a) o *samin* (cf. n. 89).

Tras darnos una larga lista de verbos pertenecientes al sustrato más antiguo, concluye:

Je me figure les types de mots et de racines que j'ai pu relever dans la langue basque des quatre dernières siècles comme la continuation de types de mots et de racines pyrénéens occidentaux anciens. *Il va de soi que je vise des types et non pas quelque mot ou quelque racine en particulier.* Parmi les mots et les racines que j'ai cités, il y a sans doute un certain nombre d'éléments importés au cours des âges par des peuples étrangers, qui se sont adaptés à des types indigènes (Uhlenbeck 1942: 580.⁷⁷)

4.3. Desde hace ya una década venimos defendiendo la necesidad de revisar la reconstrucción estándar de Mitxelena (cf. Mitxelena 1957a, 1964, 1961/1977, etc.) mediante trabajos puntuales u otros de mayor alcance (cf. Lakarra 1995 y posteriores). Más precisamente, lo que se defiende es la posibilidad de llegar a estados de lengua más arcaicos que el protovasco antiguo dibujado por Mitxelena para la lengua de finales de la Era anterior y comienzos de ésta,⁷⁸ basándonos en la primera de las cuatro vías que Mary Haas presentaba hace casi cuarenta años como razones para reconsiderar reconstrucciones anteriores: (1) una nueva interpretación del material disponible; (2) el descubrimiento de una nueva lengua "hija"; (3) inferencias a partir de préstamos antiguos; (4) la comparación de una protolengua con otra (1969: 46-51).⁷⁹

Corresponde al análisis de la forma canónica de la raíz *y*, en concreto, a la teoría de la raíz monosilábica, el núcleo del paradigma reconstructivo adoptado (cf. Lakarra 2007c). Los resultados obtenidos hasta ahora no son, desde luego, definitivos, ni alcanzan a la totalidad del léxico, de la fonología, de la morfología y de la sintaxis protovascas (pretensión no sólo excesiva sino probablemente inútil y contraproducente para el avance de la investigación); creo, sin embargo, que conocemos más y mejor sobre la evolución prehistórica de la lengua que hace unos pocos años: i.e., somos conscientes de generalizaciones antes insospechadas (p.ej. ****TVTV**, luego convertido en ****CVCV**; cf. Lakarra 2002a) o de aspectos de una gramática más antigua como fueron sin duda (cf. Gorrochategui & Lakarra 2001) la reduplicación y el uso

⁷⁷ La cursiva es mía [J.A.L.]; véase también la cita de la nota 70.

⁷⁸ Cf. "He [Lakarra] has enjoyed a certain amount of success in identifying some ancient morphs which perhaps recognizable meanings, but it is too early to evaluate his research programme. If there ever was such a stage, *it must have been long, long before the Pre-Basque of some 2.000 years ago reconstructed by Michelena*" (Trask 1997: 178-79). La cursiva es mía y ni Trask ni yo podríamos precisar por ahora ese "long long before".

⁷⁹ Y es que "A reconstructed protolanguage is an approximation to a real language but it always falls short of being identical with the actual prototype language. The phones of a real language and the morphs of a real language ARE as they have been recorded at a given moment was the record made by a trained fieldworker yesterday or by a scribe in ancient times. The reconstructed phones and the reconstructed morphs of a protolanguage are of course expected to represent the best efforts of scholars in approximating the reality of these entities. But more evidence, or different evidence —the discovery of a new daughter language, for instance— can bring new insights which may at any time make necessary to change the reconstruction of a phone or a morph. And when this happens the reconstruction of MUST be changed. In this way the approximation to the reality can be increased even if never reached" (Haas 1969: 45).

de prefijos no sólo en el verbo sino también en el nombre, además de un puñado de nuevas etimologías protovascas que va ampliándose y consolidándose en función de los nuevos hallazgos que se van sucediendo (v. Lakarra en prep.-1).

Si bien, como en cualquier paradigma emergente, es la cantidad y calidad de las preguntas que surgen o alcanzan pleno sentido en función de las nuevas hipótesis y postulados ahora asumidos lo que más puede animar y atraer a una labor francamente complicada, creemos que de manera paralela habríamos de acometer otra tarea cual es la fundamentación del paradigma reconstructivo. La constitución de un nuevo paradigma reconstructivo⁸⁰ implica elaborar y hacer explícito el método sobre el que queremos basar nuestra labor. No habiendo cambiado la situación respecto a la disponibilidad de lenguas o protolenguas comparables a la vasca⁸¹ en un marco de familia lingüística, el método comparativo clásico o renovado que posibilitó la reconstrucción del indoeuropeo, del finougrio o del malayo-polinésio, primero, y del algonquino, del bantú y del austronesio, después, no puede ser —como no pudo serlo ya para Mitxelena en los '50— la base de nuestra tarea; ésta tendrá que ser (como lo fue anteriormente) la reconstrucción interna, en concreto la de segundo grado o “de segunda generación”, es decir, de (ir)regularidades no detectadas o explotadas previamente. Pero tampoco ahora parece que podamos desdeñar alguna comparación “atípica” (no genética), por más que ésta sea muy diferente, no sólo de la comparación tradicional, sino también de la comparación mitxeleniana, centrada en los sonidos: nos referimos a la comparación de estructuras y a la evolución de las mismas, esto es a la comparación tipológica-diacrónica.

Aunque la tipología (bien que con otros nombres) no puede tener buena prensa dentro de la lingüística histórica vasca —es evidente que ha contribuido a embarcar a la vascología en clasificaciones genéticas sin fundamento y que tampoco han esclarecido gran cosa su estructura ni la evolución de la misma en el pasado—,⁸² desde casi los inicios del desarrollo de la teoría de la raíz monosilábica del protovasco era evidente (cf. Lakarra 1998a) la necesidad de disponer de un escenario adecuado para situar la serie de cambios y generalizaciones que iban surgiendo o de otros similares que podrían surgir en el futuro⁸³ y que, poco a poco, nos hacían sospechar que po-

⁸⁰ Para su justificación, véase entre otros Lakarra (2003b) y, sobre todo, Lakarra (2004d).

⁸¹ Vías 2.ª y 4.ª de Haas (véase *supra* en el texto); la 3.ª vía correspondiente al análisis de los préstamos antiguos fue agotada en lo principal por Mitxelena aunque puedan detectarse todavía (*zemai*, *abagadaune*; cf. Lakarra 2000) algunos préstamos no detectados o investigados por aquel, precisamente gracias a que ahora disponemos de un conocimiento más profundo de la fonotáctica de los morfemas vascos.

⁸² Cf. Gómez (1989) para algunos casos de mezcla de rasgos estructurales e históricos y de confusión de conclusiones de uno y otro tipo en constructos —como, p.ej., el turanio— que afectaron al estudio de la lengua vasca a partir de, al menos, el último tercio del siglo xix.

⁸³ Gamkrelidze proclamaba hace ya 40 años, en el homenaje a Jakobson precisamente, que “Language typology is, then, a necessary prerequisite for all the reconstructive work, for diachronic linguistics in general” (1967: 708) e, incluso, que “Linguistic typology should be assigned a special place in diachronic linguistics, in reconstructing the common linguistic patterns of historically attested related language systems and in establishing the transformations of the given structures into historical systems. Such a reconstruction of the common language pattern should be effected in full conformity with the general linguistic regularities established in typological linguistics and the theory of language universals. Typological verification of a language system under reconstruction enhances the probability of the postulated phonological and morphological structures which reflect, in the first approximation, the system

dían ser difícilmente compatible con la estructura del protovasco mitxeleniano, el cual, por otra parte, distaba de estar perfectamente explícito y acabado.

En Lakarra (2005a) y (2006a) he reunido expresamente una serie de datos que, si bien estaban recogidos en parte y disponibles en la bibliografía anterior, eran habitualmente desatendidos cuando no activamente ignorados en discusiones importantes de la gramática e historia de la lengua vasca; tales datos podían ser analizados eventualmente como argumentos a favor de un cambio más profundo y radical que el generalmente sospechado, a partir de un estado de lengua muy diferente del que ahí hemos bautizado como “canon vasco”: i.e., 1) estructura aglutinante, 2) construcción de ergativo, 3) orden sujeto-objeto-verbo y 4) estructura verbal intrincada y compleja. En realidad, en esos trabajos no sólo hemos reunido y perfilado datos para convertirlos en argumentos sino que los hemos “fabricado”: es decir, hemos rebuscado en nuestra lengua casos similares a otros descritos en lenguas europeas, asiáticas o de otros continentes como propios (entendidos como epifenómenos, síntomas o meros partícipes) de un cambio estructural mayor, cual es la evolución de esas lenguas hacia tipos (más) aglutinantes (cf. Bhat 2000 y Post 2006 más otros trabajos de este autor sobre las lenguas taní).

En ese trabajo nos hemos propuesto mostrar que en la “modelización” de estados de lengua y cambios en esos estados de lengua que convengan más al análisis de la evolución de la lengua vasca puede constituir la principal fuente de progresos en la reconstrucción de la estructura y evolución de la lengua vasca. Dado que la cantidad y calidad de la información disponible es muy precaria y el nivel de abstracción de las descripciones tipológicas generalmente demasiado alto y su capacidad predictiva escasa, sólo una labor filológica que “precise cada vez más”,⁸⁴ asociada a una tipología cada vez más principiada y holística que pueda presentarnos más paralelos evolutivos y escenarios reconstructivos más definidos, nos permitirá ir más allá en la reconstrucción estructural, entendida ésta como análisis y explicación diacrónica de sistemas y

of the common language (...). On the other hand, the reconstructed system of the common language should be characterized by the property of typological deductibility, i.e., it should have transformation characteristics allowing a deduction of the systems of historical languages in full conformity with the evidence of diachronic typology —with patterns of linguistic transformations established on the basis of the historical data of the attested structures. Thus, diachronic verification of a postulated language system constitute —along with its verification on the basis of the data of synchronic typology— one of the main aspects in assessing the probability criteria of the postulated common language system. Language typology thus proves to be an indispensable premise of any language reconstruction —of diachronic linguistics in general. This determines the significance and the place of linguistic typology in diachronic, comparative-historical linguistics” (Gamkrelidze 1987: 50-51). No todos han opinado así, desde luego; véase la postura bien diferente de Meid, citada en Lakarra (1997b).

⁸⁴ Recuérdate el *dictum* de Meillet (v. también la cita de nota 109):

Pour faire progresser la linguistique historique, il importe de préciser, de systématiser et d'étendre les recherches. Car les théories reposent sur des données incomplètes, vagues, livrées par le hasard plutôt que choisies. Il faut des observations toujours plus précises: à chaque fois qu'on a observé les données de plus près, on a pu obtenir des résultats nouveaux (Meillet 1925: 105).

Y aún antes, al tratar de la propia definición del método comparado:

Pour déterminer les états de langue du passé, le linguiste doit se servir de la philologie la plus exacte, la plus précise: et chaque progrès dans la précision philologique permet un progrès nouveau pour le linguiste (Meillet 1925: 11).

no como mera recolección de anécdotas etimológicas de mayor o menor interés para profanos o para lingüistas amateurs que, a lo que parece, no dejan de abundar en nuestro entorno. Creo que los argumentos o indicios de una deriva en la prehistoria de la lengua presentados son en conjunto —por mucho que en absoluto pueden ser conclusivos de manera individual— más que suficientes para suscitar ulteriores investigaciones en los que se combinen “la mejor filología y la mejor teoría lingüística disponible” (cf. Pulleyblank y otros), i.e., nuevos detalles de la gramática antigua o “sumergida” —cuya centralidad en la reconstrucción ya vieran Sapir y otros (cf. Poser & Campbell 1992)—, evoluciones semánticas,⁸⁵ préstamos antes no detectados, distribuciones geográficas mejor precisadas... por una parte, y un método reconstructivo (la tipología diacrónica holística) revisado y ampliado, por otra.

4.4. Raíz y reconstrucción en protovasco

Si bien la reconstrucción de Mitxelena (o extensiones de la misma) ha podido dar cuenta de un sector nada despreciable del acervo léxico vasco, incluso de palabras que como *begiratu* ‘mirar, atender, guardar, preservar’ (< lat. *uigilare*) a primera vista parecen autóctonas (cf. vasco *begi* ‘ojo’) y aun si la reconstrucción del protovasco se basa fundamentalmente en el análisis de los préstamos, ¿qué hacer con el núcleo patrimonial de la lengua, el que no procede de préstamo latino o de alguna lengua indoeuropea histórica y concreta, y que es el verdaderamente interesante para profundizar en la prehistoria de la lengua y proyectar más luz sobre sus etapas más antiguas? (cf. Lakarra 1995a, 1998a).

Aunque en lo fundamental nuestras ideas sobre la estructura fonológica del protovasco no han variado en las últimas décadas,⁸⁶ en Lakarra (1995a) y trabajos posteriores se ha intentado mostrar la posibilidad de ir —a través del análisis de la raíz en vasco y protovasco— más allá de la reconstrucción, todavía estándar (cf. Trask 1997), de la fonología protovasca que Mitxelena llevó a cabo en una serie de brillantes trabajos en los años cincuenta, a los cuales nos hemos referido más arriba.

Apoyándonos en el análisis de la raíz IE de Iverson & Salmons (1992) y centrándonos en el análisis del léxico patrimonial —menos estudiado y más difícil, si bien guarda mayor información sobre la fonología y morfología anteriores— en estos trabajos hemos observado que la sílaba vasca antigua y protovasca era más restrictiva (CVC) que la propuesta por Mitxelena (CVWRST) y que la imposibilidad de -T en la coda, ya señalada por Artiagoitia (1991), junto al monosilabismo protovasco anti-

⁸⁵ Cf. “En général les critères d’une reconstruction formelle peuvent être stricts, parce qu’ils découlent de règles précises, dont on ne peut s’écarter que si l’on se croit en mesure d’y substituer des règles plus exactes. Tout l’appareil de la phonétique et de la morphologie intervient pour soutenir ou réfuter ces tentatives. Mais en matière de sens, on n’a pour guide qu’une certaine vraisemblance, fondée sur le “bon sens”, sur l’appréciation personnelle du linguiste, sur les parallèles qu’il peut citer. Le problème est toujours, à tous les niveaux de l’analyse, à l’intérieur d’une même langue ou aux différentes étapes d’une reconstruction comparative, de déterminer si et comment deux morphèmes formellement identiques ou comparables peuvent être identifiés par leur sens” (Benveniste 1954a: 251).

⁸⁶ Me refiero al protovasco «clásico» o «reciente», no a etapas anteriores; véase ahora Martínez Areta (2006) para un intento de reconstrucción de una fase anterior que desembocaría en la oposición consonántica general *fortis / lenis*.

guo (frente al polisilabismo posterior) explica la inexistencia de raíces simples patrimoniales bisilábicas y bioclusivas en protovasco tardío.

En contraposición a la intuición de Azkue, que estimaba que la raíz antigua era en esencia monosilábica, Lafon (1950) y Uhlenbeck (1942 y 1947) nos han dibujado una raíz vasca multiforme; junto a una raíz verbal antigua, mayoritariamente monosilábica aunque junto a algunos bisílabos, nos han proporcionado una descripción y clasificación de las raíces nominales vascas mucho más abigarrada: mayoritariamente bisilábica, aunque con bastantes monosílabos y, en menor medida, polisílabos; además, existirían en todos ellos varios subtipos en cuanto a su estructura fonemática.⁸⁷

Como hemos visto (§ 4.2), la relación más completa de los tipos de raíces vascas se debe a Uhlenbeck (1942): en ella abundan ciertamente las raíces monosilábicas, así como las bisilábicas, siendo raras las polisilábicas. Entre las bisilábicas tenemos (*h*)*abe* ‘columna’, (*h*)*aga* ‘palo’, (*h*)*agin* ‘diente’, *abar* ‘rama’, *apur* ‘trozo’, *egur* ‘leña’, *eten* ‘rotura’, *atal* ‘parte’, *aldi* ‘tiempo’, *ardi* ‘oveja’, *arte* ‘hasta’, etc., pero es muy curioso comprobar que se puede deducir el siguiente principio, no señalado en la literatura fonológica hasta Lakarra (1995a); en protovasco eran imposibles dos oclusivas en el mismo morfema, i.e., no existía, por tanto, el esquema siguiente: ***TVTV*. En efecto, no se documentan como tales raíces ***baba* (sí el préstamo para ‘alubia, haba’, de lat. *fabā*), ***babe*, ***babi*, ***babo*, ***babu*, ni ***bada* (distinto de *ba-da* ‘sí / si es’), ***bade*, ***badi*, ***bado*, ***badu* (distinto de *ba-du* ‘sí / si tiene’), ni ***baga*, ***bage*, ***bagi*, ***bago*, ***bagu*. Tampoco tenemos ninguna raíz de la serie contraria con primera consonante velar y la segunda labial o dental: ***gaba*, ***gada*, ni ***gaga*, etc. Los pocos ejemplos que presentan dos oclusivas son: *bide* ‘camino’ y *bage* ‘sin’, *begi* ‘ojo’, *biga* ‘dos’ y alguno más con etimología conocida: *bada* ‘pues’ es una fosilización de la forma verbal condicional *ba-da* ‘si es así’, *gabe* ‘sin’ procede de *bage* por metátesis y esta última de **bade-ge* (cf. *FHV*, § 65), *begi* tiene la misma *b(e)-* de múltiples denominaciones de partes del cuerpo, siendo muchos otros préstamos claros o probables: *bake* ‘paz’, *bago* < lat. *fagus* ‘haya’...

Si, como recuerda Mitxelena (1963: 50), las anomalías históricas resultan útiles en la reconstrucción, sobre todo en cuanto pueden ser explicadas a partir de condiciones anteriores y, como contrapartida, las hipótesis hallan justificación en la medida en que son capaces de aclararlas, es evidente que la estructura del morfema radical vasco ofrece tal número de irregularidades históricas que su estudio y, eventualmente una explicación, ha de permitir que nos adentremos en épocas de regularidad muy antigua.

La opción alternativa de limitarnos a una enumeración de tipos de radicales y, como mucho, reducir a otros conocidos algunos tipos manifiestamente recientes puede ser menos arriesgada y trabajosa; de hecho, no seríamos los primeros en aceptar para la lengua estudiada una forma canónica múltiple (cf., p.ej., Moscati 1964 para el semítico). En Lakarra (1995a) y trabajos posteriores creo haber mostrado, sin embargo, que esta opción sería para la reconstrucción de fases anteriores de la lengua vasca tan improductiva y errónea como lo fue en casos similares de la historia de otras familias mucho mejor conocidas.

⁸⁷ Mitxelena (1977b) da una descripción decididamente bisilábica (cf. Lakarra 2007a).

4.5. El paradigma en acción

La reconstrucción de las raíces nominales llevaba a postular esquemas monosilábicos pero también infinidad de bisílabos y bastantes trisílabos; las propuestas clásicas de Mitxelena (alguna incluso anterior) para ‘vino’, ‘pescado’ o ‘señora’ eran **ardano*, **arrani* y *andere*, con una estructura equiparable a la de los trisílabos procedentes de préstamos, **baLena* > *balea* o *errege*. Muchas de estas reconstrucciones no permiten un posterior análisis en elementos más sencillos, que se aproximen a lo que suponemos debía ser la forma de la raíz protovasca. En algunas ocasiones la documentación moderna o antigua permiten progresar en el análisis: así, da la impresión de que la protoforma **arrani* (> *arraí*, *arrain*) de Mitxelena es analizable como un participio con sufijo *-i*, con el mismo sentido y estructura que el español *pescado* (cf. nota 59).

La etimología de cualquier palabra de una lengua IE trata de buscar a través de elementos conocidos de la misma lengua la estructura de dicha palabra, para luego —dado que todas son herederas de la misma fase lingüística anterior— examinar cómo han evolucionado los elementos emparentados en las restantes lenguas de la familia. Por lo que toca al vascuence, cualquiera puede analizar morfológicamente *gizarte* ‘sociedad’, *gizaldi* ‘generación, siglo’, *gizontxo* ‘hombrecito’, etc. y concluir que el (por ahora) inanalizable *gizon* ‘hombre’ constituye el elemento básico de todos ellos; *Basauri* (topon., ‘bosque’ + ‘pueblo’), *basarte* (‘bosque’ + ‘entre’), *basotxo* (‘bosque’ + suf. diminutivo), y muchos otros paralelos nos dicen que hemos acertado a encontrar su principio formativo. Para que el análisis prosiga habremos de hallar más elementos formativos conocidos u otros relacionados con (o formalmente derivables de) ellos, p.e. aquellos que si bien no son productivos en vascuence histórico, no ofrecen dudas sobre su productividad en estados lingüísticos anteriores. Así, habremos de acudir a todo tipo de anomalías para, a través de estos «temas de reflexión» (en denominación de Malkiel 1954: 270), llegar adonde otros no pueden llevarnos.

Tomemos (cf. Lakarra 1995a y 1998a) el caso del conocido nombre de color *beltz* (occid. *baltz*) ‘negro’; si analizamos toda su familia encontraremos el alomorfo **bel*, si bien históricamente reducido a ciertos compuestos como *goibel* ‘triste’ (lit. ‘cielo oscuro’), *harbel* ‘pizarra’ (lit. ‘piedra negra’), *horbel* ‘hojarasca’ (lit. ‘hoja negra’), *ubel* ‘moratón’, etc. En todos ellos aún puede observarse la referencia al color en el formante añadido a *goi*, *harri*, *horri* y *ur* (la raíz **bel* que luego ha perdido vida autónoma); en *beltz* tenemos el mismo morfo, ahora como base única, combinado con el sufijo *-tz* que se repite en otros adjetivos.⁸⁸

Por otro lado, *gibel* es tanto un nombre de órgano (‘hígado’) como un adverbio (‘detrás’); en este caso la segmentación terminaba aquí mismo hasta fechas recientes, pero tomando en cuenta el elemento *bel* aislado más arriba y poniéndolo en conexión con la forma ahora analizada, hemos podido deducir que *gibel* encierra en sí una referencia al color oscuro del órgano. No hace falta decir que **gi-* no es un elemento autónomo en el vascuence histórico y, por tanto, el análisis de *gibel* sería casi estéril si fuera éste el único ejemplo de un morfema *gi-*. Afortunadamente podemos presentar

⁸⁸ Lo cual no cambia en gran manera, aún si con Mitxelena suponemos que *beltz* puede ser una contracción del BELES aquitano: tanto daría **bel-(e)tz* como **bel-le-tz*.

giharre ‘carne magra’ (también con nombre de color postpuesto) o *gizen* ‘grasa, gordo de la carne’ —quizás también *giberri* ‘ganado lanar de cualquier edad, cabrito de más de un año’ según Azkue—, de tal forma que puede defenderse una base **gi* ‘¿carne?’. Tras haber aislado dicho **gi*, podremos ahora analizar *gi-zen* y tratar, por tanto, *ze-zen* ‘toro’ como una reduplicación similar a *go-gor* ‘duro’ y otros.

Igualmente, hace tiempo que se había reconocido **bar* en *barru* ‘dentro’, no así en **bur-bar* (> *bular* ‘pecho’, lit. ‘parte inferior de la cabeza’) y quizás *i-bar* ‘valle’ (< **ur-bar* ‘bajo, dentro del agua’) e *i-bai* ‘río’ < **ur-ban-i* ‘corte de agua’), posibles elementos de la misma familia; también *muker* ‘triste’ (quizás de *bur-* ‘cabeza’), *oker* ‘travieso’ (de *oin-* ‘pie’), *puzker* ‘pedo’ (de *butz* ‘aire’) —y, tal vez, *ezker* ‘izquierdo’— han sido reconocidos partiendo de **ger* (cf. Lakarra 1995 y 2002b).

Si dejando las raíces nos fijamos en los sufijos, habiendo analizado *beltz* = *bel* + *-tz*, no podemos dejar de preguntarnos si *hortz* ‘colmillo’ = *hor* ‘perro, can’ + *-tz*, o —retomando el **bar* anterior— sobre la función de *-u* en *barru* ‘dentro’ y quizás en algún otro. En *hor-tz* tendríamos por un lado el paralelo del castellano *can-ino* y, por otro, interpretando *-tz* como sufijo o desinencia, eliminaríamos uno de los escasos grupos finales en sonante + sibilante de las raíces protovascas. Cogiendo carrerilla, podríamos también dar cuenta de *bost* ‘cinco’ < *bortz*, de idéntico grupo final, analizando *bor-* ‘redondo, puño, mano’ + *tz* (cf. *-que* en *quinque*) con ayuda, eso sí, de *en-bor* ‘tronco’, *zil-bor* ‘barriga’, *borobil* ‘redondo’ y alguno más.

Sin embargo, de entre las dotes que se suelen conceder al etimólogo (inventiva, dominio de las técnicas de análisis lingüístico, erudición lingüística y cultural...; cf. Watkins 1991: 178), nos gustaría contar al menos con una tan importante como las demás: la de saber cuándo parar. Baste por tanto señalar que las nuevas etimologías tienen mucho que decir sobre la estructura morfológica del protovasco y dentro de ésta a la hora de aclarar el papel de la raíz y del resto de los morfemas.

Naturalmente, resulta muy difícil explicar todas y cada una de las palabras vascas de más de una sílaba reduciéndolas a raíces y a sufijos monosilábicos. De todos modos, algunas nuevas etimologías pueden ir proporcionando apoyo al principio general que hemos formulado a partir de exigencias estructurales. Diversas raíces (**bel*, **bur*, **sa-*, **gi*, **gur*, **ger*, **han*),⁸⁹ descubiertas por primera vez o identificadas en más ítems que antes, prueban a nuestro parecer el interés de nuestra propuesta y nos obligan a extender el análisis a un material más amplio para elaborar en el futuro una teoría sobre la formación de palabras en preprotovasco o protovasco antiguo: creemos, p.ej., que la reduplicación parcial hacia la izquierda (*odol* ‘sangre’ < **do-dol*, *eder* ‘hermoso’ < **de-der*, *adar* ‘cuerno’ < **da-dar*, etc.) ha de tener parte en ella. Se ha solido pensar (cf. Mitxelena 1977 o Gorrochategui & Lakarra 2001) que el protovasco antiguo carecía seguramente de verdaderos prefijos —como las fases antiguas o modernas del vascuence histórico— y que los pocos que parecen serlo en protovasco no eran sino raíces protovascas antiguas cuyo sentido se ha difuminado hasta convertirse en «expresivas», al igual que ha sucedido en otras familias lingüísticas (cf. el austronesio). Los sufijos, con la salvedad de algún elemento desinencial (p.ej. *-bo* en *albo* ‘costado, lado’, *orpo* ‘tobillo’) que parece

⁸⁹ Sobre **sa-*, **gi-* y **la*, véase § 5.1

adivinarsen, tampoco deben haber sido abundantes en tal fase de la lengua, como aún no lo eran en aquitano.

4.6. Raíz, comparación y etimología

No parece que el lingüista histórico, interesado por la comparación o por la mera evolución diacrónica, pueda desatender el estudio de la morfología y dentro de ella, de la raíz.⁹⁰ Como recordara E. M. Uhlenbeck (1992), no hay lengua sin estructura morfológica y, siendo la posición y combinación de los fonemas dentro de los morfemas una característica estructural e histórica de las lenguas, el estudio de la raíz tiene otras implicaciones además de las que ocupan a la fonología sincrónica o a la tipología. Es lástima que tales estudios se hayan desarrollado menos de lo que cabría desear en el campo vasco; el comparatista y el reconstructor encuentran en el estudio de la raíz atractivos particulares: parece, p. ej., que postular una forma canónica múltiple para cualquier época de una determinada lengua sin tratar de llevar la heterogeneidad superficial a la unidad profunda sincrónica o a la existente en una época anterior no ha resultado un procedimiento de investigación productivo en lenguas de historia mejor conocida como el IE o el camito-semítico; no debiera ser, por tanto, la vía elegida en el campo vasco. Cualquier análisis que trate de superar la taxonomía de C. C. Uhlenbeck (1942, 1947) presentada en § 4.2 y de disminuir sus múltiples esquemas radicales cuenta con todas las ventajas metodológicas y teóricas, por muchas dificultades de toda índole —principalmente la escasez de evidencia— que encuentre en su tarea: si la pura taxonomía perdió sus privilegios en sincronía tiempo ha, no es de esperar que las conserve por mucho tiempo en lingüística diacrónica.

Aun cuando siempre haya de estar sujeta a revisión y deba ser utilizada con el mayor de los cuidados, puede afirmarse con rotundidad que la utilización de la estructura de la raíz en la comparación tiene una relación directa con la seguridad de tal objetivo. Es de suponer que no podamos determinar con sólo el análisis de la raíz la existencia o no de relaciones genéticas entre lenguas, dado que —como Mitxelena y otros han señalado reiteradamente— son complejas correspondencias materiales y no meras relaciones formales las que pueden alcanzar tal objetivo. Debe señalarse, sin embargo, que, incluso en su forma canónica más abstracta, la comparación aplicada a la raíz no puede de ninguna manera dejar de lado la materialidad de las correspondencias, al contrario de lo que pueda ocurrir en otros apartados de la morfología o de la sintaxis. El recurso a la raíz añade así una profundidad diacrónica evidente al análisis alcanzable a través de otros aspectos del corpus, de tal manera que nos parece innegable su utilidad al menos como diagnóstico de la comparación. A este respecto es evidente su valor en el campo camito-semítico (o en la relación yuki-wappo, cf. El-

⁹⁰ Cf. «The reconstruction of Old Chinese is sometimes treated as a pure matter of phonology (...) The central thesis of the present book is that in order to reconstruct Old Chinese phonology, proper understanding of Old Chinese morphology and word-families is indispensable» (Sagart 1999: 1). Véase también L. Dezso «Uralic and Dravidian: A comparison of etymological phonology and root structuring», *IJDL* 27 (1998), 1-18: «The comparison of reconstructed phonological systems, and their changes are a precondition to the study of lexical parallels and must extend to the whole of phonology and root structure according to our experience» (p. 1).

mendorff 1997); también lo es, aunque los resultados del diagnóstico sean otros, en el análisis de los supuestos parecidos de las lenguas caucásicas y del vascuence.

Parece claro que aun cuando un tamaño CVC fuera un mínimo para tal cometido (cf. Campbell 1973 contra Bender 1969), la comparación resulta más prometedora si añadimos a esta exigencia que dicho fragmento equivalga a una raíz, entendida además con todos sus rasgos inherentes: ablaut, reglas fonotácticas, condiciones de la combinación de raíces... Así, el que Bouda utilice en sus comparaciones vasco-caucásicas incluso meros fonemas —en ocasiones, las menos, parejas de fonemas—, no siempre los mismos ni similares, sin ningún análisis aceptable de la estructura de las raíces en las lenguas comparadas es una más de las tretas o, si se quiere, de los riesgos adicionales de parecido casual que el autor ha de reconocer en su tarea (cf. Lakarra 1998b).

El desarrollo progresivo de la lingüística histórica vasco-caucásica ha venido a mostrar que, si bien existían ciertas lenguas caucásicas relacionadas genéticamente entre sí (las kartvélicas, p.e.), el consenso sobre la existencia y en su caso la reconstrucción de las protolenguas correspondientes a otros grupos como el del nororiental o el noroccidental era muy inferior y era poco verosímil la esperanza de retrotraer todas ellas a una única familia; cuanto menos la de llegar jamás al ****proto-vasco-caucásico** (cf. Mitxelena 1968). A pesar de los esfuerzos de Lafon y otros en buscar correspondencias fonológicas y morfológicas entre el vasc. y las lenguas del otro extremo del Mediterráneo, quien guarde cierta lealtad al método comparado difícilmente puede admitir que hayan triunfado en la empresa, teniendo en cuenta no sólo ciertas trampas arriba mencionadas sino, fundamentalmente el primer deber de toda reconstrucción: iluminar el pasado de las lenguas sobre las que se sustenta (cf. Lakarra 1998b).

Para cualquiera que repase la crítica a la que sometió Mitxelena (1950) la obra etimológica vasco-caucásica de Bouda y otros, es evidente la relevancia de la carencia de una teoría de la raíz protovasca en los criticados. Multitud de etimologías inaceptables no lo son únicamente por analizarse como patrimoniales, —ya de la parte vasca, ya de la caucásica—, elementos alienígenas o por justificarse mediante leyes fonéticas *ad hoc*, sea por tratarse de excepciones, no de normas, sea por alterar el contexto de la ley. Junto a estas razones (y en más de un caso a la vez que éstas) Mitxelena (1950: 440) achaca a Bouda análisis morfológicos incorrectos, a más de otros simplemente injustificados, para favorecer una determinada etimología: así, p.e., *m-otz* ‘corto’ pero *ma-ts* ‘ura’ (en realidad, *mahats*) o *i-rizi-gi* ‘encendido’, variante exclusivamente local de *i-ra-zeki* que Bouda prefiere a otras más generales y antiguas. Bouda (1950) puede ser el trabajo más apropiado para conocer no sólo los métodos sino, sobre todo, las consecuencias de la falta de una teoría de la raíz en protovasco, pues el autor nos señala que «j'enfile ici les plus belles perles de mes observations qui ont établi l'unité linguistique du groupe euscaro-caucasique et présente ce collier» (p. 207). Tales “perlas” van contra todo lo que sabemos en torno a la segmentación y a la fonotáctica de morfemas y raíces vascas; veamos algunas:

ih-i, *eh-i* ‘facile’ (209), *lab-ur* (211), *garb-i* (214), *e-rh-i* (ibid), *oke-l*, *oke-la* (216), *ag-eri* (ibid), *eg-ur* (217), *nag-i* (ibid), *i-gord-i* (ibid), *ud-a* (218), (*h*)*ord-i* (219), *e-rd-i* (ibid), *e-tse* (221), *a-tso* (222), *i-tsa-so* (ibid), *sabe-l* (ibid), *e-tsa-i* (ibid), *i-tses* ‘bouleversement, cataclysme’ (223),

sat-arri (ibid), *a-tz-o* (ibid), *e-zk-ur* (224), *e-zte-n* (ibid), *zab-ar* (ibid), *uzk-i* (ibid), *e-z-ti* (225), *ze-ze-n* (ibid), *uzt-a* (226), *zita-l* (ibid), *z-ar* (227), *a-tze* (ibid), *e-zpe-l* (229), *i-zpi* (ibid), *o-zpi-n* (ibid), *i-zpor-tu* (ibid), *e-zpa-ra* (ibid), *e-zku-tu* (ibid), *a-zku* (ibid).

Esto es, oclusivas sordas y sonoras en final de raíz, sibilantes líquidas o africadas en inicial, raíces sin vocal (a veces todo ello en la misma raíz), simples sonantes en las desinencias...

También Lafon mostró múltiples concordancias morfológicas entre el vasco y las lenguas kartvélicas: hasta 35 en su artículo de 1951-52. Sin embargo, el propio autor era consciente de que, a la hora de juzgar tales concordancias, no existía nada similar a un tipo morfológico vasco-caucásico, frente a lo que encontraba en IE, uralo-altaico o hamito-semítico: como él mismo reconoce, ni la estructura ni los detalles son semejantes, algunos elementos morfológicos no ocurren sino en una sola lengua y ninguna correspondencia resulta probatoria en sentido alguno (1951-52: 94). A pesar de que el autor crea que “en tout cas, leur ensemble ne saurait être un effet du hasard; il ne peut s’expliquer que par l’existence d’un lien de parenté, par une communauté de tradition”, se ha podido ver que las pruebas morfológicas de la supuesta relación vasco-caucásica eran tanto o más débiles que las fonológicas. Si las confesiones de Lafon no fueran suficientes, Michelena ha recordado varias veces que todas las marcas gramaticales en general (y, desde luego, las del ensayo de Lafon) suelen ser lo suficientemente breves como para dejar demasiado espacio a la casualidad; de ahí, p.e., la nula importancia de que encontremos una velar en el plural, tanto en armenio como en vasco.⁹¹

En un trabajo reciente (Lakarra 1998b) hemos sugerido que al analizar la morfología de la raíz aparecen todavía más lejanas e irreconciliables genéticamente con la vasca familias lingüísticas como la kartvélica. No hace falta decir que, por definición, es imposible demostrar la no-relación genética (cf. Hamp 1998: 15, contestando a Salmons & Joseph 1998: 6); de ello se sigue que es «el creyente», como diría Mitxelena, quien ha de aportar las pruebas y éstas han de ser de tal condición que cierren cualquier portillo a la duda y a la casualidad. Así, si ya antes la utilización correcta y estricta del método comparado no favorecía la hipótesis de la unidad primitiva vasco-kartvélica (cf. Mitxelena 1964), el estudio comparado de la raíz en ambas la hace todavía más inverosímil. Asumiendo con Harris (1990) que las pruebas de la supuesta relación genética o de alianza lingüística entre IE y kartvélico no son en absoluto suficientes —p.ej. en lo que toca a la comparación de la estructura de los morfemas de dichas familias lingüísticas—, creemos haber establecido que las diferencias (estructurales y materiales) entre las raíces del protovasco y del kartvélico son aun mayores que las enormes existentes entre IE y kartvélico, con lo que puede afirmarse que dis-

⁹¹ A pesar de que un tal Sarkisian la utilice (en varios trabajos publicados en *Fontes*), junto a otros supuestos parecidos como la falta de *r* inicial o el *-ko* de futuro, para relacionar ambas lenguas: todos los lingüistas que los últimos 110 años han mantenido que el armenio es una lengua IE habrían falseado la realidad, los tipologistas (cf. Benveniste 1939) mentirían al afirmar que ciertas similitudes formales no conllevan comunidad de origen y los filólogos vascos que relacionarían el surgimiento del futuro analítico en romance con el valor de *-ko* indudablemente estarían desvariando.

minuye todavía más la remota posibilidad de encontrar pruebas para cualquier relación histórica entre el vascuence y aquellas lenguas.

Muy otra cosa sería si, en vez de simples desinencias, nos las viéramos con alternancias o con restricciones sobre la estructura de los morfemas compartidas por las lenguas a comparar; sin embargo, nada de esto ocurre en los trabajos de Bouda, Lafon y otros. Es más: no parece que, dejando de lado ahora las desinencias, la concepción de Lafon (1950) sobre la raíz en (proto)vasco sea exacta. Resultando los nominales más oscuros y difíciles de separar que los prefijos y sufijos verbales, Lafon propone para su análisis el recurso a la comparación vasco-caucásica. Sin embargo, el ejemplo que aduce como clave de bóveda de su trabajo sobre la raíz vasca no fortalece otras supuestas pruebas sobre la relación entre las dos familias, mostrando —como debiera— que en ambas se dan las mismas raíces y morfemas con idénticas restricciones y combinaciones: al comparar vasc. *g-* / *kider*, *-ar* con georgiano *Kid-* ‘suspender, saisir’ (en mingrelio ‘prender dans sa main, saisir, se saisir de’) y svano *Ked-* ‘prender’ y, siguiendo a Uhlenbeck (cf. § 4.2), proponer un sufijo *-ar*, *-er*, tenemos precisamente una raíz acabada en oclusiva (¡dental y sonora, por otra parte!). Esta coda, imposible en vascuence tanto en sílabas como en raíces, no constituye una prueba más del análisis en morfemas del (proto)vasco facilitado por la comparación con el kartvélico, ni de la relación entre ambas familias, sino una clara muestra de la debilidad de toda la teoría.⁹²

Dentro de la ya larga tradición comparativa vasco-caucásica, Jan Braun (1998) ha querido aportar su contribución al establecimiento de correspondencias léxicas.⁹³ Al ser consciente de que muchas propuestas anteriores no cumplían con los requisitos estrictos de las correspondencias fonéticas, se esfuerza en apuntalar este aspecto tradicional del método. Sin embargo, existen problemas evidentes a la hora de trazar tales correspondencias como se ve *infra* y en cuanto a una teoría de la raíz que sustente la comparación ni siquiera se considera su conveniencia. Los términos kartvélicos vienen citados tal como los da Braun. En algunos casos, el sentido de los términos vascos es diferente del que ofrece Braun, p.ej. vasc. *behatz* no es ‘uña’ sino ‘dedo (del pie)’.

kartv. *g: vasc. *g*, *l* : g.a. *tagu* : laz. *m-tug-i* : svan. *šdugw* ‘ratón’: vasc. *sagu* / g.a. *gr3-el-i* ‘largo’, laz. *gun3-e* : vasc. *luze* ‘largo’

kartv. *k: vasc. \emptyset , *h*, *k*, *g*; g.a. *kon-i* ‘grasa’, laz. *kun-i* ‘cerebro’: vasc. *hun* ‘tuétano’; g.a. *prcx-il-i* (< **brk-il-i*), min. *bircx-a* ‘uña’: vasc. *b-eha-tz* ‘dedo del pie’ (no ‘uña’); sv. *kwirt-il* ‘tórtola’: vasc. *urzo* ‘paloma’ (< **hurtz-o*) / g.a. *kar-i* ‘viento’: vasc. *ekarr-aldi* ‘tempestad’ / g.a. *ker-i* (arm. *gari*) ‘cebada’: vasc. *gari* ‘trigo’ (cf. *gal-buru* ‘espiga’ < **gal-i*).

kartv. *k: vasc. *k*, *g*, *l* /ld; min. *kinčx-i* ‘cuello’: vasc. *zintzurri* (< **kintzurri*) ‘garganta’; g.a. *diakeul-i* ‘ternera, novilla’: vasc. *zekor* / g.a. *eçal-i* ‘espino’: vasc. *elorri*; g.a. $\sqrt{kr3}$ ‘miedo, vergüenza’: vasc. *lotsa* (< **lortza*)

kartv. *g: vasc. *h*, *g*, *r*; $\gamma o\check{z}-i$ (< * $\gamma o\check{z}-i$) ‘colmillo’: vasc. *hortz* ‘diente’ / g.a. *na-vyel-i* (< **na-γvel-i*) ‘hiel’: vasc. *gibel* ‘higado’ / g.a. $\sqrt{r\gamma w}$ ‘derribar’: vasc. *e-ror-i* ‘caer’

⁹² Cf. «A theory of root structure is indispensable for extracting roots from morphologically complex words» (Sagart 1999: 20).

⁹³ Resumimos aquí Gorrochategui & Lakarra (2001); Alonso de la Fuente (en prensa-a) da noticia de “hazañas” similares de Braun en otros campos lo cual puede, tal vez, completar su imagen si ello resultara necesario todavía.

La gran mayoría de las palabras vascas que se utilizan en la comparación son variantes dialectales muy reducidas, sin extensión general en la lengua; en muchas ocasiones se trata, además, de variantes expresivas (*txindor*, *txindurri*). Hay cortes morfológicos interesados, como el de *b-eha-tz*, cuando para cualquier vascohablante es diáfano que se trata de un compuesto de *hatz* 'dedo'; en otros casos existen explicaciones internas sencillas, como *ekarr-aldi* 'tempestad' compuesto de *ekarri* 'traer (tiempo) que trae (agua, etc.)'; por último se proponen cambios fonéticos contradictorios dentro del propio vasco (**hurtzo* > *urzo* 'paloma' / **ortzi* > *orri* 'hoja' / **lortza* > *lotsa* 'pudor').

En Lakarra (1998b) hemos mostrado que la estructura de la raíz en kartvélico y en protovasco tienen tan pocas similitudes que es difícil encontrar dos familias lingüísticas tan diferentes entre sí. Ciertamente, la raíz del protovasco antiguo sería CVC como en IE o en kartv., pero a diferencia de este, -T es imposible, como en IE no son posibles los grupos harmónicos, en protov. no hallamos *s* líquida en inicial ni en ninguna otra posición; ni C puede ser ningún grupo de sibilante con oclusiva o sonante en cualquier orden. Tampoco ninguna sonante puede sustituir o acompañar formando grupo a ninguna de las dos C, a diferencia de lo que frecuentemente ocurre en kartv., ni pueden darse grupos C + *w* ni labializadas.

Las excepciones al esquema CVC en protov. se parecen más a las del IE que a las del kartv.:⁹⁴ cf. pronombres y partículas como *ní*, *hí*, *gu*, *zu*, **ha-r*, *no-r*, *ze-r*... Como en IE, también en protov. es imposible TVT o la combinación de sonora y aspirada (que ocurre en kartv.); así mismo en protovasco no hay ninguna armonización de sonoridad o de glotalización (ni rastro de tales consonantes en vasc.), ya que como se mostró en Lakarra (1995) siguiendo a Iverson & Salmons (1992) la escala de sonoridad explica la inexistencia de 2 oclusivas en la misma raíz.

Por lo que toca a otros morfemas, en las épocas más antiguas se dan sufijos -V, pero parece que -C(V) existe desde entonces. Por ello, aunque Harris (1990) supone una forma canónica -VC ha de aceptar que se dan múltiples excepciones. También entre los prefijos kartvélicos encontramos gran variedad: V-, C-, CV-. No parece que en vasc. -VC haya sido nunca la forma sufijal predominante, aún dejando al margen las inexistentes *-VT: cf. *-ra-t* < *-ra-da*, *-tik* < *-ti-ka*, *-rik* < *ri-ka*, *-t* < *-da*, *-k* < *-ga*, etc.; cf. *-g/kaitz*, *-rantz* de antiguos lexemas.

En conclusión, no hallamos entre el protovasco y el kartvélico ningún isomorfismo, restricción compartida o alternancias paralelas como las halladas por Elmenendorf (1997) al comparar proto-yuki y wappo:⁹⁵ siendo las sustancias fónicas (el inventario fonológico) y su organización tan diferentes, el análisis de cualquiera de las lenguas no proporciona luz alguna (la función o distribución de morfemas fosilizados, p. ej.), que pueda iluminar la prehistoria de la otra.⁹⁶ Si Harris (1990) encontró grandes diferencias entre la raíz del kartvélico y la del IE, las que pueden

⁹⁴ En otro lado (v. Lakarra 1996a) tratamos de las, según Vennemann y Trask, abundantes V-.

⁹⁵ Para un resumen, véase Lakarra (1998b).

⁹⁶ No podemos olvidar que el intento de Lafon (cf. Lakarra 2006c) de explicar por la morfología caucásica la vasca, más concretamente para encontrar nuevas raíces y sufijos fosilizados en vascuence a través del caucásico, no tuvo éxito; el propio Lafon era consciente (cf. 1951-52) de la inexistencia de un tipo caucásico comparable ni de lejos al "tipo semítico" y otros.

hallarse entre la del kartvélico y la del protovasco son muy superiores, produciéndose en casi cualquier aspecto relacionado con ella, de tal manera que si el análisis comparado de la raíz hubiera sido tenido en cuenta, habría debido desanimar o servir de diagnóstico claramente negativo a quienquiera que pusiera en relación ambas familias.

Apéndice sobre vascuence y euroasiático

Según Morvan (1997: 25), si se observan atentamente el vasc. y otras lenguas de Eurasia no pueden dejar de observarse similitudes claras en la formación de lexemas entre ellas; así, p.e., a una raíz *gVb- ‘forme en creux ou en bosse’ se le añadiría un sufijo -Vr idéntico en vasc., finés y en húngaro: vasc. *gopor* ‘bol’ < *gop-or; fin. *koppor* ‘dos’ < *kop-or; hung. *hoporcs* ‘motte’ < *kop-or-cs. Igualmente supone para *mok- ‘émoussé, coupé’ que se hallaría en tchouktche, mongol y en algonquino, además de en el vasc. *mok-or* ‘émoussé, coupé, tronc’. Habiendo supuestamente aislado el “sufijo nomino-adjetival eurasiático” -ur en el vasc. *labur* ‘corto’ por comparación con *labio* ‘bigleux, myopé’, Morvan cree poder efectuar así los siguientes análisis, aislando las raíces correspondientes:

labur < *lab- ‘court’; *gezur* < *gez- ‘mensonge’; *makur* < *mak- ‘tordu’; *zuhur* < *zuh- ‘sage’; *bi(h)ur* < *bi(h)- ‘tordu’; *sudur* < *sud- ‘nez’; *leihor* < *leih- ‘sec’; *sokor* < *sok- ‘motte’; *konkor* < *konk- ‘sommel’.

Suponiendo que en el pasado lejano de las lenguas no se distinguía nítidamente entre N y V o entre N y Adj, Morvan (1997: 26) cree poder aislar otro sufijo protovasco nomino-adjetival, -n:

<i>gemen</i>	< *geme-n ‘force, énergie’	<i>lagun</i>	< *lagu-n ‘compagnon, ami’
<i>gizen</i>	< *gize-n ‘gras, graisse’	<i>lizun</i>	< *lizu-n ‘sale’
<i>sakon</i>	< *sako-n ‘profond’	<i>zikin</i>	< *ziki-n ‘sale’
<i>zokon</i>	< *zoko-n ‘concave’	<i>aran</i>	< *ara-n ‘vallée’
<i>orin</i>	< *ori-n ‘tache, rousseur’	<i>likin</i>	< *liki-n ‘gluant’

Pues bien: como puede verse, gran parte de las críticas que en su día merecieron Bouda, Lafon y otros por sus arbitrarias segmentaciones de raíces y morfemas en vascuence y en los idiomas con los que éste era comparado, así como por su desprecio de la morfonología e historia del vasc. son, a nuestro juicio, de aplicación para la labor de Morvan con la morfología y fonología vasco-euroasiática (o con la de Venne-mann, cf. § 4.10). En cualquier caso, vemos diversas oclusivas (velares, labiales, sordas, sonoras...) cuando no la aspirada (!) en las codas del primer paradigma y varias vocales finales en las supuestas raíces del segundo y, siendo precisos la mayor parte de las raíces no han superado ningún proceso de triangulación sino que son meros productos de la sustracción de los supuestos sufijos a las diferentes formas. Finalmente, pueden proporcionarse etimologías razonables de varios lexemas sin que para ello hayan de infringirse restricciones sólidamente establecidas sobre las codas silábicas y finales de morfema; así, p.e., parece preferible segmentar *ma-kur* y no *mak-ur*, *gi-zen* y no *giz-en*, *sa-kon* y no *sako-n*: cf. *ma-kal* ‘débil’, *gur-tu* ‘adorar’, *gi-bel* ‘hígado’, *ze-zen* ‘toro’, *sa-min* ‘pena’, *sa-bel* ‘barriga’, etc.

4.7. Filología y etimología

Incluso en lenguas cuya historia e historiografía están más nutridas e incluso repletas de testimonios directos e indirectos, de instrumentos de variado tipo y de amplias y productivas tradiciones de análisis filológico, es casi costumbre que las *Historias de la Lengua* —y no sólo en sus prólogos— incluyan más de un *planctus* sobre las diversas *lacunae* que los autores encuentran en el objeto de sus desvelos.

Cierto es que el vascuence presenta dificultades adicionales para un programa de investigación como éste: no podemos, ante todo, utilizar en nuestro favor el conocimiento de la lengua madre (y de los paralelismos y contrastes de las hermanas) que tanto ayuda a cada cual en las diversas lenguas románicas o en los diversos prácritos, p.ej., y difícilmente puede ocupar su lugar un capítulo sobre los supuestos orígenes de la lengua, supuestos bizarros en más de un caso, como bien sabemos (cf., simplemente, el último capítulo de Trask 1997).⁹⁷ No podemos dejar de acordarnos de cuán tarde comienza la historia real, *sensu stricto*, de la lengua. Por otro lado, la riqueza del corpus conservado no es para dar brincos —si bien no puede ser despreciada ni ignorada, en ninguna de las acepciones de este término—: ni en tamaño (antes de 1745 no hay 500 folios en el País Vasco meridional⁹⁸ y apenas treinta veces más en el septentrional, de tal modo que Quevedo y Lope o Rabelais y Molière por sí solos presentan un testimonio más amplio) ni en riqueza (antes de 1900 el 90% de los testimonios es religioso, meros catecismos encorsetados en buena parte). Todo esto no sólo afecta al conocimiento lexicográfico de la lengua antigua sino que también condiciona, y de una manera que no siempre es tenida en cuenta, el de su morfología y de su sintaxis. Por fin, hay graves diferencias en la cantidad y calidad de la información que nos suministran los testimonios disponibles en los diversos dialectos: compárense si no el vizcaíno y el guipuzcoano antiguos o el labortano clásico y su coetáneo bajonavarro. No pensemos, sin embargo, que somos los últimos y los más escasos en todo el mundo, ni siquiera en la propia Europa: la mayor parte de las lenguas finougrias no se documentan antes que la nuestra e incluso después lo conservado por escrito no queda muy lejos, ni en cantidad ni en calidad, de lo que aquí podríamos contraponer.

Como tantas veces y con tanta razón se ha señalado —notablemente Mitxelena en la vascolología—, convendría hacer notar desde un principio que la denominación «historia de la lengua» puede aludir a dos tipos de contenidos muy diferentes: el estudio diacrónico del conjunto de la evolución de la lengua o, por el contrario, una pequeña o gran parte de la misma: en concreto, el período posterior a la aparición de los primeros textos. Conviene que diferenciemos constantemente entre una y otra acepción dado que los problemas, criterios y resultados serán notablemente diferentes. Así, Meillet y antes Saussure yerran claramente si tomamos en su literalidad párrafos como el siguiente:

⁹⁷ Tampoco es que en otras partes falte o haya faltado imaginación: cf. Vovin (1994a) sobre las hipótesis en torno a los orígenes del japonés, donde no parece faltar ni siquiera la heliogénesis.

⁹⁸ Merece destacarse el hallazgo del ms de Lazarraga (alavés, 2.ª mitad del xvi), bastante más interesante desde el punto de vista lingüístico que literario; cf. Lakarra (2004c) para una primera valoración.

La comparaison est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues... De ce que la méthode comparative est la seule qui permette de faire l'histoire des langues il résulte que, tant qu'une langue est isolée, elle est dénué d'histoire. Entre l'état du basque au xvie siècle et l'état du basque aujourd'hui, il y a des différences; mais les changements ne sont pas essentiels; en substance, la langue est restée la même. Si donc on ne trouvait pas le moyen de rapprocher le basque de telle ou telle autre langue, il n'y aurait aucun espoir d'en faire jamais l'histoire (*apud* Mitxelena 1963: 12).

Saussure y Meillet sabían, desde luego, a qué se referían pues han sido y seguramente permanecerán mucho tiempo como tales, dos de los mejores lingüistas históricos que jamás hayan existido. Sin duda, expresándonos con mayor propiedad diríamos que la lengua vasca sí tiene *historia* dado que, al menos, desde el siglo xvi, contamos con textos de cierta extensión y, por tanto, podemos ejercitarnos en esa actividad si tal es nuestro deseo; incluso podemos tener variados y complejos problemas históricos que nos ocupen por bastante tiempo, a poco que mostremos un cierto respeto por dichos textos. Por otro lado, no tiene mucho sentido decir que la lengua vasca no ha sufrido cambios fundamentales, dado que no es fácil que consensuemos qué es relevante y qué no a gusto de todos. Por tanto, la lengua vasca ha ido (y va) cambiando y puede hacerse en más de un caso la historia de esos cambios y aun —apoyándonos precisamente en el conocimiento de esos cambios— podemos hacer hipótesis sobre el vascuence prehistórico. No es, además, del todo cierto que la lengua vasca esté aislada totalmente; sí, hasta ahora y quizás por mucho tiempo, por lo que toca al origen de la propia lengua, pero no así, desde luego, por lo que toca a una buena parte de su léxico y aún de ciertos elementos gramaticales. Cuando los préstamos tienen una(s) lengua(s) de origen segura(s) y bien conocida(s) —y es el caso de la inmensa mayoría de los préstamos del vascuence— pueden darnos abundante y segura información sobre la (pre)historia de la lengua receptora puesto que, por definición, un préstamo lo es desde el momento y en la medida en que se somete al sistema de aquella (cf. Lakarra 1996b, 1997b).

El historiador de la lengua —al igual que, y en sociedad con, el filólogo— recurre al corpus disponible en cada ocasión, para estudiar los cambios que le interesen y, en general, la evolución de la misma, dado que, como toda historia, también ésta ha de basarse en los documentos. Por tanto, son necesarios, y aún imprescindibles, los textos vascongados para tratar de la historia del vascuence; es más, son tanto más necesarios los textos más antiguos por cuanto que son estos, en general, los que pueden llevarnos más allá en la profundidad de la evolución prehistórica. Sólo tras haber analizado minuciosamente los testimonios existentes podremos adentrarnos en aguas más profundas, intentando averiguar a través de lo que en ellos hemos aprendido lo que pudo ser en épocas anteriores.

Además de la primacía metodológica que debe reconocerse a los hechos comprobados frente a hipótesis o suposiciones, debe recordarse la riqueza abigarrada de la historia frente al carácter esquemático de la reconstrucción: toda reconstrucción, por el hecho de serlo, quiere llegar cuanto antes —con el menor número de complicaciones y «digresiones»— a la situación anterior que se haya puesto como meta. Sin embargo, los datos de la historia nos muestran una y otra vez que la realidad es y

fue más complicada;⁹⁹ las simplificaciones (y los riesgos que las mismas llevan aparejados) serán tanto mayores cuanto menos conocida, o estudiada, sea la historia de la lengua. Desgraciadamente, como podemos comprobar fácilmente, el «modelo Schuchardt» ha tenido más adeptos que el «modelo Luchaire»; entre nosotros no siempre se ha respetado la primacia señalada de la historia respecto a la prehistoria y a la reconstrucción.¹⁰⁰ Hé aquí algunos ejemplos:

1. Hector Iglesias (2000: 23) ha defendido que algunas inscripciones ibéricas podrían explicarse por medio de la lengua vasca y, en concreto, ha presentado una nueva propuesta para la famosa de Liria. En su opinión, el antiguo y reiterado < GUDUA DEISDEA > debería entenderse como *GUDUAT : EITZTEA / EISTEA, con lo que con $-k > -t$ y $-r- > -\theta-$ (mejor, $-t < -k$ y $-\theta- < -r-$, lo que no es exactamente lo mismo) llegaríamos a un previo *GUDUAK E(R)ITZTEA «aimer les combats». Como el propio Iglesias es consciente, «toute cette hypothèse [se asienta] en grande partie sur l'existence au début de nôtre ère, existence désormais tout à fait envisageable pour les raisons évoquées auparavant, des «articles» singulier et pluriel» (ibid).

Esta propuesta tiene, desde luego, costes adicionales respecto a la explicación vasco-iberista tradicional: hemos de pensar, para empezar, que fue por un «corte erróneo» (Iglesias 2000: 22) como *GU-DU-AT-E(R)IS-TE-A devino GU-DU-A-TE-E(R)IS-TE-A; luego habremos de admitir que los dos cambios fonéticos arriba descritos se daban no sólo en el vascuence (dialectal) moderno de los siglos XVIII en adelante, sino también un par de milenios antes; por fin, que *gudua* y *eristeal/eritztea* tenían ya hace dos mil años —siglo arriba, siglo abajo— el mismo significado y análisis morfológico que Iglesias encuentra en el vascuence actual.

Parece claro que los costes son demasiado elevados, incluso desorbitantes: para empezar por el final, esos vocablos no tienen documentación coetánea (aquitana, p.e.) ni medieval en vascuence. Por tanto, no podemos saber si existían ni si tenían esas acepciones, con independencia de que *gudu* pudiera^{100b} ser un germanismo, lo cual, de confirmarse, cortaría la discusión en este punto. No es únicamente *eritzzi* el que está falto de testimonios antiguos, sino el conjunto de los verbos, incluidos los verbos causativos. ¿Existirán «desde siempre» en vascuence? ¿Al menos sí para la época? Sobre los cambios $-k > -t$ y $-r- > -\theta-$, nos tememos que el encontrar en el vascuence de algún testimonio marginal de estos últimos siglos algo similar no va a resultar una prueba determinante mediante la cual Iglesias pueda concluir en idéntico sentido para un estado de lengua dos mil años anterior. Si añadimos que la velar final (cuya presencia no parece inquietar a Iglesias) ha de corresponder al artículo deri-

⁹⁹ Cf., p.e., Mitzelena (1964a) sobre el posesivo *nire*, la forma verbal *dauz* o el paradigma del imperfecto en castellano.

¹⁰⁰ Recordemos simplemente que Trask reconoce en el prólogo de su obra de 1997 que el título de la misma rezaría mejor como *The Prehistory of Basque*; para lo que sigue cf. Lakarra (2006a) y (1997b) para lo anterior.

^{100b} Ya Mitzelena era escéptico al respecto, como con cualquier otra propuesta de germanismo en vasc. (cf. 1964). Si reparamos en la estructura TVTV de *gudu* (cf. §5) las posibilidades de que sea un término patrimonial son prácticamente nulas. Creo, en cambio (cf. Lakarra en prep-1 y en prep-8) que es más que factible una derivación latino-románica; véanse, simplemente *DGV*, s.n. y Corominas-Pascual s.u. *acudir* y otros relacionados.

vado de **har* —en concreto al tardío artículo plural de nominativo, no documentado hasta más de una docena de siglos más adelante (cf. Mitxelena 1974 y ahora Mantrola 2006: apéndice)— y que todavía en *Refranes y Sentencias* se encuentran *daminda*, *diqueada*, etc. (con retención de vocal final etimológica), hemos de reconocer que no nos sentimos animados a seguir a Iglesias en su análisis y a suponer que la oclusiva final resultante de una caída todavía no producida y supuestamente presente en una categoría todavía inexistente causaría el ensordecimiento en inicial de la oclusiva de la siguiente palabra; véase § 2.5.2 para un error similar en otros autores.

Peor aún para Iglesias; no es sólo que su propuesta explicativa sea en exceso cara desde el punto de vista de lo que conocemos sobre la evolución de la lengua (el criterio más importante como hemos visto): es, además, completamente injustificada e innecesaria filológicamente. Y es que ya hace bastantes años que Jurgen Untermann mostró —y no precisamente en alguna publicación clandestina sino en su edición estándar de textos paleohispánicos (1990: 463-465)— que era <KUTUR.OISOR> y no <GUDUA DEISDEA> (ni *GUDUAT : EITZTEA / EISTEA ni nada similar) lo que había de leerse en la inscripción de Liria.¹⁰¹

2. Resulta interesante desde todos los puntos de vista el caso del *-kabe* que, según se decía, se podía leer en un plomo de Mogente: como mostró de Hoz (1981: 54-55), esa forma ha sido entendida como una maldición, relacionándola con *vasc. -gabe*; sin embargo, señala el propio de Hoz, el contexto pide más bien onomásticos (de deudores o acreedores, más concretamente) y, además, la misma lectura no parece correcta. Pues bien, aunque todo esto no fuera así, y aun si ese **< kabe > fuera / gabe / y resultara semánticamente defendible la acepción citada, tendríamos un grave e insoluble problema desde la parte vasca del asunto: como cualquiera sabe, *gabe* no es una partícula inanalizable ni, sobre todo, la forma más antigua de la misma. Incluso en aquellos dialectos en los que se documenta y aun es la única forma actual, anteriormente aparece, aunque sea como *fase sparita: bage, бага*, cf. *ba(ga)ko, ba(ga)rik*, cuya clara etimología («bat» + *-ge*) proclama su carácter primigeneo.

Al igual que con la etimología céltica de *hoge* (cf. Gorrochategui 1987), también en este caso la forma analizada se parece a la que no debe y la interesante se aleja crucialmente de aquella a la que debería acercarse, haciendo trizas la comparación.¹⁰² Un serio problema que dificulta cualquier comparación vasco-céltica es, sin duda, el hecho de que el celta sufra en su época preliteraria —desde el inicio de la Era hasta la aparición de los primeros textos en el Medievo— una abundante e importante serie de cambios. Entre los más importantes de estos se encuentra la lenición, los cam-

¹⁰¹ Como explica Hamp (1998), es a Iglesias a quien toca rebatir la lectura de Untermann —en las publicaciones especializadas relevantes y no en las parroquiales— en el caso de que no estuviera de acuerdo con ella; no se me alcanza que haya acometido tal tarea. Por cierto que Moncunill (2007: 229) mantiene la lectura *kutur oisor* en su lexicón.

Sobre «lo» de Iruña-Veleia, asunto en el que Iglesias parece tener un optimismo mayor que el mío, aquí no puedo (y no sólo por el espacio necesario) sino remitir a la nota 4.

¹⁰² No podemos sino estar de acuerdo con la conclusión de De Hoz: «de ninguna forma debe intentarse la comparación lingüística vasco-ibérica sin haber llegado antes, por medios independientes, a una interpretación del texto ibérico afectado» (1981: 55); por lo demás, los vascólogos y los lingüistas en general, agradecerían que se dieran por cognados vascos aquellas formas con alguna posibilidad —por remota que fuera— de haber pertenecido al protovasco más reciente o, siquiera, al vasco común.

bios en inicial, la pérdida de la última sílaba, la síncope en medial, la infección vocálica, etc., de tal manera que entre todos ellos dieron un nuevo aire, muy diferente, a la lengua medieval y moderna. Desgraciadamente, Tovar, por ejemplo, no tuvo esto en cuenta al comparar vasc. *hoge* con gal. *ugeint*, bret. *ugent*, etc. Pero todas estas formas tienen como origen el antiguo **wi-k₀nti* en protocelta. Sólo después, incidentalmente cuando las lenguas célticas no eran de ninguna manera vecinas de la vasca, ocurrieron **ŋ > am*, la lenición **vikanti > *viganti*, el i-umlaut **viganti > *vigenti*, la pérdida de vocal final y *wi > u*. Por tanto, vasc. *hoge* se parece a la que no debería y la hipótesis de Tovar no puede mantenerse; muy otra cosa es que, como piensan ciertos antropólogos —ellos habrán de mostrar sus pruebas—, la numeración vigesimal pueda ser debida a influencia céltica: la palabra, en absoluto, desde luego.¹⁰³

4.8. Filología y reconstrucción: sobre una supuesta excepción a una ley fonética

En la *Fonética histórica vasca* se comenta RS 271 *ce bez* «no diga» en el contexto de la discusión sobre el resultado de las restricciones de coaparición de las sibilantes en vascuence. En casi todos los ejemplos reunidos por Mitxelena parece que se impone la apical sobre la dorsal, siendo quizás el único contraejemplo claro,¹⁰⁴ precisamente, este pasaje de RS:

14.3. Son muy frecuentes las palabras vascas con dos sibilantes, que normalmente son del mismo punto de articulación: *isats*, *itsaso*, *itsatsi*, *itsusi*, *sa(h)ats*, *sai(h)ets*, *sats*, *sustrai*, *zazpi*, *zezen*, *zintz*, *zintzo*, *zin(t)zur*, *zorrotz*, *zortzi*, *zotz*, *zozo*, *zuntz*, *zurtz*, *izotz*, etc. Las principales excepciones se explican sin dificultad por analogía: sustantivos verbales como *sartz*, *sortz*, formados con el suf. *-tze*; compuestos como *otzau(t)si*, *otzasi* «templado», de *otz* «frío» y *au(t)si* «roto», etc. Esto ya supone que se han producido muchas asimilaciones en cuanto al punto de articulación, lo que puede probarse con ejemplos indiscutibles: guip. vizc. *asentsio* (*a.-belar*, *-bedar*), Larraemendi *sentsio* «ajenjo», lat. *absinthium*, con asimilación frecuente también en romance; vizc. Oñate *asostian* «después de aquello» < **az-ostean*; lab. mod. (ya d'Urte) *frantses* «francés» (sul. *frantzés*), pero *Frantzia* «Francia»; lab. *insensu*, *insentsu* «incienso», sul. *intséntsü*; guip. Andoain *itsasi* «grietas de las manos», de *au(t)si* «roto» e *itze* «clavo» (Bouda, *EJ* 4 (1950), 67 s.), cf. guip. *itzasi* id, *itzautzi* «hendidura»; com. *sasoi(n)* «sazón» (ya Leïç.), sul *sasü* (con *-s* sonora), cf. mer. *sazoi*, ronc. Vidángoz (con asimilación inversa) *zazoi*, Isaba *zazói*; Oih. *satsuri* «topo» (voc., escrito con *-s* alta), < **sat-zuri*; com. *sin(h)etsi* «creído» (Leïç., etc.), de *zin* «juramento»: Dech. escribe todavía *cinhexi*, *çinhex*, *cineste*, etc., compuesto de *etsi* es igualmente el guip. vizc. *esetsi* «acometido, perseguido», de *ez* «no»; a.-nav. b.-nav. lab. *sol(h)as* «conversación» de rom. *solaz*, cf. Dech. *solaz*, sul. *solás* «divertissement, réjouissance».

Como se ve, habitualmente prevalece la articulación apical (*s*), aunque no falta, como se ha visto, algún que otro ejemplo en sentido contrario: cf. también RS 271

¹⁰³ Para una explicación intravasca de *hoge* (con **b- > 0-*, **-n- > -h-* y **h₃ > h₁*), véase Lakarra (2007a).

¹⁰⁴ No trataré aquí del *zazoi* roncalés o el guip. *itzautzi* citados por Mitxelena, que necesitan sendos exámenes filológicos muy detenidos; no parecen, sin embargo, corresponder a idénticos principios ni que puedan apoyar un análisis de la coaparición de sibilantes alternativo al de Mitxelena.

çe bez «no diga», de **bes*.¹⁰⁵ En alav. rioj. *cenzaya* «niñera» (Burgos *cinzaya*), la asimilación ha podido ser romance como en *cedazo*, *cecina*, *ceniza*, etc.

En realidad, el *RS* 271 mencionado por Mitxelena no es el único refrán de esa colección donde aparecen combinados tales negación y forma verbal; en efecto, en *RS* 166 encontramos *Hurdinetan assiazquero prestuesta seyzarooa, ynoc çe bez aurqui guero çe aldia eldudooa* «después de comenzado a encanecer no es de proecheo el niñear, nayde diga luego después que el tiempo suele llegar», donde (*ynoc*) *çe bez* es traducido como «nayde diga» de manera paralela a lo que ocurre en *RS* 271. En varios lugares (p.e. en Lakarra 1996a: 51) hemos analizado este refrán, concluyendo que debe incluirse en la lista de refranes mal traducidos presentes en la citada colección, con lo que, de paso, hemos proporcionado más argumentos para demostrar la imposibilidad de reducir *RS* a mera traducción de la colección de Hernán Nuñez (1555), como suponía Urquijo: cf. 208 *Odol bearbaguea agirtucoda eguia eurea* «sangre sin ser necesaria descubrir se ha la tu verdad», donde ya Mitxelena señaló que *bearbaguea* era más bien «inocente» (de *bear* «culpa» y *baguea* «sin»). Esta vez quiero añadir que un análisis minucioso del refrán que nos ocupa plantea interesantes preguntas y problemas para la historia de la fonología y de la grafía vascas.¹⁰⁶

Es evidente que la asimilación de sibilantes es una regla que afecta a la estructura del morfema radical y no a otros niveles como la palabra: cf. los *sasoi*, etc., citados pero *sasoi-z* (y no ***sasoi-s*) al añadirle el instrumental, o *frantzes*, en *Vmod*. El mismo *sinetsi* moderno, frente al *z-ts* de Etxepare no es sino una prueba más de ello, dado que el vocablo ha pasado de ser un compuesto con dos raíces que, naturalmente, no compartían sus restricciones en este y otros puntos, a convertirse en una raíz simple inanalizable para el hablante, con lo cual ambas sibilantes habían de armonizarse. Claramente el estudio histórico de la armonización de las sibilantes (y quizás de otras consonantes) puede iluminar el de la evolución de la raíz, de manera similar, en su caso, a como lo ha hecho Iván Igartua (2002), al relacionar la evolución de la estructura de la raíz con el desarrollo de la aspiración.

Dejando este tema para otro momento, conviene que volvamos a la constatación anterior: la asimilación de sibilantes, sea a favor de la apical o de la dorsal, es un fe-

¹⁰⁵ En las adiciones a este apartado de la segunda edición (p. 542) se hace ver que «Otro ejemplo de asimilación, que según toda probabilidad no es meramente gráfico, es *RS* 98: *Egun ona sar esac* [por *ezak*] *essean* «El buen día métele en casa». Más abajo (segundo párrafo de la nota 108) doy algún argumento para dudar de la afirmación de Mitxelena.

¹⁰⁶ Como el mismo autor hizo ver (cf. *Textos arcaicos vascos*, 76), Garibay tradujo tal término correctamente en la Elegía de Milia de Lastur, por lo que no parecía el mejor candidato para ser el traductor o autor de los *Refranes y Sentencias*.

Tampoco está bien traducido el 331 *Equix nago guertuago ynox baño guduraco* «Más aparejado que nunca estoy de aquí adelante para la guerra»; en concreto, es *yñox baño* lo que corresponde a «de aquí adelante», con lo que el hapax *equix* queda sin correspondiente en castellano. Mitxelena (*SHLV* 413) lo interpretó como un adverbio paralelo a *gaur-kiz* «ya, en llegando a esto» a partir de *egun* «hoy, día» y el mismo sufijo; sin embargo, véase la nota a mi edición en Lakarra (1996c), debe explicarse como un préstamo a partir del uso —corriente en la literatura castellana de la época— del nombre de la letra: cf., todavía el *Diccionario de Autoridades*, s.u. «[...] Jocosamente se apropió esta palabra a los borrachos, de quienes se dice que están hechos una equis, porque como andan con las piernas cruzadas y haciendo la figura de la letra X para no caer, se usa desta voz para explicar y decir que uno está borracho y tomado del vino» (con ejemplos de Cervantes y Quevedo).

nómeno interno al morfema o a la unidad fónica mínima, de donde se sigue que los *çe bez* de *RS* han de ser analizables como tales. Sin embargo, parece claro que algo así es injustificable: si bien la negación hace grupo con las formas verbales sintéticas en general, es conocido que no ocurre lo mismo con las de imperativo como *bez*, se traduzca ésta como se traduzca. Más exactamente, la negación —como el propio Mitxelena se encargó de señalar— parece haber evolucionado de manera radicalmente diferente ante los imperativos y subjuntivos (*ze*) y ante indicativos y no conjugados (*ez*), como nos atestiguaba amplia y regularmente el vizcaíno antiguo y ahora (cf. Juan Pérez de Lazarraga) el vascuence alavés:

[...] en el imperativo, que su posición habitual en cabeza de frase denota como acentuado, hay ejemplos de pérdida de la vocal final (supra, 6.4.): *biz* «sea» < **b-e-iza* (pero com. *bira* «sean»), Liz. *erran-béz* (Ioh. 9, 21). En vizcaíno antiguo, junto a la negación común *ez*, se encuentra *ze*, de empleo limitado al imperativo y al subjuntivo (Lafon, *Système I*, 439); VJ *iñori cedaquiola ecer ostu* «que no se robe nada a nadie», *cedidile iñoen hondasunic deseadu* «que no se deseen los bienes ajenos». Es natural el intentar reducir ambas formas a una antigua base bisilábica, **eze*, que llevaba acento inicial cuando le seguía en enclisis una forma verbal de indicativo (**éz(e)-doa* > *eztoa*) y era proclítica ante un imperativo acentuado: *RS 166 çebez* «no diga» < *(*e*)*ze-bésa*, cf. *e-sa-n* «decir» (*FHV*, § 21.11).

Como hemos hecho ver más arriba, el ejemplo discutido por Mitxelena (*çe bez*) forma parte de un refrán mal traducido en su momento y, por tanto, podría y debería tener otra explicación diferente que no diera pie a excepciones en su análisis sobre la dirección de la asimilación o en cualquier otra alternativa. En concreto, es más que posible que en *çe bez* no haya asimilación de sibilantes por no aplicárseles la restricción sobre sibilantes homorgánicas habitual: si recordamos que *cinhexi* (con fricativa dorsal y africada apical) se da aún en Etxepare al no constituir para él una verdadera raíz verbal simple y, por tanto, no darse el ámbito en el que actúa tal restricción, podemos comprender mejor que la apical moderna de *bez* no afecte a la dorsal de *çe*: ambas palabras (se escriben, incluso, separadas contra lo habitual en el SV) no constituyen una sola unidad fonológica (acentual) y, por tanto, la regla no puede actuar ahí, como no lo hace en otras estructuras semejantes o entre raíz y sufijo. Así las cosas, la dorsal de *bez* puede deberse a cualquier razón menos a la acción asimilatoria de *çe*.

La única explicación alternativa que se me ocurre para mantener la traducción «diga» (de *esan*) es suponer un cambio *s* > *z* espontáneo, ligado, quizás como ultracorrección, a la neutralización general de sibilantes, ya en marcha en las hablas occidentales y que se fue resolviendo a favor de la apical en las fricativas y de la dorsal en las africadas. Pero los detalles de la cronología de ese cambio —y la distribución de las sibilantes en *RS*— no se compadecen con tal explicación: en *RS* encontramos, ciertamente, 20 y 34 *vaysta*, 43 *gustico*, 52 *gastaeoc*, 128 *auspas*, 135 *gustiz*, 166 y 384 *esta*, 287 *estan*, 302 *estau*, 326 *gustiac*, 387 *dustien*, 469 *gustia* y 481 *estoa*,¹⁰⁷ con apical allí donde en las hablas conserva-

¹⁰⁷ Dejo fuera de la lista el 549 *gastigaturic*, 553 *garrastu* y 555 *gastelauna* por haber sido transmitidos manuscritos por Oihenart (cf. Mitxelena 1967), de donde se sigue que esas eses no necesariamente representan apicales.

doras se mantiene la dorsal; sin embargo, son más los casos como 53 *eztâ*, 54 *emazteac*, 55 *laztan*, 59 *buztana*, 75 *auzquin*, 84 y 528 *ygazco*, 309, 497 y 503 *ezta*, 482 *gazteori*, 483 *çozpalac*, *ezcurra*, 502 *gazta*, 507 *ycastobico*, 509 *eztina*, 520 *emaztea*, *mizca*, donde en idéntica posición (ante oclusiva) encontramos la grafía correspondiente a la dorsal. Los únicos datos de «hipercorrección» hallados son 257 *ezca* [*çe aquio*] y 499 *ezcatu*, con el mismo verbo «pedir». Estos datos son relevantes por cuanto que parece garantizado que la neutralización a favor de la apical en las fricativas comenzó en esta posición (en ciertas hablas navarras se mantiene todavía en ese punto) y sólo más tarde se extendió a las restantes posiciones (final de palabra, inicial o intervocálica): es por lo que todavía 60 años más tarde encontramos algunas < sC > por < zC > en Kapanaga, pero no < -s >, < s- > ni < VsV > por < -z >, < z- > y < VzV >. ¹⁰⁸

En posición final los datos hablan por sí solos: 18 *çagoquez*, 51 y 485 *buztanez*, 57 *eguiaz*, *guzurrac*, 57, 99, 288 y 465 *nayz*, 60 *ychadonaz* 89 *dituz*, 91 *neurez*, 96 *barrez*, *negarrez*, 99 *vetez* (2 veces), *vasez*, *sasez*, 116 *astoagaz*, 116 y 372 *buztanaz*, 127 *legez* (2 veces), 135 *gustiz*, 136 *az*, 165, 363 y 454 *bez*, 165 *goaquez*, 185 *yrolagaz*, 207 *azecoaz*, 216 *prestuez*, 230 *egaz*, 232 *jatorguz*, 240 y 489 *ydeaz*, 245 *balz*, 246 y 500 *oguiagaz*, 246 *oragaz*, 263 *oguiiz*, 270 *arerioacaz*, 358 *euriaz*, 361 *çaquidaz*, 370 *abereaz*, 372 *haboaz*, 377 *heyz*, 411 *aunz*, 422 *arz*, 429 *ezauz*, *yndauz*, 434 *erraz*, 450 *zurz*, 451 *dabilz*, 453 *becaz*, 454 *leguez*, 456 *azeranz*, 469 *onez*, 475 *goyz*, 477 *dagoz*, 508 *valiz*, 521 *aguinduaz*, frente a tan sólo 128 *auspas* (con asimilación de apical reciente en anteconsonántica), 252 *asedenas* y 320 *es* [*esque*] (en las que pudieron influir las grafías apicales cercanas), 417 *zozes*, *gaiches*. En la otra dirección (< -s > → < -z >), además de 166 y 271 *bez* discutidos más arriba, no tenemos sino 243 *yñez* frente al que también aparece 422 *yñes*. En suma, no parece que ni en posición intervocálica, ni en inicial ni en final haya testimonios seguros, no ya de un estadio avanzado de neutralización de fricativas a favor de la apical (lo cual sí debía tener algún desarrollo ante oclusiva), sino ni siquiera de algo que alcance proporciones superiores al de cacografías muy aisladas, y ése es seguramente el caso de RS 271 *ce bez* «no diga» por < ce bes >.

El análisis de RS 166 [...] *ynoc çe bez aurqui guero çe aldia elduoa* «[...] nayde diga luego después que el tiempo suele llegar» no debe ir seguramente en otra dirección: la traducción «nayde diga luego después» es agramatical o pleonástica en el mejor de los casos en el castellano del siglo XVI y aun en la mayor parte de sus variedades contemporáneas, ya que *luego* significaba «inmediatamente» y *después* «tras un cierto espacio de tiempo».

¹⁰⁸ Sí y abundantes, en cambio, en el coetáneo (pero más occidental) Mikoleta (1653); téngase en cuenta que el cambio se extendió en territorio vizcaíno (y guipuzcoano de la costa) de oeste a este.

Por lo demás, en el 98 *sar esac esean* citado tres notas más arriba no es en absoluto evidente que la < s > de la 2.ª se deba a un cambio fonológico real y no a una cacografía debida a las < ss > adyacentes; de cualquier manera tenemos 411 *ar eçac* con el mismo auxiliar y difícilmente se encontrarán otros casos de VsV por VzV en RS, frente a las docenas de casos con grafía dorsal: 2 *yzaytea*, 3 *auçooc*, 5 *uçatuac*, 6 *auço*, 8 *luceago*, 16 *luçeac*, 18 *eztayçu*, 27 *aceriac*, *eçin*, 41 *poça*, 42 *bernazaquian*, 51 *matraçu*, 55 *beçuza*, 59 *guzurrac*, 60 *gauçea*, 64, *azeri*, 69, *eçin*, *liçate*, *edoceynec*, 72 y 76 *ezin*, 72 *laçuna*, 73 *ezer*, 77 *edoceyn*, 87 *eze*, 90 *erredieça*, 91 *baniquçu*, 95 *deçala* y 100 *gauça*, por citar los hallados entre los cien primeros refranes.

Si el refrán en cuestión (el hemistiquio citado) está mal traducido, entonces *aurqui* o *guero* no pueden ser ambos adverbios temporales y alguno de ellos, al menos, debe significar otra cosa; evidentemente, no hay opciones con *guero* (ni por su categoría ni por su posición en la frase) pero sí con *aurqui*, que además de adverbio puede ser el radical del verbo *aurkitu* «encontrar». Recuérdese (cf. Lakarra 1986b) que en *RS* hay un elevado número (más de dos tercios del total) de formas verbales de auxiliar irreales a los que no corresponden participios con suf. *-tu* o *-i* como en siglos posteriores, sino radicales verbales: p.e., 1 *adi adi* «mira», 10 *asper lequiquet* «vérgarse meya», 52 *arri citean* «riñieron», *aguir citean* «parecieron», 98 *sar esac* «métele», 101 *eros aala* «que te compre», sólo entre el primer centenar de refranes conservados. Por tanto, entendiendo *aurqui* como radical de *aurkitu*, precisa de un auxiliar irreal, que no puede ser más que *bez*, por lo que originalmente éste no sería *bes* «diga» de *esan* «decir», sino la 3.ª persona de imperativo del auxiliar transitivo irreal **ezan*: cf., en la misma colección, 165 *bildurra vza bez* «auyente el miedo», 363 *ar bez vere ydecoa* «tome su ygal», 454 *demaen leguez ar bez* «tómelo como se lo dieren». En conclusión, el refrán no significaba «nayde diga luego después...» sino «nadie encuentre después que la sazón suele llegar».

Creemos haber mostrado la utilidad de la «filología de precisión» que reclamaba Meillet¹⁰⁹ no sólo para determinar una etimología o establecer una protoforma sino también, incluso, para estudiar la evolución de las reglas fonológicas y precisar la extensión y carácter regular de las mismas: en este caso hemos mostrado que dos supuestos contraejemplos o excepciones a la ley de asimilación de sibilantes intramorfémicas sólo lo son en apariencia y que un estudio más detenido nos revela que se deben a otras razones filológicas (cacografías y errores de traducción). Eso sí, tal precisión filológica ha de ir guiada por una teoría lingüística que delate argumentos débiles o insostenibles (la necesidad de formar grupo acentual de los imperativos con la negación) y que obligue a efectuar nuevas averiguaciones; el resultado de la suma de una y otra podría ser la eliminación de excepciones y la mejor justificación y explicación de las reconstrucciones.

4.9. ¿Préstamos o gramáticas más profundas? *adar*, ¿sustrato occidental o vocablo protovasco?^{109b}

Que Mitxelena era más bien escéptico en cuanto a los supuestos préstamos célticos o prelatinos de la lengua vasca es cosa sabida. Si bien la arqueología, las fuentes históricas o la misma toponimia (cf. Gorrochategui 1987) hablan a favor de múltiples y prolongados contactos entre gentes de habla céltica y de hablas vascoideas (aquitánicas, éuskaras, protovascas o como se quiera denominarlas) las pruebas lingüísticas, las únicas pertinentes a la hora de fijar alguna conclusión lingüística, eran y son particularmente magras y escasas, mucho más de lo que anteriores investiga-

¹⁰⁹ «Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s'est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d'à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur» (Meillet 1925: 110); vide igualmente las citas de nota 84.

^{109b} Para este apartado y el siguiente véase Lakarra (2002c).

dores (más optimistas por menos estrictos en los requisitos de identificación de los préstamos)¹¹⁰ habían sostenido:¹¹¹

Las ecuaciones más satisfactorias por la forma y por el sentido se encuentran quizá en un grupo de palabras que, como escribe Tovar, «no son seguramente préstamos, sino restos, en una y otra lengua, del sustrato o sustratos del occidente de Europa». El ejemplo típico, y a la vez el mejor, es el de vasco. *and(e)re* ‘señora’ (y, al parecer secundariamente, ‘mujer’), vizc. *andra*, atestiguado ya en la onomástica aquitana, irland. ant. *ander* ‘mujer (joven)’ y términos emparentados en las lenguas britónicas con significado divergente (‘novilla’, etc.) que han tenido continuación en galo-románico. Pero ni la aproximación gr. *ánthos* ‘flor’, etc., (*IEW*, p. 41) ni la ingeniosa hipótesis de Pedersen (*Journal of Celtic Studies* 1, p. 4 ss.), resultan suficientemente convincentes, por lo cual la posición escéptica de Vendryes, s.v., resulta justificada: «L’existence en basque d’un mot *andere* ‘dame’ a fait croire à un emprunt du celtique à l’ibère; mais on pourrait aussi bien imaginer un emprunt du basque à un celtique commun **andera*... Il semble d’ailleurs qu’il faille partir du sens de ‘jeune animal’: la spécialisation au sens de ‘jeune femme’ serait secondaire». Basta entender *ibérico* en sentido amplio.

Conviene también perfectamente el vasco común *adar* ‘cuerno’ (y ‘rama’) y el irland. ant. *adarc*, fem. ‘cuerno’, mod. *adharc*, que carece de etimología indoeuropea; de origen céltico, a través del griego, es al parecer el lat. *adarca* «écume (d’origine saline) naissant autour des Roseaux sous le panicule» [en nota: J. André, *Léxique des termes de botanique en latin*, s.v. Véanse además *DELL*, s.v. *adarca* y *LEIA*, s.v. *adarc*]. La discrepancia en la parte final podría explicarse ya suponiendo con Pokorny, *ZRPh* 68 (1952), 420 s., que el término occidental ha sido ampliado en celta con un sufijo *-ka*), ya admitiendo, con Holmer, que el vasco ha suprimido la terminación original, dado que aquí *-ka* es un sufijo adverbial común y muy frecuente (*adarka* significaría ‘a cornadas’)¹¹² (Mitxelena 1964: 50-51).¹¹³

¹¹⁰ Mitxelena señala los siguientes: 1) derivación fonética y semántica satisfactoria, 2) carácter indoeuropeo claramente establecido, 3) comparación entre palabras y no entre palabras y raíces o entre raíces, 4) las palabras deben pertenecer a dialectos indoeuropeos que hayan estado en contacto con el vasco y 5) debe descartarse el acceso latino-románico (*SHLV*, p. 48). Gorrochategui (1987) insiste en las condiciones desfavorables de la historia lingüística de ambas familias para el estudio riguroso de los supuestos préstamos.

¹¹¹ Sobre una posible explicación (la capa de préstamos céltica habría sido cubierta por la posterior latina, por lo demás no muy diferente en cuanto a sus potenciales resultados, haciendo invisible la primera), véase *SHLV*, pp. 54-55.

¹¹² Por lo que toca a las dos maneras de «obviar» el problema de la *-k* en vasco es necesario hacer observar que 1) no conocemos casos antiguos ni modernos de *-k* > *-ø* (o de otros «sufijos» deglutinados) a diferencia de lo que ocurre con los prefijos en varios vocablos como *debekatu* < *impedicatus*, etc.) y 2) no consta que *-ka* fuera un sufijo existente en época premedieval y menos en la época del contacto vasco-céltico. Así pues, las explicaciones posibles de Mitxelena no constituyen necesariamente la definitiva, y menos al no estar claro en absoluto su carácter IE; véase ahora De Bernardo (2006), quien insiste en su carácter tardío y alejado del valor del término vasco.

¹¹³ De manera similar en el *DGV* s.v., donde el comentario etimológico termina con «voz de indoeuropeismo dudoso que, como *andere*, etc. sería resto del sustrato occidental europeo (Tovar *Estudios* 75)». Gorrochategui (1987: 956) incluye el término entre los pertenecientes al grupo A de vocablos «de origen no-IE» (junto a *andere* «mujer, señora» y *zilbar* «plata») remitiéndose a la opinión de Mitxelena «y otros»; véase § 4.12.

Galand (1984: 305ss) señala que el esquema radical en tuareg dificulta los préstamos y aún el cambio fonológico y morfológico dado que:

Si le système des racines et des schèmes fonctionnait sans défaillance pour la totalité du vocabulaire, il entraînerait (...) une imperméabilité marquée aux emprunts, qui ne pourraient être insérés dans ce cadre rigide qu'aux prix d'une complète adaptation: L. Massignon constatait que «c'est en sémitique que la résistance des structures morphologiques aux contaminations étrangères du lexique et de la syntaxe est máxima».

Las dificultades de todo orden impuestas a los préstamos por el sistema radical son tales que, según Galand (1984: 312), los préstamos en tuareg tienden a fortalecer los esquemas preexistentes sin —en general— crear otros.¹¹⁴ En todo caso, es sabido que el buscador de anomalías que es el reconstructor hará bien en examinar los préstamos, ya sea para no darlos sin más por patrimoniales, ya para llevar mediante su análisis la lengua receptora a estadios más antiguos a partir de los cuales poder generar otros más conocidos por más cercanos.

Ahora bien: ¿qué decir respecto a los supuestos préstamos no demostrados de manera rigurosa como *adar*? ¿Habremos de renunciar a abordarlos en los tratados de etimología vasca, los dejaremos para siempre cómoda e irremediamente instalados en ese «sustrato occidental» o incluso, con ocasión de una de tantas oscilaciones pendulares de los estándares al uso¹¹⁵ —mediante una nueva victoria de los «optimistas» sobre sus siempre desagradables oponentes¹¹⁶— reponerlos en el debe de los préstamos célticos o prelatinos del vasco? Creemos que puede adelantarse algo en este sentido.

Como he señalado más arriba, en Lakarra (1995) y (1998a) defendí que en el protovasco antiguo¹¹⁷ la reduplicación (parcial y hacia la izquierda) constituía uno de los procedimientos utilizados en la formación de palabras.¹¹⁸ La reduplicación es un fenómeno muy extendido entre las lenguas del mundo (cf. Moravcsik 1978a y la abundantísima literatura posterior)¹¹⁹ si bien ha generado probablemente en la familia austronesia más bibliografía que en cualquier otra, ya que, según Blust, «Reduplication has been an ongoing process in the history of the Austronesian languages, subsuming

¹¹⁴ Con todo, dentro de la familia semítica existen lenguas como el amhárico (cf. Appleyard 1979: 71) en las que, si bien morfológicamente continúan siendo semíticas, el número de préstamos tomados, ya dentro de la misma familia, ya de otras, es muy elevado, dándose multitud de fenómenos analógicos ligados tanto al fortalecimiento como al cambio del sistema radical.

¹¹⁵ Sobre esto véanse Igartua (1996), Lakarra (1997b) y (1999) y la bibliografía (en torno a Greenberg y la «mass comparison» p.e.) ahí citada.

¹¹⁶ En Lakarra (1997b) se igualan los optimistas en la identificación de préstamos con los menos rigurosos a la hora de establecer criterios claros y estándares para tal labor. Véanse allí (y aquí media docena de notas más arriba) los establecidos por Mitxelena (1964) para los supuestos préstamos célticos del vascuence.

¹¹⁷ I.e., en un estadio de lengua bastante anterior al reconstruido por Mitxelena en *Fonética histórica vasca*; cf. Trask (1997), citado en n. 78 al respecto.

¹¹⁸ En realidad ya Uhlenbeck 1947 [1942] señaló la abundancia en vascuence de bisílabos con idéntica vocal en ambas sílabas y la escasez de los que poseen vocales distintas en ambas; en vez de hablar de una imprecisa «armonía vocálica» parece preferible explicarlos en los casos más seguros como reduplicaciones.

¹¹⁹ Véanse simplemente los trabajos incluidos en Hurch et al. (eds.) (2005).

many functions in both nouns and verbs. However, —y también en vascuence, por supuesto— the many reduplicated monosyllables that must be posited for Proto-Austronesian and the majority of its descendants appear to have been lexicalized at the earliest inferrable period» (Blust 1991). Si la reduplicación y la caída de la dental sonora en inicial constituían la regla (o una regla de cierta extensión) en ese estadio de la lengua, es evidente que *adar* podría no ser préstamo del céltico ni de ninguna otra lengua contribuyente del famoso (por ignoto) sustrato occidental: tendríamos más bien otro caso a añadir al paradigma reduplicativo anterior: **dar* > **(d)a-dar* > *adar*, como *ze-zen* ‘toro’, *go-gor* ‘duro’ y, de forma aún más cercana (cf. la caída de dentales en inicial) **(d)o-dol* ‘sangre’, **(d)e-der* ‘hermoso’, **(d)a-dats* ‘pelo, melena’.¹²⁰

Podemos ver por todo lo dicho que el análisis de la raíz en protovasco resulta productivo a la hora de obtener indicios sobre la estructura de la lengua en épocas anteriores a las habitualmente reconstruidas, así como para identificar con alguna seguridad los morfemas pertenecientes a tal estadio lingüístico; la labor, sin embargo, no está sino esbozada y no puede decirse que carezca de riesgos y dificultades.

4.10. *handi* y *abuntz*: préstamos vascónicos y (no) explicación de la morfología protovasca

Como es sabido (cf. Mitxelena 1964, Trask 1997) la lengua vasca ha sido comparada durante los últimos siglos con infinidad de lenguas por obra y gracia de multitud de autores. Entre éstos, o mejor, entre los lingüistas profesionales, parecen haber sido la familia camito-semítica y las lenguas caucásicas las que han atraído mayor atención. Desgraciadamente, en la mayoría de tales intentos la pasión y el empeño en lograr el objetivo de encontrar parientes a la lengua vasca han superado con creces el compromiso de mantener las reglas de juego del método comparativo (cf. Mitxelena 1950, 1963 y Hamp 1998): confusiones entre razonamientos y conclusiones tipológicas y genéticas, mezcolanzas varias entre términos patrimoniales y préstamos (a veces recientes) en cualquiera de las lenguas utilizadas en la comparación y —no en último lugar— cortes de morfemas y análisis morfológicos erróneos e interesados se han sucedido, p.e., en la comparación vasco-caucásica.

En Lakarra (1996a) se discuten, en lo que afecta a la reconstrucción del protovasco y de la historia del vascuence, las hipótesis de Vennemann (1994) y trabajos posteriores (V. en adelante). Según ellos la hidronimia antigua centroeuropea sería el testimonio, no de una lengua indoeuropea (frente a la explicación clásica de Krahe y sus seguidores) sino «vascónica». En concreto, V. supone que de tal lengua no-IE proceden el vascuence y otras lenguas posteriormente desaparecidas, justificando tal aserto mediante un intento de explicación de las principales características del «Old European» a través del vascuence. A pesar de la halagüeña perspectiva de que los vascos seamos los únicos continuadores de la Antigua Europa, la lectura del artículo de V. no nos autoriza a concluir que ahí se encuentre el gran avance que cabría haber es-

¹²⁰ No así *otso* ‘lobo’ o *etse / etxe* ‘casa’, que parecen derivarse más bien de **hor-so* (cf. *otzar* < *hor-zahar*) y **her*, cf. *hertsi / estu* y *gane*, *atze*, *aurre* para la vocal final. No entro ahora en lo que podríamos llamar «grado l-» del paradigma (cf. *larr-u* ‘piel’ de **dar*, *lats* ‘arroyo’ de **dats*, etc.). Sobre *d-*, *t-* > *l-* (*lohi* ‘cuerpo’, *leka* ‘vaina’, etc.) véase n. 134 y ss.

perado para nuestro campo. Manteniéndonos neutrales respecto a la corrección del análisis que V. realiza de los datos toponímicos o de la contundente respuesta que ha dado al mismo Kitson (1996), mostramos entonces que la reconstrucción lingüística de V. no corresponde, en aspectos importantes, a lo que razonablemente podemos saber sobre la estructura del protovasco y que, por tanto, difícilmente se puede —tomándola como base al menos— relacionar genéticamente el Europeo Antiguo con la lengua vasca.¹²¹

V. utiliza a su conveniencia las similitudes fonológicas y léxicas conocidas entre el ibérico y el vascuence, pero olvidándose, en cambio, de diferencias no menos evidentes como la existencia de aspiración y de sonantes lenes y fortes en la segunda; acepta como demostrada —contra la opinión de los especialistas y la evidencia de su nula repercusión práctica en el desciframiento del ibérico— la hipótesis vasco-ibérica; igualmente, manipula claramente la distribución de los fonemas del vascuence moderno para que parezcan sobreabundantes —más cercanas así a la distribución que defiende para los mismos en europeo antiguo— la *a* y las sílabas con vocal inicial, proclama que las vocales *e* y *o* son secundarias en vascuence sin otra razón que la pretensión ya señalada, «olvida» la inexistencia de / *p* /, / *m* / y / *r*- / en protovasco, afirma que la / *h* / se halla en variación libre en los dialectos vascos modernos que la conservan, contra toda la evidencia histórica y dialectológica, postulando caídas de laringales inexistentes que no han dejado ningún rastro pero que convendrían a su particular modo de entender la evolución del europeo antiguo, o dobles sorda / sonora tardíos y marginales; su teoría de la estructura de la sílaba, de la raíz y de la palabra para el vascuence antiguo es claramente inadecuada y su utilización tan laxa que le permite justificar cualquier etimología por medio del vascuence, para lo que se concede, además, el beneficio del dudoso derecho a falsas segmentaciones, análisis erróneos de morfemas vascos (pero tardíos) como el artículo en *-a* o el desconocimiento de otros datos (los de la toponimia vasca, p.e). En definitiva, la —en palabras de Kitson (1996)— «typologically minded» reconstrucción de V. no ofrece soluciones nuevas y efectivas a problemas reales de la (pre)historia de la lengua vasca, única razón de ser de cualquier reconstrucción lingüística de interés en el campo.

En el trabajo citado creo haber mostrado que la reconstrucción del europeo antiguo efectuada por V. de ninguna manera puede sostenerse sobre las ideas que el mismo autor sostiene acerca del protovasco y la evolución posterior del vascuence. Claramente, V. no sigue las asunciones y los principios, explicitados reiteradamente por los lingüistas históricos y resumidos con brillante ironía por Hamp (1998), cuyo cumplimiento resulta necesario para que cualquier nueva propuesta de parentesco genético o clasificación en familias de las lenguas sea juzgada aceptable para la discusión o incluso sugerente, i.e., digna de ser sometida posteriormente a prueba. La(s) teoría(s) de V. no ayudan a solventar ninguna dificultad conocida o desconocida de los modelos de reconstrucción al uso, ni contesta ninguna pregunta planteada en la bibliografía en torno a esos dos ejes, ni parece el autor dispuesto a plantear ninguna

¹²¹ Cf. ahora la reseña de Baldi & Page (2006), tan amplia como negativa, a pesar de su carácter «amable».

cuestión interesante a partir de los datos reales vascos —o de reconstrucciones más o menos verosímiles a partir de ellos—, sino más bien a utilizar, tras una conveniente manipulación, aquello (dato o argumento teórico) que le resulta útil para unos fines que, se me antoja, son tan grandiosos cuan débiles sus fundamentos, al menos en lo que al protovasco se refiere.

Aunque las condiciones semánticas y fonológicas que, supuestamente, exige V. para las etimologías parezcan estrictas y casi ultraortodoxas, me temo que toda su construcción adolece de un defecto de partida que lo convierte en sólo aparentemente científico y reduce seriamente su valor. Ya anteriormente (Lakarra 1996a) hemos señalado que una reconstrucción, sea ésta comparativa o interna, tiene interés no tanto en sí misma —salvo para algún lexicógrafo amante de anécdotas— cuanto por lo que explica sobre la fonética, la morfología o la sintaxis de la(s) lengua(s) analizada(s).

El recurso a la forma de los supuestos préstamos vascónicos para dilucidar la que originalmente pudieron tener las voces vascas resulta algo excesivamente *ad hoc* para que descartemos la peor de las sospechas: ¿no nos encontramos ante meros parecidos casuales del tipo ingl. (*to*) *much* : esp. *mucho*, vasc. *etxe*, fr. *chez*, etc.? En todo caso, espero que V. conceda que a los vascólogos les hubiera gustado más una discusión interna sobre *handi* (cf. *lodi* ‘grueso’, etc.) o sobre *ahuntz*, dado que no parece que se hayan agotado todas las vías de explicación en este sentido.

Que protovascónico **kamuts(a)* sea el origen de *ahuntz* e ingl. *chamois* (donde evidentemente es un préstamo) a través de un «oportuno» **kab-unts* que V. cree poder relacionar con la familia de lat. *caper* y germ. **haf-r*, etc., es no sólo dudoso, sino poco probable. Por el contrario, la hipótesis de Szemerényi —según la cual *chamois* (lat. *camox*) sería un puro vocablo IE tomado en préstamo del celta **kambo-ukso(n)* ‘deer-like animal with crooked (horns)’, un compuesto del celta **kambo* ‘krumm, crooked’ y proto-IE **ukson* ‘ox, bull, deer’— merece ser tenida en cuenta, a pesar de que según V. (361) «rather than proving *camox* to be Indo-European, in my view this desperate construction makes it appear even more likely that the opposite is true». En efecto, un análisis **han-huntz* con el segundo elemento referido (al tipo de) los cuernos y el primero al (tipo de) animal no es imposible en absoluto: en Gorrochategui & Lakarra (1996) se ha explicado *andosco* como **handots-ko*, con **han-* ‘animal (?)’, **dots* ‘macho’ presente en *bildots* ‘cordero’ u *ordots* ‘verraco’; (*h*)*ontz* / (*h*)*untz* ‘hiedra’ podría aludir perfectamente al tipo de cuernos de la cabra.¹²²

Que la variante tardía¹²³ *haundi* le venga bien a V. para relacionar *handi* con germ. occid. *grauta* no justifica que lo considere «a problem for further research» —aunque adelante que «I naturally do not want to press the point, but it may be of

¹²² Para **han-* cf. *ahari* ‘carnero’ que Schuchardt (con la ayuda de su «geminación vocálica vasca») hacía derivar de *aries* y *aker* ‘macho cabrío’ < **han-ger*, con **ger* ‘malo’, (véase Lakarra 1995a).

¹²³ Muy tardía [s. XVIII], no demasiado extendida fuera de las áreas centrales y originada precisamente en el territorio donde es más clara la evolución *auC-* > *ac-*, cf. las adiciones de la 2.ª ed. de la *FHV*. Gavel pensaba más bien en **haun-* > **han-*, pero el criterio de la cronología de los testimonios (o la mera geografía lingüística, además del análisis interno) es particularmente claro.

interest that a decision in favor of *haundi* as basic and of *handi* as a simplified variant would have its virtue too» (V. 382-383)— sino que es una muestra más de «las artes» de V. Por lo demás, es difícil ver qué explica el postular la existencia de *r-* y grupos *Cr-* (o *sC-*) en vascónico, perdidos luego en la prehistoria del vascuence y mantenidos o transformados en los supuestos préstamos a lenguas IE más o menos vecinas del vascónico y del vascuence histórico. Tal explicación no da cuenta de irregularidades o alternancias antes inexplicables en un nivel más bajo, sino que introduce *deus ex machina* una serie de entidades que, se me antoja, transforman *obscurum* en *obscuriora*. No se ve por qué el protovascónico había de poseer tales rasgos a no ser, claro está, que de esa manera el vascónico sería algo casi equivalente a un «vascuence indoeuropeizado» que «explicaría» perfectamente todas las rarezas de las lenguas IE aún supuestamente no explicadas por los indoeuropeístas. Ahora bien; al vascuence y a los vascólogos poco les va en ello y es hasta posible que los indoeuropeístas crean que para este viaje no hacían falta tantas alforjas: bastaba con reconocer desde un principio que la lengua representada por la hidronimia antigua europea (el «Vasconic» de V.) era IE, como Krahe y casi todo el mundo ha creído —y explicado— que era.

Tampoco ahora parece económico ni posible rehuir la explicación intravasca: *-di* no es, desde luego, la variante más conocida del sufijo utilizado para formar adjetivos estudiado por Lafon (1948) y otros; con todo, parece estar relacionado con el *-ti* de *lotsati* ‘vergonzoso’, *beldurti* ‘miedoso’ o *loti* ‘dormilón’. Dado que no parecen existir variantes con sorda en las hablas orientales donde no ocurre la sonorización, es preferible pensar que sea precisamente la variante con sonora la original, la cual habría ensordecido en contextos con sibilante, extendiéndose posteriormente a los restantes, y dejando *handi*, *lodi* ‘grueso’ (de **do.i*) y alguna más como *fase sparita*.

Si bien una contestación positiva a la propuesta del párrafo anterior superaría claramente la estéril propuesta de Vennemann, quizás podamos incluso averiguar algo sobre la base **han*: teniendo en cuenta que ‘cinco’ es analizable como **bor*; ‘redondo (puño)’ más el sufijo *-tz* formador de adjetivos, *hamar* ‘diez’ puede corresponder a **han + bor*, para la asimilación de la segunda sílaba cf. (*h*)*azkar* < *haz(i) + gor* (FHV, p. 71) y posiblemente también en *lakar* < *lar + gor*, etc. De ser este el análisis correcto de *hamar*, habría que entender este numeral como ‘masa grande redonda’ o algo similar. En todo caso, no parece que la proporción *amar / amai -bizkar / bizkai*, etc. tan cara a Tovar (cf. Mitxelena 1958: 102)¹²⁴ supere el estatus de mero espejismo.

De nuevo, el análisis morfémico en función de lo que sabemos sobre la historia de los términos y lo que razonablemente llegamos a intuir sobre su prehistoria —a partir de la reconstrucción de la fonología y de la morfología de la protolengua— es lo que nos permite descartar la etimología de sonsonete.

¹²⁴ Sobre *amai(tu)* < *hamabi*, véase ya FHV 496. Tampoco parece que entre *atzo* ‘ayer’ y *etzi* ‘pasado mañana’ o *-ago* ‘más’ y *-egi* ‘demasiado’ haya existido ningún tipo de ablaut contra lo que Bouda (v. Agud-Tovar s.u. *atzo*) parecía suponer: en *atzo* parece preferible partir de *hatz*, suficientemente conocido como origen de *atze* ‘detrás’, etc.; en *-egi* es difícil que tengamos algo diferente a la gramaticalización de *hegi* ‘línea de los montes, ladera, etc.’, v. Lakarra (en prep.-1).

4.11. Forma canónica y detección de (nuevos) préstamos: *zemai* ‘amenaza’, *abagadaune* ‘ocasión, tiempo de’^{124b}

Mitxelena hacía notar que el investigador puede, por razones meramente formales, sospechar o aun dar por seguro el origen extraño de determinados vocablos como *dollor*, *abagadaune*, etc.

Como se comprenderá no se puede hacer, ni tendría mayor objeto, un recuento por así decir mecánico de los préstamos latinos —concepto en el que vamos a subsumir también lo románico— en vasco: las cifras, absolutas o relativas, que a veces se suelen presentar no son más que el resultado de estimaciones hechas a ojo de buen cubero. En efecto, y aparte de que no todo lo que consideramos préstamo posee el mismo valor, cualquier género de cuantificación está lleno de trabas e inconvenientes.

Uno, y no el menos importante, es la incertidumbre que nos domina a menudo acerca del origen de una palabra: desde los ejemplos claros en que la admisión de un prototipo latino explica satisfactoriamente un término vasco en forma y sentido hasta aquellos en que una hipótesis de esta suerte aparece extremadamente improbable, se escalona una multitud de casos dudosos. Por consideraciones formales sobre todo, uno se siente p. ej., inclinado a ver préstamos en vizc. *abagadaune* «ocasión» (con el suf. *-une* tratado en 4.2.), occid. ant. *apukadu* «sucedido», ronc. *atizatu*, *atxezatu* «comulgado», *dollor* «ruin, malo», *elikatu* «abstenido» y «alimentado», vizc. ant. *endorea* «el alcalde», *errexal* «árbol» en Landucci, etc., pero no se ha señalado que sepamos su origen preciso de manera solvente (1964: 33).¹²⁵

Ya Sapir señaló que siendo *x* la forma canónica de la raíz de la lengua *y*, todas aquellas raíces mayores que *x* deben ser explicadas por alguna de las siguientes dos vías: se trata, bien de antiguos compuestos o derivados fosilizados (i.e., sin posible análisis sincrónico en elementos todavía productivos), bien de préstamos no adaptados totalmente a la estructura de la lengua (Mitxelena 1963: 48).

De esto se sigue que si asumimos que CVC era la forma canónica del protovasco antiguo y teniendo en cuenta que **ardano* «vino» no puede —contra lo que ocurre con *horbel* «hojarasca» y *zuri* «blanco» que pueden analizarse en *horr(i)* «hoja» + **bel* «negro» y *zur* «madera» + *-i* «participio»— ser objeto de ulterior análisis en elementos más pequeños y susceptibles de acomodarse a una estructura

^{124b} Resumimos aquí lo más relevante de Lakarra (2000).

¹²⁵ Sobre *dollor* vide ahora Lakarra (2006c). Mitxelena (1974: 197-198) también aporta algunos criterios formales para la datación de los préstamos: «Si nos atenemos a los criterios formales, los más fáciles de aplicar objetivamente, han de tenerse presentes dos aspectos, contradictorios a primera vista: en términos generales, los préstamos serán tanto más antiguos cuanto mejor conserven su aspecto original y, a la vez, cuanto más lo hayan modificado. Serán antiguos, en otras palabras, en la medida en que no muestren señales de los cambios fonéticos que se han realizado en los romances vecinos, pero también en la medida en que han participado de otros, propios del vasco mismo, ya que esta participación es la mejor prueba de que se habían incorporado al léxico de la lengua antes de su cumplimiento. Unos y otros, sin embargo, pueden coincidir alguna vez y también sucede que la configuración fónica del préstamo, poco característica, no alcance a dar luz acerca de la fecha de su introducción». En los casos en los que la estructura no resulte significativa parece que deberemos recurrir a las variantes dialectales y a otros criterios; cf. el análisis de *sarika* ‘sauce’ por Gorrochategui (1987), no tanto para hallar su étimo como para adscribirlo al estrato de préstamos célticos o al de latino-románicos.

CVC, entonces no puede despreciarse, ni mucho menos, la posibilidad de que sea un préstamo.¹²⁶

Analizando el sustrato europeo occidental a la zaga de Polomé, Salmons y otros, Huld (1990) propuso cuatro criterios para detectar los términos sustratísticos que creemos son de aplicación también a los préstamos en general: 1) presencia de sonidos extraños a la lengua receptora;¹²⁷ 2) combinaciones no tradicionales de sonidos en la misma; 3) rasgos morfológicos singulares y 4) distribuciones geográficas limitadas de los términos susceptibles de ser analizados como sustratísticos o préstamos. Siguiendo tales criterios Huld ha conseguido (1990: 393) detectar dos docenas de términos sustratísticos en las lenguas «occidentales» de Meillet: siete en itálico y céltico y las restantes en los Balcanes y el Egeo. Por otra parte, los procesos de acomodación de los préstamos pueden dar una valiosísima información sobre las estructuras fonológicas (y los cambios que éstas experimentan) de las lenguas, como mostró Mitxelena con la vasca,¹²⁸ Jackson con el celta britónico y Gonda (1947-48) y otros con el austronesio ya hace casi medio siglo.

Baste lo anterior para poder afirmar que las nuevas etimologías tienen un papel central a la hora de aclarar la estructura morfológica del protovasco, y dentro de ella de las características de la raíz y de los morfemas protovascos. Parece, por tanto, interesante —más allá del olfato del investigador— precisar los criterios etimológicos utilizados o útiles para nuestra labor reconstructiva.

Azkue (1905-06) traduce *zemai* como «(B-a-g-l-m-o-tx), amenaza, menace», con ejemplos de Mogel (hacia 1800) y Uriarte (medio siglo posterior). Además recoge *zemaitsu* «(B-o,...) amenazar, menacer» y *zemaikuntza* «(B-tx) amenaza, menace. Var. de *zemai*», con el testimonio de Añibarro (de una generación intermedia entre los otros dos autores), además de *zematu*, variante del primero.¹²⁹

¹²⁶ Cosa diferente es hallar un posible y concreto origen: *arándano* —con asimilación *r-n > r-r* y haplología posterior— convendría perfectamente desde el punto de vista formal, tanto más si tenemos en cuenta que la acentuación en inicial resultante es exigida también por los resultados navarros (*arno*), con la típica caída de vocales postónicas. La semántica ('bebida alcohólica', no 'vino' y menos 'pacharán', por supuesto) no ayuda en absoluto, sin embargo. Véase ahora n. 63 (y texto correspondiente) más Lakarra (2007a) para una explicación intravasca del término y de otros como *arrain* 'pescado', *arraultza* 'huevo', *jardun* 'ocuparse de', etc.

¹²⁷ Esto no ha de referirse necesariamente a las estructuras segmentales: «By the structural study of a language it is possible to isolate a number of more or less complete phonological systems of which one may be regarded as primary. A system whose prosodic structure conforms to the primary pattern, may be felt by the native speaker to be fully naturalized, even through phonematic features may reveal its non-primary character. Words felt by the speaker to be of a special kind are marked by special prosodic patterns. «Special words» are of the following types: a) exclamation... b) onomatopeyas... c) loanwords» (Henderson 1951: 156, sobre las lenguas de Asia sur-oriental). E. E. Walls («The word and the phonological hierarchy of Mezquital Otomí», *Lg* 44 (1968), 76-90) señala desde un inicio que «A balance of the following components (in ranked order) is crucial to word structure: stress, tone, length, nasalization, glottalization and syllable release (...). Como sabemos (véase el capítulo correspondiente de *FHV*), también en vascuense la diferencia suprasegmental que se da entre *bàsò* y *basò* se debe al carácter de préstamo del primero.

¹²⁸ I.e., si en el léxico tomado en préstamo *-nn-* > *-n-*, *-n-* > *-ø-*, *-ll-* > *-l-*, *-l-* > *-r-* y en el léxico patrimonial se conservan *-n-*, *-ø-*, *-l-*, *-r-* entonces ha de suponerse que en protovasco se diferenciaban *-N-* / *-n-*, *-L-* / *-l-* como —aunque no necesariamente con la misma oposición— en latín se hiciera con *-nn-* / *-n-*, *-ll-* / *-l-* (cf. Lakarra 1996b y 1997b).

¹²⁹ En realidad hay testimonios anteriores en más de dos siglos como Kapanaga (1656) y aún los *Refranes y Sentencias* de 1596.

La extensión del vocablo no excede el territorio de habla vizcaína y según el *DGV* (*Diccionario General Vasco*, 1987-) de Mitxelena y Sarasola, en los restantes dialectos vascos se documentan *mehatxu* (L, B, BN, S; SP, Urt V 434, Ht *VocGr* 384, Aq 956 (AN) y 1445, Lecl, Arch *VocGr*, *VocBN*, Gèze, Dv, H)», *meatxa* «(G; Lar, Añ (G, AN), Izt *VocC*)», y *beaza* «(Lcc, Lar *Sup* → H)». Evidentemente, los tres últimos son otros tantos préstamos manifiestos; pero, ¿y *zemai*? No hallamos ninguna propuesta al respecto, pero creemos que la distribución dialectal, y en concreto la posibilidad de que puedan darse o no sincrónicamente en el mismo territorio ciertas formas, nos puede ayudar a intuir o, incluso, a precisar las etimologías de términos oscuros o aislados.

Resulta importante hacer notar que ninguno de los tres vocablos citados en el párrafo anterior (ni sus derivados) se documenta en el territorio cubierto por *zemai* y los suyos (ni viceversa); tampoco ninguno de ellos parece coincidir en ningún punto de su distribución con cualquier otro de los restantes. Esto es digno de ser notado por cuanto que parejas como *leihol/bentana*, *zaldikaballo*, y muchas otras se dan conjuntamente en toda la geografía de la lengua. En cambio, *amenazo* / -u, *amenazatu* sí se documentan en territorio vizcaíno, al igual que lo hacen en los territorios correspondientes a *mehatxu*, *meatxa* y *beaza*. Evidentemente, las formas con *a-* son más tardías en romance y no hay razones para suponer que no la poseyeran al entrar en vascuence; ¿no será que la ligazón etimológica entre éstas y aquellas con *Ø-* era inexistente y podían ser utilizadas indistintamente, cosa que no podía ocurrir entre las de cada grupo? Si esto fuera así tendríamos un primer motivo para considerar que también *zemai* hubiera de ser considerado como préstamo.

Un segundo motivo para encaminar en la misma dirección nuestro análisis de *zemai* sería el siguiente: ya que *m* no entra en el inventario fonológico del protovasco (cf. Mitxelena 1957a, etc. y Trask 1996, 1997) cabe deducir que cuando tal sonido aparece en algún término en vascuence es una evolución de otro(s) sonido(s) anterior(es) o corresponde al primer criterio de Huld expuesto arriba. Si tenemos en cuenta que son asimilaciones de *b* con nasal (*hemen* < *heben* ‘aquí’) o resoluciones del grupo *n+b* (*senbe* > *seme* ‘hijo’) los dos posibles orígenes de *m* en los términos patrimoniales, deberíamos poder partir de **zenbai* o **zebani* para poder aceptar a *zemai* como candidato a figurar entre ellos. Como ninguna de ambas protoformas parece verosímil o justificable en función de lo que sabemos sobre el léxico protovasco, ni reducible a la forma canónica CVC y como, por otra parte, la terminación *-ai* parece darse en vascuence sólo en préstamos tardíos o en formas tardías de préstamos —*alai* ‘alegre’, *garbai* ‘arrepentimiento’, *lasai* ‘tranquilo’, etc.— frente a **-aCi* en los patrimoniales *nai* < *nahi* ‘querer’, *mahai* < **mahani* ‘mesa’, *emai* < **emani* ‘dar’, etc.—, debemos concluir que también en *zemai* nos las habemos con otro préstamo.

Parece que los argumentos allegados hasta aquí hacen más que evidente que también *zemai* puede añadirse a esa lista de Mitxelena de términos a considerar como préstamos por razones formales, con independencia de que no hayamos señalado todavía su origen concreto.

Antes de llegar a una conclusión conviene que analicemos brevemente el caso de *abagadaune*, mencionado arriba por Mitxelena. No parece que las variantes documentadas en *DGV* (*abagune*, *abadune*, *abegune*) o el comentario etimológico del

mismo («*Etim.* Préstamo con *-ada* + *-une* como final?») permitan ir mucho más allá de donde lo dejara Mitxelena en 1964: esto es, nos hallamos ante un préstamo **abagada* al que se le ha añadido el sufijo patrimonial *-une* ‘momento, ocasión’. Tras lo señalado antes sobre la antigüedad de *menaza* frente a *amenaza*, no cabe sino pensar que *abagada* pudo ser precedida por **bagada*; cf. *vegada*, *begada*, etc., en castellano, catalán y occitano.¹³⁰

Si volvemos ahora a *zemai*, cabe precisar que *-ai* puede provenir no sólo de *-ai* o *-aCi* sino también de *-ana* como en *kanpai*, *gaztai* ‘queso’ (< **gaztana*) o *elai* ‘golondrina’ (< **eLana*); i.e. *zemai* podría provenir no sólo de los inverosímiles **zenbai* o **zebani* sino también de **zemana* (y obviamente, aunque no de manera necesaria, de **zebana*). Si, por otro lado, observamos el vocalismo de todas estas formas (*e-a-a*) vemos que coincide estrictamente en naturaleza y orden con los del románico *menaza* y los (préstamos) vascos *mehatxu*, *beaza* y *meatxa*, siendo conocida la razón de la ligera diferencia de la *-u* de *mehatxu*. Es más: también coinciden las consonantes de todas ellas (con la salvedad de alguna disimilación, palatalización o *-n- > -θ-*) aunque no en lo que al orden de las mismas se refiere.

Por resumir, *zemai* no es sino un préstamo proveniente de *menaza* (como lo son también *mehatxu*, *beaza*, *meatxa*), con metátesis consonántica (*m-n-z > z-m-n*) y caída posterior de *n* intervocálica. Siendo, como son, variantes fonéticas alternativas, no pueden combinarse entre sí —como no pueden hacerlo tampoco *leiho* y *lexo* ni podrían *bentana* con **bendana*— pero sí pueden hacerlo cualquiera de ellas con *amenaza*, etc., ya que estas últimas entraron en vascuence posteriormente, sin que la relación de familia entre los étimos románicos fuera evidente con sus cognados en vascuence y sin que, por tanto, hubiera dificultades para su utilización en un mismo territorio o por un mismo escritor o hablante, frente a lo que ocurre con las diferentes formas (meramente fonéticas) de los distitos alomorfos de cada uno de los étimos.¹³¹

4.12. *andere*: más sobre regalos y costes en etimología y reconstrucción¹³²

En un volumen de homenaje a Vennemann, y tras prolija argumentación, Peter Schrijver (2002) concluye que *andere* no es de origen celta y asume que tal término es de procedencia vasca en céltico; se basa para ello en que fue explicado (*and-* + *-ere*), por Gorrochategui, con dos miembros supuestamente atestiguados y conocidos en

¹³⁰ Agud y Tovar recuerdan la etimología de Azkue («Parece que estas voces son derivadas de *abago*, *abaga* o alguna palabra por el estilo, perdida o tal vez ignorada : Il semble que ces mots sont dérivés de *abago*, *abaga* ou de quelque mot semblable, perdu ou peut-être inconnu»; Mitxelena no llega a discutirla en 1964) y añaden «Acaso la primera parte es romance (¿**abagada?*, o un adverbial de *vegada?*). Nótese la vitalidad de *vegada* esp., cat., occit.; *begada* «rebaño comunal» en gasc. (Corominas 4, 719)». Pero inmediatamente anulan cualquier avance con un «Aunque Mich. *Pas. Leng.* 99 lo considera préstamo por razones formales, no está precisado».

¹³¹ En Lakarra (en prep.-1) se reúne bastante material adicional sobre metátesis y otros fenómenos que han llevado a que préstamos indudables hayan sido cualquier cosa menos evidentes hasta la aplicación de ciertos «filtros» proporcionados por la forma canónica de los morfemas (cf. § 5)

¹³² Resumimos aquí lo fundamental de Lakarra (2005b).

vasco de manera independiente.¹³³ Tras establecer supuestamente que las formas irlandesas no son explicables dentro de la historia lingüística céltica conocida, se nos dice que:

The other [way] is that the word was not borrowed from British Celtic at all, but directly from the source: Basque. The implication that this probably means that Basque was being spoken in Ireland until well into the first millennium A.D. is far-reaching. Yet a case can be made for the late survival of a non-Indo-European language in Ireland (Schrijver 2000 on the origin of Irish *partán* 'crab'). Leaving aside the origin of the Irish word, the question of where and when British picked up **ander* is spectacular enough by itself. It seems unlikely that whatever population brought British Celtic from Central Europe to Britain did so via Aquitaine or Northern Spain.

According to an alternative scenario, a local Celtic dialect spoken in southwestern Gaul borrowed **ander-* from Basque and in its turn passed it on to neighbouring Gaulish dialects, and so on, until the word eventually reached British Celtic. There is nothing inherently implausible about this scenario, as linguistic innovations are known to have spread northwards from southern Gaul (Schrijver 1995: 463-465), although probably not necessarily from Aquitanian Gaulish. However, Ireland does not share such innovations, probably because their spread is connected with the spread of culture and ideas within the Roman Empire, to which Ireland did not belong. Yet **ander-* is found in Ireland, as a borrowing to be sure, but one whose direct source we have reason to believe was not British Celtic or any other Celtic language within the Roman Empire. So the scenario of a gradual diffusion of **ander-* through the Celtic dialects is not attractive. It is safe to say that the case for a prehistoric extension of Basque beyond its traditional homeland would seem to be strengthened (Schrijver 2002: 216).

Como ya antes (Lakarra 2002c y aquí § 4.9.) hemos tratado con cierto detalle sobre *adar*, o mejor, sobre las graves dificultades que pueden alegarse a su supuesto origen celta, quizás convenga ahora aludir a éste otro, *andere*, recogido por

¹³³ Recuérdese el 1.º de los criterios de Hamp sobre clasificación lingüística: "All raw data used must be checked and acceptable to expert philologists and fieldworking linguists in the respective languages. All such data must be copied accurately from source publications respected by such experts. If there is disagreement or distrust surrounding any source materials, these reservations must be discussed and clarified in specialized *Fachliteratur* where the attention of serious and informed scholarship can be attracted and summoned (...) To the extent this is completely agreed, the resulting argument is weakened; if this requirement is ignored or not observed, the argument is vitiated" (Hamp 1998: 13).

También el segundo y el tercero son de aplicación aquí: "(2) All such data must be segmented into elements that are considered to be reasonable and relevant by experts and native speakers of the respective languages (...) Only acceptable elements may be used in the first order of argument. When experts already disagree, the argument is thereby weakened to the extent (...)", "(3) In further orders of argument, only elements similarly established in prior explicit stages of comparison may be used. (...) Most instances of such necessary clarification arise from combined divergence in chronology and grammatical rule change; this calls for exposition of the chronological spans and the intruding rule mechanisms. Such exposition constitutes the heart and most of the bulk of technical scholarly argument relevant to our whole question. Absence of such argument renders proof of an interesting problem suspect" (Hamp 1998: 13-14).

cierto en la lista de celtismos más verosímiles de Mitxelena (cf. § 4.9.). Nuestro objetivo, es meramente lingüístico y propio de un modesto reconstructor interno; en un acercamiento puramente formal, siendo CVC la forma canónica de los lexemas protovascos antiguos, ante uno de estructura CCVC sólo cabe colegir que tal lexema es un préstamo o asumir la existencia, no demostrada de momento, de prefijos en C- en la lengua; ante otro de estructura CVCC, de manera similar, podríamos tener paralelos para un análisis CVC-C en casos como *hor-tz* ‘colmillo’, *bor-tz* ‘cinco’, etc.

En el análisis de *adar* resultaba crucial su pertenencia a un paradigma más extenso (cf. *eder*, *odol*, etc.) para el análisis etimológico (¡no atomista!) del mismo.¹³⁴ difícilmente cabe pensar que la explicación más económica de un término surgido de un proceso propio de formación de palabras cual es la reduplicación —que se nos muestra cada vez con mayor nitidez más y más presente en la gramática protovasca (cf. Lakarra 2002a y 2004a)—, pueda ser el suponer que dicho vocablo fuera importado del celta. Dejando para los colegas celtistas la parte céltica del artículo de Schrijver, me limitaré a la vasca, dado que las argumentaciones tocantes a cada una son independientes entre sí; esto es, el —supuesto— carácter no céltico de *andere* no implica *ipso facto* su origen vasco o vascónico, si es que esto último existió alguna vez en el sentido que le da Vennemann. Es más; creemos poder mostrar que si el último origen del término hubiera de ser vasco, la explicación etimológica concreta de Gorrochategui y Schrijver no tiene por qué ser la única verosímil o la que presenta más oportunidades de ser correcta.

De manera complementaria o paralela a lo que hiciera anteriormente con *adar*, también ahora el análisis intrvasco o como préstamo (del céltico o de una tercera lengua desconocida) de *andere* ha de motivarse en función de los costes y beneficios que para la reconstrucción del pasado de la lengua vasca supone. Pues bien: mientras que en el análisis de *adar* los beneficios de integrarlo en un antiguo sistema de reduplicación son obvios (y desaparece la necesidad de explicar ciertas diferencias sobre su supuesta fuente), la explicación intrvasca de *andere* acarrea una serie de problemas que invitan claramente a rechazar el “regalo”, de Schrijver:

- (1) La “equivalencia” de *er(h)e-* = *-ere* de Gorrochategui no es perfecta (aun olvidándonos de la < h >) al ser 1er miembro de compuesto en un caso y 2.º en el otro; no contando con una semántica segura para ambos *ere*, puede tratarse de una simple homofonía, de una de tantas casualidades;¹³⁵ como explica el propio Gorrochategui (1984), en cualquier trabajo onomástico es necesario que el *matching* sea perfecto.¹³⁶

¹³⁴ Véase allí el testimonio de Galand sobre las consecuencias sobre la acomodación de préstamos en una lengua con una estructura radical tan organizada como es el caso del bereber; algo similar no es impensable para determinadas épocas del protovasco antiguo donde pudo darse un paradigma *d-* / *o-* / *l-* (posteriormente incluso *j-* en ciertos verbos): cf. **dar* (raíz no reduplicada) / *oa-dar* ‘cuerno’ / *laR-i* ‘grande’, *laR-u* ‘piel, cuero’ y quizás *jaR-i* ‘poner’ o **dutz* > *eutzi* ‘dejar’ (guip. ant.) / *luz-e* ‘largo’ (cf. el préstamo *la(r)ga* ‘dejar’ y *jauzi* ‘salto, saltar’ (< **e-da-dutz-i*; cf. Lakarra 2006c).

¹³⁵ El peso de la prueba corresponde al creyente y no al escéptico, como recordaba siempre que podía Mitxelena; cf. Mitxelena (1963), Campbell (1973), Hamp (1998), etc.

¹³⁶ Cf. también la *total accountability* en la comparación reclamada por Hamp (1998: 14).

- (2) El que ese resto de análisis (que no morfema todavía) en 2.ª posición sea bisílabo no mejora las cosas: siendo *andere* trisílabo, si ha de ser descompuesto en formantes aceptables para la forma canónica de los lexemas (proto)vascos, no esperaríamos un bisílabo ni en 1.ª ni en 2.ª posición y menos uno de estructura VCV, reservado a partículas [i.e., no lexemas] como *eta* ‘y’, *edo* ‘o’, etc.
- (3) Parece cada vez más claro (cf. Lakarra 1995a y ss. y *supra* § 4.4.-4,5) que la raíz protovasca antigua era CVC, no V- (a pesar de la insistencia en la abundancia de VV- en los vocablos modernos por parte de Schuchardt y de Trask), ni estructuras mayores (CV-CVC, V-CVC = prefijación o reduplicación con o sin caída de C-, CVC-CVC = composición, CVC-C = flexión), debidos a aumento de estructura posteriores.¹³⁷ No hay razones para partir de nada menor a CVC (no, desde luego de VC-, único que vendría bien) y hacerlo desde CV- tampoco nos permite llegar al *an-*.
- (4) No esperamos ningún bisilabismo, menos VCV, tampoco en los escasos sufijos o prefijos que van paulatinamente apareciendo; además del universal morfológico que nos dice que los afijos no pueden tener una forma canónica mayor que las raíces, son CV- en prefijos y -(C)V en sufijos las estructuras que parecen ser mayoritarias; ni siquiera se vislumbra algún VCV por aglutinación de dos afijos.
- (5) No conozco ningún caso de vocablos X – Z₁ : Z₂ – W donde Z₁ y Z₂ correspondan al mismo morfema en protovasco; menos aún con la estructura señalada VCV.
- (6) El mayor problema reside en ese supuesto primer elemento **and-*: es conocido (cf. Gavel 1920, Mitxelena 1961-77, Artiagoitia 1991, Lakarra 1995a y trabajos posteriores) que en (proto)vasco nada podía terminar en *-d* —ni siquiera en **-T*, i.e. en cualquier tipo de oclusiva— y mucho menos en *-nd*).¹³⁸
- (7) La *-d* de **and* nos lleva a tratar la caída de vocales finales de palabra y de 1.er elemento (*it-* < *idi* ‘buey’, *ot-* < *ogi* ‘pan’, etc.). Si hemos de partir de **andV-ere* > *andere* (por cierto, no ***ant-ere*), tengamos en cuenta que nada así se documenta en aquitano.
- (8) Aun cuando sean debidas a procesos morfológicos diferentes, los derivados de **-da*, p.ej. en *duda-* ‘1.ª pers. pres. de **edun*’, guardan la *-C-* sonora (o rastros de ella) todavía en fechas tardías, lo que habla a favor de una caída muy posterior a la documentación aquitana: recuérdese el testimonio de Oihenart, además del *dur* / *dud* que todavía Mitxelena escuchó en roncalés. Es más, los *diqueada* o *daminda* de RS de 1596 (cf. Lakarra 1996c) guardan un estado de cosas anterior a la caída y, por supuesto, al ensordecimiento posterior.
- (9) ¿Qué es *and-*? Si nos remitimos a *andos-* como hacen Gorrochategui y Schrijver, además de los costes de su análisis en *and-* debe hacerse frente a la inexistencia de un morfema *-ots*, con las acepciones arriba señaladas o cualesquiera otras. Es más,

¹³⁷ Si nos fijamos, *adar* ‘cuerno’, *odol* ‘sangre’, *adats* ‘cabellera’, *eder* ‘hermoso’ son V-, no VC, aunque fuera CV- la estructura de la reduplicación. Probablemente tuvo que ver en ello la estructura CV-CVC que se adivina en *za-har* ‘viejo’, *zu-hur* ‘sabio’, *le-ben* ‘antes, primero’ o en *gi-bel* ‘hígado’, *sa-bel* ‘vientre’, *la-gun* ‘compañero’, etc., donde podemos estar ante diversos prefijos CV-; cf. aquí § 5.1.

¹³⁸ Aunque anteriormente acepté la existencia de grupos -RS (sonantes + sibilantes) tautomorfémicos en las raíces protovascas, hace tiempo que entiendo tales grupos como -R + -S; por tanto *hortz* ‘colmillo’, etc., serían *hor* ‘can’ + *-tz* ‘-ino’, etc. Por la jerarquía de sonoridad, es inverosímil que no siendo posible -RS, lo sea -RT y menos en una de sus variantes más marcadas como lo es *-nd*.

Gorrochategui reconoció hace ya tiempo (cf. Gorrochategui & Lakarra 2001) que desde el punto de vista vasco (único relevante) era preferible —estrictamente necesario, más bien— analizar *andos-* no como *and-os-* sino como *an-dots*, pues es a lo que nos remiten *bildots*, *ordots*, etc.

- (10) Hay más; ¿qué hace que *and-* (o si se quiere *an-*) sea ‘noble, señor(a), grande, etc.’, si no es la voluntad de relacionarlo con *handi* ‘grande’? Ahora bien; asumir algo así aumenta los costes: a) o se propone con Trask (1997) que *todas* las *hb-* son tardías y antietimológicas (contra Mitxelena 1961-77, etc.) o, por lo menos, que la *h-* de *handi* lo es, como las de *harma* y *harroka*, lo cual dista de estar probado,¹³⁹ o, b) proponemos que *andere* y *andots* vienen de **handere*, y **handots*, habiendo perdido posteriormente la *h-* de la raíz común con *han-di*. Esto último no es, tal vez, imposible, pero no vemos —contra lo que ocurre en *ahuntz* ‘cabra’ (< **han-*hun-tz*), en *akher* ‘macho cabrío’ (< **han-ger*) o en *ahari* ‘carnero’ (< **han-ali*), cf. Lakarra 1996a y aquí § 4.10.— la razón de esas caídas por disimilación alegables en aquellas, o en *ilherri* ‘cementerio’, de *hil* ‘morir, muerto’ y *herri* ‘pueblo’, etc. Estamos, además, en época aquitana, donde todavía regía la regla de Igartua (2002) “1 raíz: 1 h”, sin límites para el número de *hb*; la disimilación parece darse sólo más tarde, sin que tampoco en época medieval falten dobles aspiraciones en una misma palabra. Aun si *ahuntz*, *ahari* y *akher* pertenecieran a la misma raíz que *andos-* y *andere*, la evolución de aquellos no constituiría evidencia clara de caídas no condicionadas de *h-* también en éstas.¹⁴⁰

Hasta aquí los costes, que parecen suficientemente elevados; lo que es peor, sin embargo, es que no se alcanza a ver cuáles son los beneficios concretos —plasmados en avances tangibles en la reconstrucción fonológica, morfológica o sintáctica del vascuence— que tal análisis tiene para nosotros, fuera, quizás, del orgullo que debemos sentir por ser donantes y no receptores de un préstamo tal.

Después de lo visto puede parecer fuera de lugar lo que sigue, pero cual etimólogo “free lance”, creo posible ofrecer alternativamente, una “solución” vasca diferente para *andere*, aunque la misma presente para el lector malicioso ciertos elementos que pueden hacerle dudar de la seriedad de mi propuesta.¹⁴¹

Cumpliendo con todas las reglas de la fonotáctica y de la morfología antigua conocidas,¹⁴² *andere* podría recibir otra segmentación, en parte ya adelantada para la primera parte del término: *andere* < *an-der-e*, con *an-* (cf. *an-dossus*) + **der* (forma

¹³⁹ En principio, no parece mejorar las cosas pues es en la izquierda donde hemos de buscar el lexema (recuérdese, de estructura CVC, no VC), dado que *-di* se repite en *zaldi* ‘caballo’, *idi* ‘buey’, *ardi* ‘oveja’, etc.

¹⁴⁰ Véase ahora Lakarra (2008c) sobre el adelantamiento de la aspiración (**b₃* > *h₁*) y fenómenos conexos.

¹⁴¹ La propuesta modificada de Gorrochategui & Lakarra (1996) [*andere* < **an-dere*] arregla varios de los problemas listados en el decálogo anterior, pero tampoco está exenta de consecuencias problemáticas e indeseadas. Empezando por éstas últimas, a) se pierde la relación inicial *-ere* = *ere-* de *Andere* y *Ere-sonis* que había disparado todo el análisis; b) si *-ere-* era mal candidato tanto para sufijo como para raíz protovasca antigua, **dere* no es mejor en ninguno de los dos casos; véase Lakarra (2002a) y (2004a) para las raíces CVCV vascas modernas y, dentro de ellas, para las *dVrV*: obviamente no hay entre ellas ninguna **dere* que pueda corresponder a nada en protovasco ni en vasco antiguo.

¹⁴² Bueno, con *casi* todas: incurre al menos en el error denunciado en el texto en (10); sin embargo, siendo pecado, lo es mucho más liviano que otros señalados al análisis de Schrijver.

no reduplicada de *edeR* ‘hermoso,a’) + *-e* marca arcaica de genitivo y superlativo; de donde ‘animal / ser’ + ‘hermoso, a’ + SUPERLATIVO”.

No quiero alargarme en la justificación del resultado, pero he de señalar al menos que además de las conocidas *fases sparitas* en *-(r)e* de los posesivos (y del *Jaun Ortire semea* medieval),¹⁴³ seguramente la *-e* de *ja(u)be* ‘dueño’ frente a *jaun* ‘señor’ (cf. Lakarra 2006b-c), y desde luego la de *hobe* ‘mejor’ (< *hon* ‘bueno’) corresponden a superlativos arcaicos en *-e*; si tuviéramos otro en *andere* aumentaría en un 50% el corpus y adelantáramos su datación en cerca de un milenio. Naturalmente, habrá quien observe que **-der-* tenía *-r* lenis en *andere* mientras que *edeR* ‘hermoso’ tiene no lenis sino fortis; pero no olvidemos el amplio (pero no totalmente completado) proceso de neutralización a favor de las fortes en sibilantes y vibrantes finales (cf. la conocida pareja roncalesa *huR* ‘avellana’ / *huR-a* ‘la avellana’: *hur* ‘agua’ / *hur-a* ‘el agua’). Por ello, un primitivo **der* podría (casi debía) devenir *-deR* ulteriormente. Esta regla no alcanzó, ni mucho menos, tal extensión en medial (cf. *plateR* : *platera* y *platerekoa*, aunque *pítxeR* : *pítxerra* y *pítxerrekoa*), lo que podría explicar la *-r-* de *andere*.

Confieso que puede parecer una broma *ad usum privatum*, pero —mientras que el imposible corte *and-ere* cierra toda posibilidad de avanzar en la vía intravasca y de profundizar en la gramática antigua—, nuestra propuesta cumple mucho mejor que el análisis de Schrijver con los estándares de la reconstrucción (en realidad los amplía y consolida, tanto en fonética como en morfología) por lo que al protovasco se refiere. Dejo en manos del lector el comprobarlo paso por paso o, seguir, si así lo prefiere, la pista del *vasconic* por Irlanda y Europa entera de la mano de Schrijver y de Vennemann.

4.13. Reduplicación con otras consonantes dentales¹⁴⁴

Dado que —si bien muchas menos de lo pretendido o deseado por Schuchardt, Trask y Vennemann (cf. Lakarra 1996a sobre los dos últimos)— con todo, siguen quedando vocales iniciales y ya que, quizás para subir algo el listón de la dificultad de la tarea, he defendido en reiteradas ocasiones desde 1995 que la raíz canónica en protovasco antiguo era CVC,¹⁴⁵ está claro que hemos de proseguir con la eliminación de VV-, explicando el origen —todavía sólo parcialmente esbozado— de tales vocales.

Dejando para otra ocasión el tratar específicamente de eventuales prefijos vocálicos, como la *e-* y sus variantes *i-*, *j-* en una conocida serie de verbos y que, en todo caso, tendrán un importante papel en la reconstrucción venidera, parece necesario

¹⁴³ No creo, sin embargo, que el *Mosen Bernat Etxeparere kantuia* (pace P. Altuna) sea más que una errata: ni el resto de los testimonios del propio Etxepare, ni nada coetáneo (Lazarraga, Leizarraga, RS...) posterior, —tampoco nada entre el *Ortire* citado en el texto y el *Etxeparere*— nos llevan a pensar que tal arcaísmo persistiera para entonces fuera de los pronominales; las razones de la errata son obvias y podrían encontrarse varias docenas similares a poco que examinemos los textos.

¹⁴⁴ Para este apartado véase Lakarra (2006b) y (2006c).

¹⁴⁵ Contra lo que Trask (1997: 178-179) afirma, nuestra evidencia inicial no era la raíz verbal —bastante complicada como se ve en Lakarra (2006b-c) y (2007a), p.e. para utilizarlo como punto de arranque de nada— sino otra serie de restricciones y fenómenos en los nombres, por lo que, en la medida en que *antes* y *ahora* (mucho más ahora que antes) la raíz verbal se acomoda a la estructura CVC, constituye una prueba independiente de dicha forma canónica.

que hayamos de preguntarnos por posibles caídas de otras C- diferentes de la *d-*, que dieren cuenta a su vez de otros casos de VV- además de los ya aludidos.

Claras candidatas a haber compartido con *adar*, etc., el citado proceso de reduplicación $*CV_1C > *CV_1-CV_1C > V_1CV_1C$ son formas como *ahal* ‘poder’, *ahan-tz-i* ‘olvidar’ u *ohol* ‘tabla’, las cuales Mitxelena lleva —dado que los dialectos orientales guardan variantes con vocales nasales— a V_1nV_1C . Podríamos incluso llevarlas un paso más allá en función de las consecuencias, ahora mejor conocidas, de un fenómeno como la reduplicación parcial, no tenida en cuenta por Mitxelena ni en los capítulos sobre oclusivas, ni en los referidos a las restantes consonantes, ni en los dedicados al vocalismo; de paso, naturalmente, conseguiríamos así más casos de raíces monosilábicas CVC, postuladas como únicas para los lexemas protovascos antiguos: **nal*, **nan*, **nol* y, quizás, **nar* en *ahardi* ‘marrana’, **nin* en *ibintz* ‘rocío’ con *-tz*, similar a *hor-tz* ‘colmillo’, *bel-tz* ‘negro’, etc.

Animados por este pequeño éxito, nos gustaría extender el análisis de *d-* > *ø-* y *n-* > *ø-* a algún otro caso de morfemas con diferente consonante dental inicial, más concretamente de alguna sibilante.

No puede decirse que la etimología de *azal* ‘pellejo, superficie, etc.’ esté definitivamente establecida; Mitxelena no llegó a tratar de ella (cf. Arbelaiz 1978) y si consultamos la entrada correspondiente del diccionario de Agud-Tovar difícilmente podremos saciar ahí nuestra sed. Ahora bien, *adar* : *ahal* : *azal* es una serie aparentemente perfecta y bastante más extensa y significativa que cualquier otra en la que puedan entrar las formas que nos ocupan; en concreto, a partir de *azal* aislaríamos casi automáticamente y con la mayor seguridad una raíz **zal*, paralela a las **nal*, **dar* y otras. Es más; si no nos hallamos ante una mera homofonía casual —riesgo que parece enteramente descartable ante lo anterior y, sobre todo, ante lo que sigue— al reconstruir **zal* no hemos añadido ninguna costosa suposición a las anteriormente efectuadas: es evidente que *zail* ‘correoso...’ y su variante occidental *zal*, comparables a *zan* < *zain* ‘vena, etc.’, de **zan-i*, presuponían ya un **zali* (< **zal* + *-i*), y este **zal* parece acomodarse semánticamente de manera perfecta al primer **zal*, o más bien, es el mismo de antes, a pesar de que nosotros hayamos llegado a él por otra vía muy diferente —por reconstrucción gramatical— a la estándar —meramente fonética— de *FHV*. Entendemos que el hallazgo de una misma protoforma por vías diferentes no puede constituir sino una razón más para confiar en el resultado concreto de ambas vías y, *a fortiori*, a aumentar la confianza que anteriormente tuviéramos en cada una de ellas: en nuestro caso, en la corrección del análisis que combina reduplicación de monosílabos con diferentes tipos de dental inicial y disimilación posterior de C-.¹⁴⁶

Reconfortados con esta conclusión inicial y recordando que, contra la recomendación de Uhlenbeck (1942), los casos de V_1-V_1 en los bisílabos (ya antes mencionados) no han sido tratados —en *FHV*, p.e.— con la atención que se merecían, convendría revisar una de esas propuestas etimológicas con las que el siempre animoso Tovar sembró la vascolgía en los años anteriores a la *Fonética histórica vasca*. Me refiero a *thieldonis* : *zaldi* ‘caballo’, comparación que, quizás porque el firmante es na-

¹⁴⁶ Habrá que matizar esto en el futuro ante *zezen* ‘toro’, y no ***ezen* de **zen*, cf. el *gi-zen* ‘gordo (de la carne)’, ya citado.

cido después de 1961, siempre he considerado como curiosa, por decir algo. Y es que la consonante aspirada inicial no podía dar nunca sibilante en vascuence sino *h-* o, en su caso, *l-* como en *leka* < *tecam*; tampoco sé cómo se puede explicar la derivación del vocalismo en ninguna de las dos sílabas, etc.¹⁴⁷

No es todo, sin embargo: me temo que aunque don Antonio hubiera sido capaz de arreglar estos problemas nada banales y la derivación *thieldonis* > *zaldi* pareciera completamente en regla, es posible que incluso entonces alguien —el ya aludido firmante, p.e.— no la considerara suficiente para darla como buena. Y es que ocurre aquí algo muy similar a lo que arriba (§ 4.10) he mostrado sobre el supuesto vascónico **grandi* > lat. *grandis*: eusk. *handi* de Vennemann, quien ignora (a la inglesa) el hecho de que **gr-* > *h-* o, más en general, *muta cum liquida* > aspirada no se documenta en la historia del vascuence, ni haya razones para aceptarla para su prehistoria, salvo que así le apetece y conviene a Vennemann. Así *grandis* y otros pertenecerían contra toda evidencia y, al parecer, sin ninguna necesidad —dado que son perfectamente explicables y explicadas por los indoeuropeístas— al sustrato vascónico que V. supone con endeblar argumentos en varias lenguas indoeuropeas occidentales.

Pero es que, además, lo que realmente hubiera aportado algo de interés a cualquier vascólogo es que Vennemann explicitara si hay alguna relación entre el *-di* de *handi* y el *-ti* / *-di* de ciertos adjetivos vascos (cf. *beldurti* ‘miedoso’, *lotsati* ‘id, tímido’, etc.)¹⁴⁸ o entre el **han* inicial y el que vemos en *andots*, *ahuntz* (< **hahuntz*), etc. Incidentalmente, hay escasas posibilidades de que Trask esté en lo cierto cuando incluye *handi* entre los adjetivos «simples» (cf. Hualde & Ortiz de Urbina 2003), al menos si esto ha de entenderse *ab ovo*: es un bisílabo y de estructura CVC-CV, con lo que la sílaba final no puede ser sino un sufijo, sea lo que sea —más bien, significa que lo que signifique— la raíz **han* (cf. supra § 4.10).

Pues bien, el caso es que el *-di* de *zaldi* se repite (además de en el propio *handi*, claro) en *idi* ‘buey’, *ardi* ‘oveja’ (y ‘pulga’ en ciertos dialectos) y *ahardi* ‘marrana’,¹⁴⁹ los cuales difícilmente puede decirse que no pertenezcan al mismo grupo semántico de *zaldi*, con lo que hacen menos perentoria la necesidad de contar «desde ya» con el valor primigenio del sufijo.¹⁵⁰ De todo esto no cabe sino deducir que Tovar andaba «minuciosamente equivocado» tanto en la etimología concreta propuesta para *zaldi* —que no puede desligarse de *azal* y **zal* por un lado y de *idi*, *ardi*, etc., por otro— como (lo que es bastante más grave) en los fundamentos mismos de su labor etimológica sobre el vascuence: la etimología de sonsonete, que tanto practicara también en el campo vasco-celta,¹⁵¹ había de ceder muy pronto ante la obra de Mitxelena el lugar que nunca debiera haber

¹⁴⁷ En *FHV* (p. 356, n. 17) se nos informa de que «se suele pensar que está emparentado con el hisp. ant. *t(h)ieldo* (Plinio, n. h. 8, 166); la *a* vasca se explicaría por 2.3 [apertura de *e* ante *l* implosiva, tipo *beltz* > *baltz*]. En contra, U. Schmoll, *Glotta* 35 (1956)». Es difícil saber si hacía suya tal explicación que encuentra —en nuestra opinión— dificultades insuperables.

¹⁴⁸ Véase el siguiente párrafo sobre **-di* en nombres de animales.

¹⁴⁹ Por no citar *hordi* ‘borracho’, que parece derivar del arcaico *hor* ‘can’.

¹⁵⁰ Por cierto, los sufijos y las postposiciones no parecen pertenecer —al contrario que los prefijos— al protovasco más antiguo: véase Lakarra (2002a), (2004a), (2004b), con argumentos de varios tipos, entre ellos la falta de armonía vocálica V_1V_1 que sí parece darse en algunos prefijos (cf. *za-har* ‘viejo’, *zuhur* ‘sabio’, etc.).

¹⁵¹ Cf. § 4.7 y, en particular la nota 103 y texto correspondiente.

ocupado frente a las leyes fonéticas y la reconstrucción interna en general; más ahora cuando somos capaces de explicar los vocablos no de manera atomista sino conjunta, a partir de reglas generales de la gramática de un estado de lengua anterior (cf. Poser y Campbell 1992 sobre Sapir).

4.14. Sobre forma canónica y verbos antiguos

4.14.1. Sobre verbos en *jVC*¹⁵²

Contra la opinión de Mitxelena, no parecen abundantes los casos de *l*- en voces patrimoniales, con lo que, aun suponiendo que *todas ellas* provengan de **d-*, no podríamos llevar el número total de raíces con esta dental oclusiva lenis a una paridad o cuasi paridad con las restantes, **b-* y **g-*: simplemente tomando el Azkue vemos que la una ocupa las pp. 120-193 y la otra las comprendidas entre la 311 y la 372; la *l*-, en cambio, ocupa las pp. 513 a 560. Son así 74, 62 y 48 páginas. Por tanto, no parece exacto decir que si aceptamos el cambio **d- > l-* podremos dar cuenta de la suerte de las dentales lenes iniciales, no al menos de todas ellas (Mitxelena 1977: 258). La reduplicación y la posterior disimilación de dentales (no sólo de *d-*, sino también de *n-* y *z-*) explicaba (§ 4.9) la suerte de otras caídas en inicial (*adar*, *ahal*, *azal*, etc.) y tenemos pendientes cuestiones (cf. Lakarra en prep.-4) como la periodización o el orden relativo de reglas —y quizás algunas de cambio morfológico— que pueden dar algunas precisiones sobre el destino moderno de esas consonantes. Veo necesario, pues, buscar otras posibles vías de explicación de dicha escasez de *d-*.

Considérese lo que sigue sobre reconstrucción de la fonología del chino antiguo:

Suffice it to say here that the most recent system of reconstruction, that described in Baxter (1992) embodies many of the best hypotheses about Old Chinese: three series of stops; a series of voiceless sonorants; *evolution of Old Chinese *l- to Middle Chinese y- and d-*; of Old Chinese **r-* to Middle Chinese *l-* (...) (Sagart 1999: 10-11; la cursiva es mía [J.A.L.]).

Es evidente que nada hay más antitético a la evolución conocida de las iniciales protovascas que un cambio **l- > d-*; ya que la evolución en ambos idiomas es justo la contraria en ese punto, merece la pena investigar si ocurre otro tanto con el resto de la fórmula: i.e, si a chino **y- > d-* corresponde **d- > y-* en protovasco. Habiéndose establecido que en vasco histórico **j-* proviene fundamentalmente de la consonantización de **e-* ante vocal inicial de radical verbal, la contestación no puede ser un sencillo “sí” que nos permita añadir varias **d-* y satisfacer así la escasez de dicho fonema en tal contexto. Tal vez exista una versión algo más sofisticada que la simple imagen especular de la regla china que pueda representar un avance en la explicación de tales dentales en protovasco y, pueda tener, además, alguna virtualidad adicional. En concreto, propongo una cadena **d- > ø- > j-*, donde tanto la 1ª como la 2ª parte de la cadena no son suposiciones *ad hoc*, esgrimidas ahora por vez primera, sino la suma de dos reglas que debemos aceptar anteriormente por motivos y pruebas independientes (cf. Mitxelena 1963). Ya que **e-VC* da *jVC*, y que una regla da *d- > ø-* en condicio-

¹⁵² Sobre lo que sigue, cf. Lakarra (2006c).

nes que hay que precisar, supongamos que las estructuras *jVC-* verbales —en principio, todas ellas— parten no de **e-VC*, sino de un más antiguo **e-dVC*; así, *jakin* ‘saber’ no vendría en última instancia de **e-akin* como quiere Mitxelena, ni *josi* ‘coser’ de **e-os-i*, ni *jarri* ‘poner(se), sentar(se)’ de **e-arr-i*, etc., sino, respectivamente, de **e-dakin*, **e-dos-i*, **e-darr-i*,^{152b} etc.

Para el interesado en la reconstrucción del sistema radical antiguo está claro que esta propuesta —o cualquier otra que explicitara las C- que faltan en la raíz en la serie de verbos que comienzan con yod surgida del prefijo **e-*— supondría un notable avance ante el estado de cosas actual. Y es que, a pesar de la extendida idea de que hay muchos casos (*etorri*, *ibili*, *ikasi*, *ekarri*...) de estructura CVC en los radicales verbales, se admite sin mayor discusión que durante décadas, siglos o milenios hubieron de convivir con muchos otros diferentes, bien por incapacidad de ir más allá o por una visión poco restrictiva sobre el concepto de forma canónica y poco optimista o dispuesta a la posibilidad de aplicarla al caso. Asumiendo que las formas canónicas —como las leyes fonéticas— no pertenecen al reino de la pura posibilidad sino al de la necesidad,¹⁵³ y que hemos de partir de las más restrictivas posibles, nos gustaría probar la reconstrucción del CVC radical apoyándola con gran número de etimologías de morfemas con **d-* en C-, antes de la caída (**e-VC*) y creación de yod (*jVC*) con posterioridad a la aglutinación del prefijo **e-*, y poder así ofrecer a los enemigos de argumentaciones “internas a la teoría”¹⁵⁴ pruebas directas de la existencia de dicha C. Sin embargo, la buena voluntad nunca es suficiente y la dificultad de la tarea es clara ante el hecho de que anteriormente no se ha progresado en esta dirección, ni siquiera se ha guiado la reconstrucción en un sentido preciso (p.ej., hacia otras C-).¹⁵⁵

Se me ocurren dos casos en los que puede sostenerse como probable la presencia anterior de una *-d-* entre la yod (proveniente de *e-*) y la V- de la raíz: se trata de *utzi* ‘dejar’ y *jiri* ‘venir’. Por lo que toca a la 1.ª, sabemos que sus variantes nos llevan a *eutzi* (así en guip.ant.), de donde sul.ant. *eitzi*, vizc. *etxi*, etc.¹⁵⁶ Correspondiendo la *e-* a un prefijo, la reconstrucción según el modelo **e-CVC* nos lleva a **e-dutz-i*. Una confirmación vendría de formas del paradigma en *l-*: cf. *adar* < **(da)dar* / *larr-i* o *adats* < **(da)dats* / *lats*. ¿Cuál sería esa forma en *l-* correspondiente a **dutz*? La respuesta sólo puede ser **lutz*, no documentado a lo que sé; ahora bien, sí es conocido *luze* ‘largo’, presente en todas las épocas y dialectos. Si practicamos en *luze* una ‘resta’ similar a la que efectuamos en *aurre* ‘delante’, *atze* ‘detrás’, occid. *gane* ‘encima’ —i.e., la epén-

^{152b} Sobre su papel en la gramaticalización de las perífrasis imperfectivas (primero) y de las formas sintéticas «del presente» (después), véase Lakarra (2008a).

¹⁵³ I.e. mejor sólo una forma canónica, y en concreto CVC —como en los nombres, donde esto parece haber sido productivo (cf. Lakarra 2002a)— que no CVC, VC, VCV, CV, CVVC..., *ad libitum*.

¹⁵⁴ En este caso, a mi voluntad de reducir la mayor cantidad posible de otros esquemas radicales (en el verbo y fuera de él, pero con exclusión de partículas gramaticales y fonosimbolismos; cf. Lakarra 1997b y trabajos posteriores) en las voces patrimoniales a CVC.

¹⁵⁵ Como en otras ocasiones, parece indiscutible que nadie se ve impelido a buscar una C-, cualquiera que ésta sea, para una estructura CVC si carece de toda preocupación sobre si existe la forma canónica o sobre cuál sea ésta.

¹⁵⁶ No se olvide que no existe **ju-* y tampoco, prácticamente, **ji-* o **je-*, todo lo cual es fácilmente comprensible desde el punto de vista fonológico: es natural que en CV- se combinen sonidos del mayor contraste, por lo que las mejores parejas para la yod son las vocales bajas *a*, *o*.

sis aglutinada a la raíz—, llegamos a la forma propuesta. Por no recurrir a evoluciones semánticas paralelas en lenguas remotas, recuérdese simplemente que en ciertas hablas modernas vizc. y guip. el cast. *largar* ha dado *la(r)ga* ‘dejar’.

El segundo caso podría ser el ‘verbe méconnu’ tratado por de Rijk (1985); el or. *jin* ‘venir’. No parece necesario argumentar *in extenso* la imposibilidad de un verbo antiguo en *(j)i-*: no tenemos otra opción que partir de **e-*, incluso si pensáramos que tal verbo no era conjugable, lo cual no es el caso de de Rijk ni el nuestro. Tras lo visto podríamos añadir que en algún momento podía, o debía existir entre la moderna *j-* (o su antecesora **e-*) y VC una *-C-, para llenar la cual nuestra mejor candidata sigue siendo la **d*; nos hallaríamos, por tanto, ante **e-din*. Ahora bien, **edin* es un verbo extremadamente conocido, pues coincide formalmente con el auxiliar irreal intransitivo, presente en todas las épocas y dialectos. Sin embargo, de Rijk pretende que *jin* sea el participio no de *dadin*, *zedin*, *baledi*, etc., sino de formas verbales arcaicas de un paradigma bastante reducido (*iguzu*, *indazu*, etc., ‘dénoslo’, ‘démelo’, etc.), y no el resultado de nuestro **e-din*. En todo caso, en el trabajo de de Rijk no hay ninguna referencia ni al **e-din* “conocido” ni a ningún otro —por corto que nos resulte el camino entre *jin* y aquel— ni a las formas sintéticas, tan comunes, de tal verbo. Merece la pena notar que de Rijk no analiza ni la posible o evidente relación formal (¿biunívoca?) entre *jin* y **edin*, ni un dato que cualquier hablante de lenguas románicas conoce: hay una relación directa entre verbos como ‘venir’ y otros derivados o cuasi-sinónimos como ‘devenir’. Hemos de recordar que **edin* no carece de ejemplos de utilización como verbo principal (Leizarraga, *RS*, *Viva Jesus*) y con valor de sinónimos de *bilakatu* ‘convertirse, devenir’.

Podría pensarse que en **edin* nos hallamos ante un trabajo conjunto de la gramaticalización y de una de las leyes de Kurylowicz, la que indica que la nueva forma creada desempeña la función más relevante y la antigua se queda con la recesiva o marginal. En este caso las formas sintéticas *dadin*, *zedin*, *baledi*, etc., han pasado hace siglos a ser poco más que morfemas ligados al radical del verbo principal, perdiendo casi toda su autonomía fonética y otro tanto en lo que toca a su significado léxico, el cual se ha reducido a la noción de “forma irreal” (subjuntivo e imperativo), sin ninguna concreción adicional. Justo lo contrario parece haber ocurrido en los dialectos orientales que han mantenido el lexema *jin*: ha guardado su significado léxico más concreto (‘venir’ frente a ‘devenir’) y su autonomía fonológica, perdiendo toda relación con sus antiguas formas sintéticas (ahora gramaticalizadas)¹⁵⁷ y necesitando del concurso de los aux. intransitivos: *izan* para el indicativo y **edin* para el resto.¹⁵⁸

4.14.2. Sobre radicales verbales con y sin diptongo

En la evolución de las formas canónicas de las lenguas de la Nueva Caledonia (cf. Ozanne-Rivierre y Rivierre 2004) se han señalado una serie de fenómenos que pueden tener interés para un estudio similar de las (proto)vascas (v. Lakarra 2002a

¹⁵⁷ Las cuales, ni en los escasos arcaísmos en los que funcionan excepcionalmente también como verbos principales (cf. Lakarra 2006c), ni después cuando sólo lo hacen como auxiliares, jamás documentan forma nominal alguna (de ahí el asterisco de **edin*); cf. en cambio, *jiten*, *jiteko*, etc.

¹⁵⁸ Para una etimología alternativa del radical subyacente a *indazu*, *iguzu*, etc.; véase Lakarra (2007b) y (2008a).

y 2003c). Así, p.ej., se ha dado en esas lenguas una caída casi generalizada de oclusivas y otras -C finales —la famosa tendencia a la sílaba abierta de las lenguas aglutinantes— con un enriquecimiento de los sistemas vocálicos previos. Pero no ha sido el único punto de interés suscitado,¹⁵⁹ pues, junto al debilitamiento de las finales, ha ocurrido un fortalecimiento de las sílabas iniciales a través de varias vías: a) reduplicación > geminación, b) prenasalización y postnasalización y c) otras. Aunque el interesado en la morfología y fonología antigua vasca encuentra motivos de meditación tanto en (a) como en (b), fue (c) la que atrajo mi atención¹⁶⁰, lo que creo comprensible ante el resumen de la distribución de *j-* que presenta Mitxelena:

En las formas nominales de muchos verbos *j-* procede de *e-* ante vocal (supra, 5.8.)¹⁶¹ *Aparece sobre todo ante a (y los diptongos au, ai) [cursiva mía, J.A.L.] y ante o: ja(a)n, jakin, jarri, jausi, jautsi, jaiki, jo, joan, josi, etc. Es raro ante e (sul. jésan 'tomar prestado', vizc. jesarri 'sentado', alternando con jasarri que se halla en Cap.) y ante i: b.-nav., lab., sul. jin 'venir', ronc., sal. xin, acaso de jen (Harriet, etc.).¹⁶² Finalmente, falta por completo o casi por completo ante u (1961/1977: 168, § 9.2.).*

Aunque la distribución en *vasc.* tenga un cierto aire, está muy lejos de ser la misma que en *nuevo-caledonio* y, por tanto, no podemos suponer, p.ej., que la *j-* de *josi* (y del resto de *jVC*) provendría de **e-* mientras que la de *jautsi*, etc., sería la excrecencia que encontramos ante la *a-*, suponiendo a su vez que esta *a-* sería un desarrollo (muy particular, desde luego) del prefijo *e-*. La explicación a la *nuevo-caledoniana* no sirve por transposición mecánica en *vasc.* (el número de problemas que resuelve —además de la calidad de la explicación— es muy inferior a los que provoca)¹⁶³ y habremos de pensar en alguna otra alternativa para lidiar con las raíces verbales con diptongo o vocal geminada. En todo caso, hemos de dar con la razón de que sigamos distinguiendo, tantos milenios más tarde, *jan* 'comer' de *edan* 'beber', o *jausi* 'caer' de *eutsi* 'sostener'.¹⁶⁴ Se podría defender el carácter más reciente de *eutsi* (< **edun* + *-tsi*) pero no que *edan* sea

¹⁵⁹ Ni quizás el más importante, aparentemente; ahora bien, si la tendencia a la sílaba abierta es propia de las lenguas aglutinantes, el carácter tardío y poco adelantado de la misma en *vascuence* —en comparación con *finougrijo*, *japonés*, *turco*, etc.— sería una prueba más (cf. Lakarra 2005a y 2006a) de que también es tardía la aglutinación en *vascuence*. Véase ahora la tesis doctoral (2007) y varios trabajos en prensa (alguno en este mismo volumen) de Oroitz Jauregi sobre la sílaba vasca.

¹⁶⁰ Aunque alguien pueda pensar lo contrario, no creo que se halle en (b) ninguna solución a ciertos casos como *iguzu* - *indazu* discutidos —de muy diferente manera— por de Rijck (1985) o que esté relacionado con los fenómenos, en principio puramente morfológicos, para los que Martinet supuso para el *protvasco* los fonemas /mb/ y /ndl/, no aceptados por Mitxelena (1957a) y posteriores. Para la primera cuestión, v. nota 41.

¹⁶¹ En ese apartado se nos dice que “es sin duda muy antiguo el cambio de **e-* a *j-* que luego ha tomado muy distintos valores según los dialectos ante raíces verbales con inicial vocálica: com. *jakin* ‘saber’ < **e-aki-n*, *joan* ‘ir’ < **e-oa-n*, etc.”. La partición en morfemas es de Mitxelena y recuérdese lo dicho en Lakarra (2006c) sobre el carácter post-*protvasco* de **e-* > *j-* / __V.

¹⁶² No hemos discutido esta forma en Lakarra (2006c) por parecer más reciente que *jin* (cf. *FHV*²).

¹⁶³ La distribución de *j-*, su cronología, las diferentes evoluciones de **e...* Por otro lado, adiciones de *j-* se dan (¿opcionalmente?) en canciones de todos los dialectos pero ante cualquier vocal, con lo que no parece que este fenómeno haya llegado en *vascuence* moderno, ni de lejos, a la situación *nuevo-caledoniana* (donde es una regla, por tardía que sea, según Blust).

¹⁶⁴ No necesariamente de esa manera como nos lo muestra el caso de Arbizu con sus vocales geminadas como ha señalado en alguna ocasión Hualde.

de formación más reciente que *jan* y que por esto no hubiera llegado a tiempo para la caída de *-d-* o para la formación de la yod inicial.

Una propuesta, no más temeraria que otras ya presentadas podría ser que la *a* larga o geminada de *jan* (señalada por Mitxelena para Markina, etc., y por Hualde para Arbizu) y otros casos, además de la 1ª parte de los radicales con diptongo pueden deberse a que una vez hubo una estructura *CaCVC* en las raíces verbales. Más concretamente, si partimos de **da-dVC*, i.e., de una raíz en *d-* (con posterior **-d- > -θ-*), más un prefijo y caída de *d-* inicial de prefijos (necesario independientemente en disimilaciones de duplicaciones tipo *adar, adats, eder, odol*, etc.), con una cronología de los cambios adecuada, nos da justo lo que queremos: **e-da-dan > *e-a-dan > *e-aan > ja(a)n* o **e-da-dus-i > *e-a-dus-i > *e-aus-i > jaus-i* por un lado y sólo *edan* o *eutsi* (con caída mucho más tardía e irregular de *-d- : ean*) en las restantes, sin prefijo.¹⁶⁵

5. Hacia una etimología formal

5.1. Creo que se han dado ya —si todavía esto fuera necesario— suficientes muestras de fidelidad a la labor filológica como base y control de toda la labor etimológica y reconstructiva: también en la filología vasca la etimología debe ser fundamentalmente historia de las palabras. Han de meditarse, no obstante, las dificultades evidentes que un acercamiento tal, sin otra ayuda, presenta en una lengua de corpus textual reducido, asimétrico y tardío (además de no siempre convenientemente estudiado) como es el caso del vascuence. Buena parte de esas dificultades fueron aliviadas, como se ha visto más arriba, a través del estudio de los préstamos latino-románicos —aunque tampoco aquí esté todo acabado, p.e. en lo que toca a la cronología de los mismos—, lo cual ha permitido conocer aspectos muy relevantes, no sólo del propio elemento exógeno sino también del patrimonial, al menos del no tomado en préstamo durante los últimos dos milenios.

El establecimiento de un paradigma reconstructivo correspondiente a estados de lengua anteriores al estándar mitxeleniano conlleva desde un principio (cf. Lakarra 1995a), dos aspectos básicos e indisociables: por una parte, (a) el hallazgo de irregularidades, generalizaciones, etimologías, etc., anteriormente no detectadas, indetectables, inexplicadas o inexplicables por el paradigma mitxeleniano y, (b) el avance de explicaciones de tales dificultades e insuficiencias del paradigma anterior en función de regularidades e inferencias directas o mediatas del nuevo paradigma, correspondiente a una gramática anterior de la lengua.

Nos hallamos, pues, ante un proyecto de reconstrucción de segundo grado (cf. Mitxelena 1963, Haas 1969 y Fox 1995) para el que, en general, la posibilidad de ayudarse de la tradición filológica —agotada por definición en la reconstrucción de primer grado, tanto más a causa del conocimiento casi perfecto que de ella hizo siempre gala Mitxelena— es escasa o remota.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Para varios desarrollos de esta idea, véanse Lakarra (2006b) y trabajos posteriores.

¹⁶⁶ Cf. «No hay, por otra parte, necesidad de advertir que, aun en las épocas llamadas históricas, es decir, en aquellas en que disponemos al menos de una red más o menos tupida de hechos y fechas que nos sirven de esquema para orientarnos en el pasado, la labor histórica jamás podrá considerarse acabada. Siempre existirá una inmensa desproporción entre lo que deseamos saber y lo que la información irremediabilmente fragmentaria nos permitirá conocer» (Mitxelena 1956: 51). Véase, además la nota 4.

Así, han sido razones formales como la inexistencia de oclusivas finales (**-T) o la imposibilidad de combinar dos oclusivas en un bisílabo monomorfémico (**TVTV), lo que nos ha llevado a emitir la hipótesis del monosilabismo protovasco antiguo y no, p.e., creencias u opiniones sobre raíces anteriormente no postuladas, que separamos, como *ger, *bur u otras. Es después y no antes cuando se han postulado tales raíces y otros morfemas, siguiendo los procesos de triangulación habituales en la reconstrucción:

$$\frac{gi-zen}{gi-bel} = \frac{ze-zen}{*da-dar}, \text{ etc.}$$

de donde *bel (ya conocido de *orbel*, *ospel*, etc.), *gi, *zen...

La precisión formal en este proceso ha de ser máxima, por cuanto que no contamos prácticamente más que con ella; es decir, la ayuda que la semántica nos pueda dar es mínima. Así (cf. § 4.12), no tenemos ninguna seguridad de que *ere* en *And-ere* y *Ere-xonis* se trate del mismo morfema a pesar de que los segmentos coincidan plenamente: de hecho, además de ser dudoso que en aquitano pudiera aceptarse un análisis con un morfema o alomorfo en *-d*, es evidente que (a falta de más pruebas) nos hallamos ante dos homófonos situados en primer y segundo elemento de la palabra, lo cual no da, ni mucho menos, derecho a creer que la cuestión —la identificación de morfema alguno— esté cerrada.

De la misma manera, frente a Lakarra (2002b), pensamos ahora que si *gizon* ‘hombre’, *giharre* ‘carne magra’, *gizen* ‘gordo de la carne’, *gibel* ‘hígado’, y *sakon* ‘profundo’, *sabel* ‘vientre’, *samur* ‘tierno’, *samin* ‘dolor fuerte’, etc., han de analizarse como *gi-zon, *gi-harr(e), *gi-zen, *gi-bel, y *sa-kon, *sa-bel, *sa-bur, *sa-bin, etc., tales formaciones no pueden ser tomadas como compuestos a partir de dos raíces *gi-, *sa-combinadas con los respectivos segundos miembros de los vocablos. Ello es debido a que *sa- y *gi- no cumplen con la estructura necesaria para todo lexema radical protovasco (CVC), ni tienen la autonomía propia de otras raíces —no se documentan ni en solitario ni a la derecha de ninguna otra raíz conocida y, por tanto, sólo pueden ser prefijos o antiguas preposiciones, a no ser que aceptemos (cf. § 4.5) caídas de consonantes finales no atestiguadas con anterioridad a la Edad Media y —en todo caso— posteriores al aquitano.

Esto es, nos las habemos con prefijos a no ser que hagamos trampa y cambiemos las definiciones de «raíz» y «prefijo» o la hagamos, alternativamente, cambiando una cronología de los cambios fonéticos bien establecida desde hace varias décadas;¹⁶⁷ si no queremos hacer trampa a sabiendas, creo que deberíamos reconocer mi conclusión actual y no la de hace algunos años, por mucho que esto nos anime a —o quizás nos exija— cambiar la idea más tradicional y difundida sobre la tipología de la lengua vasca (cf. Lakarra 2005): parece que las ideas preconcebidas deben ceder ante los datos y, sobre todo, que no deberíamos ampliar las puertas y portillos contra la exigencia formal (la única que podemos en ocasiones buscar) para que aquellas pasaran y pervivieran con mayor comodidad.

¹⁶⁷ Véase ahora Lakarra (2008c) y (en prep.-4).

En la medida en que hemos ido precisando el modelo de reconstrucción existente en cada momento, los resultados etimológicos han acompañado al cambio de estructura propuesto. Así, el cambio de CVRST a CVRS y de ésta a CVC-C como forma canónica de la raíz ha determinado nuevas etimologías para vocablos antes no tratados —por ser innecesario, aparentemente, cualquier intento en este sentido— como *hortz* ‘colmillo’ o *bortz* (> *bost*) ‘cinco’; en efecto, el resto (-tz) adquiere la condición de sufijo sólo cuando quedan explicadas o justificadas las bases *hor* y **bor* y hallamos nuevas formaciones en -tz (*beltz*) en las cuales se aprecia alguna similitud semántica o funcional (como elementos formadores de adjetivos) con las anteriores.

Igualmente, la imposibilidad de ***T₁TVTV* nos lleva a explicar como compuestos o derivados, pero en todo caso bimorfématicos, términos como *begi* ‘ojo’, *beso* ‘brazo’ o *bada* ‘sí/si es’, *badu* ‘sí/si tiene’ y el trisilabismo de **ardano* ‘vino’ (pero cf. n. 122), **gaztana* ‘queso’, etc., en la medida en que resultan imposibles de reducir a bases monosilábicas o meramente bisilábicas, hace que la hipótesis del préstamo haya de ser tenida en cuenta.^{167b}

Incluso la indiferenciación categorial, señalada en 1964 por Mitxelena como rasgo antiguo o exclusivo de las capas del léxico vasco más arcaicas (cf. *hotz* ‘frío, el frío, fríamente’, *ilun* ‘oscuro, oscuridad, oscuramente’, etc.) puede suponer un indicio relevante para discriminar entre estratos léxicos de diferente antigüedad.¹⁶⁸

5.2. La investigación de la forma canónica de la raíz y de su evolución nos lleva a estudiar la posibilidad, sus requisitos y consecuencias, de plantear una modalidad de etimología formal basada precisamente en tal análisis.

Tomemos los casos de CVCV estudiados en Lakarra (2002a); allí en los diversos modelos radicales hemos clasificado los morfemas y alomorfos en (1) «préstamos (evidentes)», (2) «variantes tardías»,¹⁶⁹ (3) «compuestos o derivados», (4) «onomatopeyas o fonosimbolismos» y (5) «de etimología desconocida».

Así, p.e.

a) mVTV [25]

- (1) *maka(tu), maki, mathu, mika, modu, moko, muga, muka, muki, mutu* (10)
 - (2) *miga* (1)
 - (3) *meki, mihi* (2)
 - (4) — (0)
 - (5) *mako, mato, meka, meko, meta, metu, miki, miko, moko, mota, mote, moto* (12)
- ...

^{167b} Al detalle crucial (señalado por Igartua 2002) de que cualquier combinación de sordas aspiradas y no aspiradas (**thtv* o **tvthv*) es tardía frente a cualquier otra con sonora inicial (**dvthv* o *dvcv*) y, además, sólo se dan en préstamos, ahora podemos añadir que el bisilabismo o trisilabismo de las formas supuestas tampoco ayuda nada a las explicaciones sobre la distribución de la aspiración en épocas relativamente antiguas de la lengua.

¹⁶⁸ Con todo —o «además», según se mire— es pertinente señalar (cosa que no hizo Mitxelena) que esta indiferenciación categorial se da tanto con monosílabos como con bisílabos; además de los citados añádase *bero* ‘calor, etc.’, *argi* ‘luz, etc.’ o *gose* ‘hambre, etc.’ por un lado y *huts* ‘vacío, etc.’ por otro.

¹⁶⁹ Nótese que no se distingue de momento entre variantes de préstamos y variantes de vocabulario patrimonial dado que ni unas ni otras pueden ser tomadas como aspirantes a formas protovascas sino como evidentes innovaciones.

j) (h)VRV [18]

- (1) *hamu, harri, hiri* (3)
 - (2) *hula, huna* (2)
 - (3) *hala, hari(tu), hire, hola, hona, hori, horri, hura* (8)
 - (4) — (0)
 - (5) *herra, herri, herru, hiro, honi* (5)
- ...

n) TVTV [192]

- (1) *baba, bago, baka, bake, bapo, bapho, bega, beta, bibe, bide, biku, bobo, boga, bota, bote, boti, deto, dupa, gabi, gako, gata, gathe, gatu, gito, gubi, gudu, kaba, kabi, kabo, kako, kapa, kapu, kida, kita, kito, koba, kopa, kota, kupa, pabo, paga, pagu, papo, papu, patu, peka, pheka(tu), pike, piko, piku, pipa, pita, popa, poto, puda, puja, puta, taka, tako, tapa, teka, teku, titi, toke, topa* (65)
- (2) *baga, bede, bida, bigi, bobu, dibo, digo, duba, duga, dopa, gaba, gabe, gutu, kabu, kape, kate, katu, kida, kitu, kopu, kuba, pago, pake, pika, pita, puga, puka, pulo/u, tati, teka, tope, topo, thupe, tupa* (34)
- (3) *baku, dago* (etc.), *dina, duka, bage, bako, bape, batu, begi, beko, bete, beti, biga, biki, biko, gogo, guti, pape, peka, peko, tegi, toka, tuka, tupa* (24*)
- (4) *babi, babo, baka, bebe, bibi, bobo, buba, butu, dapa, dithi, goga, kada, kaka, kika, koko, kuku, papa, pipi, pupu, patta, pito, popa, pupa, pupu, purra, tada, tago, takataka, tapa-tapa, tata, tato, tipi, toto, tupa, tutu* (35)
- (5) *beta, bigo, boga, botu, dako, dedu, doba, gate, gokho, gupi, keta, keto, kide, kobe, koka, kote, kubi, kuka, kupi, kũto, padu, papa, peto, pota, teka, tepũ, tika, tipo, tobo, toki, toto, tuku, tuta, tutu* (34).

De todas ellas sólo las correspondientes al grupo (5) de cada subtipo son posibles candidatas a ser consideradas raíces protovascas por haber superado este primer filtro:

a) mVTV [25]

- (5) *mako, mato, meka, meko, meta, metu, miki, miko, moko, mota, mote, moto* (12)

j) (h)VRV [18]

- (5) *herra, herri, herru, hiro, honi* (5)

n) TVTV [192]

- (5) *beta, bigo, boga, botu, dako, dedu, doba, gate, gokho, gupi, keta, keto, kide, kobe, koka, kote, kubi, kuka, kupi, kũto, padu, papa, peto, pota, teka, tepũ, tika, tipo, tobo, toki, toto, tuku, tuta, tutu* (34).

Naturalmente, ni siquiera sobre estas supervivientes puede afirmarse todavía que se trate de raíces protovascas con seguridad; en efecto, mientras que la definición de «préstamo» o la de «innovación», en general, es definitiva, no lo es, en cambio, la de «vocabulario patrimonial»: aquí algo es incluido provisionalmente y mientras no se demuestre lo contrario, lo cual puede demorarse meses, décadas o toda una eternidad. Por tanto, la ya cada vez más magra lista de CVCV supervivientes no es más que eso: formas sobre las que *aún* no hemos dado pruebas particulares o generales definitivas de que hayan de ser eliminadas de entre las candidatas a raíz protovasca.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Cf. «6. «Unidentified». The final heading in the list of root origins is in fact a non-statement of origin. Here are included all roots for which a satisfactory etymology on both phonetic and semantic grounds

5.3. A continuación esbozamos cuatro criterios —*criterios* que no axiomas— que pueden ayudarnos a discernir sobre la antigüedad o carácter reciente del modelo o tipo radical analizado en cada momento y, en consecuencia, de las raíces documentadas pertenecientes al mismo. Es en esto en lo que podemos concretar de momento la búsqueda de la etimología formal; si no podemos hallar el origen último de los vocablos sí podemos, al menos, establecer un diagnóstico —en ocasiones bastante seguro— de la procedencia endógena y exógena, así como de su formación reciente o antigua en una manera que no sólo era imposible sino incluso inimaginable en un paradigma etimológico atomista.

a. Criterio de la proporción entre el grupo (5) y el total de raíces posibles.

Es interesante conocer que estas 308 formas¹⁷¹ aún no explicadas representan el 27,47% de las 1.121 realmente documentadas (que, a su vez, son el 20,2% de todas las posibles) y un 5,57% de las 5.525 posibles en este modelo radical.

Antes de avanzar en su análisis ténganse en cuenta los resultados observados en el modelo radical monosilábico:

har-_p, har-₂, has-_p, has-₂, hats, hatz, haz, ber, bil, bits, biz, butz, hel, hez, gal, gar, gaz, gel, gen, gor, gun, gur, hil, hits, hitz, lan, lar, lats, latz, laz, ler, lits, lor, lur, hon, hor, hots, hotz, sal, sar, sats, sen, sits, sor-_p, sor-₂, hun, hur, hurr, zeR, zil, zin, zits, zitz, zor, zotz, zur (56)

Si pensamos que son 7 (*b, g, z, s, l, n, h*) los fonemas que pueden ocupar C- en una estructura radical antigua¹⁷² CVC, 5 los de -V- y otros 5 (*l, n, R, ts, tz*) las que pueden ocupar -C,¹⁷³ serían entonces un total de 175 las raíces posibles a partir de su combinación; pues bien, de ellas son 84 las realmente documentadas (48%) y de entre éstas 56 (66,66%, dos tercios del total) pertenecen al grupo (5) de raíces con etimología desconocida.

Es decir, las raíces monosilábicas realmente documentadas representan bastante más del doble (48% frente a 20,2%) de las bisilábicas, pero para lo que aquí nos in-

cannot be established. This encompasses both roots whose form is undeniably Semitic-looking (...) and those whose structure is contrary to Semitic norms (...). Of course, because of the phonetic developments involved, the external form of a root in Amharic is not necessarily a reliable indication of a Semitic origin or otherwise. Confirmation on the basis of semantic correlation with a satisfactory formal cognate in another language is required before any statement of origin can be safely made» (Appleyard 1979: 80).

¹⁷¹ Esta cifra y las posteriores no coincidirán al 100% con las de la última versión de Lakarra (2002a) pero las diferencias son irrelevantes para la argumentación y las conclusiones aquí presentadas. Nótese, en cualquier caso, que las cifras de los bisílabos no paran de reducirse en los apartados significativos (y de aumentar en los contrarios), alejándose más y más de cualquier opción para pertenecer a los periodos más antiguos reconstruibles.

¹⁷² I.e., radical documentada en vasc. histórico con fonemas continuadores de los existentes en protovasco y vasco común; con todo (cf. Lakarra en prep.-7), parece que la antigüedad de *n*- en bisílabos es al menos tan dudosa como la de *l*-, derivada de **d*- en una proporción muy superior a lo sugerido por Mítxelena.

¹⁷³ Dejamos aquí de lado las cuestiones que plantea la neutralización de -*r*, -*s* y -*z*, aparentemente más tardía e incompleta que la de sus fortis en inicial, hecho no suficientemente destacado, en nuestra opinión, en la *Fonética* de Mítxelena. En todo caso, no cambiaría sustancialmente el sentido de la comparación entre bisílabos y monosílabos; como mucho, aumentarían los porcentajes de estos últimos.

teresa es aún más notable la diferencia observada a su favor (de casi 12 a 1) en el porcentaje de raíces del grupo (5). Tengase en cuenta, además, que los cálculos sobre los monosílabos se realizan sólo sobre los «monosílabos libres», i.e. los documentados así en el idioma, y no se incluyen los abundantes CVC radicales obtenibles de la reconstrucción de formas como *barru*, *beltz*, *berri*, *behe*, *mihi*, *ipini*, *bertsi*, *aker*, etc. (cf. infra). Esto es, si incluyéramos las protoformas monosilábicas correspondientes a estas últimas voces aumentaría aún más la diferencia —ya muy notable— a favor de los monosílabos (cf. al final de la nota 171).

Creo que este somero examen habla claramente a favor de la antigüedad de la estructura monosilábica CVC sobre cualquier otra y, en principio, de las raíces documentadas del grupo (5) que en este tipo se incluyen frente a cualquier otra. Esta importante conclusión, por lo demás esperada o adelantada desde Lakarra (1995a), habrá de ser precisada y ampliada ulteriormente con el hallazgo del orden relativo de los subtipos de CVCV o de la relación entre VCVC y CVCCVC con todas ellas.

b. Criterio de las restricciones fonotácticas.

De las, en principio, incluidas en el grupo (5) de CVCV las siguientes difícilmente pueden ser raíces protovasas en función de su estructura fonológica:

mVTV [25]: *mako*, *mato*, *meka*, *meko*, *meta*, *metu*, *miki*, *miko*, *moko*, *mota*, *mote*, *moto* (12 / 12)

TVmV [18]: *dema*, *domu*, *goma*, *kamu*, *kima*, *kimo*, *kume*, *thomu* (8 / 8)

mVmV [8]: *moma* (1 / 1)

fVmV [1]: *fimo* (1 / 1)

fVTV [11]: *fado*, *faga*, *futa* (3 / 3)

TVfV [08]: *kafá*, *kofá* (2 / 2)

TVTIV [192]: *dako*, *dedu*, *doba*, *keta*, *keto*, *kide*, *kobe*, *koka*, *kote*, *kubi*, *kuka*, *kupi*, *küto*, *padu*, *papa*, *peto*, *pota*, *teka*, *tepü*, *tika*, *tipo*, *tobo*, *toki*, *toto*, *tuku*, *tuta*, *tutu* (27 / 34)

RVTIV [77]: *lema*, *lima*, *lime* (3 / 19)

SVTV [88]: *samo*, *zamo*, *zima* (3 / 24)

TVRV [269]: *dala*, *dono*, *bona*, *fara*, *fera*, *kallu*, *kalla*, *kali*, *khane*, *kanu*, *kari*, *karra*, *karre*, *kharru*, *kerá*, *kerra*, *kerri*, *kerru*, *keru*, *kino*, *kira*, *kiri*, *kiru*, *kolo*, *koro*, *korro*, *kulu*, *kurri*, *kurro*, *kürü*, *maru*, *marro*, *merro*, *milu*, *mirri*, *mollo*, *morro*, *morru*, *mula*, *paro*, *phela*, *pelo*, *pira*, *piro*, *pirri*, *porro*, *poru*, *talo*, *tara*, *tarro*, *tehi*, *thiña*, *thini*, *tira*, *tholu*, *thona*, *thorra(tu)*, *turru* (58 / 83)

TVSV [115]: *doxa*, *kiza*, *kusa*, *kuxa*, *kuxe*, *kuso*, *maze*, *mazi*, *misu*, *moso*, *muza*, *paso*, *phesi*, *pitxi*, *poxi*, *potxi*, *potxo*, *potzo*, *potzu*, *putxa*, *putxi*, *taxa*, *toto*, *tuzo* (24 / 32)

RVRV [88]: *lama*, *lema*, *lima*, *lime*, *maru*, *marro*, *mene*, *merro*, *mena*, *milu*, *mirri*, *mollo*, *mona*, *moni*, *morro*, *morru*, *mula* (17 / 26)

RVSV [40]: *masa*, *maze*, *mazi*, *misu*, *moxo*, *moso*, *musi*, *muza* (8 / 11)

SVRV [85]: *samo*, *suma*, *zamo*, *zima* (4 / 24)

Como cualquiera sabe y hemos visto más arriba, no puede darse entre las voces patrimoniales ninguna con / f / original, o con / m / que no sea debida a asimilación

de labial o resolución de grupo *nb*; tampoco podemos aceptar como antiguas formas con oclusiva sorda inicial no debida a asimilación con sorda interna (*kaltelgaldu* o *koipe* frente a *putzu*, *paraisu*, etc.).¹⁷⁴

De las 280 formas realmente documentadas y clasificadas en (5) 171 —en torno al 60%— quedan eliminadas en función de este criterio.

c. Criterio de las onomatopeyas.

El porcentaje de onomatopeyas no parece ser independiente de, e indiferente a, la antigüedad del modelo radical considerado en cada caso: más concretamente, parece existir una relación de «imagen especular» entre tal modelo y determinadas onomatopeyas, no siendo casual la enorme cantidad de variantes (VVT, VVST, TVR-TRV, TRVV, TRVRT, TRVST, VVRT, TVT...) entre las monosilábicas, además del número absoluto de onomatopeyas, muy superior entre éstas a lo que hallamos entre los restantes modelos radicales:

aup, aurt, ausk, bal-bal, biz-biz, blau, blink, blist-blast, bol-bol, bon-bon, brast, brau, bri, brist, but, dank, dart, din-din, dist, drak, drank, drausk, drin, dsast, dzanp, dzart, dzast, dzaust, dzist, eit, ep, et, eup, eurt, fa, fast, fu, furts, fut, futz, glask, grask, ja-ja, jau, jaurt, ink, hint, irt, jua, jui, izt, kask, kausk, ker-ker, kik, kink, klak, klask, klausk, klik, klin, klisk, kluk, kok, kosk, krak, krask, krik, krisk, kutz, ma, man, mir-mor, mist, mitx, miz, mox, mu, murt, mus, must, mut, ñi, ñir, ño, ñu, oi, ok, op, ox, osk, otx, pa, panp, part, pik, pil-pil, pipi, pirpir, pis, pit, pizt, pla, plai, plast, plau, plaust, ploxx, plost, plot, plust, pol-pol, pot, potx, prizt, pu, pulp, punp, sast, sitx, sost, xixt, xo, xut, tan, tank, tar, tast, taup, taust, teink, tenk, ter-ter, tiltil, tink, to, tot, tou-tou, trast, tunk, tunt, tut, tta, ttat, ttik, ttit, tto, ttok-ttok, ttu, ttur-ttur, ttut, txa, txak, txart, txar-txar, txat, txau, txi, txil, txil-txil, txin, txint, txintx, txintz, txirtxir, txist, txit, txitxi, txiz, txo, txortxor, txost, txut, ul, hup, ut, zart, zauk, zaust, zintz, zirt, zizt, zo, zunp, zurt, zut (186).

Son, quizás, aquellas raíces en las que interviene / m / la únicas CVCV que pueden aproximarse en este punto a las monosilábicas (*mama*, *mamo*, *mamu*, *mimi*, *momo*, *mumu*), pero incluso aquí sólo las del subtipo mVmV y no las de los restantes. Muy lejos quedan tipos con (h)VSV, CVhV, RVSV sin caso alguno, RVTV con uno (*lafa-lafa*), SVRV con dos (*zirri*, *zarra*) y SVTV con tres (*sagi*, *xifi-xafa*, *zabu*); incluso en TVTV, con 35, las onomatopeyas apenas presentan más casos que su (5) —34—. Serían TVTV seguido de TVRV (26 frente a 83 de etimología desconocida) y RVRV (14 frente a 26) los tipos radicales más antiguos entre los CVCV en función de este criterio.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Para un criterio similar en amhárico compárense las siguientes observaciones de Appleyard a su primera tabla: «H. Most instances of root initial *b* are of Ge'ez origin (...) or Arabic origin (...). The only classes of *b*- in inherited Semitic items in Amharic derive from an earlier *k*-» (1979: 84).

¹⁷⁵ Es posible, incluso (cf. Mitxelena en *FHV*) que las onomatopeyas —junto a los préstamos, naturalmente— hayan sido una vía de expansión moderna del fonema / m / y quizás de algunas oclusivas sordas iniciales. Se han publicado últimamente varios trabajos sobre el tema, como los de Iraide Ibarretxe; en Lakarra (en prep.-3) se encontrará un tratamiento formal más detenido, así como pruebas añadidas de su relevancia para la fonología diacrónica.

d. Criterio geográfico.

Considérense las siguientes raíces, a las que se ha añadido su extensión dialectal tomada de Azkue (1905-1906):

<i>huzi</i> «(L ?[Etchev])»	<i>heze</i> «(AN, B, BN, G, R, BN, L, S)»
<i>ehe</i> «(BNc, Lc)»	<i>aho</i> «(AN, B, G, R, BN, L, S)»
<i>honi</i> «(BN, Sal)»	<i>herri</i> «(AN, B, G, L, BN, S)»
<i>boga</i> «(B-l, G-don)»	<i>toki</i> «(c.)»
<i>belu</i> «(B-a-b-g-i-mond-mu-o-tx)»	<i>bare-1</i> «(c.)», <i>barhe</i> «(S),
	<i>bare-2</i> «(AN-b, B, G, L)»
<i>basi</i> «(B-mu-tx)»	<i>gose</i> «(c.)»
<i>liki</i> «(B-o)»	<i>labe</i> «(AN, BN, G, L, R, S)»
<i>latsa</i> «(BNc, Lc)»	<i>litsa</i> «(c.)»
<i>naka</i> «(BN-am)»	<i>negu</i> «(c.)»
<i>saru</i> «(B, arc.)»	<i>sare</i> «(c.)»
<i>saga</i> «(G-ond)»	<i>zata</i> «(AN-Arak, BN-s, G-zeg?
	[+ <i>sata</i> AN)»

Es evidente que las raíces que figuran en la columna de la derecha tienen muchas más probabilidades de ser antiguas o de pertenecer al vasco común que las otras.¹⁷⁶ Así, es más que probable que las raíces de la lista de la izquierda y otras de extensión geográfica similar no sean sino innovaciones, tardías o antiguas pero no propias del protovasco en ningún caso, por mucho que todavía no podamos —en función de los criterios formales que hemos presentado— clasificarlos en ninguno de los grupos (1) a (3) de préstamos, variantes o compuestos y derivados, respectivamente. Resulta imprescindible, pues, que las raíces analizadas, además de pertenecer al grupo (5) y de no incumplir cualquier otro criterio formal que pudiera formularse, muestren una extensión geográfica satisfactoria, esto es, que haga verosímil —nunca totalmente segura— su pertenencia a las etapas más remotas de la prehistoria de la lengua.

La definición operativa de este criterio, de alguna manera similar al de Meillet para tomar como indoeuropeos y no dialectales determinados vocablos, no resulta fácil: depende, claro está, del desarrollo de la dialectología histórica vasca (que no es exactamente el que a uno le gustaría) y de la clasificación dialectal moderna adoptada (que varía de un autor a otro) y, no en último término, de nuestras magras y poco definidas ideas sobre cronología y fragmentación del protovasco y del vasco común (cf. Lakarra en prep.-4). Provisionalmente y por mor del argumento, adoptaré la siguiente formulación: una raíz podrá ser tenida como común en una fase antigua de la lengua (= aspirante a protovasca) si y sólo si en la documentación histórica que podamos allegar se da en dos o más zonas dialectales no contiguas entre sí. Entiendo por zonas dialectales las cinco siguientes, vizcaína, guipuzcoana, altonavarra, labortana y bajonavarro-suletina, asumiendo para el experimento las delimitaciones clásicas de Bonaparte sobre las mismas. Por otra parte, y para no ser tachados

¹⁷⁶ Téngase en cuenta, por otra parte, que si el experimento lo hiciéramos no con elementos del grupo (5) sino de (2) —las variantes no principales de la raíz— estos resultados serían mucho más claros; pero si lo que buscamos es la posibilidad de aportar nuevos criterios independientes para eliminar o confirmar candidatos del grupo (5), son éstas las que debemos seguir examinando.

nosotros mismos —en nuestra, seguramente maliciosa, intención de descartar para el protovasco modelos radicales y raíces tardías—, lo hemos sido cumplidamente con nuestros posibles adversarios, contentándonos muy fácilmente a la hora de dar por cubierta cada área, con la consiguiente mayor facilidad para pretender que determinadas formas sean comunes: i.e., aceptamos que algo marcado sencillamente como «V-ond» o «L-ain» sea tomado como representante de toda su zona dialectal, exactamente como si Azkue nos hubiera dado en tales voces «V común» o «L general», o, en su caso, 20 testimonios que fueran del siglo xv al xx, respectivamente.

Los resultados de la aplicación de este generoso criterio geográfico a CVCV en los términos señalados serían éstos:

1. *m - f*

- a) mVTV: —(0) b) TVmV: —(0) c) mVmV: —(0) d) mVfV: —(0)
 e) fVmV: — (0) f) fVTV: — (0) g) TVfV: — (0) h) fVfV: — (0)

Esto es, 0 (de 67, 0,00% de las documentadas y 0,00% de las posibles).

2. *h*

a) hVTV: <i>habe, haga, hede,</i>
<i>hegi, hego</i> (5)	d) (h)V(h)V: <i>ahi, abo, eho, ohe,</i>
<i>ohi</i> (5)
b) (h)VRV: <i>herri, hiri, hiro</i> (3)	e) CVhV: <i>beha, behi, zabo</i> (3)
c) (h)VSV: <i>heze, hisi</i> (2)	

18 en total (de 83, 21,69% de las documentadas, 2,47% de las posibles).

3. *TVT V: beta* (1)

1 (de 257, 0,51% de las documentadas, 0,001% de las posibles).

4. *Resto de CVCV*

a) RVTV: <i>labe, laka, negu</i> (3)	e) RVRV: <i>larru, lera, lerro, narra</i> (4)
b) SVTV: <i>sagu, suga, zabo, zapi</i> (4)	f) RVS V: <i>litsa, luze</i> (2)
c) TVRV: <i>bare, barre, biri, geli,</i>
<i>geri, gerri, gori, bera, bero, buru,</i>
<i>gorro</i> (11)	g) SVRV: <i>saló, sare, sori, zare, zerri,</i>
<i>ziri, zori, zoro, zorri, zorro, zulo,</i>
<i>zurru</i> (12)
d) TVSV: <i>basa, baso, beso, geza, gose</i> (5)	h) SVSV: <i>ziza</i> (1)

Un total de 42 (de 703, 5,97% de las documentadas, 1,30% de las posibles).

La modestia de estas cifras (61 [0 + 18 + 1 + 42] de las 5.525 posibles, 1,10%) es tan manifiesta que no merece comentarios adicionales: estamos en el reino de la pura casualidad estadística y parece claro que nos las tenemos, no con firmes candidatos a consolidarse como raíces protovascolas, sino con meros residuos^{176b} de nuestro análisis (necesariamente “garantista”) y que no sólo TVTV (como venimos señalando desde

^{176b} Como se ha señalado ya (p. ej. al final de la n. 171) los bislabos no paran de “caer” ante sucesivos análisis más finos. Ahora habríamos de descontar, al menos, *labe, negu, gerri, basa, baso, beso, geza, larru, narra, luze, zoro y zorri* (cf. Lakarra en prep.-1).

1995) sino también CVCV en cualquiera de sus múltiples variantes puede ser eliminada de la lista de posibles formas canónicas protovascas (cf. Lakarra 2002a, 2003c, 2004a).

5.4. Si comparamos de nuevo los resultados de los monosílabos CVC, vemos que de las 56 raíces anteriores sin etimología conocida, son ahora 45 —más del 80% de las que han superado los restantes criterios e incluso más del 25% del total de las raíces posibles en este tipo y más de un 53,5% de entre las documentadas— las que han superado también este criterio de distribución geográfica:

*har-*₁, *har-*₂, *has-*₁, *hats*, *hatz*, *haz*, *ber*, *bil*, *biz*, *butz*, *hel*, *hez*, *gal*, *gar*, *gaz*, *gel*, *gen*, *gor*, *gur*, *hil*, *hitz*, *lan*, *lar*, *lats*, *latz*, *ler*, *lits*, *lur*, *hon*, *hor*, *hots*, *hotz*, *sal*, *sar*, *sen*, *sor-*₁, *sor-*₂, *hun*, *hur*, *hurr*, *zeR*, *zin*, *zor*, *zotz*, *zur* (45)

Una vez más hemos de recordar que estamos concluyendo a partir del examen de las «radicales libres», i.e. de las raíces realmente documentadas autónomamente en la lengua y no de las obtenidas por reconstrucción; si añadiéramos **bar* (> *barru*, *bular*), **bel* (cf. *beltz*, *baltz*), **ben* (cf. *behe*), **beR* (cf. *berri*, *barri*), **bin*₁ (cf. *e-bin-i*, *ibeni*, *ipini*), **bin*₂ (cf. **bin-i* > *mih*), **gin* (cf. *e-gin*), **gal-i* (cf. *gari*), **gan* (cf. *gain*), **geR* (cf. *gerri*), **gon* (cf. *egon*), **han* (cf. *aker*, *andots*, *ahuntz*), **her*₁ (cf. *her-ts-i*), etc. a este cálculo, es seguro que el porcentaje de realización de los monosílabos, su proporción de raíces del grupo (5) y de extensión al conjunto del territorio en época moderna no podrían ser mayores y más alejados de lo que hemos encontrado en CVCV, resultado este último que sólo puede variar a menor.

No se me ocurre en este momento criterio alguno que pueda hablar más elocuentemente —en coherencia, además, con lo visto hasta ahora— del carácter primigenio (exclusivo para el protovasco antiguo y quizás más tarde) de las raíces monosilábicas y del propio tipo radical CVC.¹⁷⁷

6. A modo de conclusión

Etymology is from beginning to end a matter of balancing probabilities, and thick-set with uncertainties and chances of error... All such errors, it is hoped, will be viewed with a reasonable degree of indulgence, considering the novelty and the extreme laboriousness of the undertaking (William Dwight Whitney 1885: xi f., *apud* Vennemann 2003: vii).

1. Espero que en las páginas anteriores haya quedado meridianamente claro que también en el campo vasco hay una relación directa entre reconstrucción y etimología, entre teoría lingüística y filología, entre explicación científica y abstracción y, por tanto, de la necesidad de generalizaciones que superan el atomismo y la anécdota. Las investigaciones etimológicas —como cualesquiera otras— se suceden no sólo en función de las querencias o “idiosincrasias” del etimólogo de turno —por curiosas e influyentes que sean a veces, cf. el excursus de § 8.1 sobre el origen y la cronología de

¹⁷⁷ No es sólo que el tipo CVC sea anterior al CVCV, sino que también podemos afirmar que TVSV y TVRV son anteriores a otros. Si pudiéramos afirmar que *abar* es anterior a *berdín* por el carácter opaco del primero y la manifiesta divisibilidad del segundo, entonces tal vez fuera lícito concluir que VCVC es anterior a CVCCVC. No desarrollaré aquí (cf. Lakarra en prep.-5) diversas consecuencias de esta hipótesis.

sufijos y palabras derivadas—, sino, cada vez más, como fruto de los modelos reconstructivos, de los paradigmas que subyacen y envuelven tales investigaciones. Este trabajo supone un intento de extender un nuevo paradigma etimológico paralelo al modelo de reconstrucción basado en la teoría monosilábica de la raíz protovasca antigua (cf. ahora Lakarra 2008b para un resumen) a épocas y aspectos de la reconstrucción no alcanzadas ni previstas por los paradigmas anteriores, pre- o postmitxelenarios discutidos en la primera parte del mismo.

2. En nuestra opinión (§ 1), a pesar de haber sido la comparación con múltiples y muy diversas lenguas la vía más transitada, ésta se ha manifestado claramente improductiva e, incluso, contraproducente para la explicación de los datos reales de la evolución de la lengua vasca (cf. también Lakarra 2006a); muy diferente es el fruto de la reconstrucción interna unida sobre todo al nombre de Mitxelena.¹⁷⁸

3. Es un hecho conocido que la lengua vasca tiene varios estratos de préstamos sucesivos entre los que destaca el latino-románico. Su análisis remonta al menos hasta el s. XVIII y ha sido en numerosas ocasiones materia de investigaciones más o menos afortunadas, cuando no arma para probar el supuesto carácter immaculado o bastardeado de la propia lengua.

Hemos estudiado (§§ 2.1 y ss.) la utilización que hicieron del análisis de los préstamos ciertos autores de singular relevancia en las investigaciones sobre historia de la lengua vasca, particularmente Schuchardt, Gavel, y Mitxelena. El primero destaca en sus múltiples trabajos (cf. Schuchardt 1905-06) el polimorfismo y la variación de los resultados vascos, haciendo hincapié en la inexistencia de reglas evolutivas que alguien pudiera interpretar como leyes fonéticas. Gavel en su *Phonétique Basque* (1920) utiliza el testimonio de los préstamos para la evolución de los sonidos vascos; con todo, su método es aún preestructural y pancrónico, confundiendo alófonos y fonemas así como resultados y formas de diferentes épocas de la lengua. Mitxelena (1957a, 1957b, etc.) establece una aproximación estructural, de manera que su *Fonética histórica* (1961) representa realmente —como es sabido— una «Fonología diacrónica». Es a partir del sistema moderno (de los diasistemas presentes) como se reconstruyen diversas etapas de la lengua, las cuales no son concebidas como meras sumas de protoformas sino como un sistema *où tout se tient*. El estudio del subsistema de los préstamos y la translación de sus resultados al conjunto del sistema hizo viable una aproximación más segura al elemento autóctono, más antiguo. De ello resultan reconstrucciones como la de las sonantes y sibilantes fortes y lenes, y, en general, de todo el sistema consonántico, que eran simplemente imposibles para sus predecesores.

4. Seguramente es durante las décadas de los 50 y de los 60 cuando la etimología vasca ha podido llegar al nivel de madurez que alcanzó la misma en el campo IE un siglo antes. Tal hecho se debió casi en exclusiva a la obra de Mitxelena, iniciada en 1950 con la revisión de los fundamentos metodológicos (“De etimología vasca”) y

¹⁷⁸ En la segunda parte de la introducción he reunido (en gran parte valiéndome de Alinei 1995) diversas acepciones de la palabra *etimología*, concepto que —entendido como explicación principiada de la reconstrucción, cf. Watkins al final de § 3.2.— constituye aún hoy el fundamento de la investigación del cambio lingüístico y, por tanto, de la lingüística diacrónica.

coronada en 1961 con su *Fonética histórica*; en ésta, como era previsible, se recogen múltiples etimologías junto a otros tantos cambios postulados o conatos de cronologías. Además, la aplicación que Mitxelena hizo del método de la reconstrucción interna no fue estricta y literal —por tanto, enteca a corto o medio plazo— sino original y extremadamente productiva: no se agota en la clásica resolución de las alternancias existentes en los morfemas patrimoniales,¹⁷⁹ sino que este objetivo se acomete a partir del estudio sistemático de la evolución del “elemento alienígena”, proyectando así en el patrimonial la luz de las conclusiones —mucho más seguras, si bien limitadas en el tiempo— del análisis de aquel. Es, pues, un sistema de reconstrucción mixto, en el que si bien la reconstrucción del sistema de la lengua no puede ser en principio sino interna al carecer la misma de familiares reconocidos con los cuales poder ser comparada, no ocurre así con su léxico que puede ser comparado con el de otras lenguas, fundamentalmente la latina y las románicas, obteniendo información insustituible e inigualable para la reconstrucción de la prehistoria de la lengua.

En los años siguientes el número de etimologías nuevas producidas no es elevado y buena parte de ellas son debidas al propio Mitxelena. No hallamos, en cambio, ninguna nueva propuesta etimológica en Trask (1985) o Hualde (1997), dos de las supuestas teorías alternativas a la reconstrucción consonántica de Mitxelena y Martinet (1950). Tal circunstancia, unida al carácter parcial de ambas —sólo tratan de las oclusivas pero no de sibilantes, sonantes o de la aspiración como hiciera Mitxelena— hace que no puedan considerarse sino como débiles variantes notacionales del sistema mitxeleniano (§ 2.5).

5. Diversos métodos supuestamente alternativos al histórico-comparado tradicional, particularmente la glotocronología (§ 3.1) y la comparación masiva (§ 3.2) —que han tenido también cierto arraigo entre nosotros durante las últimas décadas (p.ej., Tovar et al. 1961; cf. Lakarra 1997b, 1999)— han supuesto un notable retroceso en los estándares alcanzados anteriormente en la reconstrucción lingüística y en la etimología científica. En la práctica, ambos métodos renuncian a la reconstrucción y a la etimología entendida ésta como explicación histórica, conformándose con la mera recopilación de semejanzas superficiales que, además de no resistir casi nunca un mínimo análisis filológico o lingüístico, no explican (ni siquiera lo intentan) regularidades o aspectos de la gramática de fases anteriores de la lengua.

6. En 1995 publiqué el primero de varios intentos de explorar una nueva vía para reconstruir una fase de la prehistoria de la lengua vasca anterior a la reconstruida por Mitxelena. Partiendo de las regularidades morfélicas de las voces patrimoniales, las cuales guardan, en principio, información sobre fenómenos y estados de la lengua anteriores a la entrada de préstamos latinos y —por tanto— anterior a la proporcionada por estos, que han constituido la base de la reconstrucción estandar, se trata de obtener morfemas antes no reconocidos (por fósiles) en protovasco moderno

¹⁷⁹ Cf. “The principles of Internal Reconstruction can be applied to phonological systems, and also to the structure of morphemes. This can, in a sense, be seen as an extension of the standard methodology of Internal Reconstruction presented earlier, which consists in the elimination of alternation by the reconstruction of a single non-alternating source. Here it is variations within systems and between different morpheme structures that are eliminated in favour of uniform patterns, and the consistent application of this principle results in considerable regularization and simplification” (Fox 1995: 178).

y esquemas morféuticos que guíen una reconstrucción más profunda, así como para identificar con alguna seguridad los morfemas pertenecientes a tal estadio lingüístico; la labor, sin embargo, no está sino esbozada y no puede decirse que carezca de riesgos y dificultades. Es lógico que el reconstructor se centre en el análisis y discusión de determinadas estructuras escogidas de la lengua, con el fin de obtener de su estudio cierta verosimilitud sobre estadios lingüísticos más arcaicos que los anteriormente conseguidos por la investigación. Quede bien claro que, si en todo trabajo sobre reconstrucción lingüística hay que aceptar muchas conclusiones sólo con suma prudencia o cautela, las circunstancias específicas del caso vasco nos obligan a ser conscientes de que nuestras propuestas difícilmente irán en muchas ocasiones más allá de cierto nivel de verosimilitud.

7. Como se hace ver en § 4.1., si bien Mitxelena consideraba la forma canónica de los morfemas como típica de las reconstrucciones más profundas, el autor de la *Fonética histórica* (y de *Lenguas y Protolenguas*) no llegó a utilizar ni precisar dicha forma canónica a la hora de elaborar sus etimologías: hallamos en éstas una gran diversidad de protomorfemas (monosílabos, bisílabos, trisílabos..., -C-, -V-, C-, V-, -C-, -CC-, etc.), posiblemente correspondientes a épocas también diferentes. Son una especie de recopilación de reconstrucciones (por adición de protofonemas) de morfemas históricamente atestiguados; no pueden ser, por tanto, el punto de llegada de ninguna reconstrucción sistemática sino el arranque de la misma: cf. la crítica de Benveniste (1935) a la labor indoeuropeística anterior, comparable a la mitxeleniana en aspectos relevantes.

8. En Lakarra (1998a) revisamos los escasos estudios que —en claro contraste con lo que ocurre en IE, semítico, austronesio, etc.— los vascólogos han dedicado a la raíz, tanto desde el punto de vista sincrónico como diacrónico. Azkue y otros (§ 4.2) dedican al asunto algunas escasas líneas de diverso valor, pero es Uhlenbeck el autor del estudio (cf. 1942 y 1947) más completo de los tipos radicales vascos antiguos y modernos hasta Trask (1997). En opinión de Uhlenbeck, son los bisílabos —y dentro de ellos los univocálicos— los radicales más antiguos y cree poder obtener una serie de sufijos o desinencias en ciertos finales que se repiten con frecuencia.¹⁸⁰

9. En §§ 4.3-4.5 tratamos de basar la nueva reconstrucción no en el análisis de los préstamos (que sólo pueden iluminar épocas más recientes) sino en el de las (ir)regularidades de la estructura de los vocablos patrimoniales, pertenecientes a un estadio anterior. Adoptando una estructura silábica más restrictiva que la mitxeleniana y habiendo hecho notar limitaciones como **T₁V₁T₂V₂ —y **CVCV o **bisílabo— antes no detectadas, necesariamente hemos de postular un modelo radical (monosílabo CVC) que dé cuenta de tales enormes restricciones no explicadas por (o inexplicables para) el paradigma anterior. Ya ahí (cf. Lakarra 1995a) hemos dado algunos ejemplos del funcionamiento del nuevo paradigma en su búsqueda de nuevos afijos (-tz, -bo, etc.) y raíces más pequeñas (*ger, *han, *bur, etc.), que las postuladas en el sistema mitxeleniano.

¹⁸⁰ Es sabido que, si bien Uhlenbeck (1942) había tratado de mostrar los esquemas silábicos y radicales más habituales, lo hizo con ánimo de dilucidar a través de las diferentes formas canónicas la procedencia de unos y otros morfemas (hamítico, caucásico, etc.), dado que le parecía la forma más lógica dentro de su teoría de que la lengua vasca (al igual que cualquier otra) era una lengua mixta.

10. A continuación hemos querido mostrar (§ 4.6, cf. Lakarra 1998b) la relevancia de la teoría de la raíz para la comparación y, en concreto, hemos hecho notar que teniéndola en cuenta —a diferencia de lo que encontramos en Bouda, Lafon o Braun— la teoría vasco-caucásica (y otras como la vasco-urálica de Morvan) resulta aún más débil de lo que ya suponíamos, pues no hay restricción paralela, alternancia o isomorfismo entre tales lenguas contra lo que podemos hallar fácilmente en familias de lenguas con parentesco genético real (IE, semíticas, yukki-wappo, etc.), no sólo posible o deseado.

11. Son conocidas las consecuencias negativas para la etimología provenientes de la tardía y asimétrica tradición textual y del deficiente conocimiento filológico de la misma que en ocasiones manifiestan ciertos reconstructores ucrónicos. También (o sobre todo) entre nosotros, la historia documentada ha de tener prioridad absoluta sobre la prehistoria reconstruida o imaginada. En (§§ 4.7-4.8) se recuerda la utilidad de la “filología de precisión” (Meillet), no sólo para determinar una etimología o establecer una protoforma, sino incluso para estudiar la evolución de las reglas fonológicas y precisar la extensión y carácter regular de las mismas: en este caso dos supuestas excepciones a la ley de asimilación de sibilantes tautomorfémicas dejan de contar como tales al revelarse que se deben a otras razones filológicas (cacografías y errores de traducción). La precisión filológica no sería requerida de no existir una teoría lingüística que puede delatar argumentos débiles o insostenibles y que obliga a efectuar nuevas averiguaciones; el resultado de la suma de una y otra podría ser doble: la eliminación de las excepciones y la mejor explicación de las reconstrucciones resultantes.

12. En § 4.9 el reanálisis de *adar* como perteneciente a un esquema radical concreto y a un fenómeno gramatical antiguo (reduplicación) compartidos con *odol*, *eder*, etc., nos lleva a dudar aún más de su supuesto carácter de préstamo celta. Tanto aquí como en apartados posteriores vemos que es prioritario atender a la reconstrucción de la gramática antigua de la lengua antes que acometer las investigaciones etimológicas atomistas (*handi*, *ahuntz*, en § 4.10, o *zaldi*, en § 4.13) más o menos interesadas (de Vennemann, Schrijver o Tovar, p.ej.) pero nada interesantes para el vascólogo.

13. En § 4.11 hemos tratado de comprobar y ampliar a través de la utilización de la fonotáctica los criterios de detección de préstamos propuestos en su día por Mitxelena (1964a y otros) junto al hallazgo de alguna etimología (*abagadaune*) no establecida por él y la detección y explicación de algún nuevo préstamo (*zemai*). Creemos haber avanzado en la utilización de criterios antes no explicitados como la (in)compatibilidad de variantes para la consolidación de hipótesis de préstamo: ***mehatxu / zemai - mehatxu / amenaz(at)u - zemai / amenaz(at)u*, etc.

14. En § 4.12 (a propósito de *andere*) hemos completado lo visto anteriormente, esto es, que tanto el etimologista como el reconstructor interno —además de otras exigencias ya mencionadas— han de examinar las diversas propuestas de préstamo o sustrato en función del respeto que muestran a los estándares existentes en la lingüística histórica vasca o, en su caso, en la medida en la que tratan de consolidarlos o ampliarlos. En el apéndice § 8.3 se reúnen varias decenas de préstamos no reconocidos como tales anteriormente, lo cual viene a confirmar el valor heurístico del análisis ba-

sado en la forma canónica de los morfemas (v. Lakarra en prep.-1, en prep.-5 y, sobre todo, en prep.-8).

15. En § 4.13 la extensión a otros casos de $V_1 - V_1$ con consonantes dentales distintas de la / d / estudiada en § 4.9 (/ n / y, en menor medida / s /) produce, siguiendo el mismo análisis adoptado anteriormente con las raíces en *dVC*, una serie de nuevas etimologías de *ahal*, *aban(tzi)*, *ohol*, etc., paralelas a *adar*, así como la convicción de que **zal* y *azal* no se pueden separar entre sí, ni de ese paradigma ahora más extenso. Difícilmente puede sostenerse por tanto, la antigua etimología de *zaldi* [*thieldonis*] que no tenía en cuenta los fenómenos fonéticos y gramaticales propios del protovasco que se reúnen en su primera parte, ni el valor de la segunda, repetidamente presente en ese preciso campo semántico.

En Lakarra (2006b) y (2006c) —de los cuales es un resumen parcial § 4.14— se analizan varios casos de raíces verbales de estructura *_VC* o (C)(V)VC, con resultados interesantes: p.ej., pruebas de la caída de consonantes iniciales de tales raíces, o carácter no primigenio de los diptongos presentes en las mismas. Todo ello nos lleva a restituir (a) primitivas formas canónicas en CVC y (b) antiguos prefijos desconocidos; “reconstrucción al más alto nivel” (Mitxelena) y etimología parecen darse la mano.

16. No puede pensarse en ir más allá de alguna «variante notacional» de discutible y discutida «elegancia», sin la producción de un cierto número de etimologías: *nulla etymologia sine teoria, sed nulla linguistica historica sine etymologia*. Cada nuevo avance en la reconstrucción representa realmente y trae consigo nuevos avances en las labores etimológicas: piénsese en la relación entre el descubrimiento de la reduplicación en protovasco y la decisión sobre el carácter patrimonial o tomado en préstamo de *adar*, en la existente entre el paso de CVCC a CVC-C y la identificación de nuevas raíces y sufijos (cf. *bor-tz*), etc. Las etimologías, a su vez, han servido y deben seguir sirviendo para justificar nuevas reconstrucciones: la identificación de **zen* en *gi-zen* da una prueba adicional a favor de la reduplicación parcial hacia la izquierda, **ze-zen*, (cf. **go-gor*) en protovasco.

17. Creemos haber mostrado que la teoría de raíz monosilábica del protovasco antiguo ha tenido, y es previsible que tenga todavía, múltiples e importantes consecuencias para la diacronía de la lengua vasca: explicación de generalizaciones como ***-T*, ***TVT*, extensión de ésta a ***CVCV*, evolución de la forma canónica monosilábica a otras posteriores,¹⁸¹ necesidad de replantear la reconstrucción del sistema fonológico basado en tres posiciones (inicial, medial y final, con neutralización posterior —pero no simultánea— en la 1ª y 3ª, ni completa en ésta) a otro basado en dos (inicial y final, del cual habrán de derivarse la neutralización en los términos que acabamos de señalar en los extremos y la diferenciación en medial de la siguiente fase), reestudiar los suprasegmentales —tan típicos de las lenguas monosilábicas—,

¹⁸¹ Véase Igartua (2002) para un magnífico respaldo, si no confirmación de la teoría, a partir del análisis conjunto de la evolución de aspiración y estructura de la raíz. Igartua sigue produciendo interesantes estudios sobre la distribución e historia de la aspiración; desde un punto de vista complementario, véase Lakarra (2008c).

que quizás pudieran tener valor morfológico más amplio del habitualmente reconocido, aspectos de la gramática protovasca como la reduplicación y la escasez de posiciones y sufijos derivativos y la presencia de prefijos o preposiciones antes no observados, y de armonías vocálicas y consonánticas antes no estudiadas, la eliminación o mayor descrédito (si cabe) de comparaciones de poco-más-o-menos con morfemas de otras lenguas (p.e. caucásicas) con formas canónicas muy diferentes, etc., etc. Por hacer más completa esta enumeración de posibilidades, que no de resultados definitivos, mencionaré también la que puede resultar más relevante, cual es la necesidad de postular para el protovasco más antiguo una tipología muy diferente (sin SOV, ni aglutinación, ni ergatividad, ni verbo conjugado sintético con muchas de sus actuales concordancias) a la del vascuence histórico y algunas posibilidades que muestra la teoría para el estudio de la deriva lingüística posterior (cf. Lakarra 2005a y 2006a).

18. Pues bien, creo (v. § 5 y varios trabajos en prensa o en preparación) que entre estas consecuencia de la teoría y no entre las menos importantes, se halla la posibilidad —no sólo la necesidad, obvia desde antaño en nuestro caso, dado el corpus del vascuence— de poder desarrollar en el futuro un tipo de etimología que aquí, a falta de otro término, hemos denominado «formal» y que puede ayudarnos a elaborar un esbozo de prehistoria del léxico patrimonial vasco. He defendido que criterios como la relación entre raíces atestiguadas sin etimología conocida y el conjunto de las raíces posibles en cada modelo radical, las condiciones fonotácticas cumplidas o incumplidas en cada fase de la historia y de la prehistoria de la lengua, la abundancia o escasez de préstamos entre las raíces documentadas en cada modelo radical y el criterio de la distribución dialectal histórica suficiente o escasa de las raíces son (además del % de derivados y compuestos o el de onomatopeyas y fonosimbolismos, seguramente junto a otros todavía por describir o desarrollar) algunos de los criterios que la nueva teoría nos proporciona y que pueden permitirnos discernir de manera principada entre los tipos radicales y raíces antiguos y modernos.

19. Si esto fuera así —en ningún caso sin algún ligero esfuerzo por nuestra parte, por desgracia—, habríamos conseguido motivar un paradigma más profundo que el estándar para la reconstrucción y etimología del protovasco y de la prehistoria de la lengua vasca.¹⁸²

¹⁸² Por completar la ya larga cita de la nota 3, véase el siguiente fragmento tomado del trabajo de Mitxelena allí copiado:

Se da, sin embargo, el caso curioso de que la convicción de que nuestra lengua pudiera contener la clave de ciertos secretos del pasado parece estar precisamente basada en su aislamiento y también, como veremos, en su antigüedad y primitivismo. Pero su aislamiento no resulta de ninguna singularidad original, sino que es un hecho histórico de fácil explicación y con toda probabilidad relativamente reciente. No es una lengua excepcional, sino un idioma como cualquier otro. Cuando se dice de alguien que «está sólo en el mundo», no se afirma que es un monstruo ni que ha nacido por generación espontánea: se indica sencillamente que han fallecido sus parientes próximos (...) Tampoco puede ponerse gran confianza, por desgracia, en la supuesta antigüedad del vascuence. Toda lengua procede de otra o, más exactamente, no es más que una forma más reciente resultante del cambio ininterrumpido de otra más antigua (...) La mayor antigüedad del vasco no tiene sentido más que si al hablar de él aludimos solamente al hecho de que es más antiguo en determinada zona que las formas modernas del latín, es decir, que las lenguas romances (Mitxelena 1956: 54).

9. Bibliografía

- Agud, M., 1980, *Elementos de cultura material en el País Vasco*. Donostia-San Sebastián.
- , 1982, «De re etymologica», *ASJU* 16, 55-68.
- & Tovar, M., 1988-, *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca*. Anejos de *ASJU*, Donostia-San Sebastián, 8 vols. (*A-orloi*)
- Alieva, N., 1991, «Morphemes in contemporary spoken Cham: qualitative and quantitative alternations», *CLAO* 20: 2, 219-229.
- Alinei, M., 1982, «Etymology and etymothesis as subfields of etymology. A contribution to the theory of diachronic semantics», *FL* 16, 41-56.
- , 1992, «The problem of dating in historical linguistics», *FLH* 12, 107-125.
- , 1995, «Thirty-five definitions of etymology or: etymology revisited» in *On languages and Language – The Presidential Addresses of the 1991 Meeting of the Societas Linguae Europaea*, W. Winter (ed.), Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 1-26.
- Alonso de la Fuente, J. A., en prensa-a, «(reseña de) Jean Braun (2001): *Sumerian and Tibeto-Burman*», *ASJU* 38.
- , en prensa-b, «(reseña de) A. Marcantonio (2002): *The Uralic language family. Facts, myths and statistics*», *ASJU* 38.
- Anttila, R., 1973, «Internal reconstruction and Finno-Ugric (Finnish)». In Sebeok, T. A., (ed.), *Diachronic, areal and typological linguistics*, (*CTL*, 12), Mouton, The Hague: 317-353.
- , 1995, «(Review) The roots and non-roots of Indo-European», *Diachronica* 12, 251-254.
- Appleyard, D. L., 1979, «A statistical survey of the Amharic lexicon», *JSS* 24: 1, 71-97.
- Arbelaiz, J. J., 1978, *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*. Tolosa, Karda-beratz.
- Arejita, A., 1988a, «Domingo Heguiari Kantua. Textoa eta lexikoa», *Litterae Vasconicae* 4, 7-52.
- , 1988b, «Amilletaren Dotrinea. Textoa eta gramatika-oharrak», *Litterae Vasconicae* 4, 97-128.
- Arnaiz, A. & J. Alonso, 1998, *El origen de los vascos y otros pueblos mediterráneos*. Madrid: Ed. Complutense.
- & —, 2000, *Egipcios, bereberes, guanches y vascos*. Madrid: Ed. Complutense.
- & —, 2001, *Caucásicos, turcos, mesopotámicos y vascos*. Madrid: Ed. Complutense.
- Artiagoitia, X., P. Goenaga & J. A. Lakarra (eds.), 2002, *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, Anejos de *ASJU* XLIV, EHU / UPV, Bilbao.
- & J. A. Lakarra (eds.), 2008, *Gramatika Jaietan Patxi Goenagaren Omenez*. Anejos de *ASJU* LI, Bilbao.
- Austerlitz, R., 1976, «L'aglutination dans les langues de l'Eurasie septentrionale», *ÉFOu* 13, 7-12.
- , 1990, «Typology in the service of internal reconstruction: Saxalin Nivx» in W. P. Lehmann (ed.), *Language typology 1987. Systematic balance in language*. John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia: 17-34.
- , 1994, «Finnish and Gilyak sound symbolism —the interplay between system and history» in Hinton, L., Nichols, J. & Ohala, J. J. (eds.), *Sound symbolism*. Cambridge U.P., Cambridge: 249-260.
- Azkarate, A., 1993, «Francos, aquitanos y vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos», *Archivo Español de Arqueología* 66, 149-176.

- & García Camino, I., 1996, *Estelas e inscripciones medievales del País Vasco. (Siglos VI-XI). I. País Vasco Occidental*. UPV/EHU & Gobierno Vasco.
- Azkue, R. M.^a, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao. [Reed. con apéndice 1969], La Gran Enciclopedia Vasca.
- , 1935, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera*, 57-120.
- Bakro-Nagy, M. Sz., 1992, *Proto-Phonotactics. Phonotactic investigation of the PU and PFU consonant system (On the basis of the Uralisches Etymologisches Wörterbuch)*. Studia Uralica 5, Harrassowitz Verlag.
- , 2005, «Review of Marcoantonio 2002» *Lingua* 115, 1053-62.
- Baldi, Ph., 1991, (ed.), *Linguistic change and reconstruction methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- & B. R. Page, 2006, «(reseña) Theo Vennemann. *Europa Vasconica-Europa Semitica*», *Lingua* 117, 2183-2220.
- Bammesberger, A. & A. Wollman (eds.), 1990, *Britain 400-600. Language and history*. Heildelberg: Carl Winter & Universitätsverlag.
- Belasco, M., 1996, *Diccionario etimológico de los nombres de los pueblos, villas y ciudades de Navarra*. Iruñea, Pamiela.
- Bender, M. L., 1969, «Chance CVC correspondences in unrelated languages», *Lg* 45: 3, 519-531.
- Benveniste, E., 1935, *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris: Maisonneuve.
- , 1939, «Répartition des consonnes et phonologie du mot», *TCLP* 8, 27-35.
- , 1954a, «Problèmes sémantiques de la reconstruction», *Word* 10, 251-264.
- , 1954b, «La classification des langues». Reed. in 1974, 99-117.
- , 1969, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I. Économie, parenté, société; II. Pouvoir, droit, religion*. Les Éditions de Minuit, Paris.
- , 1974, *Problemas de lingüística general*, Siglo XXI, Méjico. Orig. francés de 1966.
- Berman, H., 1992, «A comment on the Yukok and Kalapuya data in Greenberg's *Language in the Americas*», *IJAL* 58: 2, 230-233.
- Bernabé, A., 1984, «Lingüística histórica y filología: un diálogo necesario», *RSEL* 14, 291-299.
- Bernardo, P. de, 2006, «Las lenguas célticas en la investigación: cuatro observaciones metodológicas», *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Griegos e Indoeuropeos* 16, 5-21.
- Bertoldi, V., 1931, «Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine de la toponymie et du vocabulaire», *BSL* 32, 93-183.
- Bhat, D. N. S., 2000, «Dravidian and Tibeto-Burman: a typological comparison», *IJDL* 29, 9-40.
- Blust, R. A., 1988, *Austronesian root theory: an essay on the limits of morphology*, Amsterdam, John Benjamins: Amsterdam & Philadelphia.
- , 1991, «Summary report: linguistic change and reconstruction methodology in the Austronesian language family». In Baldi (ed.), 133-154.
- Bohas, G., 1997, *Matrices, étymons, racines. Éléments d'une théorie lexicologique du vocabulaire arabe*. «Orbis Supplementa», Peeters, Leuven-Paris.
- Bouda, Ch., 1950, «L'euskaro caucasique», *Homenaje a Julio de Urquijo*, Donostia, III, 207-232.
- Braun, J., 1998, *Euscaro-Caucasica*. Dialog, Warszawa.
- Bueno, A., 2004, «Nominalizazio atzizki deitutakoen azterketa historikoa eta morfologikoa». Trabajo de DEA inédito dirigido por J. A. Lakarra, UPV/EHU-Gasteiz.

- Campbell, L., 1973, «Distant genetic relationship and the Maya-Chipaya hypothesis», *AnL* 15, 113-135.
- , 1988, «(Reseña) *Language in the Americas* by J. H. Greenberg», *Lg* 64: 591-615.
- , 1997, *American Indian languages*. Oxford U. P., New York-Oxford.
- , 1998, *Historical linguistics. An introduction*. Edinburgh U. P.
- & Poser, W. J., 2008, *Language classification. History and method*. Cambridge U. P.
- Canger, U., 1990, «Philology in America: Nahuatl: what loan words and the early descriptions of Nahuatl show about stress, vowel length and glottal stop in sixteenth century Nahuatl and Spanish» in J. Fisiak (ed.), *Historical Linguistic and Philology*. Mouton de Gruyter, Berlin-NY: 107-118.
- Caroja Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. 2.ª ed., Txertoa. Donostia-San Sebastián, 1990.
- Casagrande, J. B., 1954-55, «Comanche linguistic aculturation: I-III», *IJAL* 20, 140-151, 217-237; 21, 8-25.
- Chaker, S., 1984, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, Paris.
- , 1995, *Linguistique berbère. Études de syntaxe et de diachronie*. Peeters, Paris-Louvain.
- Chambon, J.-P. & Greub Y., 2002, «Note sur l'âge du (proto)gascon», *RLiR* 66, 473-495.
- Charachidze, G., 1990-91, «Emprunts lexicaux en oubykh», *REGC* 6-7, 217-235.
- Colón, G., 1994, «Sobre los estudios de etimología española», in *Actas del Congreso de Lengua Española*, Madrid: Instituto Cervantes: 597-610.
- & A.-J. Soberanas, 1985, *Panorama de la lexicografía catalana*, Encic. Cat., Barcelona.
- Coromines, J., 1960, «La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au bas moyen âge», *Actes et Mémoires du IVe Congrès International de Sciences Onomastiques*, München: 105-144.
- & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos.
- Corriente, F., 1992, *Arabe andalusí y lenguas romances*. Madrid, MAPFRE.
- , 1999, *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid, Gredos.
- Coseriu, E., 1965, «Critique de la glottochronologie appliquée aux langues romanes». Reed. in Anderson & Creore, (eds.), 445-454.
- Coyos, J.-B., 2000, «Les onomatopées rédupliquées en basque souletin», *Lapurdum* 5, 13-98.
- Deroy, L., 1956, *L'emprunt linguistique*. Paris, Les Belles Lettres.
- Dixon, R. M., 1997, *The rise and fall of languages*. Cambridge U. P., Cambridge.
- , 2002, *Australian languages*. «Cambridge language surveys», Cambridge.
- Donegan, P., 1993, «Rhythm and vocalic drift in Munda and Mon-Khmer», *LTBA* 16, 1-43.
- & D. Stampe, 1983, «Rhythm and the holistic organization of language structure» in J. Richardson et alii (eds.), *Papers from the Parasession of phonology, morphology and syntax*. Chicago Linguistic Society, 337-353.
- & —, 2004, «Rhythm and the synthetic drift of Munda», *The Yearbook of South Asian Languages and Linguistics 2004*, de Gruyter (Berlin-NY), 3-36.
- Duanmu, S., 1999, «Stress and the development of disyllabic words in Chinese», *Diachronica* 16, 1-36.
- Ducéré, E., 1883, «Mots basques dérivés de l'arabe», *RLPhC* 13, 205-235.
- Durie, M. & Ross, M., 1996, (eds.), *The comparative method revisited. Regularity and irregularity in language change*. Oxford, Oxford U. P.

- Echenique, Mª T., 1983, *Historia lingüística vasco-románica*. 2^a ed., Madrid 1987.
- , 1997, *Estudios lingüísticos vasco-románicos*. Istmo: Madrid.
- & Martínez Alcalde, 2000, *Diacronía y gramática histórica de la lengua española*. Tirant lo Blanch, Valencia.
- & Sánchez, J., 2005, *Las lenguas de un reino. Historia lingüística hispánica*. Gredos: Madrid.
- Elmendorf, W. W., 1997, «A preliminary analysis of Yukian root structure», *AnL* 39, 74-91.
- Ernout, A., & Meillet, A., 1979, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. 4ème éd., Paris, Klincksieck.
- Etxeberria, P. & H. Knörr (eds.), 2005, *Nerekin yaio nun. Txillardegiri Omenaldia*. Euskaltzaindia, Iker 15, Bilbao.
- Frajzyngier, Z., 1979, «Notes on the R₁R₂R₂ stems in Semitic», *JSS* 24, 1-12.
- Fox, A., 1995, *Linguistic reconstruction. An introduction to theory and method*. Oxford U. P.
- Galand, L., 1984, «Le comportement des schèmes et des racines dans l'évolution de la langue: exemples touaregs» in J. Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics*, J. Benjamins: Philadelphia-Amsterdam, 305-315.
- Gamkrelidze, T. V., 1966, «A typology of Common Kartvelian», *Lg* 42, 69-83.
- , 1967, «Kartvelian and Indo-European: a typological comparison of reconstructed linguistic systems» in *To honor Roman Jakobson*. The Hague, Mouton, I, 707-717.
- , 1987, «The Indo-European glottalic theory: A new paradigm in I.E. comparative linguistics», *JIES* 15, 47-59.
- , 1992, «Comparative reconstruction and typological verification: The case of Indo-European» in Polomé & Winter (eds.), 63-71.
- , & V. V. Ivanov, 1984, *Indo-European and the Indo-Europeans*. Traducción inglesa del original ruso: Mouton de Gruyter, Berlin & New York 1995.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque* (= *RIEB* 12), Paris.
- Gomez, R., 1989, «Bonaparteren garaiko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* 23: 2, 355-392.
- , 1994, «Euskal aditz morfologia eta hitzordena: VSO-tik SOV-ra» in J.-B. Orpustan (ed.), *La langue basque parmi les autres*. Izpegi, Baigorri: 93-114.
- , 1998, «El verbo en movimiento: Una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX» en M. Fdez. Rodríguez et al., *Actas del I Congreso Internacional de la SEHL*: Madrid, Arco Libros.
- , 2005, «De re etymologica: vasc. *-(r)antz* 'hacia'», in Etxeberria & Knörr (eds.), 273-280.
- , & K. Sainz, 1995, «On the Origin of the Finite Forms of the Basque Verb», in Hualde, Lakarra & Trask (eds.), 235-274.
- Gonda, J., 1947-48, «The comparative method as applied to Indonesian languages», *Lingua* 1, 86-101.
- , 1949-51, «The functions of word duplication in Indonesian languages», *Lingua* 2, 170-197.
- , 1949/51-52, «Indonesian linguistics and general linguistics (I and II)», *Lingua* 2, 308-339: 3, 17-51.
- Gorrochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbao, EHU/UPV.
- , 1985a, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* 19: 2, 571-594.
- , 1985b, «Lengua aquitana y lengua gala en la Aquitania etnográfica», in Melena (ed.), pp. 613-628.

- , 1987, «Vasco-céltica», *ASJU* 21: 3, 951-959.
- , 1993, «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica», in Untermann & Villar (eds.), 609-634.
- , 1998, *Euskararen historiaurreaz zenbait gogoeta. Algunas reflexiones sobre la prehistoria de la lengua vasca*. Discurso de apertura del Curso 1998-1999 de la UPV/EHU.
- , 1999, «La romanización en el País vasco: aspectos lingüísticos» in *Antiqua. VI Jornadas sobre la Antigüedad*. San Sebastián: Bitarte, Diputación Foral de Guipúzcoa, 10-23.
- , 2001, «Planteamientos de la lingüística histórica en la datación del euskara», *XV Congreso de Estudios Vascos*, San Sebastián: 103-114.
- , 2007, «Las armas de la filología». Ponencia del II Congreso de la Cátedra K. Mitxelena (en prensa).
- , 2007-8, «Lengua y genes: aplicaciones a la prehistoria de la lengua vasca», *Veleia* 24-25, 1185-1201.
- , & J. A. Lakarra, 1996, «Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco», in Villar & Encarnação (eds.), 101-145.
- & —, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in Villar & Fernández Álvarez (eds.), 407-438.
- Greenberg, J., 1947, «Arabic loan words in Hausa», *Word* 3, 85-97.
- , 1950, «The patterning of root morphemes in Semitic», *Word* 6, 162-181.
- , 1987, *Language in the Americas*. Stanford, California, Stanford U. P.
- , 1990, *On language: selected writings of J. H. Greenberg*. California, Stanford U. P.
- , 2000, *Indo-European and its closest relatives. The Eurasiatic language family. I. Grammar*. Stanford, California, Stanford U. P.
- et alii, 1978 (eds.), *Universals of human language*. Stanford, Stanford U. P.
- Guiter, H., 1984, «Datation de divergences romanes», *RLiR* 48, 269-279.
- , 1989, «Elementos de cronología fonética del vascuence», *ASJU* 23: 3, 797-800.
- Haarmann, H., 1990, «Basic vocabulary and language contacts: the disillusion of glottochronology», *IF* 95, 1-37.
- , 1998, «Basque ethnogenesis, acculturation, and the role of language contacts», *FLV* 30, 25-42.
- Haas, M., 1969, *The prehistory of languages*. Mouton.
- Hamp, E. P., 1998, «Some draft principles for classification» in J. Salmons & J. Joseph (eds.), *Nostratic. Sifting the evidence*. John Benjamins: Amsterdam, Philadelphia, 13-15.
- Harris, A. C., 1990, «Kartvelian contacts with Indo-European» in: Markey, T. L. & J. A. C. Greppin (eds.), *When worlds collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*. Ann Arbor. Karoma publ. 67-100.
- Henderson, E. J. A., 1951, «The phonology of loan-words in some South-East Asian languages», *TPS* 131-158.
- , 1965, «The topography of certain phonetic and morphological characteristics of South East Asian languages», *Lingua* 15, 400-434.
- , 1976, «Vestiges of morphology in some Tibeto-Burman languages» in *South-East Asian Linguistic Studies 2* (Nguyen Dang Liem ed.), «Pacific Linguistic Series C», nº 42, 1-17.
- Hoz, J. de, 1963, «Hidronimia antigua europea en la Península Ibérica», *Emérita* 31, 227-242.
- , 1981, «El euskera y las lenguas vecinas antes de la romanización», in VVAA, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, 27-56.

- , 1993, «La lengua y la escritura ibéricas, y las lenguas de los iberos», in Untermann & Villar (eds.), 635-666.
- , 1999, «Los orígenes lingüísticos de Europa», *El Campo de las ciencias y las artes* 11, 1-27.
- , 2001, «Hacia una tipología del ibérico», in Villar & Fdez. Alvarez (eds.), 335-362.
- Hualde, J. I., 1997, «Aitzineuskararen leherkariak», *ASJU* 31: 2, 415-424.
- , J. A. Lakarra & L. Trask (eds.), 1995, *Towards a history of Basque language*. John Benjamins: Amsterdam & Philadelphia.
- Huld, M. E., 1990, «The linguistic typology of the Old European substrata in North Central Europe», *JIES* 18, 389-423.
- Hurch, B., 1988, «Is Basque a syllable-timed language?», *ASJU* 22, 813-825.
- , 1991, «Sobre la reconstrucción del protovasco: Observaciones a Trask», in Lakarra (ed.), II, 607-613.
- et al. (eds.), 2005, *Reduplication*, de Gruyter, Berlin-NY.
- Hymes, D., 1964, (ed.), *Language in culture and society: a reader in linguistics and anthropology*. NY, Harper and Row.
- Igartua, I., 1996a, «Las series de oclusivas indoeuropeas. En torno a la teoría glotática», *Veleia* 13, 183-198.
- , 1996b, «Sobre el factor de la casualidad en la comparación lingüística», *ASJU* 30, 99-125.
- , 2002, «Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik». In Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (eds.), 366-389.
- , 2006, «Sobre la aspiración como elemento morfológico en vasco». En Lakarra & Hualde (eds.), 519-530.
- Iglesias, H., 2000, «L'inscription ibérique de San Miguel de Liria et le basco-ibérisme en général», *FLV* 32, 7-27.
- Irigoyen, A., 1977a, «Gure hizkuntzari euskaldunok deritzagun izenez», *Euskera* 22, 513-538.
- , 1977b, «Sistema perifrastikoaren laguntzaile batzuen jatorriaz», *Euskera*, 22, 655-659.
- , 1979, «Crítica sobre prefijación y sufijación en lengua vasca», *FLV* 11, 243-258.
- , 1981, «*Haur ola zirola*. Elementos deícticos en la lengua vasca», *Iker* 1, Bilbo, 365-403.
- , 1985, *En torno a la evolución y desarrollo del sistema verbal vasco*, Bilbao.
- , 1987, *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao.
- , 1987ss, *De re philologica linguae vasconum*, Bilbo.
- , 1992, «Miscellanea toponymica et antroponymica I-IV», *De re philologica linguae vasconum*, IV, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 187-229.
- , 1995, «Euskal toponymia eta dialektologia» in *De re philologica linguae vasconum*, V, Deustuko Unibertsitatea, Bilbao, 145-199.
- Isaac, G. R., 2003, «Some Old Irish etymologies and some conclusions draws from them», *Eriu* 53, 151-155.
- Iverson, G. K. & J. C. Salmons, 1992, «The phonology of the Proto-Indo-European root structure constraints», *Lingua* 87, 293-320.
- Jackson, K., 1953, *Language and history in Early Britain. A chronological survey of the Brittonic languages 1st to 12th c. A.D.* Reed. con prólogo de W. Gillies, Four Courts Press, Dublin 1994.
- Jauregi, O., 1997, *Silaba euskaraz: egitura eta historia*. Tesis doctoral inédita, UPV/EHU.

- Josselin de Jong, J. P. B. de, 1952, «In memoriam. Christianus Cornelius Uhlenbeck», *Lingua* 3, 243-267.
- Kimball, G., 1992, «A critique of Muskogean, «Gulf» and Yukian material in *Language in the Americas*», *IJAL* 58: 4, 447-501.
- Kitson, P. R., 1996, «British and European river-names», *TPS* 94: 2, 73-118.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xvième siècle*. Burdeos. 2.^a ed. Elkar, Donostia-Baiona: 1980.
- , 1950, «Remarques sur le racine en basque», *BAP* 6: 4, 303-308.
- , 1951-52, «Concordances morphologiques entre le basque et les langues caucasiennes», *Word* 7, 227-244 y 8, 80-94.
- , 1999, *Vasconiana*, *Iker* 11, Euskaltzaindia. Bilbao.
- Lakarra, J. A., 1983, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17, 41-68.
- , 1984, *Euskal thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak 1700-1745*. Tesina inédita, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 1985, «Larramendiren hiztegegintzaren inguruan», *ASJU* 19, 9-50.
- , 1986a, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20, 639-682.
- , 1986b, «xvi. mendeko bizkaierazko erretrauek: I. Garibairen bildumak», *ASJU* 20, 31-66.
- , 1990, «Epílogo (1989)» in L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. Anejos de *ASJU* 11, Donostia, 353-362.
- , 1991a, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in 1991b, 217-258.
- , 1991b, (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, (Anejos de *ASJU* 14), Donostia-San Sebastián.
- , 1992, «Larramendirekin aurreko hiztegegintzaren historiak: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (ed.) *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala, etc.: Andoain, 279-312.
- , 1994a, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, «Anejos de *ASJU* 18», Donostia-San Sebastián.
- , 1994b, «Euskal hiztegegintzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegegintzaz», *ASJU* 28, 871-884.
- , 1995a, «Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque» in Hualde, Lakarra & Trask (eds.), 189-206.
- , 1995b, «Pouvreauren hiztegiez eta hiztegegintzaren historiak», *ASJU* 29, 3-52.
- , 1996a, «Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco», *ASJU* 30, 1-70.
- , 1996b, «Latina eta euskara: mailegaketa eta birreraiketa». Conferencia de la UEU. Ms. de la UPV/EHU.
- , 1996c, *Refranes y Sentencias: ikerketak eta edizioa*. Euskaltzaindia, Bilbao.
- , 1996d, «Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai», *Uztaro* 19: 3-40.
- , 1997a, «Euskararen historia eta filologia arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31: 447-536.
- , 1997b, «Gogoetak aitzineuskararen birreraiketaz: konparaketa eta barnebirreraiketa», *ASJU* 31, 537-616.
- , 1998a, «Hizkuntzalaritza konparatua eta aitzineuskararen erroa», *Uztaro* 25, 47-110.
- , 1998b, «Gure izterlehengusuek eta guk erro bera? Gogoetak erroaz aitzinkartvelikoz eta aitzineuskaraz». In I. Turrez, A. Arejita & C. Isasi (eds.), *Studia Philologica in Honorem*

- Alfonso Irigoien*. Deustuko Unibertsitatea, Bilbao: 125-150. Una versión francesa corregida y aumentada aparecerá en *Lapurdum*.
- , 1999a, «Na-De'na», *Uztaro* 31, 15-84.
 - , 1999b, «Préstamos y reconstrucción del protovasco». Comunicación presentada al II Congreso de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística, León.
 - , 2000, «*Zemai abagadaune*» in Etxeberria & Knörr (eds.), 339-351.
 - , 2001, «Gogoetak euskararen barneko historiaz». Ponencia de un Congreso de Euskaltzaindia. Ms. inédito de la UPV/EHU.
 - , 2002a, «Ez zirenez: **TVTIV eta haren lagunez: I. So bat erro disilabiko kodagabeez». En prensa en (b).
 - , 2002b, «Etymologiae (proto)uasconicae LXV», in Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (eds.), 425-442.
 - , 2002c, «*Adar, ahuntz, handi*: sobre identificación de sustratos y morfología de la proto-lengua». in M.ª J. García Soler (ed.), *TIMES XARIN, Homenaje al profesor Pedro A. Ganza-rain*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 417-429.
 - , 2002d, «*Refranes y Sentencias*: arazoak eta lekukotasunak bizkaiera zaharraren azterketarako» in A. Arejita et al (eds.), *Bilboren 700. Urteurrena. Hizkuntza gunea*. Univ. de Deusto, Deusto: 17-77.
 - , 2003a, «Aitzineuskara, euskara batu zaharra eta beste: zenbait gogoeta euskararen historiaurrearen periodizazioaz». Conferencia de Aramayona, ms., UPV/EHU.
 - , 2003b, «Etimología y reconstrucción en el campo vasco: historia de paradigmas». En prensa en (a).
 - , 2003c, «Ez zirenez: **TVTIV eta haren lagunez: II. Erro disilabiko kodadunez». En prensa en (b).
 - , 2004a, «Bisílabos (;Proto?)vascos», en prensa en (a).
 - , 2004b, «Cuernos, pellejos, caballos y otras anécdotas: Notas sobre la reconstrucción de algunas C- y V- iniciales y sobre gramática y morfonología protovasca antigua». Ms. UPV/EHU.
 - , 2004c, «Juan Perez Lazarragakoaren eskuizkribua (xvi. mendea). Lehen hurbilketa» in Gipuzkoako Foru Aldundia, *Lazarragaren eskuizkribua*, Edilán-Ars Libris, Madrid.
 - , 2004d, «Etimología y reconstrucción: hacia un nuevo paradigma» in E. Ridruejo (ed.), *Las otras lenguas de España*, Universidad de Valladolid, Valladolid, pp. 41-116.
 - , 2004e, «Extensiones del paradigma en etimología y reconstrucción». En prensa en (a).
 - , 2005a, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Paleohispanica* 5, 407-470.
 - , 2005b, «*Andere*: sobre regalos y costes en etimología y reconstrucción», in J. Alonso et al. (eds.), *Homenaje a Olga Omatos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
 - , 2006a, «Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica», *Oihenart* 21, 299-322.
 - , 2006b, «*Jaun* eta *jabe*, *jaio* eta *herio*, *jin* eta *joan*... etimologiaz eta aditz zaharraz (Hitz hasierez II)». In B. Fernández & I. Laka (eds.), *Andolin Eguzkitza gogoan*. UPV/EHU: 575-611.
 - , 2006c, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in Lakarra & Hualde (eds.), 561-621.
 - , 2007a, «Nuevas irregularidades radicales y otras extensiones verbales antiguas». En prensa en *ASJU*.
 - , 2007b, «Sobre los orígenes del verbo sintético vasco». Ms., UPV/EHU.

- , 2007c, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio». En prensa en J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & B. Urgell (eds.), *K. Mitxelena Katedra: II. Biltzarra - Cátedra L- Mchelena: 2º Congreso*. Vitoria.
- , 2008a, «Aitzineuskararen gramatizarantz (malkar eta osinetan zehar)» in Artiagoitia & Lakarra (eds.), 451-490.
- , 2008b, «Temas para un prólogo: Forma canónica, tipología holística diacrónica y reconstrucción del protovasco». En prensa en *Oihenart*.
- , 2008c, « $*h_3 > h_j$: etimología, cronología y escaneo de la margen izquierda». Ms., UPV/EHU.
- , 2008d, «Sobre orígenes de -R- y el consonantismo protovasco» Ms. UPV/EHU.
- , en prensa-a, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. Anejos de *ASJU* LI. Donostia-San Sebastián.
- , en prensa-b, *Aitzineuskararen birreraiketa sakonagorantz*. *ASJU*-ren Gehigarriak. Donostia-San Sebastián.
- , en prensa-c, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz*. *ASJU*-ren Gehigarriak. Donostia-San Sebastián.
- , en preparación-1, «450 etimologías y subiendo». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-2, «Notas sobre la evolución de la forma canónica protovasca». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-3, «Onomatopeiak eta aitzineuskararen berreraiketa». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-4, «Protovasco: reconstrucción, cronología y periodización». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-5, «Hacia una etimología formal en (proto)vasco: CVC, fragmentos e hipertrofia en los modelos radicales». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-6, «Nuevas iniciales post-protovascas: I. *p-, t-, k-, m-*». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-7, «Nuevas iniciales (post)-protovascas: II. *l-, n-*». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-8, «100 nuevos antiguos préstamos latino-románicos». Ms., UPV/EHU.
- , en preparación-9, «Vocales y diptongos (proto)vascos: nuevos datos y posibles vías para la reconstrucción de un nuevo sistema». Ms., UPV/EHU.
- & J. I. Hualde (eds.), 2006, *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask - R. L. Trasken Oroitzapenetan Ikerketak Euskalaritzaz eta Hizkuntzalaritzaz Historikoaz*, Bilbao-San Sebastián (= *ASJU* XL, 1-2).
- Malkiel, Y., 1950, «The hypothetical base in Romance tymology», *Word* 6, 42-69.
- , 1954, «Etymology and the structure of word families», *Word* 10, 265-274.
- , 1975, «Etymology and modern linguistics», *Lingua* 36, 101-120.
- , 1976, «The interlocking of etymology and historical grammar» in W. M. Christie (ed.), *Current progress in historical linguistics*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, etc., 285-312.
- Manterola, J., 2006, «-a euskal artikulu definituaren gainean zenbait ohar». In Lakarra & Hualde (eds.), 651-676.
- , en elaboración, **Sobre la gramaticalización del artículo en vascuence*. Tesis doctoral, UPV/EHU.
- Martinet, A., 1955, «La reconstrucción estructural: las oclusivas del vasco». Reed. con cambios en *Economía de los cambios fonéticos*, Madrid 1974. Original de *Word* 1950.
- Martinez, M., 2003, «Konposatuak aitzineuskaraz». En este volumen.
- , 2004, «El acento protovasco», *ASJU* 44 (en prensa).

- , 2006, *El consonantismo protovasco*. Tesis doctoral inédita. UPV/EHU.
- Mason, P. E., 1979, «Social implications of borrowing: the Visigotic element in Hispano-Romance», *Word* 30: 3, 257-272.
- Matisoff, J., 1990, «On megalocomparison», *Lg* 66, 106-120.
- , 2003, *Handbook of Proto-Tibeto-Burman*. U. of California P, Berkeley, etc.
- Meillet, A., 1921-36, *Linguistique historique et linguistique générale*. 2 vols., Paris.
- , 1925, *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris. Reed. 1970.
- Melena, J. L. (ed.), 1985, *Symbolae Ludovico Mitxelena Septvagenario Oblatae*. Vitoria-Gasteiz, EHU/UPV, 2 vols.
- Miller, D. G., 1997, «The morphological legacy of French. Borrowed suffixes on native bases in Middle English», *Diachronica* 14, 233-264.
- Mitxelena, K., 1950, «De etimología vasca», Reed. en *SHLV*, 439-444.
- , 1951a, «II. La distribución de las oclusivas aspiradas y no aspiradas». Reed. en *SHLV*, 212-219.
- , 1951b, «La sonorización de las oclusivas iniciales». Reed. en *SHLV*, 203-211.
- , 1954a, «De onomastica aquitana». Reed., *LH*, 409-445.
- , 1954b, «Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y Sentencias*». Reed. *SHLV*, 792-798.
- , 1954c, «Problemas teóricos y prácticos de la lingüística vasca», *Munibe* 4, 194-209.
- , 1956, «La lengua vasca como medio de conocimiento histórico», *Zumarraga* 6, 49-70.
- , 1957a, «Las antiguas consonantes vascas». Reed. en *SHLV*, 166-189.
- , 1957b, «Basque et roman». Reed. en *SHLV*, 106-115.
- , 1957-58, «A propos de l'accent basque». Reed. *SHLV*, 220-239.
- , 1958, «Notes sur les éléments romans du basque». Reed. en *SHLV*, 116-120.
- , 1958b, «Introducción [al diccionario de Landuchio]». Reed. *SHLV*, II, 762-782.
- , 1963, *Lenguas y protolenguas*. Reed. Anejos de *ASJU* 20, Donostia-San Sebastián 1990.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Reed en *SHLV*, 1-73.
- , 1964b, *Textos Arcaicos Vascos*. Reed. Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989.
- , 1965, «Lat. *s* : el testimonio vasco». Reed. *LH*, 282-295.
- , 1966, «La lengua vasca y la prehistoria». Reed. *SHLV*, 74-84.
- , 1970a, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. Bilbao.
- , 1970b, «Nombre y verbo en la etimología vasca». Reed. *PT*, 283-309.
- , 1971, «Toponimia, léxico y gramática». Reed. *PT*, 141-167.
- , 1972a, «Léxico vasco y etimología». Reed. *PT*, 337-348.
- , 1972b, «Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca». Reed. *SHLV*, 121-137.
- , 1973, *Apellidos vascos*, 3ª ed., Donostia-San Sebastián, 1989.
- , 1974, «El elemento latino-románico en la lengua vasca». Reed. en *PT*, 195-219.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, 2.ª ed. corregida y aumentada, «Anejos del *ASJU* 4», San Sebastián.
- , 1977b, «Notas sobre compuestos verbales vascos». Reed. *PT*, 311-335.
- , 1979, «La langue ibère». Reed. *LH*, 341-356.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos». Reed. en *PT*, 35-55.
- , 1985, *Lengua e Historia*, [*LH*], Paraninfo, Madrid.
- , 1987a, *Palabras y Textos*, [*PT*], J. Gorrochategui (ed.), EHU, Bilbao.
- , 1987b, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco*. Euskaltzaindia et alii, Bilbao.

- , 1987c, «Baskisch = Hispanisch oder = Gallisch?», in J. Gorrochategui, J. L. Melena & J. Santos (eds.), *Actas del IV Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas* (= Veleia 2-3), Vitoria: 93-104.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (ed.), Anejos de *ASJU* 10, Donostia-San Sebastián, 2 vols.
- Moncunill, N., 2007, *Léxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. Tesis doctoral dirigida por J. Velaza, Universidad de Barcelona.
- Moravcsik, E. A., 1978a, «Language contact» in Greenberg et alii (eds.), *Universals of human language*. Stanford, Stanford U. P.: I, 93-122.
- , 1978b, «Reduplicative constructions» in Greenberg et alii (eds.), III, 297-334.
- Morvan, M., 1996, *Les origines linguistiques du basque*. Presses Universitaires de Bordeaux.
- , 1997, «Problemes de substrat (suite)», *Lapurdum* 2, 23-27.
- Moscatti, S., 1964, *An introduction to the Comparative Grammar of the Semitic languages: Phonology and Morphology*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mujika, L. M., 1978a, *Origen y desarrollo de la sufijación euskérica*. Donostia, Ed. Vascas.
- , 1978b, *La prefijación clave del euskera técnico y urbano*. Donostia, Ed. Vascas.
- , 1979, *Historia de la literatura euskérica*, Donostia, Haranburu Altuna.
- , 1980, «Anotaciones a la prefijación y sufijación euskéricas», *FLV* 12, 15-28.
- , 1982, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaran: euskal lexikoaren azterketa bideetan*. Donostia, Sendoa.
- , 1982b, *Hitz konposatu eta eratorrien morfo-fonetika*. Donostia, Ediciones Vascas.
- , 1982c, «Morfología de la composición lexical euskérica», *FLV* 14, 233-271.
- , 1983, «El vocalismo en préstamos latinos al euskera», *FLV* 15, 97-127.
- , 1984, «El consonantismo en préstamos románicos al euskera», *FLV* 16, 5-55.
- Naert, P., 1963, «À propos des emprunts germaniques en basque», *Orbis* 12: 1, 198-205.
- Nothoffer, R. A., 1990, «(Art.-reseña) Blust, R. A. *Austronesian root theory: an essay on the limits of morphology*», *OL* 29: 2, 132-152.
- Oñederra, M. L., 1989, «Euskal fonologiazko berriak 1900 arte», *ASJU* 23: 1, 115-132.
- , 1990, *Euskal palatalizazioa*. Bilbao, UPV/EHU.
- Oyharçabal, B., 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* 23, 59-73.
- , 1996, «Hitz eratorriak Materreren *Doctrina christiana* delakoan (1617)», *Lapurdum* 1, 37-71.
- , 1998, «Trask, R. L. *The history of Basque*», *Lapurdum* 3, 317-333.
- Ozanne-Rivierre, F., 1995, «Structural changes in the languages of Northern New Caledonia», *OL* 34, 45-72.
- & J.-C. Rivierre, 2004, «Évolution des formes canoniques dans les langues de Nouvelle-Calédonie» in Zeitoun, E., (ed.), *Les langues austronésiennes*. «Faits de Langues» 23-24, Ophrys, Paris: 141-153.
- Pensado, J. L., 1996, «Los problemas etimológicos», in A. Alonso, L. Castro, B. Gutiérrez y J. A. Pascual (eds.), *Actas del III Congreso Internacional de historia de la lengua española (Salamanca, 22-27 de noviembre de 1993)*, Arco Libros, Madrid: 841-858.
- Post, M. W., 2006, «Compounding and the structure of the Tani lexicon», *LTBA* 29, 41-60.
- Potet, J.-P., 1995, «Tagalog monosyllabic roots», *OL* 34, 345-374.
- Pulleyblank, E. G., 1992, «How do we reconstruct Old Chinese?», *JAOS* 112: 3, 365-382.
- Quilis, A., 1980, «Le sort de l'Espagnol aux Philippines: un problème de langues en contact», *RLiR* 44, 82-107.

- Rijk, R. P. G. de, 1969, «Is Basque a SOV language?», *FLV* 3, 319-351. Reed. in de Rijk 1998, 13-37.
- , 1981, «Euskal morfologiaren zenbait gorabehera». Reed. 1998, 211-224.
- , 1991, «Deux suffixes capricieux: *-pen* et *-men*». Reed. in de Rijk 1998, 301-345.
- , 1992, ««Nunc» Vasconice», *ASJU* 26: 3, 695-724. Reed. in de Rijk 1998, 347-376.
- , 1995, «Basque manner adverbs and their genesis». Reed. 1998, 391-419.
- , 1998, *De lingua uasconum. Selected writings*. Anejos de *ASJU*, Donostia-San Sebastián.
- Ringe, D. A., 1995, ««Nostratic» and the factor of chance», *Diachronica* 12: 1, 55-74.
- , 1996, «The mathematics of «Amerind»», *Diachronica* 13: 2, 135-54.
- , 1998, «Probabilistic evidence for Indo-Uralic» in Salmons & Joseph (eds.), 153-197.
- , 2003, «Internal reconstruction» in Joseph, B. D. & R. D. Janda (eds.), *The handbook of historical linguistics*. Blackwell: 244-261.
- Sagart, L., 1993, «New views on Old Chinese phonology», *Diachronica* 10: 2, 237-260.
- , 1999, *The roots of the Old Chinese*. J. Benjamins: Ámsterdam-Philadelphia.
- , 2001, «Vestiges of Archaic Chinese derivational affixes in Modern Chinese dialects» in H. Chappell (ed.), *Sinitic Grammar – Synchronic and diachronic perspectives*. Oxford U.P.
- & Xu Shixuan, 2001, «History through loanwords: the loan correspondences between Hani and Chinese», *CLAO* 30, 3-54.
- Salaberri, P., 1992, «Toponimia dialektologiaren ikerbide», *Iker* 7, Euskaltzaindia, Bilbao: 619-645.
- , 1997, «Euskal toponimiaz mintzo (Nafarroakoaz bereziki)», *FLV* 29, 7-40.
- , 1999, «(Reseña) Orpustan, *La langue basque au Moyen Age (IXe-XIVe siècles)*», *RIEV* 44, 205-209.
- , 2003a, *Euskal deiturategia: Patronimia*. UEU, Bilbao.
- , 2003b, «On hypocoristic formation in Basque», *FLV* 35, 329-336.
- , 2005a, «Origen y significado de la toponimia de Navarra» in J. L. Ramírez Sádaba (coord.), *La onomástica en Navarra y su relación con la de España. Actas de las primeras Jornadas de Onomástica (Pamplona, 2003)*, Universidad Pública de Navarra: 91-127.
- , 2005b, «Los trabajos de onomástica en *Fontes* (1967-2005)», *FLV* 37, 607-632.
- Salmons, J. C., 1992, «Northwest Indo-European vocabulary and substrate phonology» in *Perspectives on Indo-European language, culture and religion. Studies in honor of Edgard C. Polome*. JIES Monograph, Virginia, II, 265-279.
- , & B. D. Joseph, 1998, (eds.), *Nostratic. Sifting the evidence*. John Benjamins: Amsterdam, Philadelphia.
- Sarasola, I., 1980, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesis inédita, Barcelona.
- , 1983, «Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos», *ASJU* 17, 69-212. Reed. (Anejos de *ASJU* 11), Donostia-San Sebastián, 1990.
- , 1984-95, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- , 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1, 203-215.
- , 1997, «Euskal hitz altxorraz», *ASJU* 31, 617-642.
- Sarkisian, V., 1997, «Los numerales y algunas ideas numéricas en el vascuence (etimología interna sistematizada)», *FLV* 29, 59-66.
- , 1998, «Estudios toponímicos vascos (reconstrucción interna)», *FLV* 30, 407-416.
- , 1999, «La ideología heterodoxa de Joseph Karst (páginas ocultas en la vascología)», *FLV* 31, 275-300.
- , 2003, «La formación del infinitivo en el euskera (reconstrucción interna)», *FLV* 35, 5-18.

- Sauvageot, A., 1971, *L'édification de la langue hongroise*. Klincksieck, Paris.
- , 1973, *L'élaboration de la langue finnoise*. Klincksieck, Paris.
- , 1975, «Á propos de la genèse de la conjugation hongroise», *ÉF-Ou* 12, 131-149.
- Schlerath, B., 1987, «On the reality and status of a reconstructed language», *JIES* 15, 41-46.
- Schmidt, K. H., 1987, «The two Ancient Iberias from the Linguistic Point of View», *Veleia* 2-3, 105-21.
- , 1989, «Principios y problemas de etimología kartvélica», *ASJU* 23: 3, 757-68.
- , 1992, «Contributions from new data to the reconstruction of the proto-language» in E. C. Polomé & W. Winter (eds.), *Reconstructing languages and cultures*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter: 35-62.
- Schrijver, P., 2002, «Irish *ainder*, Welsh *anner*, Breton *annoar*, Basque *andere*» in *Sounds and Systems. Studies in Structure and Change*, D. Restle & D. Zaefferer (eds.), de Gruyter, Berlin - NY: 205-219.
- Schuchardt, H., 1885, «Über die Lautgesetze; gegen die Junggrammaiker». Editado con traducción inglesa en Vennemann & Wilbur 1972.
- , 1905-1906, «Baskisch und Romanisch». Traducción castellana de A. Goenaga, *BAP* 13 (1957), 463-487, 15 (1959), 181-205, 16 (1960), 339-363.
- , 1925, «Das Baskische und die Sprachwissenschaft». Traducción (abreviada) de E. Mas, «El vascuence y la lingüística», *BAP* 7, 552-570.
- Sims-Williams, P., 1990, «Dating the Transition to Neo-Brittonic: Phonology and history, 400-600» in Bammesberger & Wollmann (eds.), 217-261.
- Swadesh, M., 1954, «Perspectives and problems of Amerindian comparative linguistics», *Word* 10, 306-332.
- , 1955, «Towards greater accuracy in lexicostatistic dating», *IJAL* 21, 121-137.
- , 1956, «Problems of long-range comparison in Penutian», *Lg* 32: 1, 17-41.
- , 1962, «Linguistic relations across Bering strait», *American Anthropologist* 64, 1262-91.
- , 1964a, «Linguistic as a instrument of Prehistory». Reed. in Hymes (ed.), 575-584.
- , 1964b, «Diffusional cumulation and archaic residue as historical explanation». Reed. in Hymes (ed.), 624-635.
- Szemerényi, O., 1962, «Principles of etymological research in the Indo-European languages». Reed. in 1987, 41-77.
- , 1967, «The new look of Indo-European: reconstruction and typology». Reed. in 1987, 123-157.
- , 1987, *Scripta Minora*. J. P. Considine & J. T. Hooker (eds.), Innsbruck.
- Thomason, S. G., 1980, «Continuity of transmission and genetic relationship» in Traugott, E. C., R. La Brum & S. Shepherd (eds.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 27-35.
- , 1993, «Copying with partial information in historical linguistics» in Aertsen, H. & R. J. Jeffers (eds.), *Historical linguistics 1989: Papers from the Ninth International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins, 485-496.
- Touratier, Ch., 1990a, (ed.), *Linguistique comparée (Méthode et résultats)*, Université, Aix-en-Provence.
- , 1990b, «Méthode comparative historique» in Touratier (ed.), 15-31.
- Tovar, A., 1956, «El problema de las etimologías en vascuence». Reed. in *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid, 1959, 107-116.

- , 1981, «Orígenes del euskera: parentescos, teorías diversas», in VVAA, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbao, 7-56.
- , et alii, 1961, «El método léxico-estadístico y su aplicación a las relaciones del vascuence», *BAP* 17, 249-281.
- Trask, L. R., 1977, «Historical syntax and Basque verbal morphology: Two hypotheses», in Douglass, W. A., Etulain, R. & W. H. Jacobsen, (eds.), *Anglo-American contributions to Basque studies. Essays in honor of Jon Bilbao*. U. of Nevada, Reno: 203-217.
- , 1985, «On the reconstruction of Pre-Basque Phonology», *Symbolae Ludovico Mitxelena Septvagenario Oblatae*. 2 vols., pp. 885-891, Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU.
- , 1990, «The -n class of verbs in Basque», *TPS* 88: 111-128.
- , 1996, *Historical linguistics*. Arnold: London, NY, Sidney, Auckland.
- , 1997, *The history of Basque*. Londres, Routledge.
- , 1998, «The typological position of Basque: then and now», *Language Sciences* 20, 313-324.
- , 2000, «Some issues in relative chronology» in C. Renfrew, A. McMahon & L. Trask (eds.), *Time depth in historical linguistics*. 2 lib. The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge: 45-58.
- Uhlenbeck, C. C., 1909-10, «Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques», *RIEV* 3, 465-503 y 4, 65-120.
- , 1910, «Suffixes du basque servant à la dérivation des mots. Pour servir à la connaissance de la formations des mots en basque», *RIEV* 4, 1-16, 192-225 y 401-430.
- , 1942, «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *E-J* 1 (1947), 543-581 [Trad. de «De ondere lagen van den Baskischen woordenschat», *Mededeelingen der Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Le Herkunde, N.R., 5: 7, Amsterdam, 1942].
- , 1947, «La langue basque et la linguistique générale», *Lingua* 1, 59-76.
- Uhlenbeck, E. M., 1949/51, «The structure of the Javanese morpheme», *Lingua* 2, 239-271.
- , 1952, «The study of wordclasses in Javanese», *Lingua* 3, 322-354.
- , 1992, «General linguistics and the study of morphological processes», *OL* 31: 1, 1-11.
- , 1995, «Morphonologie and morphology: two systematic aspects of word structure», in W. Winter (ed.), *On languages and language*. Mouton de Gruyter, 257-266.
- Untermann, J., 1987, «La gramática de los plomos ibéricos», *Veleia* 2-3, 35-56.
- , 1990, *Die iberische Inschriften aus Spanien* (= *Monumenta Linguarum Hispanicarum III*), Wiesbaden.
- , 1999, «Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua», in J. Solà (ed.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'Estudi i homenatge*, Fundació Caixa, Sabadell, 183-192.
- & F. Villar (eds.), 1993, *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 nov. 1989)*, Salamanca, Ed. Universidad.
- Urgell, B., 1986, «Egiaren kantaz: I. Testua eta iruzkunak», *ASJU* 20: 1, 75-148.
- , 1997, «Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca», *ASJU* 31, 643-685.
- , 1998-99, «*Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz: I. Oinarrizko ezaugarri zenbait; II. Sarreraren edukia; III. Gaztelania», *ASJU* 32, 109-163; 32, 365-414 y 33, 157-238.
- , 2000, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*. Tesis doctoral inédita, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2001, *Larramendiren Eranskina: saio bat hiztegi gintzaren testukritikaz*. *ASJU*-ren Gehigarriak 45 (en prensa).

- , 2002, *Euskal Lexikografia*. Memoria de titularidad inédita, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- , 2003, «Eratorpena Larramendiren Hiztegian». En este volumen.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», *ASJU* 40, 921-948.
- , 2008, «Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian» in Artiagoitia & Lakarra (eds.), 805-836.
- Vennemann, Th., 1994, «Linguistic reconstruction in the context of European Prehistory» *TPS* 92: 2.215-284.
- , 1997, «Some West Indo-European words of uncertain origin» in Hickey, R. & S. Puppel (eds.), *Language history and linguistic modelling: A festschrift for Jacek Fisiak in his 60th birthday*. Berlin: Mouton de Gruyter, 879-908.
- , 1998, «Etymology and phonotactics: Latin *grandis* vs. Basque *handi* 'big' and similar problems», *JIES* 26: 3 & 4, 344-390.
- , 2003, *Europa Vasconica - Europa Semitica*. Mouton de Gruyter, N.Y.-Berlin.
- , & T. H. Wilbur, 1972, *Schuchardt, the Neogrammarians, and the transformational theory of phonological change*. Frankfurt, Athenäum Verlag.
- Villar, F., 1991, *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa*. 2º edición corregida y muy aumentada, Madrid, Gredos 1996.
- , 2005, «Indoeuropeos y euskaldunes en el País Vasco y Navarra. Genes, lenguas y topónimos» in Villar & Prósper, 357-514.
- & J. D. Encarnação (eds.), 1996, *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca: Univ. de Salamanca & Univ. de Coimbra.
- & Mª P. Fdez Alvarez (eds.), 2001, *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Ed. Universidad, Salamanca.
- & B. M. Prósper, 2005, *Vascos, celtas e indoeuropeos. Genes y lenguas*, Ed. Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Voeltz, F. K. E. & Kilian-Hatz (eds.), 2001, *Ideophones*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Vogt, H., 1940, «La parenté des langues caucasiques». Reéd. in 1988, 152-167.
- , 1945, «Substrat et convergence dans l' évolution linguistique. Remarques sur l' évolution et la structure de l' arménien, du géorgien, de l' ossète et du turc». Reéd. in 1988, 177-192.
- , 1954, «Contact of languages», *Word* 10, 365-374.
- , 1955, «Le basque et les langues caucasiques». Reéd. in 1988, 317-343.
- , 1958, «Structure phonémique du géorgien. Étude sur le classement des phonèmes et des groupes de phonèmes». Reéd. in 1988, 344-429.
- , 1965, «Some remarks on the glotochronological word-lists». Reéd. in 1988, 476-485.
- , 1988, *Linguistique caucasienne et arméniene* (= *Studia Caucasologica II*), ed. by E. Hovdhaugen and F. Thordarson, Norwegian U.P., The Institute for Comparative Research in Human Culture, Oslo.
- Vovin, A., 1994a, «(Review-article of Benedict 1990) Long distance relationships, reconstruction methodology and the origins of Japanese», *Diachronica* 11: 1, 95-114.
- , 1994b, «Is Japanese related to Austronesian», *OL* 33: 2, 369-390.
- , 2005, «The End of the Altaic controversy», *CAJ* 49, 71-132.
- Watkins, C., 1984, «L'apport d'Emile Benveniste à la grammaire comparée» in G. Serbat (ed.), *E. Benveniste aujourd'hui. Actes du Colloque international du C.N.R.S.*, Ed. Peeters, Louvain, I, 3-11.

- , 1991, «Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgment». In Baldi (ed.), 289-304.
- , 1994, *Selected Writings: I. Language and Linguistics; II. Culture and Poetics*. Ed. by L. Oliver, 2 vols. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Winter, W., 1989, «On a new claim concerning substratum influence upon Tocharian», *CAJ* 33, 126-132.
- , 1990, «Linguistic reconstruction. The scope of historical and comparative linguistics» in Polomé (ed.), 11-21.
- Winters, C. A., 1988, «The Dravidian and Manding substratum in Tokharian», *CAJ* 32, 131-141.
- Zamboni, A., 1988, *La etimología*. Gredos, Madrid. Orig. italiano de 1976.
- Zimmer, S., 1988, «On dating Proto-Indo-European: a call for honesty», *JIES* 16, 371-375.
- , 1990, «Dating the loanwords: Latin suffixes in Welsh (and their Celtic congeners)» in Bammesberger & Wollmann (eds.), 263-281.
- Zorc, R. D., 1991, «The Austronesian monosyllabic root, radical or phonestheme» in Baldi (ed.), 175-194.

Apéndice 1: Excursus sobre espejismos de la lengua literaria y sus consecuencias en la etimología y en la reconstrucción

Dado que la influencia latino-románica ha sido tan intensa en lo que respecta al léxico y, como consecuencia, tan interesante su potencial aportación a la reconstrucción de la fonología del protovasco y a la etimología del léxico vasco histórico, era casi inevitable que los investigadores (o, mejor, los tratadistas) dedujeran de forma automática idénticas conclusiones sobre influencias y aportaciones a la reconstrucción en un campo diferente como es el de la morfología histórica. Interesa, en concreto, ver si la derivación moderna, la sufijación de manera cuasi-exclusiva en nuestro caso, ha seguido los mismos pasos y con idéntica cronología que la fonología y el léxico, o si la naturaleza de la misma y su autonomía dentro de la lengua nos exige modelos diferentes para la historia de los sufijos adoptados en préstamo y (lo que, sólo a través de ella podemos otear) la historia de los sufijos patrimoniales.

No nos parece que pueda decirse que esta dirección de la investigación haya recibido la atención y el tratamiento debidos, por mucho que su importancia ha sido destacada reiteradamente:

Iniciamos este estudio sobre la prefijación vasca con la clara convicción de que abordamos uno de los puntos más importantes para la urgente tarea de modernización y adecuación de nuestro idioma al entorno técnico y urbano de la nueva sociedad de Vasconia. El abordaje adecuado de la prefijación supone la superación definitiva de algunos de los males principales de la lexicografía y del desfase tradicional del euskara. La prefijación es la clave para superar la *inercia* de nuestro idioma reflejados en los siguientes males (...) (Mujika 1978a: 13).¹⁸³

¹⁸³ I.e., "(a) el polisemismo, (b) el perifrasismo lexical, (c) el escapismo lexical, fruto de puritanismos mal planteados".

Es difícil que el autor pudiera mostrar más claramente sus arraigadas convicciones al respecto; con todo, nos toca más de cerca lo que —esta vez sobre los sufijos— abre otra obra del mismo autor y año:

En la labor de adecuar nuestro idioma al nuevo estadio cultural y social de Vasconia nada más urgente que la tarea de delimitación, investigación y fijación de la sufijación euskérica, como elemento principal (junto con la prefijación) de la modernización y potenciación abstractiva y conceptual del euskara (...) Este estudio está realizado en función de adquirir un idioma unificado y normalizado (...) (Mujika 1978b: 11).

Mujika no aspira, desde luego, a la mera descripción y explicación de los hechos;¹⁸⁴ es más, ni aquí ni en otras obras como en su tesis doctoral posterior parecen importar ciertos detalles como los saltos cronológicos de 1000/1500 años en la datación de los afijos o la evidente necesidad de tener que olvidarnos por un rato de las leyes fonéticas más conocidas y mejor establecidas del vascuence o del desarrollo general de las lenguas románicas: todo está organizado con el único objetivo señalado. Y es que, filólogos o no, los miembros más activos de la *intelligentsia* vascófila habían determinado, tiempo ha, las causas de la debilidad de la lengua y las soluciones más eficaces para remediarla, precisamente aquellas consideradas propias de su “genio histórico”:

La lengua vasca es la única que se salvó y sobrevivió cuando las oleadas de pueblos indoeuropeos cubrieron a Europa y cuando, más tarde, la fuerte presión del romanismo ahogó las lenguas indígenas que se hablaban en los países sometidos al Imperio. Cómo llegó el euskera a escapar de la suerte general, es algo que no llegamos a explicarnos muy bien, pero de todos modos ese es el hecho. Algún lingüista ha sugerido como una de las posibles causas de esta subsistencia del vascuence la prodigiosa facilidad que tiene esta lengua para asimilarse elementos extraños, voces y formas de préstamo; lo que permite adaptarse a las nuevas situaciones y capacitarse para expresar toda clase de nuevos conceptos. De hecho los injertos de origen latino en la lengua son considerables en número e importancia, a juicio de los entendidos, y no se reduce tan sólo a préstamos de vocabulario. Cuando el euskara se encontró ante la disyuntiva de entregar la bolsa o la vida, prefirió entregar la bolsa, o sea la pureza que se resiste a adoptar elementos extraños, y se quedó con la vida. No estaría de más que nuestros puristas actuales considerasen si con sus purismos intempestivos no están ahora obligando a la lengua a sacrificar la vida antes que la bolsa (Villasante 1979 [1961: 30]).¹⁸⁵

Era comprensible que tampoco Mujika tardara en adelantar su conclusión. «Este estudio nos ha conducido a una constatación importantísima, esto es, a la detección (sic) de un influjo profundo y constante del latín y de sus romances sobre nues-

¹⁸⁴ Véase el comienzo de la reseña de Irigoyen (1979: 243): “En primer lugar creo que debe ponerse de manifiesto que el autor no se ha planteado con el debido rigor científico el tema de la prefijación y sufijación, habiéndose salido por la tangente al fabricarse sus conceptos (...)”.

¹⁸⁵ Sobre lo que Villasante o Mitxelena, y aún representantes de la siguiente generación como Sarasola, deben desde el punto de vista historiográfico al Ibar de *Genio y Lengua* he tratado en varios lugares, como Lakarra (1985), (1992) y (1997a).

tra prefijación» (Mujika 1978b: 12), lo cual parece darle amplios derechos a la hora de la moraleja y la reprimenda:

Al constatar esta incidencia profunda del latín sobre la morfología de nuestra sufijación, creemos que aún queda más patente la irrealidad y ceguera del puritanismo (sic) a ultranza de principios de este siglo. Ningún idioma está libre de influencias; todos se interfieren mutuamente y, a veces, de forma vertical. De nuestro estudio se colige que el puritanismo (resic) en euskara nos podría conducir a una casi total disecación del idioma en el plano conceptual-abstractivo. Lo mismo podría decirse del inglés respecto al latín, al igual que de otros idiomas. La interferencia y el préstamo son una conctante (sic) de las culturas en contacto, y constituyen la ley de la *supervivencia* (Mujika 1978b: 13).¹⁸⁶

Como no tratamos aquí cuestiones de estandarización lingüística ni de historia de las ideas estéticas, ni siquiera damos buenas nuevas de, o instrucciones para, la salvación de la lengua, todo lo anterior no tendría interés en nuestro trabajo si no fuera por las evidentes repercusiones en ciertas ideas preconcebidas (y en las conclusiones que de ellas pueden derivarse) sobre estructura y evolución del léxico y de la morfología de la lengua de buena parte de los lingüistas que, profesionalmente, o de manera ocasional se han ocupado del vascuence. Convenientemente aderezado de ciertos estilemas ya señalados (y de un optimismo histórico aparentemente contradictorio con la causa que defiende), la visión diacrónica de la cuestión subyacente a la exposición de Mujika ha constituido, en nuestra opinión, la teoría estandar y la más extendida sin discusión en el campo de la historia del vascuence:

La interferencia de elementos provenientes de romances del entorno ha resultado, en nuestro caso, enormemente providencial en el campo de la sufijación. Una mirada similar sobre la estructura morfológica de la sufijación inglesa, desde la influencia del latín y del francés, nos lleva a la misma conclusión. El euskara, con la incorporación de tales sufijos, aseguró su *supervivencia* a través de la Edad Antigua y Media. La sufijación supuso para nuestro idioma algo más profundo que el influjo, más accidental y epidérmico (aunque importante), de la mera *asimilación* de voces latinas (Mujika 1978b: 18).

Se nos proporciona, incluso, la vía y la cronología de la introducción de tales sufijos:

La pregunta que debemos efectuar es la de cómo y cuándo consiguió nuestro idioma el incorporar tales elementos sufijales. Sospechamos que tal labor, a falta de una producción literaria de escritores del momento, probablemente se efectuó a través de la iglesia en sermones, catequesis, contacto *comercial* con hablas de otros romances, etc. El hecho es que para cuando escribió Dextepare sus poesías, o Axular su *Gero*, prácticamente existía la sufijación de hoy. Por ello, es de pensar

¹⁸⁶ Véase también en la pág. 17 un párrafo muy similar al de Villasante citado en el texto; merece recogerse allí lo que sigue: "El primer y gran milagro de acomodación del euskara se hizo, sin duda, en el periodo de romanización y de la Edad Media. Sin esa asimilación sufijal, probablemente, el euskara no habría conseguido sobrevivir como lengua por su incapacidad expresiva elemental..."

en un proceso lento de incorporación de la sufijación *mayor* latina a través de los sacerdotes, casi únicos concededores de ese idioma en nuestro país. Durante la primera romanización y en toda la Edad Media tal proceso incorporador (de la sufijación más abstrativa [sic], sobre todo) supondría una tarea lenta e inconsciente de asimilación. En *Detxepare (primer escritor), Leizarraga, Axular, etc., ya está formada la plana mayor de nuestra sufijación actual* (Mujika 1978b: 19; las cursivas [salvo en la frase final] son de Mujika).¹⁸⁷

En un sugerente artículo de Sarasola (1986), al proponer acercamientos más ajustados al estudio de la influencia léxica larramendiana, se comenta de la siguiente manera una cita de Inchauspe sobre ciertas voces autóctonas perdidas que Bonaparte obligaba a introducir en las traducciones encargadas en los distintos dialectos (‘*tel qu’il a été recuilli sur les lieux mêmes*’, supuestamente):

Inchausperen aipu honek, funtsezko axola badu ere, ez du arazoaren alderdi bat besterik aipatzen: herri xeheenak eta euskaldun ikasiak ezik beste denak galdu dituzten hitzena, alegia. Baina bada besterik. Hizkuntza egoera jakin batean “irabazi” ez diren hitzena, adibidez. Izan ere, esaterako, printzeak moldarazi zituen Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoako Kristau ikasbideetan *Trin(i)tate* —edo *poderoso, adoratu...*— agertzeak adierazten duen gauza bakarra zera da, Nafarroako haran horietan euskaldun ikasirik ez zegoela eta, hortaz, *hirutasun* hitza heldu ez zelarik itzultzaileak zuen hautabide bakarra erdararena zela. Ez gaude hemen erdararen eraginez galdu den hitz baten aurrean, kultur arazo baten ondorioz “irabazi” ez den baten aurrean baizik (Sarasola 1986: 214).

Esto es, nadie había perdido hacia 1860 vocablos como *hirutasun* ‘trinidad’, productos de sufijos aparentemente tan conocidos y utilizados como *-tasun*,¹⁸⁸ y es que no se puede perder aquello que uno no ha poseído anteriormente. Las consideraciones de Sarasola han adquirido estos últimos 20 años un respaldo y desarrollo evidente en la investigación filológica (cf. Lakarra 1997a, Sarasola 1997 y Bueno 2004) sobre los testimonios de los primeros siglos, esos en los cuales Mujika consideraba ya constituido el sistema de sufijos actual.

Es cierto que Oyharzábal (1996: 61) concede a Materre [1617] —se supone que contra lo que ocurre con otros como Larramendi— la habilidad de inventar palabras sin violentar la gramática vasca y de manera inteligible para los lecto-

¹⁸⁷ Por si el conjunto de obviedades, contradicciones y anacronismos —sin aporte de ninguna prueba respecto al caso que nos ocupa, por lo demás— no hubiera quedado claro, continúa así:

Tal proceso de influencia latina también es detectable en áreas no propiamente románicas, como Países Bajos, Alemania, Inglaterra, etc. El latín durante siglos fue, prácticamente, la única “lengua culta” del Occidente. En tal primacía influyó, naturalmente, de forma decisiva, además del estadio morfológico desarrollado del mismo latín, el hecho del IMPERIO ROMANO, con sus armas de imposición y extensión. El idioma históricamente es un acontecimiento político, y como fenómeno social se explica por hechos de la misma política en su vertiente más externa. El latín de las tropas imperiales ya había recibido todo el desarrollo de los grandes escritores romanos, aun cuando el latín de los soldados fuese más sencillo y vulgar (ibid.).

¹⁸⁸ De *-tar + -zun*, ambos sufijos muy conocidos en vascuence; Mujika sostiene, sin embargo, un origen foráneo (de *tationis*) —al igual que con *-kin* de *cum* (i)— que ya fue rebatido por Irigoyen (1979: 250-251).

res comunes,¹⁸⁹ pero no parece que el asunto sea “personal” ni con Materre ni con Pouvreau (v. Lakarra 1995b) ni con el propio Larramendi (cf. Lakarra 1985, 1992, 1996d y Urgell 2000 y 2003-2004, además de su tratamiento general de la historiografía lexicográfica vasca de 1997). Es decir, si el sistema de sufijos —tanto latino-románicos como autóctonos— estaba constituido en su actual estructura para el s. xvi, no se habían enterado de ello los euskaldunes de mediados del xix de Aezkoa, Salazar y Roncal a quienes se referían Bonaparte, Inchauspe, Azkue y Sarasola, ni siquiera los vizc. y guip. actuales no expuestos a un entrenamiento intensivo, ni los coetáneos de Materre en el xvii o los nativos ingenuos del siglo siguiente, en la medida en que podemos inferir sobre el vasc. oral a partir de la documentación de que disponemos. Además, no es sólo que los sufijos y su uso vayan incrementándose exponencialmente durante los últimos siglos (un simple vistazo a las fechas de primeras documentaciones de Sarasola (1984-95) es más que suficiente para ahuyentar espejismos sin fundamento) sino que, como no podía ser menos, sus contextos y funciones, sus valores y significados, van cambiando a veces rápidamente:

Mujikak dioenaren arabera, Etxepare eta Leizarragaren garairako egungo atzizki sistema, hein batean behintzat, osatua baldin bazegoen, atzizki erabilerak ez du egoera hori islatzen. Ordurako atzizki gehienak ezagunak baziren, badirudi ezagutzak ez zuela aldi berean asimilazioa, finkapena eta erabilera suposatzen, ez hizkuntza idatzi eta jasoan ez eta ahozkoan ere, Etxeparez esan berri duguna kontuan hartuta. *Mujikak aipatzen duen asimilazio prozesua aurretik baino, ondoren burutu dela ematen du, hizkuntza idatzia ahozko molde eta ereduetatik urrundu abala hasi direla hitz eratorri eta elkartuak ezagutzen eta erabiltzen. Dena den, De Rijkek, -men eta -pen atzizkien erabileran, gaur egun oraindik ere, sortzen den nahasketa dela eta ematen dituen arazoak bestetik, eta Mujikak berak atzizkien gaian ikusten dituen arazoak bestetik, asimilazioa ez dela erabat burutu pentsarazten gaitu (Bueno 2004: 21; las cursivas son mías [J.A.L.]).*

En Lakarra (1997a) realicé un pequeño experimento consistente en la clasificación en nativos y exógenos de las bases y sufijos combinados en las palabras derivadas documentadas en las letras A-G del léxico de los textos meridionales anteriores a 1700 recogido en Sarasola (1980).¹⁹⁰

¹⁸⁹ “Bilketa honen ondoan, zenbait ohar orokor laburzki egin ditzagun. Lehenik azpimarratzekoa da Materrek ez dakarrela euskararen morfologia kolpatzen duen hitz berririk, eta alderdi horretarik *osoki fidatzekoa* dela haren idazlana. Ez dugu erran nahi horrekin ez dela hitz bat edo beste, euskal literaturan Materren lanetan baizik agertzen ez denik, eta *beharbada* berak bere buruz enplegatu zuenik. Adibidez (.).Haatik, ez da dudarik euskal gramatika zaurtu gabe erat uak direla hitz horiek, eta irakurtzaile arruntek zailtasunik eta bortzarik gabe konprenitzeko modukoak. Orohar, modu neurtuan baliatzen da erator atzizkiez Materre. Orotara, adizkiak hartu gabe 181 hitz eratorri desberdin zenbatu ditugu haren lanean, 28 atzizkiri esker sortuak”; las cursivas son mías.

Vide Lakarra (1994b) y (1994b) sobre creación de plabras en dos autores septentrionales como Martin Harriet y Urte. No sé si puede seguir manteniéndose su radical oposición en este punto a Larramendi.

¹⁹⁰ Se dejaron fuera los finales que no alcanzaban a documentarse con tres o más bases al menos en sendas ocasiones, pues parece el mínimo necesario para reconocer un sufijo. Los números de la izquierda corresponde al total de derivados y las siglas de la derecha —al número de— raíces patrimoniales (EE) y romances (GE).

En el corpus analizado faltaban entonces Refranes y Sentencias (véase el léxico incluido en mi edición de 1996) o el catecismo de Beriain, más algunos textos menores (Egia, cf. Urgell 1986) o Amilleta

Los resultados fueron los siguientes:

(20) *-zio*: *anunziazio, asunzio, aszensio, atenzio, atsolbizio, barkazio, bendizio, benefizio, bisitazio, debozio, deklarazio, deletazio, diskrezio, dispozio, ejekuzio, enkarnazio, erredenzio, errestituzio, erresurrezio, exerzizio* (0 EE)

(11) *-tasun*: *aberastasun, adiskidetasun, aitzinatasun, handitasun, argitasun, bakartasun, damutasun, erasun, etsaitasun, eztitasun, garbitasun* (2 GE)

(9) *-ari*: *afari, andari, barazkari, bekatari, bizikari, esatari, eskari, ezkutari, gosari* (5EE-4GE)

(9) *-dade*: *banidade, benignidade, bondade, borondate, deshonestidade, dibinidade, hermandade, fakultade, grabedade* (0 EE)

(9) *-(e)nzia*: *abstinentzia, abundanzia, ausenzia, dezentzia, diferenzia, diligenzia, erentzia, erreberenzia, esenzia* (0 EE)

(9) *-mentu*: *aborrezimentu, adimentu, arrepentimientu, atrebimentu, barkamentu, enkantamentu, entendimentu, ezagumentu, fundamentu* (0 EE)

(7) *-(z)ko*: *arantzazko, belarrizaldeko, belauniko, bidezko, bitarteko, egiazko, goardako* (6 EE-1 GE)

(6) *-duraltura*: *ardura, aztura, bentura, beztidura, dulzura, eskritura* (1EE-5G)

(6) *-garren*: *hamabigarren, hamaikagarren, hamargarren, bederatzigarren, bigarren, bostgarren* (G EE)

(6) *-le*: *behargile, egile, emaile, erakusle, erraile, erregutala* (5E-1GE)

(6) *-so*: *ditxoso, doloroso, erlijioso, famoso, glorioso, gozoso* (0 EE)

(5) *-al*: *benial, birjinal, dibinal, erreal, fiskal* (0 EE)

(5) *-ro*: *handiro, astiro, berriro, deungaro, deuntsuro* (0 GE)

(5) *-te*: *aginte, egite, egote, galzaitte, gosete* (0 GE)

(5) *-tze*: *aurkintze, heriotze, erresuzitatze, etortze, ezagutze* (4E-1G)

(4) *-anza*: *alabanza, benganza, bienabenturanza, esperanza* (0 EE)

(4) *-atalatu*: *banimendadu, bedeinkata, bedeinkatu, bienabenturatu* (0 EE)

(4) *-erolu*: *berdadero, dispenseru, erederu, fruteru* (0 EE)

(4) *-ki*: *egiaki, egoki, eguzki, gaizki* (0 GE)

(4) *-ta/to*: *bendita, bendito, deboto, distinta* (0 EE)

(4) *-tza*: *barautza, basatza, bizitza, etxaguntza* (0 GE)

(3) *-dore/tore*: *bekatore, erredentore, glorifikadore* (0 EE)

(3) *-eza*: *firmeza, flakeza, fortaleza* (0 EE)

(3) *-gabe*: *atsekabe, bidegabe, heriotzegabe* (0 GE)

(3) *-gabeko*: *engainugabeko, errazoigabeko, finbako* (0 EE)

(3) *-ia*: *deskortesia, fantasia, galania* (0 EE)

(3) *-mente*: *benialmente, eternamente, grabemente* (0 EE)

(3) *-ti*: *busti, ezti, gezurti* (0 GE)

Es claro que, más allá de un uso exiguo de las palabras derivadas en general, los casos de hibridización *-ø*s que dan carta de naturaleza a los préstamos, sean

(cf. Arejita 1988) encontrados o publicados posteriormente y ahora habría que añadir, naturalmente, el manuscrito de Lazarraga (cf. Lakarra 2004c). Sin embargo, no creo que los resultados relevantes se alteraran en lo más mínimo.

de un tipo o de otro, con base y sufijo de procedencias opuestas—son escasos: *aberastasun*, *damutasun*, *erregutala*, *goardako*, *erresuzitatze* entre las bases romances con sufijos nativos y *afari*, *barazkari*, *bizikari*, *esatari*, *gosari*, *aztura*, entre las bases nativas combinadas con sufijos foráneos: una docena (6 y 6) de 161, 7,45%, 3,72% cada una.

Diríase que en el vasc. popular meridional (y con casi total seguridad en el peninsular) la adopción y acomodación de sufijos de procedencia extraña es un fenómeno muy tardío, además de muy alejado de los volúmenes que supuestamente deberíamos esperar en función de ciertas ideas sobre la cuasi-perfecta estructura aglutinante de la lengua; aunque haya que proceder en el futuro a exámenes más detenidos y de corpórea más amplios, podemos afirmar ya que era muy reducido el número de aquellos sufijos latino-románicos (*-ari* y pocos más), que en 1500, e incluso dos y tres o cuatro siglos más tarde, habían pasado a pertenecer a la, supuestamente, tan productiva morfología derivacional vasca, a pesar de haberse documentado para entonces multitud de palabras simples patrimoniales y de haber sido integradas como tales (i.e., como simples) otra enormidad de palabras tomadas en préstamo y que en las lenguas de origen admitían un análisis que en vasc. no obtuvieron hasta mucho más tarde.¹⁹¹

Es evidente que, en su mayor parte, la sufijación no es históricamente más que una consecuencia del desarrollo (o de la falta del mismo) de una lengua literaria, en cualquiera de los varios dialectos a los que desde Bonaparte se les ha reconocido tal estatus. Esta relación, ya entrevista por Sarasola en 1984 y hecha notar explícitamente en 1986, ha sido mostrada con detalle en otro trabajo de 1997 del mismo autor.

Como hace ver Sarasola, el porcentaje de palabras simples va disminuyendo progresivamente desde el 70% hacia 1550 hasta menos del 25% en 1950,¹⁹² dándose el

¹⁹¹ He aquí los resultados de un reciente estudio similar sobre el inglés:

A reexamination of a small portion of the morphological evidence reveals that there were no fewer than 100 hybrid derivatives (of the type French suffix on native base) prior to 1450 and at least 64 before 1400. Given that most of the texts are literary, those are fairly high numbers. Moreover, the more banal the hybrid, the more likely it was to be allowed to occur in literary texts. Not surprisingly, glossaries and other non-literary texts are rich in hybrids, implying that the application of French suffixes to non-French roots was not uncommon in colloquial ME. Bilingual selection initially yielded a treasury of diverse calques and lexemes, but code-switching normally precluded hybrid formation. The reassertion of English was facilitated by greater convergence. Monolingual speakers of this contact language could not distinguish nativized French words from English, permitting overlapping domains and morphological transfer (Miller 1997: 263).

¹⁹² El aumento posterior a 1950 lo explica Sarasola de la siguiente manera:

Nolanahi ere, joera etengabe hori erabat eteten da xx. mendearen bigarren erdian —1901-1950 epeko % 24,66tik > 1950ko % 40,84—, hots, hizkuntza, irudiz, inoiz baino gehiago landuagoa, gaurkotuagoa eta jasoagoa agertzen denean. Puntu honetan kontuan izan behar da azken urte hauetan inoiz bezala ugaritu direla maileguak hizkuntzan, eta kasu askotan mailegu horiek eratorriak garatzeko ez dute oraindik aski denbora izan; edo bestela esateko, oraingoz bederen, eratorri gehienak ere maileguz hartzen dira. Bestalde, azken urteotako gaurkotze eta lantzea gorabehera, inork gutxik ukatuko du, nik uste, hizkuntzak beregaintasuna galdu duela, are hitz altxorraren eremuan, hizkuntzak gaur egun pairatzen duen erdaren eraginaren ondorioz (Sarasola 1997: 635).

mayor descenso por período de medio siglo considerado (de un 14%, muy lejos de los 2-3% habituales en los restantes— entre 1600 y 1650, esto es, coincidiendo con el desarrollo del labortano literario; es más, mientras Etxepare en 1545 presenta un 66,57% de palabras simples y Leizarraga en 1571 un 51,04%, Etxeberri de Ciboure a finales del primer tercio del s. xvii sólo presenta un 42%. Pero son las cifras de Axular con sólo un 33% escaso de palabras simples las que con más fuerza avalan todo lo anterior (cf. Sarasola 1997: 640-641).¹⁹³ Es también interesante observar en la tabla de la p. 636 que, en la mayor parte de los 32 sufijos estudiados, es en textos del s. xx cuando los mismos obtienen más del 33% de los vocablos en los que son documentados en toda la historia de la lengua; en algunos casos (*-eta*, *-gailu*, *-zale*) se llega al 70-80% y son muchos los que se hallan entre el 40-50%: *-ada*, *-ari*, *-dun*, *-era*, *-kerria*, *-ka*, *-kor*, etc.¹⁹⁴

A pesar de que los datos resultan claros y nos muestran que no podemos de ninguna manera proyectar el porcentaje de uso de compuestos y, sobre todo, de derivados a la lengua oral de cada época —y mucho menos a las de cierta antigüedad—, sino que su presencia en ésta (si alguna) fue muy inferior, parece que los lingüistas diacrónicos (o, mejor, los lingüistas) vivieran en una especie de esquizofrenia o de perfecto desconocimiento de la realidad que los filólogos ponen ante sus ojos; en compensación, quizás, los filólogos no parecen excesivamente interesados por las consecuencias tipológicas de la existencia o no de prefijos y sufijos en la lengua, incluso en una que, les consta, ha sido clasificada como lengua SOV casi-perfecta.

Obsérvense los siguientes universales de Greenberg (1963):

(4) Con una frecuencia abrumadora, las lenguas con un orden normal SOV son postposicionales,

(27) Si una lengua es exclusivamente sufijal, entonces es postposicional; si es exclusivamente prefijal, es preposicional (apud Moure 2001: 197 y 199)

El caso es que, como hiciera notar Trask (1997: 246), la mayor parte de las postposiciones son tan transparentes que difícilmente pueden ser muy antiguas en función del conocido criterio de Meillet y provienen de nombres (locativos u otros) sólo recientemente inmersos en un proceso de gramaticalización que está lejos de haberse consumado, con la excepción de unos pocos que han devenido sufijos casuales: *-k* de ergativo, *-i* de dativo, *-e* de genitivo, *-n* de locativo y algún otro:

At some stage the language changed its word order to SOV and began acquiring all the usual typological characteristics of an SOV language. Postpositions accordingly came into use, replacing the earlier prepositions, if these existed. Most modern postpositions, apart from those underlying the bound case-suffixes, are of transparent origin, and the majority of them are ordinary nouns which still survive as nouns in the language (Trask 1997: 246).

¹⁹³ Sarasola (1997: 642) proporciona las cifras de Mendiburu y Agirre de Asteasu.

¹⁹⁴ Sólo *-mendu* parece haber desaparecido (0%); tampoco antes su utilización había sido masiva, realmente.

Ahora bien; es el propio Trask quien, por citar un caso señero y relativamente reciente, en su presentación de la posición tipológica del vasc. (“then and now”, por cierto),¹⁹⁵ nos dice que “The morphology of modern Basque is strongly agglutinating and overwhelmingly suffixing. In this respect, Basque is noticeably different from its Indo-European neighbors but somewhat similar to Finnish, Hungarian, and Turkish” (Trask 1998: 318) y, completando lo anterior, que “The language is exclusively postpositional” (1998: 320).¹⁹⁶ Más adelante, tras señalar que la influencia latino-románica ha sido profunda en fonología y léxico, se destaca que “interestingly, however, it has had a much smaller effect upon the patterns of word-formation (...) suffixation and compounding” (Trask 1998: 321). Con todo, se precisa, “Borrowed word-forming suffixes, especially noun-forming suffixes, are prominent in Basque today” (1998: 322), e, incluso, que existe históricamente y mucho más ahora con los pseudo-prefijos —“lexical items which have acquired specialized senses when used as the first member of a compound” (ibid)— una débil tendencia a adquirir prefijos por influencia romance.

¿El casi perfecto desconocimiento mutuo de filólogos y lingüistas no nos habrá llevado a unos y otros a obviar aspectos cruciales de la evolución de la lengua, como, p.ej. una posible deriva tipológica de la misma (cf. Lakarra 2005a, 2006a)? ¿No tendrá todo esto alguna consecuencia, por pequeña que sea —un cambio de cronología de milenio o milenio y medio en sufijos y derivados, quizás— en la etimología y en la reconstrucción de la misma?

Apéndice II: Tablas de modelos radicales

Incluimos a continuación, a título de meros ejemplos —sin los comentarios que se pueden encontrar en la fuente ni los cambios necesarios en los cálculos resultantes de trabajos posteriores como Lakarra (en prep.-1) u otros—, cuatro tablas correspondientes al análisis efectuado en Lakarra (2004a) en función de (a) el porcentaje de formas documentadas sobre el total de las posibles de cada modelo radical estudiado, (b) el % de préstamos sobre el conjunto de las formas realmente documentadas en cada modelo, (c) el % de formas con etimología desconocida sobre el total de las posibles en cada modelo y (d) el de «fósiles», i.e., de formas de etimología desconocida que superan los criterios fonotácticos y geográficos resumidos arriba en § 5.

¹⁹⁵ En Lakarra (2005a) he tratado más detalladamente de las opiniones, no siempre fáciles de armonizar, de Trask sobre la tipología del vascuence.

¹⁹⁶ Aunque reconoce inmediatamente que “though it lacks the vowel harmony of these eastern languages, and it also lacks the alternations in the forms of stems and suffixes found in some of them, especially in Finnish. Basque differs from all other languages of Europe in having a thoroughgoing ergative morphology: both case-marking and verbal agreement are ergative”.

Tabla a (= 23b in Lakarra 2004a).

Mod.rad.	R.Pos.	Doc.	%	Desc.	%-1	%-2	Fós.	%-1	%-2
CVC	325	152	46,76	70	46,05	21,53	48	31,18	14,76
aCV:	85	64	75,29	04	06,66	04,70	02	03,12	02,35
uCV:	85	44	51,75	05	11,36	05,83	02	04,54	02,35
aCCV	215	82	38,13	12	14,64	05,58	04	04,87	01,85
SVRV:	200	71	35,50	05	07,04	02,50	01	01,40	00,50
oCV:	85	29	34,11	07	24,13	08,23	06	20,68	07,05
TVRV:	600	195	32,50	25	13,07	04,33	04	02,05	00,66
aCVC:	425	110	25,88	33	30,00	07,76	15	13,63	03,52
SVTV:	300	75	25,00	13	17,33	04,33	04	05,33	01,33
mVVCV:	425	94	22,10	12	12,76	02,82	00	00,00	00,00
TVT	900	190	21,11	16	08,42	01,77	00	00,00	00,00
uCCV	215	45	20,93	06	13,33	02,78	00	00,00	00,00
RVRV:	200	41	20,50	02	04,87	01,00	00	00,00	00,00
RVTV:	300	69	23,00	09	13,04	03,00	01	01,44	00,03
oCCV:	215	39	18,13	08	20,53	03,72	06	15,37	02,79
TVSV:	600	95	15,85	14	14,73	02,33	03	03,15	00,50
CVmV:	325	49	15,07	09	18,35	02,76	00	00,00	00,00
uCVC:	425	54	12,70	05	09,25	01,17	01	01,85	00,23
hVVCV:	425	54	12,47	18	33,33	04,23	02	03,70	00,47
RVS:	200	24	12,00	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
oCVC:	425	47	11,05	07	14,59	01,64	05	10,63	01,17
CVhV:	300	29	09,66	04	13,79	01,33	02	06,89	00,66
bVCCV	1075	96	08,93	19	19,79	01,76	03	03,12	00,27
zVCCV:	1075	92	08,55	12	13,04	01,11	02	02,06	00,18
nVCCV:	1075	09	08,40	01	11,11	00,09	00	00,00	00,00
aCCVC:	1075	90	08,37	15	16,66	01,39	01	01,11	00,09
gVCCV:	1075	84	07,81	06	07,14	00,55	02	02,38	00,18
fVCV:	425	30	07,05	06	20,00	01,41	00	00,00	00,00
SVS:	200	13	06,50	01	07,60	00,50	01	07,69	00,50
sVCCV	1075	63	05,86	10	15,87	00,93	04	06,34	00,37
hVCCV:	1075	60	05,58	09	15,00	00,83	02	03,33	00,18
bVCVC:	2125	115	05,40	25	21,73	01,17	07	06,08	00,32
zVCVC:	2125	106	04,98	34	32,07	01,60	13	12,26	00,61
lVCCV	1075	53	04,93	09	16,98	00,83	00	00,00	00,00
gVCVC:	2125	68	03,20	13	19,11	00,61	06	08,82	00,28
lVCVC:	2125	66	03,10	33	50,00	01,50	13	19,59	00,61
CVF:	325	10	03,07	01	10,00	00,33	00	00,00	00,00
sVCVC:	2125	62	02,91	14	22,58	00,65	03	04,83	00,14
oCCVC:	1075	25	02,32	01	04,00	00,09	00	00,00	00,00
uCCVC:	1075	23	02,13	07	30,43	00,65	03	13,04	00,27
zVCCVC:	5375	80	01,48	10	12,50	00,01	02	02,25	00,03
hVCVC:	2125	31	01,45	09	29,32	00,42	08	25,80	00,37
bVCCVC:	5375	77	01,43	10	12,98	00,18	02	02,59	00,03
gVCCVC:	5375	65	01,20	02	03,07	00,03	00	00,00	00,00
nVCVC:	2125	24	01,12	08	33,33	00,37	04	16,66	00,18
sVCCVC:	5375	48	00,89	11	22,91	00,20	00	00,00	00,00
lVCCVC:	5375	31	00,57	06	19,35	00,11	03	09,67	00,05
hVCCVC:	5375	23	00,42	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
nVCCVC:	5375	07	00,13	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00

Tabla b (= 27b en Lakarra 2004a)

Mod.rad.	R.Pos.	Doc.	%	Prés.	%-1	%-2	Ono.	%-1	%-2
CVC	325	152	46,76	12	07,89	03,69	30	19,73	09,23
uCCVC:	1075	23	02,13	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
nVCCVC:	5375	07	00,13	00	00,00	00,00	02	28,57	00,03
SVSV:	200	13	06,50	00	00,00	00,00	02	15,38	01,00
oCCVC:	1075	25	02,32	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
zVCCVC:	5375	80	01,48	05	06,25	00,09	08	10,00	00,14
zVCVC:	2125	106	04,98	07	06,60	00,32	06	05,66	00,28
hVCCVC:	5375	23	00,42	02	08,69	00,03	00	00,00	00,00
uCVC:	425	54	12,70	05	09,25	01,17	01	01,85	00,23
hVCVC:	2125	31	01,45	03	09,67	00,14	00	00,00	00,00
nVCVC:	2125	24	01,12	03	12,50	00,14	00	00,00	00,00
oCVC:	425	47	11,05	06	12,76	01,41	01	02,12	00,23
hVCV:	425	54	12,47	07	12,96	01,64	04	09,25	00,94
bVCVC:	2125	115	05,40	15	13,04	00,70	04	03,47	00,18
aCVC:	425	110	25,85	16	14,54	03,76	06	05,45	01,41
gVCCVC:	2125	68	03,20	10	14,70	00,47	00	00,00	00,00
uCV:	85	44	51,75	07	15,90	08,23	08	18,18	09,41
sVCVC:	2125	62	02,91	10	16,12	00,47	00	00,00	00,00
gVCCVC:	5375	65	01,20	11	16,92	00,20	05	07,69	00,09
CVhV:	300	29	09,66	05	17,24	01,66	00	00,00	00,00
uCCV	215	45	20,93	08	17,77	03,72	03	06,66	01,39
IVCCVC:	2125	66	03,10	12	18,18	00,56	00	00,00	00,00
aCCV	215	82	38,13	15	18,30	06,97	03	03,65	01,39
sVCCVC:	5375	48	00,89	09	18,75	00,16	01	02,08	00,89
IVCCVC:	5375	31	00,57	06	19,35	00,11	00	00,00	00,00
bVCCVC:	5375	77	01,43	16	20,77	00,29	09	11,68	00,16
hVCCV:	1075	60	05,58	13	21,66	01,20	00	00,00	00,00
aCV:	85	64	75,29	14	21,87	16,46	10	15,62	11,70
aCCVC:	1075	90	08,37	20	22,22	01,86	03	03,33	00,27
nVCCV:	1075	09	08,40	02	22,22	00,18	00	00,00	00,00
oCV:	85	29	34,11	07	24,13	08,23	03	10,34	03,52
oCCV:	215	39	18,13	10	25,63	04,65	00	00,00	00,00
sVCCV	1075	63	05,86	19	30,14	01,76	03	04,76	00,27
zVCCV:	1075	92	08,55	30	32,50	02,79	19	20,65	01,76
RVRV:	200	41	20,50	14	34,14	07,00	06	14,63	03,00
IVCCV	1075	53	04,93	19	35,84	01,76	01	01,88	00,09
SVTV:	300	75	25,00	28	37,33	09,33	03	04,00	01,00
SVRV:	200	71	35,50	27	38,02	13,50	03	04,22	01,50
gVCCV:	1075	84	07,81	35	41,66	03,25	00	00,00	00,00
TVT	900	190	21,11	80	42,10	08,88	36	18,94	04,00
bVCCV	1075	96	08,93	43	44,78	04,00	02	02,08	00,18
CVmV:	325	49	15,07	22	44,88	06,77	07	14,24	02,15
TVRV:	600	195	32,50	95	48,71	15,83	16	08,20	02,66
TVSV:	600	95	15,85	47	49,47	07,83	02	02,10	00,33
mVCV:	425	94	22,10	47	50,00	11,05	16	17,02	03,76
fVCV:	425	30	07,05	15	50,00	03,52	04	13,33	00,91
RVTV:	300	69	23,00	36	52,17	12,00	00	00,00	00,00
CVfV:	325	10	03,07	06	60,00	01,84	03	30,00	00,92
RVS:	200	24	12,00	15	62,50	07,50	00	00,00	00,00

Tabla c (= 24c en Lakarra 2004a)

Mod.rad.	R.Pos.	Doc.	%	Desc.	%-1	%-2	Fós.	%-1	%-2
CVC	325	152	46,76	70	46,05	21,53	48	31,18	14,76
oCV:	85	29	34,11	07	24,13	08,23	06	20,68	07,05
aCVC:	425	110	25,88	33	30,00	07,76	15	13,63	03,52
uCV:	85	44	51,75	05	11,36	05,83	02	04,54	02,35
aCCV	215	82	38,13	12	14,64	05,58	04	04,87	01,85
aCV:	85	64	75,29	04	06,66	04,70	02	03,12	02,35
TVRV:	600	195	32,50	25	13,07	04,33	04	02,05	00,66
SVTV:	300	75	25,00	13	17,33	04,33	04	05,33	01,33
hVCV:	425	54	12,47	18	33,33	04,23	02	03,70	00,47
oCCV:	215	39	18,13	08	20,53	03,72	06	15,37	02,79
RVTV:	300	69	23,00	09	13,04	03,00	01	01,44	00,03
mVCV:	425	94	22,10	12	12,76	02,82	00	00,00	00,00
uCCV	215	45	20,93	06	13,33	02,78	00	00,00	00,00
CVmV:	325	49	15,07	09	18,35	02,76	00	00,00	00,00
SVRV:	200	71	35,50	05	07,04	02,50	01	01,40	00,50
TVSV:	600	95	15,85	14	14,73	02,33	03	03,15	00,50
TVTV	900	190	21,11	16	08,42	01,77	00	00,00	00,00
bVCCV	1075	96	08,93	19	19,79	01,76	03	03,12	00,27
oCVC:	425	47	11,05	07	14,59	01,64	05	10,63	01,17
zVCVC:	2125	106	04,98	34	32,07	01,60	13	12,26	00,61
IVCVC:	2125	66	03,10	33	50,00	01,50	13	19,59	00,61
fVCV:	425	30	07,05	06	20,00	01,41	00	00,00	00,00
aCCVC:	1075	90	08,37	15	16,66	01,39	01	01,11	00,09
CVhV:	300	29	09,66	04	13,79	01,33	02	06,89	00,66
uCVC:	425	54	12,70	05	09,25	01,17	01	01,85	00,23
bVCVC:	2125	115	05,40	25	21,73	01,17	07	06,08	00,32
zVCCV:	1075	92	08,55	12	13,04	01,11	02	02,06	00,18
RVRV:	200	41	20,50	02	04,87	01,00	00	00,00	00,00
sVCCV	1075	63	05,86	10	15,87	00,93	04	06,34	00,37
IVCCV	1075	53	04,93	09	16,98	00,83	00	00,00	00,00
hVCCV:	1075	60	05,58	09	15,00	00,83	02	03,33	00,18
uCCVC:	1075	23	02,13	07	30,43	00,65	03	13,04	00,27
sVCVC:	2125	62	02,91	14	22,58	00,65	03	04,83	00,14
gVCVC:	2125	68	03,20	13	19,11	00,61	06	08,82	00,28
gVCCV:	1075	84	07,81	06	07,14	00,55	02	02,38	00,18
SVSV:	200	13	06,50	01	07,60	00,50	01	07,69	00,50
hVCVC:	2125	31	01,45	09	29,32	00,42	08	25,80	00,37
nVCVC:	2125	24	01,12	08	33,33	00,37	04	16,66	00,18
CVfV:	325	10	03,07	01	10,00	00,33	00	00,00	00,00
sVCCVC:	5375	48	00,89	11	22,91	00,20	00	00,00	00,00
bVCCVC:	5375	77	01,43	10	12,98	00,18	02	02,59	00,03
IVCCVC:	5375	31	00,57	06	19,35	00,11	03	09,67	00,05
nVCCV:	1075	09	08,40	01	11,11	00,09	00	00,00	00,00
oCCVC:	1075	25	02,32	01	04,00	00,09	00	00,00	00,00
gVCCVC:	5375	65	01,20	02	03,07	00,03	00	00,00	00,00
zVCCVC:	5375	80	01,48	10	12,50	00,01	02	02,25	00,03
RVSV:	200	24	12,00	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
nVCCVC:	5375	07	00,13	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
hVCCVC:	5375	23	00,42	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00

Tabla d (= 25c en Lakarra 2004a)

Mod.rad.	R.Pos.	Doc.	%	Desc.	%-1	%-2	Fós.	%-1	%-2
CVC	325	152	46,76	70	46,05	21,53	48	31,18	14,76
oCV:	85	29	34,11	07	24,13	8,23	06	20,68	07,05
aCVC:	425	110	25,88	33	30,00	07,76	15	13,63	03,52
aCV:	85	64	75,29	04	06,66	04,70	02	03,12	02,35
oCCV:	215	39	018,13	08	20,53	03,72	06	15,37	02,79
uCV:	85	44	51,75	05	11,36	05,83	02	04,54	02,35
aCCV	215	82	38,13	12	14,64	05,58	04	04,87	01,85
SVTV:	300	75	25,00	13	17,33	04,33	04	05,33	01,33
oCVC:	425	47	11,05	07	14,59	01,64	05	10,63	01,17
SVRV:	200	71	35,50	05	07,04	02,50	01	01,40	00,50
CVhV:	300	29	09,66	04	13,79	01,33	02	06,89	00,66
TVRV:	600	195	32,50	25	13,07	04,33	04	02,05	00,66
lVCVC:	2125	66	03,10	33	50,00	01,50	13	19,59	00,61
zVCVC:	2125	106	04,98	34	32,07	01,60	13	12,26	00,61
TVSV:	600	95	15,85	14	14,73	02,33	03	03,15	00,50
SVSV:	200	13	06,50	01	07,69	00,50	01	07,69	00,50
hVCV:	425	54	12,47	18	33,33	04,23	02	03,70	00,47
hVCVC:	2125	31	01,45	09	29,32	00,42	08	25,80	00,37
sVCCV	1075	63	05,86	10	15,87	00,93	04	06,34	00,37
bVCVC:	2125	115	05,40	25	21,73	01,17	07	06,08	00,32
gVCVC:	2125	68	03,20	13	19,11	00,61	06	08,82	00,28
bVCCV	1075	96	08,93	19	19,79	01,76	03	03,12	00,27
uCCVC:	1075	23	02,13	07	30,43	00,65	03	13,04	00,27
uCVC:	425	54	12,70	05	09,25	01,17	01	01,85	00,23
nVCVC:	2125	24	01,12	08	33,33	00,37	04	16,66	00,18
gVCCV:	1075	84	07,81	06	07,14	00,55	02	02,38	00,18
zVCCV:	1075	92	08,55	12	13,04	01,11	02	02,06	00,18
hVCCV:	1075	60	05,58	09	15,00	00,83	02	03,33	00,18
sVCVC:	2125	62	02,91	14	22,58	00,65	03	04,83	00,14
aCCVC:	1075	90	08,37	15	16,66	01,39	01	01,11	00,09
lVCVC:	5375	31	00,57	06	19,35	00,11	03	09,67	00,05
RVTV:	300	69	23,00	09	13,04	03,00	01	01,44	00,03
bVCCVC:	5375	77	01,43	10	12,98	00,18	02	02,59	00,03
zVCCVC:	5375	80	01,48	10	12,50	00,01	02	02,25	00,03
RVRV:	200	41	20,50	02	04,87	01,00	00	00,00	00,00
RVSV:	200	24	12,00	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
nVCCV:	1075	09	08,40	01	11,11	00,09	00	00,00	00,00
gVCCVC:	5375	65	01,20	02	03,07	00,03	00	00,00	00,00
nVCCVC:	5375	07	00,13	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
hVCCVC:	5375	23	00,42	00	00,00	00,00	00	00,00	00,00
oCCVC:	1075	25	02,32	01	04,00	00,09	00	00,00	00,00
sVCCVC:	5375	48	00,89	11	22,91	00,20	00	00,00	00,00
TVT	900	190	21,11	16	08,42	01,77	00	00,00	00,00
mVCV:	425	94	22,10	12	12,76	02,82	00	00,00	00,00
uCCV	215	45	20,93	06	13,33	02,78	00	00,00	00,00
lVCCV	1075	53	04,93	09	16,98	00,83	00	00,00	00,00
CVmV:	325	49	15,07	09	18,35	02,76	00	00,00	00,00
fVCV:	425	30	07,05	06	20,00	01,41	00	00,00	00,00
CVfV:	325	10	03,07	01	10,00	00,33	00	00,00	00,00

EUSKAL TESTUETAKO SILABA EGITUREN MAIZTASUNA DIAKRONIKOKI^{1, 2}

Oroitz Jauregi
(EHU/UPV)

Abstract

The article presents an experimental test of an acoustic study of spontaneous speech, where the durations of open and closed syllables have been measured, in order to conclude whether there is any significant difference between them. The results show that the differences in time between open and close syllables are significant. However, we should underline that the study has measured syllables in all contexts, and consequently, some variables that could condition the measures of the syllables have not been considered. On the other hand, the frequencies of open and close syllable structures have been calculated, showing that the great majority are open syllable structures.

In this context, one of the aims of this study is to reclaim the necessity of research of spontaneous speech, taking into account that it is the most usual speech style.

1. Sarrera. Ikergaia kokatzen

Artikulu hau “Euskal silaba: egitura eta historia” deituriko doktorego tesiaren atal bat da. Ikerketa tesian kokatze aldera, esan daiteke tesiaren gorpuzte teorikoa alderdi praktikora eramaten duen frogat bat dela. Bertan, ikerketa lanean jorratu, landu eta azaldutakoak praktikara eraman dira euskal testuetako silaba egituren maiztasunak neurtuz. Silaba egituren maiztasunei ikuspegi diakronikoa eman nahian, denboran zehar barreiatutako euskarazko testuak hautatu ditugu, kronologiari dagokionez maiztasunetan aldaketarik ikus daitekeen frogatzeko.

Ikerketa frogat hau azaldu aurretik komeni da ikerketa nagusian, tesian, kokatzea eta horretarako tesiaren deskribapen laburra egingo dut, tesiko puntu nagusienak eta garrantzitsuenak aipatuz.

¹ Hemen aurkezten den ikerketa 2007ko ekainean EHU/UPV-ko Filologia eta Geografi-Historia Fakultatean irakurritako “Euskararen silaba: egitura eta historia” tesiko atal baten hedapena da.

² Tesia egiterakoan izan ditudan beka eta laguntzak ondokoak izan dira: EHU-UPVko doktorego aurreko beka, La Caixa beka eta UPV/EHUko Euskara Errektoreordetzako beka. Bestalde, ikerketa lana UPV 05/81 proiektuaren barnean burutu da.

“Euskararen silaba: egitura eta historia” deritzon ikerketan euskaraz silabak duen egitura da ikergai nagusia, eta horrekin batera, silaba-egiturak diakronikoki jasan duen garapena ere aztergai funtsezkoa da. Silaba-egituraren izateaz, silaba-egitura sortzeko eta osatzeko baldintzez eta murriztapenez hitz egin ondoren, batez ere euskararen antolaketa erritmikoan silaba-egitura elementu garrantzitsua dela erakutsi da, bilakabide eta txandakatze askoren eragile nagusienetako bat silaba baita.

Fonologia Naturala da ikergaiaren marko teorikoa eta teoriaren aztermolde eta oinarriei jarraituz burutu da ikerketa.

Esan bezala, silaba eta silaba-egitura dira azterketaren muin nagusiak eta beraien aukeraketa teorikoak azaldu eta justifikatu dira. Silabari buruzko galdera ontologikoekin hasi eta silaba zer den eta silaba nola erabiliko dudan aurkeztu da. Era horretan, silabaren izateari buruzko gogoetak landu dira, eta luzaroan silabaren inguruko eztabaidagai izan diren hainbat gai jorratu dira, hala nola silabak oinarritzko aurkezpenean duen garrantzia eta silabak paradigmaren duen zeregina. Silaba-egitura osatzerakoan parte hartzen duten elementuei buruz mintzatu naiz, batez ere ozentasun eskalaz. Euskarazko silaba egituraketan ozentasun eskalak garrantzi handia du eta ez dago ozentasun eskala apurtzen duen bilkurarik. Bide horretatik, Venne-mann-en legeak (*Preference laws*) euskaraz nola betetzen diren erakutsi dut. Euskaraz silaba egiturari dagokionean, eta euskalkiak kontuan hartuz, egon daitezkeen aldaketak aipatu dira eta erakutsi da ez dagoela desberdintasun hain nabarmenik euskalkien artean, eta daudenak ekialdean daudela, intentsitatezko azentuak eraginda.³

Hizkuntzen antolamendu erritmikoaren arabera silaba egiturarekiko eskaerak aldatu egiten direla erakutsi nahian, hizkuntza desberdinetan dauden silaba egiturak aurkeztu dira (maori, malayalam, arrente eta bella coola hizkuntzetan). Modu horretan, silaba egituratzerakoan baldintza bat eta bakarrik ez dagoela azaldu nahi izan da.

Silabaren ikerketak denboran zehar ezagutu duen garapena aurkezteko teoria desberdinetan izan duen garrantziari buruzko bilduma egin dut. Azken finean, silabaren garrantzia aldarrikatu nahi izan da, izan ere denbora luzean, eta batez ere, teoria sortzaile estandarrean silabari ez zaio garrantzirik eman, areago, beharrezko ez den elementutzat hartu da.

Silabaz hitz egiteko ezinbestekoa da erritmoaz hitz egitea. Silabaren sorrera segmentuek eta hizkuntzaren egitura erritmikoak bat egiterakoan kokatu dudanez, erritmoaren garrantzia handia da silaba landu nahi den lan batean. Erritmoaren izatea, hizketako erritmo egiturak eta erritmo tipoak dira aztergai garrantzitsu batzuk. Erritmoaren oinarritzotasunari emandako garrantziaren adibide da, oro har, erritmoan oinarritutako tipologiari emandako garrantzia. Tipologia holistikoa eta erritmoan oinarritutako tipologia dira ikerketan sakonen lantzen direnak, ikerlanaren aukera teorikoak erritmoa hartzen duelako hizkuntzaren atal guztien arteko lotura eragile posibleentzat.

Euskarazko silabari buruzko lanean ezinbestekoa da euskarak dituen hots eta hots-bilkuren antolamenduaz mintzatzea, eta Fonologia Naturalaren bidetik, bilaka-

³ Gai honi buruz ikus Jauregi (inprimategian).

bide paradigmaticoen bidez euskarak dituen hots posibleak eta hots-bilkura posibleak aurkeztu dira. Bilakabide paradigmatico ingurunez landakoen bidez euskarazko unitateen berri eman ondoren, bilakabide paradigmatico ingurunedunen bidez unitateek silaba egitura zein gunetan agertzen diren eta zein gunetan ezin ager daitezkeen adierazten da, baita, unitate bilkurak nola gauzatzen diren eta zein debeku dituzten ere. Modu horretan, unitateek eta unitate bilkurek dituzten murriztepenen berri eman da.

Ikerlan orokorraren ekarpen garrantzitsua da hizkuntzaren antolamendu erritmiakoan silaba unitate oinarritzkoa dela erakustea. Euskarak silaba-aldiko hizkuntzen ezaugarri asko dituen (Bertinetto 1989, Hurch 1988, 2006, Donegan & Stampe 2004), silaba-aldiko erritmoa duen hizkuntzat hartu da, euskarak silaba-egitura aski ongi mantentzen baitu eta hizkuntzak dituen bilakabide asko horretara bideratuak baitaude, edo helburu hori betetzen baitute.

Diakronia funtsezko ardatza da tesian eta horregatik silaba egiturak denboran zehar jasan ahal izan dituen aldaketek mintzatu naiz. Horretarako euskarak zituen hots-possible eta hots-possibleen bilkura nagusienak aipatu eta gero, euskarak historikoki izan zuen silaba-egitura da mintzagai nagusia. Autore nagusienek esandakoak bildu dira, hala nola Mitxelenak, Artiagoitiak eta, batez ere, Lakarrak esandakoak. Batez ere azken autoreak esandakoei ipini diet arreta, izan ere Lakarra (1995, 1998, 2002, 2005, 2006) da euskararen garai historiko berri bat proposatu duena eta tesian Lakarraren proposamenei Fonologia Naturalaren bidetik, eta batez ere erritmoa oinarri hartuta, egin dakizkiokeen iradokizunak azaleratu ditut (ikus Jauregi 2006).

Silabak euskarazko erritmo antolamenduan duen garrantziagatik, silaba-egitura bi modu desberdinetan neurtzen dituzten bi froga burutu ditut, hau da, hizkuntzaren bi alderdi desberdinetan, ahozko jardunean eta idatzizkoan. Froga hauen bereizgarri nagusia da orain arte egin gabeko esperimenduak izatea. Azpimarratu behar da ikerketa frogak direla, ikerketa osoaren osagarri eta aberasgarri, eta ez dira hartu behar ikerketa osoaren muintzat. Era berean, aurrera begira egin beharreko ikermoldearen aldarrikapen ere izan nahi dute frogak hauek, orain arte jorratu gabeko eremuak izanik, eremu horiek jorratzeko premia nabarmendu nahi izan delako.

Lehenengo frogak egungo hizkera du oinarri, eta areago, hizkera arduragabea ardatz nagusi. Izan ere, hizkera arduragabean grabatutako mintzaldiko silabaren tresnabidezko ikerketa akustikoa burutu da. Silaba moten maiztasunak ateratzeaz gain, silabaren iraupena neurtu da eta ikusi dugu euskaraz silaba ireki eta itxien artean desberdintasunik aurki badaiteke ere, ez dela desberdintasun azpimarragarria. Hala ere, azterketa horretatik ateratako ondorioetako bat izan da mota honetako ikerketa akustiko gehiagoren premia ezinbestekoa dela ezer ziurrik esan ahal izateko. Ikerketa akustiko frogak honetan, azken batean, etorkizun diren azterketen norabidea marraztu nahi izan da eta fonetika eta fonologia elkarrekin jorratzeko beharra eta premia azpimarratu nahi izan dira.

Bigarren ikerketa frogan idatzizko testuen silaba-egitura maiztasunak neurtzen dira. Luze eta zabal azalduko dut esperimendu honen nondik-norakoa 3. puntutik aurrera. Ikerketa lanean hizkuntzaren ikuspegi ahalik eta osoena eman asmoz, alde batetik, ahozko jarduna, eta beste aldetik, idatzia dagoena bildu nahi izan dira. Modu horretan, bien arteko alderaketa gitea ahalbideratzen delako.

2. Silaba egituraketa euskaraz

Silaba irekiak eta itxiak neurtzen hasi aurretik ikus dezagun silaba egituraketa euskaraz nola gauzatzen den.

Euskaraz silaba osa daiteke ekina eta silaba-gunearekin ($C_0^2 V$)⁴, nahiz ekinik gabe (V), bai eta silaba-gunea eta kodarekin (VC_0^2), baita silaba-gunea koda eta ekinarekin ($C_0^2 VC_0^2$); ikusten denez, silaba-guneak besterik gabe osa dezake silaba (V). Beraz, ondoriozta dezakegu euskaraz dauden silaba-egiturak $C_0^2 V C_0^2$ egiturak adierazten dituela; egitura posible horietako zenbait ikus daitezke ondoko adibideetan: *e.ra.man.en, antz, flan, hortz, e.ka.rri, be.lar, jan, beltz*.⁵

3. Idatzizko testuetako silaba egiturak

Esan bezala, atal honetan tesian aurkeztutako froga baten berri emango dut. Euskal testuetan diakronikoki silaba-egiturari dagokionean desberdintasunik islatzen den aztertuko dut; zehatzago izateko, silaba irekien eta itxien arteko maiztasunak diakronikoki aldatu diren ikusiko dut, hau da V , CV edo CCV ala VC , VCC , CVC , $CCVC$, $CVCC$ edo $CCVCC$ silaba egiturak nagusitzen diren ikusiko dut.

3.1. Eginbidea

Mende desberdinetako testuak hautatu ditugu —XVI. mendeko testuetatik egungoetaraino— eta silaba-egitura maiztasunak atera ditut, hau da, zenbat silaba ireki eta zenbat silaba itxi dauden ikusi dut. Euskaraz argitaratutako lehenengo liburuko testu bat hautatu dut, B. Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* liburuko testu bat, XVI. mendearen lehen erdiko adierazle gisa; XVI. mendeko bigarren erdiko beste testu bat dator ondoren, eta modu horretan mende erdi bakoitzeko testu bat hartu dut. Ondorengo taulan ikus daiteke froga egiteko erabili ditudan testuen zerrenda:

XVI. mendeko lehen erdia: B. Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* liburuko testu bat

⁴ Kontsonanteak daramatzen zenbakiak gune horretan azal daitezkeen kontsonante kopurua adierazten dute. Beheko zenbakiak ager daitezkeen kontsonanteen gutxiengo zenbakia islatzen du eta goikoak ager daitezkeen gehiengo kopurua. Euskararen kasuan ager daitezkeen kontsonanteen kopurua da 0, 1 edo gehienez 2 dira.

Silaba-egituran ager daitezkeen kontsonante kopuruari buruzko adierazpidea *SPE*tik hartu dugu. Hona hemen bertan aurki daitezkeen adierazpideari buruzko azalpena: "For any feature complex X , the symbol X_m^n stands for a string of no less than m and no more than n occurrences of X (...). The notation X_m^n is definable in terms of the parenthesis notation. We will tentatively assume that it has the same formal conventions associated with it. Thus, a rule of the form $\dots C_1^2 \dots$, for example, abbreviates the two disjunctively ordered rules $\dots CC\dots, \dots C\dots$; we thus take $\dots C_1^2$ to be an abbreviation for $\dots C(C)\dots$ (*SPE* 61-62).

Hala ere, ikerlanean zehar, adierazpide honez gain, ekinean eta kodan ager daitezkeen kontsonanteak adierazteko VCC , CCV , $CCVCC$ adierazpideak ere erabili ditugu.

⁵ Adibidetan agertzen diren puntuek silaba-muga adierazten dute.

XVI. mendeko bigarren erdia: J. Leizarragaren *Iesus Krist gure Iaunaren Testamendu Berria* liburuko testu bat

XVII. mendeko lehen erdia: P. Axular-en *Gero* liburuko testu bat

XVII. mendearen bigarren erdia: S. Pouvreau-ren *Filotea* liburuko testu bat

XVIII. mendearen lehen erdia: J. Etxeberri Sarakoaren *Lau-Urdiri Gomendiozko Carta edo Guthuna*-tik testu bat

XVIII. mendearen bigarren erdia: J. B. Agirrerren *Erakusaldiak* liburuko testu bat

XIX. mendearen lehen erdia: J. A. Mogel-en *Peru Abarka* liburuko testu bat

XIX. mendearen bigarren erdia: Tx. Agirrerren *Auñamendiko lorea* liburuko testu bat

XX. mendearen lehen erdia: J. Etxepareren *Buruxkak* liburuko testu bat

XX. mendearen bigarren erdia: J. L. Zabalaren *Inon izatekotan* liburuko testu bat

Mende erdi bakoitzeko testu bat, beraz. Ikuspegi diakronikoa aztertzeak bide ematen du ikusteko hizkera idatzian, eta hautatutako testuek erakusten duten neurrian, silaba egiturari dagokionean aldaketa esanguratsurik gertatu ote den. Azken batean, silaba irekirako joera areagotu ote den edo ez ikusi nahi da.

Testu motei buruz esan behar da XVI. mendeko testuak hautatzean ez dagoela aukera asko, eta XVII., XVIII. eta XIX. mendeetan testu kopurua areagotzen bada ere, gai aldetik eta testu mota aldetik ez dago aukera handirik, testu gehienak erlijioaren ingurukoak baitira. Froga egiteko saiatu naiz kezka literarioa duten testuak hautatzen, testuen artean nolabaiteko lotura egon dadin. Hain zuzen ere, horixe litzateke aurrerantzean egiteko geratzen den beste froga bat: testu moten arteko alderaketa, ikusteko, adibidez, testu literario eta bestelakoen artean desberdintasunik aurki daitekeen silaba-egiturari dagokionean.

Erabilitako testuen tamainari buruz esan daiteke testu gehienek 1200-1600 hitz inguru dituztela, nahiz eta badiren hiru testu hitz gehiago dituztenak.⁶ Ikerketa froga bat dela kontuan hartuta, eta iker ildo baten hasiera izanik, tamaina hori nahikoa dela deritzot. Jakina da aurrerantzean komenigarria dela testu handiagoak erabiltzea, bai kopuruari dagokionean eta baita testu tamainari dagokionean ere.

Esan behar da testuen arteko alderaketa erlatiboa dela, hau da, idazle bakar baten testu bakar bat erakusgarria da, baina ezin da hartu, inolaz ere, mende Erdiko ordezkarietat. Horregatik, mota honetako azterketa egiteko orduan askoz ere corpus handiagoekin lan egin behariko litzateke eta horretarako ezinbestekoa litzateke informatikariekin eta injeniariekin elkarlana.⁷ Corpus handiagorekin testu kopuru handiagoa aztertzeke aukera izateaz gain, testu mota gehiago landu daitezke eta ondoren mota desberdinetako alderaketak egin, dialektoen artean adibidez. Oraingo testu hautaketan dialektoen banaketa ez da irizpidetzat hartu eta ondorioz, dialekto desberdinetako testuak aurki ditzakegu.

Testuak ordenagailuz landu direnez, digitalizatutako testuak aurkitzea komeni zen eta horregatik internetera jo dut testu bila. Susa argitaletxeko orrialde elektroni-

⁶ Beherago, 4. atalean, testu bakoitzeko silaba egituren emaitzak emandakoan agertzen da erabilitako testuen tamaina.

⁷ Froga hau egin baino lehen hainbat saio egin dira injenieri eta informatikariekin silaba-mugak ezartzeko programarik eginda ote duten jakiteko. Orain arteko erantzunak ezezkoak izan dira.

koak eskaintza paregabea du euskal testu zaharrak eta berriak⁸ lortzeko eta bertatik hartu ditut testuak, www.armiarma.com eta www.susa-literatura.com helbide elektroniketatik. Aipatu behar da testuek ortografia bateratua eta gaurkotua dutela; adibidez *c*-rik ez dago, *ch*-rik ere ez. Testuak silaba-egitura kodetzerakoan hegoaldeko testuetan hasperena ez da kontuan hartu, badakigulako hasperenak galdua zuela bere izatea testuak idatzi ziren garairako. Iparraldeko testuetan gorde egin da.

3.2. Hipotesia

Hainbat lanetan defendatu izan da euskara silaba-aldiko hizkuntza dela, ikus esaterako Hurch (1988) eta (2006). Ondoren aurkezten diren ezaugarriek silaba-aldiko eta azentu-aldiko hizkuntzek dituzten joerak adierazten dituzte. Joerak irakurri ahala, ohar gaitezke euskara silaba-aldiko hizkuntzen ezaugarriekin lerratzen dela, eta beraz, euskara silaba-aldiko hizkuntzat hartzen dudala.

- 1) azentu-aldiko hizkuntzek joera handiagoa dute azentugabeko silabetako bokalak murrizteko, bai kantitate aldetik bai nolakotasun aldetik ere; silaba-aldikoez testuinguru berean bokalak osorik egiteko joera dute
- 2) silaba-aldiko hizkuntzetako hitzetan silabak aski garbi zenba daitezke; azentu-aldiko hizkuntzetan, aldiz, zalantzarik kasuak egon daitezke
- 3) azentu-aldiko hizkuntzek sarri silaba-egitura konplexuagoak (errima egitura konplexuagoak dituztenak) onartzen dituzte; silaba-aldikoez CV-silaba-egiturarako joera handiagoa dute
- 4) azentu-aldiko hizkuntzetan silaba-muga zein den jakiteko zailtasunak egon daitezke; silaba-aldikoetan, arraroa da zailtasunak egotea
- 5) azentu-aldiko hizkuntzek azentuaren kokagunearekin malgutasun handiagoa izan dezakete
- 6) azentu-aldikoetako silaba azentudunak segmentuak erakar ditzake (batez ere kontsonanteak) eta azentudun silabak pisutsuago egin; silaba-aldikoetan CV-rako joera handiagoa dago eta ez da segmentu erakartzerik gertatzen
- 7) azentu-aldiko hizkuntzetako hitzunez errazago onartzen dituzte azentugabeko silaben laburtze izugarriak, erabateko murrizteak eta ezabatzeak
- 8) azentu-aldiko hizkuntzetan, silaba azentuduneko ezaugarri prosodikoen erabilera eta silaba azentugabeetako ezaugarri prosodikoen erabilera erabat desberdinak dira. Bereizkuntza hau ez da hainbestearinokoa silaba-aldiko hizkuntzetan.

Ezaugarri horiei erreparatuz, esan daiteke euskara silaba-aldiko hizkuntzekin lerratzen dela, beraz, silaba irekien nagusitasuna espero behar dugu. Hala ere kontuan hartu behar dugu CV silaba irekirako joera unibertsala dela, izan ere CV da silaba-egiturarik oinarrizkoena eta naturalena, silaba-egitura parametroei begiratuta (ikus, esaterako, Jakobson eta Halle [1956] 1975 eta Vennemann 1988). CV egitura da

⁸ Argialetxeak argitaratutako testu eta liburu osoak aurki daitezke.

optimoa,⁹ hizkuntza guztiek daukaten egitura da eta hortik aurrerako egiturak hizkuntza bakoitzaren murriztapenen araberakoa izango dira. Hala ere, silaba itxi eta irekien erabileran diferentzia dago azentu-aldiko eta silaba-aldiko hizkuntzen artean, adibidez silaba-aldiko hizkuntzek ez dute izaten azentu-aldikoez izan ohi dituzten bezainbat silaba itxi.

Gainera azentu-aldiko hizkuntzek izan ohi dituzten silaba itxi zenbaitek kontsonante talde konplexuak izan ohi dituzte. Horrelakorik ez da gertatzen silaba-aldikoe-tan. Azentu-aldiko hizkuntzen bereizgarria da silaba azentudunak eragindako bokal azentugabeen desagertaren ondorioz silaba-egitura konplexuagoak sortzea. Azentuaren indarrarengatik desagertzen den bokalak ekina edo koda badu, ekina edo koda osatzen duen kontsonantea ondoko silabari erantsi beharko litzaioke, ondoko silaba hori konplexuago bihurtzen duelarik, batez ere azentudun silabaren koda bihurtzen da konplexuago. Horixe erakusten du alemanezko *Markt* adibideak. Alemanezko *Markt* adibideak, *mercatus* latinezko jatorria du eta diakronikoki jasandako bokal murrizketaren ondorioz kodan hiru kontsonante bildu ditu; hasierako azentuaren eraginez azentugabeko bokalak galduz joatearekin bat, bokal horiek silabagiletasuna galdu dute, eta galdutako silaba horiek zituzten ekinak (*k* eta *t*) hasierako silabari erantsi zaizkio, kontsonante talde konplexua sortuz. Arrazoibide horri jarraituz, esan daiteke azentu-aldiko hizkuntzek, batez ere, silaba koda konplexuagoak onartzen dituztela.

Horrelakoak silaba-aldiko hizkuntzetan ez dira gertatzen. Euskarari begiratzen badiogu, esan dezakegu euskaraz kodan kontsonante bakarra edo bi azal daitezkeela, beti ere baldintza zorrotzekin. Euskaraz silaba-egitura nahiko sinplea du, oinarritzko forma (C)(C)V(C)(C) da. Oro har segmentuek debekuak dituzte ekinean eta kodan eta segmentuen mugaketan ozentasun eskalak zorrotz jokatzen du.

Hemen aurkeztuko den frogaren hipotesia da euskaraz silaba irekiak nagusitzen direla. Froga honetan idatzizko testuetan silaba egituren maiztasunak neurtuko ditugu joera hori diakronian nola mantendu den ikusteko.

Euskararen egoera zaharragoan silaba-egitura egungoa baino murriztuagoa zen eta ez zuen onartzen, esaterako, ekinean *muta cum liquida* talderik (ikus, besteak beste, Mitxelena [1961, 1977] 1990); kodan ere, murriztapen handiagoak zituen eta ez zen onartzen hitz barreanean herskaririk. Beraz, erabili ditugun testuen arabera, suposa dezakegu silaba irekirako joera handiagoa izan zitekeela testu zaharretan.¹⁰

⁹ Optimizatzea esandakoan silaba-egitura optimora hurbiltzea esan nahi dut, hau da CV egitura optimora. Fonetikoki eta fonologikoki, antolamendu silabikoaren hatsarrei jarraituz (ozentasun eskala eta nabarmentasun-kontraste handiena, besteak beste) CV da egitura hoberena eta horregatik diot optimoa dela.

¹⁰ Hala ere, kontuan hartu behar dugu erabilitako testu asko erlijioari loturikoak direla eta asko itzulpenak direla. Ondorioz, euskarazkoak ez diren izenak erabiliko direla gogoan izanik, pentsa daiteke euskarazko egiturak ez liratekeenak ere aurki ditzakegula.

3.3. Lanaren deskribapena

Lanaren deskribapenarekin hasi aurretik aipatu behar da testuak C eta V zeinuekin kodetzeko lana lan informatikoa dela; ni ez naiz informatikaria, baina hala ere, zenbait pausuren bidez lortu dut froga hau egiteko oinarrizko ibilbide bat finkatzeari.¹¹

Ikerketa saioa egiteko, ortografia arrunta silaba-egitura gisa kodetu dut: C zeinuak kontsonanteak eta V zeinuak bokalak ordezkatu ditut, *word* testu prozesatzailerak duen “bilatu eta ordezkatu” aukera erabiliz. V zeinuak bokalez gain diptongoak ere adierazten ditu.¹² W zeinua ekin konplexuak ordezkatzeko erabili dut, hau da *muta cum liquida* bilkurak eta frikari ezpainhorzkari ahoskabea gehi urkari bilkura.

Ordezkatzeekin hasi aurretik, testuko zeinu ortotipografikoak kendu ditut: puntuak, komak, puntu eta koma, parentesiak, galdera ikurrak, harridura ikurrak, gidoiak, bi puntuak, eta abar; baita zenbakiak ere. Beste hizkuntzen batean idatzitako hitzak edo esaldiak ere kendu egin dira. Modu horretan, hitzak bakarrik geratu zaizkigu testuan.

3.4. V-k bokalak ordezkatzeko

C zeinuak kontsonanteak eta V zeinuak bokalak ordezkatzeko ordena bat jarraitu dut: euskarazko kanon zabalduenari jarraiki, behearazko diptongoak V zeinuarekin ordezkatu ondoren, bokalak V zeinuarekin ordezkatu ditut. Izan ere, lehenengo bokal soilak V zeinuarekin ordezkaturik gero, diptongoak VV gisa agertuko lirateke eta esan bezala, oraingoan behearazko diptongoak bokal bakartzat hartu ditut. Bokalekin jarraituz, esan behar da zenbait testutan diptongoak V bilakatu ondoren eta bokal soilak V bihurtu aurretik, hitz hasieretako *ia, ie, io, iu*, bilkurak banan-bana bilatu ditudala, izan ere, bi bokal elkarren ondoan agertu arren, /i/ aitzineko goiko bokalak fonemikoki kontsonante bat beharko luke, adibidez, *iarri, iainko, io, iosi*. Beraz, ortografikoki *i* agertzen dena C bezala markatu dut. Ondoren, bokalak V zeinuarekin ordezkatu ditut.

3.5. C-k kontsonanteak ordezkatzeko

Zenbait kontsonantekin ere aldaketak egiteko ordenak garrantzi handia izan du; adibidez, iparraldeko testuetan hasperena errespetatu egin da eta beraz, *ph, th, kh, nh, lh, rh* kontsonante bilkurak, hasperen soila C zeinuarekin ordezkatu aurretik, C zeinura aldatu dira, bestela aipatutako kontsonante bilkuretan CC agertuko litzateke. Gauza bera afrikatuarekin ere, afrikatuak unitate bakartzat hartzeko, lehenengo afrikatuak ordezkatu ditut, eta ondoren herskariak eta frikariak; alderantzizko ordenean eginez gero, afrikatuak CC gisa agertuko ziratekeen. Dardarkariekin ere ordena bat gorde behar izan da, lehenik eta behin dardarkaria C zeinuarekin ordezkatu dut eta gero ttaka. *Tt, dd, ll*, kontsonante bilkurekin ere gauza bera egin dut: lehenengo kontsonante bilkura aldatu dut eta gero *t, d, l*, kontsonante bakunak.

¹¹ Irizpide informatikoak finkatzeko M. L. Oñederra irakaslearen laguntza ezinbestekoa izan da.

¹² Diptongoen azterketa sakonagoa egin nahi denerako, diptongoak diptongo moduan uztea gomendatzen da, baina oraingoan diptongoak ez direnez sakon landu, bokaltzat hartu ditut.

Silaba-mugak ezartzeko sor daitezkeen zailtasun eta anbiguotasunak ekiditeko, euskaraz izan daitezkeen ekin konplexuak, hau da *muta cum liquida* taldeak eta frikari ezpainhorzkari gehi urkari kontsonante bilkurak W zeinuaz ordezkatu ditut. Ekin konplexuen azterketa interesgarria izan daitekeenez, ekin konplexuak markatzea komenigarritzat jo dut; ondoren, silaba-mugen ezarpena azaltzerakoan ekin konplexuak W zeinuarekin markatzeko beste arrazoi bat eskainiko dut.

Gero, gainerako kontsonanteak C zeinuarekin ordezkatu dira: herskariak, sudurkariak, urkariak eta igurzkariak.

Ordezkatzeen ordena horiek kontuan hartuta, bokalak V zeinuarekin, kontsonanteak C zeinuarekin eta ekin konplexuak W zeinuarekin ordezkatu ondoren, testua C, V eta W zeinuekin kodetuta geratu da. Aipatu behar da hitzen arteko espazioak gorde egin direla, hitz mugak zeintzuk diren ikusi ahal izateko.

3.6. Silaba-mugak ezartzen

Behin testua C, V eta W zeinuekin edukita, ondoren egin beharreko lana da silaba-mugak ezartzea eta horretarako beste zeinu batzuk baliatu ditut: silaba itxia adierazteko 1 zenbakia eta silaba irekia adierazteko 2 zenbakia erabili ditut.

Silaba-mugak ezartzeko irizpideak tesian zehar esandakoen ondorio dira. Tesian aipatu dut euskarazko silaba-egiturak zein debeku eta muga dituen, eta segmentuak elkarren ondoan doazenean zein baldintza bete behar dituzten. Baldintza eta muga horiei jarraituz banatu ditut silaba-mugak.

3.6.1. Silaba-mugak hitz amaieran

Esan bezala, espazioak gorde ditut, beraz, hitz mugak zeintzuk diren esateko ez dago arazorik. Ordenagailuak duen “bilatu eta ordezkatu” aukerarekin jarraituz, zenbait agindu eman dizkiot; V eta espazio segida bilatutakoan bokalez amaitutako silaben zeinua (2) gehi hitz amaiera dela adierazten duen zeinua (#) jartzeko esan diot (2#). Horrela bokalez amaitutako eta hitz amaieran dauden silabak markatuta geratzen dira. Gauza bera egin dugu kontsonanteekin, C zeinua eta espazioa segida bilatutakoan kontsonantez amaitutako silaben zeinua (1) eta hitz amaiera dela adierazten duen zeinua (#) jarri baitugu (1#). Horrela hitz amaierako silabak markatuta eta hitz muga adierazita daude.

3.6.2. Silaba-mugak hitz barrenean

Silaba moten zenbaketa egiteko hitz amaierako silaba-mugak markatzeaz gain hitz barrenekoak ere markatu ditut. Horretarako hitz barrenean dauden silaben mugak banatzeko aginduak eman dizkiot ordenagailuari.

3.6.3. Silaba-mugak hiru kontsonanteko bilkuretan

Hiru kontsonanteko bilkura aurkitutakoan bigarren eta hirugarren kontsonantearen artean muga jartzeko agindu diot ordenagailuari, *e.rans.ten*, *belz.ten* eta antzekoetako kontsonante bilkurak banatzeko. Ekin konplexua adierazten duen W zein-

nua erabiltzeko, goraxeago esanaz gainera, arrazoi bat hauxe izan da; alegia, W erabili ordez CC erabili izan bagenu, *lan.bro* eta antzeko adibideetan -CCC- kontsonante bilkura genuke, baina silaba-muga lehenengo eta bigarren kontsonantearen artean dago. Orduan arazoa izango genuke -CCC- kontsonante bilkurarekin zer egin jakiteko, esan nahi baita W jarri ezean, -CCC- kontsonante bilkurak silaba-muga jartzeko bi aukera lituzkeela (*e.rans.ten* eta *lan.bro* adibideei dagokienez esan dugun bezala). Aldiz, ekin konplexuari W zeinua jarrita zalantza hori gainditu egi-ten da eta -CCC- kontsonante bilkura aurkitutakoan silaba-muga CC1C jarri dut (*horz.ka.ri*) eta W zeinua aurkitutakoan, beti W zeinuaren aurretik, W ekina delako; hau da, VW bilkuran V2W (*a.pro.pos*) eta CW jarraipenean C1W (*lan.bro*).

3.6.4. Silaba-mugak bi bokaleko bilkuretan

Bokalei dagokienez, bi bokal elkarren ondoan aurkitutakoan bien artean muga jartzeko agindua eman diot ordenagailuari, hau da VV aurkitutakoan V2V jartzeko; diptongoak V zeinuarekin markatu direnez, elkarren ondoan agertzen diren bi bokal silaba desberdinei dagozkie (hiatoa dira). Horregatik, silaba-muga bi bokalen artean jartzeko esan diot.

3.6.5. Silaba-mugak bokal eta kontsonante bilkuretan

Ondoren hitz barreneko bokal eta kontsonanteak nola banatu geratzen da; esan dut ekin konplexuak eta hiru kontsonanteko segidak banatu ditudala, eta beraz, geratzen dira bi kontsonanteko segidak eta kontsonante bakar bat agertzen direnoko kasuak. Bokal artean bi kontsonante agertzen direnean silaba itxiaren (1) muga bi kontsonanteen artean jartzeko agindu diot (VC1CV) (*ar.te, ur.tu, al.tu*); bokal artean kontsonante bakarra dagoenean kontsonantea ekina izango denez, silaba irekiaren (2) muga lehenengo bokalaren ondoren jartzeko agindu diot ordenagailuari (V2CV) (*a.te.ra*). Modu horretan testuan C, V eta W zeinuak silabaka banatuta geratzen dira.

Hona hemen adibide bat, testua kodetuta nola geratzen den ikusteko. Lehenengo kodetu gabeko testua dator eta gero, emandako irizpideen arabera testua C-rekin, V-rekin, W-rekin kodetuta eta silaba mugak adierazita:

Ni bezala, gaztetxeen mobidetan ibili zen gaztetan Ortuoste; bere herrian, Arrikrutzetan. Ozen egin zuen barre kontatu nionean oraindik ere, *Dena libre*-ren aitzakian, gaztetxeari buruzko azalpenak ematen ibiltzen naizela herririk herri.

— Horietako saio batean laneko uniformearekin agertu beharko huke —bota zidan, barreari ezin utsita.

Barre egin nuen nik ere, jakina, egoera irudikatuta. Baina harrezkero buelta asko eman dizkiot Ortuosteren burutazio horri.

Horrek, ondo pentsatuta, beste dimentsio bat emango lieke nire *boloei*. Irabazi egingo lukete.

Cv2#cv2cv2cv2#cvc1cv2cv2vc1#cv2cv2cv2cvc1#v2cv2cv2#cvc1#cvc1cv2cvc1#Vc1cv2vc1cv2#cv2cv2#v2cv2vc1#V2cv2ww2cv2cvc1#V2cvc1#v2cvc1#cv2vc1#cv2cv2#cvc1cv2cv2#cv2v2cv2vc1#v2cvc1cvc1#v2cv2#Cv2cv2#cv2ww2cvc1#v2cv2cv2vc1#cvc1cv2cv2v2cv2#cv2cvc1cv2#v2cvc1cv2cvc1#v2cv2cvc1#v2cvc1cvc1#cv2cv2cv2#v2cv

2cvc1#v2cv2#v2cv2v2cv2cv2#cv2v2#cv2cv2vc1#cv2cv2cv2#v2cv2cvc1cv2v2cv2cvc1
 #v2cvc1cv2#cv2vc1cv2#v2cv2#cv2cv2#cv2cvc1#cv2cv2v2cv2#v2cvc1#v2cv2cv2#Cv
 2cv2#v2cvc1#cv2vc1#cvc1#v2cv2#cv2cv2cv2#v2cv2v2cv2#v2cv2cv2cv2cv2#Cv2
 cv2#v2cvc1cv2cv2#cv2vc1cv2#vc1cv2#v2cvc1#cvc1cv2vc1#Vc1cv2vc1cv2cvc1#cv2c
 v2cv2cv2v2#v2cv2#v2cvc1#vc1cv2#cvc1cv2cv2cv2#cvc1cv2#cv2cvc1cv2v2#cvc1#v2
 cvc1cv2#cv2v2cv2#cv2cv2#cv2cv2v2#V2cv2cv2cv2#v2cvc1cv2#cv2cv2cv2#

3.7. Silaben zenbaketa

Testua kodetu ondoren, hurrengo lana silaba itxiak eta irekiak kontatzea izan da, bietariko zein nagusitzen den ikusteko. Testuan dauden silaba irekien eta itxien maiztasunak zein diren jakiteko testuan dauden 1 guztiak, silaba itxien kopurua jakiteko, eta 2 guztiak, silaba irekien kopurua jakiteko, zenbatu ditut.

Kodetzeko erabilitako moduak beste aukera batzuk ikustea ere eskaintzen du; adibidez, hitz amaierak markatu direnez, hitz barreneko eta hitz amaierako silabak zenba daitezke. Era berean, batez ere silaba itxiak amaieran suertatzen direneko kopurua ere jakin daiteke. Froga honetan emaitza hori ere atera dut, silaba itxien kopurua hitzean nola banatzen den ikusteko aukera eskaintzen duelako.

4. Emaitzak

Atal honetan, aztertutako testuetan lortutako silaba irekien eta itxien maiztasunak erakutsiko dira. Esan bezala, ikuspegi diakronikoa erabili dut denboran zehar al daketarik suma litekeen ikusteko, eta horrela aurkeztuko dira ondoren datuak, hurrenkera kronologikoan, testu zaharrenetik berrieneraino egingo delarik ibilbidea. Idazlearen izena eta zein lanetatik atera dudan ere adieraziko dut, erabilitako testuak dituen hitz kopuruarekin batera:¹³

XVI. mendeko lehen erdia:

B. Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* liburuko testu bat (5.013 hitz)¹⁴

Silaba irekiak: % 72,78

Silaba itxiak: % 27,22 (hauetarik % 60,74 hitz amaieran)

XVI. mendeko bigarren erdia:

J. Leizarragaren *Iesus Krist gure Iaunaren Testamentu Berria* liburuko testu bat (1.669 hitz)¹⁵

¹³ Esan bezala, testuak formato digitaletik hartu ditut, froga egiteko errazagoa zelako digitalizatuta dauden testuak lantzea. Hala ere, erabilitako liburuen erreferentzia bibliografiko osoa emango dut ondoren, eta testuak aurkitzen direneko orrialdeak ere bai. Erreferentzia liburu bakoitza aipatu ondoren emango da.

¹⁴ Etxepare, B., [1545] 1995. *Linguae Vasconum Primitiae* (P. Altura prest), (faks.). Bilbo: Euskaltzaindia, 23-54, 68-73.

¹⁵ Leizarraga, J., [1571] 1979, *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria*. (fask.). Donostia: Hordago.

Silaba irekiak: % 72,03
 Silaba itxiak: % 27,97 (hauetarik % 59,65 hitz amaieran)

XVII. mendeko lehen erdia:

P. Axular-en *Gero* liburuko testu bat (1.822 hitz)¹⁶

Silaba irekiak: % 72,81
 Silaba itxiak: % 27,19 (hauetarik % 59,60 hitz amaieran)

XVII. mendeko bigarren erdia:

S. Pouvreau-ren *Filotea* liburuko testu bat (1.349 hitz)¹⁷

Silaba irekiak: % 74,22
 Silaba itxiak: % 25,78 (hauetarik % 60,66 hitz amaieran)

XVIII. mendeko lehen erdia:

J. Etxebarri Sarakoaren *Lau-Urdiri Gomendiozko Carta edo Guthuna*-tik testu bat (1.843 hitz)¹⁸

Silaba irekiak: % 70,19
 Silaba itxiak: % 29,81 (hauetarik % 62,60 hitz amaieran)

XVIII. mendeko bigarren erdia:

J.B. Agirrerren *Erakusaldiak* liburuko testu bat (1.303 hitz)¹⁹

Silaba irekiak: % 74,15
 Silaba itxiak: % 25,85 (hauetarik % 65,21 hitz amaieran)

XIX. mendeko lehen erdia:

J.A. Mogel-en *Peru Abarka* liburuko testu bat (1.693 hitz)²⁰

Silaba irekiak: % 73,77
 Silaba itxiak: % 26,23 (hauetarik % 60,61 hitz amaieran)

XIX. mendeko bigarren erdia:

Tx. Agirrerren *Auñamendiko lorea* liburuko testu bat (3.244 hitz)²¹

Silaba irekiak: % 71,16
 Silaba itxiak: % 28,84 (hauetarik % 62,30 hitz amaieran)

¹⁶ Axular, P., [1643] 1988, *Guero*. (faks.). Bilbo: Euskaltzaindia, 3-11, 15-20.

¹⁷ Pouvreau, S., 1664, *Philotea*. 1-11.

¹⁸ Kintana, X. (prest.), 1972, *Joanes Etxebarri Sarakoaren lan hautatuak*. Donostia: Lur, 259-268.

¹⁹ Aguirre, J. B., 1850, *Erakusaldiak*.

²⁰ Mogel, J. A., [1881] 1990, *Peru Abarka* (A. Arejito prest.). Donostia: Euskal Editoreen Elkartea, 49-55.

²¹ Aguirre, Tx., [1897] 1986. *Auñamendiko lorea*. (R. M. arano prest.). Bilbo: Labairu, 25-37.

xx. mendeko lehen erdia:

J. Etxepareren *Buruxkak* liburuko testu bat (1.358 hitz)²²

Silaba irekiak: % 69,77

Silaba itxiak: % 30,23 (hauetarik % 65,15 hitz amaieran)

xx. mendeko bigarren erdia:

J. L. Zabalaren *Inon izatekotan* liburuko testu bat (1.464 hitz)²³

Silaba irekiak: % 72,44

Silaba itxiak: % 27,56 (hauetarik % 60, 21 hitz amaieran)

Ikusten denez, silaba irekien kopurua oso altua da; testu guztietan silaben bi heren gutxienez silaba irekiak baitira. J. Etxepareren testua da silaba irekien maiztasuna % 70-tik jaisten den bakarra, hala ere, bi hereneko mugan sartzen da. Diakronikoki, beraz, eta erabilitako datuen arabera, ez dirudi aldaketarik aurki dezakegunik silaba irekien maiztasunean, garai desberdinetako testuetan oso antzeko maiztasunak daukelako. Beraz, diakronikoki, azken bost mendeetako testuetan silaba-egituraren maiztasunean desberdintasunik ez dagoela ondoriozta daiteke.

Ondoren, kontuan hartutako autore guztien testuetako silaba moten batez besteko maiztasunak eskainiko dira:²⁴

— Silaba irekiak: % 72, 33.

— Silaba itxiak: % 27, 67.

Esan dugu euskara silaba-aldiko hizkuntza denez, silaba irekiak gailentzen direla, eta ikusi dugu halaxe dela.

Kontuan izan behar da testu idatziak aztertzea silaba aztertzeke zeharkako datu-iturri dela, eta garai batzuetarako, datu-iturri bakarra. Gainera, idatzian ez dago berez silabarik, esan nahi baita, silaba ahoskaturik. Izan ere, hizketa fisiko bihurtzean, ahoskatzean, hots kateak errazteko kenketa lenitioak ugariagoak izan ohi dira, baita kanpo sandiak ere (VC#V—V.CV). Alde horretatik harrigarri gerta daiteke kenketa-rik islatzen ez duen idatzian silaba ireki gehiago egotea, izan ere hizkera espontaneoan oinarritutako frogan silaba irekien kopurua % 67,85ekoa da.²⁵

Ikergeia berbera ez den arren, aipagarria da Azurmendiren eta Olarteren 1983ko lana. Autore horiek egindako ikerketan hainbat irakurleri idatzizko testu desberdinak²⁶ eman zituzten eta ondoren irakurleek irakurketa pausatuan testuak irakurri zituzten. Ondoren, ahoskatutako silaba mota desberdinak jaso eta batatzekoak atera zituzten (ez akustikoki, entzundakoaren arabera baizik). Corpus osoaren maiz-

²² Etxepare, J., 1980. *Buruxkak*. (P. Lafitte pret.). Donostia: Elkar, 89-96.

²³ Zabala, J. L., 2006. *Inon izatekotan*. Susa: Zarautz,

²⁴ Silaba moten batez bestekoa ateratzek ikuspegi diakronikoa apurto egiten du nolabait; hala ere, egokia iruditu zait erabilitako testu guztien batez besteko maiztasunak ateratzea, testuak banaka hartuta dituzten antzeko maiztasunek horretarako oztoporik jartzen ez dutelako.

²⁵ Dena den, kontuan hartu beharko lirateke testu motak, etab.

²⁶ Testu hauek erabili zituzten, besteak beste: Euskaltzaindiako arauak, Saizarbitoriaren testu bat, Txillardegiren beste bat, egunkarietako (*Egin* eta *Deia*) eta *Zeruko Argia*-ko idazkiak.

tasun proportzioan, CV-CVV²⁷ silaba tipoa da garbi nagusitzen dena, % 59,52; ondoren CVC-CVVC motako silaba ageri da % 20,69rekin; gero, V-VV motakoa ikus daiteke, % 11,29rekin; VC-VVC motak jarraitzen dio % 6,66 maiztasunarekin. Erraz ikus daiteke desberdintasun handia dagoela lehenengoaren (% 59,52) eta ondorengoaren artean. Aurkeztutako lau silaba tipoek silaba guztietatik % 98,16 osatzen dute eta silaba tipo horiez gain hauek dira agertzen diren gainerako silaba tipoak: VCC-VVCC, CVCC-CVVCC, CCVC-CCVCC, CCV-CCVV eta CCVCC-CCVVCC. Silaba ireki-itxi kopuruari begiratuta, erraz ikus daiteke silaba irekiak askoz ere kopuru handiagoan azaltzen direla.

Hemen egindako frogaren oso antzeko emaitzak dira. Kontuan izan Azurmendik eta Olartek testu idatzietan oinarritutako ahozko hizkera ikertzen dutela, hau da, idatzizkoa oso present duen ahozkoa. Autore horiek erabilitako corpus osoan silaba irekiek % 71,96 hartzen dute eta silaba itxiek % 27,78. Eskuarlean dugun azterketan corpus erabat desberdina erabili arren, emaitzak oso gertu geratzen dira eta horiek indartu egiten du euskarak CV silaba tipoaren aldeko joera duelako ideia.

Aipagarriak dira, era berean, silaba-aldikotzat hartzen den gaztelerazko ikerketa bateko emaitzak ere. García Santos-en liburuan biltzen diren datuak gure frogan lortutako emaitzetatik gertu geratzen dira:

El español se encuadra entre aquellas lenguas que tienen preferencia por la sílaba abierta, según parece desprenderse de los datos (Navarro, 1946; Granda, 1966; Rebollo, 1989) conocidos para distintas épocas. Si tomamos como guía los ofrecidos por Navarro Tomás, que se refieren a tres momentos significativos en el desarrollo del español, parece apreciarse una tendencia clara al aumento de la sílaba libre: 63,84% de libres, frente a 36,16% de las trabadas en el *Cid*, por 66,23% / 33,45% en Lope de Vega, y 68,22% / 31,78% en el español actual. (García Santos 2002: 50-51).

Beraz, Azurmendi eta Olarteren eta García Santosen lanek gure hipotesia eta gure ikerketa indartu egiten dute.

5. Ondorioak

Frogak honek erakusten du euskaraz silaba irekirako joera oso nabarmena dela. Silaba-aldiko hizkuntza batean espero behar genuen emaitza da, eta ikusi dugu euskaraz betetzen dela.

Froga honekin oraindik ere landu gabe dagoen alorra jorratu dut eta horixe izan da helburu nagusia; hasiera bat izan da, aurrera begira landu beharko litzatekeen ikergaiari bidea irekitzeko. Batez ere hizketaren tratamendu informatikoetan silabamugak ezartzen dituen programa bat sortzea litzateke froga honekin bideratu nahi dena. Mota honetako azterketa sakon bat egiteko, informatikari, ingeniari eta hizkuntzalarien arteko elkarlana ezinbestekoa da eta froga honekin horixe azpimarratu nahi izan da, izan ere, hemen erabilitako dugun kodetze metodoa aski oinarritzkoa eta sinplea izan baita, batez ere ezagutza tekniko ezagatik.

²⁷ Autoreek esplizitatzen ez duten arren, VV bilkurak diptongoa dela adierazi nahi du.

Esan bezala, froga honetan egindakoa oso oinarritzkoa da; erabilitako testu kopurua, adibidez, urria izan daiteke mota honetako azterketa bat egiteko. Testu kopuru handiagoa aztertzea beharrezkoa litzateke aurrerantzean egin daitezkeen azterketetan. Euskalkien errepresentazioa eta hizkera motena ere kontuan hartu beharko lirateke eta corpusa alderdi horretatik ere aberastu. Idazteko arauen eragina ere azterketa interesgarria litzateke. Gaineratu behar da testuarekin lana egiterakoan, hau da, ortografia silaba-egitura kodetzerakoan askoz ere xehetasun handiagoak egin daitezkeela, modu horretan lortzen diren emaitzekin ondorio aberasgarriagoak atera daitezkeelarik. Hauek lirateke xehetasun horietarik zenbait: koda motak adieraztea, ekin motak adieraztea, hemen hitz amaiera besteengandik berezi da, baina hitzean posizio gehiago ere bereiz daitezke, eta abar. Zenbat eta xehetasun gehiago, orduan eta emaitza fin eta zehatzagoak lortuko dira.

Oraindik ez dago silabak banatzen dituen programarik eta hori bera silabak izan duen bazterketaren erakusgarri da. Ikus daiteke beste alor batzuekin elkarlana eskatzen duten eremuetan lehentasunik ez duela izan silaba oinarritzat hartutako azterketak.

Informatikariekin eta injeniariekin lan eginda silaba-mugak ezarriko lituzkeen programa informatiko bat sortzea ahotsaren tratamendua eta sintesirako oso kome-nigarria litzateke. Azken batean, ahotsaren trataera edo aplikazio automatizatueta etekina atera daiteke, eta batez ere sintesian, silaba euskararen prosodian zein fun-tsezko den jakinik.

Nahiz eta euskaraz informatika hizkuntzaren inguruan lantzen dutenak nahiko ugariak izan, silabari ez zaio asko begiratu. Hala ere, ikerketa asko ez egoteak ez du esan nahi batere ez dagoenik, eta hemen aipatu behar da Nora Barroso-ren ikerketa lana, silaba unitatetzat hartuta ahotsaren ezagutza lantzen baitu bere tesi lanean.²⁸

Atal honetan landutako ikerketa saioak erakusten du euskaraz erlatiboki erraza dela silaba-mugak markatzea informazio segmentala bakarrik izanda; esan daiteke ingelesez baino kontrolaerrazagoa behintzat badela. Gertaera horrek si-laba-egituraren azterketa kuantitatiboa erraztu egiten du, kodetzea errazagoa de-lako, eta beraz, bestelako azterketa informatikoak garatzeko erraztasuna ekar le-zake. Horregatik, azterketa saio honek etor daitezkeen beste ikerketen akuilu ere izan nahi du.

Bibliografia

- Artiagoitia, X., 1990, "Sobre la estructura de la sílaba en (proto)vasco y algunos fenómenos conexos", *ASJU* 24:2, 327-349.
- Auer, P. & S. Uhmann, 1988, "Silben- und akzentzählende Sprachen", *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 7:2, 214-259.
- Azurmendi, M. J. & F. J. Olarte, 1983, "Egungo euskararen silabaren zenbait eitezte ikerketa eta deskriptitzaile, ordenagailua erabiliz", *Iker* 1, 479-517.
- Barritt, W., 1966, "Vestiges of an ancient syllabic shape in Basque", *Anthropological Linguistics* 8:3, 24-32.

²⁸ Ikerketa lanaren izenburua "Viabilidad técnica de un prototipo de reconocimiento de habla basado en unidades silábicas" da eta EHU'n burutzen ari da.

- Bertinetto, P. M., 1989, "Reflections on the dichotomy 'stress' vs. 'syllable-timing'", *Revue de Phonétique Appliquée* 91-92-93, 99-130.
- Chomsky, N. & M. Halle, 1968, *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Dauer, R., 1983, "Stress-timing and syllable-timing reanalyzed", *Journal of Phonetics* 11, 51-62.
- Dinnsen, D. A. (arg.), 1979, *Current Approaches in Phonological Theory*. Bloomington: I.U.P.
- Donegan, P., 1993, "Rhythm and Vocalic Drift in Munda and Mon-khmer", *Linguistics of the Tibeto-Burman Area* 16:1, 1-43.
- , & D. Stampe, 1978, "The syllable in phonological and prosodic structure", in A. Bell & J. B. Hooper (eds.), *Syllables and segments*. North Holland Publishing Company, 25-34.
- , & —, 1983, "Rhythm and the holistic organization of language structure", in J. Richardson et alii (eds.), *Papers from the Parasession on the Interplay of Phonology, Morphology and Syntax*. Chicago Linguistic Society, University of Chicago, 337-353.
- , & —, 2004, "Rhythm and the Synthetic Drift of Munda", *Yearbook of South Asian Languages*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 3-36.
- Etxeberria, P., 2005, "Aho-belarrien jarduera malgu-moldakorretan ba ote aldagaiztasunik?", in P. Etxeberria & H. Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun. Txillardegiri omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia, 243-257.
- Fery, C. & R. van de Vijver (arg.), 2003, *The Syllable in Optimality Theory*. Cambridge U. P.
- García Santos, J. F., 2002, *Cambio fonético y fonética acústica*. Salamanca: Ediciones Universidad.
- Goldsmith, J. A. (arg.), 1995, *The Handbook of Phonological Theory*. Oxford: Blackwell.
- Gómez, R., 1994, "Euskal aditz morfologia eta hitzordena: VSO-tik SOV-ra", in J. B. Orpustan (arg.), *La langue basque parmi les autres. Influences et comparaisons*. Baigorri: Izpegi, 93-114.
- Hualde, J.I., 1991, *Basque phonology*. London / New York: Routledge.
- , 1997, *Euskararen azentuerak*. (ASJUren gehigarriak 42), Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 2003, "Phonology", in Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 15-113.
- , & J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of Basque language*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Hurch, B., 1988, "Is Basque a syllable timed language?", *ASJUXII*:3, 813-825.
- , 1996a, "Accentuations", in Hurch & Rhodes (arg.), 73-96.
- , 1996b, "Morphoprosody" in R. Singh (arg.), *Trubetzkoy's Orphan*. John Benjamins, 189-221.
- , 2006 (eskuizkribua), "Typologische Implikationen einer kontrativen Prosodie", Frankfurt-eko Unibertsitatean, Gradueiertenkolleg-en emandako hitzaldia.
- , & M. L. Oñederra, 1987, "Euskarazko fonologiaren zenbait bilakabidez", in P. Salaburu (arg.), *Euskal Morfosintaxia eta Fonologia, Eztabaida Gaiak*. Bilbao: EHU / UPV, 9-27.
- , & R. Rhodes (arg.), 1996, *Natural Phonology: the State of the Art*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Jauregi, O., 2007, "Trazando cambios en la estructura silábica del euskara", *Interlingüística* 17.
- , 2007, *Euskararen silaba: egitura eta historia*. Doktorego tesia. Argitaratu gabea.
- (inprimategian) "Ba ote dago continuum fonologikorik euskal dialektoen artean?"

- Lakarra, J. A. 1995, "Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque", in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 2002, "Etymologiae (proto)uasconicae LXV", in Artiagoitia, Goenaga & Lakarra (arg.), 425-443.
- , 2005, "Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco", *Paleohispánica* 5, 407-470.
- , 2006, "Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica", *Oihenart* 21, 229-332.
- Lazicius, J., [1944] 1961, "Geschichte der Silbenfrage", in *Lehrbuch der Phonetik*. Berlin: Akademie Verlag, 156-192.
- Lehiste, I., 1970, *Suprasegmentals*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- , 1977, "Isochrony reconsidered", *Journal of Phonetics* 5:3, 253-263.
- Maddieson, I., & K. Precoda, 1992, "Syllable structure and phonetic models", *Phonology* 9, 45-60.
- Major, R. C., 1981, "Stress-timing in Brazilian Portuguese", *Journal of Phonetics* 9, 343-351.
- , 1985, "Stress and rhythm in Brazilian Portuguese", *Lg* 61, 259-282.
- Martin, J. G., 1972, "Rhythmic (hierarchical) versus serial structure in speech and other behavior", *Psychological Review* 79, 487-509.
- Mayerthaler, E., 1996, "Stress, syllables, and segments: their interplay in an Italian dialect continuum", in Hurch & Rhodes (arg.), 201-221.
- Mitxelena, K., [1957-1958] 1988, "A propos de l'accent basque", *SHLV-n berriro argitaratua*, 220-239.
- , [1961, 1977] 1985, *Fonética histórica vasca. (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , [1977] 1988, "Euskal hizkera eta euskal neurkera", *SHLV-n berriro argitaratua*, 704-712.
- , 1982, "Tipología en torno a la lengua vasca", *ASJU* 16:1, 157-170.
- Navarro Tomás, T., 1925, "Pronunciación guipuzcoana", in *Homenaje a Menéndez Pidal*, Madrid, III, 593-653.
- Ohala, J., 1992, "Alternatives to the Sonority Hierarchy for Explaining Segmental Sequential Constraints", in M. Zielkowski, M. Noske & K. Deaton (arg.), *The Parasession on the Syllable in Phonetics and Phonology. Papers from the 26th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, vol. 2, 319-338.
- Oñederra, M. L., 1989, "Euskal fonologiazko berriak 1900 arte", *ASJU* 23:1, 115-132.
- , 1990a, *Euskal palatalizazioa*. Bilbo: EHU.
- , 1990b, "Morphological aspects of word compounding in Basque", in N. Boretzky, W. Enninger & T. Stolz (arg.), *Spielarten der Natürlichkeit - Spielarten der Ökonomie*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 65-84.
- , 1994, "On a case of a vowel assimilation in Basque", W. U. Dressler, M. Prinzhorn & J. Rennison (arg.), *Phonologica 1992*. Rosenberg / Sellier: Torino, 165-171.
- , 1998b, "Prosodiaren oraina eta ahoskera arauak", *Euskera* 43:2, 439-449.
- , 2004, *Fonetika fonologia hitzez hitz*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Rijk, R. P. G. de, 1988, "Euskal hizkuntza eta bere tipologia", *Enseiucarrean* 4, 13-32.
- Schmid, S., 1996, "A typological view of syllable structure in some Italian dialects", in P. M. Bertinetto et alii (arg.), *Certamen Phonologicum III*. Torino: Rosenberg / Sellier, 247-265.

- Selkirk, E. O., 1982, "The Syllable", in H. van der Hulst / N. Smith (eds.), 337-383.
- Stampe, D., 1979, *A dissertation on Natural Phonology*. New York: Garland.
- Trask, L., 1985, "On the reconstruction of Pre-Basque Phonology", in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*. Vitoria-Gasteiz: EHU/UPV, 885-891.
- , 1997, *The history of Basque*. Routledge: Londres.
- , 1998, "The typological position of Basque: then and now", *Language Sciences* 20, 313-324.
- Txillardegi (Alvarez, J. L.), 1982, *Euskal Fonologia*. Donostia: Ediciones Vascas.
- , 1984, *Euskal azentuaz*. Donostia: Elkar.
- Vennemann, Th., 1978, "Universal syllabic phonology", *Theoretical Linguistics* 5:2-3, 175-215.
- , 1988, *Preference laws for syllable structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de "Charlemagne"*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako biztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de "Biotz-begietan"*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans "Maldan behera" de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*. En preparación.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl.iii. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- xl. iv. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Bona: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl. v. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologi az. Argitaratzeko*.

- XLVI. BEÑAT OYHARÇABAL (ed.), *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.
- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*. Argitaratzeko.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren edizioa*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. En prensa.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008.

MONUMENTA LINGUAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz* (= Gehigarriak XLVII). Argitaratzeko.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren edizioa*, 2003, (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, (= ASJU xxxvi-2), 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858) azterketa eta edizioa* (= ASJU xxxvii-2).

BIBLIOGRAFIA-LABURDURA GOMENDATUAK
ABREVIATURAS BIBLIOGRÁFICAS RECOMENDADAS
RECOMMENDED BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

Hemen agertzen ez denerako, erabil bitez *Orotariko Euskal Hiztegia*-n agertzen direnak.

Para las obras no citadas abajo, se emplearán las abreviaturas del Diccionario General Vasco.

For any works which do not appear below, the abbreviations given in the *Diccionario General Vasco* should be used.

- AEF* = *Anuario de Eusko Folklore*, Vitoria-Gasteiz, 1921-1936; Donostia-San Sebastián, 1956-
- AION* = *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, Napoli, 1979-
- ASJU* = *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*. *International Journal of Basque Linguistics and Philology*, Donostia-San Sebastián, 1954-1955, 1967-
- Azk* = Resurrección M.ª de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905-1906 [1969², 1984³].
- Azk Morf* = Id., *Morfología vasca (Gramática básica dialectal del euskera)*, Bilbao, 1923-1925 [1969²].
- BAP* = *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia-San Sebastián, 1945-
- BGS* = *Beitrag zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, Münster, 1991-
- BISS* = *Boletín de la Institución "Sancho el Sabio"*, Vitoria-Gasteiz, 1957-81. Vide *Sancho el Sabio*.
- BMB* = *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 1924-43, 1964-
- BRAE* = *Boletín de la Real Academia Española*, Madrid, 1914-
- BRAH* = *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1877-
- BSL* = *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, Paris, 1884-
- BLS* = (*Proceedings of the*) *Berkeley Linguistics Society*, Univ. of California, Berkeley, 1975-
- CAJ* = *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1955-
- Campión* = Arturo Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua éuskara*, Iruñea/Pamplona, 1884 [1977²].
- CEEN* = *Cuadernos de Etnografía y Etnología de Navarra*, Pamplona, 1969-
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-
- CLAO* = *Cahiers de Linguistique - Asie Orientale*, Paris, 1971-
- CLS* = (*Proceedings of the*) *Chicago Linguistics Society*, Univ. of Chicago, 1965-

- Contr* = Ibon Sarasola, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17 (1983): 69-212. L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989.
- DCECH* = Juan Corominas & José Antonio Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos, 1980-1991.
- DELL* = Alfred Ernout & Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, 1932 [1939², 1951³, 1959⁴].
- DGV* = vide *OEH*.
- Diachronica* = *Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, Amsterdam-Philadelphia, 1984-
- DRA* = Manuel de la Sota, Pierre Lafitte, Lino de Akesolo et al., *Diccionario Retana de Autoridades de la Lengua Vasca*, Bilbao, 1976-1989.
- Euskera* = *Euskera. Euskaltzaindiaren lan eta agiriak*, Bilbao, 1920-1936, 1953-
- EAA* = *Estudios de Arqueología alavesa*, Vitoria-Gasteiz, 1966-
- EFDA* = Luis Michelena, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao, 1970 [= Azk 1984].
- EFOu* = *Études finno-ougriennes*, Paris, 1964-
- EH* = Ibon Sarasola, *Euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1996.
- EI* = Ana M.ª Echaide (arg.), *Erizkizundi irukoitza*, Bilbao, 1984.
- EJ* = *Eusko Jakintza*, Baiona, 1947-1957.
- ELH* = *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, 1959-
- FEW* = W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, 1928-
- FHV* = Luis Michelena, *Fonética histórica vasca*, Anejos de *ASJU* 4, Donostia-San Sebastián, 1961, 1977² [1985, 1990].
- FLV* = *Fontes Linguae Vasconum. Studia et documenta*, Iruñea/Pamplona, 1969-
- FL* = *Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1967-
- FLH* = *Folia Linguistica Historica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1980-
- GH* = *Gure Herria*, Baiona, 1921-
- HEL* = *Histoire, Epistémologie, Langage*, Paris, 1979-
- HL* = *Historiographia Linguistica: International Journal for the History of the Language Sciences*, John Benjamins, 1974-
- HLEH* = Ibon Sarasola, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1984-1995. Vide *EH*.
- HLV* = Luis Michelena, *Historia de la literatura vasca*, Madrid, 1960 [1988].
- HLV* = Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca*, Bilbao, 1961, 1979².
- HomUrq* = *Homenaje a don Julio de Urquijo e Ybarra*, Donostia-San Sebastián, 1949-1951.

- HSLV = Ibon Sarasola, *Historia social de la literatura vasca*, Madrid, 1976 [1982].
- I EW = Julius Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Berna, 1951-1969.
- IF = *Indogermanische Forschungen*, Berlin, 1892-
- IJAL = *International Journal of American Linguistics*, Chicago, 1917-
- IL = *Indian Linguistics. Journal of the Society of India*, Pune (India), 1931-
- IMU = *Italia medioevale e umanistica*, Padova, 1958-
- Incipit = *Incipit. Seminario de edición y crítica textual*, Buenos Aires, 1981-
- JALL = *Journal of African Languages and Linguistics*, Berlin-New York, 1979-
- JEAL = *Journal of East Asian Linguistics*, Berlin, etc., 1992-
- JWAL = *Journal of West African Languages*, Dallas, 1964-
- Lexicographica = *Lexicographica. Internationales Jahrbuch für Lexikographie*, Tübingen, 1985-
- Lg = *Language*, Baltimore, 1924-
- Lb = P. Lhande, *Dictionnaire Basque-Français*, Paris, 1926.
- LH = Luis Michelena, *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo, 1985.
- LI = *Linguistic Inquiry*, Cambridge (Mass.), 1971-
- MDEV = Manuel Agud & Antonio Tovar, *Materiales para un diccionario etimológico vasco*, Anejos de ASJU 13, Donostia-San Sebastián, 1989-
- Memoriae = Joseba A. Lakarra (ed.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Anejos de ASJU 14, Donostia-San Sebastián, 1991.
- NLLT = *Natural Language and Linguistic Theory*, Dordrecht, 1983-
- NTS = *Norks Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Oslo, 1928-
- OEH = Luis Michelena, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1987-2005.
- OL = *Oceanic Linguistics*, Univ. of Hawaii, 1962-
- Phonology = *Phonology*, Cambridge, 1984-
- PT = Luis Michelena, *Palabras y textos*, Bilbao, UPV/EHU, 1987.
- PV = *Príncipe de Viana*, Pamplona, 1940-
- RDTP = *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, Madrid, 1944-
- REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1930³.
- RFE = *Revista de Filología Española*, Madrid, 1914-
- RIEV = *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, Paris-San Sebastián, 1907-1936, 1983-
- RLPhC = *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, Paris, 1867-1916.
- RPh = *Romance Philology*, Berkeley (CA), 1947-
- SAL = *Studies in African Linguistics*, Bloomington (Indiana) / Columbus (Ohio), 1970-

- Sancho el Sabio* = *Sancho el Sabio: revista de cultura e investigación vasca = euskal kultura eta ikerketa aldizkaria*, Vitoria-Gasteiz, 1991-
- SHLV* = Luis Michelena, *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos de *ASJU* 10, J. A. Lakarra (ed.), Donostia-San Sebastián, 1988.
- Symbolae* = José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz, Instituto de Ciencias de la Antigüedad-Antzinate-Zientzien Institutua, 1985.
- Syntax* = *Syntax, A Journal of Theoretical, Experimental and Interdisciplinary Research*, Oxford, etc., 1998-
- TAV* = Luis Michelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid, Minotauro, 1964 [= Luis Michelena - Ibon Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989].
- TPhS* = *Transactions of the Philological Society*, London, 1842-
- UAJ* = *Ural-Altäische Jahrbücher*, Wiesbaden, 1981-
- Vinson = Julien Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891-1898 [vide Vinson-Urquijo].
- Vinson-Urquijo = Julien Vinson, *Essai... con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, Anejos de *ASJU* 9, Donostia-San Sebastián, 1984.
- ZRPb* = *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle, 1877-

EGILEENTZAKO OHARRAK

ASJU-n euskaraz edo nazioarteko zientzi elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lanak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren, euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere. Originalak helbide honetara bidali behar dira: Joseba A. Lakarra, Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, Filologia eta Geografi-Historia Fakultatea, Unibertsitateko ibilbidea 5, 01006 Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

ASJU-ra igorritako artikulua gutxienez bi aztertzailek irakurriko dituzte, haien iruzkinak kontuan izan atera edo ez erabakitzeko; erabakia ahalik eta lasterren gaztigituko zaie egileei. Artikulua onartzekotan, oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie. Egileek lehendabiziko inprenta probak jasoko dituzte (eta originalarekin batera itzuli beharko dituzte); eskuratzen dituztenetik astebeteko epea izango dute zuzentzeko. Argitaratzailearen baimenik gabe ezingo dute garrantziko aldaketa, gehiketa edo kenketarik egin. Egileei *ASJU*-ko zenbakiaren ale bana eta lanaren 25 separata emango zaizkie (10, liburu iruzkinak badiira); gehiago nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete aurretiaz.

Ez da inongo murrizketarik originalen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan. Berariazko abegia egingo zaie ohar laburrei, batez ere dagoeneko argitaratu beste lanen bat kritikatzan edo garatzen dutenean.

Originalen hasieran egilearen/egileen helbidea, telefona eta helbide elektronikoa ezarriko dira; biko espazioan, orrialde bakarrean, eta zein-nahi argitasun edo zuzenketarako albo guztietan zuriune zabalekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbatuko dira. Lana euskarri elektronikoa (programa erabilienetako batean) eta paperean (3 kopia) bidaliko da. Horrekin batera 10-20 lerroko laburpena ere erantsiko da. Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, inprenta hutsak gutxitzeko; orobat, argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. eman ez gero, izan bitez kalitate handienekoak gardentasunik gal ez dezaten. Hauek guztiak zenbatuko dira eta ezagutzeko oinperpau laburra erantsiko zaie, testuan ere non jarri nahi diren argiro markaturik. Adibideak zenbatu egingo dira: (1), (2)a, (2)b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab. Inprentan ohiko ez den zein-nahi zeinu, letra edo diakritikoren azalpen argia ezarriko da lehendabiziko agerraldiaren testu aldameneko zuriunean.

Testua honako arauok beteaz aurkeztuko da: Aipu luzeak ahapaldi berezian joango dira, sangratuta, hasiera eta amaiera kakotxik gabe, letra borobilean; aipu laburrak ere borobilean, testuan bertan eta kakotx bikoitzen artean (“ ” edo « »). Kakotx bakunak (‘ ’) adierak ed o hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira. Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.

Liburu eta aldizkarien izenei letra etzana dagokie, eta kakotxak artikuluei. Aldizkarien zenbaki, urte eta orrialdeak eta liburuen argitalexe eta edizio (ez inprimatze) tokia emango dira. Hala dagokionean, berriinprimatzea, berrargitalpena edo itzulpena den zehaztuko da. Aipuetarako erabil bedi urte-egile sistema, ahal den neurrian, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, a, b... hurrenkeran bereiziko dira: adib. (Vinson 1897a: 35-38), (ikus Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Unhlenbeck 1947b). Amaierako bibliografiarik ez bada, eman bitez bibliografia zehaztasunak oro soilik lehen agerraldian, eta ondokoean egilearen deitura eta lanaren izenburu laburtua bakarrik, *op. cit.* eta *ibidem* direlakoak saihestuaz: adib. Guerra, *Cantares*, 22-24. Bibliografia ere biko espazioan idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Berrarg. bere *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. bere *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

Bibliografi laburdurarako erabil bedi ale honetan bertan erantsi den laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, beti ere esangura lehendabiziko agerraldian azalduz.

INFORMATION FOR AUTHORS

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted, provided they are written in the languages most used by the international scientific community. Submissions should be sent to: Joseba A. Lakarra, Department of Linguistics and Basque Studies, Faculty of Philology and Geography and History, Unibertsitate Etorbidea/Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Papers received by *ASJU* are submitted to at least two reviewers; the decision on publication is communicated to the author(s) within as short a time as possible. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s). When the authors receive the first proofs of their work, these should be returned to the editor together with the original within one week. No changes, additions or deletions may be made without the permission of the editor. Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their article appears and 25 offprints of their papers (10 in the case of reviews). Further additional offprints may be ordered at cost price.

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; authors must be concise and clear. Preference will be given to short notes, especially when they offer critique or elaborate on previously published papers.

The originals, which should include the address, telephone number(s) and e-mail of the author(s) in the first lines, must be typed and double-spaced throughout on single-sided sheets; this also applies to the notes. Wide margins for possible corrections or clarifications are required. Pages are to be numbered serially, as are the notes. Manuscripts must be submitted in digital format (in one of the commonly used program formats) together with three printed copies, and must include an abstract of 10-20 lines. It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors, and that photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their approximate position in the text should also be indicated. Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2)a, (2)b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. A clear description of any unusual symbols, characters or diacritics should be provided in the margin on their first occurrence.

The text must be formatted as follows: long quotations must be indented, without inverted commas at the beginning and end of the text, in plain type; short quotations, also in plain type, must be enclosed by double inverted commas (“ ” or « »). Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote translations of isolated terms. Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text should be in italics.

The titles of books and journals should be in italics and those of papers between inverted commas. The issue, year and page numbers of journals should be given, and for books, the publisher's name and place of edition; where relevant, state whether the quotation is from a reprint, reedition or translation. Where possible use the author-year system for quotation, e.g. (Lafitte 1976a: 35-38), (see Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). Otherwise, the complete bibliographical information should be given only on the first occurrence, limiting any subsequent references to the surname of the author and the abbreviated title (avoiding notations such as *op cit.* and *ibidem*), e.g. Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. The bibliography must also be double-spaced, with the following format:

- Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reed. in *Sobre historia de la lengua vasca*, Supplements of *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.
- , 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reed. in *Palabras y Textos*, UPVI/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.
- Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitzelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 921-935.
- Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

For abbreviations of secondary sources the “Abbreviation Index” published in this issue should be used. If necessary, other abbreviations may be used, and these should be made explicit on their first appearance in the text.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascofilia, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional. Los originales se enviarán a: Joseba A. Lakarra, Depto. de Lingüística y Estudios Vascos, Facultad de Filología y Geografía e Historia, Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Los artículos recibidos en *ASJU* son examinados al menos por dos revisores, cuyos informes condicionan su aceptación; la decisión será comunicada a los autores lo antes posible. En caso de aceptarse el artículo, se enviará al autor una lista de objeciones o cambios necesarios. Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo (que deberán devolver junto con el original), y dispondrán para corregirlas de un plazo no superior a una semana desde su recepción. No podrán hacerse cambios, adiciones o supresiones importantes sin permiso del editor. Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y 25 separatas de su artículo (10 en el caso de las reseñas), si bien es posible encargar con antelación otras adicionales, que le serán facturadas a precio de coste.

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los autores han de ser concisos y claros. Se dará preferencia a notas breves, particularmente cuando critiquen o desarrollen artículos publicados con anterioridad.

Los originales, al comienzo de los cuales se hará constar la dirección, el teléfono y la dirección electrónica del(os) autor(es), se presentarán escritos a doble espacio y por una sola cara, con márgenes amplios para posibles correcciones y aclaraciones. Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas. Los manuscritos se enviarán en soporte electrónico (en alguno de los programas más usados) y en papel por triplicado, e irán acompañados de un resumen de entre 10 a 20 líneas. Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas, y que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc., sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción; todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto. Los ejemplos irán numerados: (1), (2)a, (2)b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. Se aclarará al margen en su primera aparición en el texto cualquier símbolo, carácter o marca diacrítica inusual.

El texto se presentará de acuerdo con las siguientes normas:

1) Las citas largas irán en texto sangrado, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán entre comillas dobles (“ ” o « »). Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados. Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.

2) Los títulos de libros y revistas irán en cursiva, y los de los artículos entre comillas. Se indicará el n.º, año y páginas correspondientes de las publicaciones periódicas, y editorial y lugar de edición de los libros; en su caso se indicará si se cita de una reimposición, reedición o traducción. Útese en la medida de lo posible el sistema autor-año para las citas, p. ej. (Lafitte 1967a: 35-38), (véase Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). En su defecto, se darán datos bibliográficos completos sólo en la primera ocasión, limitándose en las siguientes a señalar apellido del autor y título abreviado, evitando *op. cit.* e *ibidem*: Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. La bibliografía irá también a doble espacio, ajustándose al siguiente formato:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reproducido en su *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos del *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reproducido en su *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

3) Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en este mismo número. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA

"JULIO DE URQUIJO"

International Journal of Basque Linguistics and Philology

ASJU, xxxvii-1, 2003

MIKEL MARTÍNEZ ARETA, Hitz-konposakera euskaraz eta aitzin-euskaraz.	1
CAROLINA GONZÁLEZ, Rhythmicity in three Panoan languages.	85
RICARDO GÓMEZ, Darrigolen gramatikaz.	139
LARA REGLERO, Resetting Parameters in the Acquisition of a Second Language	157
BLANCA URGELL, Eratorpena Larramendiren hiztegian (I): Eratorbideen analisisa.	203
JOSEBA ANDONI LAKARRA, Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: Forma canónica, filología y reconstrucción.	261
OROITZ JAUREGI, Euskal testuetako silaba egituren maiztasuna diakronikoki.	393